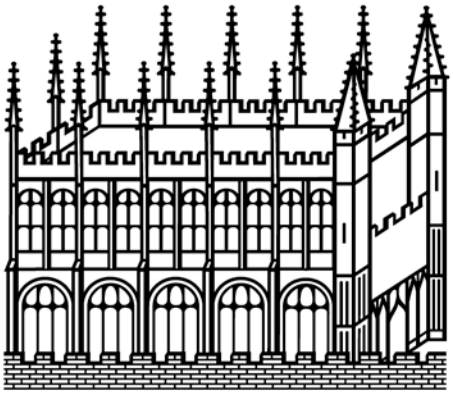

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

D
B
CAUTE

26781 e. 20
T

Phil. D 127
/1

Spinoza Opera

SPINOZA OPERA

I.

SPINOZA
OPERA

IM AUFTRAG DER HEIDELBERGER
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
HERAUSGEGEBEN VON
CARL GEBHARDT

HEIDELBERG / CARL WINTERS
UNIVERSITÆTSBUCHHANDLUNG

BODLEIAN LIBRARY
5
JUN
1926
OXFORD

KORTE VERHANDELING VAN GOD/DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND/RENATI DES CARTES PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ PARS I. & II. / COGITATA METAPHYSICA / COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUÆ HEBRÆÆ

INDEX.

KORTE VERHANDELING VAN GOD / DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND Pag. 1

RENATI DES CARTES PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ PARS I. & II. 123

COGITATA METAPHYSICA 231

COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUÆ HEBRÆÆ 283

TEXTGESTALTUNG 405

KORTE VERHANDELING VAN GOD/DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND 407

KORTE VERHANDELING / REDACTION VON JOHANNES MONNIKHOFF 526

RENATI DES CARTES PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ PARS I. & II. / COGITATA METAPHYSICA 609

COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUÆ HEBRÆÆ 623

KORTE VERHANDELING VAN GOD / DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND

KORTE SCHETZ DER VERHANDELING VAN BENEDICTUS DE SPINOZA, OVER GOD; DEN MENSCH, EN DESZELFS WELSTAND.

BESTAANDE IN TWEE DEELEN, MET EEN ANHANGZEL AGTER'T ZELVE.

Het eerſte Deel deezer Verhandeling is in 10 Capittelen onderdeeld.

In het 1te Cap: vertoond den Schrijver, een denkbeeld in zig te hebben van God: volgens het welke hij dezelve beſchrijft, een weezen te zijn, die uijt oneijndige Eijgenſchappen beſtaat, van dewelke ijder in zijn geſlagt oneijndelijk volmaakt is; waar uijt hij dan op maakt, dat de weezendlijkhijd tot zijn weezendhijd behoord, of dat God noodzaakelijk weezendlijk is.

Maar om wijder te ontdekken, wat al volmaaktheeden in't bizonder in de Godlijke natuur en weezendhijd vervangen zijn, zoo treed hij in 't 2de Cap: over tot inziening van de natuur der zelfſtandighijd, dewelke hij tragt te bewijzen dat noodzaakelijk oneijndig is, en bij gevolg dat 'er geen meer dan een eenige kan weezendlijk zijn, noch den een van den ander worden voortgebragt, maar dat tot die eene Zelfſtandighijd (door hem met den naam van God benoemd) alles behoord wat 'er is; en dat dus de Denkende en Uijtgeſtrekte natuure twee haarer oneijndige Eijgenſchappen zijn, en een ijder van die ten opperſte volmaakt, en oneijndig in hun geſlagt; en dat dieshalven alle de bizondere eijndige en bepaalde dingen (gelijk hij hier na breeder verklaard) hoedanig zijn de Menschelijke Zielen en Lichamen, enz: als derzelver wijzen moeten worden bevat, waar door deeze Eijgenſchappen, en door die de Zelfſtandighijd, of God, op oneijndelijke manieren word uijtgedrukt. Het welke alles bij Zamenſpraaken nader aangedrongen, en breeder beweerd zijnde, zoo

Word in het 3de Cap: daar uijt afgelijd hoedanig een oorzaak God van de dingen is, namendlijk een inblijvende, enz:

Doch om te ontdekken welke na zijn gedagten Gods weezendlijke Eijgenſchappen zijn, zoo treed hij over tot

Het 4de Cap: beweerende aldaar, dat God een noodzakelijke oorzaak aller dingen is; welkers natuur zoo min van de reeds geſtelde heeft konnen verſchijden zijn, of van God in een andere vorm of ordere veroorzaakt worden, als het moogelijk zij dat God een andere natuur of weezendhijd hebben zou, dan de geene die tot zijn dadelijk en oneijndig beſtaan behoord. En deeze genaamde veroorzaaking, of geſtelde noodzaakelijkhijd der dingen tot te zijn en te werken, voerd hier de naam van Gods eerſte Eijgenſchap.

Waar op in het 5de Cap: als een tweede Eijgenſchap Gods zoodanige pooging aanmerkt word, door wien hij ſteld, dat de geheele natuur, en bij gevolg een ijgelijk ding in 't bizonder, geſtrekt is om haar ſtand en weezen te bewaaren. Welke pooging, voor zoo veel die over de geheele verzameling der dingen gaat, Gods algemeene voorzienighijd genaamd word: maar voor zoo veel die tot een ijder ondeelig, in zig, buijten aanmerking van de overige deelen der Natuur behoord, draagd ze de naam van Gods bizondere voorzienighijd.

En hier op komt in het 6de Cap: als Gods derde Eijgenſchap voor de Predeſtinatie, of deszelfs voorbeſchikking, die zig over de geheele natuur en een ijder ding in het bizonder uijtſtrekt, en alle gebeurlijkhijd uijtſluijt. Steunende voornaamendlijk op het 4de Cap: want, na zijn grond geſteld zijnde, dat het Heel-al (bij hem God genaamd) bijde na weezendhijd en weezendlijkhijd noodzaakelijk is, en dat daar toe alles behoord wat 'er is, zoo volgd uijt die valſche grond dit onvermijdelijk beſluijt, dat daar in niets gebeurlijks opkomen kan. Waar na, tot wegruijming van ingebragte ſwaarigheeden, zijn gedagten van de waare oorzaaken des kwaads, zonden, verwarring, enz: geopend te hebben, met Gods weezendlijke Eijgenſchappen beſlooten word, van dewelke hij overſtapt tot

Het 7de Cap: alwaar zoodanige Eijgenſchappen van God worden opgenoemd, die van hem alleen vor betrekkige, en geen eijgene, of ook wel als Afnoemingen zijner weezendlijke Eijgenſchappen worden begroet. Bij welke geleegendhijd de gedagten die de Wandelwijsgeeren omtrent de natuur van de beſchrijving Gods, en 't bewijs zijner weezendlijkhijd hebben ontwurpen en ter baan gebragt, kortelijk worden onderzogt en afgeweerd.

Maar op dat het onderſchijd, welk, na des Schrijvers meening tuſſchen de Natuurende natuur en de Genatuurde natuur zij duijdelijk worde bevat, zoo brijd hij zig daar over kortelijk uijt in het 8te en 9de Cap:

Waar na in het 10de Cap: op een gelijke voet als in het 6de Cap: aangetoond word, dat de menſchen, na dat zij zeekere gemeene denkbeelden gevormd, en de zaaken daar toe herlijd, en met dezelve vergeleeken hebben, daar uijt de bevattingen van goed en kwaad vormen; noemende dezelve zaaken goed, in zoo verre zij met dit gemeen denkbeeld over een komen; maar kwaad, zoo ze daar mee verſchillig, en van die overeenkomſt met hed zelve ontblood zijn: invoegen dat goed en kwaad niet anders dan weezende der reeden of wijzen van denken zijn.

Hier meede word het eerſte Deel deezer Verhandeling voltrokken.

In het 2de Deel opend den Schrijver zijne gedagten over het beſtaan van den Menſch, namendlijk, hoe die de Hartstogten onderworpen en daar aan dienſtbaar is; als meede waar toe het gebruijk zijner reeden zig uijtſtrekt; en eijndelijk welke het middel is waar door dezelve tot zijn Hijl en volkomen Vrijhijd opgelijd word.

Hebbende dan in de Voorreeden van dit Deel kortelijk voor af geſprooken over de natuur van den Menſch, zoo word vorders gehandeld

In het 1te Cap: van de bizondere ſlag van kenniſſe of bevattinge, en hoe die in den Menſch op vierderlij wijze verwekt en gebooren worden, als

1. Door het gehoor, eenig verhaal, of ander teeken.

2. Door bloote ondervinding.

3. Door de goede en zuijvere reeden, of 't waar Geloof.

4. Door innerlijke genieting en klaare inziening der zaaken zelf.

't Geen alles door een voorbeeld, uijt den Regel van Drien genoomen opgehelderd en verklaard word.

Op dat nu de Gewrogten van deeze vierderlij ſlag van kennis klaar en duijdelijk worden begreepen, zoo word in het 2de Cap: voor af haare bepaalinge bij gebragt, en daar na een ijders uijtwerkingen in het bizonder opgenoemd; en als uijtwerkingen van de eerſte en tweede

ſlag van kennis de Lijdinge of Hartstogten aangemerkt, die ſtrijdig met de goede reeden zijn; van de derde ſlag de goede begeerten; en vande vierde ſlag de oprechte liefden, met alle haare uijtſpruijtzels.

Voor eerſt dan word in het 3de Cap: gehandelt van de Hartstogten, die uijt de eerſte en tweede ſlag van kenniſſe, dat is uijt de Waan, oorſpronkelijk zijn, als namendlijk de Verwondering, Liefden, Haat, en Begeerten.

Waar na in het 4de Cap: word vertoond het gebruijk dat in de 3de ſlag van kennis voor den menſch begreepen is, in hem te ontdekken hoe hij na het waar belijd der reeden heeft te leeven, en dus ter omhelſing van het alleen beminnenswaardige op te wekken; als ook om de Hartstogten die uijt de Waan ontſpruijten te ſchiften en te ſchijden, en daar van aan te wijzen in hoe verre hij die te volgen of te vlieden heeft. En om dit gebruijk der reeden hier in wat bizonderder toe te paſſen, zoo handeld onze Schrijver

In het 5de Cap: van de Liefde.

In het 6de van de Haat en Afkeer.

In het 7de van de Begeerten, Blijdſchap en Droefhijd.

In het 8de van de Achting, en Verſmaading; van de Neederighijd en Edelmoedighijd; van de Verwaandhijd, en ſtrafbaare Neederighijd.

In het 9de van de Hoop, en Vrees; van de Verzeekerdhijd, en Wanhoop: van de Wankelmoedighijd, Moed, Stouthijd en Volgjjver; van de Flaaumoedighijd, en Vervaardhijd; en eijndelijk van de Belgzugt.

In het 10de van de Knaging, en het Berouw.

In het 11de van de Beſpotting, en Boerterije.

In het 12de van de Eere; Beſchaamdhijd, en Onbeſchaamdhijd.

In het 13de van de Gunſt; Dankbaarhijd en Ondankbaarhijd.

En eijndelijk in het 14de Cap: van het Beklag.

Waar meede hij het geen na zijn oordeel van de Hartstogten te aanmerken was hebbende afgedaan, komt over te gaan tot

Het 15de Cap: alwaar de laatſte uijtwerking van het waar Geloof, of de derde ſlag van kennis, word ingevoerd als het middel waar door het waare en valſche geſchift, en aan ons kennelijk word.

Spinoza dan hebbende na zijn gedagten ontdekt wat Goed en Kwaad, Waarhijd en Valshijd is, als ook waar in de welſtand van een volmaakt Menſch beſtaat, acht dit onderzoek noodig, of wij tot zoo een welſtand vrijwillig of genoodzaakt komen.

Hier op vertoond hij in het 16de Cap: wat de Wil zij, beweerende aldaar, dat dezelve geenzins vrij is, maar dat wij tot dit of dat te willen, te beveſtigen of te ontkennen, in alle opzigten door uijtterlijke oorzaaken worden bepaald.

Maar op dat men de Wil met de Begeerten niet zou mogen vermengen, zoo wijſd hij in 't 17de Cap: het onderſchijd tuſſchen die bijde aan. En gelijk het Verſtand en de Wil, zoo keurd hij ook de begeerten niet vrij, maar bevat alle en een ijder begeerte, eeven als deeze of die willing door uijtterlijke oorzaaken bepaald te zijn.

En om den Leezer tot omhelzing van al 't voorgaande aan te ſpooren, zoo brijd hij zig in het 18de Cap: bizonderlijk uijt, om alle de nuttigheeden aan te toonen, welke daar in zijns oordeels leggen opgeſlooten.

Doch of den Menſch nu door 't genoemde Geloof, of de derde ſlag van kennis tot de genietinge van het opperſte Goed en de hoogſte Gelukzalighijd kan opgelijd, en van de Hartstogten, in zoo verre die kwaad zijn ontheeven worden, zoo onderzoekt onzen Schrijver in het 19de en 20de Cap: in zoo verre het laatſte betreft, hoedanig de ziel met het Lichaam vereenigd is, en daar van onderſchijden aandoeningen ontfangd, welke, van haar onder de vorm van goed of kwaad bevat, als de oorzaak van alle de verſchijdene Hartstogten word aangemerkt. En aangezien zoodanige Waanen, waar door de voorzijde aandoeninge des Lichaams als goed of kwaad bevat, en dus de Hartstogten gebooren worden, volgens het 1te Cap: van dit Deel in de eerſte ſlag van kennis, op hooren zeggen, of eenig ander uijtterlijk teeken; of, in de tweede ſlag van kennis, op eenige bevindinge onzes zelfs, gegrondveſt zijn; zoo overreed hij zig in het 21te Cap: nademaal 't geen wij in ons bevinden meer magt op ons heeft als 't geen van buijten in komt, dat de reeden wel oorzaak kan zijn van de vernietiging dier Waanen dewelke wij alleen door de eerſte ſlag van kennis bekomen, alzoo de reeden ons niet, gelijk

die, van buijten is toe gebragt: maar geenzins van die dewelke wij door de tweede ſlag van kennis verkrijgen, nadien het geen wij in ons genieten niet kan overwonnen worden door iet magtiger, dat buijten ons is, en wij alleen door de reeden beſchouwen.

Nademaal dan de reeden of derde ſlag van kennis geen magt heeft om ons tot onze welſtant te brengen, of te Hartstogten te overwinnen die uijt de tweede ſlag van kennis ontſpruijten, zoo treed Spinoza in het 22ste Cap: over ter ontdekking wat hier toe het waar middel mag zijn. Nadien nu dat God het opperſte goed is, dat van de Ziel gekend en bezeeten kan worden, zoo beſluijt hij, dat indien wij in deszelfs vereeniging, of kenniſſe en liefden zoo diep eens komen in te dringen als in de geene welke wij in die met het Lichaam genieten, en daar door ontfangen, te weeten dusdanig een, dewelke niet uijt bereedeneerde beſluijten, maar in een innerlijke genieting en onmiddelijke vereeniging van het weezen Gods beſtaad, dat wij dan door de vierde ſlag van kennis ons opperſte Hijl en Gelukzaaligh-hijd zullen hebben berijkt: en dat dieshalven deeze laaſt genoemde ſlag van kennis hier toe niet alleen noodzaakelijk, maar ook het eenigſte middel is. En om dat hier door in ons de voortreffelijkſte uijtwerking en een onveranderlijke beſtandighijd in de geene die dezelve genieten komt te ontſtaan, zoo geeft hij het zelve de naam van Weedergeboorten.

Alzoo nu de menſchelijke Ziel, volgens zijn gedagten, het denkbeeld is, dat in het denkend weezen van zeekere zaak zij, waar meede die door het denkbeeld vereenigd is, zoo lijd hij daar uijt in het 23ste Cap: af, dat deszelfs beſtandighijd of verandering moet geſchat worden na de natuur dier zaak waar van zij het denkbeeld is: en gevolglijk dat indien de Ziel alleen in vereeniging beſtaad met een zaak (hoedanig het Lichaam zij) die tijdelijk, en der verandering onderworpen is, dat ze met dezelve dan noodwendig zal moeten lijden en vergaan: daar ze in teegendeel van alle Lijding ontheeven, en der onſterffelijkhijd deelagtig zal zijn, zoo ze haar vereeniging onder gaat met een zaak wiens natuur eeuwig en onveranderlijk is.

Maar op dat niets deeze zaak aangaande zou over gelaaten worden, 't geen eenige opmerking verdiend, zoo onderzoekt onzen Schrij-

ver in het 24ᵉ Cap: of de Liefden des Menſchen tot God weerkeerig is, dat is, of dezelve ook in-ſluijt dat God den Menſch bemind of lief heeft: 't welk verworpen zijnde, zoo verklaard hij, achtervolgens zijn voorige Leerwijze wat Godlijke en wat Menſchelijke Wetten zijn: waar na ook de gedagten der geenen worden afgeweerd, die willen, dat God zig aan den Menſch zoude openbaaren en bekend maaken, door iets anders dan zijn eijgen weezen, als namendlijk, door een eijndige en bepaalde zaak, of onder eenig uijtterlijk teeken, 't zij door woorden of Miraculen.

En vermits na zijn gevoelen de duuring van eenig ding afvloeijd van haar eijgen volmaakthijd, of van de vereeniging met wat anders van een volmaakter natuur, zoo ontkend hij dat 'er een Duijvel is, alzoo hij oordeeld, dat zoodanig iets noch weezen noch beſtaan kan hebben het welke alle volmaakthijd of vereeniging met dezelve ontbeerd, hoedanig hij den Duijvel beſchrijft.

Onze Schrijver dan, met uijtzondering van den Duijvel, of die elders toe te vereijſſchen, uijt de eenige beſchouwing van de menſchelijke natuur de Hartstogten hebbende afgelijd, en daar beneevens het middel aangeweezen, waar door dezelve ingetoomd, en het opperſte Hijl des menſchelijke geſlagts te berijken is, merkt wijders in het 26ᵉ Cap: aan, waar in de waare Vrijhijd des Menſchen, die uijt de vierde ſlag van kennis ſpruijt, geleegen is: waar toe hij voor af de navolgende Stellingen invoerd.

1. Dat hoe een zaak meer weezen heeft, hoe ze meer van de doening, en minder van de Lijding heeft.

2. Dat alle Lijding voort komt, niet door een innerlijke, maar door een uijtterlijke oorzaak.

3. Dat al het geen van een uijtterlijke oorzaak niet is voortgebragt ook met dezelve niets gemeen heeft.

4. Dat het gewrogt eener inblijvende oorzaak niet kan veranderen, noch vergaan, zoo lang de oorzaak duurd.

5. Dat de alder vrijſte oorzaak, en die zijns oordeels God beſt paſt, de inblijvende is.

Uijt welke Stellingen hij weeder de volgende af lijd.

1. Dat het weezen Gods een oneijndige doening heeft, en een ontkenning van alle Lijding inſluijt: en dat dieshalven al het geene daar meede is vereenigd hier door aan die doening deelagtig, en vrij van alle Lijding en verderving is.

2. Dat het waare verſtand niet kan vergaan.

3. Dat alle gewrogten van het waare verſtand, met het zelve vereenigd, de alder voortreffelijkſte, en met haare oorzaak noodzaakelijk eeuwig zijn.

4. Dat alle uijtterlijke gewrogten van ons zoo veel te volmaakter bennen, als ze meer moogelijk zijn om met ons te konnen vereenigen.

Uijt alle dit gezegde beſluijt hij dan, dat de menſchelijke vrijhijd beſtaad in een vaſte weezendlijkhijd welke ons verſtand door de onmiddelijke vereeniging met God bezit: invoegen zij noch haare gewrogten aan eenige uijtterlijke oorzaak kan onderwurpen, of daar door vernietigd of verwiſſeld worden; en dat ze gevolglijk in een eeuwige en beſtandige duuring moet volharden.

En hier meede eijndigd Spinoza het Tweede en laatſte Deel van dit zijn Werk.

Waar achter hij echter noch een zoort van Aanhangzel of Bijvoegzel heeft vaſt gemaakt: vervattende niet dan een kort ontwerp van zaaken die in het voorgaande begreepen zijn: en waar van het eerſte gedeelte, over de natuur der Zelfſtandighijd, op een Meetkundige wijze geſchikt, zakelijk over een komt met het geene zijn gedrukte Zeedekunſt, tot de 8te Voorſtelling van deszelfs eerſte Deel behelſd: en eijndelijk onderzoekt hij in het tweede gedeelte van dit Anhangzel, wat de menſchelijke Ziel is, en waar in deszelfs vereeniging met het Lichaam beſtaad.

Voorts heeft Spinoza dit geheele Werk op veele plaatſen met Aanteekeningen, tot uijtbrijding of nader Verklaaring van zaaken voorzien.

Korte Verhandeling

van

GOD

de *MENSCH*

en deszelfs

WELSTAND.

Voor deze in de Latynſe taal beſchreven door *B. D. S.* ten dienſte van ſyne Leerlinge die zig wilde begeven tot de oeffeninge der *Zeedekonſt* en *waare Wysbegeerte.*

En nu in de Neërduytſe ſpraak overgezet ten dienſte van de Liefhebbers van *Waarheid* en *Deugd*: op dat die daarvan zoo breed opgeven, en hun drek, en vuyligheid aan de eenvoudige voor Amber de grys in de vuyſt duwen, een maal de mond geſtopt mogten worden; en ophouden te laſteren, dat zy nog niet verſtaan; *God / hun zelven / en malkanders welſtand helpen in agt neemen /* En die krank in't verſtand zyn, door den geeſt der Sagtmoedigheid, en Verdraagzaamheid geneezen, naa't Voorbeeld van de *Heer Chriſtus*, onzen beſten *Leermeeſter.*

REGISTER DER HOOFTDEELEN.

Det welke in deze twee volgende Boeken zyn begreepen; te wete Het Eerſte, Handelende van God, en 't geen aan hem aanhoorig is, hebbende deze volgende Hooftdeelen.

Cap. I. *Dat God is* . . . . . *pag.* 15
II. *Wat God is* 19
III. *Dat God is een oorzaak van alles* 35
IV. *Van Gods noodzaakelyke werken* 36
V. *Van Gods Voorzienigheid* 40
VI. *Van Gods Prædeſtinatie* 40
VII. *Van de Eigenſchappen, die tot God niet behooren* . . 44
VIII. *Van de Natuurende Natuur* 47
IX. *Van de Genatuurde Natuur* 48
X. *Wat Goet en Kwaad is* 49

Tweede, Handelende van een Volmaakt Menſch om in ſtaat te zyn van zig te konnen met God vereenigen.

Cap. I. *Van Waan, Geloof, en Weten* 54
II. *Wat Waan, Geloof, en klaare Kennis zy* 55
III. *Lydings oorſpronk, Lyding uyt Waan* 56
IV. *Wat uyt Geloof voortkomt, en van't Goet en Kwaad des Menſche* 59
V. *Van de Liefde* 62
VI. *Van de Haat* 65
VII. *Van Blydſchap, en Droefheid* 67
VIII. *Agting, en Verſmaading* 68
IX. *Hoope, en Vreeze* 70
X. *Van Knaging, en Berouw* 73
XI. *Van Beſpotting, en Boerterye* 74
XII. *Van de Eere, Beſchaamtheid, en Onbeſchaamtheid* . 74
XIII. *Van de Gunſte, Dankbaarheid, en Ondankbaarheid. Van het Beklagh* 76
XIV. ⟨*Van 't Goet en Kwaad in de Paſſien*⟩ 77
XV. *Van't Waare en't Valſche* 78
XVI. *Van de Wille* 80

Cap. XVII. *Van't Onderſcheid tuſſchen de Wil, en Begeerte* *pag.* 85
XVIII. *Van de Nuttigheeden van't voorgaande* 86
XIX. *Van onze Gelukzaligheid* 88
XX. *Beveſtiging van't voorgaande* 95
XXI. *Van de Reede* 99
XXII. *Van de waare Kennis, Wedergeboorte, enz*[t] . . . 100
XXIII. *Van des Ziels Onſterfelykheid* 102
XXIV. *Van Gods Liefde tot den Menſch* 103
XXV. *Van de Duyvelen* 107
XXVI. *Van de waare Vryheid* 108

Het Eerste Deel,

VAN

GOD

EN

'T GEEN AAN HEM AANHOORIG IS.

CAP. I.

Dat God is.

. . . . . .

[1] Belangende dan het eerſte: namentlyk of' er een God is? dat zeggen wy te konnen bewezen worden voor eerſt (*a priori* of) van vooren aldus:

1. Alles wat wy klaar en onderſcheiden verſtaan aan de [1]natuur van een zaak te behooren, dat konnen wy ook met waarheid van die zaak beveſtigen:

Maar dat de wezentlykheid aan de natuur Gods toebehoort, konnen wy klaar en onderſcheidentlyk verſtaan. Ergo.

Anderzins ook aldus:

[2] 2. De wezentheeden van de zaaken zyn van alle eeuwigheid, en zullen in alle eeuwigheid onveranderlyk blyven:

De wezentlykheid Gods is wezentheid. Ergo.

[3] (*A poſteriori* of) van agteren aldus:

Indien de menſch een Idea van God heeft, zoo moet[2] God formelyk zyn:

---

[1] Verſtaat de bepaalde natuur, door de welke de zaake is dat ze is, en dat van haar in geenerly wyze kan afgeſcheide worden, zonder ook met een die zaak te vernietigen: als dat tot het wezen van een berg behoort dat hy een dal hebbe, of 't wezen van de berg is dat hy een dal hebbe: het welk waarlyk eeuwig en onveranderlyk is, en altyd moet zyn in 't concept van een berg, ſchoon hy nooyt was of is.

[2] Uyt de beſchryvinge hier na Cap. 2. van dat God oneyndige eigenſchappen heeft, konnen wy ſyne wezentlykheid aldus bewyzen: al dat wy klaar en onderſcheide zien tot de natuur van een zaak te behooren, dat konnen wy ook met waarheid van die zaak beveſtigen: maar aan de natuur van een wezen dat oneyndige eigenſchappen heeft, behoort een eigenſchap, de welke is Zyn. Ergo. Hierop nu te zeggen, dat dit wel beveſtigt van de Idea, maar niet van de zaak zelfs, is vals: want de Idea en beſtaat niet materialiter van de eigenſchap, die tot dit wezen

Maar de menſch heeft een Idea van God. Ergo.

Het eerſte bewyzen wy aldus:

Als' er een Idea van God is, zoo moet de oorzaak des zelfs formelyk zyn, en in zig vervatten alles wat de Idea voorwerpelyk heeft: maar daar is een Idea van God. Ergo.

Om het eerſte dezes bewysreedens te toonen, zoo ſtellen wy deze volgende grondregulen te weten

1. Dat de kennelyke dingen oneyndelyk zyn.

2. Dat een eyndig verſtand het oneyndige niet kan begrypen.

3. Dat een eyndig verſtand door zig zelfs ten zy het van iet van buyten bepaald word, niet en kan verſtaan, omdat gelyk het geen magt heeft alles gelykelyk te verſtaan, alzoo wynig heeft het ook magt om te konnen exempli gratiâ dit eer als dat, of dat eer als dit, beginnen of aanvangen te verſtaan. Het eerſte dan, nog ook het tweede niet konnende, zoo en kan het niets.

De eerſte (of *major*) word aldus bewezen:

Indien de verzieringe van de menſch alleen oorzaak was van ſyn Idea, zoo zoude het onmogelyk zyn, dat hy iet zoude konnen begrypen: maar hy kan iets begrypen. Ergo.

Het eerſte word bewezen door de eerſte grondregel: namelyk *dat de kennelyke dingen oneyndelyk zyn*. En volgens de tweede grondregel en kan hy niet alles verſtaan, dewyl het menſchelyk verſtand eyndig is, en door geen uytterlyke dingen bepaald wordende, om dit eerder als dat, en dat eerder als dit, te verſtaan, zoo zoude het onmogelyk zyn, dat het volgens de derde regel, iets zoude konnen verſtaan.

[3]Uyt alle het welk dan het tweede bewezen word, namelyk dat

---

behoort, alzoo dat het geen, 't welk van de Idea beveſtigt word, en is nog van de zaak, nog van dat geen 't welk van de zaak beveſtigt word, alzoo dat tuſſchen de Idea en het Ideatum een groot onderſcheid is: en daarom dat het geene dat men beveſtigt van de zaak, dat en beveſtigt men niet van de Idea et vice verſa.

[3] Voorders te zeggen, dat deze Idea een verzieringe is, dat is ook vals: want het is onmogelyk die te hebben zoo z'er niet en is. En dit word hier nu getoont pag. 16-18. daar wy dit nog by doen. Het is wel waar, dat wy van een Idea die ons eenmaal eerſt van de zaake zelfs is hergekomen,

de oorzaak van de Idea des menſche niet is ſyne verzieringe, maar eenige uytwendige oorzaak, die hem dringt het eene eerder als het

---

en zoo in abſtracto algemeen van ons gemaakt zynde, dat daar na van die zelve in ons verſtand veel bezondere worden verziert, die wy dan ook veel andere, en van andere zaaken afgetrokkene eigenſchappen konnen toedigten. Maar dit is onmogelyk te konnen doen, zonder alvoorens de zaake zelfs van de welke zy aftrekzels zyn, gekend te hebben. Dog eens geſteld, dat deze Idea een verzierzel is, zoo moeten dan alle *andere Idea's die wy hebben niet min verzierzels zyn. Dit zoo zynde van waar dan komt ons in de zelve zoo groot een onderſcheid? want wy zien eenige die het onmogelyk is datze zyn, e. g. alle monſterdieren die men van twee natuuren zoud t'zamen zetten als een dier dat een vogel en een paard zoude zyn, en diergelyke, die onmogelyk in de Natuur die wy bevinden anders te zyn geſteld, plaats konnen hebben.

---

* Andere Ideas wel mogelyk maar niet noodzaakelyk datze zyn; van de welke nogtans of ze zyn of niet zyn, haar wezen altyd noodzaakelyk is: als de Idea van een driehoek en die van de liefde in de ziel zonder 't lighaam enz. alzoo dat alſchoon ik eerſt dagt dat ik die verziert hadde, daar na nogtans gedwongen worde te zeggen, dat zy niet te min het zelve zyn en zouden zyn, ſchoon ik, of geen menſch ooyt om haar gedagt hadde. En hierom dan en zyn zy van my niet verziert, en moeten ook buyten my een ſubjectum hebben het welk ik niet en ben, zonder welk ſubjectum zy niet en konnen zyn. Boven deze iſſer nog een derde idea, en die is maar een eenige; en deze brengt met zig een noodzaakelyk zyn, en niet als de voorgaande alleen datze kan zyn: want die haar wezen was wel noodzaakelyk, maar niet haar wezentlykheid: maar van deze is de wezentlykheid, ende het wezen beyde noodzaakelyk en is zonder de zelve niet. Alzoo zie ik dan nu dat van my geen waarheid, wezen, of wezentlykheid van eenige zaake afhangt, want als in de tweede ſoorte van Ideen getoont is, zonder my zyn zy 't geene datze zyn: of na 't wezen alleen of na 't wezen en de wezentlykheid en dat beyde. En zoo ook dan, ja veel meer bevinde ik dit waar te zyn in deze derde eenige idea niet alleen dat het van my niet af en hangt, maar in tegendeel, dat hy alleen moet zyn het ſubjectum van 't geen ik van hem beveſtig, alzoo dat indien hy niet was, ik alheel van hem niets en zoude konnen beveſtigen; gelyk nogtans van de andere dingen ſchoon zy niet wezentlyk zyn, gedaan word: ja ook dat hy moet zyn het ſubjectum van alle andere dingen. Behalven dan dat uyt het tot nog toe gezeide klaar blykt dat de Idea van oneyndige eigenſchappen aan het volmaakte wezen geen verzierzel is, zoo zullen wy dit volgende nog daar by doen:

Na voorgaande overweginge van de Natuur zoo en hebben wy in de zelve tot nog toe niet meer konnen vinden als alleen twee eigenſchappen die aan dit alvolmaakte wezen toebehooren. En deze en geven ons geen vergenoeginge door de welke wy ons zelve konnen voldoen, want dat deze het al zoude zyn, van de welke dit volmaakte wezen zoude beſtaan, ja maar in tegendeel bevinden wy in ons zulks iets het welk ons opentlyk aanzeid van niet alleen nog meer, maar ook van nog oneyndige volmaakte eigenſchappen, die dit volmaakte wezen eigen zyn, eer't volmaakt gezeid kan worden. (En van waar is deze Idea van volmaaktheid?) Dit zulks iets dan en kan niet voortkomen van deze twee: want twee en geeft maar twee, en geen oneyndige, ergo dan van waar? van my altyd niet, of ik moſt ook dat ik niet hadde konnen geven: van waar dan anders als van de oneyndige eigenſchappen zelve, die ons zeggen dat z'er zyn, zonder nogtans ons tot nog toe te zeggen wat zy zyn: want tweê en weten wy maar wat zy zyn.

ander te verſtaan, zynde niet anders als dat die dingen formelyk zyn, en hem naader als andere, welkers voorwerpelyke wezentheid in ſyn verſtand is. Zoo nu de menſch de Idea van God heeft, zoo is het klaar dat God formelyk moet zyn, dog niet uytſteekentlyk, aangezien boven, of buyten die niet wezentlyker of voortreffelyker is. Dat nu de menſch de Idea van God heeft, zulks is klaar, dewyl [9] hy ſyne [4]eigenſchappen verſtaat, welke eigenſchappen van hem niet konnen voortgebragt worden, omdat hy onvolmaakt is. Maar dat hy nu deze eigenſchappen verſtaat, is hier uyt blykelyk, dat hy namelyk weet, dat het oneyndige van geen verſcheide eyndige deelen kan tezamen gezet worden. Datter geen twee oneyndelyke en konnen zyn, maar Een Eenig, dat het volmaakt en onveranderlyk is, als wel wetende dat geen zaake door zig zelfs, haar eigen [5]vernietinge zoekt, en mede dat het tot of in iet beters niet[5] kan veranderen, aangezien het volmaakt is, 't welk het als dan niet en zoude zyn. Of ook dat het zulks niet kan onderworpen zyn, door iet dat van buyten komt, nadien het almagtig is, enz. Uyt dit alles [10] dan volgt klaarlyk dat men en (*a priori*) van vooren, en (*a poſteriori*) van agteren bewyzen kan dat God is. Ja nog beter *a priori*. Maar de dingen die men als zoodanig bewyſt, moet men door haar uytterlyke oorzaake betoonen het welke in haar is een openbaare onvolmaaktheid, als de welke hun zelve door hun zelve niet en konnen te kennen geven, maar alleen door uytterlyke oorzaaken. Dog God de eerſte oorzaak aller dingen, en ook de oorzaak ſyns zelfs, die geeft hen zelve te kenne door hem zelve. Weshalven van niet veel belang is het zegge van Thomas Aquina namentlyk dat God *a priori* niet en zoude konnen bewezen worden, omdat hy kwanſuys geen oorzaak heeft.

[4 Syne eigenſchappen: beter iſt, dewyl hy 't geen aan God eigen is verſtaat, want die dingen zyn geen eigenſchappen Gods. God is wel zonder deze geen God, maar niet door deze, dewyl ze niet zelfſtandigs te kennen geven, maar zyn alleen als *Adjectiva*, die *Subſtantiva* vereyſchen om verklaart te worden.]

[5 De oorzaak van deze veranderinge zoude moeten zyn van buyten of in haar: niet van buyten, want geen zelfſtandigheid die als deze door zig zelfs is, hangt van iets buyten hem af: ergo geen verandering daarvan onderwurpen. Ook niet in haar; want geen zaak veel min deze wil ſyn zelfs verderf. Alle verderf is van buyten aankomende.]

CAP. II.

Wat God is.

[1] Nadat wy nu als boven bewezen hebben dat God is, zoo zal het nu tyd zyn te toonen wat hy is, namelyk hy is zeggen wy een [1]wezen van de welke alles, ofte oneyndelyke eigenſchappen gezeid worden, van welke eigenſchappen een yder des zelfs in ſyn geſlagte *[2]* oneyndelyk volmaakt is. Om dan onſe meeninge in dezen klaar uyt te drukken, zullen wy deze vier navolgende dingen voor af zeggen.

1. [2]Datter geene bepaalde zelfſtandigheid en is, maar dat alle

[1] De reeden is, omdat de Niet geen eigenſchappen konnende hebben, de Al dan alle eigenſchappen moet hebben; en zoo dan de Niet dan geen eigenſchappen hebbende, omdat hy niet is, zoo heeft de Iet eigenſchappen omdat hy Iet is. Ergo dan hoe hy meer Iet is hoe hy meer eigenſchappen moet hebben, en dienvolgende dan God de volmaaktſte, de oneyndige, de alle Iet zynde, zoo moet hy ook oneyndige, volmaakte en alle eigenſchappen hebben.

[2] Konnende dan bewyzen datter geen bepaalde zelfſtandigheid kan zyn, zoo moet dan alle zelfſtandigheid onbepaald aan 't goddelyk wezen behooren, dit doen wy aldus: 1. of ze moet haar zelfs bepaald hebben, of haar moet een ander bepaald hebben: niet zy haar zelve, want onbepaald zynde zoude zy haar geheel wezen moeten verandert hebben. Van een ander iſſe ook niet bepaald: want die moet zyn bepaald of onbepaald: niet het eerſte, ergo 't leſte, ergo 't is God: deze dan zoude moeten bepaald hebben of omdat het hem aan de magt, of aan de wil ontbrak: maar 't eerſte is tegen de almagtigheid, het tweede tegen de goetheid. 2. datter geen bepaalde zelfſtandigheid kan zyn is hier uyt klaar, omdat ze alsdan noodzaakelyk iet zoude moeten hebben, dat ze van de Niet heeft, 't welk onmogelyk is. Want van waar heeft ze dat daar in ze verſchilt van God? Niet van God altyd, want die en heeft niet onvolmaakts of bepaalts enz. Ergo dan van waar als van de Niet? Ergo: geen zelfſtandigheid als onbepaald. Waar uyt volgt datter geen twee gelyke onbepaalde zelfſtandigheeden konnen zyn. Want deze ſtellende iſſer noodzaakelyk bepaaling. En uyt deze volgt weder, dat de eene zelfſtandigheid, d'ander niet kan voortbrengen. Aldus: de oorzaak die deze zelfſtandigheid zou voortbrengen moet hebben de zelfde eigenſchap van deze voortgebragte, en ook of even zoo veel volmaaktheid, of meerder, of minder. Niet het 1. want dan waren twee gelyke. Niet het 2. want dan waſſer een bepaalde. Niet het 3. want van de Niet komt geen Iet. — Ten anderen als van de onbepaalde een bepaalde kwam, zoo wierd de onbepaalde ook bepaald enz. Ergo de eene zelfſtandigheid kan d'ander niet voortbrengen, en uyt dit volgt dan alweer dat alle zelfſtandigheid formelyk moet zyn, want niet zynde daar is geen mogelykheid te konnen komen.

zelfſtandigheid in ſyn geſlagte oneyndelyk volmaakt moet zyn, te wete, dat in het oneyndelyke verſtand Gods geen zelfſtandigheid volmaakter kan zyn als die alreeds in de Natuur is.

2. Datter ook geen twee gelyke zelfſtandigheeden zyn.

3. Dat d'eene zelfſtandigheid d'ander niet kan voortbrengen.

4. Datter in het oneyndelyke verſtand Gods geen zelfſtandigheid is, als die formelyk in de Natuur is.

Wat dan aangaat het 1. namentlyk *datter geen bepaalde zelfſtandigheid en is* enz. zoo iemand het tegendeel des zelfs zoude willen ſtaande houden, die vraagen wy aldus te wete [3]

Of deze zelfſtandigheid dan bepaald is door zig zelfs, namentlyk datze zig zelfs zoo bepaald, en niet onbepaalder heeft willen maaken, dan of zy zoodanig is door haar oorzaak, welke oorzaak haar of niet meer heeft konnen of niet meer heeft willen geven: Niet het eerſte is waar, omdat het niet mogelyk is, dat een zelfſtandigheid zig zelfs zoude hebbe willen bepaalen, en dat zoo een zelfſtandigheid die door zig zelfs geweeſt is. Ergo dan zeg ik iſſe door haar oorzaak bepaald, de welke noodzaakelyk God is. [4] Voorder indien zy dan door haar oorzaak bepaald is, zoo moet dat zyn of omdat die oorzaak niet meer heeft konnen geven of omdat die niet meer heeft willen geven: Dat hy niet meer zoud hebben konnen, zoude ſtryden tegen ſyn almagtigheid, [3]dat hy niet meer zoude hebben willen, [5]

[3] Hierop te zeggen dat de natuur van de zaak zulk vereyſchte, en derhalven niet anders konde zyn, is niets gezeid: want de natuur van de zaak kan niets vereyſchen als ze niet en is. Zegt gy dat men nogtans kan zien wat tot de natuur van een zaak behoort die niet en is: dat is waar *quo ad exiſtentiam*, maar geenzins *quo ad eſſentiam*. En hier in is't onderſcheid tuſſchen *ſcheppen*, en *genereeren*. *Scheppen* dan is een zaake daarſtellen *quo ad eſſentiam et exiſtentiam ſimul*; maar *genereeren* is, dat een zaake voortkomt *quo ad exiſtentiam ſolum*. En daarom iſſer nu in de Natuur geen ſcheppen maar alleen genereeren. Zoo dat dan als God ſchept, zoo ſchept hy de natuur van de zaak met de zaak gelyk. En zoo zoude hy dan wangunſtig zyn, zoo hy (wel konnende maar niet willende) de zaak zoodanig had geſchapen, dat zy met haar oorzaak *in eſſentiâ et exiſtentiâ* niet zoude overeenkomen. Dog 't geen wy hier *ſcheppen* noemen, en kan eigentlyk niet gezeid worden ooyt geſchied te zyn, en is maar om aan te wyzen, wat wy tuſſchen *ſcheppen*, en *genereeren* onderſcheid ſtellende, daar van konnen zeggen.

aangezien hy wel konde, ſmaakt na wangunſt, de welke in God, die alle goeten volheid is, geenzins en is.

[6] Het tweede belangende, datter geen twee gelyke zelfſtandigheeden zyn, bewyzen wy, omdat ieder zelfſtandigheid in ſyn geſlagte volmaakt is, want zoo 'er twee gelyke waren, zoo moſt noodzaakelyk de een de andere bepaalen en dienvolgende niet oneyndelyk zyn, gelyk wy al voor dezen bewezen hebben.

[7] Nopende dan het derde te wete dat de eene zelfſtandigheid d'ander niet en kan voortbrengen, zoo wederom iemand het tegendeel mogt ſtaande houden, dat vraagen wy of de oorzaak die deze zelfſtandigheid zoude moeten voortbrengen, de zelfde eigenſchap-
[8] pen van het voortgebragte heeft, of niet en heeft? Niet het laatſte is, want van de Niet kan geen Iet voortkomen. Ergo dan het eerſte. En dan vraagen wy voorder of in die eigenſchap die oorzaak zoude zyn van dit voortgebragte, even zoo veel volmaaktheid is, of datter minder of datter meerder in is, als in dit voortgebragte? Minder kander niet in zyn zeggen wy, om reeden vooren. Meerder ook niet zeggen wy, omdat alsdan deze tweede bepaald zoude zyn, het welk ſtryd tegen 't geen nu al van ons bewezen is. Ergo dan even zoo veel, ergo dan gelyk. En twee gelyke zelfſtandig-
[9] heeden, klaarlyk ſtrydende met ons voorige bewys. Verder 't geene geſchapen is, en is geenzins voortgekomen van de Niet, maar moet noodzaakelyk van hem die wezentlyk is geſchapen zyn: Maar dat van hem iets zoude voortgekomen zyn, 't welke iets hy niet alsdan en zoude minder hebben nadat het van hem is voortgekomen, dat
[10] en konnen wy met ons verſtand niet begrypen. Eyndelyk zoo wy de oorzaak van die zelfſtandigheid, die het beginzel is van de dingen de welke uyt haar eigenſchap voortkomen, willen zoeken, zoo ſtaat ons dan al wederom te zoeken de oorzaak van die oorzaak, en dan weder de oorzaak van die oorzaak *et ſic in infinitum*, zoodat indien wy noodzaakelyk ergens moeten ſtuyten en ruſten gelyk wy moeten zoo is 't noodzaakelyk te ruſten op deze alleene zelfſtandigheid.

[11] Ten vierden dat er geen zelfſtandigheid of eigenſchappen in het oneyndelyk verſtand Gods zyn, als die formelyk in de Natuur zyn, dat kan en word van ons bewezen 1. uyt de oneyndelyke magt

Gods, omdat in hem geen oorzaake en kan zyn door welke hy zoude hebben konnen bewegt worden, het eene eerder of meerder als 't ander te ſcheppen. 2. uyt de eenvoudigheid van zyne wille. 3. omdat hy 't geen goet is niet kan nalaten te doen, gelyk wy hier na zullen bewyzen. 4. omdat geene nu niet is het onmogelyk zoude zyn dat het zoude konnen komen, dewyl de eene zelfſtandigheid de ander niet en kan voortbrengen. En dat meer is, zoo doende zouden'er oneyndelyke zelfſtandigheeden meer niet zyn als er zyn, het welke ongerymt is. Uyt alle deze dan volgt: dat van de Natuur [12] alles in allen gezeid word, en dat alzoo de Natuur beſtaat van oneyndelyke eigenſchappen, van de welke een ieder des zelfs in ſyn geſlagt volmaakt is. Het welk ten eenemaal overeen komt met de beſchryvinge die men aan God geeft.

Tegen 't geene dat wy nu gezeid hebben namentlyk dat geen [13] ding in het oneyndelyk verſtand Gods is, als 't geen formelyk in de Natuur is, willen eenige op deze wyzen argumenteeren: Indien God alles geſchapen heeft zoo en kan hy niet meer ſcheppen; maar dat hy niet meer zoude konnen ſcheppen ſtryd tegen ſyn almogentheid. Ergo. Het eerſte belangende wy ſtaan toe dat God niet meer kan [14] ſcheppen. En wat het tweede aangaat, zeggen wy, dat wy bekennen: Indien God niet alles zoude konnen ſcheppen wat ſcheppelyk is zulks zoude ſtryden tegen ſyn almogentheid, maar geenzins indien hy niet zoude konnen ſcheppen 't geene in zig zelven ſtrydig is, gelyk het is te zeggen dat hy alles geſchapen heeft, en evenwel nog meer zoude konnen ſcheppen. En zeker het is een veel grooter volmaaktheid in God, dat hy alles wat in ſyn oneyndelyk verſtand was geſchapen heeft, als dat hy het niet en zoude geſchapen hebben, nog nooyt, zoo zy ſpreeken, zoude hebben konnen ſcheppen. En waarom dog [15] hier van zoo veel gezeid; [4]en argumenteeren zy zelve niet aldus, of en moeten zy niet aldus argumenteeren: Indien God alwetende is, zoo en kan hy dan niet meer weten: maar dat God niet meer weten kan ſtryd tegen ſyne volmaaktheid. Ergo. —

Dog indien God alles in ſyn verſtand heeft en door ſyn oneyn-

[4 Dat is: wanneer wy haar uyt deze bekenteniſſe van dat God alwetende is doen argumenteeren: dan en kunnen zy niet als aldus argumenteeren.]

delyke volmaaktheid niet meer kan weten, wel waarom dan en konnen wy niet zeggen dat hy ook alles wat hy in ſyn verſtand hadde heeft voortgebragt, en gemaakt dat het formelyk in de Natuur is of zoude zyn?

[16] Dewyl wy dan nu weten dat alles gelykelyk in het oneyndelyk verſtand Gods is, en dat' er geen oorzaak is, waarom dat hy dit eerder, of meerder als dat zoude geſchapen hebben, en alles konde in een oogenblik voortgebragt hebben, zoo laat ons dan een zien of wy niet tegen haar even de zelve wapenen konnen gebruyken die zy tegen ons aanneemen aldus namelyk: Indien God nooyt zoo veel kan ſcheppen of hy zoude nog konnen meerder ſcheppen, zoo kan hy nooyt ſcheppen, 't geen hy kan ſcheppen, maar dat hy niet kan ſcheppen 't geen hy kan ſcheppen, is ſtrydig in zig zelve. Ergo. —

[17] De reeden dan om de welke wy gezeid hebben, dat alle deze eigenſchappen die in de Natuur zyn maar een eenig wezen is, en geenzins verſcheide, want wy die de eene zonder de ander, en d'ander zonder de ander klaar en onderſcheiden konnen verſtaan, die zyn deze:

1. Omdat wy nu al vooren gevonden hebben, dat'er een oneyndelyk en volmaakt wezen moet zyn, door het welke niet anders kan verſtaan worden als zoodanig een wezen, van 't welke alles in allen moet gezeid worden. Want hoe aan een wezen 't welk eenige wezentheid heeft moeten eigenſchappen gezet worden, en zoo veel wezentheid als men het meer toeſchryft, zoo veel eigenſchappen moet men het ook meer toeſchryven, en gevolglyk zoo het wezen oneyndelyk is, zoo moeten ook zyne eigenſchappen oneyndelyk zyn, en even dit is het dat wy een volmaakt wezen noemen.

2. Om de eenigheid, die wy alom in de Natuur zien, in de welke, [5]zoo verſcheide wezens waren, zoo en konde de eene met de ander onmogelyk niet vereenigen.

Ten 3. omdat gelyk wy nu al gezien hebben, dat de eene zelfſtandigheid de ander niet kan voortbrengen, nog ook dat zoo een

[5] Dat is zoo verſcheide zelfſtandigheeden waren die niet tot een eenig wezen betrokken wierden: zoo dan war de vereeninge onmogelyk, omdat wy klaarlyk zien dat zy al heel geen gemeenſchap tezamen hebbe als denking en uytgebreidheid, daar van wy nogtans beſtaan.

zelfſtandigheid niet en is, het onmogelyk is datze zouden beginnen te zyn. [6]En evenwel nogtans zien wy, dat in geen zelfſtandigheid (die wy niet te min weten dat in de Natuur is), afzonderlyk begreepen zynde eenige noodzaakelykheid is, om wezentlyk te zyn: aangezien geen wezentlykheid, aan haare bezondere wezentheid toebehoort, zoo moet noodzaakelyk volgen, dat de Natuur de welke van geen oorzaaken komt, en die wy nogtans wel weten dat is, noodzaakelijk een volmaakt wezen moet zyn, aan de welke wezentlykheid toebehoort.

Uyt dit alles dan dat wy nu dus verre gezeid hebben blykt dat wy de uytgebreidheid een eigenſchap van God ſtellen te zyn, de welke in een volmaakt wezen geenzins en ſchynt te konnen vallen: want nademaal de uytgebreidheid deelbaar is, zoo zoude het volmaakte wezen van deelen beſtaan, 't welk aan God alheel niet kan toegepaſt worden, dewyl hy een eenvoudig wezen is. Daar en boven als de uytgebreidheid word gedeelt zoo iſſe lydende, dat ook geenzins in God (die onlydelyk is, en van geen ander kan lyden, nadien hy van alles de eerſte werkende oorzaak is) plaats kan hebben. Waarop wy antwoorden: 1. dat deel en geheel geen waare of dadelyke wezens zyn, maar alleen wezens van reeden en dienvolgende en zyn [7]in de Natuur nog geheel nog deelen. Ten 2. een zaake te-

[6] Dat is indien geen zelfſtandigheid kan zyn als wezentlyk, en evenwel nogtans geen wezentlykheid volgt uyt haar wezen, wanneer ze afgeſcheide begreepen word, zoo volgt datze niet iets bezonders, maar iets, dat is een eigenſchap moet zyn van een ander: namentlyk, het een, alleenig en alwezen. Of aldus: alle zelfſtandigheid is wezentlyk, en geen wezentlykheid van eenige zelfſtandigheid op zig zelfs begreepen en volgt uyt zyn wezen. Ergo dan geen wezentlyke zelfſtandigheid kan op zig zelve worden begrepen, maar moet tot iets anders behooren, dat is met ons verſtand de zelfſtandige denking en uytgebreidheid verſtaande, zoo verſtaan wy die als in haar wezen, en niet in haar wezentlykheid, dat is dat haar wezentlykheid noodzaakelyk aan haar wezen toebehoort: dog omdat wy bewyzen datze een eigenſchap van God is, daar uyt bewyzen wy *a priori* datze is, en *a poſteriori* (ten anzien van de uytgebreidheid alleen) uyt de wyzen die noodzaakelyk dit tot haar ſubjectum moeten hebben.

[7] In de Natuur dat is in de zelfſtandige uytgebreidheid, want die gedeeld

zamen gezet van verſcheide deelen, moet zoodanig zyn dat de deelen des zelfs, in het bezonder genomen, de een zonder de ander kan bevat en verſtaan worden. Als by exempel in een uurwerk dat van veele verſcheide raderen en touwen en anders is tezamen gezet, daar in kan zeg ik een yder rad, touw etc. bezonder bevat en verſtaan worden, zonder dat het geheel zoo alſt' zamen gezet is daar toe van nooden is, des gelyks mede in het water, het welke van regte lankwerpige deeltjes beſtaat, kan yder deel des zelfs bevat en verſtaan worden, en beſtaan zonder 't geheel; maar de uytgebreidheid zynde een zelfſtandigheid, van die en kan men niet zeggen datze deelen heeft, aangezien ze nog kleynder nog grooter kan worden, en geen deelen des zelfs bezonder zoude konnen worden verſtaan, dewyl zy in haar natuur moet oneyndelyk zyn. En dat ze nu zoodanig moet zyn volgt hier uyt, namentlyk, omdat indien zy zoodanig niet en is, maar datze zoude van deelen beſtaan, zoo en waar zy geenzins door haar natuur oneyndelyk als gezeid: Dog dat in een oneyndelyke Natuur deelen zoude konnen worden geconcipieert is onmogelyk, want door haar natuur zyn alle deelen eyn-
[20] delyk. Doet hier nog by indien zy van verſcheide deelen zoude

---

wordende zoo word haar natuur en wezen t'eenmaal vernietigt als die alleen beſtaat in oneyndige uytgebreidheid, of geheel te zyn, dat het zelfde is.

Maar zult gy zeggen, iſſer geen deel in de uytgebreidheid voor alle wyze? geenzins zeg ik, maar zegt gy alſſer beweging in de ſtof is die moet in een deel van de ſtof zyn, want niet in 't geheel, dewyl die oneyndig is, want waar heen zou die bewogen worden, buyten haar is niet. Ergo dan in een deel? Ant: daar is geen beweging alleen, maar beweging en ſtilte zamen, en deze is in het geheel en moet daar in zyn, want daar is geen deel in de uytgebreidheid. Zoo gy nog al Ja zegt, zegt my dan, als gy de heele uytgebreidheid deelt; dat deel dat gy met u verſtand van haar afſnyd, kont gy ook na de natuur van alle deelen daar van afſcheide, dat dan gedaan zynde vraag ik, wat iſſer tuſſchen dit afgeſneede deel, en de reſt? gy moet zeggen, of een ydel of een ander lighaam, of dat van de uytgebreidheid zelve. Daar is geen vierde. Niet het eerſte want daar is geen ydel, dat ſtellig en geen lighaam is. Niet het tweede, want dan waſſer wyze die 'er niet kan zyn, want de uytgebreidheid als uytgebreidheid is zonder en voor alle wyze: Ergo dan het derde, en zoo en iſſer geen deel, maar de uytgebreidheid geheel.

beſtaan, zoo zoude dan konnen verſtaan worden, dat eenige deelen des zelfs vernietigt zynde, evenwel nogtans de uytgebreidheid zoude blyven en niet door eenige vernietigde deelen mede vernietigt worden; een zaak de welke klaarlyk tegenſtrydig is in zoo iets, het welke door ſyn eigen natuur oneyndig is, en nooyt bepaald of eyndig kan zyn, of verſtaan worden. Voorder wat dan nog belangt het deelen in de Natuur: daar op zeggen wy dat de deelinge nooyt, gelyk al vooren mede gezegd is, en geſchied in de zelfſtandigheid, maar altyd en alleen in de wyzen van de zelfſtandigheid. Ik dan willende water deelen, deel alleen maar de wyze van de zelfſtandigheid, en niet de zelfſtandigheid zelve, welke wyze, nu van water, dan van wat anders, altyd het zelve is. De deeling dan of lydinge geſchied altyd in de wyze: gelyk als wy zeggen dat de menſch vergaat, of vernietigt word, zoo word dat alleen verſtaan van de menſch ten aanzien hy zoo een t'zamelſtel, en wyze is van de zelfſtandigheid, en niet de zelfſtandigheid van de welke hy afhangt zelve. Ten anderen wy hebben alreeds, gelyk wy ook nog hier na zullen zeggen, geſteld, datter buyten God, niets niet en is, en dat hy een inblyvende oorzaak is, dog de lydinge zoo wanneer de doender en de lyder verſcheiden zyn, is een taſtelyke onvolmaaktheid, want de lyder moet noodzaakelyk van dat geene afhangen, het welke hem van buyten het lyden heeft veroorzaakt, het welk in God die volmaakt is, geen plaats heeft. Voorder van zoo een werker, de welke in zig zelfs werkt, en kan men nooyt zeggen dat hy die onvolmaaktheid heeft van een lyder, dewyl hy niet van een ander lyd: gelyk als daar is het verſtand, het welke zoo ook de Philoſoophen zeggen, een oorzaak is van ſyn begrippen, maar aangezien het een inblyvende oorzaak is, wie zoude dorven zeggen dat het onvolmaakt is, zoo dikwyls het van zig zelven lyd? Eyndelyk de zelfſtandigheid, dewyl zy en het beginzel is van alle haare wyzen, zoo kan zy met veel grooter regt een doender als een lyder genoemt worden en met dit gezeide agten wy alles genoegzaam beantwoort.

Daar word voorder tegengeworpen, datter noodzaakelyk een eerſte oorzaak, die dit lighaam doet bewegen, moet zyn, want het zig zelfs als 't ruſt onmogelyk niet bewegen kan: En aangezien het klaarlyk

blykt, datter in de Natuur ruſte en beweginge is, zoo moet die, meenen
[27] zy, noodzaakelyk van een uytterlyke oorzaak herkomen. Dog ligt is het voor ons hier op te antwoorden. Want wy ſtaan toe, dat indien het lighaam een zaake was door zig zelfs beſtaande en anders geen eigenſchap en hadde, als lang, breet, en diep, dat als dan in het zelve geen oorzaak zou zyn, indien het waarlyk ruſte, om zig zelfs te beginnen te bewegen: maar wy hebben als vooren geſteld, *de Natuur een wezen te zyn, van het welke alle eigenſchappen gezeid worden*, en dit zoo zynde, zoo en kan haar niets ontbreeken, om voort te brengen alles wat voort te brengen is.

[28] Tot hier toe dan geſproken van wat God is, zullen wy van ſyn eigenſchappen, maar gelyk als met een woord zeggen hoe dat de zelve, welke ons bekend zyn maar beſtaan in twee namelyk Denking en Uytgebreidheid, want hier ſpreeken wy maar alleen van eigenſchappen die men zoude eigene eigenſchappen Gods konnen noemen, door de welke wy hem in zig zelf en niet als werkende buyten zig zelfs komen te kennen.

[29] Al wat dan de menſchen aan God buyten deze twee eigenſchappen, meer toeſchryven, dat zal (indien het anderzins tot hem behoort) moeten zyn, oft' een uytwendige benaming, gelyker wys, als dat hy is door zig zelfs beſtaande, eeuwig, eenig, onveranderlyk, enz. ofte, zeg ik, in opzigt van ſyne werkinge, gelyker wys, als dat hy is een oorzaak, een voorbeſchikker, en regeerder van alle dingen: welke alle eigen aan God zyn, zonder nogtans te kennen
[30] te geven wat hy is. Edog, hoe en op wat wyze deze eigenſchappen nogtans in God plaats konnen hebben, zullen wy hier na in de volgende hooftdeelen zeggen. Maar tot beter verſtand dezes en naader opening, hebben wy goet gedagt, deze volgende reedenen hier by te voegen: beſtaande in een

ZAMENSPREEKING

tuſſchen het

VERSTAND, DE LIEFDE, DE REEDE, EN DE BEGEERLYKHEID.

LIEFDE. Ik zie, Broeder, dat ten eenemaal myn wezen en volmaaktheid afhangt van uwe volmaaktheid, en nadien de volmaaktheid van het voorwerp 't welk gy begrepen hebt, uwe volmaaktheid is, en uyt de uwe weder de myne hervoort komt, zoo zegt my eens, ik bid u, of gy zulk een wezen begreepen hebt, dat ten opperſten volmaakt is, niet konnende door iet anders bepaald worden, en in het welk ik ook begreepen ben?

VERSTAND. Ik voor my, en aanſchouw de Natuur niet anders als in ſyn geheel oneyndelyk, en ten opperſten volmaakt, en gy, zoo gy daar aan twyffelt, vraagt het de Reeden, déze zal het u zeggen.

REEDE. De waarheid hier van is my ontwyffelyk: want zoo wy de Natuur willen bepaalen, zoo zullen wy hem 't welk ongerymt is, met een Niet moeten bepaalen en dat onder deze volgende eigenſchappen namelyk dat hy is een, eeuwig, door zig zelfs, oneyndelyk, welk ongerymtheid wy ontgaan ſtellende dat hy is een eeuwige Eenheid, oneyndig, almagtig, enz. de Natuur namentlyk oneyndig, en alles in de zelve begreepen, en de ontkenninge dezes noemen wy de Niet.

BEGEERLYKHEID. Ey dog dit rymt zig alwonderlyk, dat de Eenheid met de Verſcheidentheid, die ik alomme in de Natuur zie tezamen overeen komt. Want hoe? ik zie dat de verſtandige zelfſtandigheid geen gemeenſchap heeft met de uytgebreide zelfſtandigheid, en dat d'een de andere bepaald, en indien gy buyten deze twee zelfſtandigheeden, nog een derde wilt ſtellen, die in alles volmaakt is, ziet zoo wikkelt gy u zelven in openbaare ſtrydigheeden: want zoo deze derde geſteld word, buyten de twee eerſte, zoo ontbreeken hem dan alle de eigenſchappen die deze twee toebehooren: het welk immers in een geheel, buyten 't welk geen ding is, geen plaats kan hebben.

[6] Daar en boven, zoo dit wezen almagtig is, ende volmaakt, zoo zal het zoodanig dan zyn, omdat het zig zelfs, en niet omdat het een ander heeft veroorzaakt; en nogtans zoude hy almagtiger zyn die de welke en zig zelve, en daar en boven nog een ander konde voort-
[7] brengen. En eyndelyk, indien gy 't alwetende noemt, zoo is 't noodzaakelyk dat het zig zelfs kenne, en met een moet gy verſtaan, dat de kennisse van zig zelfs alleen, minder is, als de kennis van zig zelfs tezamen met de kenniſſe van de andere zelfſtandigheeden. Al het welk openbaare tegenſtrydigheeden zyn: En daarom wil ik de Liefde geraaden hebben dat zy zig geruſt houwde met het geene ik haar aanwyze; en na geen andere dingen om te zien.

[8] *LIEFDE.* Wat dog ô Eerlooze! hebt gy my aangeweze anders als dat geene uyt het welke terſtond myn verderf gevloeyd is. Want zoo ik my ooyt met dat geene 't welk gy my hebt aangewezen hadde vereenigt, aanſtonds was ik vervolgt geweeſt van twee hooftvyanden des menſchelyken geſlagts, de Haat namentlyk, en het Berouw, en van Vergeetenheid ook meenig maal; en alzoo keer ik my andermaal tot de Reeden, en dat hy maar voortgaa, en aan deze vyanden den mond ſtoppe.

[9] *REEDE.* Dat gy dan, ô Begeerlykheid! zegt, verſcheide zelfſtandigheeden te zien, dat is, zeg ik u, valſch: want klaarlyk zie ik dat' er maar een eenige is, de welke door zig zelve beſtaat, en van alle de andere eigenſchappen een onderhouwder is. En by aldien gy dan het lighaamelyke, en het verſtandige wilt noemen zelfſtandigheeden in opzigt van de wyzen die daarvan afhangig zyn, wel aan, zoo moet gy haar dan ook wyzen noemen, in opzigt van de zelfſtandigheid van de welke zy afhangen: want als door zig zelfs beſtaande, en worden zy van u niet begreepen. En op de zelve manier, als het willen, gevoelen, verſtaan, beminnen enz. verſcheide wyzen zyn van 't geene gy een denkende zelfſtandigheid noemd, die gy alles tot een brengt, en van alle deze een maakt, alzoo ik ook dan beſluyte, door uw eigen bewyzen, dat, en de oneyndige uytgebreidheid, en denking, mitsgaders andere oneyndige eigenſchappen, (of volgens uw ſtyl zelfſtandigheeden) niet anders zyn, als wyzen van dat eenige, eeuwige, oneyndige, door zig

zelfs beſtaande Wezen; en van alle deze ſtellen wy als gezeid, Een Eenige ofte Eenheid, buyten welke men geen zaake verbeelden kan.

BEGEERLYKHEID. In deze uwe manier van ſpreeken zie ik, zoo my dunkt, een zeer groote verwarringe. Want gy ſcheynt te willen, dat het geheel iets zoude zyn buyten of zonder ſyn deelen, dat voorwaar ongerymt is. Want alle Philoſoophen zeggen eenparig, *dat het geheel is een tweede kundigheid, en dat in de Natuur buyten het menſchelyk begrip geen zaake en is.* Daar en boven zoo ik uyt u exempel afneem, zoo vermengt gy het geheel met de oorzaak: want gelyk ik zegge, *het geheel beſtaat alleen van of door ſyn deelen,* en alzoo is 't dat gy de denkende kragt verbeeld als een zaak van de welke het verſtand, de liefde enz. afhangt. En gy kond die geen *geheel* noemen, maar een oorzaak van de uytwerkzelen van u nu al genoemt.

REEDE. Ik zie vaſt hoe gy tegen my alle uwe vrunden tezamen roept, en alzoo 't geene gy niet vermogt hebt, met uwe valſche reedenen uyt te werken, dat tragt gy nu te doen met dubbelzinnigheid van woorden, gelyk gemeenlyk het werk is der geenen die zig tegen de waarheid kanten, dog 't en zal u, om door dat middel de Liefde tot u te krygen, niet gelukken. Uw zeggen dan is, dat de oorzaak (aangezien zy is een veroorzaaker van de uytwerkzelen) derhalven buyten de zelve moet zyn. En dit zegt gy daarom dewyl gy maar alleen en weet van de overgaande en niet van de inblyvende oorzaak, de welke geenzins iets buyten zig zelve voortbrengt. By voorbeeld, het verſtand, het welk oorzaak is van ſyn begrippen, en daarom word ook het verſtand van my (voor zoo veel, of in opzigt ſyne begrippen daar van afhangen) genoemt een oorzaak: En wederom in opzigt het beſtaat van ſyne begrippen een geheel: Alzoo ook God en is met ſyne uytwerkzelen of ſchepzelen geen ander, als een inblyvende oorzaak, en ook een geheel, in opzigt van de tweede aanmerkinge.

TWEEDE ZAMENSPREEKINGE

Dienende eensdeels tot dat voorgaande, anderdeels tot het tweede navolgende deel, tuſſchen

ERASMUM en *THEOPHILUM.*

[1] *ERASMUS.* Ik heb u, ô Theophile, hooren zeggen, dat God een oorzaak is van alle dingen, en daar by dat hy geen andere oorzaak kan zyn, als een *inblyvende*: Indien hy dan een *inblyvende oorzaak* is van alle dingen, hoe dan kond gy hem een verder oorzaak noemen? Want dat is in een inblyvende oorzaak onmogelyk.

[2] *THEOPHILUS.* Wanneer ik gezegd hebbe, dat God een verder oorzaak is, zoo is dat van my niet gezegd, als in opzigt van die dingen, de welke God (zonder eenige omſtandigheeden, als alleen ſyne wezentlykheid) onmiddelyk heeft voortgebragt; maar geenzins dat ik hem abſoluyt een verder oorzaak hebben genoemt: het welk gy ook uyt myne woorden klaar hebt konnen afneemen. Want ik heb ook gezeid, dat wy hem in eenigen manieren een eerder oorzaak konnen noemen.

[3] *ERASMUS.* 'T geen gy my wilt zeggen, verſtaa ik nu genoegzaam; maar ik merke ook aan, dat gy gezegd hebt, dat het gevrogte van de innerlyke oorzaak op zoodanig een wyze met ſyn oorzaak vereenigt blyft, dat het met de zelve tezamen een geheel maakt. En indien dit zoo is, zoo en kan, dunkt my, God geen inblyvende oorzaak zyn. Want zoo hy, en 't geene van hem is voortgebragt tezamen een geheel maaken, zoo ſchryft gy God op de eene tyd meer wezen toe, als op de andere tyd. Neemt my, ik bidde u, deze twyffel weg.

[4] *THEOPHILUS.* Zoo gy Erasme, uyt deze verwarring wilt geraaken, zoo neemt eens wel in agt, het geen ik u hier zal zeggen. Het wezen van de zaak en neemt niet toe door het vereenigen van een ander zaak met de welke het een geheel maakt; maar in tegen-
[5] deel het eerſte blyft onveranderlyk. Ik zal u, op dat gy my te beter zouwd verſtaan, een voorbeeld ſtellen. Een beeldhouwer die

heeft van houwt gemaakt verſcheide gedaante, na de gelykenis van de deelen eenes menſchelyken lighaams; hy neemt een van deze 't welk de gedaante heeft van een menſchelyke borſt, hy voegt het tezamen met een ander, dat de gedaante heeft van een menſchelyk hooft, en maakt van deze twee een geheel, het welk het bovenſte gedeelte van een menſchelyk lighaam vertoont; zult gy nu daarom zeggen, dat het wezen van het hooft heeft toegenomen, omdat het vereenigt was met de borſt? Dat is bedrog.

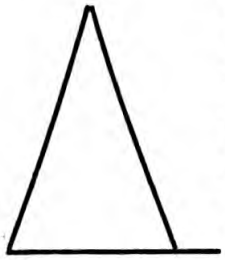

Want het is het zelfde dat het tevooren was. Tot meerder klaarheid zal ik u een ander voorbeeld ſtellen, namentlyk een denkbeeld, het welk ik hebbe van een driehoek, en een ander, ontſtaande door uytſtrekking van een van die hoeken, welke uytgeſtrekte of uytſtrekkende hoek, noodzaakelyk gelyk is met de twee tegengeſtelde innerlyke, en zoo voort. Deze zeg ik hebben voortgebragt een nieuw denkbeeld, n^a. dat de drie hoeken van den driehoek gelyk zyn met twee regte, welk denkbeeld met het eerſte zoo vereenigt is, dat het zonder de zelve niet beſtaan, nog begreepen kan worden. En van alle denkbeelden, die een ieder heeft, maaken wy een geheel, ofte ('t welk het zelfde is) een wezen van reeden: 't welk wy verſtand noemen. Ziet gy nu wel, dat alſchoon dit nieuw denkbeeld zig vereenigt met het voorgaande, dat daarom in het weze van 't voorgaande geen verandering valt; maar in tegendeel zonder de minſte verandering blyft. En het zelve kont gy ook zien in een iegelyk denkbeeld dat in zig liefde voortbrengt: welke liefde in geenerly wyze het weze van het denkbeeld doet toeneemen. Maar waartoe zoo veel voorbeelden opgehoopt? daar gy zelve in het voorgebeelde, waaraf wy nu ſpreeken, dit klaarlyk kont zien. Ik heb duydelyk gezegd, dat alle eigenſchappen, die van geen ander oorzaak afhangen, en om welke te beſchryven, geen geſlagt van nooden is, aan het wezen Gods toebehooren: en dewyl de geſchapen dingen niet magtig zyn, een eigenſchap te ſtellen, zoo en vermeerderen zy door deze het wezen Gods niet, hoe naauw zy ook met het zelve komen te vereenigen. Doet hier by, dat het geheel maar is een wezen van reeden, en niet en verſchilt van 't algemeen, als alleen hier in, dat het al-

gemeen gemaakt word van verſcheide nietvereenigde ondeelbaare, maar het geheel van verſcheide vereenigde ondeelbaare; en ook hier in, dat het algemeen maar begrypt deelen van het zelve geſlagt, maar het geheel, deelen, en van het zelve, en van een ander geſlagt.

[10] *ERASMUS.* Zoo veel dit belangt hebt gy my voldaan. Maar boven dit hebt gy nog gezegd, dat het gevrogte van de innerlyke oorzaak niet en kan vergaan zoo lang zyn oorzaak duurt, het welk ik wel zie zeker waar te zyn, maar dit zoo zynde hoe kan God dan nog zyn een innerlyke oorzaak van alle dingen, daar nogtans veel dingen te niet gaan? Dog gy zult volgens uw voorige onderſcheid zeggen, dat God eigentlyk een oorzaak is van die gevrogte, die hy onmiddelyk zonder eenige meer omſtandigheeden, als alleen ſyne eigenſchappen heeft voortgebragt; en dat deze dan zoo lang haar oorzaak duurt, niet en konnen te niet gaan: maar dat gy God geen innerlyke oorzaak noemt van die gevrogte welkers wezentlykheid niet onmiddelyk van hem afhangt, maar van eenige andere zaak geworden zyn, als alleen voor zoo veel haare oorzaaken zonder God niet werken, nog konnen werken, nog ook buyten hem; en hierom dan ook, aangezien zy niet onmiddelyk van God zyn voortgebragt, te niet konnen gaan. Dog dit en voldoet my niet. Want ik zie dat gy beſluyt dat het menſchelyk verſtand onſterfelyk is, omdat het een gevrogt is, dat God in zig zelfs heeft voortgebragt. Nu dan, het is onmogelyk dat' er meer van nooden is geweeſt, om een zoodanig verſtand voort te brengen, als alleen de eigenſchappen Gods; want om te zyn een wezen van zoo een uytſteekende volmaaktheid, zoo moet het alzoo wel, als alle andere dingen, die onmiddelyk van God afhangen, van eeuwigheid geſchapen zyn, en zoo ik my niet bedrieg ik heb het u hooren zeggen. En dit dan zoo zynde, hoe zult gy dit zonder ſwarigheid over te laten rondſchieten?

[11] [12] *THEOPHILUS:* 'T is waar Erasme, dat die dingen (die om haar wezentlykheids wille geen ander ding van doen hebben, als de eigenſchappen Gods) die onmiddelyk van hem, van eeuwigheid geſchapen zyn. Maar ſtaat aan te merken, dat alſchoon het noodzaakelyk is, dat' er tot de wezentlykheid van een zaak vereyſcht

word, een bezondere wyzing (*modificatio*) en een zaake buyten de eigenſchappen Gods, dat daarom evenwel God niet nalaat een zaak onmiddelyk te konnen voortbrengen. Want van de noodzaakelyke dingen die vereyſcht worden, om de zaaken te doen zyn, zyn eenige omdat zy de zaak zouden voortbrengen, en andere omdat de zaak zoude konnen voortgebragt zyn. Als by voorbeeld, ik wil in zeker kamer ligt hebben, ik ſteek het op, en dit verligt door zig zelfs de kamer: oft' ik doe een venſter open, welke opening wel niet zelfs het ligt maakt, maar nogtans te wege brengt, dat het ligt in de kamer kan in komen. En alzoo word ook tot de beweging van een lighaam, een ander lighaam vereyſcht, 't welk al die beweging moet hebben, die van hem over gaat tot het ander: Maar om in ons een denkbeeld van God voort te brengen, en word geen ander bezonder zaak vereyſcht, die daar hebbe het geen in ons voortgebragt word, maar alleen een zoodanig lighaam in de Natuur welkers denkbeeld noodzaakelyk zy, om God onmiddelyk te vertoonen. 'T geen gy ook uyt myne woorden hebt konnen afneemen. Want God heb ik gezeid word alleen door zig zelfs, en niet door wat anders gekend. Dog dit zeg ik u, dat zoo lange [13] wy van God niet en hebben een zoo klaaren denkbeeld, het welk ons in diervoegen met hem vereenigd, dat het ons niet toelaat eenige zaake te beminnen buyten hem, wy niet en konnen zeggen waarlyk te zyn met God vereenigt, en zoo onmiddelyk van hem af te hangen. En 't geene gy nog zoud mogen hebben te vraagen, laat dat op een ander tyd zyn, tegenwoordig noodigt my de gelegentheid tot wat anders. Vaart wel.

ERASMUS: Voor 't tegenwoordig niet, maar ik zal my nu met [14] 'et geen gy my nu gezeid hebt bezighouwden, tot naader gelegentheid, en u God beyelen.

CAP. III.

Van Gods inblyvende Werken.

[1] Wy zullen dan als nu aanvangen te handelen van die eigenſchappen, welke wy [1]Eigene genoemd hebben. En vooreerſt hoedanig God een oorzaak is van alles. Hier tevooren dan hebben wy nu al gezeid, hoe dat de eene zelfſtandigheid de andere niet kan voortbrengen; en dat God een wezen is, van welke alle eigenſchappen gezeid worden: alwaar uyt klaarlyk volgt, dat alle andere dingen geenzins en konnen nog beſtaan, nog verſtaan worden, zonder nog buyten hem. Weshalven wy dan met alle reeden mogen zeggen, God te zyn een oorzaak van alles.

[2] Aangezien men dan gewoon is de werkende oorzaak in agt deelen te verdeelen, zoo laat ons dan eens onderzoeken, hoe en op wat wyze God een oorzaak is?

1. Dan zeggen wy dat hy is een uytvloejende ofte daarſtellende oorzaak van ſyne werken: en in opzigt de werkinge geſchied, een doende ofte werkende oorzaak, het welk wy voor een ſtellen, als op elkander opzigtig zynde.

2. Ten anderen is hy een inblyvende en geen overgaande oorzaake, aangezien hy alles in zig zelfs, en niet buyten zig en werkt, omdat buyten hem niets niet en is.

3. Ten derden, God is een vrye oorzaak, en geen natuurlyke, gelyk wy dat heel klaar zullen toonen, en doen blyken, wanneer wy zullen handelen van of God kan nalaten te doen het geene hy doet? alwaar dan met een verklaart zal worden, waar in de waare vryheid beſtaat.

4. God is een oorzaak door zig zelfs, en niet door een toeval; het welk uyt de verhandeling van de Prædeſtinatie naader zal blyken.

5. Ten vyfden. God is een voornaame oorzaak van ſyne werken,

[1] Deze volgende worden *Eigene* genoemd, om dat zy niet anders als *Adjectiva* die niet verſtaan konnen worden zonder haar *Subſtantiva*. Dat is, God zoude wel zonder deze geen God zyn, maar nogtans is door dezé geen God; want zy niet zelfſtandigs door welke God alleen beſtaat, te kennen geven.

die hy onmiddelyk geſchapen heeft, als daar is de roeringe in de ſtof enz. in welke de minvoornaame oorzaak geen plaats kan hebben, na dien de zelve altyd is in de bezondere dingen: als wanneer hy door een harde wind de zee droogh maakt; en zoo voort in alle bezondere dingen, die in de Natuur zyn.

De minvoornaam-beginnende oorzaak en is in God niet, omdat buyten hem niet is dat hem zoude konnen prangen. Dog de voorgaande oorzaak is ſyn volmaaktheid zelve; door de zelve is hy, en van zig zelfs een oorzaak, en by gevolg van alle andere dingen.

6. Ten zesden. God is alleen de eerſte ofte beginnende oorzaak, gelyk blykt by onze voorgaande betooging.

7. Ten zevende. God is ook een algemeene oorzaak, dog alleen in opzigt dat hy verſcheide werken voortbrengt, anders kan zulks nooyt gezeid worden: want hy niemand van doen heeft, om uytwerkzelen voort te brengen.

8. Ten agtſten. God is de naaſte oorzaak van die dingen, die oneyndelyk zyn, en onveranderlyk, en de welke wy van hem zeggen onmiddelyk geſchapen te zyn, dog de laatſte oorzaak is hy en eenigzins van alle de bezondere dingen.

CAP. IV.

Van Gods noodzaakelyke Werken.

Dat God het geene hy doet zoude konnen laten te doen ontkennen wy, en zullen het mede bewyzen, handelende van de Prædeſtinatie, al waar wy betoonen zullen, dat alle dingen noodzaakelyk van haare oorzaaken afhangen, dog ten andere dit word mede bewezen door de volmaaktheid Gods, want het is buyten alle twyffel waar dat God alles even zoo volmaakt kan uytwerken, als het in ſyne Idea is begreepen, en gelyker wys de dingen die van hem verſtaan werden, van hem niet volmaakter konnen verſtaan werden, als hy die verſtaat, alzoo konnen van hem alle dingen zoo volmaaktelyk worden uytgewerkt, datze van hem niet volmaakter en konnen voortkomen. Ten anderen als wy beſluyten, dat God niet heeft

konnen nalaten te doen, 't geene hy gedaan heeft, zoo ontleenen wy dat van ſyne volmaaktheid, dewyle het in God te konnen nalaten 't geen hy doet, een onvolmaaktheid zoude zyn, zonder nogtans in God te ſtellen een mínvoornaam-beginnende oorzaak, die hem zoude bewogen hebben tot doen, want als dan en waar hy geen God.

[3] Dog nu valt wederom het geſchil, namentlyk, of God al dat welk in zyn Idea is, en hy zoo volmaaktelyk kan doen, of hy dat zeg ik zoude konnen nalaten te doen, en of zulk nalaten in hem een volmaaktheid is?

Wy zeggen dan dewyl alles dat'er geſchied van God gedaan word, alzoo by hem noodzaakelyk moet voorbepaald zyn, anderzins waar hy veranderlyk, dat dan in hem een groote onvolmaaktheid zoude zyn. En daar deze voorbepaaldheid by hem van eeuwigheid moet zyn, in welke eeuwigheid geen voor of na is, zoo volgt daar uyt kragtelyk, dat God te vooren op geen ander wys de dingen heeft konnen voorbepaalen, als die nu van eeuwigheid bepaald zyn, en dat God nog voor, nog zonder deze bepaalinge heeft konnen zyn.

[4] Voorder, als God iets zoude nalaten te doen, zoo moſt dat voortkomen, uyt een oorzaak in hem, of uyt geen, ja, dan is 't noodzaakelyk dat hy het moet nalaten te doen: zoo neen, zoo is 't noodzaakelyk dat hy het niet moet nalaten, dits in zig zelfs klaar. Al voorder: in de geſchape zaake is het een volmaaktheid datze is, en datze van God is veroorzaakt, want van alle onvolmaaktheid is de grootſte onvolmaaktheid het niet zyn, en dewyle het heyl en de volmaaktheid van alles is de wille Gods, en als God dan zoude willen dat deze zaake niet en waar, zoo zoude immers het heyl en de volmaaktheid van de zelfde zaak beſtaan in het niet zyn, het welke in zig zelfs tegenſtrydig is, alzoo dat wy dan ontkennen,

[5] dat God kan nalaten te doen, het geene hy doet: het welk zommige voor laſter en verkleininge Gods agten. Dog dit zeggen komt hervoort, omdat niet regt begreepen word, waarin de waare vryheid beſtaat, de welke geenzins en is zoo zy waanen namentlyk in iets goets of kwaads te konnen doen of laten: maar de waare vryheid is alleen of niet anders als de eerſte oorzaak, de welke geenzins van

iets anders geprangt of genoodzaakt word, en alleen door zyne volmaaktheid oorzaak is van alle volmaaktheid: en dat dien volgende, zoo God dit konde laten te doen, hy niet volmaakt zoude wezen: want het goet doen of volmaaktheid te konnen laten in het geene hy uytwerkt, en kan in hem geen plaats hebben, als door gebrek.

Dat dan God alleen de eenigſte vrye oorzaak is, is niet alleen uyt het geene nu gezeid is klaar, maar ook hier door, namentlyk, dat er buyten hem geene uytwendige oorzaak is die hem zoude dwingen of noodzaaken, al het welk in de geſchape dingen geen plaats heeft.

Hier tegen werd op deze wyze geargumenteert. Het goet is daarom alleen goet, omdat God het wil, en dit zoo zynde, zoo kan hy immers wel maaken dat het kwaad goet word. Dog zoodanig argumenteeren ſluyt alzoo wel, als of ik zeide, omdat God wil dat hy God is, daarom is hy God, ergo 't is in ſyn magt geen God te wezen, 't welk de ongerymtheid zelve is. Voorders als de menſchen iets doen, en men haar vraagt waarom zy dat doen, de antwoord is, omdat de regtvaardigheid het alzoo vereyſcht. Vraagt men dan waarom de regtvaardigheid het alzoo vereyſcht of liever de eerſte oorzaak van alles dat regtvaardig is? zoo moet de antwoord zyn, omdat de regtvaardigheid dat zoo wil. Maar ey lieve zoude de regtvaardigheid denk ik wel konnen nalaten regtvaardig te zyn? geenzins, want als dan en kond'ze geen regtvaardigheid wezen. Maar die geene de welke zeggen, dat God alles 't geen hy doet, daarom doet, omdat het in zig zelfs goet is, deze zeg ik zullen mogelyk denken, datze met ons niet verſchillen. Dog 't verre daar af, want zy al voor God iets ſtellen te zyn, aan het welk hy verpligt of verbonde zoude zyn, namelyk een oorzaak door die hy een begeerte heeft, van dat dit goet, en dat wederom regtvaardig is, en zoude zyn.

Nu valt dan voorder het geſchil, namelyk of God, ſchoon alle dingen van hem op een andere wyze waren geſchapen van eeuwigheid, of geordonneert en voorbepaald als die nu zyn, of hy dan zeg ik even volmaakt zoude zyn? Waarop het antwoord dient, dat by aldien de Natuur van alle eeuwigheid op een andere wyze als die nu is, ware geſchapen geweeſt, zoo zoude noodzaakelyk moeten

volgen, na de ſtellinge der geener die God wille, en verſtand toeſchryven, dat dan God beide, en een andere wille en een ander verſtand, als doen gehad heeft, volgens de welke hy het anders gemaakt zoude hebbe: en zoo is men dan genoodzaakt te agten, dat God nu anders geſteld is, als doen, en doen anders geſteld was als nu, alzoo, dat indien wy ſtellen, hy nu de aldervolmaaktſte is, genoodzaakt zyn te zeggen, hy het als doen niet en was, zoo wanneer hy alles anders ſchiep. Al het welke als dingen zynde, die taſtelyke ongerymtheeden in zig beſluyten, en geenzins aan God die nu, tevooren, en in alle eeuwigheid onveranderlyk is, geweeſt, en blyven zal, kan toegepaſt worden.

[8] Dit word van ons verder bewezen uyt de beſchryvinge, die wy van de vrye oorzaak gemaakt hebben: de welke niet en is, iets te konnen doen of laten, maar alleen datze niet van iets anders afhangt, alzoo dat alles wat God doet, dat word van hem als van de aldervryſte oorzaak gedaan, en uytgewerkt. [Indien hy dan de dingen te vooren anders, als die nu zyn, gemaakt hadde, zoo moet immers volgen, dat hy t' eeniger tyd onvolmaakt geweeſt is. 'T welk dan valſch is]. Want aangezien God de eerſte oorzaak is van alle dingen, zoo moet dan in hem iets zyn, door het welke hy doet, dat geene het welke hy doet en niet nalaat te doen. Dewyl wy zeggen dat de vryheid niet beſtaat, in iet te doen of niet te doen, en omdat wy mede getoont hebben, dat dat geene, het welke hem iets doet doen niet anders kan zyn, als ſyne eige volmaaktheid zelve, zoo beſluyten wy, dat indien het ſyne volmaaktheid niet en was, die het hem dede doen, dat de dingen niet en zouden zyn, of in het wezen konnen gekomen hebben om te zyn, het geene die nu zyn. [Het welke evenveel is, als of men zeide, indien God onvolmaakt was, zoo zouden de dingen nu anders zyn, als die nu zyn.]

[9] Dus veel van de eerſte, nu zullen wy dan overgaan tot de tweede eigenſchap, die wy in God eigen noemen, en zien wat ons daar af te zeggen valt, en zoo voort ten eynde.

CAP. V.

Van Gods Voorzienigheid.

De tweede eigenſchap die wy (*Proprium* of) Eigen noemen is de [1] Voorzienigheid, welke by ons niet anders is als die poginge, de wy en in de geheele Natuur, en in de bezondere dingen ondervinden, ſtrekkende tot behoudeniſſe, en bewaaringe van haar zelfs wezen. Want het is openbaar, dat geen ding door ſyn eige natuur zoude konnen tragten tot ſyn zelfs vernietinge, maar in tegendeel dat ieder ding in zig zelfs een pooginge heeft om zig zelfs en in ſyn ſtand te bewaaren, en tot beter te brengen, zoodat wy dan, volgens deze onze [2] beſchryvinge ſtellen, een algemeene, en een bezondere Voorzienigheid: de algemeene is die, door de welke ieder zaak voortgebragt en onderhouden word voor zoo veel zy zyn deelen van de geheele Natuur. De bezondere Voorzienigheid is die poginge, die ieder ding bezonder tot het bewaaren van ſyn wezen heeft, voor zoo veel ze niet als een deel van de Natuur, maar als een geheel aangemerkt word. Het welke met dit navolgende exempel verklaart word: Alle de leeden van de menſch worden voorzien ende voorzorgt, voor zoo veel zy deelen van de menſch zyn, het welk de algemeene Voorzienigheid is: en de bezondere is die poginge, die ieder bezonder lit (als een geheel, en geen deel van de menſch) tot het bewaaren en onderhouden van ſyn eigen welſtand heeft.

CAP. VI.

Van Gods Prædeſtinatie.

De derde eigenſchap is zeggen wy de goddelyke Prædeſtinatie. [1]

1. Al voorens hebben wy bewezen, dat God niet en kan laten te doen, het geene hy doet namelyk, dat hy alles zoo volmaaktelyk heeft geſchapen, dat het niet volmaakter kan zyn.

2. En daar by dat geen ding zonder hem en kan beſtaan nog ook verſtaan worden.

Staat nu aan te merken, offer dan in de Natuur eenige gebeurlyke [2] dingen zyn, namentlyk, offer eenige dingen zyn, die konnen ge-

beuren, en ook niet gebeuren. Ten anderen, offer eenige zaake is van de welke wy niet konnen vraagen, waarom ze is? Maar datter geen gebeurlyke dingen zyn, bewyzen wy dusdanig.

Iets dat geen oorzaak heeft om te zyn, is onmogelyk dat het zy: Iets dat gebeurlyk is, heeft geen oorzaak. Ergo. Het eerſte is buyten alle dispuyt, het tweede bewyzen wy aldus:

Indien iets dat gebeurlyk is, een bepaalde, en zekere oorzaak heeft om te zyn, zoo moet het dan noodzaakelyk zyn; maar dat het ende gebeurlyk, ende noodzaakelyk tegelyk zoude zyn is ſtrydig. Ergo.—

[3] Miſſchien zal iemand zeggen, dat iets gebeurlyk wel geen bepaalde en zekere oorzaak heeft, maar een gebeurlyke; als dit dan zoodanig zoude zyn, zoo moet het zyn of *in ſenſu diviſo*, of *in ſenſu compoſito*, te weten of dat de wezentlykheid van die oorzaak, niet als oorzaak zynde, gebeurlyk is; of wel dat het gebeurlyk is dat dat iets ('t welk wel noodzaakelyk in de Natuur zoude zyn) een oorzaak zal wezen dat dat gebeurlyke iets voortkomt: Edog en het een, en het ander beide zyn zy valſch.

Want wat het eerſte aangaat, indien dat gebeurlyke iets daarom gebeurlyk is, omdat zyn oorzaak gebeurlyk is, zoo moet dan ook die oorzaak gebeurlyk zyn, omdat die oorzaak die haar veroorzaakt heeft, ook gebeurlyk is, *et ſic in infinitum*.

En dewyl nu al tevooren bewezen is, *dat van een eenige oorzaak alles afhangt*, zoo zoude dan die oorzaak ook gebeurlyk moeten zyn: 't welk openbaar valſch is.

Aangaande het tweede dan, by aldien die oorzaak niet meer bepaald en was, om het eene of om het ander voort te brengen, dat is om deze *iets* voort te brengen, of na te laten voortbrengen, zoo waar't t' eenemal onmogelyk, en dat hy het zoude voortbrenge, en dat hy het zoude laten voort te brengen 't welk regt ſtrydig is.

[4] Wat dan ons voorige tweede belangt, van datter in de Natuur geen zaak en is, van de welke men niet kan vraagen, waarom datze is, welk ons zeggen te kennen geeft, dat by ons te onderzoeken ſtaat door welke oorzaak iets wezentlyk is; want die niet zynde was 't onmogelyk dat het iets zoude zyn. Deze oorzaak dan moeten

wy of in de zaak of buyten de zaak zoeken. Dog zoo men na den regul vraagt, om dit onderzoek te doen wy zeggen, dat' er alheel geen ſcheynt van nooden te zyn: Want indien de wezentlykheid, aan de natuur van de zaak behoort, het is zeker, dat wy dan de oorzaak niet buyten haar moeten zoeken: dog indien het zoodanig niet en is met dit iet, zoo moeten wy immers de oorzaak buyten haar zoeken. Maar nademaal het eerſte alleen aan God toebehoort, zoo word daardoor betoont (gelyk wy zulks nu ook al tevooren gedaan hebben) dat God namentlyk alleen de eerſte oorzaak van alles is. En hieruyt dan blykt mede, dat deze, en geene wille van den menſch (want de wezentlykheid van de wil en behoort niet aan ſyn wezen) ook een uytterlyke oorzaak van de welke zy noodzaakelyk veroorzaakt word, moet hebben: het welk ook zoodanig blykt te zyn, uyt alle het geene wy in dit Cap. gezeid hebben; en ook nog meer zal blyken, zoo wanneer wy in het tweede deel van de vryheid des menſchen zullen handelen en ſpreeken.

Tegen dit alle word van andere tegengeworpen: hoe is 't mogelyk, dat God, die gezeid word ten hoogſten volmaakt, en de eenigſte oorzaak, beſchikker en voorzorger van alles te zyn, toelaat, dat des niet tegenſtaande allomme zulk een verwarringe word gezien in de Natuur: En ook waarom hy den menſch niet heeft geſchapen, dat hy niet en konde zondigen?

Voor eerſt dan datter verwarringe in de Natuur is, kan met regt niet gezeid worden, aangezien dat niemand alle de oorzaaken van de dingen bekend zyn, om daar van te konnen oordeelen: dog deze tegenwerping ontſtaat uyt deze onkunde, van dat zy algemeene Ideen geſteld hebben, met de welke zy meinen, dat de bezondere om volmaakt te zyn moeten overeen komen. Deze Ideen dan ſtellen zy te zyn in het verſtand van God gelyk veel van Platoos Navolgers gezeid hebben, *dat namentlyk deze algemeene Ideen* (als *redelyk Dier*, en diergelyke) *van God zyn geſchapen*. En die Ariſtotelem volgen, alſchoon zy wel zeggen dat deze dingen geen dadelyke, maar zaaken van reeden zyn, nogtans worden die by haar veel tyds als zaaken aangemerkt, aangezien zy klaarlyk gezeid hebben, dat ſyne voorzorge zig niet over de be-

zondere, maar alleen over de geſlagte uytſtrekt, e. g. nooyt heeft God ſyne voorzorge gehad over Bucephalum enz. maar wel over het geheele geſlagte van Paard. Zy zeggen ook dat God geen wetenſchap heeft van de bezondere en vergankelyke dingen, maar wel van de algemeene, die na haar meeninge onvergankelyk zyn. Dog wy hebben dit met regt in haar voor een onwetenheid aangemerkt, want eerſt die byzondere alle alleen hebben oorzaak en niet de algemeene, dewyle die niets zyn.

God dan is alleen een oorzaak en voorzorger van de bezondere dingen: zoo dan de bezondere dingen zullen moeten overeen komen met een andere natuur, zoo en zullen zy dan niet met haar eigen overeen konnen komen en volgens dien niet zyn die zy waarlyk zyn. E. g. by aldien God alle menſchen zoo als Adam voor den val had geſchapen, zoo hadde hy dan ook alleen Adam en geen Petrus nog Paulus geſchapen; nemaar dat is de regte volmaaktheid in God, dat hy alle dingen, van de minſte tot de meeſte haar wezentheid geeft, of om beter te zeggen, dat hy alles volmaakt in hem zelfs heeft.

[8] Wat het andere aangaat van waarom dat God de menſchen niet en heeft geſchapen datze niet en zondigen, daarop dient dat alles watter van de zonde ook gezeid word, zulks alleen maar gezeid word, in opzigt van ons te weten als wanneer wy twee dingen een met den anderen of onder verſcheide opzigten vergelyken. E. g. indien iemand een uurwerk om te ſlaan ende uuren aan te wyzen net gemaakt heeft, en dat dat werkſtuk met het oogmerk van den maaker wel overeen komt, zoo zegt men het goet te wezen, en zoo niet zegt men het kwaad te zyn, niet tegenſtaande het dan zelfs ook goet zoude konnen wezen, zoo maar zyn oogmerk was geweeſt, het verwart en buyten tyds te doen ſlaan, te maaken.

[9] Wy beſluyten dan en zeggen, dat Petrus met de Idea van Petrus, gelykt noodzaakelyk is, moet overeenkomen, en niet met de Idea van Menſch, en dat goet en kwaad, of zonden niet anders zyn als wyzen van denken, en geenzins eenige zaaken of iets dat wezentlykheid heeft, gelyk wy dat wel ligt in het navolgende nog breeder zullen betoonen.

Want alle dingen en werken die in de Natuur zyn, die zyn volmaakt.

CAP. VII.

Van de Niet tot God behoorende Eigenſchappen.

Alhier zullen wy dan nu aanvangen te ſpreeken van die [1]eigen- [1
ſchappen welke gemeenlyk aan God toegepaſt worden, en echter nogtans aan hem niet en behooren: als mede van die door welke men poogt God te beſchryven dog vruchteloos: en mede van de wetten der waarer beſchryvinge.

Om dit te doen zullen wy ons niet zeer bekommeren met die ver- [2
beeldingen, die de menſchen gemeenlyk van God hebben: maar wy zullen alleen kortelyk onderzoeken, wat de Philoſophi ons daar van weten te zeggen. Deze dan hebben God beſchreven te zyn *een wezen uyt of van zig zelfs beſtaande, oorzaak van alle dingen, alwetende, almagtig, eeuwig, eenvoudig, oneyndig, 't opperſte goet, van oneyndige barmhartigheid* enz. Dog aleer wy tot dit onderzoek toetreden, laat eens voor af gezien worden, wat zy ons al toeſtaan.

Eerſtelyk zeggen zy datter geen waare of wettelyke beſchryvinge [3
van God en kan gegeven worden, aangezien geen beſchryvinge na haar waan, als van geſlagt en onderſcheid beſtaan kan, en God dan geen gedaante van eenig geſlagt zynde, zoo en kan hy niet regt of wettelyk worden beſchreven.

---

[1] Aangaande de eigenſchappen van de welke God beſtaat, die zyn niet als oneyndige zelfſtandigheeden, van de welke een ieder des zelfs oneyndig volmaakt moet zyn. Dat dit noodzaakelyk zoo moet zyn, daar van overtuygt ons de klaare en onderſcheidelyke reeden, dog datter van alle deze oneyndige, tot nog toe maar twee door haar zelf wezen ons bekend zyn, is waar; en deze zyn de Denking en Uytgebreidheid, voort alles dat gemeenlyk aan God werd toegeſchreven, en zyn geen eigenſchappen, maar alleen zekere wyzen, de welke hem toegeeigent mogen werden of in aanmerkinge van alles, dat is alle zyne eigenſchappen, of in aanmerkinge van Een eigenſchap. In aanmerkinge van alle, als dat hy is een, eeuwig, door zig zelfs beſtaande, oneyndig, oorzaak van alles, onveranderlyk. In aanmerkinge van eene, als dat hy is alwetende, wys, enz., het welk tot de denking, en weder dat hy is overal, alles vervult enz. het welk tot de uytgebreidheid toebehoort.

[4] Ten anderen zeggen zy, dat God niet en kan beſchreven worden, omdat de beſchryvinge de zaak naakt en ook beveſtigende moet uytbeelden, en na haar ſtellinge en kan men van God niet beveſtigende maar alleen ontkennender wyze weten, ergo. Zoo en kan er van God geen wettelyke beſchryvinge gegeven worden.

[5] Daar en boven word nog van haar gezeid, dat God nooyt *a priori* en kan bewezen worden, omdat hy geen oorzaak heeft, maar alleen waarſcheynlyk, of door ſyne uytwerkinge.

Dewyl zy ons dan met deze haare ſtellinge genoegzaam toeſtaan, dat zy een zeer kleene en geringe kenniſſe van God hebben, zoo mogen wy dan nu eens haare beſchryvinge gaan onderzoeken.

[6] Eerſtelyk wy en zien niet, dat zy ons hier eenige *Attributa* of eigenſchappen geven door de welke de zaak (God) gekend word wat ze is: maar alleen eenige *Propria* of Eigenen, welke wel aan een zaak behooren, edog nooyt en verklaaren wat de zaak is. Want alhoewel *van zig zelfs beſtaande, oorzaak te zyn van alle dingen, opperſte goet, eeuwig en onveranderlyk* enz. aan God alleen eigen zyn, zoo en konnen wy nogtans door die eigenheeden niet weten, wat dat wezen is, ende wat eigenſchappen het heeft, aan welke deze eigenheeden behooren.

[7] Het zal dan nu ook tyd zyn, dat wy eens bezien die dingen de welke zy God toeſchryven, en nogtans aan [2]hem niet en behooren, als daar is *alwetende, barmhertig, wys*, en zoo voort, welke dingen omdat ze maar zyn zekere wyze van de denkende zaak, en geenzins en beſtaan nog verſtaan konnen worden zonder die zelfſtandighyd van de welke zy wyzen zyn, en hier om dan ook aan hem, die een wezen is zonder iets als uyt hem zelfs beſtaande, niet en konnen toegepaſt worden.

[8] Eyndelyk noemen zy hem het opperſte goet, dog indien zy daarby iets anders als zy alreeds gezeid hebben verſtaan, te weten dat God onveranderlyk is, en een oorzaak van alle dingen, zoo zyn zy in haar eigen begrip verwart geweeſt, of hebben hun zelfs niet konnen verſtaan, het welk hervoort gekomen is uyt haare doolinge van goet

[2 Verſtaat hem genomen in aanmerking van alles wat hy is, of van alle ſyn eigenſchappen, ziet hiervan pag. 44.]

en kwaad, meinende de menſch zelfs, en niet God, oorzaak is van ſyn zonden en kwaad, het welke volgens 't geene wy nu alreede bewezen hebben, niet en kan zyn, of wy zyn genoodzaakt te ſtellen, dat de menſch dan ook een oorzaak is van ſyn zelfs. Dog dit zal zoo wanneer wy van de wille des menſchen hier na handelen, nog klaarder blyken.

Noodig zal het dan nu zyn, dat wy haar ſcheynreedenen waar mede [9] zy haar onwetenheid van Gods kennis zoeken te verſchoonen, ontknoopen.

Zy zeggen dan vooreerſt, *dat een wettige beſchryvinge beſtaan moet van geſlagt en onderſcheid*. Evenwel alſchoon alle de Logici dit toeſtaan, ik en weet niet van waar zy dit hebben. En zeker zoo dit waar moet zyn, zoo en kan men niets niet weten: want indien wy volmaaktelyk een zaak, door de beſchryvinge van geſlagt, en onderſcheid beſtaande, moeten al vooren kennen, zoo en konnen wy dan nooyt volmaakt kennen het opperſte geſlagt, het welk geen geſlagt boven hem heeft.

Nu dan, indien dan het opperſte geſlagt, het welk een oorzaak is van de kenniſſe aller andere dingen, niet gekend word, veel minder dan konnen de andere dingen die door dat geſlagt verklaart worden verſtaan nog gekend worden.

Edog aangezien wy vry zyn, en geenzins en agte verbonden aan haare ſtellingen te zyn, zoo zullen wy volgens de waare Logicam, andere wetten van beſchryvinge voortbrengen, te weten volgens de ſchiftinge die wy van de Natuur maaken.

Wy hebben nu al gezien dat de eigenſchappen, (of zoo andere die [10] noemen, zelfſtandigheeden) zaaken, of om beter en eigentlyker te zeggen, een door zig zelfs beſtaande wezen is, en der halven door zig zelve, zig zelfs te kennen geeft en vertoont.

De andere dingen zien wy dat maar wyzen van die eigenſchappen zyn, en zonder de welke zy ook niet en konnen beſtaan, nog verſtaan worden. Dienvolgende dan moeten de beſchryvinge zyn van twee geſlagten (of ſoorten).

1. Namelyk van de eigenſchappen die van een zelfsbeſtaande wezen zyn, en deze behoeven geen geſlagt, of iets waar door ze meer

verſtaan oft verklaart worden: want aangezien zy als eigenſchappen van een wezen door zig zelfs zynde, door zig zelf zyn, zoo worden zy ook door hun zelfs bekend.

De tweede zyn die, die niet door hun zelfs beſtaan, maar alleen door de eigenſchappen, van de welke zy de wyzen zyn, en door de welke zy, als haar geſlagt zynde verſtaan moeten worden. En dit is wat aangaat op haar ſtelling van de beſchryvinge.

[11] Wat het ander aangaat van dat God van ons niet gekend zoude konnen worden met een evenmatige kenniſſe, hierop is door D. des Cartes genoegzaam antwoord gegeven, in de beantwoordinge op de tegenwerpingen deze zaake aangaande pag. 18.

[12] En op het derde van dat God niet en zoude konnen *a priori* bewezen worden, daarop is mede van ons hier vooren al geantwoort, aangezien dat God oorzaak is van zig zelfs, zoo is 't genoeg dat wy hem door zig zelfs bewyzen, en is zulk bewys ook veel bondiger als dat *a poſteriori*, 't welk gemeenlyk niet als door uytwendige oorzaaken geſchied.

CAP. VIII.

Van de natuurende Natuur.

Alhier zullen wy nu eens, eer wy voortgaan tot iets anders, kortelyk gheel de Natuur ſchiften — te weten in *Natura naturans*, en *Natura naturata*; door de *Natura naturans* verſtaan wy een wezen, dat wy (door zig zelfs, en zonder iets anders als zig zelfs van doen hebbende, gelyk alle de eigenſchappen (*Attributa*) die wy tot nog toe beſchreven hebben) klaar ende onderſcheidelyk begrypen, het welk God is. Gelyk ook de Thomiſten by het zelve God verſtaan hebben, dog haare *Natura naturans* was een wezen (zy zoo noemende) buyten alle zelfſtandigheeden.

De *Natura naturata* zullen wy in twee verdeelen, in een algemeene, en in een bezondere. De algemeene beſtaat in alle die wyzen die van God onmiddelyk afhangen, waarvan wy in het navolgende Cap. zullen handelen; de bezondere beſtaat in alle die bezondere dingen de welke van de algemeene wyze veroorzaakt werden, zoo dat de *Natura naturata* om wel begreepen te worden, eenige zelfſtandigheeden van nooden heeft.

CAP. IX.

Van de genatuurde Natuur.

Wat dan nu aangaat de algemeene *Natura naturata*, of die wyzen of ſchepzelen die onmiddelyk van God afhangen, ofte geſchapen zyn, dezer en kennen wy niet meer als twee namelyk de[1] Beweginge in de ſtoffe, ende het Verſtaan in de denkende zaak. Deze dan zeggen wy dat en van alle eeuwigheid zyn geweeſt, en in alle eeuwigheid onveranderlyk zullen blyven, een werk waarlyk zoo groot als de grootheid des werkmeeſters betaamde.

Wat dan bezonderlyk aangaat de Beweginge, aangezien die eigentlyker tot de verhandeling van de Natuur-weet, als wel hier behoord, gelyk als daar is datze van alle eeuwigheid is geweeſt, en in eeuwigheid onveranderlyk zal blyven, datz'oneyndig is in haar geſlagt, datze nog door zig zelfs beſtaan nog verſtaan kan worden, maar alleen door middel van de Uytgebreidheid. Van deze alle zeg ik, en zullen wy hier niet handelen, maar alleenlyk zeggen wy er dit af, datze is een Zone, maakzel, of uytwerkzel, onmiddelyk van God geſchapen.

Het aangaande het Verſtaan in de denkende zaak, deze zoo wel als het eerſte is mede een Zone, maakzel, of onmiddelyk ſchepzel van God, ook van alle eeuwigheid van hem geſchapen, en in alle eeuwigheid blyvende onveranderlyk: deze ſyne eigenſchap is maar een namentlyk: alles klaar en onderſcheiden in alle tyden te verſtaan, uyt het welke ſpruyt, een oneyndelyk of aldervolmaaktſt genoegen onveranderlyk, niet konnende nalaten te doen, 't geen het doet, het welke alhoewel genoegzaam door zig zelfs klaar zynde 't geen wy hier nu gezeid hebben, zoo zullen wy het nogtans hier na in de verhandelinge van de Aandoeningen van de Ziele klaarder bewyzen, ende daarom hier niet meer daar af zeggen.

---

[1] Nota. 't geen hier van de Beweginge in de ſtoffe gezeid word is hier niet in ernſt gezeid, want den Autheur meent daar af de oorzaak nog te vinden, gelyk hy *a poſteriori*, al eenigzins gedaan heeft, dog dit kan hier zoo wel ſtaan, dewyl op het zelve niets gebouwd is, of daarvan afhangig is.

CAP. X.

Wat Goet en Kwaad is.

[1] Om nu eens kortelyk te zeggen, wat dat in zig zelfs goet en kwaad is, zullen wy aldus aanvangen.

Eenige dingen zyn in ons verſtand, en niet in de Natuur en zoo zyn dan deze ook alleen maar ons eigen werk, en zy dienen om de zaaken onderſcheidelyk te verſtaan, onder welke wy begrypen alle betrekkingen, die opzigt op verſcheide zaaken hebben, en deze [2] noemen wy *Entia Rationis*. Zoo is dan nu de vraage of goet en kwaad onder de *Entia Rationis*, of onder de *Entia Realia* behooren. Maar aangezien dat goet en kwaad niet anders is als betrekkinge, zoo iſt buyten twyffel datze onder de *Entia Rationis* moeten geplaatſt worden, want nooyt zeid'men dat iets goet is, ten zy in opzigt van iet anders, dat zoo goet niet en is, of ons niet zoo nuttelyk als iet anders. Want zoo zeid men dat een menſch kwaad is, niet anders als in opzigt van een die beter is, of ook dat een appel kwaad is in opzigt van een ander die goet of beter is.

[3] Alle het welke onmogelyk niet en zoude konnen gezeid worden, by aldien dat beter of goet, in welker opzigt het zoodanig genoemt word, niet en was.

Alzoo dan, als men dan zegt dat iets goet is, dat en is dan niet anders te zeggen, als dat het wel overeen komt met de algemeene Idea die wy van zoodanige dingen hebben. En daarom, gelyk wy nu al voorens gezeid hebben, de dingen moeten overeen komen met haare bezondere Ideën, welkers wezen een volmaakte wezentheid moet zyn, en niet met de algemeene, dewyl ze als dan niet zouden zyn.

[4] [Nopende de beveſtinge van 't geene wy nu gezeid hebben; de zaake is by ons klaar, dog evenwel tot een beſluyt van 't gezeide, zullen wy deze volgende bewyzen daar nog bydoen.

Alle dingen, die in de Natuur zyn die zyn, of zaaken of werkingen. Nu göet en kwaad, en zyn nog zaaken, nog werkingen. Ergo, en zyn goet en kwaad niet in de Natuur. Want indien goet en kwaad, zaaken of werkingen zyn, zoo moeten zy dan haare beſchryvinge hebben.

Maar goet en kwaad (als exemp. gr. de goetheid van Petrus, en de kwaadheid van Judas, en hebben geen beſchryvinge, buyten de wezentheid Judae en Petri, want die is alleen in de Natuur) en zyn niet buyten haare wezentheid te beſchryven.

Ergo, ut ſupra — volgt, dat goet en kwaad geen zaaken zyn, of werkingen, die in de Natuur zyn.]

Het Tweede Deel,

VAN

DE MENSCH

EN

'T GEEN TOT HEM AANHOORIG IS.

VOOR REEDEN VAN 'T TWEEDE DEEL.

[1] Dewyl wy nu in het eerſte deel van God, en van de algemeene en oneyndige dingen hebben geſproken, zoo zullen wy nu in dit tweede deel tot de verhandeling van de bezondere en bepaalde dingen komen, dog niet van alle dewyle die ontallyk zyn: maar wy zullen alleenlyk handelen van die de menſch aangaan; en daar in aanmerken, 1. wat de menſch is, voor zoo veel hy beſtaat van eenige wyzen (begreepen in die twee eigenſchappen die wy in God [2] hebben aangemerkt). Ik zegge van eenige wyzen, omdat ik geenzins verſta dat de menſch, voor zo veel hy uyt geeſt,[1] ziele, of lighaam

[1] 1. Onſe ziele is of een zelfſtandigheid of een wyze; geen zelfſtandigheid, want wy hebben al bewezen, dat er geen bepaalde zelfſtandigheid in de Natuur kan zyn. Ergo dan een wyze.

2. Een wyze dan zynde zoo moet ze dat zyn, of van de zelfſtandige uytgebreidheid of van de zelfſtandige denking: niet van de uytgebreidheid om etc. Ergo dan van de denking.

3. De zelfſtandige denking, dewyl ze niet bepaald kan zyn, is oneyndig volmaakt in zyn geſlagt, en een eigenſchap van God.

4. Een volmaakte denking moet hebben een kenniſſe, Idea, wyze van denken, van alle, en een ieder zaak wezentlyk zynde, zoo van zelfſtandigheeden als van wyzen niet uytgezondert.

5. Wy zeggen wezentlyk zynde, omdat wy hier niet ſpreeken van een kenniſſe, Idea etc., die gheel de Natuur van alle wezen geſchakeld, in haar wezen kend, zonder haar bezondere wezentlykheid, maar alleen van de kenniſſe, Idea etc. van de bezondere dingen, die telkens komen te exiſteeren.

6. Deze kenniſſe, Idea etc. van ieder bezonder ding 't welk wezentlyk komt te zyn, is zeggen wy de ziel van dit ieder bezonder ding.

beſtaat, een zelfſtandigheid is. Want wy hebben nu al voorens in het begin dezes boeks getoond, 1. *Dat geene zelfſtandigheid beginnen kan.* Ten 2. *Dat de eene zelfſtandigheid de ander niet kan voort-*

7. All en een ieder bezonder ding dat wezentlyk komt te zyn dat word zulks door beweging en ſtilte, en zoo zyn alle de wyzen in de zelfſtandige uytgebreidheid, die wy lighaam noemen.

8. De verſcheidenheid der zelver ontſtaat alleen door andere, en andere proportie van beweginge en ſtilte, waar door dit zóo, en niet zóo, dit, dit, en niet dat is.

9. Uyt deze proportie dan van beweginge en ſtilte komt ook wezentlyk te zyn dit ons lighaam, van 't welk dan niet min, als van alle andere dingen, een kenniſſe, Idea enz. moet zyn in de denkende zaak, welke Idea, kenniſſe en zoo voort dan ook de ziel van ons is.

10. Dog in andere proportie van beweginge en ſtilte was dit ons lighaam een ongeboren kind zynde; en in gevolge daar na, en in andere zalt beſtaan als wy dood zyn, en niet te min, zal dan, en was doen, zoo wel een Idea, kenniſſe etc. van ons lighaam in de denkende zaak, als nu: maar geenzins de zelve, dewyl het nu anders geproportioneert is in beweging en ſtilte.

11. Om dan zoo een Idea, kenniſſe, wyze van denken, in de zelfſtandige denking te veroorzaaken, als nu deze onſe is, word vereyſcht niet even eens wat lighaam (dan moſt het anders gekend worden alſt is) maar ook zulk een lighaam, dat zoo geproportioneert is van beweging en ſtilte, en geen ander: want zoo 't lighaam is, zoo is de ziel, Idea, kennis etc.

12. Zoodanig een lighaam dan, deze zyne proportie als e. g. van 1 tot 3 hebbende, en behoudende zoo zal de ziel en 't lighaam zyn gelyk het onſe nu is, zynde wel geſtadig verandering onderworpen, maar niet zoo groot datze buyten de paalen van van 1 tot 3 gaat, dog zoo veel het verandert zoo veel verandert ook telkens de ziel.

13. En deze verandering van ons, ontſtaande uyt andere lighaamen die op ons werken, en kan niet zyn, zonder dat de ziel die alsdan geſtadig verandert deze verandering gewaar word. En deze verandering is eigentlyk dat, 't welk wy gevoel noemen.

14. Maar zoo andere lighaame zoo geweldig op het onſe werken, dat de proportie van beweginge van 1 tot 3 niet kan blyven, dat is de dood. En een vernietiging der ziele, zoo ze maar alleen is een Idea, kenniſſe, etc. van dit zoogeproportioneert lighaam, in beweging en ſtilte.

15. Dog dewyl het een wyze is in de denkende zelfſtandigheid, zoo had ze ook deze, beneffens die, van de uytgeſtrektheid konnen kennen, beminnen; en met zelfſtandigheeden vereenigende (die altyd de zelve blyven) had ze haar zelve konnen eeuwig maaken.

brengen, en eyndelyk ten 3. *Dat geen twee gelyke zelfſtandigheeden konnen zyn.*

[3] De menſch dan niet geweeſt hebbende van eeuwigheid, bepaald, en met veele menſchen gelyk, en kan geen zelfſtandigheid zyn, zoo dat alles 't geene hy van denken heeft, zyn alleen maar wyzen van die denkende eigenſchap die wy aan God toegepaſt hebben. En wederom, alles 't geen hy heeft van geſtalte, beweginge, en andere dingen, zyn des gelyks wyzen van die andere eigenſchap die God toegepast is.

[4] En alhoewel eenige, hier uyt, dat de natuur van de menſch, zonder die eigenſchappen, die wy zelfs toeſtaan zelfſtandigheid te zyn, niet beſtaan nog verſtaan kan worden, poogen te bewyzen, dat de menſch een zelfſtandigheid is, zoo heeft dat echter geen ander grondveſt, als valſche onderſtellingen.

Want dewyle de natuur van de ſtoffe of 't lighaam geweeſt heeft, al voor dat de geſtalte van dit menſchelyk lighaam was, zoo en kan die natuur niet eigen zyn aan 't menſchelyk lighaam, dewyl het klaar is dat in die tyd als de menſch niet en was, het altyd niet aan de natuur van de menſch heeft konnen behooren.

[5] En dat zy voor een grondregul ſtellen, *dat dat aan de natuur van een zaak behoort, zonder het welk de zaak nog beſtaan nog verſtaan kan worden*, dat ontkennen wy. Want wy hebben alreeds bewezen dat zonder God geen ding beſtaan nog verſtaan kan worden. Dat is God moet al voorens zyn en verſtaan worden, alleer deze bezondere dingen zyn en verſtaan worden. Ook hebben wy getoont dat de geſlagten niet aan de natuur van de beſchryving behooren, maar dat zulke dingen, die zonder andere niet beſtaan konnen, ook zonder die niet verſtaan worden. Dit dan zoo zynde wat voor een regul ſtellen wy dan, daar by men zal weten wat aan de natuur van een zaak behoort?

De regul dan is deze: Dat behoort aan de natuur van een zaak, zonder het welk de zaak niet beſtaan nog verſtaan en kan worden: dog dit niet zoo alleen, maar op zoodanig een wyze, dat de voorſtelling altyd wederkeerig is, te weten dat het gezegd ook niet zonder de zaak beſtaan nog verſtaan kan worden. Van deze wyzen dan, uyt de welke de menſch beſtaat zullen wy dan nu in den aanvang des volgenden eerſten Capittels beginnen te handelen.

CAP. I.

Van Waan, Geloof, Weten.

Om dan aan te vangen, te ſpreeken van de wyzen uyt de welke [1] de menſch beſtaat, zoo zullen wy zeggen 1. wat zy zyn. 2. ten anderen haare uytwerkingen. En ten 3. haare oorzaak.

Belangende het eerſte zoo laat ons beginnen van die die ons het eerſte bekend zyn: namelyk eenige begrippen van die dingen die buyten ons zyn en de kenniſſe onſes zelfs, of het medegeweten.

. . . . . .

Deze begrippen dan verkrygen wy 1. of enkelyk door geloof [2] (welk geloof hervoort komt, of door ondervinding, of door hooren zeggen); 2. of ook ten anderen wy bekomen die door een waar geloof; 3. of ten derden wy hebben het door klaare en onderſcheide bevatting.

Het eerſte is gemeenlyk dooling onderworpen. Het tweede en derde, alſchoon die onderling verſchillen, zoo en konnen die echter niet doolen.

Dog om dit alles wat duydelyker te verſtaan, zoo zullen wy een voor- [3] beeld ſtellen genomen van de regul van drien aldus. Iemand heeft alleenlyk hooren zeggen, dat als men in de regul van drien, het tweede getal met het derde vermeenigvuldigt, en dan met het eerſte deild, dat men als dan een vierde getal uytvind, dat de zelfde gelykmatigheid heeft, met het derde, als het tweede met het eerſte. En niet tegenſtaande deze die hem dat zoo voorſteld liegen konde, zoo heeft hy echter ſyne werkingen daar na gericht, en dat zonder eenige kenniſſe meer van den regul van drie en gehad te hebben, als de blinde van de verwe, en heeft alzoo alles wat hy daar van ook zoude mogen gezeid hebben, daar van geklapt, als de papegaay van 't geen men hem geleert heeft.

Een ander van gaauwer begrip zynde, die en laat zig zoo niet pajen met hooren zeggen, maar neemt'er een proef aan eenige bezondere reekeningen en die dan bevinde daar mede overeen te komen, als dan geeft hy daar aan 't geloof: maar te regt hebben wy gezeid, dat ook deze de dooling onderwurpen is. Want hoe

kan hy dog zeker zyn, dat de ondervinding van eenige bezondere, hem een regul kan zyn van alle.

Een derde dan nog met het hooren zeggen, omdat het bedriegen kan, nog met de ondervinding van eenige bezondere, omdat die onmogelyk een regul is, tevreden zynde, die ondervraagt het aan de waare reeden, de welke nooyt wel gebruykt zynde bedrogen heeft. Deze dan die zegt hem dat door de eigenſchap van de gelykmatigheid in deze getallen het alzoo, en niet anders heeft konnen zyn, en komen.

Dog een vierde hebbende de alderklaarſte kenniſſe die heeft niet van doen, nog hooren zeggen, nog ondervinding, nog kunſt van reeden, dewyle hy door ſyne deurzigtigheid terſtond de gelykmatigheid in alle de reekeningen ziet.

CAP. II.

Wat Waan, Geloof, en klaare Kennis is.

[1] Wy zullen dan nu komen te verhandelen de uytwerkingen van de verſcheide kenniſſen waarvan wy in 't voorgaande Capittel gezeid hebben, en als in 't voorby gaan weer zeggen wat waan, geloof en klaare kenniſſe is.

[2] Waan dan noemen wy die omdat ze de dooling onderwurpen is, en nooyt plaats heeft in iets daar wy zeker van zyn, maar wel daar van giſſen en meinen geſproken word.

Geloof dan noemen wy de tweede, omdat die dingen die wy alleen door de reede vatten van ons niet en worden gezien, maar zyn alleen aan ons bekend door overtuyginge in 't verſtand dat het zoo en niet anders moet zyn.

Maar klaare kenniſſe noemen wy dat 't welk niet en is door overtuyging van reeden maar door een gevoelen, en genieten van de zaake zelve, en gaat de andere verre te boven.

[3] Dit dan voor af zoo laat ons nu komen tot haare uytwerkingen. Waar van wy dit zeggen dat namelyk uyt de eerſte hervoorkomt alle de Lydinge (*Paſſien*) die daar ſtrydig zyn tegen de goede reeden.

Uyt de tweede de goede Begeerten, en uyt de derde de waare en oprechte Liefde met alle haar uytſpruytzels.

Alzoo dat wy dan de naaſte oorzaak van alle de Lydingen in de ziele, de kenniſſe ſtellen.

Want wy t' eenemal onmogelyk agten, dat zoo iemand op de voorgaande gronden en wyzen nog begrypt, nog kend, hy tot Liefde, ofte Begeerte of eenige andere wyzen van wille zoude konnen bewogen worden.

CAP. III.

Van de Lyding uyt Waan.

Alhier dan laat ons nu eens zien, hoe dat, gelyk wy gezeid hebben, de (*Paſſien*) Lydinge uyt de waan komen te ontſtaan. En om dit wel en verſtaanlyk te doen, zoo zullen wy eenige van de bezondere der zelve, voorneemen, en daar in dan als in voorbeelden betoonen 't geene wy zeggen.

Laat dan de Verwondering de eerſte zyn, de welke gevonden word in die geene die de zaake op de eerſte wyze kent, [1]want dewyl hy van eenige bezondere een beſluyt maakt die algemeen is, zoo ſtaat hy als verbaaſt, wanneer hy iet ziet dat tegen dit ſyn beſluyt aangaat. Gelyk iemand nooyt eenige ſchapen gezien hebbende als met korte ſtaarten, zig verwonderd over de ſchapen van Marocquen, die ze lang hebben.

---

[1] Dit is juyſt niet te verſtaan, dat altyd voor de verwondering een formeel beſluyt moet gaan, maar ook iſſe zonder dit, namelyk als wy ſtilzwygen, de zaake zoo, en niet anders meenen te zyn als wy die gewent zyn te zien, hooren, of verſtaan etc., als e. g. Ariſtoteles zegt *Canis eſt animal latrans*, ergo hy beſloot al dat baft is een hond: maar als een Boer zeid *een hond*, zoo verſtaat hy ſtilzwygend al 't zelve dat Ariſtoteles met ſyn beſchryving. Zoo dat als de Boer hoort baffen, *een hond* zeid hy, alzoo dat als zy eens een ander dier hoorden baffen, de Boer die geen beſluyt gemaakt hadde, zoud alzoo wel verwondert ſtaan als Ariſtoteles, die een beſluyt gemaakt hadde. Voorders als wy iets komen gewaar te worden, daarop wy nooyt gedagt hebben van tevooren, zoo is dat evenwel niet zulks of wy hebben dit gelyks in 't geheel of ten deel al tevooren bekend, maar niet in alles zoo geſteld, of wy zyn nooyt daar van zoo aangedaan geweeſt, etc.

Zoo zeid men van een Boer die zig zelfs hadde wys gemaakt datter buyten ſyn velden geen andere en waren, maar een koe komende te vermiſſen, en genoodzaakt wordende die elders verr te gaan zoeken viel in verwondering, van dat buyten ſyn wynig velds, nog zoo groote meenigten van andere velden waren.

[3] En zeker dit moet ook plaats hebben, in veele Philoſoophen, die hun zelfs hebben wys gemaakt, dat er buyten dit veldje of aardklootje daar op zy zyn (omdat zy niet anders beſchouden) geen andere meer en zyn. Maar nooyt en is verwondering in die geene die waare beſluyten maakt, dits een.

[4] Het tweede zal zyn de Liefde: deze aangezien datze ontſtaat of uyt waare begrippen, of uyt opinien, of ook eindelyk uyt hooren zeggen alleen, zullen wy eerſt zien, hoe uyt de opinien, daar na hoe uyt de begrippen. Want de eerſte ſtrekt tot ons verderf, en de tweede tot ons opperſte heyl. En dan van het laatſte.

[5] Het eerſte dan aangaande 't is zulks, dat zoo dikwils iemand iets goets ziet, of waant te zien hy altyd geneegen is zig met het zelve te vereenigen, en om 't goets wille dat hy int zelve aanmerkt, zoo verkieſt hy 't als 't beſte, buyten het welke hy niet beter nog aangenaamer als dan en kend.

Dog zoo wanneer het komt te gebeuren dat hy (gelyk in deze meeſt gebeurt) iets beter als dit nu bekende goet komt te kennen, zoo keerd terſtond ſyne liefde, van het eene eerſte tot het ander tweede, het welk wy alles klaarder zullen doen blyken in de verhandelinge van de vryheid des menſchen.

[6] Van liefde uyt waare begrippen, alzoo 't de plaats om daar van te ſpreeken hier niet is, zoo zullen wy dat nu hier voorby gaan, en ſpreeken van het laatſte en derde, namelyk van de Liefde die alleen van hooren zeggen komt.

[7] Deze dan beſpeuren wy gemeenlyk in de kinderen tot hun vader, de welke omdat de vader dit of dat zeid goet te zyn, zoo zyn zy daar toe zonder iets meer daar af te weten geneegen.

Dit zien wy mede in zulke die voor 't Vaderland uyt liefde haar leven laten, en ook in die, die door hooren zeggen van iets, op het zelve komen te verlieven.

De Haat dan het regte tegendeel van de Liefde, ontſtaat uyt die dooling die uyt de opinie voortkomt: want zoo iemand een beſluyt gemaakt heeft, van iets dat het goet is, en een ander komt tot nadeel van dat zelve iets te doen, zoo ontſtaat in hem tegen dien doender haat, het welk nooyt in hem zoude konnen plaats hebben, indien men het waare goet kende, gelyk wy dat hier na zullen zeggen, want alles watter ook is, of bedagt word in vergelykinge van het waare goet, 't is niet als maar de ellendicheid zelve, en is dan zoo een ellendbeminner niet veel eer erbarmens als haat waardig?

De Haat dan eyndelyk komt ook voort uyt hooren zeggen alleen, gelyk wy dat zien in de Turken tegen Joden en Chriſtenen, in de Joden tegen de Turken en Chriſtenen, in de Chriſtenen tegen de Joden en Turken, etc. Want wat is den hoop van alle deze onwetend d'een van d'anders godsdienſt en zeden.

De Begeerte: het zy datze beſtaat, of alleen zoo eenige willen in de luſt of trek van 't geene men ontbreekt te bekomen, of zoo andere willen, [1]in de dingen te behouden die wy nu alreeds genieten: 't is zeker datze in niemand en kan gevonden worden gekomen te zyn als onder de gedaante van goet, alzoo dan iſt klaar, dat Begeerte gelyk ook de Liefde waarvan hier voor geſproken is uyt de eerſte manier van kennen voortkomt. Want iemand gehoort hebbende van een ding dat het goet is, krygt luſt, en trek tot het zelve, gelyk gezien word in een zieke die alleen door hooren zeggen van den Doctor, dat zoo, of zoo een remedie voor zyn kwaale goet is, terſtond tot de zelve geneegen word.

Begeerte komt ook uyt bevindinge, gelyk dat gezien word in de practyk van de Doctors die zeker remedie eenimaalen goet gevonden hebbende, het zelve als een onfeylbaar ding gewoon zyn te houden.

Alles 't geene wy nu van deze gezeid hebben 't zelve kan men van alle andere paſſien zeggen gelyk dat voor ieder een klaar is.

En dan omdat wy in 't volgende zullen aanvangen te onderzoeken welke die zyn die ons redelyk, en welke die, die onredelyk zyn, zoo zullen wy het dan hier by latende niet meer daar toe zeggen.

[1 De eerſte beſchryvinge is de beſte, want als de zaak genooten word zoo houd de begeerte op, die geſtalte dan, die alsdan in ons is om die zaak te behouden is geen begeerte maar vreeze van de geliefde zaak te verliezen.]

CAP. IV.

Wat uyt Geloof voortkomt.

[1] Dewyl wy dan in het voorige Cap. hebben getoont, hoe uyt de dooling van de waan de paſſien voortkomen, zoo laat ons dan hier eens zien de uytwerkingen van de twee andere manieren van kennen. Ende vooreerſt van die welke wy *het waare geloof* genoemt hebben[1].

[2] Deze dan vertoont ons wel wat de zaake behoort te zyn, maar niet wat zy waarlyk is. En dat is de reeden waarom zy ons nooyt en kan doen vereenigen met de geloofde zaak. Ik zeg dan dat zy ons leert alleen wat de zaake behoort te zyn, en niet wat zy is, in welke twee een groot onderſcheid is, want gelyk wy in ons exempel van de regul van drien gezeid hebben, dat als iemand door gelykmatigheid kan uytvinden een vierde getal dat met het derd overeen komt, gelyk het tweede met het eerſte, zoo kan hy (de deilinge en vermeenigvuldiging gebruykt hebbende) zeggen dat de vier getallen moeten even gelykmatig zyn, en dit zoo al zynde ſpreekt hy niet de min daar af als van een zaak die buyten hem is maar als hy de gelykmatigheid komt te beſchouwen zoo als wy in het vierde exempel getoont hebben, als dan zegt hy, dat de zaak in waarheid zoodanig is, aangezien die als dan in hem, en niet buyten hem is. Dits van de eerſte.

[1 Het geloove is een kragtige betuyginge van reedenen, door welke ik in myn verſtand overtuygt ben, dat de zaak, waarlyk, en zoodanig, is, buyten myn verſtand, als ik in myn verſtand daar af overtuygt ben. Een kragtig betuyg van reedenen zeg ik: om het daar door te onderſcheiden, en van de waan die altyd twyffelagtig, en dooling onderworpen is, en van 't weten, dat niet beſtaat in overtuyging van reedenen, maar in een onmiddelyke vereeniginge met de zaak zelve.

Dat de Zaake waarlyk, en zoodanig is buyten myn verſtand, zeg ik; *waarlyk*: omdat my de reedenen in dezen niet en konnen bedriegen, want anders en verſchilden ze niet van de waan; *zoodanig*: want het kan my maar alleen aanzeggen, wat de zaake behoort te zyn, en niet wat zy waarlyk is, anderzins verſchilde ze niet van 't weten. *Buyten*: want het doet ons verſtandelyk, niet het geen in ons, maar 't geene buyten ons is, genieten.]

De tweede uytwerkinge van 't waare geloof is datze ons brengt [3
tot een klaar verſtand, door 't welk wy God liefhebben, en ons alzoo verſtandelyk doet gewaar worden die dingen die niet in ons maar buyten ons zyn.

De derde uytwerkinge is, datze aan ons verſchaft de kenniſſe [4
van goet en kwaad, en ons aanwyſt, alle paſſien, die te vernietigen zyn, en omdat wy nu tevooren gezeid hebben, dat die paſſien die uyt de waan voortkomen groot kwaad onderworpen zyn, zoo iſt de pyne waart eens te zien, hoe de zelve ook door deze tweede kenniſſe gezift worden, om te zien wat in de zelve goet wat kwaad is.

Om dit dan mede bekwamelyk te doen, zoo laat ons de zelve maniere als vooren gebruykende, de zelve eens van na by bezien, om daar door te konnen kennen welke het zyn die van ons verkooren, welke verworpen moeten worden.

Dog eer wy daar toe komen laat ons eens kort voor af zeggen wat daar is het goet en kwaad des menſchen.

Wy hebben nu tevooren al gezeid, dat alle dingen genoodſchikt [5
zyn, en dat *in de Natuur geen goet, en geen kwaad is*. Zoo dat al 't geen dat wy van de menſch willen, dat zal moeten van het geſlagt des zelfs zyn, het welk niet anders is, als een *wezen van reeden*. En wanneer wy dan een Idea van een volmaakt menſch in ons verſtand bevat hebben, dat zoude dan konnen een oorzaak zyn, om zien (als wy ons zelfs onderzoeken) offer in ons ook eenig middel is om tot zoo een volmaaktheid te komen.

En daarom dan alles wat ons tot die volmaaktheid voordert, dat [6
zullen wy goet noemen, en in tegendeel dat verhindert, of ook daar toe niet en voordert, kwaad. Ik moet dan zeg ik een volmaakt [7
menſch begrypen, zoo ik iets aangaande het goet en kwaad des menſchen verhaalen wil, en dat daarom, omdat ik handelende van 't goet en kwaad, als e. g. van Adam ik als dan een dadelyk wezen (*Ens Reale*) met een wezen van reeden (*Ens Rationis*) verwarren zoude, het welk wel naauwkeurig van een regtſchapen Philoſooph moet gemyd worden, en dat om reedenen die wy uyt vervolg dezes of by andere gelegentheeden zullen ſtellen.

Voorder omdat het eynd van Adam of van eenig ander byzonder [8

ſchepzel ons niet bewuſt is, als door de uytkomſt, zoo volgt dat ook 't geen wy van 't eynd des menſchen konnen zeggen [2] gegrond moet zyn op het begrip van een volmaakt menſch in ons verſtand, welkers eynd, dewyl het eens *Ens Rationis* is wy wel konnen weten: en ook als gezeid is ſyn goet en kwaad, al het welke maar wyzen zyn van denken.

[9] Om dan nu allengskens ter zaak te komen, wy hebben nu al tevooren aangewezen hoe dat uyt het begrip, de beweging, tochten, en werkingen van de ziel ontſtaan; en het zelve begrip hebben wy in vierderly verdeeld, als in *hooren zeggen alleen, in ervarentheid, in geloof, en klaare kenniſſe*, en aangezien wy nu de uytwerkinge dezer aller hebben gezien, zoo is daar uyt openbaar, dat de vierde namelyk de klaare kenniſſe de aldervolmaaktſte is van alle: want de waan brengt ons dikwyls in dooling. Het waare geloof is alleen daarom goet, omdat het de weg is tot waare kennis, ons tot die dingen die waarlyk beminnens waardig zyn opwekkende, zoo dat dan het laatſte eynde dat wy zoeken, en het voornaamſte dat wy kennen,
[10] is de waare kenniſſe. Dog ook deze waare kenniſſe is na de voorwerpen, die haar voorkomen ook verſcheiden.

Zoo dat hoe veel beter daar is het voorwerp, met het welke het komt te vereenigen, zoo veel beter is ook deze kenniſſe. En daarom, dat is de volmaaktſte menſch de welke met God (die het aldervolmaaktſte wezen is) vereenigt, en hem zoo geniet.

[11] Om dan te ondervinden wat in de Lydingen of Paſſien goet en kwaad is, zoo laat ons die als gezeid is bezonder voorneemen. Ende voor eerſt van de Verwondering. Deze dan, dewyl die of uyt onwetenheid, of vooroordeel komt te ontſtaan is een onvolmaaktheid in den menſch, die deze ontroering onderworpen is. Ik zeg een onvolmaaktheid, omdat de Verwondering, door zig zelfs, niet tot eenig kwaad brengt.

[2 Want uyt geen byzonder ſchepzel kan men een Idea die volmaakt is hebben, want deze haare volmaaktheid zelve, of ze waarlyk volmaakt is, of niet, en kan niet afgenomen worden, als uyt een algemeene volmaakte Idea, of *Ens Rationis*.]

CAP. V.

Van de Liefde.

De Liefde dan ontſtaat uyt het begrip, en kenniſſe die wy van een zaake hebben, ende na dat de zaake zig grooter en heerlyker vertoont, daar na is ook de Liefde grooter, en grooter in ons.

Op tweederly wyzen iſſer magt, om ons van de Liefde te ontſlaan, of door kenniſſe van een beter zaak, of door ondervinding dat de beminde zaak die voor wat groots ende heerlyks gehouden is, veel onheyl en ramp met zig ſleept.

Met de Liefde iſt ook zoodanig dat wy nooyt en trachten van de zelve (gelyk wy van de verwondering en andere paſſien) verloſt te zyn: en dat om deze twee reedenen, 1. omdat het onmogelyk is; de tweede omdat het noodzaakelyk is, dat wy niet van de zelve verloſt werden.

Onmogelyk dan is 't omdat het niet van ons afhangt, maar alleen van het goet en nut, dat wy in het voorwerp aanmerken, het welke zoo wy 't niet en wilden beminnen noodzaakelyk van ons tevooren niet en moſt gekend zyn, het welk niet in onſe vryheid beſtaat, of aan ons hangt, want zoo wy niets kenden, voor zeker wy en waren ook niet.

Noodzaakelyk dan iſt niet van de zelve verloſt te zyn, omdat wy vermids de ſwakheid onſes natuurs zonder iets te genieten waar mede wy vereenigt worden en verſterkt niet en zouden konnen beſtaan.

De Liefde, die niet anders is, als een zaak te genieten, en daar mede vereenigt te worden, die zullen wy verdeelen, na de hoedanigheeden van haar voorwerp: welk voorwerp de menſch zoekt te genieten, en daar mede te vereenigen.

Sommige voorwerpen dan zyn in haar zelven vergankelyk; andere wel niet vergangelyk door haar oorzaak. Dog een derde iſſer alleen door ſyn eigen kragt en mogentheid, eeuwig en onvergankelyk.

De vergankelyke dan zyn alle de byzondere dingen die niet van alle tyd geweeſt zyn, of begin genomen hebben.

De andere dat zyn alle die wyzen die wy gezeid hebben oorzaak te zyn van de bezondere wyzen.

Maar de derde is God, of 't welk wy voor een en 't zelfde noemen de Waarheid.

[6] Welke dan van deze drie'erly voorwerpen hebben wy te verkiezen of te verwerpen?

Wat de vergankelyke aangaat (dewyle wy, als gezeid is om de ſwakheid onſer natuur noodzaakelyk iet moeten beminnen, en daar mede vereenigen om te beſtaan) het is zeker dat wy door 't beminnen en vereenigen met de zelve geenzins in onſe natuur verſterkt en worden, aangezien zy zelve ſwak zyn, en d'eene kreupele d'ander niet kan draagen: en niet alleen datze ons niet en voorderen, maar zyn ook zelfs ons ſchadelyk.

Want wy hebben gezeid de Liefde te wezen een vereeniginge met het voorwerp, dat ons verſtand oordeelt, heerlyk en goet te zyn, en daarby verſtaan wy zoo een vereeniginge, door de welke en de Liefde, en het geliefde een en de zelfde zaak komen te zyn, of 't zamen een geheel maaken. Zoo is hy dan immers wel ellendig die met eenige vergangelyke dingen vereenigt word. Want deze dewyl ze buyten ſyne magt zyn, en veel toevallen onderworpen, zoo is't onmogelyk dat als die komen te lyden, hy daar van zoude konnen bevryd zyn. En zoo by gevolg beſluyten wy: By aldien deze, die de vergankelyke dingen die eenigzins nog wezen hebben beminnen, zoo ellendig zyn, wel wat zullen die dan, die de eere, rykdommen, en welluſten die alheel geen wezentheid hebben, beminnen, ellendig zyn?

[7] Laat ons dit dan genoeg zyn, om te betoonen hoe ons de Reeden aanwyſt, om van de zoo vergankelyke dingen af te ſcheiden. Want door 't geene wy nu gezeid hebben, word ons klaar aangewezen het vergif en het kwaad dat in de beminninge dezer dingen ſteekt, en verborgen is. Dog nog onvergelykelyk klaarder zien wy dit, als wy aanmerken van wat een heerlyk, en voortreffelyk goet, wy, door de genietinge dezes worden afgeſcheiden.

[8] Hier voor hebben wy gezeid, dat de dingen, die vergankelyk zyn, buyten onſe magt zyn; op dat men ons wel verſtaa: wy en willen niet zeggen, dat wy eenige vrye oorzaak zouden zyn, van niets

anders afhangende: maar als wy zeggen dat eenige dingen in, andere buyten onſe magt zyn, zoo verſtaan wy, door die welke *in onſe macht zyn* zulke die wy uytwerken, door ordre of te zamen met de Natuur waar van wy een deel zyn: door die welke *niet in onſe macht zyn*, zulke die gelyk als buyten ons zynde, door ons geene veranderinge onderworpen zyn, aangezien zy zeer verre van onſe dadelyke wezentheid, door de Natuur zoodanig geſteld, afzyn.

Vervolgende dan zoo zullen wy nu komen tot de tweede maniere van voorwerpen, welke alhoewel eeuwig en onvergankelyk zoo zyn zy nogtans niet zoodanig door haar eigen kragt. Edog een wynig onderzoek hier maar toe brengende, zoo zullen wy terſtond gewaar worden, dat deze niet en zyn als maar wyzen alleen, die onmiddelyk van God afhangen. En dewyle de natuur dezer zoodanig is, zoo en zyn zy voor ons niet om te begrypen, tenzy wy met eenen een begrip van God hebben. In welke, omdat hy volmaakt is, noodzaakelyk onſe Liefde moet ruſten. En om met een woord te zeggen, het zal ons onmogelyk zyn, dat, als wy ons verſtand wel gebruyken, wy zouden konnen nalaten God te beminnen.

De reedenen waarom zyn klaar: Voor eerſt omdat wy ondervinden, dat God alleen maar wezen heeft, en alle andere dingen geen wezens, maar wyzen zyn; ende aangezien de wyzen niet regt konnen verſtaan worden, zonder het wezen, van 't welke zy onmiddelyk afhangen; en wy nu al vooren getoont hebben, dat als wy iets beminnende, een beter zaak, als die wy dan beminnen, komen te kennen, wy altyd terſtond op de zelve vallen, en de eerſte verlaten; zoo volgt onwederſpreekelyk: Dat als wy God komen te kennen, die alle volmaaktheid in hem alleen heeft, wy hem noodzaakelyk moeten beminnen.

Ten tweeden, als wy ons verſtand wel gebruyken in de kenniſſe van zaaken, zoo moeten wy die dan kennen in haar oorzaaken: nu dan aangezien God van alle andere dingen een eerſte oorzaak is, zoo is dan de kenniſſe Gods en zy ſtaat voor (*ex rerum natura*) volgens de natuur van de zaak, voor de kenniſſe van alle andere dingen: dewyl de kenniſſe van aller andere dingen volgen moet uyt

de kenniſſe van de eerſte oorzaak. En de waare diefde komt altyd hervoort uyt kenniſſe van dat de zaake heerlyk is en goet. Wat dan kander anders volgen, als datze op niemand geweldelyker zal konnen uytſtorten als op den heere onſe God? want hy is alleen heerlyk, en een volmaakt Goet.

[12] Zoo zien wy dan nu hoe wy de Liefde kragtig maaken, en ook hoe de zelve alleen in God moet ruſten. Het geene wy dan van de Liefde nog meer hadden te zeggen, dat zullen wy trachten te doen als wy handelen van de laatſte manier van kenniſſe. Hier vervolgens zullen wy nu onderzoeken, gelyk wy hier voor hebben toegezeid aangaande welke van de paſſien wy hebben aan te neemen, welke wy hebben te verwerpen.

CAP. VI.

Van de Haat.

[1] De Haat is een Neiginge, om iets van ons af te weeren, dat ons eenig kwaad veroorzaakt heeft. Zoo komt dan nu in aanmerkinge hoe dat wy onſe werkinge op tweederley wyze komen te bedryven, of namelyk met of zonder paſſien?

Met paſſien, gelyk men gemeen ziet aan de heeren tegen haare knechten die iets misdaan hebben, dat doorgaans dan niet zonder toorne en geſchied.

Zonder paſſien, gelyk men zegt van Socrates die als hy was genoodzaakt ſyn knecht tot betering te caſtyden, zulks als dan niet en heeft gedaan, zoo wanneer hy ondervond in ſyn gemoed tegen deze ſyne knecht ontſteld te zyn.

[2] Dewyl wy nu dan zien dat onſe werken van ons of met, of zonder paſſien gedaan worden, zoo agten wy dat het klaar is, dat zulke dingen, die ons hinderen of gehindert hebben, zonder onſe ontſteltenisſe, als 't noodig is konnen weg gedaan werden, en daarom, wat is beter, of dat wy de dingen met Afkeer en Haat vlieden, of dat wy de zelve door kragt van reeden, zonder ontſteltenisſe des gemoeds

(want dat agten wy dat wezen kan) ondergaan? Voor eerſt 't is zeker, dat als wy de dingen die ons te doen ſtaan, zonder paſſien doen, daaruyt als dan geen kwaad en kan komen.

En alzoo tuſſchen goet en kwaad geen midde is zoo zien wy, dat zoo 't kwaad is met paſſie te werken, dat het dan goet moet zyn zonder die te werken.

Dog offer eenig kwaad in is geleegen, de zaaken met een Haat en Afkeer te vlieden, laat ons het zelfde eens bezien. [3]

Wat de Haat belangt die uyt opinien voortkomt, 't is zeker die en mag in ons geen plaats hebben. Dewyl wy weten dat een de zelve zaak op d'eene tyd ons goet, op de ander tyd ons kwaad is, gelyk dat in de geneeskruyden altyd zoo is. Het komt dan eyndelyk daarop aan, of de Haat alleen door waan, en ook niet door waare reedenering in ons ontſtaat. Dog om dit wel te ondervinden, dunkt ons goet duydelyk te verklaaren wat de Haat is, en die wel van de afkeerigheid te onderſcheiden.

De Haat dan zeg ik te zyn een ontſtelteniſſe van de ziel tegen iemand, die ons misdaan heeft met wille ende weten. Maar de afkeerigheid is die ontſtelteniſſe, die in ons is tegen een zaak ontſtaande uyt ongemaak of leed, het welk wy of verſtaan of waanen van natuure in de zelve te zyn. Ik zeg van natuuren, want als wy het zoo niet en waanen, zoo zyn wy, alſchoon wy eenig hinder of leed daarvan ontfangen hebben, van de zelve niet afkeerig, omdat wy in tegendeel eenig nut van de zelve hebben te verwagten, gelyk iemand van een ſteen of mes gekweſt zynde daarom van 't zelve geen afkeerigheid heeft. [4]

Dit dan aldus aangemerkt, zoo laat ons eens kortelyk zien, de uytwerking van deze beyde. Van de Haat dan komt hervoort droefheid, en de Haat groot zynde zoo werkt ze uyt toornigheid de welke niet alleen, als de Haat, tracht te vlieden van 't gehaatene, maar ook het zelve te vernietigen zoo het doenlyk is: uyt deze groote Haat komt ook voort de Nyt. [5]

Maar van de Afkeerigheid komt eenige droefheid omdat wy ons trachten te berooven van iets 't welk wezentlyk zynde, zoo ook altyd ſyne wezentheid en volmaaktheid hebben moet.

[6] Uyt dit gezeide kan dan ligtelyk worden verſtaan, dat wy onſe reedenen wel gebruykende, geen Haat of Afkeer tot eenige zaake en konnen hebben, dewyl wy ons zoo doende van de volmaaktheid, die in ieder zaak is, berooven. Ende zoo zien wy ook door de reeden, dat wy heel geen Haat ooyt tegen iemand en konnen hebben, omdat alles wat in de Natuur is, indien wy iet daar van willen, wy het altyd tot beter verandere moeten, of voor ons of voor de zaake zelve.

[7] En omdat een volmaakt menſch het alderbeſte is, dat wy tegenwoordig, of voor onſe oogen hebbende kennen zoo is dan, en voor ons, en voor ieder menſch in 't bezonder verre het beſte, dat wy hun 't allen tyde tot die volmaakten ſtand trachten op te kweeken. Want als dan eerſt konnen wy van haar, en zy van ons, de meeſte vrucht hebben. Het middel hier toe is, haar geduurig waar te neemen, zoodanig als wy van onſe goede Conſcientie zelve geſtadig geleerd, en vermaand werden, want deze ons nooyt tot ons verderf, maar altyd tot ons heyl aanport.

[8] Tot een beſluyt zeggen wy, dat de Haat en Afkeer in haar hebben zoo veel onvolmaaktheeden als in het tegendeel de liefde volmaaktheeden heeft. Want deze werkt altyd verbetering, verſterking, en vermeerdering, het welk de volmaaktheid is: daar de Haat in tegendeel altyd uyt is op verwoesting, verſwakking, en vernietiging, het welke de onvolmaaktheid zelve is.

CAP. VII.

Van de Blydschap en Droefheid.

[1] Gezien hebbende hoe dat de haat en de verwondering zoodanig is, dat wy vryelyk mogen zeggen, dat de zelve nooyt plaats konnen hebben in die geene die haar verſtand gebruyken zoo 't behoort, zoo zullen wy dan op de zelfde wyze voortgaan, en ſpreeken van de andere paſſien. Om den aanvang te maaken, zoo zullen dee erſte zyn de Begeerte en de Blydſchap.

Deze aangezien zy ontſtaan uyt de zelve oorzaaken, uyt welke de liefde voort komt, zoo en hebben wy van deze niet anders te zeggen, als dat wy ons moeten erinneren, en in geheugeniſſe brengen, 't geen wy als doen maal zeiden, waarby wy het hier dan laten.

By deze zullen wy voegen de Droefheid, van de welke wy derven [2] zeggen dat ze ontſtaat alleen uyt de opinien en waan uyt de zelve: Want zy komt voort van 't verlies van eenig goet. Nu tevooren hebben wy gezeid, dat alles wat wy doen ſtrekken moet tot bevoordering ende verbetering. Dog 't is zeker dat zoo lang als wy bedroeft zyn, wy ons zelven onbekwaam maaken tot zulks te doen, derhalven is noodig dat wy ons van de zelve ontſlaan. 't welk wy doen konnen met te denken op middelen van het verloorne weder te bekomen, zoo het in onſe magt is. Zoo niet dat het evenwel noodig is ons die kwyd te maaken, om niet te vervallen in alle die ellenden die de Droefheid noodzaakelyk met zig ſleept: en dit beyde met Blydſchap. Wan't is zottelyk, een verlooren goet, door een zelfs begeerende en opkweekend kwaad te willen herſtellen, en verbeteren.

Eyndelyk die ſyn verſtand wel gebruykt, moet noodzaakelyk God [3] 't eerſte kennen, nu God als wy bewezen hebben is het opperſte goet en alle goet. Ergo zoo volgt onwederſpreekelyk, dat iemand die ſyn verſtand wel gebruykt, in geen Droefheid kan vervallen. Want hoe? Hy ruſt in dat goet, dat alle goet is, en in het welke alle Blydſchap en vernoeginge der volheid is.

CAP. VIII.

Van Agting en Verſmading.

Nu, vervolgens dan zullen wy ſpreeken van de Agting en Ver- [1] ſmading, van de Edelmoedigheid en Nedrigheid, van Verwaantheid, en van de ſtrafbare Nedrigheid; om het goet en kwaad in deze wel te onderſcheiden, zullen wy die voor voets opneemen.

De Agting en Verſmading dan zyn maar in opzigt van iets [2] groots of kleins, als dat wy eenige zaake kennen, het zy dit groots of kleins, in ons of buyten ons is.

[3] De Edelmoedigheid ſtrekt zig niet uyt buyten ons, en werd alleen toegepaſt, zoo eenen die na de regte waarde zonder paſſien, nog gemerk op de agting ſyns zelvs te hebben, ſyne volmaaktheid kend.

[4] De Nedrigheid is als iemand ſyne onvolmaaktheid, zonder gemerk te hebben op de veragting ſyns zelfs, kend, ſtrekkende de Nedrigheid niet uyt buyten den nedrigen menſch.

[5] De Verwaantheid is als iemand zig zelfs komt toe te eigenen eenige volmaaktheid die niet in hem te vinden is.

[6] De ſtrafbare Nedrigheid is als iemand an zig toepaſt eenige onvolmaaktheid die aan hem niet behoort. Ik en ſpreeke niet van de geveynsde die om andere te bedriegen, zonder te meenen haar vernederen: maar van zulke, die de onvolmaaktheeden die zy hun toepaſſen ook zoodanig meenen te zyn.

[7] Dit dan aldus aangemerkt zynde, zoo blykt dan daar uyt genoegzaam, wat voor goet en kwaad ieder van deze paſſien in zig heeft: Want wat belangen de Edelmoedigheid en Nedrigheid, deze geven door hun zelfs haar voortreffelykheid te kennen. Want wy zeggen dat den bezitter des zelfs ſyne volmaaktheid en onvolmaaktheid na waarde kend. Het welk het voornaamſte is zoo ons de reeden leerd, waar door wy tot onſe volmaaktheid geraaken. Want wy te regt onſe magt en volmaaktheid kennende, zoo zien wy daar door klaarlyk wat het is dat ons te doen ſtaat, om tot ons goet eynde te geraaken. En wederom als wy ons gebrek en onmagt kennen zoo zien wy wat ons te vermyden ſtaat.

[8] Wat de Verwaantheid, en ſtrafbaare Nedrigheid aangaat de beſchryving des zelfs geeft ook te kennen dat zy ontſtaan uyt zekere waan. Want wy zeiden dat zy toegepaſt word aan zulk een, de welke eenige volmaaktheid die aan hem niet behoord, nogtans zig zelfs toeſchryft. En de ſtrafbare Nedrigheid het regte tegendeel.

[9] Uyt dit gezeide dan blykt, dat zoo goet en heylzaam, als daar is de Edelmoedigheid, en waare Nedrigheid, dat daar en tegen de Verwaantheid, en ſtrafbare Nedrigheid ook zoo kwaad en verdervende is. Want geene en ſteld niet alleen den bezitter in een zeer goede ſtant, maar ook daar by is zy de regte trap door de welke wy opklimmen tot

ons opperſte heyl. Maar deze en belet ons niet alleen om tot onſe volmaaktheid te geraaken, maar brengt ons ook geheel tot ons verderf. De ſtrafbare Nedrigheid is 't die ons belet, te doen 't geen wy anders moſten doen, om volmaakt te werden: gelyk wy dat zien in de Twyffelaars (*Scepticis*) die door dien zy loochenen dat de menſch eenige waarheid kan hebben haar zelfs daar van door deze ontkenning berooven. De Verwaantheid is 't die ons doet dingen ter hand neemen, die regel regt tegen ons verderf ſtrekken gelyk men ziet in alle die, die gewaant hebben, en waanen met God wonderwel te ſtaan, en door de zelve vuur en water braveeren, en zoo vaſt ellendig ter dood geraaken, geen gevaar ontziende alles getrooſt zynde.

De Agting belangende en Veragting van deze is niet meer te zeggen als ons wel indagtig te maaken het geene wy hier tevooren van de liefde gezeid hebben.

CAP. IX.

Van Hoope, Vreeze etc.

Van de Hoope en Vreeze, van de Verzekerdheid, Wanhoop en Wankelmoedigheid, van de Moed, Stoutheid, en Volgyver, van de Flaauwmoedigheid en Vervaartheid, zullen wy nu aanvangen te ſpreeken, en een voor een na onſe gewoonte voorneemen, en dan welke van deze ons hinderlyk welke ons voorderlyk konnen zyn, aanwyzen.

Al het welke wy zeer ligt zullen konnen doen, indien wy maar wel opmerken op de begrippen, die wy konnen hebben van een zaake die toekomende is, het zy die goet, het zy die kwaad is.

De begrippen die wy ten opzigt van de zaake zelve hebben, zyn, of dat die zaake van ons als gebeurlyk word aangemerkt, dat is of kan komen of niet kan komen; of, datze noodzaakelyk moet komen. Dit ten opzigt van de zaak zelve.

Ten opzigt dan van die de zaak begrypt is dit: of dat hy iets moet doen om te bevoorderen dat de zaake komt, of om de zelve te beletten.

Uyt deze begrippen dan komen hervoort alle deze togten aldus.

Zoo wy een zaake die toekomende is begrypen goet te zyn en dat ze zoude konnen geſchieden, daar uyt krygt de ziele zoo een geſtalte die wy Hoope noemen. De welke niet anders is een zekere ſlag van blydſchap, gemengt nogtans met eenige droefheid.

En wederom als wy de mogelyk komende zaake oordeelen kwaad te zyn, daar uyt komt de geſtalte in onſe ziele die wy Vreeze noemen.

Dog als de zaake van ons begreepen word goet, en daar by noodzaakelyk te zullen komen, daar van dan komt in de ziele die geruſtheid, die wy noemen Verzekerdheid, het welk een zekere blydſchap is, niet vermengt met droefheid, gelyk in de Hoope.

Dog indien wy de zaake begrypen kwaad te zyn, en noodzaakelyk te zullen komen, hiervan daan komt in de ziele Wanhoop, de welke niet anders is als een zekere ſlag van droefheid.

[4] Tot hier toe dan van de paſſien in dit Capittel vervat geſproken hebbende, en de beſchryvinge der zelver gemaakt op een beveſtigende wyze, en alzoo gezeid wat een ieder des zelfs is, zoo konnen wy ook de zelve omkeerende, beſchryven op een ontkennende wyze namentlyk aldus: Wy hoopen dat het kwaad niet en zal komen. Wy vreezen dat het goet niet en zal komen. Wy zyn verzekerd dat het kwaad niet zal komen. Wy wanhopen dat het goet niet en zal komen.

[5] Dit dan nu gezeid hebbende van de paſſien, voor zoo veel die komen uyt de begrippen ten opzigt van de zaake zelve.

Nu hebben wy te ſpreeken van die de welke ontſtaan uyt de begrippen ten opzigt van die de zaake begrypt, te weten:

Als men iet moet doen om de zaake voort te brengen, en wy daar af geen beſluyten maaken, zoo krygt de ziel een geſtalte die wy Wankelmoedigheid noemen: maar als zy tot het voortbrengen van de zaake mannelyk beſluyt, en die voortbrengelyk is, als dan word het Moed genoemd en die zaake beſwarlyk om voort te brengen zynde zoo word het Kloekmoedigheid genoemd of Dapperheid.

Dog als iemand een zaake beſluyt te doen, omdat het een ander (hem voorgedaan hebbende) wel gelukt is, zoo noemt men het Volgyver.

Als iemand weet wat beſluyt hy moet maaken, om een goede zaake

te bevoorderen, en een kwaade te beletten, zulks nogtans niet en doet, dan zoo noemt men het Flaauwmoedigheid, en de zelve heel groot zynde, noemt men het Vervaartheid. Eyndelyk de Belgzugt of Jalouſie is een ſorge die men heeft, om iets dat nu verkregen is alleen te mogen genieten en behouden.

Dewyl ons dan nu bekend zyn waaruyt deze togten komen te [6] ontſtaan, zoo zal ons heel ligtelyk zyn te betoogen, welke van die goet, welke kwaad zijn.

Wat dan de Hoope, Vreeze, Verzekerdheid, Wanhoop, en Belgzugt aangaat, het is zeker dat zy uyt een kwaade opinie ontſtaan. Want gelyk wy nu al vooren bewezen hebben alle dingen hebben haar noodzaakelyke oorzaaken, en moeten zoodanig als zy geſchieden, noodzaakelyk geſchieden.

En alhoewel de Verzekerdheid en Wanhoop, in die onverbrekelyke ordre en gevolg van oorzaaken (dewyle daar alles onverbrekelyk en onvrikbaar is) plaatze ſcheynt te hebben, zoo is 't nogtans (de waarheid daar van wel ingezien zynde) verre daar van daan. Want Verzekerdheid en Wanhoop en zyn nooyt, ten zy zy als vooren Hoop, en Vrees (want van deze hebben zy haar zyn) geweeſt hebben. Als by exempel, als iemand het geene hy nog te verwagten heeft, goet waant te zyn, zoo krygt hy die geſtalte in ſyn ziele die wy Hoope noemen: en van dat gewaande goet verzekerd zynde zoo krygt de ziele die geruſtheid die wy Verzekerdheid noemen. Het geene wy dan nu van de Verzekerdheid zeggen, het zelve moet ook van Wanhoop gezeid worden. Dog volgens 't geen wy van de liefde gezegd hebben, zoo en konnen ook deze in geen volmaakt menſch plaatze hebben: dewyle zy dingen vooronderſtellen die wy door haar veranderlyke aard (gelyk in de beſchryving van de liefde is aangemerkt) welke zy onderworpen zyn, niet moeten aanhangen; nog ook van de welke (als in de beſchryvinge van de haat getoont is) wy moeten afkeerig zyn. Welke afhanginge, en afkeerigheid nogtans de menſch onderworpen is, die in deze paſſie ſtaat, tot alle tyd.

Wat de Wankelmoedigheid, Flaauwmoedigheid, en Vervaartheid [7] belangen, door haar eigen aard en natuur geven zy haare onvolmaaktheid te kennen: want alles wat zy t' onſen voordeel doen,

komt niet uyt de werkinge van haar natuur als negative. E. g. iemand die iets hoopt dat hy waant goet te zyn, 't welk nogtans niet goet is, en nogtans door ſyn Wankelmoedigheid of Flaauwmoedigheid, de Moed die tot de uytvoeringe vereyſcht, komt te gebreeken, zoo is 't dat hy van dat kwaad, 't welk hy waande goet te zyn negative of by geval bevryd word.

Deze dan en konnen ook geenzins in de menſch die door de waare reeden geleid word plaats hebben.

[3] Eyndelyk belangende de Moed, Stoutheid en Volgyver, van de zelve en is niet anders te zeggen als 't geene wy van de liefde en haat nu al gezeid hebben.

CAP. X.

Van Knaging en Berouw.

[1] Van de Knaging en het Berouw zullen wy voor tegenwoordig, dog kortelyk ſpreeken: deze dan en zyn nooyt als door verraſſing, want de Knaging komt alleen hier uyt: dat wy iets doen van 't welk wy dan twyffelen of het goet is, of het kwaad is, ende het Berouw [2] hier uyt dat wy iets gedaan hebben dat kwaad is, en om dat veel menſchen (die haar verſtand wel gebruyken) ſomtyds, (vermids haar die hebbelykheid, die vereyſcht werd, om het verſtand altyd wel te gebruyken, ontbreekt) afdwaalen: zoo zoude men miſſchien mogen denken, dat haar deze Knaging en Berouw verder zoude te regte brengen, en dan daar uyt beſluyten, gelyk zoo de geheele wereld doet, datze goet zyn. Dog zoo wy de zelve te regt willen inzien, wy zullen bevinden datze niet alleen niet goet en zyn, nemaar in het tegendeel datze ſchadelyk, en dienvolgende datze kwaad zyn. Want het is openbaar, dat wy altyd meer door de reeden en liefde tot de waarheid, als door Knaging en Berouw te regte komen. Schadelyk zyn zy dan en kwaad. Want zy zyn een zeker ſlag van droefheid, de welke van ons nu tevooren bewezen is ſchadelyk te zyn, en die wy derhalven daarom als kwaad moeten trachten van ons af te weren. Gelyk wy dan dienvolgende ook deze als zoodanig moeten ſchuwen en vlieden.

CAP. XI.

Van Beſpotting en Boerterye.

De Beſpotting en Boerterye ſteunen op een valſche waan, en geven in de Beſpotter en Boerter te kennen een onvolmaaktheid. Op een valſche waan iſt dat zy ſteunen, omdat men meind dat den geenen die beſpot word, de eerſte oorzaak is van ſyne werken, en datze niet noodzaakelyk (gelyk de andere dingen in de Natuur) van God afhangen.

In de Beſpotter geven zy een onvolmaaktheid te kennen want of het geene zy beſpotten is zoodanig, dat het beſpottelyk is, of het is niet zoodanig. Indien niet zoodanig, zoo betoonen zy een kwaaden aard, beſpottende het geene niet te beſpotten is. Indien Ja, zoodanig, zoo betoonen zy daarmede in die geene die zy beſpotten eenige onvolmaaktheid te kennen, de welke zy niet met beſpottinge, maar veel eer met goede reedenen gehouden zyn te verbeteren.

Het lachgen heeft geen opzigt op een ander maar alleen op die menſch, die eenig goet in zig zelfs bemerkt, en omdat het is een zeker ſlag van de blydſchap, zoo valt ook niet anders van de zelve te zeggen, als van de blydſchap nu al gezeid is. Ik ſpreek van zulk lachgen, veroorzaakt door zekere Idea die hem daar toe aanport, en geenzins van zulk lachgen, veroorzaakt door beweginge der geeſten, van het zelve, dewyl het nog op goet, nog op kwaad eenige opzigt heeft, hier te ſpreeken waar buyten ons oogmerk.

Van de Nyd, Gramſchap, Euvelneeming, en zal hier niet anders te zeggen zyn, als ons eens te erinneren 't geene wy al voorens van de haat gezeid hebben.

CAP. XII.

Van Eere, Beſchaamtheid en Onbeſchaamtheid.

Van de Eere, Beſchaamtheid, en Onbeſchaamtheid zullen wy nu mede kortelyk ſpreeken. De eerſte is een zeker ſlag van blydſchap die een ieder in zig zelfs gevoeld, wanneer hy gewaar word, dat zyn doen by andere geagt en geprezen word, zonder opzigt van eenig ander voordeel of profyt dat zy beoogen.

Beſchaamtheid is zekere droefheid, die in iemand ontſtaat als hy komt te zien dat zyn doen by andere veragt word zonder opzigt van eenig ander nadeel of ſchade dat zy beoogen.

De Onbeſchaamtheid is niet anders als een ontbeering of uytſchudding van ſchaamte, niet door de reeden; maar of door onkunde van ſchaamte gelyk in de kinderen, wilde menſchen etc. of door dien men in groote verſmaadheeden geweeſt zynde, nu overal zonder
[2] omzien heen ſtapt. Kennende nu dan deze togten, zoo kennen wy ook meteen de ydelheid en onvolmaaktheid die zy in haar hebben. Want de Eere en Schaamte en zyn niet alleen niet voorderlyk volgens het geene wy in haare beſchryvinge hebben aangemerkt, maar ook (voor zoo veel zy op eigen liefde, en op een waan, van dat de menſch een eerſte oorzaak is van ſyn werk, en dienvolgende lof en laſter verdiend, geboud zyn) zoo zyn zy ſchadelyk en verwerpelyk.
[3] Dog ik wil niet zeggen, dat men zoo by de menſchen moet leven, als men buyten haar, daar Eer en Schaamte geen plaats heeft, leven zoude, nemaar in tegendeel ſtaa ik toe dat ons die niet alleen vryſtaan te gebruyken als wy die tot nut van de menſchen en om haar te verbeteren aanwenden, maar ook het zelve mogen doen met verkortinge van onſe (anderzins volkomen en geoorlofde) eigen vryheid: als by exempel; zoo iemand zich koſtelyk kleed, om daardoor geagt te zyn, deze zoekt een Eere die uyt de liefde ſyns zelfs hervoor komt, zonder eenige opzigt op ſyn evenmenſch te hebben: maar zoo iemand ſyn wysheid (daar door hy aan ſyn evennaaſten konde voorderlyk zyn) ziet veragten, en met de voet treden, omdat hy een ſlecht kleed aan heeft, deze doet wel dat hy (uyt beweging om haar te helpen) zig met een kleed, daar aan zy haar niet en ſtooten, verziet, wordende alzoo, om ſyn evenmenſch te winnen, ſyn evenmenſch gelyk.
[4] Wat voorder de Onbeſchaamtheid belangt deze die toont zig zelfs aan ons zoodanig, dat wy om haare mismaaktheid te zien, alleen maar haare beſchryving van nooden hebben, en 't zal ons genoeg zyn.

CAP. XIII.

Van Gunſte, Dankbaarheid, en Ondankbaarheid. Van het Beklagh.

Zoo volgt nu van de Gunſte, Dankbaarheid, en Ondankbaarheid: [1] wat de twee eerſte aangaan, zy zyn die nyginge die de ziele heeft, van ſyn evennaaſten eenig goet te gunnen en te doen: te gunnen zeg ik, als aan hem die eenig goet gedaan heeft, weder goet gedaan word. Te doen: zeg ik, als wy zelve eenig goet verkregen of ontvangen hebben.

Ik weet wel dat meeſt alle menſchen oordeelen, deze togten goet [2] te zyn, dog niet tegenſtaande dat, zoo derf ik zeggen, datze in een volmaakt menſch geen plaatze konnen hebben. Want een volmaakt menſch word maar alleen door de noodzaakelykheid zonder eenige andere oorzaak bewogen, om ſijn evenmenſch te helpen, en daarom vind hy zig om te helpen aan den aldergodlooſte zoo veel te meer verpligt, als hy ziet, zoo veel te grooter ellende, en nood in hem te wezen.

De Ondankbaarheid is een veragtinge van de Dankbaarheid [3] gelyk de onbeſchaamtheid van de ſchaamte, en dat alleen zonder eenig opzigt van reeden, maar alleen voortkomende, door of gierigheid, of een a te groote liefde tot zig zelfs; en daarom dan, en kan die in geen volmaakt menſch plaats hebben.

Het Beklagh dan zal zyn het laatſte, waar van wy in de verhandelinge der paſſien zullen ſpreeken, en met het welk wy zullen eyndigen. Beklagh dan is zeker ſlag van droefheid, uyt overweginge van eenig goet dat wy verlooren hebben ontſtaande, en dat zoodanig datter geen hoope is, het zelve zoo weder te hebben. Zy geeft ons haar onvolmaaktheid alzoo te kennen, dat wy haar [4] maar beſchouwende de zelve terſtond kwaad keuren. Want wy nu al vooren hebben bewezen, dat het kwaad is zig zelve te verbinden, en vaſt te maaken aan dingen die ons ligtelyk, of ooyt konnen komen te gebreeken, en die wy niet én konnen hebben als wy willen. En dewyl het een zeker ſlag is van droefheid zoo hebben wy die te ſchuwen, gelyk wy zulks voor dezen van de droefheid handelende, hebben aangemerkt.

CAP. XIV.

⟨*Van 't Goet en Kwaad in de Paſſien.*⟩

[1] Zoo meen ik dan nu genoegzaam aangewezen, en betoogt te hebben, dat alleenlyk het waare geloof of de reeden dat geene is, het welk ons tot de kenniſſe van 't goede en kwaade brengt. En zoo wanneer wy zullen betoonen, dat de eerſte en voornaamſte oorzaak aller dezer togten is de kenniſſe, zoo zal klaarlyk blyken, dat wy ons verſtand en reeden wel gebruykende, nooyt in een van deze die van ons te verwerpen zyn, zullen konnen komen te vallen. Ik zeg ons verſtand, want ik niet en meine, dat de reeden alleen magtig is, ons van alle deze te bevryden, gelyk wy dan zulks hier na op ſyn plaatze ook zullen bewyzen.

[2] Dog als een voortreffelyke zaake hebben wy nopende de paſſien hier aan te merken, hoe dat wy zien en bevinden dat alle die paſſien welke goet zyn, van zoodanig een aard en natuur zyn, dat wy zonder de zelve niet en konnen zyn nog beſtaan, en gelyk als wezentlyk tot ons behooren: als daar is liefde, begeerte en alles wat aan de liefde eigen is. Maar geheel anders is 't gelegen met die, de welke kwaad en van ons te verwerpen zyn; aangezien wy zonder de zelve niet alleen zeer wel konnen zyn, maar ook dan eerſt regt zyn, die wy behooren te zyn, als wy ons van de zelve hebben vry gemaakt.

[3] Om dan nog meer klaarheid in alle deze te geven, dient aangemerkt, dat het fundament van alle goet en kwaad is de liefde vallende op zeker voorwerp: Want zoo wanneer men niet en bemint het voorwerp, het welk alleen waardig is bemint te worden, namentlyk God, gelyk wy al voorens gezeid hebben, maar die dingen die door eigen aard en natuur vergankelyk zyn, zoo volgt daar op dan noodzaakelyk (dewyl het voorwerp zoo veel toevallen ja de vernietinge zelve onderworpen is) de haat, droefheid enz. na veranderinge van het geliefde voorwerp. Haat: als iemand hem het beminde ontneemt. Droefheid: als hy het komt te verliezen. Eere: als hy op liefde ſyns zelfs ſteunt. Gunſte ende Dankbaarheid: als hy zyn evenmenſch niet en bemint om God. Dog in tegendeel van

alle deze, zoo wanneer de menſch God komt te beminnen, die altyd onveranderlyk is, en blyft, zoo is 't hem onmogelyk in deze poel van paſſien te vervallen. En daarom zoo ſtellen wy voor een vaſte en onvrikbare regul, dat God is de eerſte en eenige oorzaak van al ons goet, en een vrymaaker van al ons kwaad.

Zoo komt mede in aanmerkinge, dat alleen de liefde enz. onbepaald zyn: namentlyk hoe die meer en meer toeneemt, hoe die ook als dan voortreffelyker word: aangezien die is vallende op een voorwerp dat oneyndig is: waarom ze dan alle tyd kan toeneemen, het welk in geene andere zaake als alleen in deze en kan plaatze grypen. En dit zal ons miſſchien hier na een ſtoffe zyn waar uyt wy de onſterfelykheid van de ziel zullen bewyzen, en hoe of op wat wyze die zyn kan.

CAP. XV.

Van 't Waare en Valſche.

Nu dan laat ons eens zien van het Waare en Valſche het welk ons de vierde en laatſte uytwerkinge van dit waare geloof aanwyſt. Om dit dan te doen, zoo zullen wy eerſt de beſchryvinge van waarheid en valſcheid ſtellen: Waarheid dan is een beveſtiginge (of ontkenninge) die men doet van eenige zaak, overeenkomende met de zelve zaak: en Valsheid, een beveſtiginge (of ontkenninge) van de zaake, die niet met de zaake zelve overeen komt. Dog dit zoo zynde zal het ſchynen datter geen onderſcheid is tuſſchen de valſche en waare Idea, ofte dewyle dit of dat te beveſtigen of te ontkennen maar wyze van denken zyn, en geen ander onderſcheid hebben, als dat de eene met de zaak overeen kómt, en de ander niet, datze dan ook niet dadelyk, maar alleen door reeden verſchillen, en als dit dan dus zoude zyn, konde men met regt vraagen, wat voordeel dog d'eene met zyn Waarheid, en wat ſchade dog d'ander door zyn Valsheid heeft? en hoe de eene weten zal, dat zyn bevatting of Idea meer met de zaak overeenkomt als de ander, eyndelyk van waar het komt dat de eene doolt en de ander niet? Waar op voor eerſt tot antwoord diend, dat de alderklaarſte dingen, en

zig zelfs, en ook de Valsheid te kennen geven, in zulker voegen, dat het een groote dwaasheid zoude zyn te vraagen hoe men van haar bewuſt zoude wezen: want dewyle zy gezeid worden de alderklaarſte te zyn, zoo en kanner immers geen andere klaarheid wezen door de welke zy zouden konnen verklaart worden, zoo dat dan volgt, dat de Waarheid, en zig zelfs, en ook de valsheid openbaart. Want de Waarheid word door de Waarheid, dat is door zig zelfs klaar gelyk ook de Valsheid door de zelve klaar is: maar nooyt word de Valsheid door zig zelfs geopenbaart of aangewezen. Zoo dan iemand die de Waarheid heeft en kan niet twyffelen dat hy ze heeft. Dog iemand die in Valsheid of in dooling ſteekt, die kan wel waanen dat hy in Waarheid ſtaat. Gelyk als iemand die droomt wel denken kan dat hy waakt, maar nooyt kan iemand, die nu waakt denken dat hy droomt.

Met dit gezeid dan word ook eenigzins verklaart het geene wy gezeid hebben, van dat God de Waarheid of dat de Waarheid God zelve is.

[4] Nu de oorzaak waarom de eene van ſijne Waarheid meer bewuſt is als de ander, is omdat de Idea van beveſtiging (of ontkenning) in de eerſte met de natuur van de zaak geheel overeen komt, en dienvolgende meer wezentheid heeft. Om dit beter te begrypen, dient aangemerkt dat het verſtaan (ſchoon het woord anders luyd) is een zuyvere of pure lyding, dat is dat onſe ziel in dier voegen verandert word, datze andere wyze van denken krygt, die zy tevooren niet en hadde: als nu iemand, doordien het geheele voorwerp in hem gevrogt heeft, diergelyke geſtalte of wyzen van denken krygt, zoo is het klaar dat die een geheel ander gevoel van de geſtalte of hoedanigheid van het voorwerp bekomt, als een ander die zoo veel oorzaaken niet gehad heeft, en zoo, tot zulks of te beveſtigen, of te ontkennen, door een ander ligter werking (als door wynige of minder toevoeginge in zig 't zelve gewaar wordende) bewogen word.

[5]

[6] Hier uyt ziet men dan de volmaaktheid van een die in Waarheid ſtaat, geſteld tegen een die in de zelve niet en ſtaat. Dewyl dan de eene ligtelyk, de ander niet ligtelyk verandert, zoo volgt daar uyt dan dat de eene meer beſtandigheid, en wezentheid heeft als de

ander: en zoo ook omdat die wyzen van denken welke met de zaak overeen komen meer oorzaaken gehad hebben, zoo hebben zy ook in haar meer beſtandigheid en wezentheid: en dewyl zy geheel met de zaak overeen komen zoo is 't onmogelyk dat zy in eenige tyd van de zaak anders konnen aangedaan worden, of eenige verandering lyden, dewyl wy nu al voorens gezien hebben, dat de wezentheid van een zaak onveranderlyk is. Al het welke in de Valsheid geen plaats heeft. En met dit gezeide zal al het vorige gevraagde genoegzaam beantwoort zyn.

CAP. XVI.

Van de Wille.

Wetende dan nu wat goet en kwaad, waarheid en valsheid is, en ook waar in de welſtand van een volmaakt menſch beſtaat, zal 't nu tyd zyn om tot onderzoek onſes zelfs te komen, en eens bezien of wy tot zoo een welſtand vrywillig of genoodzaakt komen?

Hier toe is van nooden, eens te onderzoeken wat by die geene die de Wille ſtellen, de Wille is, en waar in die van de Begeerte onderſcheiden word. De Begeerte hebben wy gezeid die nygingé te zyn die de Ziele heeft tot iets 't geen zy als goet keurt; zoo dat dan daar uyt volgt dat eer onſe Begeerte zig uytterlyk tot iets uytſtrekt, in ons al voorens een beſluyt is gegaan, van dat zulk iet goet is. Welke beveſtiging dan, of algemeen genomen, de magt van beveſtigen en ontkennen, de[1] Wille genoemt word.

---

[1] De Wille, dan genomen voor de beveſtiging of het beſluyt, die verſchilt hier in van het waare geloove, datze zig uytſtrekt ook tot het geen niet waarlyk goet is, en dat daarom: omdat het overtuyg niet zoodanig is, dat het klaar gezien word niet anders te konnen zyn; gelyk dit alles in het waare geloof zoodanig is, en moet zyn, dewyle uyt het zelve niet als de goede Begeerte voortkomen.

Maar van de waan verſchilt zy ook hier in, dat zy wel 't eeniger tyd zoude konnen onfeylbaar en zeker zyn; dat in de waan, die van giſſe en meine beſtaat geen plaats heeft.

Alzoo dat men die een geloove zoude konnen noemen, in aanzien zy zoo zeker zoude gaan, en waan in aanzien zy de dooling onderwurpen is.

[3] Zoo komt het nu dan daarop aan, of deze beveſtiging van ons vrywillig of genoodzaakt geſchied, dat is of wy iets van een zaak beveſtigen of ontkennen, zonder dat eenige uytwendige oorzaak ons tot zulks dwingt. Dog by ons is al bewezen dat een zaak niet door zig zelfs wordende verklaart, of welkers wezentlykheid niet aan ſyn wezentheid is behoorende, noodwendig een uytterlyke oorzaak moet hebben: en dat een oorzaak die iets zal voortbrengen zulks noodzaakelyk moet voortbrengen: Zoo dan ook moet volgen dat dit of dat [2]bezonderlyk te willen, dit of dat van een zaak

[2] 'T is zeker dat het byzonder willen moet hebben een uytterlyke oorzaak door de welke datze zy. Want aangezien tot het wezen des zelfs de wezentlykheid niet en behoort, zoo moet ze noodzaakelyk zyn door de wezentlykheid van iets anders.

Te zeggen, de Idea van de uytwerkende oorzaak des zelfs, en is geen Idea, maar de Wille zelve in de menſch, en het verſtand is een oorzaak, zonder welke de Wil niet en kan: ergo de Wil onbepaald genomen, en ook het verſtand geen wezens van reeden maar dadelyke wezens. Dog my aangaande wanneer ik die aandagtig wil bevatten, zoo ſchynen zy algemeene, en ik kan haar niet dadelyks toeeigenen: dog 't zy zoo, nogtans moet men toeſtaan dat de Willing een modificatie is van de Wil, en de Ideen een wijzing van 't verſtand; ergo zoo zyn dan noodzaakelyk het verſtand en de Wil verſcheidene en dadelyk onderſcheidene zelfſtandigheeden. Want de zelfſtandigheid word gemodificeert, en niet de wyze zelve. Zoo de ziel gezeid word deze twee zelfſtandigheeden te beſtuuren, zoo iſſer dan een derde zelfſtandigheid: altemaal dingen zoo verwart dat het onmogelyk is, een klaar en onderſcheiden begrip daar af te hebben. Want dewyl de Idea niet en is in de Wille, maar in 't verſtand, en volgens dezen zetregul, dat de wyze van de eene zelfſtandigheid niet en kan overgaan in de ander zelfſtandigheid, zoo en kan hier af in de Wil geen liefde ontſtaan: want het wikkelt zig in tegenſtrydigheid, dat men iets zoude willen welker zaaks idea niet is in de willende mogentheid. Zegt gy dat de Wil van wegen de vereeniginge die zy heeft met het verſtand ook gewaar word 't zelve 't geen het verſtand verſtaat, en daarom dan ook bemint: Maar dewyl gewaar worden ook is een begrip, en een verwarde Idea, zoo is 't dan ook een wyze van verſtaan, dog volgens het voorige en kan dit in de Wil niet zyn, ſchoon er al zoodanige vereeniging van ziel en lighaam was. Want neemt dat het lighaam met de ziel vereenigt was, na de gemeene ſtelling der Philoſoophen, nogtans zoo en gevoelt het lighaam nooyt, nog de ziel word

bezonderlyk te beveſtigen of te ontkennen, dat zulks zeg ik, dan ook door eenige uytwendige oorzaak moet voortkomen: gelyk ook de beſchryving die wy van de oorzaak gegeven hebben is, datze niet vry kan zyn.

Dit zal mogelyk eenige niet voldoen, die gewent zyn haar verſtand meer bezig te houden op de *Entia Rationis*, als op de byzondere dingen die waarlyk in de Natuur zyn: en zoo doende aanmerken zy het *Ens Rationis* niet als zoodanig maar als een *Ens Reale*. Want omdat de menſch nu deze dan die Wil heeft, zoo maakt hy in ſyn ziele een algemeene wyze, die hy Wille noemt, gelyk hy ook zoo uyt deze man, en die man, een Idea maakt van menſch: en omdat hy de dadelyke wezens niet genoeg van de wezens van reeden en onderſcheid, zoo gebeurt het dat hy de wezens van reeden aanmerkt als dingen die waarlyk in de Natuur zyn, en zoo zig zelfs als een oorzaak ſtelt van eenige dingen, gelyk in de verhandeling van de zaak waar af wy ſpreeken niet wynig en gebeurt. Want als men

---

niet uytgebreid. Want dan zoude een Chimera waar in wy twee zelfſtandigheeden begrypen, een konnen worden, dat is valſch. Als men zegt, dat de ziel en 't verſtand en de Wil beſtuurt, dat is niet te begrypen, want zoo doende ſchynt men te ontkennen, dat de Wil vry is, dat tegen hun is. Om dan hier te eyndigen, zoo en luſt my niet alles by te brengen, dat ik heb tegen de ſtelling van een geſchapen eyndige zelfſtandigheid. Maar alleen zal ik toonen kortelyk, dat de Vryheid van de Wil geenzins paſt op zoo een geduurige ſcheppinge, namentlyk, dat in God vereyſcht word, en zelve werk, om in 't wezen te behouden als om te ſcheppen, en dat anderzins de zaake niet een oogenblick zoude konnen beſtaan, als dit zoo is, zoo en kan haar geenes dings toegeeigent worden. Maar men moet zeggen, dat God die geſchapen heeft gelyk ze is: want aangezien ze geen kragt heeft om zig te behouden, terwyl ze is, veel min dan zal zy door zig zelfs iets konnen voortbrengen. Als men dan zoude zeggen dat de ziel de willing van zig zelfs voortbrengt, zoo vraage ik uyt wat kragt? niet uyt die welke geweeſt is, want die is niet meer, ook niet uyt die welke zy nu heeft, want zy heefter heel geen door welke zy de minſte oogenblik zoude konnen beſtaan of duuren, dewyl ze geduurig geſchapen word: Zoo dan, dewyl 'er geen zaake is, die eenige kragt heeft om zig te behouden, of om iets voort te brengen, zoo reſt niet anders als te beſluyten, dat God dan alleen is en moet zyn de uytwerkende oorzaak aller dingen, en dat alle Willingen van hem bepaald worden.

iemand vraagt, waarom de menſch dit of dat wil: men antwoord, omdat zy een Wil hebben: dog aangezien de Wil gelyk wy gezeid hebben maar een Idea is van dit of dat te willen, en daarom maar een wyze van denken: een*Ens Rationis* en geen*Ens Reale*, zoo en kan dan van haar niets veroorzaakt worden. ***Nam ex nihilo nihil fit.*** En zoo meen ik ook als wy getoont hebben, dat de Wille geen zaak is in de Natuur, maar alleen een verzieringe, men niet en behoeft te vraagen of de Wil vry of niet vry is.

[5] Ik en ſpreeke dit niet alleenlyk van de algemeene Wille die wy getoont hebben een wyze van denken te zyn; maar ook van bezonder dit of dat te willen, welk willen eenige in het beveſtigen of ontkennen geſteld hebben. Aan een yder dan die maar let op 't geene van ons al gezeid is zal dit klaarblykelyk zyn: Want wy hebben gezeid dat het verſtaan een pure lydinge is, dat is een gewaarwordinge in de ziel van de wezentheid, en wezentlykheid der zaaken; alzoo dat wy het nooyt en zyn die van de zaak iet beveſtigen of ontkennen, maar de zaak zelfs is het, die iets van zig in ons beveſtigt, of ontkend.

[6] Dit en zullen eenige mogelyk niet toeſtaan, omdat haar toeſcheynt, wel iets anders van de zaak te konnen beveſtigen of ontkennen, als haar van de zaake bewuſt is. Dog dit komt maar, omdat zy geen begrip hebben van het concept 't welk de ziele heeft van de zaak, zonder of buyten de woorden. Wel is waar (als 'er reeden zyn, die ons daar toe bewegen) dat wy aan andere door woorden of andere werktuygen van de zaak anders te kennen geven, als er ons van bewuſt is: maar echter en zullen wy nooyt, nog door woorden, nog door eenige andere werktuygen zoo veel te weg brengen, dat wy van de zaaken anders zouden gevoelen als wy 'er af gevoelen, dats onmogelyk, en klaar, aan alle die welke ten eenen maale buyten gebruyk van woorden, of andere beduydteekenen, alleen op haar [7] verſtand agt neemen. Dog hier tegen zouden miſſchien eenige konnen zeggen, indien niet wy maar alleen de zaake het is, die van zig in ons bevestigt en ontkend, zoo en kan 'er dan nog bevestigt nog ontkend worden, als 't geene met de zaak overeen komt; en dienvolgende iſſer geen valsheid. Want de valsheid hebben wy gezeid te zyn iets van een zaake te beveſtigen (of te ontkennen)

dat met de zaak niet overeen komt, dat is dat de zaake niet van zig zelfs dat beveſtigt, of ontkend. Dog ik meene als wy maar wel agt hebben op 't geene wy nu al van de waarheid en valsheid gezeid hebben, wy dan met een deze tegenwerpinge genoegzaam beantwoort zullen zien: want wy hebben gezeid, dat *het voorwerp de oorzaak is van 't geene daar af beveſtigt of ontkend word, het zy dan waar of vals:* te weten, *omdat wy iets vant voorwerp komende gewaar te worden, wy ons inbeelden dat het voorwerp (ſchoon wy zeer wynig van het zelve gewaar worden) zulks nogtans van zig zelfs in 't geheel beveſtigt of ontkend,* hebbende dit meeſt plaats in zwakke ziele die door een ligte werkinge van het voorwerp in haar een wyze of Idea ontfangen zeer ligtelyk, en buyten dit en is in haar geen beveſtigen of ontkennen meer.

Eyndelyk zoude men ons ook nog konnen tegenwerpen, datter veel dingen zyn, die wy willen en niet willen, als daar is iets van een zaak te bevestigen, of niet te bevestigen, de waarheid te ſpreeken, en niet te ſpreeken en zoo voort. Dog dit komt voort, omdat de Begeerte niet genoeg van de Wille en word onderſcheiden. Want de Wil by die, die de Wille ſtellen, is alleen dat werk van het verſtand, daar door wy van een zaak iets beveſtigen, of ontkennen zonder opzigt van goet of kwaad.

Dog de Begeerte is een geſtalte in de ziele, om iets te verkrygen, of te doen, ten opzigt van goet, of kwaad, dat daar in beſchoud word: alzoo dat de Begeerte, ook na de bevestiging of ontkenning die wy van de zaake gedaan hebbe, nog blyft, te weten na dat wy ondervonden of beveſtigt hebben, een dink goet te wezen, 't welk volgens haar zeggen de Wil is; en de Begeerte die neiginge die men eerſt daar na om dat te bevoorderen bekomt, alzoo dat ook, na haar eigen zeggen, de Wille wel zonder de Begeerte, maar de Begeerte niet zonder de Wille, die al voorgegaan moet zyn, wezen kan.

Alle de werkinge dan, waar af wy hier boven gezeid hebben (aangezien zy gedaan worden door reeden onder ſcheyn van goet, of belet worden door reeden onder ſcheyn van kwaad) konnen alleenlyk onder die neiginge die men Begeerte noemt, en geenzins als heel oneygentlyk onder de benaming van Wille begreepen worden.

CAP. XVII.

Onderſcheid van Wille en Begeerte.

[1] Dewyl het dan nu kennelyk is, dat wy tot beveſtigen of ontkennen geene Wille en hebben; laat ons dan nu eens zien, het regte en waare onderſcheid, tuſſchen de Wille en Begeerte, of wat eigentlyk die Wille mag zyn die by de Latinen genoemt word *voluntas*.

[2] Na Ariſtotelis beſchryving, ſcheynt Begeerte een geſlagt te zyn, onder zig twee gedaanten bevattende, wat hy zeid de Wille te zyn die luſt of trek die men heeft onder ſcheyn van goet, waar uyt het my toe ſcheynt dat hy de Begeerte (of *cupiditas*) alle de neiginge, het zy tot goet, het zy tot kwaad, meent te zyn: dog als de neiginge alleen tot het goede is, of dat de menſch die zulke neiginge heeft, de zelve onder ſcheyn van goet heeft, zoo noemt hy die *voluntàs* of goede wille; maar zoo zy kwaad is, dat is als wy in een ander een neiginge zien tot iets dat kwaad is, dat noemt hy *voluptas*, of kwaade wille. Zoo dat de neiginge van de ziel niet iets is, om te beveſtigen oft onkennen, maar alleen een neiginge om iets te bekomen onder ſcheyn van goet, en te vlieden onder ſcheyn van kwaad.

[3] Zoo is dan nu overig te onderzoeken of deze Begeerte vry of niet vry is. Behalven dan dat wy alreeds gezeid hebben dat *de Begeerte van het begrip der zaaken afhangt, en dat het verſtaan een uytterlyke oorzaak moet hebben*, en behalven ook 't geene wy van de Wille gezeid hebben: zoo is dan nog overig te betoonen dat

[4] de Begeerte niet vry is. Veele menſchen ſchoon zy wel zien dat de kenniſſe die de menſch van verſcheide zaaken heeft, een middel is waar door ſyn luſt of trek van het eene tot het ander over gaat, zoo en aanmerken zy nogtans niet, wat het mag zyn, dat de luſt zoo van het eene tot het ander komt te trekken.

Maar wy dan, om te betoonen dat deze neiginge by ons niet vrywillig is, zoo zullen wy (om ons eens levendig voor oogen te ſtellen, wat het zy, van het eene tot het ander over te gaan, en getrokke te worden) ons verbeelden een kind dat voor de eerſte maal tot het gewaar worden van zeker ding komt. Ex. g. ik houde het een

belletie voor, het welke in ſyn ooren een aangenaam geluyd maakende, daar door luſt tot het zelve krygt: ziet nu eens of het wel zoude konnen laten, deze luſt of Begeerte te krygen? Zoo gy Ja zegt, hoe vraag ik, door wat oorzaak? immers niet door iets dat het beter kend, want dit is het all dat het kend; niet ook omdat het kwaad by hem is; want hy kend niets anders, en die aangenaamheid is het alderbeſte, dat hem ooyt is voorgekomen. Dog het zal miſſchien een vryheid hebben, om die luſt die het heeft van hem te doen; waar uyt dan volgen zoude dat deze luſt in ons, zonder onſe vryheid, wel zoude konnen beginnen; maar dat wy evenwel in ons een vryheid zouden hebben, om die van ons te doen. Dog deze vryheid kan geen proef houden. Want wat zoude het dog zyn, dat de luſt zoude komen te vernietigen? de luſt zelve? neen zeker, want niets en iſſer dat door ſyn eigen natuur ſyn zelfs verderf zoekt. Wat mag het dan eyndelyk zyn, dat hem van de luſt zoude konnen afbrengen? niet anders voor waar als dat hy door de ſchik en loop van de Natuur aangedaan word, van iets dat hem aangenaamer is, als het eerſte. En daarom gelyk wy in de verhandeling van de Wille gezeid hebben, dat *de Wille in de menſchen niet anders is, als deze, en die Wil*, alzoo is ook in hem, niet anders, als deze, en die Begeerte, die van dit, en dat begrip veroorzaakt word; zynde deze Begeerte niet iets dat dadelyk in de Natuur is, maar zy is alleen van dit, of dat byzonder te begeeren, afgenomen; de Begeerte dan niet waarlyk iets zynde kan ook niet dadelyk veroorzaaken. Zoo dat als wy zeggen dat de begeerte vry is, zoo is 't even zoo veel als of wy zeiden, dat deze of geene Begeerte een oorzaak is van zig zelfs, dat is, dat, eer dat zy was heeft zy gemaakt, datze zoude zyn. 'T welk de ongerymtheid zelve is, en niet zyn kan.

CAP. XVIII.

Nuttigheid van 't Voorgaande.

Zoo zien wy dan nu, dat de menſch als zynde een deel van geheel de Natuur, van welke hy afhangt, van welke hy ook geregeert word, uyt ſyn zelve niet iets kan doen tot zyn heyl en wel-

ſtand; zoo laat ons dan eens zien, wat nuttigheeden uyt deze onſe ſtellinge voor ons ten beſten zyn: en dat te meer daarom, omdat wy niet en twyffelen, of zy zullen eenige niet wynig aanſtotelyk ſcheynen.

[2] Voor eerſt volgt daar uyt, dat wy waarlyk dienaars ja ſlaaven Gods zyn, en dat het onſe grootſte volmaaktheid is zulks noodzaakelyk te zyn. Want dog op ons zelven aangemerkt zynde, en zoo niet van God afhangig, zeer wynig is 't, of niet, dat wy zouden konnen verrigten, en met regt daar uyt oorzaak neemen, om ons zelfs te bedroeven; voor al in tegenſtellinge van 't geene wy nu zien: dat wy namelyk van dat geene, 't welk het aldervolmaaktſte is, zoodanig afhangen, dat wy mede als een deel van 't geheel, dat is van hem, zyn; en, om zoo te zeggen, mede het onſe toe brengen, tot uytwerkingen van zoo veel geſchiktelyk geordineerde en volmaakte werken, als daar van afhangig zyn.

[3] Ten anderen zoo maakt ook deze kenniſſe, dat wy na het verrigten van een voortreffelyke zaake ons daar over niet en verhovaardigen: (welke verhovaardiginge een oorzaak is, dat wy, meenende nu al wat groots te zyn, en als of wy niets verder behoefden, ſtaan blyven; ſtrydende regelregt aan tegen onſe volmaaktheid, die daar in beſtaat, dat wy altyd verder, en verder moeten trachten te geraaken:) maar dat wy daar en tegen alles wat wy doen Gode toeeigenen, die daar is de eerſte en alleene oorzaak van alles wat wy verrigten, en komen uyt te werken.

[4] Ten derden, behalven de waare liefde des naaſten die deze kenniſſe in ons te weg brengt, maakt zy ons zoo geſteld, dat wy hun nooyt nog haaten, nog daarop vertorent zyn, maar geneegen worden haar te helpen, en tot beter ſtand te brengen. Al het welke werkingen zyn van zoodanige menſchen, die een groote volmaaktheid of wezentheid hebben.

[5] Ten vierden dient ook deze kenniſſe tot bevoordering van 't gemeen Beſt, want door haar zal een regter nooyt meer partye van de eene als van de ander konnen werden, en genoodzaakt zynde om te ſtraffen den eenen, om te beloonen den anderen, zal hy dat doen met inzigt, om zoo wel den eenen te helpen, en te verbeteren, als den anderen.

Ten vyfden: zoo bevryd ons deze kenniſſe van de droefheid, van de wanhoop, van de nydigheid, van de ſchrik, en andere kwaade paſſien, de welke gelyk wy hier na zeggen zullen de wezentlyke helle zelve zyn.

Ten zesden: eyndelyk zoo brengt ons deze kenniſſe daar toe dat wy voor God niet en zullen vreezen, gelyk andere voor de duyvel die zy verziert hebben, ten eynde hy haar geen kwaad zoude doen. Want hoe dog zouden wy God konnen vreezen, die het opperſte goet zelve is, van de welke alle dingen die eenige wezentheid hebben zyn, het geene zy zyn? en ook wy die in hem leven. Ook brengt ons deze kenniſſe daar toe, dat wy alles aan God toeeigenen, hem alleen beminnen, omdat hy de heerlykſte, en aldervolmaaktſte is, en ons zelven alzoo hem geheel opofferen: want hier in beſtaat eigentlyk, en de waare godsdienſt, en ons eeuwig heyl en gelukzaligheid. Want de eenigſte volmaaktheid, en het laatſte eynde van een ſlaaf, en van een werktuyg is dit, datze haar opgeleiden dienſt behoorlyk volvoeren. E. g. als een Timmerman in het maaken van eenig ſtuk werks, zig van ſynen byl op het beſte gedient vind, zoo is dien byl daar door gekomen tot ſyn eynd en volmaaktheid; dog indien hy zoude willen denken, dezen byl heeft my nu zoo wel gedient, daarom wil ik hem ruſten laaten, en geen dienſt meer van hem nemen, even als dan zoude dien byl afgeraaken van haar eynde, en geen byl meer zyn: Alzoo ook de menſch, zoo lange hy een deel van de Natuur is, zoo moet hy de wetten van de Natuur volgen, het welk de godsdienſt is. En zoo lange hy zulks doet, is hy in zyn welſtand. Dog indien God (om zoo te ſpreeken) zoude willen, dat den menſch hem niet meer en zoude dienen, 't waar even zoo veel, als hem van ſyn welſtand berooven en te vernietigen; dewyle alles 't geene hy is, daar in beſtaat, dat hy God diene.

CAP. XIX.

Van onse Gelukzaligheid etc.

De nuttigheeden van dit waare geloove gezien hebbende, zoo zullen wy nu vervolgens onſe gedaane beloften trachten te voldoen:

Namentlyk te onderzoeken, of wy door de kenniſſe, die wy nu alreeds hebben (als, van wat goet is, wat kwaad is, wat waarheid is, en wat valsheid is, en wat in 't gemeen de nuttigheeden van alle deze zyn,) of wy zeg ik daar door tot onſe welſtand, namentlyk de Liefde Gods, (die wy hebben aangemerkt onſe hoogſte gelukzaligheid te zyn) konnen geraaken? en ook op wat wyze wy van die paſſien, die wy kwaad hebben geoordeelt, vry konnen worden? [1]

[2] Om dan van het laatſte namentlyk van het vry worden der paſſien, eerſt te ſpreeken, zoo zeg ik, indien wy onderſtellen, datze geen andere oorzaaken en hebben, als wy daar van hebben geſteld, dat, als wy ons verſtand maar wel gebruyken, gelyk wy (hebbende nu een maate van waarheid, en valsheid) zeer [2] ligtelyk konnen doen, wy nooyt in de zelve zullen komen te vervallen.

[3] Dog datze geen andere oorzaaken hebben is 't geene ons nu te betoonen ſtaat: tot het welke my dunkt vereyſcht te worden, dat wy ons geheel, zoo ten aanzien van 't lighaam, als ten aanzien van geeſt, onderzoeken.

En voor eerſt te wyzen dat in de Natuur een lighaam is, door welkers geſtalte, en uytwerkinge wy aangedaan, en alzoo 't zelve gewaar worden. En dit doen wy daarom: omdat als wy de uytwerkinge van het lighaam, en wat die komen te veroorzaaken komen te

---

[1 Alle paſſien die tegen de goede reeden ſtrydig zyn (als vooren is aangewezen) ontſtaan uyt de waan. Alles wat in de zelve goet of kwaad is, dat is ons aangewezen door het waare geloof: maar deze beyde, nog geen van beyde is magtig, ons daar af te bevryden. Alleen dan de derde manier is 't namelyk de waare kennis die ons hier van vry maakt. En zonder de welke het onmogelyk is, dat wy ooyt hier af vry gemaakt konnen worden: gelyk nu gevolglyk pag. zal aangewezen worden. Zoude dit het niet wel zyn daar andere onder andere benaaminge zoo veel van zeggen en ſchryven? Want wie en ziet niet, hoe gevoeglyk wy onder de waan de zonde, onder het geloove de wet, die de zonde aanwyſt, en onder de waare kenniſſe, de genaade, die ons van de zonde vry maakt, konnen verſtaan?]

[2 Verſtaat als wy grondige kenniſſe hebben van goet en kwaad, waarheid, en valsheid: want dan is 't onmogelyk, dat onderworpen te zyn, uyt het welk de paſſien ontſtaan: want het beſte kennende en genietende, heeft het ſlegſte op ons geen magt.]

zien, wy dan ook de eerſte en voornaamſte oorzaak van alle deze togten zullen vinden: en met een ook dat geene, door 't welke alle deze togten zullen konnen vernietigt worden. Waar uyt wy dan mede konnen zien, of zulks door de reeden mogelyk is te konnen doen. En dan zullen wy mede vervolgen te ſpreeken van onſe Liefde tot God.

Om dan nu te toonen datter een lighaam is in de Natuur dat kan ons niet zwaar om te doen zyn, nu wy al weten dat God, en wat God is: de welke wy hebben beſchreven te zyn, *een wezen van oneyndelyke eigenſchappen, waar van ieder des zelfs oneyndelyk en volmaakt is*. En aangezien de uytgebreidheid een eigenſchap is die wy oneyndelyk in haar geſlagt betoont hebben te zyn, zoo moet dan noodzaakelyk dit mede een eigenſchap zyn van dat oneyndig wezen. En dewyl wy nu mede al bewezen hebben, dat *dit oneyndig wezen is wezentlyk* zoo volgt dan met eenen dat deze eigenſchap ook wezentlyk is.

Daar en boven, aangezien wy ook getoont hebben, datter buyten de Natuur die oneyndig is, geen wezen meer is of zyn kan, zoo is dan klaarblykelyk dat deze uytwerking van het lighaam door het welke wy gewaarworden, van niets anders kan komen, als van de uytgebreidheid zelve, en geenzins van iets anders dat *eminenter* (als eenige willen) die uytgebreidheid heeft: Want dit (gelyk wy nu al vooren in het eerſte Cap. bewezen hebben) en is niet.

Zoo ſtaat dan nu aan te merken, dat al de uytwerkingen, die wy zien, van de uytgebreidheid, noodzaakelyk af te hangen, aan deze eigenſchap moeten toegeeigent worden: gelyk de Beweginge en Ruſte: want by aldien deze kragt van uytwerkinge niet in de Natuur en was, het zoude onmogelyk zyn, (ſchoon ook in de zelve veel andere eigenſchappen mogten zyn) dat de zelve zouden konnen wezen. Want als iet weder iets zal voortbrengen, zoo moet dan in die iet wat wezen door het welke hy meer als een ander dat iets kan voortbrengen. Het zelve dan dat wy hier nu zeggen van de uytgebreidheid, dat willen wy ook gezeid hebben van de denking, en van alles watter is.

Staat verder aan te merken, datter in ons niets niet en is, of de

mogelykheid is by ons om het zelve bewuſt te zyn: alzoo dat als wy ondervinden, niets anders te zyn in ons, als de uytwerkingen van de denkende zaak, en die van de uytgebreidheid wy dan ook met verzekeringe mogen zeggen, niet meer in ons te zyn.

Om dan eens klaar de werkingen van deze beide te verſtaan, zoo zullen wy een yder des zelfs, eerſt op zig zelfs alleen, en daar na beide tezamen, voornemen: als mede de uytwerkinge, zoo van de eene als van de ander.

[8] Zoo wanneer wy dan aanſchouwen de uytgebreidheid alleen zoo is 't dat wy in de zelve niet anders gewaarworden, als beweging en ruſte, uyt de welke wy dan alle de uytwerkingen die daar af herkomen vinden. En zoodanig zyn deze twee [3]wyzen in het lighaam, dat geen ander zaak en kan zyn die haar veranderen kan, als alleen zy zelve: gelyk e. g. zoo wanneer een ſteen ſtille leyd, zoo is 't onmogelyk dat die door de kragt van denken, of iets anders zal konnen bewogen worden, maar wel door de beweginge, als wanneer een ander ſteen, grooter beweginge hebbende als ſyne ruſte hem doet bewegen. Gelyk ook alzoo de bewegende ſteen niet en zal komen te ruſten, als door iets anders dat minder bewegt. Alzoo dat dan volgt, dat geen wyze van denken in het lighaam, of bewe-
[9] ginge, of ruſte, zal konnen brengen. Dog even wel volgens 't geene wy in ons gewaar worden, zoo kan het wel geſchieden, dat een lighaam het welk nu ſyn beweginge hebbende, na de eene zyde, nogtans na de andere zyde komt te wyken, gelyk als ik myn arm uytſtrekke, daar door te wege breng, dat de geeſten die alreeds haare beweginge niet en hadden zoodanig, nu nogtans de zelve derwaarts hebben, niet altyd, nogtans maar na de geſtalte der geeſten, zoo hier na gezeid word.

De oorzaak hier van is, en kan geen andere zyn, als omdat de ziel, zynde een Idea van dit lighaam, met het zelve zoodanig vereenigt is, dat en zy en dit lighaam zoo geſteld tezamen een geheel maaken.

[10] De voornaamſte uytwerkinge van de andere eigenſchap is een begrip van zaaken, zoodanig dat na dat zy die komt te bevatten

[3 Twee wyzen: omdat de ruſte vaſte geen Niet is.]

daar uyt hervoort komt of liefde of haat, etc. deze uytwerkinge dan, aangezien zy geene uytgebreidheid met zig brengt, zoo en kan ze ook aan de zelve niet toegepaſt worden, zonder alleen aan de denkinge; zoo dat alle de veranderinge, die in deze wyze komen te ontſtaan, de oorzaak van de zelve en moet geenzins in de uytgebreidheid, maar alleen in de denkende zaake gezogt worden. Gelyk wy dit in de liefde zoo konnen zien, de welke of zullende vernietigt, of zullende opgewekt worden, zoo moet zulks veroorzaakt worden door het begrip zelve het welk, gelyk wy nu al hebben gezeid, geſchied, of omdat het begrypt in het voorwerp iets kwaads te zyn, of om dat het iets beters komt te kennen. Zoo wanneer nu dan deze eigenſchappen, de eene in de andere komt te werken, zoo ontſtaat daar uyt lydinge: de eene van de ander namelyk door de bepaalinge van beweginge, die wy alzoo werwaart wy willen vermogen hebben te doen gaan. De werkingen dan waar door de eene van de ander komt te lyden, die is aldus; te wete de ziele en het lighaam gelyk nu al gezeid is, konnen wel maaken dat de geesten die anderzins na de eene, nu nogtans na de ander zyde haar bewegen: en omdat ook deze geeſten door oorzaak van het lighaam bewegt, en alzoo bepaald konnen worden, zoo kan het dikwyls gebeuren, dat zy door oorzaak van het lighaam haare beweginge na de eene plaats hebbende en wederom door de oorzaak van de ziele na een ander plaats, alzoo in ons te weg brengen en veroorzaaken die zoodanige benaauwtheeden, als wy temet in ons gewaar worden, wanneer wy de reeden daar af, als wy die hebben, niet en weten. Want anderzins gewoonlyk zyn ons de reedenen wel bekend.

Voorder zoo kan ook de ziele wel belet worden in de magt die zy heeft, om de geeſten te bewegen, of omdat de beweginge van de geeſten veel zyn vermindert, of omdatze veel zyn vermeerdert: vermindert, zoo wanneer wy veel hebbende geloopen veroorzaaken dat de geeſten door 't zelve loopen aan het lighaam zoo veel meer als gewoone beweginge gevende, en de zelve miſſende, noodzaakelyk zoo veel verſwakt zyn: zoo kan dit ook geſchieden door het nuttigen van al te wynig voedzel. Vermeerdert: zoo wanneer wy te veel wyn, of andere ſterken drank drinkende, daar door of vroolyk of

dronken wordende, maaken dat de ziel geen magt heeft het lighaam te beſtieren.

[13] Zoo veel dan nu gezeid van de werkinge die de ziel heeft in het lighaam: laat ons nu eens zien van de werkinge die het lighaam heeft in de ziele. De voornaamſte van deze ſtellen wy te zyn dat het zig zelfs aan de ziel doet gewaar worden, en daar door ook andere lighaamen. Het welk door niets anders word veroorzaakt als door Beweginge, en Ruſte tezame: want in het lighaam en zyn geen andere dingen als deze door de welke het zoude konnen werken: [14] zoo dat alles dan wat buyten deze gewaarwordinge meer aan de ziele geſchied, en kan niet door het lighaam veroorzaakt worden. En omdat het eerſte het welke de ziele komt te kennen het lighaam is: daar uyt komt hervoort dat de ziele het zoo bemint, en daar mede vereenigt word. Dog aangezien wy nu al tevooren gezeid hebben, dat de oorzaak van de liefde, haat, en droefheid niet en moet gezogt worden in het lighaam maar alleen in de ziele. Want alle werkingen van het lighaam moeten hervoortkomen uyt beweginge en ruſte. En dewyle wy klaar en onderſcheiden zien, dat de eene liefde te niet gaat door 't begrip dat wy bekomen van iets anders dat beter is: zoo volgt daar uyt klaarlyk, indien wy eens God komen te kennen, ten minſten met een zoo klaar een kenniſſe als daar wy ons lighaam mede kennen, dat wy als dan ook naauwer met hem als met ons lighaam moeten vereenigt worden, en als van het lighaam ontſlagen zyn. Ik zeg naauwer, want wy hebben nu al tevooren bewezen, dat wy zonder hem nog beſtaan, nog verſtaan konnen worden; en dit is daarom, omdat wy hem niet door iets anders, gelyk het zoo met alle andere dingen is, maar alleen door hem zelfs kennen, en moeten kennen, gelyk wy dat mede nu al voorens gezeid hebben. Ja ook beter als ons zelfs kennen wy hem, dewyl [15] wy zonder hem ons zelfs geenzins en konnen kennen. Uyt het geene wy dan tot hier toe gezeid hebben is ligtelyk af te neemen welke daar zyn de voornaame oorzaaken der paſſien. Want wat aangaat het lighaam met zyn uytwerkingen, de Beweginge, en Ruſte, de zelve en konnen de ziel niet anders doen, als hun zelfs als voorwerpen zynde, daar aan bekend maaken; en na de vertoonin-

gen zyn die zy aan de zelve voorhouden, het zy of goet of kwaad[4], daar na word ook de ziele van haar aangedaan, en dat niet voor zoo veel het een lighaam is (want dan waar het lighaam de voornaamſte oorzaak van de paſſien) nemaar voor zoo veel het een voorwerp is gelyk alle andere dingen de welke ook de zelve uytwerkingen zouden doen zoo ze zig zoodanig aan de ziel kwamen te vertoonen. (Dog hier mede, en wil ik niet zeggen dat de liefde, haat, en droefheid, die, uyt beſchouwinge van onlighaamelyke dingen voortkomen, de zelve uytwerkingen zouden doen, als die welke uyt beſchouwinge van lighaamelyke dingen ontſtaan; want deze zoo wy hier na nog zullen zeggen, zullen nog andere uytwerkingen hebben, gelyk de natuur van die zaak uyt des welks bevattinge de liefde, haat, en droefheid enz. in de ziele, de onlighaamelyke dingen beſchouwende, verwekt worden.) Zoo dat dan, om weder tot ons voorige te keeren, by aldien iets anders zig heerlyker aan de ziel kwam te vertoonen, als wel het lighaam, het zeker is, het lighaam als dan geen vermogen zoude konnen hebben, zoodanige uytwerkingen te veroorzaaken als het nu wel doet: Waar uyt dan volgt, niet alleen dat het lighaam de voornaamſte oorzaak niet is van de paſſien[5]; maar ook alſchoon in ons iets anders waar, behalven

[4] Maar waaruyt komt ons dat, dat wy het eene goet het ander kwaad te zyn kenne? antw: aangezien het de voorwerpen zyn, die ons haar zelven doen gewaar worden, zoo worden wy van de eene anders aangedaan als van d'andere. Die dan van de welke wy aldermaatigſt (na de proportie der beweginge en ruſte waar af wy beſtaan) bewogen worden, zyn ons alderaangenaamſt, en hoe zy daar verder en verder afwyken alderonaangenaamſt. En hier uyt is alderley ſlag van gevoel, dat wy in ons gewaar worden, en dat veel tyds door de lighaamelyke voorwerpen, werkende in ons lighaam, die wy *impulſus* noemen, als dat men in droefheid iemand kan doen lachen, doen verheugen door kittelen, wyn drinken enz. 't welk de ziel wel gewaar word, dog niet en werkt, want die werkende zyn de verheugingen, waarlyk en van een ander ſlag: want dan werkt geen lighaam in lighaam, maar de verſtandelyke ziel gebruykt het lighaam als een werktuyg, en gevolglyk, hoe de ziel hier meer in werkt, hoe het gevoel volmaakter is.

[5] Het lighaam is niet noodig geſteld te worden alleen te zyn de voornaamſte oorzaak van de paſſien, maar een yegelyke andere zelfſtandig-

het geene wy nu aangemerkt hebben dat de paſſien zoo wy meenen zouden konnen veroorzaaken, zoo en zoude zulks, als 't al zoo waar, evenwel niet meer, nog anders in de ziel konnen werken, als nu het lighaam wel doet. Want immers en zoude het niet anders konnen zyn als zulk een voorwerp, dat ten eene maal verſcheide zoude zyn van de ziel, en dienvolgende zig ook zoodanig vertoonen, en niet anders. Gelyk wy op zoodanig een wyze ook van het lighaam geſproken hebben. Alzoo dat wy met waarheid beſluyten mogen, dat liefde, haat, droefheid, en andere paſſien, in de ziele worden veroorzaakt, anders en anders, na de gedaante van kenniſſe die
[18] zy telkens van de zaake komt te hebben: en by gevolg, zoo zy ook het alderheerlykſte eens kan komen te kennen, het als dan onmogelyk zoude zyn, dat eenige van deze paſſien, in haar de minſte ontroeringe zouden konnen veroorzaaken.

CAP. XX.

Beveſtiginge van 't Voorige.

[1] Aangaande dan 't geene wy in het voorige Cap. gezeid hebben, zouden deze volgende ſwarigheeden konnen tegengeworpen worden: Eerſtelyk by aldien de beweginge niet en is de oorzaak van de paſſien, hoe het dan kan zyn, dat men de droefheid nogtans door eenige middelen uytdryvt, gelyk door de wyn zulks meenigmaal
[2] word verrigt? waar op dient dat onderſcheid gemaakt moet worden [1]tuſſchen de gewaarwordinge van de ziele, als zy eerſt het lighaam gewaar word, en tuſſchen het oordeel, het welk zy aanſtonts daarop komt te maaken van dat het haar of goet of kwaad is.

De ziel dan zoodanig als gezeid is, geſteld zynde hebben wy al tevooren aangewezen, dat zy *mediate* de magt heeft de geeſten te bewegen werwaart zy wil: maar dat evenwel nogtans deze magt haar kan

---

heid zoude zulks, zoo ze voorkwam konnen veroorzaaken en niet anders, nog meer; want 't en zoude niet meer konnen in Natuur verſchillen (uyt welke verſcheidenheid van voorwerpen de veranderinge in de ziel ontſtaat) als deze, die van 't een uyt eynde tot het ander verſchille.]

[1 Dat is tuſſchen verſtaan algemeen genomen, en tuſſchen verſtaan als opzigt hebbende op het goet of kwaad van de zaak.]

benomen worden, zoo wanneer door andere oorzaaken van 't algemeen lighaam, deze haar zoo gemaatigde geſtalte benomen of verandert word, en zulks in haar gewaar wordende ontſtaat 'er droefheid, en dat na de verandering is, die de geeſten als dan ontfangen. [2]Welke droefheid veroorzaakt word uyt de liefde en vereeniginge die ze heeft met het lighaam. En dat dit zoodanig is kan ligtelyk daar uyt afgenomen worden: omdat deze droefheid op een van deze twee wyzen kan worde geholpen, of door herſtellinge van de geeſte in haar eerſte geſtalte, dat is hem van die pynlykheid te bevryden: of door goede reedenen overtuygt te worden, om van dit lighaam geen werk te maaken. Het eerſte is en tydelyk, en ſtaat weder te komen, dog het tweede is eeuwig, beſtandig, en onveranderlyk.

[3] De tweede tegenwerpinge kan deze zyn: aangezien wy zien dat [3.

---

[2] De droefheid in den menſch word veroorzaakt uyt een waanbegrip, van dat hem iets kwaads overkomt, namelyk van 't verlies van eenig goet; als dit dus bevat is, brengt dit begrip te wege, dat de geeſten zig omtrent het hart voegen, en het zelve met behulp van andere deelen prangen, en ſluyten, regt tegendeelig als in de blydſchap geſchied. Deze pranging word de ziel weder gewaar, en is pynlyk. Nu wat is 't dat de Medicynen of wyn te wege brengt? dit, namelyk dat zy door haar werking deze geeſten van 't hart afdryven, en weder ruymte maaken, het welk de ziele gewaar wordende verkwikking krygt, beſtaande daar in dat het waanbegrip van kwaad, door de andere proportie van beweging en ſtilte, die de wyn veroorzaakt, gediverteert, en op wat anders valt, daar 't verſtand meer genoegen in vind. Maar dit en kan geen immediate werkinge zyn van de wyn op de ziel, maar alleen van de wyn op de geeſten.

[3] Hier is dan geen ſwarigheid hoe deze eene wys die oneyndig verſchilt van de ander, in de ander werkt: want 't is als een deel van 't geheel, dewyl nooyt de ziel zonder 't lighaam, nog 't lighaam zonder de ziel geweeſt is. Dit vervolgen wy aldus

1. daar is een volmaakt wezen pag. 2. daar konnen geen twee zelfſtandigheeden zyn pag. 3. geen zelfſtandigheid kan beginnen pag. 4. Ieder eigenſchap is in ſyn geſlagt oneyndig pag. 5. daar moet ook een eigenſchap zyn van denken pag. 6. daar is geen zaak in de Natuur, of daar is een Idea van in de denkende zaak, voortkomende uyt haar wezen, en wezentlykheid t'zamen pag. 7. nu vervolgens:

de ziele, alhoewel geen gemeenſchap hebbende met het lighaam, nogtans kan te weg brengen, dat de geeſten die haar na de eene zyde zouden bewegen, haar nogtans nu na de ander zyde bewegen; waarom zy dan ook niet zouden konnen maaken, dat een lighaam, het welk geheel ſtil is en ruſt, zig zoude beginnen te bewegen? Als mede waarom ze dan ook niet alle andere lighaamen, die alreeds al beweginge hebben, niet werwaart zy wil zoude konnen bewegen?

(4) Dog ons eens erinnerende het geene wy van de denkende zaake nu al vooren gezeid hebben, zoo zal dat ons deze ſwarigheid heel ligt weg konnen nemen. Namelyk, doen zeiden wy dat *ſchoon de Natuur verſcheide eigenſchappen heeft het evenwel maar een eenig Wezen*

---

8. aangezien dat het wezen, zonder de wezentlykheid, begreepen word onder de beteekeningen der zaaken, zoo en kan de Idea van 't wezen dan niet aangemerkt worden als iets byzonders: Maar dan kan zulks eerſt geſchieden, zoo wanneer de wezentlykheid t'zamen met het wezen daar is, en dat omdatter dan een voorwerp is, dat tevooren niet en was, ex. gr. als de heele muur wit is zoo iſſer geen dit of dat in etc. 9. deze Idea dan alleen buyten alle andere Idea's aangemerkt, kan niet meer zyn als maar een Idea van zoo een zaak, en niet dat zy een Idea heeft van zoo een zaak: daar by, dat zoo een Idea zoo aangemerkt omdat ze maar een deel is, zoo kan zy van haar zelfs en haar voorwerp geen alderklaarſt en onderſcheidenſt begryp hebben; dog dit kan de denkende zaak alleen, die alleen geheel de Natuur is: want een deel buyten zyn geheel aangemerkt kan niet enz.

10. Tuſſchen de Idea en 't voorwerp moet noodzaakelyk een vereeniging zyn, dewyl de een zonder de ander niet en kan beſtaan: want daar is geen zaak welkers Idea niet en is in de denkende zaak, en geen Idea kan zyn of de zaak moet ook wezen. Voorder het voorwerp kan niet verandert worden of de Idea word ook verandert, et vice verſâ, zoo dat hier geen derde van nooden is, die de vereeniging van ziel en lighaam zoude veroorzaaken. Dog ſtaat aan te merken, dat wy hier ſpreeken van zulke Idea's, die noodzaakelyk ontſtaan uyt de wezentlykheid der dingen, met het wezen zamen in God, maar niet van die Idea's welke de dingen nu wezentlyk ons vertoonen, uytwerken in ons, tuſſchen welke een groot onderſcheid is: want de Idea's in God en ontſtaan niet gelyk in ons uyt een of meer van de zinnen, die wy daarom ook niet als onvolmaaktelyk van haar meeſt altyd aangedaan worden; maar uyt de wezentlykheid en 't wezen, na al wat ze zyn. Derhalven is myn Idea de uwe niet, die een, en de zelfde zaak in ons uytwerkt.

is, van de welke alle deze eigenſchappen gezeid worden. Daar benevens hebben wy mede gezeid, dat de denkende zaak ook maar een eenige in de Natuur was, de welke in oneyndelyke Ideen is uytgedrukt, na de oneyndelyke dingen die in de Natuur zyn: want indien 't lighaam een zoodanige wyze ontfangt, als ex. gr. het lighaam van Petrus, en weder een ander als het lighaam is van Paulus, daar van daan komt het, datter in de denkende zaak zyn twee verſcheide Ideen: te wete Een Idea van 't lighaam van Petrus de welke die ziele maakt van Petrus, en een ander van Paulus, de welke de ziele maakt van Paulus. Zoo dan de denkende zaak kan wel bewegen het lighaam van Petrus, door de Idea van 't lighaam van Petrus: maar niet door de Idea van het lighaam van Paulus: alzoo dat de ziele van Paulus ſyn eige lighaam wel kan bewegen, maar geenzins het lighaam van een ander, als van Petrus[4].

En hierom dan zoo en kan ze ook geen ſteen die ruſt of ſtil leyt bewegen; want de ſteen maakt wederom een ander Idea in de denkende zaak. En hierom dan is 't niet min klaar dat het onmogelyk is, dat een lighaam het welke geheel ruſt en ſtil is, zoude konnen bewogen worden door eenige manier van denken, om reeden als boven.

De derde tegenwerpinge kan deze zyn, wy ſcheynen klaarlyk te konnen zien dat wy nogtans in het lighaam eenige ſtilte konnen veroorzaaken. Want nadat wy onſe geeſten een langen tyd bewogen

[4] 'T is klaar dat in de menſch, aangezien hy begonnen heeft, geen ander eigenſchap te vinden is, als die al vooren in de Natuur was.— En nademaal hy beſtaat van zoodanig een lighaam van 't welk noodzaakelyk een Idea moet zyn in de denkende zaak, en die Idea noodzaakelyk vereenigt moet zyn met het lighaam zoo ſtellen wy onbeſchroomt, dat ſyn ziel niet anders is als deze Idea van dit ſyn lighaam in de denkende zaak; en omdat dit lighaam een beweginge heeft, en ſtilte (die geproportioneert is, en ordinaar gealtereert word door de uytterlyke voorwerpen; en omdatter geen alteratie in 't voorwerp kan geſchieden, zonder dat ook dadelyk in de Idea het zelve geſchied), hier uyt komt hervoort dat de menſchen gevoelen (*idea reflexiva*). Dog ik zeg omdat zy een proportie van beweging en ſtilte heeft, om datter geen werkinge kan geſchieden in het lighaam, zonder dat deze twee concurreeren.

hebben, zoo ondervinden wy moede te zyn; het welke immers niet
[6] anders is als een ſtilte in de geeſte, door ons te wege gebragt; dog wy antwoorden dat wel waar is dat de ziel een oorzaake is van deze ſtilte, dog niet als indirecte; want zy en brengt de ſtilte in de beweginge niet onmiddelyk, maar alleen door andere lighaamen de welke zy dede bewegen, die dan noodzaakelyk zoo veel ſtilte hebben moeten ontbeeren, als zy aan de geeſten hadden medegedeelt. Zoo dat dan alomme blykt, dat in de Natuur een en de zelve ſlagh van beweginge is.

CAP. XXI.

Van de Reede.

[1] Zoo zal ons dan tegenwoordig te onderzoeken ſtaan, waar door het komt dat wy ſomtyds, alſchoon wy zien een zaake goet of kwaad te zyn, nogtans geen magt in ons bevinden, om of de goede
[2] te doen, of de kwaade te laten, en ſomtyds nogtans wel; dit konnen wy ligtelyk bevroeden, wanneer wy agt neemen op de oorzaaken die wy van de opinien gegeven hebben, die wy zeiden de zyn de oorzaaken van alle togten. Wy zeiden dan deze zyn, *of door hoorenzeggen, of door ondervinding*. En dewyle dan al het geen dat wy in ons bevinden meer magt op ons heeft als het geen dat ons van buyten aankomt zoo volgt wel dat de Reeden oorzaak kan zyn van vernietinge van die[1] opinien die wy alleen van hoorenzeggen hebben: En dat omdat ons de Reeden niet van buyten aangekomen is, maar geenzins van die die wy door ondervindinge
[3] hebben: Want de mogelykheid die ons de zaake zelve geeft is altyd meerder als die wy bekomen uyt gevolge van een tweede zaak; gelyk wy dit onderſcheid zoo aangemerkt hebben ſpreekende van de reedenering en van het klaar verſtand pag. 54. en dat met de gelykeniſſe van de regel van drien[1]. Want meer mogelykheid is in

[1] En het zal 't zelve zyn, of wy hier 't woord *opinie*, of *paſſie* gebruyken; en zoo is 't klaar waarom wy die, die door ondervinding in ons zyn, niet en konnen door de Reeden overwinnen, want deze en zyn in ons niet anders als een genieting of onmiddelyke vereeniginge van iets 't geen wy voor goet oordeelen en de Reeden ſchoon zy ons, dat beter is, aanwyſt, zy

ons uyt het verſtaan van de proportie zelfs, als uyt het verſtaan van de regul van proportie. En hier om is 't dat wy nu al zoo dikwyls hebben gezeid, dat de eene liefde door een ander die meerder is te niet gedaan word, omdat wy daar onder geenzins wilden betrekken de begeerten die uyt de reedenering voortkomt.

CAP. XXII.

Van de waare Kenniſſe, Wedergeboorte enz.

Aangezien dan de reeden geen magt heeft om ons tot onſe welſtand te brengen, zoo blyft dan overig dat wy onderzoeken, of wy door de vierde en leſte manier van kenniſſe daar toe konnen geraaken? Wy hebben dan gezeid dat deze manier van kenniſſe niet en is uyt gevolg van iets anders, maar door een onmiddelyke vertooninge aan het verſtand van het voorwerp zelve: En zoo dat voorwerp dan heerlyk is en goet, zoo werd de ziele noodzaakelyk daar mede vereenigt, zoo wy ook van ons lighaam gezeid hebben. Hier uyt dan volgt onwederſpreekelyk, dat de kenniſſe die is, welke de liefde veroorzaakt.

Zoo dat als wy op deze manier God komen te kennen wy dan noodzaakelyk, (want hy zig niet anders als de alderheerlykſte, en aldergoetſte, en kan vertoonen, nog van ons gekend worden) met hem moeten vereenigen. In het welke alleen gelyk wy nu al gezeid hebben onſe zaligheid beſtaat.

Ik zeg niet dat wy hem zoo hy is moeten kennen maar het is ons genoeg dat wy hem, om met hem vereenigt te zyn, eenigzins ken-

---

doet ons niet genieten. Nu dat geene, dat wy genieten in ons, en kan niet overwonnen worden door dat geene 't welke wy niet en genieten, en buyten ons is, gelyk zulks is 't geen ons de Reeden aanwyſt. Maar zal deze overwonnen worden zoo moet er iets zulks zyn dat magtiger is: hoedanig zal wezen een genietinge of onmiddelyke vereeniginge van 't geen beter gekend en genooten word, als dit eerſte; en dit daar zynde is de overwinninge altyd noodzaakelyk; of ook wel door genietinge van een kwaad dat grooter gekend word, als 't genoote goet, en onmiddelyk daarop volgt. Dog dat dit kwaad zoo niet altyd noodzaakelyk volgt, leert ons de ervaringe, want etc. ziet pag. 62 : 89.

nen. Want ook de kenniſſe die wy van 't lighaam hebben, en is niet dat wy het kennen zoo als is, of volmaaktelyk en nogtans wat
[3] een vereeniginge? wat een liefde? Dat deze vierde kenniſſe die daar is de kenniſſe Gods, niet en is door gevolg van iets anders, maar onmiddelyk, blykt uyt dat geene, dat wy tevooren bewezen hebben hem te zyn de oorzaak van alle kenniſſe die alleen door zig zelfs, en door geen ander zaak bekend word; daar benevens ook hier uyt, omdat wy door Natuur zoodanig met hem vereenigt zyn, dat wy zonder hem nog beſtaan nog verſtaan konnen worden. En hier om dan, dewyl tuſſchen God en ons een zoo naauwen vereeniginge is, zoo blykt dan dat wy hem niet als onmiddelyk en konnen verſtaan.

[4] De vereeniginge dan die wy met hem door de Natuur en de liefde hebben, die zullen wy dan nu trachten te verklaaren.

Wy hebben al vooren gezeid, datter in de Natuur niet en kan zyn van 't welke niet een Idea zoude zyn in de ziele des zelven zaaks[1]: En na dat de zaak of meer of min volmaakt is, daar na is ook min of meer volmaakt de vereeniginge en de uytwerkinge van de Idea
[5] met die denkende zaak of met God zelve. Want aangezien geheel de Natuur maar een eenige zelfſtandigheid is, en welkers wezen oneyndelyk is, zoo worden dan alle dingen door de Natuur vereenigt, en tot een vereenigt namelyk God.

En dewyl nu het lighaam het aldereerſte is dat onſe ziel gewaar word (omdat gelyk gezeid is, niet in de Natuur kan zyn welkers Idea niet en is in de denkende zaak, welke Idea de ziele is van dat dink) zoo moet dat dink dan noodzaakelyk zyn de eerſte oorzaak van de Idea[2].

---

[1] En hierdoor word met een verklaart het geene wy in het eerſte deel hebben gezeid, van dat het oneyndelyk verſtand van alle eeuwigheid in de Natuur zyn moet, en dat wy de zone Gods noemden; want aangezien dat God van eeuwigheid geweeſt is zoo moet ook zyn Idea in de denkende zaak, dat is in zig zelfs van eeuwigheid zyn, welke Idea voorwerpelyk overeen komt met hem zelfs. Vide pag.

[2] Dat is: onſe ziel zynde een Idea van 't lighaam, heeft uyt het lighaam ſyn eerſte wezen, want ze is maar een reprezentatie van 't lighaam zoo geheel als byzonder in de denkende zaak.]

Dog omdat deze Idea geenzins kan ruſte vinden in de kenniſſe van het lighaam zonder datze overgaat in de kenniſſe van dat geene zonder het welke het lighaam en Idea zelve nog beſtaan nog verſtaan konnen worden, zoo word zy ook dan met dat (na voorgaande kenniſſe) door liefde terſtond vereenigt. Deze vereeniginge word beter begreepen en afgenoomen wat die moet zyn uyt de werkinge met het lighaam, in de welke wy zien hoe dat door kenniſſe en togten tot lighaamelyke dingen, in ons komen te ontſtaan alle die uytwerkingen, die wy in ons lighaam, door de beweginge der geeſten, geduurig gewaar worden, en alzoo ook onvergelykelyk meerder en heerlyker (indien eens onſe kenniſſe en liefde komt te vallen op dat geene, zonder 't welk wy nog beſtaan, nog verſtaan konnen worden, en dat geenzins lighaamelyk is) zullen en moeten zyn de zoodanige uytwerkinge, uyt deze vereeniginge ontſtaande; want deze noodzaakelyk moeten mede geſteld zyn na de zaake met de welke wy vereenigt worden: en wanneer wy dan deze uytwerkingen gewaar worden, als dan konnen wy met waarheid zeggen wedergeboren te zyn. Want onſe eerſte geboorte was doen als wy vereenigde met het lighaam door welke zoodanige uytwerkingen, en lopinge van geeſten zyn ontſtaan: maar deze onſe andere, of tweede geboorte zal dan zyn, zoo wanneer wy geheel andere uytwerkingen van liefde, geſteld na de kenniſſe van dit onlighaamelijk voorwerp, in ons gewaar worden.

En zoo veel van de eerſte verſchillende, als daar is het verſchil van lighaamelyk, en onlighaamelyk, geeſt, en vleeſch. En dit mag daarom te meer met regt en waarheid de Wedergeboorte werde genoemt, omdat uyt deze Liefde en Vereeniginge eerſt komt te volgen een eeuwige en onveranderlyke beſtendigheid, zoo wy zullen betoonen.

CAP. XXIII.

Van des Ziels Onſterfelykheid.

Zoo wanneer wy eens met aandagt aanmerken wat de Ziele is, en waar uyt haare verandering en geduuringe ontſtaan zoo zullen wy ligtelyk zien of zy ſterfelyk of onſterfelyk zy.

De Ziele dan hebben wy gezeid te zyn een Idea die in de denkende zaake is, van de wezentlykheid eenes zaaks die in de Natuur is, ontſtaande. Waar uyt dan volgt dat na de duuringe en verandering van de zaake is, daar na dan ook de duuringe en veranderinge van de Ziele moet zyn: daar by hebben wy aangemerkt dat de Ziele kan vereenigt worden, of met het lighaam van het welke zy de Idea is, of met God, zonder de welke zy nog beſtaan nog verſtaan [2] kan worden. Waar uyt men dan ligtelyk kan zien 1. dat by aldien zy met het lighaam alleen vereenigt word, en dat lighaam komt te vergaan, zy als dan ook moet vergaan want het lighaam, zynde het fondament van haar liefde, ontbeerende, moet zy mede te niet gaan. Maar (ten 2e) by aldien zy met een andere zaake die onveranderlyk is en blyft, vereenigt word, zoo zal zy in het tegendeel ook onveranderlyk moeten blyven. Want waar door zoude het als dan mogelyk zyn datze zouw konnen te niet gaan. Niet door haar zelve, want alzoo wynig als zy door haar zelve heeft konnen beginnen te zyn doen zy niet en was, alzoo wynig kan zy ook nu zy zoo is of veranderen of te niet gaan. Alzoo dan dat dit geene, het welke alleen de oorzaak is van haare wezentheid, ook moet zyn (als zy komt te niet te gaan) de oorzaak van haare niet wezentheid, indien het zelver komt te veranderen en te vernietigen.

CAP. XXIV.

Van Gods Liefde tot de Menſch.

[1] Tot hier toe dan agten wy genoegzaam getoont te hebben wat onſe liefde tot God is, ende de uytwerkinge des zelfs namelyk onſe eeuwigduurentheid. Zoo dat wy nu hier niet noodig agten iets te zeggen van andere dingen als van de blyſchap in God, geruſtheid des gemoeds enz. aangezien men ligtelyk uyt het gezeide kan zien wat daar af is en te zeggen zoude zyn.

[2] Zoo zal dan nog overig zyn eens te zien (want tot nog toe hebben wy geſproken van de liefde van ons tot God) offer ook een liefde van God tot ons. Dat is of God ook de menſche lief heeft en dat wanneer zy hem lief hebben? Maar voor eerſt wy hebben gezeid,

dat aan God geene wyze van denken buyten die de welke in de ſchepzelen zyn, en konnen toegepaſt werden: alzoo dat niet gezeid kan worden, dat God de menſchen lieft, veel min dat hy haar zoude lieven, omdat zy hem lieven; haaten, omdat zy hem haaten.

Want zoo zoude men moeten onderſtellen, dat de menſchen zoodanig iets vrywillig zouden doen, dat zy niet zouden afhangen van een eerſte oorzaak het welk wy al tevooren bewezen hebben valſch te zyn, daar en boven zoude dit ook in God niet als een groote veranderlykheid moeten veroorzaaken. Die daar hy tevooren nog bemint nog gehaat hadde, nu zoude beginnen te beminnen, en te haaten, en daar toe veroorzaakt zoude worden door iets dat buyten hem zoude zyn. Dog dit is de ongerymtheid zelve. Dog als wy zeggen dat God de menſch niet en bemint, dat moet zoo niet verſtaan worden, als of hy de menſch (om zoo te zeggen) zoo alleen liet heen loopen, maar omdat de menſch tezamen met alles watter is, zoodanig in God zyn, en God van deze alle zoodanig beſtaat, dat aldaar geen eigenlyke liefde van hem tot iets anders kan plaats hebben: aangezien dat alles in een eenige zaake die God zelve is, beſtaat.

En hier uyt dan volgt mede dat God de menſchen geen wetten ſtelt om wanneer zy die volbrengen te beloonen. Of om klaarder te zeggen, dat Gods wetten niet en zyn van zoo een natuur, datze zoude konnen worden overgetreden. Want de reguls van God in de Natuur geſteld volgens welke alle dingen hervoort komen en duuren, indien wy die wetten willen noemen, die zyn zoodanig dat zy nooyt en konnen overgetreden worden: als daar is *dat het ſwakſte voor het ſterkſte moet wyken, dat geen oorzaak meer kan voortbrengen als zy in zig heft*, en diergelyke die van zoodanige aard zyn datze nooyt en veranderen, nooyt beginnen maar alles onder de zelve geſchikt, en geordent is. En om kortelyk hier af iets te zeggen: alle wetten die niet en konnen overtreden worden zyn goddelyke wetten. Reeden, omdat alles watter geſchied, niet en is tegen, maar volgens ſyn eigen beſluyt. Alle wetten die overtreden konnen worden zyn menſchelyke wetten. Reeden, omdat alles wat de menſchen voor haare welſtand beſluyten, daar uyt niet en volgt zulks ook tot wel-

ſtand van geheel de Natuur te zyn, maar in het tegendeel wel tot vernietiginge van veel andere dingen konnen zyn.

[6] Als de wetten van de Natuur magtiger zyn, worden de wetten van de menſchen vernietigt. De goddelyke wetten zyn het laatſte eynde om het welke zy zyn, en niet geonderordend, de menſchelyke niet, want niet tegenſtaande de menſchen tot haar zelfs welſtand wetten maaken, en geen ander eynde hebben als daar door haar eigen welſtand te bevoorderen, zoo kan nogtans dit haar eynde (als zynde geonderordent onder andere eynde de welke een ander die boven haar is beoogt, en haar als deelen van de Natuur zynde zoodanig laat werken) ook dienen ten eynde dat het met die eeuwige wetten van God, van eeuwigheid geſteld tezamen loopt, en zoo met alle andere alles helpt uytwerken, ex. gr. wanneer de Beyen alſchoon zy geen ander eynde beoogen met al dien arbeyd en geſchikte ordre die zy onder een onderhouden, als voor de winter zekere voorraad te verzorgen, de menſch nogtans boven hen zynde heeft hen onderhoudende, en gaade ſlaande een geheel ander eynde, namelyk voor hem den honigh te bekomen.

Alzoo ook de menſch in aanzien hy een bezonder dink is, en heeft zyn oogmerk niet verder als zyne bepaalde wezentheid bereyken kan, dog in aanzien hy ook is een deel en werktuyg van geheel de Natuur, zoo en kan dan dit eynd des menſchen het laatſte eynde van de Natuur, dewyle zy oneyndelyk is, en dit onder alle andere [7] mede als een werktuyg van haar moet gebruyken, niet zyn. Dus verre dan van de wet van God geſteld, ſtaat dan ook aan te merken dat de menſch in hem zelve ook tweederly wet gewaar wörd, de menſch zeg ik die zyn verſtand wel gebruykt, en tot kenniſſe van God komt, en deze worden veroorzaakt, en door de gemeenſchap die hy heeft met God, en door de gemeenſchap die hy heeft met de [8] wyzen van de Natuur van welke de eene noodzaakelyk is, en de ander niet: wânt belangende de wet die uyt de gemeenſchap met God ontſtaat, dewyle hy nooyt en kan laten maar altyd noodzaakelyk met hem vereenigt moet zyn heeft hy dan en moet hy altyd de wetten volgens de welke hy voor en met God moet leven, voor oogen hebben. Maar belangende de wet die uyt de gemeen-

ſchap met de wyzen ontſtaat; aangezien hy zig zelfs van de menſchen kan afzonderen zoo en is deze zoo noodzaakelyk niet.

Dewyle wy dan een zoodanig een gemeenſchap tuſſchen God en de menſche ſtellen, zoo zoude men met regt mogen vraagen, hoe zig dan God aan de menſche kan bekend maaken, en of zulks geſchied of geſchiede zoude konnen, door geſproken woorden, of onmiddelyk zonder eenig ander dink te gebruyken door 't welke hy het zoude doen?

Wy antwoorden, door woorden altyd niet want als dan moſt de menſch al vooren geweten hebben, de beteikeniſſe van die woorden eer ze tot hem geſproken wierden, als by exempel, zoude God aan de Iſraeliten gezeid hebben *ik ben Jehova uwe God*, zoo moſten zy dan al tevooren geweten hebben zonder de woorden dat hy God was, eer zy konden verzekert zyn dat hy het was: Want die ſtemme donder en blixem wiſten zy als doen wel dat God niet was, al ſchoon de ſtemme zei dat hy God was; en het zelve dat wy hier van de woorden zeggen, willen wy mede gezeid hebben van alle uytterlyke teekenen.

En zoo agten wy het dan onmogelyk dat God door middel van eenig uytterlyk teeken zig zelve aan de menſchen zoude konnen bekend maaken.

En dat het door eenig ander dink als alleen door Gods wezentheid, en het verſtand des menſchen zoude geſchieden, agten wy te zyn onnoodzaakelyk, want aangezien dat geene in ons, 't welke God moet kennen het verſtand is, en dat dat zelve zoo onmiddelyk met hem vereenigt is, dat het nog beſtaan, nog verſtaan kan worden zonder hem, zoo blykt daar uyt onwederſpreekelyk, dat geen dink altoos zoo na het verſtand kan toegevoegt worden als even God zelve. Het is ook onmogelyk door iets anders God te konnen verſtaan.

1. Omdat zoodanigen dink ons alsdan meer zoude moeten bekend zyn als God zelfs het welk opentlyk ſtryd tegen alles 't geen wy tot hier toe klaarlyk getoont hebben, namelyk dat God een oorzaak is, en van onſe kenniſſe, en van alle wezentheid, en dat alle bezondere dingen niet alleen zonder hem niet en konnen beſtaan: maar ook

zelfs niet verſtaan worden. 2. Dat wy nooyt door eenig ander dink welkers wezen noodzaakelyk bepaald is, ſchoon het ons al bekender was, tot de kenniſſe Gods konnen geraaken. Want hoe is 't mogelyk dat wy uyt een bepaalde een oneyndelyke en onbepaalde zaak
[13] zouden konnen beſluyten. Want of wy alſchoon eenige werkinge, of werk in de Natuur bemerkte welkers oorzaak ons onbekend was, zoo is 't nogtans onmogelyk, om voor ons daar uyt dan te beſluyten dat 'er om dit gevrochte voort te brengen een oneyndelyke, en onbepaalde zaak in de Natuur moet zyn. Want of 'er om dit voort te brengen veel oorzaaken hebben tezamen geloopen, dan of' er maar een eenige is geweeſt, hoe konnen wy dat weten? Wie zal ons dat zeggen? Zoo dat wy dan eyndelyk beſluyten, dat God om zig zelfs aan de menſchen bekend te maaken, nog woorden, nog miraculen, nog eenig ander geſchapen dink kan, of behoeft te gebruyken: maar alleen zig zelve.

CAP. XXV.

Van de Duyvelen.

[1] Van de Duyvelen of die zyn of niet zyn zullen wy nu kortelyk iets zeggen, en dat aldus:

Indien de Duyvel een dink is dat t'eenemaal tegen God is, en van God niet niets heeft, zoo komt hy net overeen met de Niet, daar wy nu al tevooren van geſproken hebben.

[2] Stellen wy hem, met eenige, te zyn eenig denkend dink dat al heel geen goet nog wil nog doet, en zig zoo t'eenemaal tegen God kant, zeker zoo is hy wel ellendig, en zoo de gebeeden mogten helpen, zoo was voor hem te bidden tot bekeeringe.

[3] Dog laat ons eens zien of ook zoo een ellendig dink wel een eenig oogenblik zoude konnen beſtaan. En zoo doende zullen wy terſtond ondervinden van neen, want uyt de volmaaktheid van de zaak ontſtaat alle de duuring van de zaak, en hoe ze meer wezentheid en goddelykheid in haar hebben hoe ze beſtandiger zyn: de Duyvel dan geen de minſte volmaaktheid in zig hebbende hoe zoude hy dog denk ik konnen beſtaan? doet hier by dat de beſtandigheid

of duuring in de wyze van de denkende zaake maar en ontſtaat alleen door vereeniginge, die zoodanige wyze, uyt de liefde veroorzaakt, met God heeft. Het regte tegendeel van deze vereeniginge in de Duyvelen geſteld zynde, zoo en konnen zy onmogelyk niet beſtaan.

Dog dewyl 'er heel geen noodzaakelykheid en is, om Duyvelen te moeten ſtellen, waar toe dan die geſteld? Want wy hebben niet gelyk andere om de oorzaake van haat, nyd, toornigheid, en dier gelyke paſſien te vinden, van nooden, Duyvelen te ſtellen; dewyle wy die, zonder zoodanige verzieringe, genoegzaam gevonden hebben.

CAP. XXVI.

Van de waare Vryheid etc.

Met de ſtellinge van 't voorgaande hebben wy niet alleen willen te kennen geven, dat 'er geen duyvelen zyn, ja maar ook dat de oorzaaken (of om beter te zeggen 't geen wy zonden noemen) die ons verhinderen om tot onſe volmaaktheit te geraaken, in ons zelve zyn. Ook hebben wy nu al in 't voorgaande getoont, zoo door de reeden als mede door de vierde manier van kenniſſe, hoe en op wat wyze wy tot onſe gelukzaligheid moeten geraaken. En hoe de paſſien vernietigt moeten werden: niet alzoo als gemeenlyk gezegd word, dat namelyk de zelve al vooren moeten bedwongen worden, eer wy tot kenniſſe, en gevolglyk de liefde van God konnen geraaken. Dats evenzoo veel als of men wilde, dat iemand die onwetende is, eerſt ſyn onwetenheid zoude moeten verlaten, al eer hy tot kenniſſe zoude konnen komen. Maar alzoo dat alleen de kenniſſe oorzaak is van de vernietiginge der zelver. Gelyk dat overal uyt het geene wy gezegd hebben blykt. Des gelyks is ook uyt het voorige klaar af te nemen, hoe dat zonder deught, of (om beter te zeggen) zonder het beſtuur des verſtands, alles ten verderve ſtort, zonder eenige ruſte te konnen genieten: en wy als buyten ons element leven. Alzoo dat alſchoon ook voor het verſtand, uyt kragt van kenniſſe en goddelyke liefde, niet en kwam te volgen een eeuwige ruſte, gelyk wy getoont hebben, maar alleen een tydelyke, zoo is 't

onſe plicht ook zelfs deze te zoeke, aangezien die ook zoodanig is, dat men die genietende, voor geen andere zaaken van de wereld zoude willen verwiſſelen.

[4] Dit dan zoodanig zynde, zoo konnen wy 't met reeden voor een groote ongerymtheid agten, 't geene veele, en die men anders voor groote God-geleerde agt, zeggen namelyk, by aldien op de liefde Gods geen eeuwig leven en kwam te volgen, zy als dan haar zelfs beſt zouden zoeken; even als of zy iets dat beter was, als God, zouden uytvinden. Dit is alzóo onnozel als of een vis woude zeggen (voor welke dog buyten het water geen leven is) by aldien my op dit leven in het water, geen eeuwig leven en zoude komen te volgen, zoo wil ik uyt het water na het land toe. Ja maar wat konnen ons die God niet en kennen dog anders zeggen.

[5] Zoo zien wy dan, dat wy, om te bereyken de waarheid van 't geene wy voor vaſt ſtellen aangaande ons heyl en ruſte, geen eenige andere beginzelen van nooden hebben, als alleen dit namelyk ons eigen voordeel te behartigen, een zaake in alle dingen zeer natuurlyk. En angezien wy ondervinden dat wy zoekende de zinnelykheeden, welluſten, en wereldſche dingen, ons heyl in de zelve niet en bekomen: maar in tegendeel ons verderf, zoo verkiezen wy hier om het beſtuur onſes verſtands.

Dog dewyl dit geen voortgang kan nemen, zonder al vooren gekomen te zyn tot de kenniſſe en liefde van God, zoo is 't dan hierom hoognoodig geweeſt deze (God) te zoeken: En omdat wy hem (ná voorgaande bedenkingen en overwegingen) ondervonden hebben, te zyn het beſte goet van alle goet, zoo worden wy genoodzaakt hier pal te ſtaan, en te ruſten. Want buyten hem, hebben wy gezien dat geen dink en is, dat ons eenig heyl kan geven. En dat het een waare vryheid is, met de lieffelyke ketenen van ſyne liefde geboeydt te zyn en te blyven.

[6] Eyndelyk dan zoo zien wy ook hoe dat de reedenering in ons niet en is het voornaamſte, maar alleen gelyk als een trap, langs de welke wy na de gewenſte plaats opklimmen, of gelyk als een goede geeſt, die ons buyten alle valsheid en bedrog, van het opperſte goet boodſchapt, om ons daar door aan te porren het zelve te zoe-

ken, en daar mede te vereenigen, welke vereeniginge ons opperſte heyl is, en gelukzaligheid.

Zoo reſteert nu nog, om van dit werk een eynde te maaken, kortelyk aan te wyzen, welke daar zy de menſchelyke vryheid, en waar in die beſtaat. Om het welke te doen, ik van deze navolgende ſtellingen als zaaken die zeker en bewezen zyn daar toe zal gebruyken.

1. Voor zoo veel te meer als een zaake wezen heeft, voor zoo veel te meer heeft zy ook van de doening, en te min van de lyding. Want 't is zeker dat de doenende werkt door 't geen zy heeft, en dat de lydende lydt door 't geen hy niet en heeft.

2. Alle lyding de welke is van niet zyn tot zyn, of van zyn tot niet zyn, die moet voortkomen van een uytterlyke doende, en niet van een innerlyke: want geen zaak op zig zelfs zynde aangemerkt heeft in zig oorzaak om zig te konnen vernietigen, als zy is, of te konnen maaken, als zy niet en is.

3. Al wat niet en is voortgebragt van uytterlyke oorzaaken, dat en kan ook dan met de zelve geen gemeenſchap hebben, en dienvolgende en zal het van de zelve nog verandert noch verwiſſelt konnen worden, en uyt deze twee laatſte beſluyt ik deze volgende vierde ſtelling.

4. Al het gevrogte van een inblyvende of innerlyke oorzaak ('t welk by my een is) en is niet mogelyk te konnen vergaan nog te veranderen zoo lang deze ſyne oorzaak blyft. Want een zoodanig gevrogt gelyk het niet en is voortgebragt van uytterlyke oorzaaken, zoo en kan het zelve niet verandert worden, volgens de 3e ſtelling. En dewyl heel geen zaake als door uytterlyke oorzaaken en kan komen te vernietigen, zoo en is niet mogelyk dat dit gevrogte zoude konnen komen te vergaan, zoo lange ſyne oorzaak duurt, volgens de 2e stelling.

5. De aldervryſte oorzaak, en die God het alderbeſte paſt is de inblyvende: want deze oorzaak daar van hangt het gevrogte zoodanig af, dat uyt haar voortkomt, dat het zonder de zelve nog beſtaan nog verſtaan kan worden: nog ook aan eenige andere oor-

zaak onderworpen is: daar by ook is het met de zelve zoodanig vereenigt dat het met de zelve tezamen een geheel maakt.

[8] Zoo laat ons dan nu eens zien, wat wy al uyt deze voorige ſtellingen hebben te beſluyten. Voor eerſt dan

1. Aangezien het wezen Gods oneyndig is, zoo heeft het en een oneyndige doening, en een oneyndige ontkenning van de lyding, volgens de 1e ſtelling, en volgende dien dan de dingen voor zoo veel te meer als zy door haar meer wezentheid met God zyn vereenigt, voor zoo veel te meer hebben zy ook van de doening, en te min van de lyding: en voor zoo veel te meer zyn zy ook vry van verandering en verderving.

2. Het waare verſtand kan nooyt komen te vergaan want in zig zelve en kan het geen oorzaak hebben om zig te doen vergaan volgens de 2e ſtelling. En omdat het niet is voortgekomen uyt uytterlyke oorzaaken, maar van God, zoo en kan het van de zelve geen veranderinge ontfangen, volgens de 3e ſtelling. En aangezien dat God het onmiddelyk heeft voortgebragt, en hy alleen is een innerlyke oorzaak, zoo volgt noodzaakelyk dat het niet en kan vergaan zoo lang deze zyne oorzaak blyft, volgens de 4e ſtelling. Nu deze ſyne oorzaak is eeuwig, ergo het ook.

3. Alle de gevrogte van het verſtand die met hem vereenigt zyn, zyn de aldervoortreffelykſte, en moeten gewaardeert worden boven alle de andere. Want dewyle zy innerlyke gevrogte zyn, zoo zyn zy de aldervoortreffelykſte volgens de 5e ſtelling, en daar en boven zyn zy ook noodzaakelyk eeuwig, want zoodanig is haar oorzaak.

4. Alle de gevrogte die wy buyten ons zelve werken, zyn voor zoo veel meer volmaakt, als zy meer mogelyk zyn om met ons te konnen vereenigen, om een zelve natuur met ons uyt te maaken, want op deze wyze zyn zy de innerlyke gevrogte aldernaaſt; als by voorbeeld, zoo ik myne naaſte leer beminnen de welluſten, de eere, de gierigheid, en ik zelve, of ik bemin die ook, of ik bemin die niet, hoe 't zy, of niet zy, ik ben gehouwen of geſlaagen. Dit 's klaar. Maar niet zoo my eenige eynde, dat ik trachte te bereyke is, te mogen ſmaaken de vereeniginge met God, en in my voort te brengen waaragtige denkbeelden, en deze dingen ook aan myn

naaſten bekend te maaken. Want met de zelve gelykheid konnen wy alle deelagtig zyn aan dit heyl, gelyk het zoo is als dit in hem voortbrengt de zelve begeerte die in my is, maakende alzoo daar door dat ſyn wil en de myne een en de zelve is, uytmaakende een en de zelve natuur, altyd in alles overeen komende.

Uyt al dit gezeide kan nu zeer ligt begreepen worden welke daar zy de menſchelyke vryheid[1] die ik dan aldus beſchryf te zyn. Dat het namelyk is een vaſte wezentlykheid, de welke ons verſtand door de onmiddelyke vereeniginge met God verkrygt, om en in zig zelve te konnen voortbrengen denkbeelden, en buyten zig zelve gevrogten met ſyn natuur wel overeen komende zonder nogtans, dat nog ſyne gevrogten aan eenige uytterlyke oorzaaken onderworpen zyn, om door de zelve te konnen of verandert, of verwiſſelt worden. Zoo blykt met eenen ook uyt het geene gezeid is, welke daar zyn de dingen die in onſe magt en aan geen uytterlyke oorzaaken onderworpen zyn, gelyk wy hier ook mede en dat op een andere wyze als tevooren hebben bewezen de eeuwige en beſtandige duuring van ons verſtand, en dan eyndelyk welke gevrogten het zyn die wy boven alle andere hebben te waardeeren.

Zoo is my dan alleen nog overig, om een eynd van alles te maaken, de vrunden tot de welke ik dit ſchryve te zeggen; en verwondert u niet over deze nieuwigheeden, want zeer wel is u bekend hoe dat een zaake niet daarom en laat waarheid te zyn omdat zy niet van veele en is aangenomen. En dewyle u ook niet onbewuſt is de hoedanigheid van de eeuwe in de welke wy leven, zoo wil ik u ten hoogſten gebeeden hebben wel zorge te draagen omtrent het gemeen maaken van deze dingen aan anderen. Ik en wil niet zeggen dat gy die ten eenen maal zult by u houden, maar alleen zoo gy ooyt aanvangt die aan iemand gemeen te maaken dat u geen ander oogmerk en dryve als alleen het heyl uwens naaſten, met eenen door baarblykelykheid van hem verzekerd zynde dat belooninge uwen arbeyd niet en zal bedriegen. Eyndelyk zoo u in het

[1] De ſlaverny van een zaake beſtaat in onderworpen aan uytterlyke oorzaaken, de vryheid daar en tegen, aan de zelve niet onderworpen, maar daar van bevryd te zyn.]

doorleezen dezes eenige ſwaarigheid tegen 't geene ik voor vaſt ſtelle mogt ontmoeten, zoo verzoek ik, dat gy u daarom aanſtonds niet en verhaaſt, om het zelve te wederleggen voor en alleer gy het met genoegzaame tyd, en overweginge zult hebben bedagt, en dit doende houde ik my verzekert dat gy zult geraaken tot het genieten van de vruchten dezes booms de welke gy u belooft.

ΤΕΛΟΣ.

APPENDIX.

AXIOMATA.

1. De zelfſtandigheid ſtaat wegens ſyn natuur voor alle ſyne toevallen (*modificationes*).

2. De dingen welke verſcheiden zyn, worden onderſcheiden, of dadelyk of toevallig.

3. De dingen welke dadelyk onderſcheiden worden, hebben of verſcheide eigenſchappen, gelyk als denking en uytgebreidheid, of worden toegepaſt aan verſcheide eigenſchappen, als verſtaaning en beweeging, welkers eene behoort tot de denking, en het ander tot de uytgebreidheid.

4. De dingen welke verſcheide eigenſchappen hebben, als mede de dingen welke behooren tot verſcheide eigenſchappen, en hebben in zig geen dink de eene van de ander.

5. Dat geene 't welk in zig niet heeft iets van een ander dink, en kan ook geen oorzaak zyn van de wezentlykheid van zulk een ander dink.

6. Dat geene 't welk een oorzaak is van zig zelfs, is onmogelyk dat het zig zelfs zoude hebben bepaald.

7. Dat geene door 't welke de dingen onderſcheiden worden, is wegens ſyn natuur het eerſte (eerder) in zoodanige dingen.

PROPOSITIO I.

Geen zelfſtandigheid wezentlyk zynde, en kan toegepaſt worden een en de zelve eigenſchap, welke toegepaſt word aan een ander zelfſtandigheid, of (het welk het zelfde is) in de Natuur en konnen geen twee zelfſtandigheeden zyn ten zy zy dadelyk onderſcheiden werden.

DEMONSTRATIO.

De zelfſtandigheeden twee zynde, zyn verſcheid●; en dienvolgende (*axioma 2.*) worden onderſcheiden, of dadelijk, of toevallig; niet toevallig, want dan (*axioma 7.*) waren de toevallen door haar natuur eer als de zelfſtandigheid, tegens de 1. axioma, ergo dadelyk, en volgens dien en kan(*axioma 4.*), van d'eene niet gezeid worden, dat van de ander gezeid word zynde dat geene wy trachten te bewyzen.

PROPOSITIO II.

De eene zelfſtandigheid en kan geen oorzaak zyn van de wezentlykheid van een ander zelfſtandigheid.

DEMONSTRATIO.

Zoodanigen oorzaak en kan (*prop. 1.*) in zig niet hebben iets van zulk een uytwerking, want het verſchil tuſſchen hun is dadelyk en gevolglyk, zoo en kan zy (*axioma 5.*) die (wezentlykheid) niet voortbrengen.

PROPOSITIO III.

Alle eigenſchappen of zelfſtandigheid is door haar natuur oneyndig, en ten opperſten volmaakt in zyn geſlagt.

DEMONSTRATIO.

Geen zelfſtandigheid is veroorzaakt van een ander (*prop. 2.*) en by gevolg zoo ze wezentlyk is, zoo iſſe of een eigenſchap van God of ze heeft buyten God geweeſt een oorzaak van zig zelfs. Indien het 1e zoo iſſe noodzaakelyk oneyndig en ten hoogſten volmaakt in ſyn geſlagt hoedanig zyn alle andere eigenſchappen Gods. Indien het 2e zoo iſſe noodzaakelyk ook zoodanig; want (*axioma 6.*) zig zelfs en zoude ze niet konnen bepaald gehad hebben.

PROPOSITIO IV.

Aan het weze van alle zelfſtandigheid behoort van natuur de wezentlykheid ook zoo zeer dat het onmogelyk is in eenig oneyndig verſtand te konnen ſtellen de Idea van het wezen eenens zelfſtandigheid, de welke niet en zy wezentlyk in de Natuur.

DEMONSTRATIO.

Het waare wezen van een voorwerp is iets het welk dadelyk onderſcheiden is van de Idea des zelven voorwerps, en dit iets is (*axioma 2.*), of dadelyk wezentlyk, of begreepen in een andere zaak die dadelyk wezentlyk is, van welke andere zaak men niet en zal konnen dit wezen dadelyk, maar alleen wyzelyk (*modaliter*) onderſcheiden, hoedanig zyn alle de wezens van de dingen, die wy zien, de welke tevooren niet wezentlyk zynde, in de uytgebreidheid, beweging, en ruſte begreepen waren: en wanneer zy wezentlyk zyn niet en worden onderſcheiden van de uytgebreidheid dadelyk, maar alleen wyzelyk: en ook het wikkelt zig in tegenſtrydigheid, dat het wezen van een zelfſtandigheid op deze wyze in een andere zaake begreepen zy; als de welke als dan van de zelve niet dadelyk en zoude onderſcheiden worden tegen de 1e propoſitie, en ook datze als dan zoude konnen voortgebragt zyn van het onderwerp 't welk haar begrypt, tegen de 2e propoſitie en eyndelyk zoude ze door haar natuur niet konnen zyn oneyndig, en ten opperſten volmaakt in haar geſlagt, tegen de 3e prope. Ergo dan, dewyl haar wezen niet en is begreepen in eenig ander ding zoo iſſe dan een zaake, die door zig zelve beſtaat.

COROLLARIUM.

De Natuur word gekend door zig zelfs, en niet door eenig ander dink. Zy beſtaat van oneyndige eigenſchappen, een ieder van de zelve oneyndig, en volmaakt in zyn geſlagt: aan welkers wezen de wezentlykheid toebehoort, alzoo dat buyten de zelve geen wezen, of zyn meer en is, en zy alzoo naaupuntig overeen komt met het wezen van de alleen heerlyke en gezegende God.

VAN DE MENSCHELYKE ZIEL.

[1] De menſch aangezien hy een geſchapen eyndige zaak enz. is, zoo is 't noodzaakelyk, dat het geen hy heeft van denking, en 't welk wy de ziel noemen, zulks zy een wyzing van die eigenſchap die wy denking noemen, zonder dat tot ſyn wezen eenig ander ding, als deze wyzing behoort: en dat zoo zeer, dat zoo deze wyzing te niet gaat, de ziel ook vernietigt word, alſchoon dat de voorgaande [2] eigenſchap onveranderlyk blyft. Op de zelfde manier het geen hy heeft van uytgebreidheid, 't welk wy lighaam noemen, en is niet anders, als een wyzing van de andere eigenſchap die wy uytgebreidheid noemen; die ook vernietigt wordende is het menſchelyk lighaam niet meer, alſchoon ook de eigenſchap van uytgebreidheid onveranderlyk blyft. •

[3] Om nu te verſtaan hoedanig deze wyzing zy, die wy ziel noemen, en hoe hy zyn oorſprong van het lighaam heeft: en ook hoe ſyne verandering (alleen) afhangt van het lighaam ('t welk by my is de vereeniginge van ziel en lighaam) zoo moet aangemerkt worden,

1. Dat de wyzing, de alderonmiddelykſte van de eigenſchap die wy denking noemen, voorwerpelyk in zig heeft het formelyke wezen van alle dingen; en dat zoodanig, dat by aldien men ſtelde eenig formelyk ding, welkers wezen niet en was voorwerpelyk in de voorgenoemde eigenſchap, zoo en waar ze alheel niet oneyndig, nog ten hoogſten volmaakt in haar geſlagt, tegen 't geen nu al bewezen is [4] door de 3e propoſitie: en zynde het zoodanig, dat de Natuur of God een wezen is, van welke oneyndige eigenſchappen gezeid worden, en de welke in zig bevat alle wezens van de geſchape dingen; zoo iſt noodzaakelyk, dat van al dat geene 't welk in de denking voortgebragt word eene oneyndige Idea, de welke in zig voorwerpelyk bevat de geheele Natuur, zulks als die in zig is, dadelyk is. Waarom ik ook deze Idea in het IX. cap. van het 1. deel, genoemt heb een ſchepzel onmiddelyk van God geſchapen, aangezien ze in zig voorwerpelyk heeft het vormelyk wezen van alle dingen, zonder te nemen of te geven. En deze is noodzaakelyk maar een, in agt genomen, dat alle de wezens van de eigenſchappen, en de wezens van

de wyzingen begreepen in deze eigenſchappen, het wezen zyn van een alleen oneyndig wezen.

2. Staat aan te merken, dat alle de overige wyzingen, gelyk als Liefde, Begeerte, Blydſchap haaren oorſpronk van deze eerſte onmiddelyke wyzing hebben; ook zoodanig, dat in gevalle die niet al voor en ging, daar geen Liefde, Begeerte enz. en zoude konnen zyn: waar uyt klaarlyk beſloten word, dat de natuurlyke Liefde, die in ieder zaak is tot behoudinge ſyns lighaams niet en kan eenige andere oorſpronk hebben, als van de Idea, of het voorwerpelyk wezen, het welk van zoodanig lighaam is in de denkende eigenſchap. Verder aangezien tot het wezentlyk zyn van een Idea (of voorwerpelyk wezen) geen ander dink vereyſcht word, als de denkende eigenſchap, en het voorwerp (of vormelyk wezen) zoo is 't dan zeker 't geene wy gezeid hebben dat de Idea, of 't voorwerpelyk wezen de[1] alderonmiddelykſte wyzing is van de eigenſchap. En dien volgende zoo en kanner in de denkende eigenſchap geen andere wyzing gegeven worden, de welke zoude behooren tot het wezen van de ziel eenes iegelyken dings, als alleen de Idea, welke noodzaakelyk van zulk een dink wezentlyk zynde, moet zyn in de denkende eigenſchap: want zoodanig een Idea ſleept met zig de overige wyzingen van Liefde, Begeerte enz. Nu dan aangezien de Idea voortkomt van de wezentlykheid des voorwerps, zoo moet dan ook het voorwerp veranderende, of vernietigende de zelve Idea na graden veranderen of vernietigen, en dit zoo zynde, zoo is zy dat geen, 't welk vereenigt is met het voorwerp.

Eyndelyk indien wy zouden willen voortgaan, en aan het wezen van de ziel toeſchryven dat geene, door het welke zy wezentlyk zouden konnen zyn, men zoude niet anders konnen vinden als die eigenſchap, en het voorwerp van de welke wy nu geſproken hebben, en geen van deze en kan behooren aan 't wezen van de ziel, aangezien het voorwerp van de denking niets en heeft, en van de ziel dadelyk onderſcheiden word; en de eigenſchap aangaande: wy hebben nu

[1] Ik noem de alderonmiddelykſte wyzing van de eigenſchap, die wyzing de welke om wezentlyk te zyn, niet van nooden heeft eenige andere wyzing in de zelfde eigenſchap.

ook al bewezen datze tot het voorgenoemde wezen niet en kan behooren, 't welk door 't geene wy daar na gezeid hebben, nog klaarder gezien word: want de eigenſchap als eigenſchap, en is niet vereenigt met het voorwerp, dewyl ze nog verandert nog ver-
[9] nietigt, alſchoon het voorwerp verandert of vernietigt. Ergo dan zoo beſtaat het wezen van de ziel alleen hier in namelyk in het zyn van een Idea, of voorwerpelyk wezen in de denkende eigenſchap, ontſtaande van het wezen eenes voorwerps, 't welk in der daad in de Natuur wezentlyk is. Ik zeg, *van een voorwerp dat dadelyk wezentlyk is* enz. zonder meer bezonderheid. Om dan hier onder te begrypen niet alleen de wyzingen van de uytgebreidheid, maar ook de wyzingen van alle de oneyndige eigenſchappen, de welke mede
[10] zoo wel als de uytgebreidheid, een ziele hebben: En om deze beſchryvinge wat bezondelyker te verſtaan, dient agt geſlaagen op 't geene ik nu al gezeid hebbe ſpreekende van de eigenſchappen, de welke ik gezeid hebbe[2], niet na haar wezentlykheid onderſcheiden te worden, want zy zelve zyn de onderwerpen van haare wezens, als mede dat het wezen van een yder van de wyzingen in de nu genoemde eigenſchappen begreepen zyn; en eyndelyk dat alle de
[11] eigenſchappen zyn eigenſchappen van Een oneyndig wezen. Maar ſtaat nog aan te merken dat deze wyzingen, in aanmerkinge, dat geen der zelver dadelyk is, zy nogtans gelykmatig begreepen zyn in haare eigenſchappen: En dewyl in de eigenſchappen geen ongelykheid ter wereld is, nog ook in de wezens van de wyzingen, zoo en kan'er in de Idea geen bezonderheid zyn, aangezien die in de Natuur niet zyn; maar zoo wanneer eenig van deze wyze haare bezondere wezentlykheid aandoen, en haar door de zelve op eenige wys onderſcheiden van haare eigenſchappen (dewyl als dan haare bezondere wezentlykheid, welke zy in de eigenſchap hebben, het onderwerp is van haar wezen) als dan vertoonder zig een bezonderheid in de wezens van de wyzingen, en gevolglyk in de voorwerpelyke wezens, die van de zoodanige noodzaakelyk be-
[12] greepen worden in de Idea. En dit is de oorzaak waarom wy in de beſchryving gebruykt hebben deze woorden, dat *de ziel een Idea*

[2] Want de dingen worden onderſcheiden, door 't geene het eerſte is in haar natuur, maar dit wezen der dingen is voor de wezentlykheid, ergo.

is ontſtaande uyt een voorwerp 't welk wezentlyk in de Natuur is. En hier mede agten wy dan genoegzaam verklaart, wat voor een dink de ziel in 't algemeen is verſtaande onder het gezeide niet alleen de Ideen, welke ontſtaan uyt de lighaamelyke wyzingen, maar ook die welke ontſtaan uyt de wezentlykheid van een ygelyke wyzing van de overige eigenſchappen.

Maar aangezien wy van de overige eigenſchappen niet en hebben zoodanige kenniſſe als wy hebben van de uytgebreidheid, zoo laat ons eens zien, of wy oogmerk nemende op de wyzingen van de uytgebreidheid, konnen uytvinden een bezonderlyker beſchyrving, en die meer eigen is, om 't wezen van onſe zielen uyt te drukken, want dit is ons eigentlyke voornemen.

Wy zullen dan hier voor onderſtellen als een zaake die bewezen is, dat in de uytgebreidheid geen andere wyzinge is als beweging en ſtilte, en dat ieder bezonder lighaamelyk dink niets anders is, als een zekere proportie van beweginge en ſtilte, ook zoo zeer, dat by aldien in de uytgebreidheid niet anders was, als alleen beweging, of alleen ſtilte, zoo en zoude in de geheele uytgebreidheid niet konnen aangewezen worden, of zyn, eenig bezonder ding: Alzoo dat dan het menſchelyk lighaam niet anders is, als een zekere proportie van beweginge en ſtilte. Het voorwerpelyke wezen dan, 't welk van deze wezentlyke proportie is in de denkende eigenſchap, dat (zeggen wy) is de ziele van 't lighaam: zoo wanneer nu een van deze twee wyzingen, of in meer of in min (beweginge of ſtilte) veranderen, zoo verandert zig ook na graden de Idea, als e.g. zoo de ſtilte zig komt te vermeerderen, en de beweging te verminderen, zoo word daar door veroorzaakt de pyne of droefheid, die wy koude noemen: zoo dit in tegendeel geſchied in de beweging, zoo word daar door veroorzaakt de pyne, die wy hitte noemen. En zoo wanneer het zy (en hier uyt ontſtaat de verſcheide wys van pyn die wy gevoelen, als ons met een ſtokje in de oogen of op de handen geſlaagen word) dat de graden van beweging en ſtilte niet en zyn evengelyk in alle de deelen van ons lighaam, maar dat eenige meer van beweging en ſtilte hebben als andere, hier van daan is de verſcheidenheid van gevoelen. En wanneer het zy (en hier uyt ontſtaat het

onderſcheid van gevoel, uyt het ſlaan met een hout of eyſer op een zelve hand) dat de uytterlyke oorzaaken, die ook deze veranderingen te weg brengen, in zig verſchillen, en niet alle de zelve uytwerkinge hebben, zoo ontſtaat hier uyt de verſcheidenheid van't gevoel, in een en 't zelve deel. En wederom indien de verandering welke geſchied in een deel, een oorzaak zy datze wederkeeren tot haar eerſte proportie, hier uyt ontſtaat de blydſchap, die wy ruſte, [17] vermaakelyke oeffening, en vroolykheid noemen. Eyndelyk dan dewyle wy nu verklaart hebben, wat het gevoel is, zoo konnen wy ligtelyk zien, hoe hier uyt komt te ontſtaan een weerkeerige Idea, of de kenniſſe ſyns zelfs, de ervaring, en reedenering: En ook uyt alle deze (gelyk ook omdat onſe ziel vereenigt is met God, en een deel is van de oneyndige Idea, van God onmiddelyk ontſtaande) kan klaarlyk gezien worden den oorſpronk van de klaare kenniſſe, en de onſterfelykheid der ziele. Dog voor tegenwoordig zal het gezeide ons genoeg zyn.

RENATI DES CARTES PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ PARS I. & II. COGITATA METAPHYSICA

RENATI DES CARTES

PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ

Pars I, & II,

More Geometrico demonſtratæ

PER

BENEDICTUM de SPINOZA *Amſtelodamenſem.*

Acceſſerunt Ejuſdem

COGITATA METAPHYSICA,

In quibus difficiliores, quæ tam in parte Metaphyſices generali, quàm ſpeciali occurrunt, quæſtiones breviter explicantur.

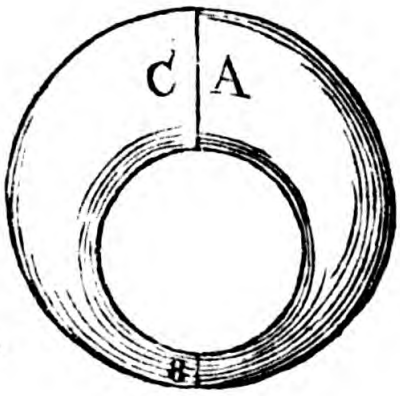

AMSTELODAMI,

Apud JOHANNEM RIEWERTS, *in vico vulgò dicto*, de Dirk van Aſſen-ſteeg, *ſub ſigno Martyrologii.* 1663.

CANDIDO
LECTORI
S. P. D.
LUDOVICUS MEYER.

MAthematicorum in Scientiis inveſtigandis, ac tradendis Methodum, quâ nempe ex Definitionibus, Poſtulatis, atque Axiomatibus Concluſiones demonſtrantur, optimam eſſe tutiſſimamque veritatis indagandæ, atque docendæ viam, omnium, qui ſupra vulgum ſapere volunt, unanimis eſt ſententia. Et quidem jure merito. Etenim, cùm omnis rei ignotæ certa, ac firma cognitio non, niſi ex certò præcognitis, hauriri, ac derivari queat, hæc neceſſario ab imo præſtruenda erunt, tanquam ſtabile fundamentum, cui poſtmodùm, ne ſponte ſubſidat, aut minimo impetu peſſum eat, totum cognitionis humanæ ædificium ſuperimponatur. Iſtius autem notæ eſſe, quæ paſſim Matheſeos cultoribus nomine Definitionum, Poſtulatorum, atque Axiomatum venire ſolent, nemini dubium eſſe poterit, qui nobilem iſtam diſciplinam a limine tantùm ſalutaverit. Definitiones enim nihil aliud ſunt, quàm terminorum, atque nominum, quibus res tractandæ deſignantur, apertiſſimæ explicationes: Poſtulata autem, & Axiomata, ſeu communes animi Notiones adeò claræ, atque perſpicuæ ſunt Enunciationes, ut iis omnes, qui ipſa vocabula ſolummodò rectè intellexerint, aſſenſum negare nequaquam poſſint.

Verumenimverò, quamvis hæc ita ſe habeant, nullas tamen, ſi Mathematicas excipias, ferè diſciplinas eâ Methodo conſcriptas reperies; ſed aliâ toto pœnè cælo ab hac diverſâ, quâ nempe per Definitiones, & Diviſiones, inter ſe continuò concatenatas, atque hinc inde quæſtionibus, atque expli-

cationibus intermixtas, totum abſolvitur negotium. Judicarunt enim ferm omnes, ac etiamnum judicant multi, qui ſcientiis conſtituendis, conſcri bendiſque animum adjecerunt, Methodum iſtam Mathematicis diſciplin eſſe peculiarem, reliquaſque omnes illam reſpuere, atque aſpernari. Una factum, ut, quæcunque in medium adducunt, nullis apodicticis rationibus de monſtrent, ſed tantùm veriſimilitudinibus, probabilibuſque argumentis ad ſtruere conentur, magnam eâ ratione magnorum librorum farraginem in lu cem protrudentes, in quibus nihil ſtabilis invenias, atque certi; ſed omni contentionis, atque diſſidii plena, &, quod ab uno ratiunculis quibuſdam le vibus utcunque confirmatum eſt, mox ab alio confutatum, ac iiſdem armi dirutum, atque disjectum: adeò ut immotæ veritatis avida mens, ubi tran quillum ſtudii ſui ſtagnum, quod tutò, & proſpero curſu trajicere, ac qu trajecto tandem optato cognitionis portu potiri poſſet, invenire putârat, i opinionum impetuoſo ſe fluctuantem videat mari, ac tempeſtatibus conten tionum undique circumcinctam, incertitudinumque fluctibus indeſinenter ſine ullâ ex iis unquam emergendi ſpe, jactatam atque abreptam.

Non defuere tamen aliqui, qui ab his ſeorſim ſenſerunt, atque hanc miſe rimam Philoſophiæ ſortem miſerati, ab iſtâ communi, & ab omnibus trit ſcientias tradendi viâ receſſerunt, ac novam eamque ſanè arduam multiſqu difficultatibus ſcatentem ingreſſi ſunt, ut reliquas, ultra Matheſin, Philoſophic partes Methodo, atque certitudine mathematicâ demonſtratas poſteritati relin querent. Quorum alii jam receptam, & in ſcholis doceri ſolitam, alii novam proprio marte adinventam, iſtum in ordinem redegerunt Philoſophiam, atqu orbi literario propinarunt. Et, quamvis diu multiſque labor iſte irrito ſucceſſu ſuſceptus fuerit, exortum tamen fuit tandem ſplendidiſſimum illud ſæculi noſtr jubar Renatus Des Cartes, qui poſtquam in Matheſi quicquid veteribus inac ceſſum fuerat, quicquid inſuper à Coætaneis ſuis deſiderari poſſet, novâ Metho do è tenebris in lucem protraxerat, Philoſophiæ fundamenta inconcuſſa eruit quibus plurimas veritates ordine, ac certitudine Mathematicâ ſuperſtrui poſſe & ipſe reverâ demonſtravit, & omnibus, qui illius ſcriptis nunquam ſati laudandis animum ſedulò applicuerunt, luce Meridianâ clarius apparet

Et quamvis Nobiliſſimi, atque Incomparabilis hujus Viri ſcripta Philoſo phica Mathematicam demonſtrandi rationem, ac ordinem contineant, non

tamen iſta communi, ac in Elementis Euclideis, cæteriſque Geometris uſitata, quâ nempe præmiſſis Definitionibus, Poſtulatis ac Axiomatibus Propoſitiones earumque Demonſtrationes ſubjunguntur, exarata ſunt; ſed alia multùm ab hac diverſa, quam ipſe, & veram optimamque ad docendum viam, & Analyticam *vocat. Duplicem enim in fine* Reſponſ. ad ſecund. Objection. *apodicticè demonſtrandi rationem agnoſcit; unam per Analyſin,* quæ veram viam oſtendit, per quam res methodicè, & tanquam à priori inventa eſt, &c. *alteram per Syntheſin,* quæ utitur longâ definitionum, petitionum, axiomatum, theorematum, & problematum ſerie, ut ſi quid ipſi ex conſequentibus negetur, id in antecedentibus contineri ſtatim oſtendat, ſicque à lectore quantumvis repugnante ac pertinaci aſſenſionem extorqueat, &c. •

Verumtamen, licet in utrâque demonſtrandi ratione certitudo, quæ extra omnem dubitationis aleam poſita eſt, reperiatur, non omnibus utraque æquè utilis atque commoda exiſtit. Plurimi enim Mathematicarum ſcientiarum planè rudes, adeòque Methodi, qua illæ conſcriptæ ſunt, Syntheticæ, & quâ inventæ ſunt, Analyticæ prorſus ignari, res, quæ his in libris pertractantur, apodicticè demonſtratas, nec ſibimet ipſis aſſequi, nec aliis exhibere queunt. Unde factum, ut multi, qui aut cæco impetu abrepti, aut aliorum auctoritate ducti, Carteſio nomen dederunt, ejus ſententiam, atque dogmata tantummodò memoriæ impreſſerunt, ac, ubi de iis ſermo incidit, ſolùm effutire, multaque de iſtis garrire, nihil autem demonſtrare ſciant, quemadmodum olim fuit & adhuc hodie Peripateticæ Philoſophiæ addictis ſolenne eſt. Quocircà, ut his aliquid ſubſidii adferretur, ſæpenumerò optavi, aliquem tàm Analytici, quàm Synthetici ordinis peritum, ac in ſcriptis Carteſii apprimè verſatum, illiuſque Philoſophiæ penitùs gnarum, manum operi admovere, &, quæ ille ordine Analytico conſcripſerat, in Syntheticum redigere, ac more Geometris familiari demonſtrare velle. Imò ipſe, quamvis meæ tenuitatis abundè conſcius, ac tanto operi longè impar ſim, id ipſum tamen præſtare ſæpe in animum meum induxi, quin etiam aggreſſus fui: ſed aliæ, quibus ſæpiſſimè diſtrahor, mihi illud peragendi viam obſepſerunt occupationes.

Gratiſſimum itaque mihi accidit ex Authore noſtro intelligere, ſe diſcipulo cuidam ſuo, dum eum Carteſii Philoſophiam doceret,

Secundam Principiorum partem integram, ac partem Tertiæ, more illo Geometrico demonſtratas, nec non præcipuas difficilioreſque, quæ in Metaphyſicis ventilantur, quæſtiones, ac à Carteſio nondum enodatas, dictaſſe: atque hæc unà, à ſe correcta, atque aucta ut lucem aſpicerent, amicis id ſummopere expetentibus atque extorquentibus, conceſſiſſe: Unde etiam ego idem id probavi, ſimulque operam meam, ſi ea in edendo egeret, ex animo obtuli, ac ſuaſi præterea, imò rogavi, ut primam quoque Principiorum partem ſimilem redigeret in ordinem, ac his præmitteret, quò ab ovo res hoc modo diſpoſita, & meliùs intelligi, & magis placere poſſet; quod, cùm ſummâ ratione niti videret, & amici precibus, & lectoris utilitati denegare noluit; meiſque inſuper curis totum tàm impreſſionis, cùm procul ab urbe ruri degat, adeóque illi adeſſe non poſſit, quàm editionis negotium commiſit.

Hæc igitur ſunt, quæ tibi, candide Lector, damus hoc in libello: nempe Renati Des Cartes primam & ſecundam Principiorum Philoſophiæ partes, unà cum fragmento tertiæ, quibus noſtri Authoris Cogitata Metaphyſica, nomine Appendicis, ſubjunximus. At verò primam Principiorum partem cùm hîc & nos dicimus, & libelli Titulus promittat, id non ita intellectum volumus, ac ſi omnia, quæ in ea à Carteſio dicta ſunt, hic Geometrico ordine demonſtrata exhiberentur: ſed tantùm denominationem à potiori fuiſſe deſumptam, adeóque præcipua, quæ ad Metaphyſicam ſpectant, & in Meditationibus ſuis tractavit Carteſius (cæteris omnibus, quæ ſunt Logicæ conſiderationis, & tantùm hiſtoricè narrantur ac recenſentur, prætermiſſis) inde eſſe decerpta; quæ etiam quò faciliùs abſolveret Author, huc verbotenus ferè omnia illa, quæ ſub finem Reſp. ad ſecund. Object. *Geometrico ordine diſpoſita habet Carteſius, tranſtulit; omnes quidem illius Definitiones præmittendo, ac Propoſitiones ſuis inſerendo, at Axiomata non continuò Definitionibus ſubnectendo, ſed poſt quartam demum Propoſitionem interponendo, eorumque ordinem, quò faciliùs demonſtrari poſſent, immutando, ac quædam, quibus non egebat, omittendo. Et quamvis hæc Axiomata (ut etiam habet ipſe Carteſius poſtulat. 7.) inſtar Theorematum demonſtrari, ac etiam concinniùs nomine Propoſitionum venire poſſe, Authorem noſtrum non fugiat, noſque etiam, ut id effectum daret, petierimus;*

majora tamen, quibus eſt implicitus, negotia ei tantùm duarum, quibus hoc opus abſolvere coactus fuit, ſeptimanarum ocium conceſſerunt, adeóque in cauſâ fuere, quominùs & ſuo & noſtro deſiderio ſatisfacere potuerit: ſed brevem duntaxat ſubnectens explicationem, quæ demonſtrationis vicem ſubire poteſt, majorem ac omnibus numeris abſolutam in aliud tempus rejecerit; ſi fortè poſt hanc diſtractam impreſſionem nova adornaretur. Ad quam augendam conabimur etiam ab ipſo impetrare, ut totam tertiam Partem de Mundo aſpectabili (cujus tantùm adjunximus fragmentum, cùm Author hic inſtitutioni finem impoſuerit, & nos eo, quantulumcunque ſit, lectorem privare noluerimus) abſolvat. Atque hoc ut debito modo perficiatur, hinc inde in ſecundâ Parte quædam de Fluidorum naturâ, & proprietatibus Propoſitiones interſpargendæ erunt, quod ut Author tum exſequatur, pro virili adnitar.

Nec tantùm in Axiomatibus proponendis, explicandiſque, ſed etiam in ipſis Propoſitionibus, cæteriſque Concluſionibus demonſtrandis a Carteſio ſæpiſſimè recedit, ac Apodeixi, longè ab illius diverſâ, utitur noſter Author. Quod ſanè nemo ita interpretetur, ac ſi clariſſimum illum Virum in iis corrigere vellet: ſed eum in finem tantùm factum putet, ut ſuum jam receptum ordinem meliùs retinere poſſet, nec Axiomatum numerum nimiùm augeret. Quâ eâdem etiam de cauſâ quamplurima, quæ Carteſius ſine ullâ demonſtratione propoſuit, demonſtrare, & quæ planè prætermiſit, addere coactus fuit.

Animadverti tamen vel imprimis velim in his omnibus, nempe tàm in 1. & 2. *Princip. partibus, ac fragmento tertiæ, quàm in Cogitatis ſuis Metaphyſicis Authorem noſtrum meras Carteſii ſententias, illarumque demonſtrationes, prout in illius ſcriptis reperiuntur, aut quales ex fundamentis ab illo jactis per legitimam conſequentiam deduci debebant, propoſuiſſe. Cùm enim diſcipulum ſuum Carteſii Philoſophiam docere promiſiſſet, religio ipſi fuit, ab ejus ſententiæ latum unguem diſcedere, aut quid, quod ejus dogmatibus aut non reſponderet, aut contrarium eſſet, dictare. Quamobrem judicet nemo, illum hic, aut ſua, aut tantùm ea, quæ probat, docere. Quamvis enim quædam vera judicet, quædam de ſuis addita fateatur, multa tamen occurrunt, quæ tanquam falſa rejicit, & à quibus longè diverſam fovet ſenten-*

tiam. Cujus notæ inter alia, ut ex multis unum tantùm in medium afferam, ſunt, quæ de voluntate habentur Schol. Prop. 15. part. 1. Principior. & cap. 12. Part. 2. Appendic., *quamvis ſatis magno molimine atque apparatu probata videantur: Neque enim eam diſtinctam ab Intellectu, multò minùs tali præditam eſſe libertate exiſtimat. Etenim in his aſſerendis, ut ex* Diſſertat. de Method. part. 4. & Meditat. 2., *aliiſque locis liquet, tantùm ſupponit, non probat Carteſius, mentem humanam eſſe ſubſtantiam abſolutè cogitantem. Cùm contrà Author noſter admittat quidem, in Rerum naturâ eſſe ſubſtantiam cogitantem: attamen neget illam conſtituere eſſentiam Mentis humanæ; ſed ſtatuat, eodem modo, quo Extenſio nullis limitibus determinata eſt, Cogitationem etiam nullis limitibus determinari; adeòque, quemadmodum Corpus humanum non eſt abſolutè, ſed tantùm certo modo ſecundùm leges naturæ extenſæ per motum & quietem determinata extenſio, ſic etiam Mentem ſive Animam humanam non eſſe abſolutè, ſed tantùm ſecundùm leges naturæ cogitantis per ideas certo modo determinatam cogitationem, quæ neceſſariò dari concluditur, ubi corpus humanum exiſtere incipit. Ex quâ definitione, non difficile demonſtratu eſſe putat, Voluntatem ab intellectu non diſtingui, multò minùs eâ, quam illi Carteſius adſcribit, pollere libertate; quin imò ipſam affirmandi & negandi facultatem prorſus fictitiam; τὸ autem affirmare & negare nihil præter ideas eſſe; cæteras vero facultates, ut Intellectum, Cupiditatem, &c. in numerum figmentorum, aut ſaltem illarum notionum reponi debere, quas homines ex eo, quòd res abſtractè concipiunt, formaverunt, quales ſunt, humanitas, lapideitas, & id genus aliæ.*

Prætereundum etiam hîc nequaquam eſt, in eundem ſenſum venire debere, hoc eſt, ex Carteſii mente tantùm dici, quod aliquibus in locis reperitur, nempe hoc aut illud captum humanum ſuperare. *Neque enim hoc ita accipiendum, ac ſi ex propriâ ſententiâ talia proferret noſter Author. Judicat enim iſta omnia, ac etiam plura alia magis ſublimia, atque ſubtilia non tantùm clarè, ac diſtinctè a nobis concipi, ſed etiam commodiſſimè explicari poſſe: ſi modò humanus Intellectus aliâ viâ, quàm quæ a Carteſio aperta, atque ſtrata eſt, in veritatis inveſtigationem, rerumque cognitionem deducatur: atque adeò ſcientiarum fundamenta à Carteſio eruta, & quæ*

iis ab ipſo ſuperædificata ſunt, non ſufficere ad omnes ac difficillimas, quæ in Metaphyſicis occurrunt, quæſtiones enodandas atque ſolvendas: ſed alia requiri, ſi ad illud cognitionis faſtigium intellectum noſtrum cupimus evehere.

Denique (ut præfandi finem faciam) Lectores non ignorare volumus, omnes hos tractatus, nullum alium in finem, quàm veritatis indagandæ, atque propagandæ, hominesque ad veræ ac ſinceræ Philoſophiæ ſtudium incitandi gratiâ, evulgari; adeòque omnes, antequam ſe lectioni accingant, ut ex ea uberem, quem cuique ex animo optamus, fructum capere queant, ſedulò monitos, ut omiſſa quædam ſuis locis inſerant, & menda Typographica, quæ irrepſerunt, accuratè corrigere velint: talia enim quædam inter ea ſunt, quæ obicem ponere poſſent, quominùs Demonſtrationis vis, & Authoris mens rectè perciperetur, ut quilibet ex eorum inſpectione facilè deprehendet.

Ad Librum.

INgenio ſeu te natum meliore vocemus,
Seu de Carteſii fonte renatus eas,
Parve Liber, quidquid pandas, id ſolus habere
Dignus, ab exemplo laus tibi nulla venit.
Sive tuum ſpectem genium, ſeu dogmata, cogor
Laudibus Authorem tollere ad aſtra tuum.
Hactenus exemplo caruit, quod præſtitit; at tu
Exemplo haud careas, obſecro parve Liber;
Spinozæ at quantum debet Carteſius uni,
Spinoza ut tantum debeat ipſe ſibi.

I. B. M. D.

INDEX

Propositionum, Lemmatum, & Corollariorum,

Quæ in 1.2.&3. *Principiorum Philoſophiæ partibus continentur.*

PARS I.

1. Prop. *De nullâ re poſſumus abſolutè eſſe certi, quamdiu neſcimus nos exiſtere.* 151
2. Ego ſum *debet eſſe per ſe notum.* 152
3. Ego, *quatenus res conſtans corpore,* ſum, *non eſt primum, nec per ſe cognitum.* *ibid.*
4. Ego ſum *non poteſt eſſe primum cognitum, niſi quatenus cogitamus.* *ibid.*
Cor. *Mens notior eſt corpore.* 153
5. *Dei exiſtentia ex ſolâ ejus naturæ conſideratione cognoſcitur.* 158
6. *Dei exiſtentia ex eo ſolo, quod ejus idea ſit in nobis, à poſteriori demonſtratur.* 159
7. *Dei exiſtentia demonſtratur etiam ex eo, quod nos ipſi habentes ejus ideam exiſtamus.* 160
Lem. 1. *Quò res ſuâ naturâ perfectior eſt, eò majorem exiſtentiam, & magis neceſſariam involvit; & contrà, quò magis neceſſariam exiſtentiam res ſuâ naturâ involvit, eò perfectior eſt.* 164
Coroll. *Quicquid neceſſariam exiſtentiam involvit, eſt Deus.* 165
Lem. 2. *Qui potentiam habet ſe conſervandi, ejus natura neceſſariam involvit exiſtentiam.* *ibid.*
Corol. *Deus poteſt efficere id omne, quod clarè percipimus, prout id ipſum percipimus.* 166
8. *Mens, & corpus realiter diſtinguuntur.* 167
9. *Deus eſt ſummè intelligens.* *ibid.*
10. *Quicquid perfectionis in Deo reperitur, à Deo eſt.* 168
11. *Non dantur plures Dii.* 169
12. *Omnia quæ exiſtunt, à ſolâ vi Dei conſervantur.* *ibid.*
Cor. 1. *Deus eſt omnium rerum Creator.* 170
Cor. 2. *Res nullam ex ſe habent eſſentiam, quæ ſit cauſa cognitionis Dei: ſed contrà, Deus eſt cauſa rerum, etiam quoad earum eſſentiam.* *ibid.*
Cor. 3. *Deus non ſentit, nec propriè percipit.* 171
Cor. 4. *Deus eſt cauſalitate prior rerum eſſentiâ, & exiſtentiâ.* *ibid.*
13. *Deus eſt ſummè verax.* *ibid.*
14. *Quicquid clarè, & diſtinctè percipimus, verum eſt.* *ibid.*
15. *Error non eſt quid poſitivum.* 172
16. *Deus eſt incorporeus.* 176
17. *Deus eſt ens ſimpliciſſimum.* 177
Cor. *Dei intelligentia, voluntas, ſeu Decretum, & Potentia, non diſtinguuntur, niſi ratione ab ejus eſſentiâ.* *ibid.*
18. *Deus eſt immutabilis.* 178
19. *Deus eſt æternus.* *ibid.*
20. *Deus omnia ab æterno præordinavit.* *ibid.*
Cor. *Deus eſt ſummè conſtans in ſuis operibus.* 179
21. *Subſtantia extenſa in longum, latum, & profundum reverâ exiſtit: Noſque uni ejus parti uniti ſumus.* *ibid.*

PARS II.

Lem. 1. *Ubi datur extenſio ſive Spatium, ibi datur neceſſariò Subſtantia.* 185
Lem. 2. *Rarefactio, & Condenſatio clarè, & diſtinctè à nobis concipiuntur, quamvis non concedamus, corpora in rarefactione majus ſpatium occupare, quàm in condenſatione.* 186
1. Prop. *Quamvis durities, pondus, & reliquæ ſenſiles qualitates à corpore aliquo ſeparentur, integra remanebit nihilominus natura corporis.* *ibid.*
2. *Corporis ſive Materiæ natura in ſolâ extenſione conſiſtit.* 187

Cor. *Spatium, & Corpus in re non differunt. ib.*
3. *Repugnat, ut detur vacuum.* 188
4. *Una pars corporis non majus ſpatium occupat unâ vice, quàm aliâ, & contrà idem ſpatium unâ vice non plus corporis continet, quàm aliâ.* 189
Cor. *Corpora, quæ æquale ſpatium occupant, putà aurum, & aër, æquè multum materiæ, ſive ſubſtantiæ corporeæ habent. ibid.*
5. *Nullæ dantur Atomi.* 190
6. *Materia eſt indefinitè extenſa, materiaque cœli, & terræ una eademque eſt.* 191
7. *Nullum corpus locum alterius ingreditur, niſi ſimul illud alterum locum alicujus alterius corporis ingrediatur.* 196
8. *Cùm corpus aliquod locum alterius ingreditur, eodem temporis momento locus ab eo derelictus ab alio corpore occupatur, quod ipſum immediatè tangit. ibid.*
Cor. *In omni motu integer Circulus corporum ſimul movetur.* 198
9. *Si canalis ABC circularis ſit aquâ plenus, & in A ſit quadruplo latior, quàm in B, eo tempore, quo illa aqua (vel aliud corpus fluidum), quæ eſt in A, verſus B incipit moveri, aqua, quæ eſt in B, quadruplo celeriùs movebitur. ibid.*
10. *Corpus fluidum, quod per Canalem ABC movetur, accipit indefinitos gradus celeritatis.* 199
11. *In materiâ, quæ per canalem ABC fluit, datur diviſio in particulas indefinitas. ibid.*
12. *Deus eſt cauſa principalis motûs.* 200
13. *Eandem quantitatem motûs, & quietis, quam Deus ſemel materiæ impreſſit, etiamnum ſuo concurſu conſervat. ibid.*
14. *Unaquæque res, quatenus ſimplex, & indiviſa eſt, & in ſe ſolâ conſideratur, quantùm in ſe eſt, ſemper in eodem ſtatu perſeverat.* 201
Cor. *Corpus, quod ſemel movetur, ſemper moveri pergit, niſi à cauſis externis retardetur.* 202
15. *Omne corpus motum ex ſe ipſo tendit, ut ſecundùm lineam rectam, non verò curvam pergat moveri. ibid.*
Cor. *Omne corpus, quod ſecundùm lineam curvam movetur, continuò à lineâ, ſecundùm quam ex ſe pergeret moveri, deflectit; idque vi alicujus cauſæ externæ.* 203
16. *Omne corpus, quod circulariter movetur, ut lapis ex. gr. in fundâ, continuò determinatur, ut ſecundùm tangentem pergat moveri. ibid.*
17. *Omne corpus, quod circulariter movetur, conatur recedere à centro circuli, quem deſcribit.* 206
18. *Si corpus aliquod, putà A, verſus aliud corpus quieſcens B moveatur, nec tamen B propter impetum corporis A aliquid ſuæ quietis amittat; neque etiam A ſui motûs aliquid amittet, ſed eandem quantitatem motûs, quàm antea habebat, prorſus retinebit.* 207
19. *Motus, in ſe ſpectatus, differt à ſuâ determinatione verſus certam aliquam partem; neque opus eſt, corpus motum, ut in contrariam partem feratur ſive repellatur, aliquamdiu quieſcere. ibid.*
Cor. *Motus non eſt motui contrarius.* 208
20. *Si corpus A corpori B occurrat, & ipſum ſecum rapiat, tantum motûs, quantum B propter occurſum A ab ipſo A acquirit, de ſuo motu A amittet. ibid.*
21. *Si corpus A duplo majus ſit, quàm B, & æquè celeriter moveatur, habebit etiam A duplo majorem motum, quàm B, ſive vim ad æqualem celeritatem cum B retinendam. ibid.*
22. *Si corpus A æquale ſit corpori B, & A duplo celeriùs, quàm B moveatur, vis ſive motus in A, erit duplus ipſius B.* 209
Cor. 1. *Quò corpora tardiùs moventur, eò magis de quiete participant. ibid.*
Cor. 2. *Si corpus A duplo celeriùs moveatur, quàm corpus B, & B duplo majus ſit, quàm A, tantundem motus eſt in B majori, quàm in A minori, ac proinde etiam æqualis vis.* 210
Cor. 3. *Motus à celeritate diſtinguitur. ibid.*
23. *Cùm modi alicujus corporis variationem pati coguntur, illa variatio ſemper erit minima, quæ dari poteſt.* 211
24. Reg. 1. *Si duo corpora, putà A & B, eſſent planè æqualia, & in directum, verſus ſe invicem æquè velociter moverentur, cùm ſibi mutuò occurrunt, utrumque in contrariam partem reflectetur nullâ ſuæ celeritatis parte amiſſâ. ib.*
25. Reg. 2: *Si mole eſſent inæqualia, B nempe majus, quàm A, cæteris ut priùs poſitis, tunc ſolum A reflectetur, & utrumque eâdem celeritate perget moveri.* 212

26. *Si mole, & celeritate ſint inæqualia, B nempe duplo majus, quàm A, motus verò in A duplo celerior, quàm in B, cæteris ut priùs poſitis, ambo in contrariam partem reflectentur, unoquoque ſuam, quam habebant, celeritatem retinente.* ibid.

Cor. *Determinatio unius corporis æqualem vim requirit, ut mutetur, quam motus.* 213

27. Reg. 3. *Si mole ſint æqualia, ſed B tantillo celeriùs moveatur, quàm A, non tantùm A in contrariam partem reflectetur, ſed etiam B dimidiam partem celeritatis, quâ A excedit, in A transferet, & ambo æquè celeriter pergent moveri verſus eandem partem.* ibid.

Cor. *Quò corpus aliquod celeriùs movetur, eò magis determinatum eſt, ut, ſecundùm quam lineam movetur, moveri pergat; & contrà.* 214

28. Reg. 4. *Si corpus A planè quieſceret, eſſetque paulò majus, quàm B, quâcunque cum celeritate B moveatur verſus A, nunquam ipſum A movebit; ſed ab eo in contrariam partem repelletur, ſuum integrum motum retinendo.* 216

29. Reg. 5. *Si corpus quieſcens A eſſet minus, quàm B, tum quantumvis B tardè verſus A moveretur, illud ſecum movebit, partem ſcilicet ſui motûs ei talem transferendo, ut ambo poſtea æquè celeriter moveantur.* 217

30. Reg. 6. *Si corpus A quieſcens eſſet accuratiſſimè æquale corpori B verſus illud moto, partim ab ipſo impelleretur, partim ab ipſo in contrariam partem repelleretur.* 218

31. Reg. 7. *Si B & A verſus eandem partem moverentur, A quidem tardiùs, B autem illud inſequens celeriùs, ita ut ipſum tandem attingeret, eſſetque A majus, quàm B, ſed exceſſus celeritatis in B eſſet major, quàm exceſſus magnitudinis in A, tum B transferet tantum de ſuo motu in A, ut ambo poſtea æquè celeriter, & in eaſdem partes progrediantur. Si autem econtrà exceſſus magnitudinis in A eſſet major, quàm exceſſus celeritatis in B, in contrariam partem ab ipſo reflecteretur, motum omnem ſuum retinendo.* 218 & 219

32. *Si corpus B undequaque cingatur à corpuſculis motis, ipſum æquali vi verſus omnes partes ſimul pellentibus, quamdiu nulla alia cauſa occurrit, in eodem loco immotum manebit.* 220

33. *Corpus B, iiſdem, ut ſuprà poſitis, vi quantumvis parvâ adventitiâ, verſus quamcunque partem moveri poteſt.* ibid.

34. *Corpus B, iiſdem poſitis ut ſuprà, non poteſt celeriùs moveri, quàm à vi externâ impulſum eſt, quamvis particulæ, à quibus cingitur, longè celerius agitentur.* 221

35. *Cùm corpus B ſic ab externo impulſu movetur, maximam partem ſui motûs à corporibus, à quibus continuò cingitur, accipit, non autem à vi externâ.* ibid.

36. *Si corpus aliquod, ex. gr. manus noſtra, quaquaverſum æquali motu moveri poſſet, ita ut nullis corporibus ullo modo reſiſtat, neceſſariò in illo ſpatio, per quod ſic moveretur, tot corpora verſus unam partem, quàm verſus quamcunque aliam, æquali inter ſe, & æquali cum manu vi celeritatis movebuntur.* 222

37. *Si corpus aliquod, putà A, à quâcunque parvâ vi verſus quamcunque partem moveri poteſt, illud neceſſariò cingitur à corporibus, quæ æquali inter ſe celeritate moventur.* 224

PARS III.

1. Prop. *Partes materiæ, in quas primò fuit diviſa, non erant rotundæ, ſed anguloſæ.* 230

2. *Vis, quæ effecit, ut materiæ particulæ circa propria centra moverentur, ſimul effecit, ut particularum anguli mutuo occurſu attererentur.* ibid.

INDEX
Capitum & Materierum,
In 1. *&* 2. *Parte Appendicis contentarum.*

PARS I.

CAP. I.

De Ente Reali, Ficto, & Rationis.

Entis definitio. 233
Chimæra, Ens fictum, & Ens rationis non eſſe entia. ibid.
Quibus cogitandi modis res retineamus. 234
Quibus cogitandi modis res explicemus. ibid.
Quibus cogitandi modis res imaginemur. ibid.
Entia rationis cur non ſint Ideæ rerum, & tamen pro iis habeantur. ibid.
Malè dividi Ens in reale, & rationis. 235
Ens rationis quomodo dici poſſit merum nihil, & quomodo Ens reale. ibid.
In Rerum inveſtigatione Entia realia cum entibus rationis non confundenda. ibid.
Quomodo Ens rationis, & Ens fictum diſtinguantur. 236
Entis diviſio. ibid.

CAP. II.

Quid ſit eſſe Eſſentiæ, quid eſſe Exiſtentiæ, quid eſſe Ideæ, quid eſſe Potentiæ.

Creaturas in Deo eſſe eminenter. 237
Quid ſit eſſe eſſentiæ, exiſtentiæ, ideæ, ac potentiæ. 238
Hæc quatuor â ſe invicem non diſtingui, niſi in creaturis. ibid.
Ad quæſtiones quaſdam de Eſſentiâ reſpondetur. ibid.
Cur auctor in definitione eſſentiæ ad Dei attributa recurrit. 239
Cur aliorum definitiones non recenſuit. ibid.
Quomodo diſtinctio inter eſſentiam, & exiſtentiam facilè addiſcatur. ibid.

CAP. III.

De eo, quod eſt Neceſſarium, Impoſſibile, Poſſibile, & Contingens.

Quid hîc per affectiones intelligendum ſit. 240
Affectionum definitio. ibid.
Quot modis res dicatur neceſſaria, & impoſſibilis. ibid.
Chimæram commodè ens verbale vocari. 241
Res creatas, quoad eſſentiam, & exiſtentiam à Deo dependere. ibid.
Neceſſitatem, quæ in rebus creatis à cauſâ eſt, eſſe vel eſſentiæ vel exiſtentiæ; at hæc duo in Deo non diſtingui. ibid.
Poſſibile, & contingens non eſſe rerum affectiones. 242
Quid ſit poſſibile, quid contingens. ibid.
Poſſibile, & contingens eſſe tantùm defectus noſtri intellectûs. ibid.
Conciliationem libertatis noſtri arbitrii, & præordinationis Dei, humanum captum ſuperare. 243

CAP. IV.

De Duratione, & Tempore.

Quid ſit Æternitas. 244
Quid Duratio. ibid.
Quid Tempus. ibid.

CAP. V.

De Oppoſitione, Ordine, &c.

Quid ſint Oppoſitio, Ordo, Convenientia, Diverſitas, Subjectum, Adjunctum, &c. 245

CAP. VI.

De Uno, Vero, & Bono.

Quid ſit unitas. ibid.
Quid ſit multitudo, & quo reſpectu Deus dici poſſit unus, & quo reſpectu unicus. 246
Quid ſit verum, quid falſum tàm apud vulgum, quàm apud Philoſophos. ibid.
Verum non eſſe terminum tranſcendentalem. 247
Veritas, & vera idea, quomodo differant. ibid.
Quænam ſint Proprietates Veritatis? Certitudinem non eſſe in rebus. ibid.

Bonum, & malum tantùm dici reſpectivè. ibid.
Quare aliqui bonum Metaphyſicum ſtatuerunt. 248
Res, & conatus, quo res in ſtatu ſuo perſeverare conantur, quomodo diſtinguantur. ibid.
An Deus ante res creatas dici poſſit bonus. ibid.
Perfectum quomodo dicatur reſpectivè, quomodo abſolutè. 249

PARS II.

CAP. I.

De Dei Æternitate.

Subſtantiarum diviſio. 249
Deo nullam durationem competere. 250
Cauſæ, ob quas Authores Deo durationem tribuerunt. 251
Quid ſit æternitas. ibid.

CAP. II.

De Unitate Dei.

Deum eſſe unicum. 253

CAP. III.

De Immenſitate Dei.

Quomodo Deus dicatur infinitus, quomodo immenſus. 253
Quid vulgò per Dei immenſitatem intelligatur. 254
Deum eſſe ubique probatur. ibid.
Omnipræſentia Dei explicari nequit. ibid.
Dei Immenſitatem à quibuſdam ſtatui triplicem; ſed malè. 255
Dei potentiam non diſtingui ab ejus eſſentiâ. ibid.
Nec illius Omnipræſentiam. ibid.

CAP. IV.

De Immutabilitate Dei.

Quid ſit Mutatio, quid Transformatio. ibid.
In Deo Transformationem locum non habere. 256
Quæ ſint Mutationis cauſæ. ibid.
Deum non mutari ab alio. ibid.
Nec etiam à ſe ipſo. ibid.

CAP. V.

De Simplicitate Dei.

Rerum Diſtinctio triplex, Realis, Modalis, Rationis. 257
Undenam omnis compoſitio oriatur, & quotuplex ſit. 258
Deum eſſe Ens ſimpliciſſimum. ibid.
Dei Attributa diſtingui tantùm ratione. 259

CAP. VI.

De Vita Dei.

Quid vulgò per vitam intelligant Philoſophi. ibid.
Quibus rebus vita tribui poſſit. 260
Quid ſit vita, & quid ſit in Deo. ibid.

CAP. VII.

De Intellectu Dei.

Deum eſſe omniſcium. 261
Objectum ſcientiæ Dei non eſſe res extra Deum. ibid.
Sed Deum ipſum. 262
Quomodo Deus noſcat peccata, & entia rationis, &c. ibid.
Quomodo ſingularia, & quomodo univerſalia. ibid.
In Deo tantùm unam eſſe, & ſimplicem ideam. 263
Quæ ſit Dei ſcientia circa res creatas. ibid.

CAP. VIII.

De Voluntate Dei.

Quomodo Dei eſſentia, & intellectus, quo ſe intelligit, & voluntas, quâ ſe amat, diſtinguantur, nos neſcire. 264
Voluntatem, & Potentiam Dei, quoad extrâ, non diſtingui ab ejus intellectu. ibid.
Deum impropriè quædam odio habere, quædam amare. ibid.
Cur Deus homines monet, cur non ſalvat abſque monitione, & cur impii puniantur. 265
Scripturam nihil docere, quod lumini naturæ repugnet. ibid.

CAP. IX.

De Potentiâ Dei.

Quomodo Omnipotentia Dei intelligenda ſit. 266
Omnia eſſe neceſſaria reſpectu decreti Dei, non autem quædam in ſe, quædam reſpectu decreti. ibid.
Quod ſi Deus aliam feciſſet rerum naturam, etiam nobis alium debuiſſet dare intellectum. 267
Quotuplex ſit Potentia Dei. ibid.
Quid abſoluta, quid ordinata, quid ordinaria, quid extraordinaria. ibid.

CAP. X.

De Creatione.

Quid ſit Creatio. 268
Creationis vulgaris Definitio rejicitur. ibid.
Propria explicatur. ibid.
Accidentia, & modos non creari. 269
Nullum fuiſſe tempus aut durationem ante creationem. ibid.
Eandem eſſe Dei operationem mundi creandi, quam conſervandi. ibid.
Quænam ſint creata. ibid.
Quomodo Dei cogitatio à noſtrâ differat. 270
Non eſſe quid extra Deum Deo coæternum. ibid.
Quid hîc vocibus, ab æterno, denotetur. ibid.
Non potuiſſe aliquid ab æterno creari, probatur. ibid.
Ex eo, quòd Deus ſit æternus, non ſequi illius effecta etiam eſſe poſſe ab æterno. 271
Deum, ſi neceſſariò ageret, non eſſe infinitæ virtutis. ibid.
Unde habeamus conceptum majoris durationis, quàm eſt hujus mundi. 272

CAP. XI.

De Concurſu Dei.

Quomodo Dei Conſervatio ſe habeat in rebus determinandis ad operandum. 274
Diviſionem attributorum Dei vulgarem magis eſſe nominis, quàm rei. ibid.
Authoris propria Diviſio. 275

CAP. XII.

De Mente Humanâ.

Angelos non eſſe Metaphyſicæ, ſed Theologicæ conſiderationis. ibid.
Mentem humanam non eſſe ex traduce, ſed à Deo creari; at, quando creetur, neſciri. ibid.
Quo ſenſu anima humana ſit mortalis. ibid.
Quo verò ſenſu immortalis. 276
Illius immortalitas demonſtratur. ibid.
Deum non contra, ſed ſupra naturam agere; & quid hoc ſit ſecundùm authorem. ibid. & 277
Cur aliqui putent, voluntatem non eſſe liberam. ibid.
Quid ſit voluntas. ibid.
Dari voluntatem. ibid.
Eamque eſſe liberam. 278
Nec confundendam cum appetitu. ibid.
Nec aliquid eſſe præter ipſam mentem. 279
Cur Philoſophi mentem cum rebus corporeis confuderunt. 280

PRINCIPIA PHILOSOPHIÆ
MORE GEOMETRICO DEMONSTRATA.

PARS I.

PROLEGOMENON.

ANtequam ad ipſas Propoſitiones, earumque Demonſtrationes accedamus, viſum fuit in anteceſſum ſuccinctè ob oculos ponere, cur Carteſius de omnibus dubitaverit, quâ viâ ſolida ſcientiarum fundamenta eruerit, ac tandem quibus mediis ſe ab omnibus dubiis liberaverit: quæ omnia quidem in ordinem Mathematicum redegiſſemus, niſi prolixitatem, quæ ad id præſtandum requireretur, impedire judicaviſſemus, quominùs hæc omnia, quæ uno obtutu, tanquam in picturâ, videri debent, debitè intelligerentur.

Carteſius itaque, ut quàm cautiſſimè procederet in rerum inveſtigatione, conatus fuit

1°. Omnia præjudicia deponere,

2°. Fundamenta invenire, quibus omnia ſuperſtruenda eſſent,

3°. Cauſam erroris detegere,

4°. Omnia clarè, & diſtinctè intelligere.

Ut verò primum, ſecundum, ac tertium aſſequi poſſet, omnia in dubium revocare aggreditur, non quidem ut Scepticus, qui ſibi nullum alium præfigit finem, quàm dubitare: Sed ut animum ab omnibus præjudiciis liberaret, quò tandem firma, atque inconcuſſa ſcientiarum fundamenta, quæ hoc modo ipſum, ſiquæ eſſent, effugere non poſſent, inveniret. Vera enim ſcientiarum principia adeò clara, ac

certa eſſe debent, ut nullâ indigeant probatione, extra omnem dubitationis aleam ſint poſita, & ſine ipſis nihil demonſtrari poſſit. Atque hæc, poſt longam dubitationem reperit. Poſtquam autem hæc principia inveniſſet, non ipſi difficile fuit, verum à falſo dignoſcere, ac cauſam erroris detegere; atque adeò ſibi cavere, ne aliquid falſum, & dubium pro vero, ac certo aſſumeret.

Ut autem quartum, & ultimum ſibi compararet, hoc eſt, omnia clarè, & diſtinctè intelligeret, præcipua ejus regula fuit, omnes ſimplices ideas, ex quibus reliquæ omnes componuntur, enumerare, ac quamlibet ſigillatim examinare. Ubi enim ſimplices ideas clarè, & diſtinctè percipere poſſet, ſine dubio etiam omnes reliquas, ex ſimplicibus illis conflatas, eâdem claritate, & diſtinctione intelligeret. His ita prælibatis, breviter explicabimus, quomodo omnia in dubium revocaverit, vera Scientiarum principia invenerit, ac ſe ex dubitationum difficultatibus extricaverit.

Dubitatio de omnibus.

Primò itaque ſibi ob oculos ponit omnia illa, quæ à ſenſibus acceperat, nempe cœlum, terram, & ſimilia, atque etiam ſuum corpus: quæ omnia eouſque in rerum naturâ eſſe putaverat. Ac de horum certitudine dubitat, quia ſenſus ipſum interdum fefelliſſe deprehenderat, & in ſomnis ſibi ſæpe perſuaſerat, multa extra ſe verè exiſtere, in quibus poſtea, ſe deluſum eſſe compererat; ac denique quia alios etiam vigilantes aſſerere audierat, ſe in membris, quibus dudum caruerant, dolorem ſentire. Quare non ſine ratione etiam de ſui corporis exiſtentiâ dubitare potuit. Atque ex his omnibus verè concludere potuit, ſenſus non eſſe firmiſſimum fundamentum, cui omnis ſcientia ſuperſtruenda ſit; poſſunt enim in dubium revocari: Sed certitudinem ab aliis principiis nobis certioribus dependere. Ut autem porrò talia inveſtiget, ſecundò ſibi ob oculos ponit omnia univerſalia, qualia ſunt natura corporea in communi, ejuſque extenſio, item figura, quantitas &c. ut etiam omnes Ma-

thematicæ veritates. Et quamvis hæc ipſi certiora viderentur, quàm omnia, quæ à ſenſibus hauſerat, rationem tamen de iis dubitandi invenit; quoniam alii etiam circa ea errârant, & præcipuè, quoniam infixa quædam erat ejus menti vetus opinio, Deum eſſe, qui poteſt omnia, & a quo talis, qualis exiſtit, creatus eſt: quique adeò forſan fecerat, ut etiam circa illa, quæ ipſi clariſſima videbantur, deciperetur. Atque hic eſt modus, quo omnia in dubium revocavit.

Inventio fundamenti omnis ſcientiæ.

Ut autem vera ſcientiarum principia inveniret: inquiſivit poſtea, num omnia, quæ ſub ejus cogitationem cadere poſſent, in dubium revocârat, ut ſic exploraret, an non fortè quid reliquum eſſet, de quo nondum dubitaverat. Quod ſi verò quid, ſic dubitando, inveniret, quod nullâ ex præcedentibus, nec etiam ullâ aliâ ratione, in dubium revocari poſſet: id ſibi, tanquam fundamentum, cui omnem ſuam cognitionem ſuperſtruat, ſtatuendum eſſe, meritò judicavit. Et quamquam jam, ut videbatur, de omnibus dubitârat; nam æquè de iis, quæ per ſenſus hauſerat, quàm de iis, quæ ſolo intellectu perceperat, dubitaverat: aliquid tamen, quod explorandum eſſet, reliquum fuit, ille nimirum ipſe, qui ſic dubitabat, non quatenus capite, manibus, reliquiſque corporis membris conſtabat, quoniam de his dubitaverat; sed tantùm quatenus dubitabat, cogitabat, &c. Atque, hoc accuratè examinans, comperit, ſe nullis prædictis rationibus de eo dubitare poſſe. Nam, quamvis ſomnians, aut vigilans cogitet, cogitat tamen, atque eſt: & quamvis alii, aut etiam ille ipſe circa alia erraviſſent, nihilominus, quoniam errabant, erant: Nec ullum ſuæ naturæ autorem adeò callidum fingere poteſt, qui eum circa hoc decipiat; concedendum enim erit ipſum exiſtere, quamdiu ſupponitur decipi. Nec denique quæcunque alia excogitetur dubitandi cauſa, ulla talis adferri poterit, quæ ipſum ſimul de ejus exiſtentiâ non certiſſimum reddat. Imò, quò plures adferuntur dubitandi rationes, eò plura ſimul adferuntur argumenta, quæ illum de ſuâ exiſtentiâ convincunt. Adeò ut, quocunque ſe

ad dubitandum vertat, cogitur nihilominus in has voces erumpere, *dubito, cogito, ergo ſum.*

Hac igitur detectâ veritate, ſimul etiam invenit omnium ſcientiarum fundamentum: ac etiam omnium aliarum veritatum, menſuram, ac regulam; ſcilicet, *Quicquid tàm clarè ac diſtinctè percipitur, quàm iſtud, verum eſt.*

Nullum verò aliud, quàm hoc ſcientiarum fundamentum eſſe poſſe, ſatis ſuperque liquet ex præcedentibus: quoniam, reliqua omnia facillimo negotio à nobis in dubium revocari poſſunt; hoc autem nequaquam. Verumenimverò circa hoc fundamentum hîc apprimè notandum, hanc orationem, *dubito, cogito, ergo ſum*, non eſſe ſyllogiſmum, in quo major propoſitio eſt omiſſa. Nam ſi ſyllogiſmus eſſet, præmiſſæ clariores, & notiores deberent eſſe, quàm ipſa concluſio, *ergo ſum:* adeòque *ego ſum* non eſſet primum omnis cognitionis fundamentum; præterquam quòd non eſſet certa concluſio: nam ejus veritas dependeret ab univerſalibus præmiſſis, quas dudum in dubium Autor revocaverat: ideòque *Cogito, ergo ſum*, unica eſt propoſitio, quæ huic, *ego ſum cogitans*, æquivalet.

Sciendum porrò, ut confuſionem in ſequentibus vitemus (clarè enim, ac diſtinctè res percipienda eſt), quid ſimus. Nam hoc clarè, & diſtinctè intellecto, noſtram eſſentiam cum aliis non confundemus. Ut igitur id ex præcedentibus deducat, ſic pergit noſter Autor.

Omnes, quas olim de ſe habuit, cogitationes in memoriam revocat, ut animam ſuam eſſe exiguum quid inſtar venti, vel ignis, vel ætheris, craſſioribus ſui corporis partibus infuſum, &, corpus ſibi notius eſſe, quam animam, illudque a ſe clariùs, ac diſtinctiùs percipi. Atque hæc omnia clarè pugnare cum iis deprehendit, quæ hucuſque intellexerat. Nam de ſuo corpore dubitare poterat, non autem de ſuâ eſſentiâ, quatenus cogitabat. Adde, quòd hæc neque clarè, neque diſtinctè percipiebat, ac conſequenter, ex ſuæ methodi præſcripto, tanquam falſa rejicere debebat. Unde, cùm talia ad ſe, quatenus hucuſ-

que ſibi cognitus erat, pertinere intelligere non poſſet, pergit ulteriùs inquirere, quid ad ſuam eſſentiam propriè pertineat; quod in dubium revocare non potuerat, & ob quod ſuam exiſtentiam concludere cogebatur: talia autem ſunt, *quod ſibi cavere voluerit, ne deciperetur; multa cupiverit intelligere; de omnibus, quæ intelligere non poterat, dubitârit; unum tantùm hucuſque affirmârit; omnia reliqua negârit, & tanquam falſa rejecerit; multaque etiam invitus imaginatus fuerit; ac denique multa, tanquam à ſenſibus venientia, animadverterit.* Cùmque ex ſingulis his æquè evidenter ſuam exiſtentiam colligere, nec ullum horum inter ea, quæ in dubium revocaverat, recenſere potuerit, ac denique omnia hæc ſub eodem attributo concipi poſſint: ſequitur omnia hæc vera eſſe, & ad ejus naturam pertinere. Atque adeò ubi dixerat, *cogito*, omnes hi cogitandi modi intelligebantur, nempe *dubitare, intelligere, affirmare, negare, velle, nolle, imaginari, & ſentire.*

Apprimè autem hîc notandum venit, quòd magnum uſum in ſequentibus, ubi de diſtinctione mentis à corpore agetur, habebit; nempe 1°. Hos cogitandi modos clarè, ac diſtinctè ſine reliquis, de quibus adhuc dubitatur, intelligi. 2°. Eorum clarum, & diſtinctum, quem habemus conceptum, obſcurum, atque confuſum reddi, ſi iis aliqua, de quibus adhuc dubitamus, adſcribere vellemus.

Liberatio ab omnibus dubiis.

Ut denique de iis, quæ in dubium revocaverat, certus redderetur, omneque dubium tolleret, pergit inquirere in naturam Entis perfectiſſimi, & an tale exiſtat. Nam, ubi Ens perfectiſſimum exiſtere deprehendet, cujus vi omnia producuntur, & conſervantur, cujuſque naturæ repugnat, ut ſit deceptor: tum illa ratio dubitandi tolletur, quam ex eo, quòd ſuam cauſam ignorabat, habuit. Sciet enim facultatem veri à falſo dignoſcendi à Deo ſummè bono, & veraci ipſi non fuiſſe datam, ut deciperetur. Adeòque Mathematicæ veritates, ſeu omnia, quæ ipſi evidentiſſima eſſe videntur, minimè ſuſpecta eſſe poterunt. Progreditur deinde, ut cæteras cauſas dubitandi tollat, inqui-

ritque, undenam fiat, quòd aliquando erremus? quod ubi invenit ex eo oriri, quod liberâ noſtrâ voluntate utamur ad aſſentiendum etiam iis, quæ tantùm confuſè percepimus: ſtatim concludere potuit, ſe in poſterum ab errore cavere poſſe, modò non niſi clarè, & diſtinctè perceptis aſſenſum præbeat: quod unusquiſque à ſe facilè impetrare poteſt, quoniam poteſtatem habet cohibendæ voluntatis, ac proinde efficiendi, ut intra limites intellectus contineatur. Verùm, quia in primâ ætate multa hauſimus præjudicia, à quibus non facilè liberamur, pergit porrò, ut ab iis liberemur, & nihil, niſi quod clarè, & diſtinctè percipimus, amplectamur, ſimplices omnes notiones, & ideas, ex quibus omnes noſtræ cogitationes componuntur, enumerare, eaſque ſingulatim examinare; ut quicquid in unâquâque clarum, quid obſcurum eſt, animadvertere poſſit; ſic enim facilè clarum ab obſcuro diſtinguere poterit, claraſque, ac diſtinctas cogitationes efformare, adeòque facilè realem diſtinctionem inter animam, & corpus invenire: & quid in iis, quæ à ſenſibus hauſimus, clarum, quid obſcurum ſit; & denique in quo ſomnium à vigiliis differat: Quo facto neque de ſuis vigiliis dubitare, neque à ſenſibus falli ampliùs potuit; ac ſic ſe ab omnibus dubitationibus ſuprà recenſitis liberavit.

Verùm, antequam hîc finem faciam, iis ſatisfaciendum videtur, qui ſic argumentantur. Cùm Deum exiſtere nobis per ſe non innoteſcat, de nullâ re videmur poſſe unquam eſſe certi: nec Deum exiſtere unquam nobis innoteſcere poterit. Nam ex incertis præmiſſis (omnia enim incerta eſſe diximus, quamdiu noſtram originem ignoramus) nihil certi concludi poteſt.

Hanc difficultatem ut amoveat Carteſius, reſpondet hoc pacto. Ex eo, quod nondum ſciamus, an fortè originis noſtræ autor nos tales creaverit, ut fallamur, etiam in iis, quæ nobis vel evidentiſſima apparent, dubitare nequaquam poſſumus de iis, quæ clarè, & diſtinctè per ſe, vel per ratiocinationem, quamdiu nempe ad illam attendimus, intelligimus: ſed tantùm de

iis, quæ ante hac demonſtravimus vera eſſe, quorum memoria poteſt recurrere, cùm non ampliùs attendimus ad rationes, ex quibus ea deduximus, quarumque adeò ſumus obliti. Quapropter quamvis, Deum exiſtere, non per ſe, ſed tantùm per aliud innoteſcere poſſit, poterimus tamen ad certam Dei exiſtentiæ cognitionem pervenire, dummodo ad omnes, ex quibus illam concludimus, præmiſſas accuratiſſimè attendamus. Vide Princip. Part. 1. Artic. 13. & Reſp. ad ſecund. Object. num. 3. & in fin. Meditat. 5.

Verùm, quoniam hæc reſponſio quibuſdam non ſatisfacit, aliam dabo. Vidimus in præcedentibus, ubi de noſtræ exiſtentiæ certitudine, atque evidentiâ loquebamur, nos illam ex eo concluſiſſe, quod, quocunque mentis aciem convertebamus, nullam dubitandi rationem offendebamus, quæ eo ipſo nos de noſtri exiſtentia non convinceret, ſive ubi ad noſtram propriam naturam attendebamus, ſive ubi noſtræ naturæ autorem callidum deceptorem fingebamus, ſive denique aliam quamcunque, extra nos, dubitandi rationem accerſebamus: quod circa nullam aliam rem hucuſque contingere deprehendimus. Nam, quamvis ad naturam ex. gr. Trianguli attendentes, cogimur concludere ejus tres angulos eſſe æquales duobus rectis, non tamen idem poſſumus concludere ex eo, quod fortè à naturæ noſtræ autore decipiamur: quemadmodum ex hoc ipſo noſtram exiſtentiam certiſſimè colligebamus. Quapropter non, quocunque mentis aciem convertimus, cogimur concludere, Trianguli tres angulos eſſe æquales duobus rectis; ſed contrà cauſam dubitandi invenimus, quia nempe nullam talem Dei ideam habemus, quæ nos ita afficiat, ut nobis impoſſibile ſit cogitare, Deum eſſe deceptorem. Nam æquè facile eſt ei, qui veram Dei ideam non habet, quam nos non habere jam ſupponimus, cogitare ſuum autorem eſſe deceptorem, quam non eſſe deceptorem: quemadmodum illi, qui nullam habet Trianguli ideam, æquè facile eſt cogitare, ejus tres angulos æquales eſſe, quàm non eſſe æquales duobus

rectis. Quare concedimus, nos de nullâ re, præter noſtram exiſtentiam, quamvis ad illius demonſtrationem probè attendamus, poſſe eſſe abſolutè certos, quamdiu nullum Dei, clarum, & diſtinctum conceptum habemus, qui nos affirmare faciat, Deum eſſe ſummè veracem, ſicuti idea, quam Trianguli habemus, nos cogit concludere, ejus tres angulos eſſe æquales duobus rectis; ſed negamus, nos ideò in nullius rei cognitionem pervenire poſſe. Nam, ut ex omnibus jamjam dictis patet, cardo totius rei in hoc ſolo verſatur, nempe ut talem Dei conceptum efformare poſſimus, qui nos ita diſponat, ut nobis non æquè facile ſit cogitare, eum eſſe, quam non eſſe deceptorem; ſed qui nos cogat affirmare, eum eſſe ſummè veracem. Ubi enim talem ideam efformaverimus, illa de Mathematicis veritatibus dubitandi ratio tolletur. Nam, quocunque tum mentis aciem convertemus, ut de iſtarum aliquâ dubitemus, nihil offendemus, ex quo ipſo, quemadmodum circa noſtram exiſtentiam contigit, non concludere debeamus, illam eſſe certiſſimam. Ex. grat. ſi poſt Dei ideam inventam, ad naturam Trianguli attendamus, hujus idea nos coget affirmare, ejus tres angulos eſſe æquales duobus rectis: ſin ad ideam Dei, hæc etiam nos affirmare coget, eum ſummè veracem, noſtræque naturæ eſſe autorem, & continuum conſervatorem, atque adeò nos circa iſtam veritatem non decipere. Nec minùs impoſſibile nobis erit cogitare, ubi ad Dei ideam (quam nos inveniſſe jam ſupponimus), attendimus, eum eſſe deceptorem, quàm ubi ad ideam Trianguli attendimus cogitare, tres ejus angulos non eſſe æquales duobus rectis. Et, uti poſſumus talem Trianguli ideam formare, quamvis neſciamus, an autor noſtræ naturæ nos decipiat; ſic etiam poſſumus ideam Dei nobis claram reddere, atque ob oculos ponere, quamvis etiam dubitemus, an noſtræ naturæ autor nos in omnibus decipiat. Et modò illam habeamus, quomodocunque eam acquiſiverimus, ſufficiet, ut jamjam oſtenſum eſt, ad omne dubium tollendum. His itaque præmiſſis ad difficultatem motam reſpondeo; nos

de nullâ re poſſe eſſe certos, non quidem, quamdiu Dei exiſtentiam ignoramus (nam de hac re non locutus ſum), ſed quamdiu ejus claram, & diſtinctam ideam non habemus. Quare ſi quis contra me argumentari velit, tale debebit eſſe argumentum. De nullâ re poſſumus eſſe certi, antequam Dei claram, & diſtinctam ideam habeamus: Atqui claram & diſtinctam Dei ideam habere non poſſumus, quamdiu neſcimus, an noſtræ naturæ autor nos decipiat: Ergo de nullâ re poſſumus eſſe certi, quamdiu neſcimus, an noſtræ naturæ autor nos decipiat &c. Ad quod reſpondeo, concedendo majorem, & negando minorem: Habemus enim claram, & diſtinctam ideam Trianguli, quamvis neſciamus, an noſtræ naturæ autor nos decipiat; & modò talem Dei ideam, ut modò fuſè oſtendi, habeamus, nec de ejus exiſtentiâ, nec de ullâ veritate Mathematicâ dubitare poterimus.

Hæc præfati, rem ipſam nunc aggredimur.

DEFINITIONES.

I. *Cogitationis* nomine complector omne id, quod in nobis eſt, & cujus immediatè conſcii ſumus.

Ita omnes voluntatis, intellectûs, imaginationis, & ſenſuum operationes ſunt cogitationes. Sed addidi immediatè *ad excludenda ea, quæ ex iis conſequuntur, ut motus voluntarius cogitationem quidem pro principio habet, ſed ipſe tamen non eſt cogitatio.*

II. *Ideæ* nomine intelligo cujuslibet cogitationis formam illam, per cujus immediatam perceptionem ipſius ejuſdem cogitationis conſcius ſum.

Adeò ut nihil poſſim verbis exprimere, intelligendo id, quod dico, quin ex hoc ipſo certum ſit in me eſſe ideam ejus, quod verbis illis ſignificatur. Atque ita non ſolas imagines in phantaſiâ depictas ideas voco: imò ipſas hîc nullo modo voco ideas, quatenus ſunt in phantaſiâ corporeâ, hoc eſt, in parte aliquâ cerebri depictæ, ſed tantùm quatenus mentem ipſam in illam cerebri partem converſam informant.

III. Per realitatem objectivam ideæ intelligo entitatem rei repræſentatæ per ideam, quatenus eſt in ideâ.

Eodemque modo dici poteſt perfectio objectiva, vel artificium objectivum &c. Nam quæcunque percipimus, tanquam in idearum objectis, ea ſunt in ipſis ideis objectivè.

IV. Eadem dicuntur eſſe *formaliter* in idearum objectis, quando talia ſunt in ipſis, qualia illa percipimus: Et *eminenter*, quando non quidem talia ſunt, ſed tanta, ut talium vicem ſupplere poſſint.

Nota, cùm dico cauſam eminenter *perfectiones ſui effectûs continere, tum me ſignificare velle, quòd cauſa perfectiones effectûs excellentiùs, quàm ipſe effectus continet.* Vide etiam Axiom 8.

V. Omnis res, cui ineſt immediatè, ut in ſubjecto, ſive per quam exiſtit aliquid, quod percipimus, hoc eſt, aliqua proprietas, ſive qualitas, ſive attributum, cujus realis idea in nobis eſt, vocatur *Subſtantia.*

Neque enim ipſius ſubſtantiæ, præciſè ſumptæ, aliam habemus ideam, quàm quòd ſit res, in quâ formaliter vel eminenter exiſtit illud aliquid, quod percipimus, ſive quod eſt objectivè in aliquâ ex noſtris ideis.

VI. Subſtantia, cui ineſt immediatè cogitatio, vocatur *Mens.*

Loquor autem hic de mente potiùs, quàm de animâ, quoniam animæ nomen eſt æquivocum, & ſæpe pro re corporeâ uſurpatur.

⟨'t Geen Des Cartes *by deze bepaling voegt, komt alleenlijk op 't Woort* Mens *aan, twelk om dat het niet gelijknamig in 't Latijn, noch iet dat lichaamlijk is betekent, zijn mening te klaarder uytdrukt: maar in onze taal daar wy geen zulk woort, dat niet te gelijk iet dat lichamelijk is betekent, vinden, zou 't eene woort de meening niet klaarder uytdrukken dan 't ander, en dus waart te vergeefs dat hier te vertaalen.⟩*

VII. Subſtantia, quæ eſt ſubjectum immediatum extenſionis, & accidentium, quæ extenſionem præſupponunt, ut figuræ, ſitûs, motûs localis &c. vocatur *Corpus.*

An vero una & eadem ſubſtantia ſit, quæ vocatur mens, & corpus, an duæ diverſæ, poſtea erit inquirendum.

VIII. Subſtantia, quam per ſe ſummè perfectam eſſe intelligimus, & in quâ nihil planè concipimus, quod aliquem defectum ſive perfectionis limitationem involvat, *Deus* vocatur.

IX. Cùm quid dicimus in alicujus rei natura ſive concep-

tu contineri, idem eſt, ac ſi diceremus, id de eâ re verum eſſe, ſive de ipſâ poſſe verè affirmari.

X. Duæ ſubſtantiæ realiter diſtingui dicuntur, cùm unaquæque ex ipſis abſque aliâ poteſt exiſtere.

Carteſii poſtulata hic omiſimus, quia ex iis nihil in ſequentibus concludimus; attamen lectores ſeriò rogamus, ut ipſa perlegant, atque attentâ meditatione conſiderent.

AXIOMATA.

I. IN cognitionem, & certitudinem rei ignotæ non pervenimus, niſi per cognitionem, & certitudinem alterius, quæ ipſâ prior eſt certitudine, & cognitione.

II. Dantur rationes, quæ nos de noſtri corporis exiſtentiâ dubitare faciunt.

Hoc re ipſâ in Prolegomeno oſtenſum eſt, ideòque tanquam axioma hic ponitur.

III. Siquid præter mentem, & corpus habemus, id nobis minùs, quam mens, & corpus, notum eſt.

Notandum, hæc axiomata nihil de rebus extra nos affirmare; ſed tantum ea, quæ in nobis, quatenus ſumus res cogitantes, reperimus.

PROPOSITIO I.

De nullâ re poſſumus abſolutè eſſe certi, quamdiu neſcimus nos exiſtere.

DEMONSTRATIO.

PRopoſitio hæc per ſe patet: Nam qui abſolutè neſcit ſe eſſe, ſimul neſcit ſe eſſe affirmantem, aut negantem, hoc eſt, certò ſe affirmare, aut negare.

Notandum autem hîc, quòd, quamvis multa magnâ certitudine affirmemus, & negemus, ad hoc, quòd exiſtamus, non attendentes; tamen, niſi pro indubitato hoc præſupponatur, omnia in dubium revocari poſſet.

PROPOSITIO II.

Ego ſum *debet eſſe per ſe notum.*

DEMONSTRATIO.

SI negas, non ergo innoteſcet, niſi per aliud, cujus quidem (per Ax. 1.) cognitio, & certitudo prior erit in nobis hoc enunciato, *ego ſum.* Atqui hoc eſt abſurdum (per præc.); ergo per ſe debet eſſe notum, q. e. d.

PROPOSITIO III.

Ego, *quatenus res conſtans corpore,* ſum, *non eſt primum, nec per ſe cognitum.*

DEMONSTRATIO.

QUædam ſunt, quæ nos de exiſtentiâ noſtri corporis dubitare faciunt (per Ax. 2.); ergo (per Ax. 1.) in ejus certitudinem non perveniemus, niſi per cognitionem, & certitudinem alterius rei, quæ ipſâ prior eſt cognitione, & certitudine. Ergo hæc enunciatio, *ego,* quatenus res conſtans corpore, *ſum* non eſt primum, nec per ſe cognitum, q. e. d.

PROPOSITIO IV.

Ego ſum *non poteſt eſſe primum cognitum, niſi quatenus cogitamus.*

DEMONSTRATIO.

HOc enunciatum, *ego ſum res corporea aut conſtans corpore* non eſt primum cognitum (per præc.); nec etiam de meâ exiſtentiâ, quatenus conſto aliâ re præter mentem, &

corpus, ſum certus: nam ſi aliquâ aliâ re à mente, & corpore diverſâ conſtamus, ea nobis minùs nota eſt, quàm corpus (per Ax. 3.): quare *ego ſum* non poteſt eſſe primum cognitum, niſi quatenus cogitamus, q. er. d.

COROLLARIUM.

Hinc patet mentem ſive rem cogitantem notiorem eſſe corpore.

Verùm ad uberiorem explicationem legantur Art. 11. & 12. *Part.* 1. *Principiorum.*

SCHOLIUM.

UNusquiſque certiſſimè percipit, quòd affirmat, negat, dubitat, intelligit, imaginatur &c. sive, quòd exiſtit dubitans, intelligens, affirmans, &c. sive uno verbo, *Cogitans:* neque poteſt hæc in dubium revocare. Quare hoc enunciatum *Cogito*, ſive *ſum Cogitans* unicum (per Prop. 1.), & certiſſimum eſt fundamentum totius Philoſophiæ. Et cùm in ſcientiis nihil aliud quæri, neque deſiderari poſſit, ut de rebus certiſſimi ſimus, quàm omnia ex firmiſſimis principiis deducere, eaque æquè clara, & diſtincta reddere, ac principia, ex quibus deducuntur: clarè ſequitur, omne, quod nobis æquè evidens eſt, quodque æquè clarè, & diſtinctè, atque noſtrum jam inventum principium percipimus, omneque, quod cum hoc principio ita convenit, & ab hoc principio ita dependet, ut ſi de eo dubitare velimus, etiam de hoc principio eſſet dubitandum, pro veriſſimo habendum eſſe. Verùm, ut in iis recenſendis quàm cautiſſimè procedam, ea tantùm pro æquè evidentibus, proque æquè clarè & diſtinctè à nobis perceptis in initio admittam, quæ unusquiſque in ſe, quatenus cogitans, obſervat. Ut ex. grat. ſe hoc, & illud velle, ſe certas tales habere ideas, unamque ideam plus realitatis, & perfectionis in ſe continere, quàm aliam; illam ſcilicet, quæ objectivè continet eſſe, & perfectionem ſubſtantiæ, longè perfectiorem eſſe, quàm illam,

quæ tantùm objectivam perfectionem alicujus accidentis continet; illam denique omnium eſſe perfectiſſimam, quæ eſt entis ſummè perfecti. Hæc inquam non tantùm æquè evidenter, & æquè clarè, ſed fortè etiam magis diſtinctè percipimus. Nam non tantùm affirmant nos cogitare, ſed etiam quomodo cogitemus. Porrò etiam illa cum hoc principio convenire dicemus, quæ non poſſunt in dubium revocari, niſi ſimul hoc noſtrum inconcuſſum fundamentum in dubium revocetur. Ut ex. grat. si quis dubitare velit, an ex nihilo aliquid fiat: ſimul poterit dubitare, an nos, quamdiu cogitamus, ſimus. Nam ſi de nihilo aliquid affirmare poſſum: nempe quòd poteſt eſſe cauſa alicujus rei: potero ſimul eodem jure cogitationem de nihilo affirmare, ac dicere me nihil eſſe, quamdiu cogito. Quod cùm mihi impoſſibile ſit, impoſſibile etiam mihi erit cogitare, quòd ex nihilo aliquid fiat. His ſic conſideratis, ea, quæ nobis impræſentiarum, ut ulteriùs pergere poſſimus, neceſſaria videntur, hîc ordine ob oculos ponere conſtitui, numeroque Axiomatum addere; quandoquidem à Carteſio, in fine Reſponſionum ad ſecundas Objectiones, tanquam axiomata proponuntur, & accuratior, quàm ipſe, eſſe nolo. Attamen, ne ab ordine jam incepto recedam, ea utcunque clariora reddere, & quomodo unum ab alio, & omnia ab hoc principio, *ego ſum cogitans*, dependent, vel cum ipſo evidentiâ, & ratione conveniunt, oſtendere conabor.

AXIOMATA.

Ex Carteſio deprompta.

IV. Sunt diverſi gradus realitatis, ſive entitatis: nam ſubſtantia plus habet realitatis, quàm accidens, vel modus; & ſubſtantia infinita, quàm finita; ideòque plus eſt realitatis objectivæ in ideâ ſubſtantiæ, quàm accidentis; & in ideâ ſubſtantiæ infinitæ, quam in ideâ finitæ.

Hoc axioma ex ſolâ contemplatione noſtrarum idearum, de quarum

exiſtentiâ certi ſumus, quia nempe modi ſunt cogitandi, innoteſcit: ſcimus enim quantum realitatis, ſive perfectionis idea ſubſtantiæ de ſubſtantiâ affirmat; quantum verò idea modi de modo. Quod cùm ita ſit, neceſſariò etiam comperimus ideam ſubſtantiæ plus realitatis objectivæ continere, quàm ideam alicujus accidentis &c. Vide Scholium Propoſit. 4.

V. Res cogitans, ſi aliquas perfectiones novit, quibus careat, ſibi ſtatim ipſas dabit, ſi ſint in ſuâ poteſtate.

Hoc unusquiſque in ſe, quatenus eſt res cogitans, obſervat; quare (per Schol. Prop. 4) de ipſo certiſſimi ſumus; & eâdem de cauſâ non minùs certi ſumus de ſequenti, nempe

VI. In omnis rei ideâ, ſive conceptu continetur exiſtentia, vel poſſibilis, vel neceſſaria (vide Axiom. 10. Carteſii): *Neceſſaria in Dei, ſive entis ſummè perfecti conceptu; nam aliàs conciperetur imperfectum, contra quod ſupponitur concipi: Contingens verò ſive poſſibilis in conceptu rei limitatæ.*

VII. Nulla res, neque ulla rei perfectio actu exiſtens poteſt habere nihil, ſive rem non exiſtentem pro cauſâ ſuæ exiſtentiæ.

Hoc axioma nobis æquè perſpicuum eſſe, ac eſt, ego ſum cogitans, *in Scholio Propoſit. 4. demonſtravi.*

VIII. Quicquid eſt realitatis, ſive perfectionis in aliquâ re, eſt formaliter, vel eminenter in primâ, & adæquatâ ejus cauſâ.

Per eminenter *intelligo, cùm cauſa perfectiùs continet omnem realitatem effectûs, quàm effectus ipſe: per* formaliter *verò, cùm æquè perfectè illam continet.*

Hoc axioma à præcedenti dependet: nam, ſi ſupponeretur nihil, vel minus eſſe in cauſâ, quàm in effectu; nihil in cauſâ eſſet cauſa effectus. At hoc eſt abſurdum (per præc.): quare non quæcunque res poteſt eſſe cauſa alicujus effectûs; ſed præciſè illa, in quâ eminenter, vel ad minimum formaliter eſt omnis perfectio, quæ eſt in effectu.

IX. Realitas objectiva noſtrarum idearum requirit cauſam,

in quâ eadem ipſa realitas, non tantùm objectivè, ſed formaliter, vel eminenter contineatur.

Hoc axioma apud omnes, quamvis multi eo abuſi ſunt, in confeſſo eſt. Ubi enim aliquis aliquid novi concepit, nullus eſt, qui non quærat cauſam illius conceptûs, ſive ideæ. Ubi verò aliquam aſſignare poſſunt, in quâ formaliter vel eminenter tantum realitatis contineatur, quantum eſt objectivè in illo conceptu, quieſcunt. Quod exemplo machinæ Art. 17. Part. 1. Princ. à Carteſio allato ſatis explicatur. Sic etiam ſi quis quærat, undenam homo ideas ſuæ cogitationis, & corporis habeat; nemo non videt illum eas ex ſe, formaliter nimirum continente omne, quod ideæ objectivè continent, habere. Quare ſi homo aliquam haberet ideam, quæ plus realitatis objectivæ contineret, quàm ipſe formalis, neceſſariò, lumine naturali impulſi, aliam cauſam extra hominem ipſum, quæ omnem illam perfectionem formaliter vel eminenter contineret, quæreremus. Nec ullus unquam aliam præter hanc cauſam aſſignavit, quam æquè clarè, & diſtinctè conceperit. Porrò quòd ad veritatem hujus axiomatis attinet, ea à præcedentibus pendet. Nempe (per 4. Ax.) dantur diverſi gradus realitatis ſive entitatis in ideis: ac proinde (per 8. Ax.) pro gradu perfectionis, perfectiorem cauſam requirunt. Verùm cùm gradus realitatis, quos in ideis advertimus, non ſint in ideis, quatenus tanquam modi cogitandi conſiderantur, ſed quatenus una ſubſtantiam, alia modum tantùm ſubſtantiæ repræſentat, ſeu uno verbo, quatenus ut imagines rerum conſiderantur: hinc clarè ſequitur idearum nullam aliam primam cauſam poſſe dari, præter illam, quam omnes lumine naturali clarè, & diſtinctè intelligere, modò oſtendebamus, nempe in quâ eadem ipſa realitas, quam habent objectivè, formaliter, vel eminenter continetur. Hanc concluſionem, ut clariùs intelligatur, uno aut altero exemplo explicabo. Nempe, ſi quis libros aliquos (putà unum alicujus inſignis Philoſophi, alterum alicujus nugatoris) unâ eâdemque manu ſcriptos videt, nec ad ſenſum verborum (hoc eſt, quatenus veluti imagines ſunt), ſed tantùm ad delineamenta characterum, & ordinem literarum attendit: nullam inæqualitatem, quæ ipſum cogat, diverſas cauſas quærere, inter ipſos agnoſcet; ſed ipſi ab eâdem cauſâ eo-

De hoc etiam certi ſumus, quia id in nobis quatenus cogitantes comperimus. Vide præc. Schol.

demque modo proceſſiſſe videbuntur. Verùm ſi ad ſenſum verborum, & orationum attendat, magnam inter ipſos inæqualitatem reperiet: Ac proinde concludet unius libri cauſam primam valdè diverſam à primâ cauſâ alterius fuiſſe, unamque aliâ tantò perfectiorem reverâ fuiſſe, quantùm ſenſum orationum utriuſque libri, ſive quantùm verba, quatenus veluti imagines conſiderantur, ab invicem differre reperit. Loquor autem de primâ cauſâ librorum, quæ neceſſariò debet dari, quamvis concedam, imò ſupponam, unum librum ex alio deſcribi poſſe, ut per ſe eſt manifeſtum. Idem etiam clarè explicari poteſt exemplo effigiei, putà alicujus Principis: nam ſi ad ipſius materialia tantùm attendamus, nullam inæqualitatem inter ipſam, & alias effigies reperiemus, quæ nos cogat diverſas cauſas quærere: imò nihil obſtabit, quin poſſimus cogitare, illam ex aliâ imagine fuiſſe depictam, & iſtam rurſus ex aliâ, & ſic in infinitum: Nam ad ejus delineamenta nullam aliam cauſam requiri ſatis dignoſcemus. Verùm ſi ad imaginem, quatenus imago eſt, attendamus, ſtatim cauſam primam cogemur quærere, quæ formaliter, vel eminenter contineat id, quod illa imago repræſentativè continet. Nec video, quid ad confirmandum, & dilucidandum hoc axioma, ulteriùs deſideretur.

X. Non minor cauſa requiritur ad rem conſervandam, quàm ad ipſam primùm producendam.

Ex eo, quod hoc tempore cogitamus, non neceſſariò ſequitur nos poſtea cogitaturos. Nam conceptus, quem noſtræ cogitationis habemus, non involvit, ſive non continet neceſſariam cogitationis exiſtentiam; poſſum enim cogitationem, quamvis ſupponam eam non exiſtere, clarè, & diſtinctè concipere. Cùm autem uniuscujuſque cauſæ natura debeat in ſe continere aut involvere perfectionem ſui effectûs (per Ax. 8.): hinc clarè ſequitur, aliquid in nobis, aut extra nos, quod nondum intelleximus adhuc, neceſſariò dari, cujus conceptus ſive natura involvat exiſtentiam, quodque ſit cauſa, cur noſtra cogitatio incepit exiſtere, & etiam, ut exiſtere pergat. Nam quamvis noſtra cogitatio incepit exiſtere, non ideò ejus natura, & eſſentia neceſſariam exiſtentiam magis involvit, quàm antequam exiſteret, ideòque eâdem vi eget, ut in exiſtendo perſeveret, quâ eget,

Hoc unusquiſque in ſe, quatenus eſt res cogitans, comperit.

ut exiſtere incipiat. Et hoc, quod de cogitatione dicimus, dicendum etiam de omni re, cujus eſſentia non involvit neceſſariam exiſtentiam.

XI. Nulla res exiſtit, de quâ non poſſit quæri, quænam ſit cauſa (ſive ratio), cur exiſtat. Vide Ax. 1. Carteſii.

Cùm exiſtere ſit quid poſitivum, non poſſumus dicere, quod habeat nihil pro cauſâ (per Ax. 7.); ergo aliquam cauſam poſitivam, ſive rationem, cur exiſtat, aſſignare debemus, eamque externam, hoc eſt, quæ extra rem ipſam eſt, vel internam, hoc eſt, quæ in naturâ, & definitione rei ipſius exiſtentis comprehenditur.

Propoſitiones quatuor ſequentes ex Carteſio deſumptæ.

PROPOSITIO V.

Dei exiſtentia ex ſolâ ejus naturæ conſideratione cognoſcitur.

DEMONSTRATIO.

IDem eſt dicere, aliquid in rei alicujus naturâ ſive conceptu contineri, ac dicere id ipſum de eâ re eſſe verum (per Def. 9.): Atqui exiſtentia neceſſaria in Dei conceptu continetur (per Axio. 6.): Ergo verum eſt de Deo dicere, neceſſariam exiſtentiam in eo eſſe, ſive ipſum exiſtere.

SCHOLIUM.

EX hac propoſitione multa præclara ſequuntur; imò ab hoc ſolo, quòd ad Dei naturam pertinet exiſtentia, ſive, quòd Dei conceptus involvit neceſſariam exiſtentiam, ſicut conceptus trianguli, quòd ejus tres anguli ſint æquales duobus rectis; ſive, quòd ejus exiſtentia, non ſecus, atque ejus eſſentia, ſit æterna veritas: omnis ferè Dei attributorum cognitio, per quam in illius amorem, ſive ſummam beatitudinem du-

cimur, dependet. Quare magnopere deſiderandum eſſet, ut humanum genus tandem aliquando hæc nobiſcum amplecteretur. Fateor quidem, quædam dari præjudicia, quæ impediunt, quominùs unusquiſque hoc adeò facilè intelligat. Verùm ſi quis bono animo, & ſolo veritatis, ſuæque veræ utilitatis amore impulſus, rem examinare velit, eaque ſecum perpendere, quæ in Medit. 5. quæque in fine Reſponſionum ad primas Objectiones habentur; & ſimul quæ de æternitate, capit. 1. Part. 2. noſtræ Appendicis tradimus, is procul dubio rem quàm clariſſimè intelliget, & nullus dubitare póterit, an aliquam Dei ideam habeat (quod ſanè primum fundamentum eſt humanæ beatitudinis): Nam ſimul clarè videbit, ideam Dei longè à cæterarum rerum ideis differre: ubi nempe intelliget Deum, quoad eſſentiam, & exiſtentiam, à cæteris rebus toto genere diſcrepare: quare, circa hæc Lectorem diutiùs hîc detinere, non eſt opus.

Lege Art 16. Part. 1. Principiorum.

PROPOSITIO VI.

Dei exiſtentia ex eo ſolo, quod ejus idea ſit in nobis, à poſteriori demonſtratur.

DEMONSTRATIO.

REalitas objectiva cujuslibet ex noſtris ideis requirit cauſam, in quâ eadem ipſa realitas, non tantùm objectivè, ſed formaliter, vel eminenter contineatur (per Ax. 9.). Habemus autem ideam Dei (per Def. 2. & 8.), hujuſque ideæ realitas objectiva nec formaliter, nec eminenter in nobis continetur (per Ax. 4.), nec in ullo alio, præterquam in ipſo Deo poteſt contineri (per Def. 8.): Ergo hæc idea Dei, quæ in nobis eſt, requirit Deum pro cauſâ Deuſque proinde exiſtit (per Ax 7.).

SCHOLIUM.

QUidam ſunt, qui negant, ſe ullam Dei ideam habere, quem tamen, ut ipſi ajunt, colunt, & amant. Et quamvis ipſis Dei definitionem, Deique attributa ob oculos ponas, nihil tamen proficies; non hercle magis, quàm ſi virum à nativitate cæcum colorum differentias, prout ipſos videmus, docere moliaris. Verùm, niſi eos, tanquam pro novo animalium genere, medio ſcilicet inter homines & bruta, habere velimus, eorum verba parum curare debemus. Quomodo quæſo alio modo alicujus rei ideam oſtendere poſſumus, quàm ejus definitionem tradendo, ejuſque attributa explicando? quòd, cùm circa Dei ideam præſtemus, non eſt, quòd verba hominum, Dei ideam negantium, propterea tantùm, quòd nullam ejus imaginem in cerebro formare poſſunt, moram nobis injiciant.

Deinde notandum, quòd Carteſius, ubi citat Ax. 4. ad oſtendendum, quòd realitas objectiva ideæ Dei, nec formaliter, nec eminenter in nobis continetur: ſupponit unumquemque ſcire ſe non eſſe ſubſtantiam infinitam, hoc eſt, ſummè intelligentem, ſummè potentem, &c., quod ſupponere poteſt. Qui enim ſcit ſe cogitare, ſcit etiam ſe de multis dubitare, nec omnia clarè, & diſtinctè intelligere.

Denique notandum, quòd ex Def. 8. etiam clarè ſequatur, non poſſe dari plures Deos, ſed tantùm unum, ut Propoſ. 11. hujus, & in 2. Parte noſtræ Appendicis cap. 2. clarè demonſtramus.

PROPOSITIO VII.

Dei exiſtentia demonſtratur etiam ex eo, quod nos ipſi habentes ejus ideam exiſtamus.

SCHOLIUM.

AD hanc propoſitionem demonſtrandam aſſumit Carteſius hæc duo Axiomata, nempe 1. *Quòd poteſt efficere id,*

quod majus eſt, ſive difficilius, poteſt etiam efficere id, quod minus. 2. *Majus eſt creare ſive (per Ax.* 10.*) conſervare ſubſtantiam, quàm attributa, ſive proprietates ſubſtantiæ;* quibus quid ſignificare velit, neſcio. Nam quid facile, quid verò difficile vocat? nihil enim abſolutè, ſed tantùm reſpectu cauſæ, facile, aut difficile dicitur. Adeò, ut una, & eadem res eodem tempore reſpectu diverſarum cauſarum facilis, & difficilis dici poſſit. Verùm ſi illa difficilia vocat, quæ magno labore, facilia autem, quæ minori labore ab eâdem cauſâ confici queunt, ut ex. g. vis, quæ ſuſtollere poteſt 50 libras, duplo faciliùs ſuſtollere poterit 25 libras: non erit ſanè axioma abſolutè verum, nec ex eo id, quod intendit, demonſtrare poterit. Nam ubi ait, *ſi haberem vim me ipſum conſervandi, etiam haberem vim mihi dandi omnes perfectiones, quæ mihi deſunt* (quia ſcilicet non tantam poteſtatem requirunt): ipſi concederem; quod vires, quas impendo ad me conſervandum, poſſent alia plura longè faciliùs efficere, niſi iis eguiſſem ad me conſervandum: ſed, quamdiu iis utor ad me conſervandum, nego me poſſe eas impendere, ad alia, quamvis faciliora, efficienda, ut in noſtro exemplo clarè videre eſt. Nec difficultatem tollit, ſi dicatur, quòd, cùm ſim res cogitans, neceſſariò deberem ſcire, num ego in me conſervando omnes meas vires impendam, & etiam num ea ſit cauſa, cur ego mihi non dem cæteras perfectiones: Nam (præterquam quod de hac re jam non diſputatur, ſed tantùm quomodo ex hoc axiomate neceſſitas hujus propoſitionis ſequatur) ſi id ſcirem, major eſſem, & fortè majores vires requirerem, quàm quas habeo, ad me in majori illâ perfectione conſervandum. Deinde neſcio, an major ſit labor ſubſtantiam, quàm attributa creare (ſive conſervare), hoc eſt, ut clariùs, & magis Philoſophicè loquar, neſcio, an ſubſtantia non indigeat totâ ſuâ virtute, & eſſentiâ, quâ ſe fortè conſervat, ad conſervanda ſua attributa. Sed hæc relinquamus, & quæ nobiliſſimus Autor hîc vult, ulteriùs examinemus, videlicet, quid per facile, quid per difficile intelligat. Non pu-

Ne alia exempla quæras, cape exemplum aranearum, quæ telam facilè texit, quam homines, non niſi difficilimè texerent; homines contrà quàm plurima faciliter faciunt, quæ fortè angelis impoſſibilia ſunt.

to, nec mihi ullo modo perſuadeo, eum per difficile intelligere id, quod impoſſibile (ac proinde nullo modo poteſt concipi, quomodo fiat), & per facile id, quod nullam implicat contradictionem (ac proinde facile concipitur, quomodo fiat): quamvis in 3. Medit. primo obtutu id videatur velle, ubi ait, *Nec putare debeo, illa forſan, quæ mihi deſunt, difficiliùs acquiri poſſe, quam illa, quæ jam in me ſunt. Nam contrà manifeſtum eſt, longè difficilius fuiſſe me, hoc eſt, rem, ſive ſubſtantiam cogitantem, ex nihilo emergere, quàm &c.* Nam id nec cum verbis autoris conveniret, nec etiam ejus ingenium redoleret. Etenim, ut primum omittam, inter poſſibile, & impoſſibile, ſive inter id, quod intelligibile eſt, & inter id, quod non intelligibile eſt, nulla datur ratio; ſicuti neque inter aliquid, & nihil, & poteſtas ad impoſſibilia non magis quadrat, quàm creatio, & generatio ad non entia: ideòque nullo modo inter ſe comparanda. Adde quòd illa tantum inter ſe comparare, & eorum rationem cognoſcere poſſum, quorum omnium clarum, & diſtinctum habeo conceptum. Nego igitur ſequi, quòd qui poteſt impoſſibile facere, poſſit etiam facere id, quod poſſibile eſt. Quæſo enim, quænam eſſet hæc concluſio? ſi quis poteſt facere circulum quadratum, poterit etiam facere circulum, cujus omnes lineæ, quæ à centro ad circumferentiam poſſunt duci, ſint æquales: Aut, ſi quis poteſt facere, ut *τὸ nihil* patiatur, eoque uti, tanquam materia, ex quâ aliquid producat, etiam habebit poteſtatem, ut ex aliquâ re aliquid faciat. Nam, uti dixi, inter hæc, & ſimilia nulla datur convenientia, neque analogia, neque comparatio, neque ulla quæcunque ratio. Atque hoc unusquiſque videre poteſt, modò ad rem parùm attendat. Quare hoc ab ingenio Carteſii prorſus alienum exiſtimo. Verùm ſi ad 2. axioma ex duobus modò allatis attendo, videtur, quod per majus, & difficilius intelligere vult id, quod perfectius eſt, per minus verò, & facilius, id, quod imperfectius. At hoc etiam valdè obſcurum videtur. Nam eadem hîc eſt difficultas, quæ ſuperiùs.

Nego enim, ut ſuprà, eum, qui poteſt majus facere, poſſe ſimul, & eâdem operâ, ut in Propoſitione debet ſupponi, quod minus eſt, facere. Deinde ubi ait, *majus eſt creare, ſive conſervare ſubſtantiam, quàm attributa*, ſanè per attributa non intelligere poteſt, id, quod in ſubſtantiâ formaliter continetur, & ab ipſâ ſubſtantiâ non niſi ratione diſtinguitur: Nam tum idem eſt creare ſubſtantiam, quàm creare attributa. Nec etiam, propter eandem rationem, intelligere poteſt proprietates ſubſtantiæ, quæ ex ejus eſſentiâ, & definitione neceſſariò ſequuntur. Multò etiam minùs intelligere poteſt, quod tamen videtur velle, proprietates, & attributa alterius ſubſtantiæ, ut ex. gr. ſi dico, quòd poteſtatem habeo ad me, ſubſtantiam ſcilicet cogitantem finitam, conſervandum, non ideò poſſum dicere, quòd habeam etiam poteſtatem mihi dandi perfectiones ſubſtantiæ infinitæ, quæ totâ eſſentiâ à meâ differt. Nam vis ſive eſſentia, quâ in meo eſſe me conſervo, toto genere differt à vi ſive eſſentiâ, quâ ſubſtantia abſolutè infinita ſe conſervat, à quâ ejus vires, & proprietates, non niſi ratione diſtinguuntur. Ideòque (quamvis ſupponerem me meipſum conſervare) ſi vellem concipere, me mihi poſſe dare perfectiones ſubſtantiæ abſolutè infinitæ, nihil aliud ſupponerem, quàm quòd poſſem totam meam eſſentiam in nihilum redigere, & denuò ſubſtantiam infinitam creare. Quod ſanè longè majus eſſet, quàm tantùm ſupponere, quòd poſſem me ſubſtantiam finitam conſervare. Cùm itaque nihil horum per attributa ſive proprietates intelligere poſſit, nihil aliud reſtat, quàm qualitates, quas ipſa ſubſtantia eminenter continet (ut hæc, & illa cogitatio in mente, quas mihi deeſſe, clarè percipio), non verò quas altera ſubſtantia eminenter continet (ut hic, & ille motus in extenſione: nam tales perfectiones mihi, rei ſcilicet cogitanti, non ſunt perfectiones, ideòque non mihi deſunt). Sed tum id, quod Carteſius demonſtrare vult, nullo modo ex hoc axiomate concludi poteſt; nempe quòd, ſi me conſervo, etiam hà-

Nota, qu vis, quâ ſubſtanti ſe conſer vat, nihi eſt præt ejus eſſe tiam, & non niſi nomine eâdem d ſert, qu maximè cum ha bit, ubi Appendi de Dei tentiâ a mus.

beo, poteſtatem mihi dandi omnes perfectiones, quas ad ens ſummè perfectum clarè reperio pertinere; ut ex modò dictis ſatis conſtat. Verùm ne rem indemonſtratam relinquamus, & omnem confuſionem vitemus, viſum fuit ſequentia Lemmata in anteceſſum demonſtrare, ac poſtea iis, demonſtrationem hujus 7. Propoſitionis ſuperſtruere.

LEMMA I.

Quò res ſuâ naturâ perfectior eſt, eò majorem exiſtentiam, & magis neceſſariam involvit; & contrà, quò magis neceſſariam exiſtentiam res ſuâ naturâ involvit, eò perfectior eſt.

DEMONSTRATIO.

IN omnis rei ideâ ſive conceptu continetur exiſtentia (per Ax. 6.). Ponatur igitur A eſſe res, quæ decem gradus habet perfectionis. Dico, quòd ejus conceptus plus exiſtentiæ involvit, quàm ſi ſupponeretur, quinque tantùm gradus perfectionis continere. Nam cùm de nihilo nullam poſſimus affirmare exiſtentiam (vide Schol. Propoſ. 4.), quantùm ejus perfectioni cogitatione detrahimus, ac proinde magis, ac magis, de nihilo participare concipimus, tantùm etiam poſſibilitatis exiſtentiæ de ipſo negamus. Ideòque, ſi ejus gradus perfectionis in infinitum diminui concipiamus uſque ad o, ſive ciphram: nullam exiſtentiam, ſive abſolutè impoſſibilem exiſtentiam continebit. Si autem contrà ejus gradus in infinitum augeamus, ſummam exiſtentiam, ac proinde ſummè neceſſariam involvere concipiemus. Quod erat primum. Deinde cùm hæc duo nullo módo ſeparari queant (ut ex Ax. 6. totâque primâ parte hujus ſatis conſtat), clarè ſequitur id, quod ſecundo loco demonſtrandum proponebatur.

Nota I. Quòd, quamvis multa dicantur neceſſariò exiſtere ex eo ſolo, quod datur cauſa determinata ad ipſa producenda: de iis hîc non loquamur, ſed tantùm de eâ neceſſitate, & poſſibilitate, quæ ex

ſolâ naturæ, ſive rei eſſentiæ conſideratione, nullâ habitâ ratione cauſæ, ſequitur.

Nota II. Quòd hîc non loquimur de pulchritudine, & de aliis perfectionibus, quas homines ex ſuperſtitione, & ignorantiâ perfectiones vocare voluerunt: Sed per perfectionem intelligo tantùm realitatem, ſive eſſe. Ut ex. gr. in ſubſtantiâ plus realitatis contineri percipio, quàm in modis, ſive accidentibus: Ideòque ipſam magis neceſſariam, & perfectiorem exiſtentiam continere clarè intelligo, quàm accidentia, ut ex Axiom. 4. & 6. ſatis conſtat.

COROLLARIUM.

Hinc ſequitur, quicquid neceſſariam exiſtentiam involvit, eſſe ens ſummè perfectum, ſeu Deum.

LEMMA II.

Qui potentiam habet ſe conſervandi, ejus natura neceſſariam involvit exiſtentiam.

DEMONSTRATIO.

QUi vim habet ſe conſervandi, vim etiam habet ſe creandi (per Ax. 10.), hoc eſt (ut facilè omnes concedent), nullâ indiget cauſâ externâ ad exiſtendum: ſed ſola ipſius natura erit cauſa ſufficiens, ut exiſtat, vel poſſibiliter (vide Ax. 10.), vel neceſſariò. At non poſſibiliter. Nam (per id, quod circa Ax. 10. demonſtravi) tum ex eo, quod jam exiſteret, non ſequeretur, ipſum poſtea extiturum (quod eſt contra Hyp.): Ergo neceſſariò, hoc eſt, ejus natura neceſſariam involvit exiſtentiam, quod erat demonſtrandum.

DEMONSTRATIO

Propoſitionis VII.

SI vim haberem me ipſum conſervandi, talis eſſem naturæ, ut neceſſariam involverem exiſtentiam (per Lem. 2.):

ergo (per Corol. Lem. 1.) mea natura omnes contineret perfectiones. Atqui in me, quatenus ſum res cogitans, multas imperfectiones invenio, ut quod dubitem, quod cupiam &c., de quibus (per Schol. Propoſ. 4.) ſum certus; ergo nullam vim habeo me conſervandi. Nec dicere poſſum, quod ideò jam careo illis perfectionibus, quia eas mihi jam denegare volo; nam id clarè primo Lemmati, & ei, quod in me (per Ax. 5.) clarè reperio, repugnaret.

Deinde non poſſum jam exiſtere, quamdiu exiſto, quin conſerver, ſive à me ipſo, ſiquidem habeam iſtam vim, ſive ab alio, qui illam habet (per Ax. 10. & 11.). Atqui exiſto (per Schol. Propoſ. 4.), & tamen non habeo vim me ipſum conſervandi, ut jam jam probatum eſt; ergo ab alio conſervor. Sed non ab alio, qui vim non habet ſe conſervandi (per eandem rationem, quâ modò me meipſum conſervare non poſſe demonſtravi): ergo ab alio, qui vim habet ſe conſervandi, hoc eſt (per Lemm. 2.), cujus natura neceſſariam involvit exiſtentiam, hoc eſt (per Corol. Lemm. 1.), qui omnes perfectiones, quas ad ens ſummè perfectum clarè pertinere intelligo, continet; ac proinde ens ſummè perfectum, hoc eſt (per Def. 8.), Deus exiſtit, ut er. dem.

COROLLARIUM.

Deus poteſt efficere id omne, quòd clarè percipimus, prout id ipſum percipimus.

DEMONSTRATIO.

HÆc omnia clarè ſequuntur ex præcedenti Propoſitione. In ipſâ enim Deum exiſtere ex eo probatum eſt, quòd debeat aliquis exiſtere, in quo ſint omnes perfectiones, quarum idea aliqua eſt in nobis: Eſt autem in nobis idea tantæ alicujus potentiæ, ut ab illo ſolo, in quo ipſa eſt, cœlum, & terra, & alia etiam omnia, quæ à me, ut poſſibilia, intelligun-

tur, fieri poſſint: ergo ſimul cum Dei exiſtentiâ hæc etiam omnia de ipſo probata ſunt.

PROPOSITIO VIII.

Mens, & corpus realiter diſtinguuntur.

DEMONSTRATIO.

QUidquid clarè percipimus, à Deo fieri poteſt, prout illud percipimus (per Coroll. præc.): Sed clarè percipimus mentem, hoc eſt (per Def. 6.), ſubſtantiam cogitantem abſque corpore, hoc eſt (per Def. 7.) abſque ſubſtantiâ aliquâ extenſâ (per Propoſ. 3. & 4.), & vice verſâ corpus abſque mente (ut facilè omnes concedunt). Ergo ſaltem per divinam potentiam mens eſſe poteſt ſine corpore, & corpus ſine mente.

Jam vero ſubſtantiæ, quæ eſſe poſſunt una abſque aliâ, realiter diſtinguuntur (per Def. 10.); atqui mens, & corpus ſunt ſubſtantiæ (per Def. 5.6.7.), quæ una abſque aliâ eſſe poſſunt (ut mox probatum eſt): ergo mens, & corpus realiter diſtinguuntur.

Vide Propoſit. 4. Carteſii in fine Reſponſionum ad 2. Objectiones; & quæ habentur 1. Parte Principiorum ab Art. 22. uſque ad Art. 29: Nam ea hîc deſcribere non operæ pretium judico.

PROPOSITIO IX.

Deus eſt ſummè intelligens.

DEMONSTRATIO.

SI neges: ergo Deus, aut nihil, aut non omnia, ſeu quædam tantùm intelliget. At quædam tantùm intelligere, & cætera ignorare, limitatum, & imperfectum intellectum ſupponit, quem Deo adſcribere abſurdum eſt (per Defin. 8.).

Deum autem nihil intelligere, vel indicat in Deo carentiam intellectionis, ut in hominibus, ubi nihil intelligunt, ac imperfectionem involvit, quæ in Deum cadere non poteſt (per eand. Definit.), vel indicat, quod perfectioni Dei repugnet, ipſum aliquid intelligere: At, cùm ſic intellectio de ipſo prorſus negetur, non poterit ullum intellectum creare (per Axiom. 8.). Cùm autem intellectus clarè, & diſtinctè à nobis percipiatur, Deus illius cauſa eſſe poterit (per Coroll. Propoſ. 7.). Ergo longè abeſt, ut Dei perfectioni repugnet, ipſum aliquid intelligere: Quare erit ſummè intelligens, q. e. demonſtr.

SCHOLIUM.

Quamvis concedendum ſit, Deum eſſe incorporeum, ut Propoſ. 16. demonſtratur, hoc tamen non ita accipiendum, ac ſi omnes Extenſionis perfectiones ab eo removendæ ſint; ſed tantummodò quatenus extenſionis natura, & proprietates imperfectionem aliquam involvunt. Quod idem etiam de Dei intellectione dicendum eſt, quemadmodum omnes, qui ultra vulgus Philoſophorum ſapere volunt, fatentur, ut fuſè explicabitur in noſtr. Append. Part. 2. cap. 7.

PROPOSITIO X.

Quicquid perfectionis in Deo reperitur, à Deo eſt.

DEMONSTRATIO.

SI neges: ponatur in Deo aliquam perfectionem eſſe, quæ à Deo non eſt. Erit illa in Deo, vel à ſe, vel ab aliquo à Deo diverſo. Si à ſe, ergo neceſſariam, ſive minimè poſſibilem habebit exiſtentiam (per Lemm. 2. Prop. 7.), adeòque (per Corol. Lemm. 1. ejuſdem) erit quid ſummè perfectum, ac proinde (per Definit. 8.) Deus. Si itaque dicatur aliquid in Deo

eſſe, quòd à ſe eſt, ſimul dicitur id eſſe à Deo, q. e. demonſt. Si verò ab aliquo à Deo diverſo ſit, ergo Deus non poteſt concipi per ſe ſummè perfectus contra Definit. 8. Ergo quicquid perfectionis in Deo reperitur, à Deo eſt, q. e. d.

PROPOSITIO XI.

Non dantur plures Dii.

DEMONSTRATIO.

SI neges: concipe, ſi fieri poteſt, plures Deos, ex. grat. A & B; tum neceſſariò (per Propoſ. 9) tàm A, quàm B erit ſummè intelligens, hoc eſt, A intelliget omnia, ſe ſcilicet, & B; & viciſſim B intelliget ſe, & A. Sed cùm A & B neceſſariò exiſtant (per Propoſ. 5.), ergo cauſa veritatis, & neceſſitatis ideæ ipſius B, quæ eſt in A, eſt ipſe B; & contrà cauſa veritatis, & neceſſitatis ideæ ipſius A, quæ eſt in B, eſt ipſe A; quapropter erit aliqua perfectio in A, quæ non eſt ab A; & in B, quæ non eſt à B: ideòque (per præced.) nec A nec B erunt Dii; adeòque non dantur plures, q. e. d.

Notandum hîc, quòd ex hoc ſolo, quòd aliqua res ex ſe neceſſariam involvit exiſtentiam, qualis eſt Deus, neceſſariò ſequatur, illam eſſe unicam: ut unusquiſque apud ſe attentâ meditatione deprehendere poterit, atque etiam hîc demonſtrare potuiſſem; ſed modo non ita ab omnibus perceptibili, quemadmodum in hac propoſitione factum eſt.

PROPOSITIO XII.

Omnia quæ exiſtunt, à ſolâ vi Dei conſervantur.

DEMONSTRATIO.

SI negas: ſupponatur aliquid ſe ipſum conſervare; quare (per Lemm. 2. Propoſ. 7.) ejus natura neceſſariam invol-

vit exiſtentiam; ac proinde (per Corollar. Lem. 1. ejuſdem) eſſet Deus, darenturque plures Dii, quod eſt abſurdum (per præc.). Ergo nihil exiſtit, quod ſolâ vi Dei non conſervetur, q. e. d.

COROLLARIUM I.

Deus eſt omnium rerum Creator.

DEMONSTRATIO.

Deus (per præc.) omnia conſervat, hoc eſt (per Ax. 10.) omnia quæ exiſtunt, creavit, & adhuc continuò creat.

COROLLARIUM II.

Res nullam ex ſe habent eſſentiam, quæ ſit cauſa cognitionis Dei: ſed contrà, Deus eſt cauſa rerum, etiam quoad earum eſſentiam.

DEMONSTRATIO.

Cùm nihil perfectionis in Deo reperiatur, quod à Deo non ſit (per Propoſ. 10.), nullam res ex ſe habebunt eſſentiam, quæ poſſit eſſe cauſa cognitionis Dei. Sed contrà, cùm Deus omnia non ex alio generarit, ſed prorſus crearit (per Prop. 12. cum Cor. 1.), & actio creandi nullam agnoſcat cauſam præter efficientem (ſic enim creationem definio), quæ Deus eſt: ſequitur, res ante creationem prorſus nihil fuiſſe; ac proinde etiam Deum cauſam fuiſſe earum eſſentiæ, q. e. d.

Notandum, hoc Corollarium ex eo etiam patere, quod Deus ſit omnium rerum cauſa ſive creator (per Coroll. 1.), & quòd cauſa omnes effectûs perfectiones in ſe continere debeat (per Axiom. 8.), quemadmodum unusquiſque facilè videre poteſt.

COROLLARIUM III.

Hinc clarè ſequitur, Deum non ſentire, nec propriè percipere: nam illius intellectus à nullâ re extra ſe determinatur: ſed omnia ab eo profluunt.

COROLLARIUM IV.

Deus eſt cauſalitate prior rerum eſſentiâ, & exiſtentiâ, ut clarè ex 1. & 2. Corollar. hujus Propoſit. ſequitur.

PROPOSITIO XIII.

Deus eſt ſummè verax, minimèque deceptor.

DEMONSTRATIO.

DEo (per Def. 8.) nihil affingere poſſumus, in quo aliquid imperfectionis deprehendimus: & cùm omnis deceptio (ut per ſe notum), aut fallendi voluntas, non niſi ex malitiâ vel metu procedat: metus autem diminutam potentiam ſupponat, malitia verò privationem bonitatis: nulla deceptio, aut fallendi voluntas Deo, enti ſcilicet ſummè potenti, & ſummè bono, erit adſcribenda: ſed contrà ſummè verax minimèque deceptor dicendus, q. e. d. Vide Reſponſion. ad ſecundas Objectiones, num. 4.

Hoc axioma inter axiomata non recenſui, quia minimè pus fuit. Nam eo non egebam, niſi ad ſolam hanc Propoſitionem aſſumere, quæ poteram ex primo cognito ego ſum *deducere, ut in Prop. 4. Scholio monui. Porrò definitionem metûs, & malitiæ non etiam inter definitiones poſui, quia nemo eas ignorat, & iis non egeo, ad ſolam hanc propoſitionem.*

PROPOSITIO XIV.

Quicquid clarè, & diſtinctè percipimus, verum eſt.

DEMONSTRATIO.

FAcultas veri à falſo dignoſcendi, quæ (ut unusquiſque in ſe comperit, & ex omnibus, quæ jam demonſtrata ſunt,

videre eſt) in nobis eſt, à Deo creata eſt, & continuò conſervatur (per Prop. 12. cum Coroll.), hoc eſt (per præc.), ab ente ſummè veraci, minimèque deceptore, neque ullam facultatem (ut unusquiſque in ſe comperit) nobis donavit abſtinendi, ſive non aſſentiendi iis, quæ clarè, & diſtinctè percipimus; quare ſi circa ea deciperemur, omnino à Deo eſſemus decepti, eſſetque deceptor, quod (per præc.) eſt abſurdum; quidquid igitur clarè, & diſtinctè percipimus, verum eſt, q. e. d.

SCHOLIUM.

Cùm ea, quibus neceſſariò, ubi à nobis clarè, & diſtinctè percipiuntur, aſſentiri debemus, neceſſariò ſint vera, atque facultatem habeamus iis, quæ obſcura, & dubia ſunt, ſive quæ ex certiſſimis principiis non ſunt deducta, non aſſentiendi, ut unusquiſque in ſe comperit: clarè ſequitur nos ſemper poſſe cavere, ne in errores incidamus, & ne unquam fallamur (quod idem adhuc clariùs ex ſequentibus intelligetur), modò ſeriò apud nos conſtituamus, nihil affirmare, quod non clarè, & diſtinctè percipimus, ſive quod ex per ſe claris, & certis principiis non deductum eſt.

PROPOSITIO XV.

Error non eſt quid poſitivum.

DEMONSTRATIO.

SI error quid poſitivum eſſet, ſolum Deum pro cauſâ haberet, à quo continuò deberet procreari (per Propoſ. 12.). Atqui hoc eſt abſurdum (per Propoſ. 13.): Ergo error non eſt quid poſitivum, q. e. d.

SCHOLIUM.

CUm error non ſit quid poſitivum in homine, nihil aliud poterit eſſe, quam privatio recti uſûs libertatis (per Schol. Propoſ. 14.): ideòque non, niſi eo ſenſu, quo dicimus abſentiam Solis cauſam eſſe tenebrarum, vel quo Deus, propterea quod infantem, excepto viſu, aliis ſimilem fecit, cauſa cæcitatis dicitur, Deus cauſa erroris dicendus; nempe quia nobis intellectum ad pauca tantùm ſe extendentem dedit. Quòd ut clarè intelligatur, & ſimul etiam quomodo error à ſolo abuſu noſtræ voluntatis pendeat, ac denique quomodo ab errore cavere poſſimus: modos, quos cogitandi habemus, in memoriam revocemus, nempe omnes modos percipiendi (ut ſentire, imaginari, & purè intelligere), & volendi (ut cupere, averſari, affirmare, negare, & dubitare); nam omnes ad hos duos referri poſſunt.

Circa eos autem venit notandum: 1°. quòd mens, quatenus res clarè, & diſtinctè intelligit, iiſque aſſentitur, non poteſt falli (per Propoſ. 14.): neque etiam, quatenus res tantùm percipit, neque iis aſſentitur. Nam, quamvis jam percipiam equum alatum, certum eſt, hanc perceptionem nihil falſitatis continere, quamdiu non aſſentior, verum eſſe, dari equum alatum, neque etiam quamdiu dubito, an detur equus alatus. Et cùm aſſentiri nihil aliud ſit, quam voluntatem determinare, ſequitur, errorem à ſolo uſu voluntatis pendere.

Quod ut adhuc clariùs pateat, notandum 2°. quòd nos non tantùm habeamus poteſtatem iis aſſentiendi, quæ clarè, & diſtinctè percipimus, verùm etiam iis, quæ quocunque alio modo percipimus. Nam noſtra voluntas nullis limitibus determinata eſt. Quod clarè unusquiſque videre poteſt, modò ad hoc attendat, nempe quòd, ſi Deus facultatem noſtram intelligendi infinitam reddere vellet, non ipſi opus eſſet, nobis ampliorem facultatem aſſentiendi dare, quàm ea eſt, quam jam

habemus, ut omnibus à nobis intellectis aſſentiri poſſemus: Sed hæc eadem, quam jam habemus, rebus infinitis aſſentiendis ſufficeret. Et re ipſâ etiam experimur, quòd multis aſſentiamur, quæ ex certis principiis non deduximus. Porrò ex his clarè videre eſt, quòd, ſi intellectus æquè latiùs ſe extenderet ac volendi facultas, ſive, ſi volendi facultas non latiùs ſe extendere poſſet, quàm intellectus, vel denique ſi facultatem volendi intra limites intellectûs continere poſſemus, nunquam in errorem incideremus (per Propoſ. 14.).

Verùm ad duo priora præſtanda nullam habemus poteſtatem: nam implicat, ut voluntas non ſit infinita, & intellectus creatus finitus. Reſtat igitur tertium conſiderandum: nempe an habeamus poteſtatem facultatem noſtram volendi intra limites intellectûs continendi. Cùm autem voluntas libera ſit ad ſe determinandam: ſequitur nos poteſtatem habere facultatem aſſentiendi intra limites intellectûs continendi, ac proinde efficiendi, ne in errorem incidamus; unde evidentiſſimè patet, à ſolo uſu libertatis voluntatis pendere, ne unquam fallamur. Quòd autem noſtra voluntas libera ſit, demonſtratur Art. 39. Part. 1. Princ. & in 4. Meditatione, & à nobis in noſtr. Append. cap. ultimo fuſè etiam oſtenditur. Et quamvis, ubi rem clarè, & diſtinctè percipimus, non poſſimus ei non aſſentiri, neceſſarius iſte aſſenſus non ab infirmitate, ſed à ſolâ libertate, & perfectione noſtræ voluntatis pendet. Nam aſſentiri verò eſt in nobis perfectio (ut per ſe ſatis notum), nec voluntas unquam perfectior eſt, nec magis libera, quam cùm ſe prorſus determinat. Quod cùm contingere poteſt, ubi mens aliquid clarè, & diſtinctè intelligit, neceſſariò eam perfectionem ſtatim ſibi dabit (per Ax. 5.). Quare longè abeſt, ut per id, quod minimè indifferentes ſimus in amplectendo vero, nos minùs liberos eſſe intelligamus. Nam contrà pro certo ſtatuimus, quò magis indifferentes ſumus, eò nos minùs liberos eſſe.

Reſtat itaque hic tantùm explicandum, quomodo error

reſpectu hominis nihil ſit, niſi privatio, reſpectu verò Dei mera negatio. Quod facilè videbimus, ſi priùs animadvertamus, nos ex eo, quod multa percipimus præter ea, quæ clarè intelligimus, perfectiores eſſe, quàm ſi ea non perciperemus: ut clarè ex eo conſtat, quod, ſi ſupponeretur, nos nihil clarè, & diſtinctè poſſe percipere, ſed tantùm confuſè, nihil perfectius haberemus, quàm res confuſè percipere, nec aliud noſtræ naturæ deſiderari poſſet. Porrò rebus, quamvis confuſis, aſſentiri, quatenus etiam actio quædam eſt, perfectio eſt. Quod etiam unicuique manifeſtum erit, ſi, ut ſuprà, ſupponat, naturæ hominis repugnare, ut res clarè, & diſtinctè percipiat; tum enim perſpicuum evadet, longè melius homini eſſe, rebus, quamvis confuſis, aſſentiri, & libertatem exercere, quàm ſemper indifferentem, hoc eſt (ut modò oſtendimus) in infimo gradu libertatis manere. Et ſi etiam ad uſum, & utilitatem vitæ humanæ attendere volumus, id prorſus neceſſarium reperiemus, ut quotidiana experientia unumquemque ſatis docet.

Cùm igitur omnes modi, quos cogitandi habemus, quatenus in ſe ſolis ſpectantur, perfecti ſint: non poteſt eatenus in iis eſſe id, quod formam erroris conſtituit. Verùm ſi ad modos volendi, prout ab invicem differunt, attendamus, alios aliis perfectiores inveniemus, prout alii aliis voluntatem minùs indifferentem, hoc eſt, magis liberam reddunt. Deinde etiam videbimus, quòd, quamdiu rebus confuſis aſſentimur, efficiamus, ut mens minùs apta ſit ad verum à falſo dignoſcendum: ac proinde ut optimâ libertate careamus. Quare rebus confuſis aſſentiri, quatenus quid poſitivum eſt, nihil imperfectionis, nec formam erroris continet: ſed tantùm quatenus eo optimâ libertate, quæ ad noſtram naturam ſpectat, & in noſtrâ poteſtate eſt, nos noſmet privamus. Tota igigitur imperfectio erroris in ſolâ optimæ libertatis privatione conſiſtet, quæ error vocatur; Privatio autem dicitur, quia aliquâ perfectione, quæ noſtræ naturæ competit, privamur;

Error verò, quia noſtrâ culpâ eâ perfectione caremus, quatenus, quemadmodum poſſumus, voluntatem non intra limites intellectûs continemus. Cùm igitur error nihil aliud ſit reſpectu hominis, quàm privatio perfecti, ſive recti uſûs libertatis, ſequitur illam non in ullâ facultate, quam à Deo habet, nec etiam in ullâ facultatum operatione, quatenus à Deo dependet, ſitam eſſe. Nec dicere poſſumus, quòd Deus nos majori intellectu, quàm nobis dare potuerat, privavit, ac proinde fecit, ut in errores incidere poſſemus: Nam nullius rei natura à Deo aliquid exigere poteſt: Nec aliquid ad aliquam rem pertinet, præter id, quod Dei voluntas ei largiri voluit; nihil enim ante Dei voluntatem extitit, nec etiam concipi poteſt (ut fuſè in noſtr. Appendic. Part. 2. cap. 7. & 8. explicatur). Quare Deus non magis nos majori intellectu, ſive perfectiori facultate intelligendi privavit, quàm circulum proprietatibus globi, & peripheriam proprietatibus ſphæræ.

Cùm itaque nulla noſtrarum facultatum, quomodocunque conſideretur, ullam in Deo imperfectionem oſtendere poſſit: clarè ſequitur, quòd imperfectio illa, in quâ forma erroris conſiſtit, non, niſi reſpectu hominis, ſit privatio; verùm ad Deum, ut ejus cauſam relata, non privatio, ſed tantùm negatio dici poſſit.

PROPOSITIO XVI.

Deus eſt incorporeus.

DEMONSTRATIO.

CORpus eſt ſubjectum immediatum motûs localis (per Def. 7.): quare ſi Deus eſſet corporeus, divideretur in partes, quod cùm clarè involvat imperfectionem, abſurdum eſt de Deo (per Def. 8.) affirmare.

ALITER.

Si Deus eſſet corporeus, poſſet in partes dividi (per Def. 7). Jam vel unaquæque pars per ſe poſſet ſubſiſtere, vel non poſſet ſubſiſtere: ſi hoc, eſſet ſimilis cæteris, quæ à Deo creata ſunt, ac proinde, ut omnis res creata, continuò eâdem vi à Deo procrearetur (per Propoſ. 10. & Ax. 11.), & ad Dei naturam non magis, quàm cæteræ res creatæ, pertineret, q. e. abſurdum (per Prop. 5.). Verùm ſi unaquæque pars per ſe exiſtit, debet etiam unaquæque neceſſariam exiſtentiam involvere (per Lem. 2. Propoſ. 7.), & conſequenter unaquæque ens eſſet ſummè perfectum (per Corol. Lem. 2. Prop. 7.): ſed hoc etiam eſt abſurdum (per Prop. 11.): ergo Deus eſt incorporeus, q. e. dem.

PROPOSITIO XVII.

Deus eſt ens ſimpliciſſimum.

DEMONSTRATIO.

SI Deus ex partibus componeretur, deberent partes (ut facilè omnes concedent) priores ad minimum naturâ Deo eſſe, quod eſt abſurdum (per Corol. 4. Prop. 12.). Eſt igitur ens ſimpliciſſimum, q. e. d.

COROLLARIUM.

Hinc ſequitur, Dei intelligentiam, voluntatem, ſeu Decretum, & Potentiam, non diſtingui, niſi ratione ab ejus eſſentiâ.

PROPOSITIO XVIII.

Deus eſt immutabilis.

DEMONSTRATIO.

SI Deus eſſet mutabilis, non poſſet ex parte, ſed deberet ſecundùm totam eſſentiam mutari (per Prop. 17.). At eſſentia Dei neceſſariò exiſtit (per Prop. 5. 6. & 7.): ergo Deus eſt immutabilis, q. e. d.

PROPOSITIO XIX.

Deus eſt æternus.

DEMONSTRATIO.

DEus eſt ens ſummè perfectum (per Def. 8.), ex quo ſequitur (per Prop. 5.), ipſum neceſſariò exiſtere. Si jam ipſi limitatam exiſtentiam tribuamus, limites ejus exiſtentiæ neceſſariò, ſi non à nobis, ſaltem ab ipſo Deo debent intelligi (per Prop. 9.), quia eſt ſummè intelligens; quare Deus ultra illos limites ſe, hoc eſt (per Def. 8.) ens ſummè perfectum, non exiſtentem intelliget, quod eſt abſurdum (per Prop. 5.): ergo Deus non limitatam, ſed infinitam habet exiſtentiam, quam æternitatem vocamus. Vide cap. 1. Part. 2. noſtr. Append. Deus igitur eſt æternus, q. e. d.

PROPOSITIO XX.

Deus omnia ab æterno præordinavit.

DEMONSTRATIO.

CUm Deus ſit æternus (per præced.), erit ejus intelligentia æterna, quia ad ejus æternam eſſentiam pertinet (per

Corol. Prop. 17.): atqui ejus intellectus ab ejus voluntate ſive decreto in re non differt (per Corol. Prop. 17.); ergo cùm dicimus Deum ab æterno res intellexiſſe, ſimul dicimus eum ab æterno res ita voluiſſe, ſive decreviſſe, q. e. d.

COROLLARIUM.

Ex hac Propoſitione ſequitur Deum eſſe ſummè conſtantem in ſuis operibus.

PROPOSITIO XXI.

Subſtantia extenſa in longum, latum, & profundum reverâ exiſtit: Noſque uni ejus parti uniti ſumus.

DEMONSTRATIO.

RES extenſa, prout à nobis clarè, & diſtinctè percipitur, ad Dei naturam non pertinet (per Propoſ. 16.): Sed à Deo creari poteſt (per Corol. Propoſ. 7. & per Prop. 8.). Deinde clarè, & diſtinctè percipimus (ut unusquiſque in ſe, quatenus cogitat, reperit), ſubſtantiam extenſam cauſam ſufficientem eſſe ad producendum in nobis titillationem, dolorem, ſimilesque ideas, ſive ſenſationes, quæ continuò in nobis, quamvis invitis, producuntur: at, ſi præter ſubſtantiam extenſam, aliam noſtrarum ſenſationum cauſam, putà Deum, aut Angelum fingere volumus, ſtatim nos clarum, ac diſtinctum, quem habemus, conceptum deſtruimus. Quapropter, quamdiu ad noſtras perceptiones rectè attendimus, ut nihil admittamus, niſi quod clarè, & diſtinctè percepimus, prorſus propenſi, ſeu minimè indifferentes erimus ad aſſentiendum, quòd ſubſtantia extenſa ſola ſit cauſa noſtrarum ſenſationum; ac proinde ad affirmandum, quòd res extenſa à Deo creata, exiſtat. Atque in hoc ſanè falli non poſſumus (per Prop. 14. cum Scholio): Quare verè affirmatur, quòd ſubſtantia ex-

Vide Demonſtrationem Propoſ. 14. & Schol. Propoſ. 15.

tenſa in longum, latum, & profundum exiſtat, quod erat primum.

Porrò inter noſtras ſenſationes, quæ in nobis (ut jam demonſtravimus) à ſubſtantiâ extenſâ produci debent, magnam differentiam obſervamus, nempe ubi dico me ſentire, ſeu videre arborem, ſeu ubi dico, me ſitire, dolere, &c. Hujus autem differentiæ cauſam clarè video me non poſſe percipere, niſi priùs intelligam, me uni parti materiæ arctè eſſe unitum, & aliis non item. Quod cùm clarè, & diſtinctè intelligam, nec ullo alio modo à me percipi poſſit: verum eſt (per Propoſ. 14. cum Scholio), me uni materiæ parti unitum eſſe, quod erat ſecundum. Demonſtravimus igitur, quod e. d.

Nota: Niſi Lector hîc ſe conſideret tantùm, ut rem cogitantem, & corpore carentem, & omnes rationes, quas antea habuit credendi, quòd corpus exiſtat, tanquam præjudicia deponat, fruſtra hanc demonſtrationem intelligere conabitur.

Finis primæ Partis.

PRINCIPIA PHILOSOPHIÆ

MORE GEOMETRICO DEMONSTRATA.

PARS II.

POSTULATUM.

PEtitur hîc tantùm, ut unusquiſque ad ſuas perceptiones quàm accuratiſſimè attendat, quò clarum ab obſcuro diſtinguere poſſit.

DEFINITIONES.

I. *Extenſio* eſt id, quod tribus dimenſionibus conſtat; non autem per extenſionem intelligimus actum extendendi, aut aliquid à quantitate diſtinctum.

II. Per *Subſtantiam* intelligimus id, quod ad exiſtendum ſolo Dei concurſu indiget.

III. *Atomus* eſt pars materiæ ſuâ naturâ indiviſibilis.

IV. *Indefinitum* eſt id, cujus fines (ſi quos habet) ab humano intellectu inveſtigari nequeunt.

V. *Vacuum* eſt extenſio ſine ſubſtantiâ corporeâ.

VI. *Spatium* ab extenſione non, niſi ratione, diſtinguimus, ſive in re non differt. Lege Art. 10. Part. 2. Princip.

VII. Quod per cogitationem dividi intelligimus, id *diviſibile* eſt, ſaltem potentiâ.

VIII. *Motus localis* eſt tranſlatio unius partis materiæ, ſive unius corporis, ex viciniâ eorum corporum, quæ illud immediatè contingunt, & tanquam quieſcentia ſpectantur, in viciniam aliorum.

Hac Definitione utitur Carteſius ad motum localem explicandum, quæ ut rectè intelligatur, conſiderandum venit

1°. *Quòd per partem materiæ intelligit, id omne, quod ſimul tranſfertur, etſi rurſus id ipſum conſtare poſſit ex multis partibus.*

2°. *Quòd ad vitandam confuſionem in hac definitione loquitur tantùm de eo, quod perpetuò eſt in re mobili, ſcilicet tranſlatione, ne confundatur, ut paſſim ab aliis factum eſt, cum vi vel actione, quæ transfert: Quam vim vel actionem vulgò putant tantùm ad motum requiri, non verò ad quietem, in quo planè decipiuntur. Nam, ut per ſe notum, eadem vis requiritur, ut alicui corpori quieſcenti certi gradus motûs ſimul imprimantur, quæ requiritur, ut rurſus eidem corpori certi iſti gradus motûs ſimul adimantur, adeòque planè quieſcat. Quin etiam experientiâ probatur; nam ferè æquali vi utimur, ad navigium in aquâ ſtagnante quieſcens impellendum, quàm ad idem, cùm movetur, ſubitò retinendum; & certè planè eadem eſſet, niſi ab aquæ ab eo ſublevatæ gravitate, & lentore in retinendo adjuvaremur.*

3°. *Quòd ait, tranſlationem fieri ex viciniâ corporum contiguorum in viciniam aliorum, non verò ex uno loco in alium. Nam locus (ut ipſe explicuit Art. 13. Part. 2.) non eſt aliquid in re, ſed tantùm pendet à noſtra cogitatione, adeò ut idem corpus poſſit dici locum ſimul mutare, & non mutare: non verò è viciniâ corporis contigui ſimul transferri, & non transferri: una enim tantùm corpora eodem temporis momento eidem mobili contigua eſſe poſſunt.*

4°. *Quòd non ait abſolutè tranſlationem fieri ex viciniâ corporum contiguorum, ſed eorum duntaxat, quæ tanquam quieſcentia ſpectantur: nam ut tranſferatur corpus A à corpore B quieſcente, eadem vis, & actio requiritur ex unâ parte, quæ ex alterâ; quod clarè apparet exemplo ſcaphæ, luto ſive arenæ, quæ in fundo aquæ ſunt, adhærentis; hæc enim ut propellatur, æqualis neceſſariò vis tam fundo, quam ſcaphæ impingenda erit. Quapropter vis, quâ corpora moveri debent, æquè corpori moto, atque quieſcenti, impenditur. Tranſlatio verò eſt reciproca; nam ſi ſcapha ſeparetur ab arenâ, arena*

etiam à ſcaphâ ſeparatur. Si itaque abſolutè corporum, quæ à ſe invicem ſeparantur, uni in unam, alteri in alteram partem, æquales motus tribuere, & unum non tanquam quieſcens ſpectare vellemus, idque ob id ſolum, quod eadem actio ſit in uno, quæ in altero, tum etiam corporibus, quæ ab omnibus tanquam quieſcentia ſpectantur, e. g. arenæ, à quâ ſcapha ſeparatur, tantundem motûs tribuere cogeremur, quantum corporibus motis; nam, uti oſtendimus, eadem actio requiritur ex unâ, quæ ex alterâ parte, & tranſlatio eſt reciproca: ſed hoc à communi loquendi uſu nimium abhorreret. Verùm quamvis ea corpora, à quibus ſeparantur alia, tanquam quieſcentia ſpectentur, ac etiam talia vocentur, tamen recordabimur, quòd id omne, quod in corpore moto eſt, propter quod moveri dicitur, etiam ſit in corpore quieſcente.

5°. *Denique ex Def. etiam clarè apparet, quod unumquodque corpus habeat unum duntaxat motum ſibi proprium, quoniam ab unis tantùm corporibus ſibi contiguis, & quieſcentibus recedere intelligitur: Attamen, ſi corpus motum ſit pars aliorum corporum, alios motus habentium, clarè intelligimus, ipſum etiam participare poſſe ex aliis innumeris; ſed quia non facilè tàm multi ſimul intelligi, nec etiam omnes agnoſci poſſunt, ſufficiet unicum illum, qui cuique corpori eſt proprius, in ipſo conſiderare. Lege Art. 31. Part. 2. Princip.*

IX. Per *Circulum corporum motorum* tantùm intelligimus, cùm ultimum corpus, quod propter impulſum alterius movetur, primum motorum immediatè tangit: quamvis linea, quæ ab omnibus corporibus ſimul per impulſum unius motûs deſcribitur, ſit valdè contorta.

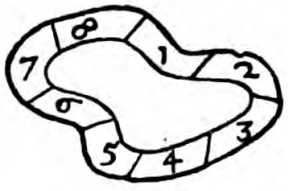

AXIOMATA.

I. NIhili nullæ ſunt proprietates.

II. NQuidquid ab aliquâ re tolli poteſt, eâ integrâ remanente, ipſius eſſentiam non conſtituit: id autem, quod, ſi auferatur, rem tollit, ejus eſſentiam conſtituit.

III. In duritie nihil aliud ſenſus nobis indicat, nec aliud de ipſâ clarè, & diſtinctè intelligimus, quàm quòd partes durorum corporum motui manuum noſtrarum reſiſtunt.

IV. Si duo corpora ad invicem accedant, vel ab invicem recedant, non ideò majus aut minus ſpatium occupabunt.

V. Pars materiæ, ſive cedat, ſive reſiſtat, non ideò naturam corporis amittit.

VI. Motus, quies, figura, & ſimilia non poſſunt concipi ſine extenſione.

VII. Ultra ſenſiles qualitates nihil remanet in corpore præter extenſionem, & ejus affectiones, in Part. 1. Principior. memoratæ.

VIII. Unum ſpatium, ſive extenſio aliqua non poteſt eſſe unâ vice major, quàm aliâ.

IX. Omnis extenſio dividi poteſt, ſaltem cogitatione.

De veritate hujus axiomatis nemo, qui elementa Matheſeos tantùm didicit, dubitat. Spatium enim datum inter tangentem, & circulum infinitis aliis circulis majoribus dividi ſemper poteſt. Quod idem etiam ex Hyperbolæ Aſymptotis patet.

X. Nemo fines alicujus extenſionis ſive ſpatii concipere poteſt, niſi ſimul ultra ipſos alia ſpatia, hoc immediatè ſequentia, concipiat.

XI. Si materia ſit multiplex, neque una aliam immediatè tangit, unaquæque neceſſariò ſub finibus, ultra quos non datur materia, comprehenditur.

XII. Minutiſſima corpora facilè motui manuum noſtrarum cedunt.

XIII. Unum ſpatium aliud ſpatium non penetrat, nec unâ vice majus eſt, quàm aliâ.

XIV. Si canalis A ſit ejuſdem longitudinis, ac C, at C duplo latior, quàm A, & aliqua materia fluida duplo celeriùs tranſeat per canalem A, quàm quæ tranſit per canalem C, tantundem materiæ eo-

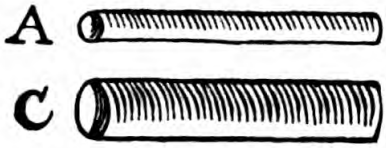

dem temporis ſpatio per canalem A tranſibit, quantum per C; & ſi per canalem A tantundem tranſeat, atque per C, illa duplo celeriùs movebitur.

XV. Quæ uni tertio conveniunt, inter ſe conveniunt. Et quæ ejuſdem tertii dupla ſunt, inter ſe ſunt æqualia.

XVI. Materia, quæ diverſimodè movetur, tot ad minimum habet partes actu diviſas, quot varii celeritatis gradus ſimul in ipſâ obſervantur.

XVII. Linea, inter duo puncta breviſſima, eſt recta.

XVIII. CorpusA à C verſus B motum, ſi contrario impulſu repellatur, per eandem verſus C movebitur lineam.

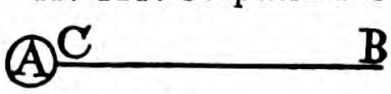

XIX. Corpora, quæ contrarios habent modos, cùm ſibi mutuo occurrunt, ambo aliquam variationem pati coguntur, vel ad minimùm alterutrum.

XX. Variatio in aliquâ re procedit à vi fortiori.

XXI. Si, cùm corpus 1 movetur verſus corpus 2, idque impellit, & corpus 8 ex hoc impulſu verſus 1 moveatur, corpora 1, 2, 3, &c. non poſſunt eſſe in rectâ lineâ: ſed omnia uſque ad 8 integrum circulum componunt; vid. Defin. 9.

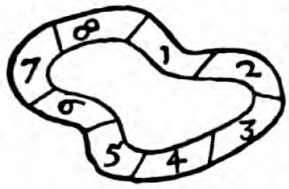

LEMMA I.

Ubi datur Extenſio ſive Spatium, ibi datur neceſſariò Subſtantia.

DEMONSTRATIO.

EXtenſio ſive ſpatium (per Ax. 1.) non poteſt eſſe purum nihil; eſt ergo attributum, quod neceſſariò alicui rei tribui debet. Non Deo (per Propoſ. 16. Part. 1.); ergo rei, quæ indiget ſolo concurſu Dei ad exiſtendum (per Propoſ. 12. Part. 1.), hoc eſt (per Def. 2. hujus), ſubſtantiæ, q. e. d.

LEMMA II.

Rarefactio, & Condenſatio clarè, & diſtinctè à nobis concipiuntur, quamvis non concedamus, corpora in rarefactione majus ſpatium occupare, quàm in condenſatione.

DEMONSTRATIO.

POſſunt enim clarè, & diſtinctè concipi per id ſolum, quòd partes alicujus corporis ab invicem recedant, vel ad invicem accedant. Ergo (per Ax. 4.) non majus, neque minus ſpatium occupabunt: nam ſi partes alicujus corporis, putà ſpongiæ, ex eo, quod ad invicem accedant, corpora, quibus ipſius intervalla replentur, expellant, per hoc ſolum iſtud corpus denſius reddetur, nec ideò minus ſpatium, quàm antea ejus partes occupabunt (per Ax. 4.). Et ſi iterum ab invicem recedant, & meatus ab aliis corporibus repleantur, fiet rarefactio, nec tamen majus ſpatium occupabunt. Et hoc, quod ope ſenſuum clarè percipimus in ſpongiâ, poſſumus ſolo intellectu concipere de omnibus corporibus, quamvis eorum intervalla humanum ſenſum planè effugiant. Quare Rarefactio, & Condenſatio clarè, & diſtinctè à nobis concipiuntur, &c. q. e. d.

Viſum fuit hæc præmittere, ut intellectus præjudicia de Spatio, Rarefactione &c. exueret, & aptus redderetur ad ea, quæ ſequentur, intelligenda.

PROPOSITIO I.

Quamvis durities, pondus, & reliquæ ſenſiles qualitates à corpore aliquo ſeparentur, integra remanebit nihilominus natura corporis.

DEMONSTRATIO.

IN duritie, putà hujus lapidis, nihil aliud ſenſus nobis indicat, nec aliud de ipſâ clarè, & diſtincte intelligimus, quàm

quòd partes durorum corporum motui manuum noſtrarum reſiſtant (per Ax. 3.): Quare (per Propoſ. 14. Part. 1.) durities etiam nihil aliud erit. Si verò iſtud corpus in pulviſculos quàm minutiſſimos redigatur, ejus partes facilè recedent (per Ax. 12.), nec tamen corporis naturam amittet (per Ax. 5.), q. e. d.

In pondere, cæteriſque ſenſilibus qualitatibus eodem modo procedit demonſtratio.

PROPOSITIO II.

Corporis ſive Materiæ natura in ſolâ extenſione conſiſtit.

DEMONSTRATIO.

NAtura corporis non tollitur ex ſublatione ſenſilium qualitatum (per Propoſ. 1. hujus); ergo neque conſtituunt ipſius eſſentiam (per Ax. 2.): Nihil ergo remanet præter extenſionem, & ejus affectiones (per Ax. 7.) <, welke (gem: ken: 6) niet zonder uytſtrekking begrepen konnen werden>. Quare, ſi tollatur extenſio, nihil remanebit, quod ad naturam corporis pertineat, ſed prorſus tolletur; ergo (per Ax. 2.) in ſolâ extenſione Corporis natura conſiſtit, q. e. d.

COROLLARIUM.

Spatium, & Corpus in re non differunt.

DEMONSTRATIO.

COrpus, & extenſio in re non differunt (per præced.), ſpatium etiam & extenſio in re non differunt (per Defin. 6.); ergo (per Axiom. 15.) ſpatium, & corpus in re non differunt, q. e. d.

SCHOLIUM.

Vide de his fuſiùs in Append. Part. 2. c. 3. & 9.

QUamvis dicamus, Deum eſſe ubique, non ideò concedi-tur Deum eſſe extenſum, hoc eſt (per præc.), corporeum; nam eſſe ubique refertur ad ſolam potentiam Dei, & ejus concurſum, quo res omnes conſervat: Adeò ut Dei, ubiquitas referatur non magis ad extenſionem ſive corpus, quàm ad angelos, & animas humanas. Sed notandum, quòd, cùm dicimus ipſius potentiam eſſe ubique, non ſecludamus ipſius eſſentiam; nam, ubi ipſius potentia, ibi etiam eſt ipſius eſſentia (per Corol. Propoſ. 17. P. 1.): Sed ſolùm, ut corporeitatem ſecludamus, hoc eſt, Deum non aliquâ potentiâ corporeâ eſſe ubique, ſed potentiâ ſive eſſentiâ divinâ, quæ communis eſt ad conſervandum extenſionem, & res cogitantes (per Prop. 17. P. 1.), quas profectò conſervare non potuiſſet, ſi ipſius potentia, hoc eſt, eſſentia corporea eſſet.

PROPOSITIO III.

Repugnat, ut detur vacuum.

DEMONSTRATIO.

PEr vacuum intelligitur extenſio ſine ſubſtantiâ corporeâ (per Def. 5.), hoc eſt (per Propoſ. 2. hujus), corpus ſine corpore, quod eſt abſurdum.

Ad uberiorem autem explicationem, & ad præjudicium de vacuo emendandum, legantur, Art. 17. & 18. Part. 2. Princ., ubi præcipuè notetur, quod corpora, inter quæ nihil interjacet, neceſſariò ſe mutuò tangant, & etiam, quòd nihili nullæ ſint proprietates.

PROPOSITIO IV.

Una pars corporis non majus ſpatium occupat unâ vice, quàm aliâ, & contrà idem ſpatium unâ vice non plus corporis continet, quàm aliâ.

DEMONSTRATIO.

SPatium, & corpus in re non differunt (per Corol. Prop. 2. hujus). Ergo cùm dicimus, ſpatium unâ vice non majus eſt, quàm aliâ (per Ax. 13.), ſimul dicimus, corpus non poſſe majus eſſe, hoc eſt, majus ſpatium occupare unâ vice, quàm aliâ, quod erat primum. Porrò ex hoc, quòd ſpatium, & corpus in re non differunt, ſequitur, cùm dicimus, corpus non poſſe majus ſpatium occupare unâ vice, quàm aliâ, nos ſimul dicere, idem ſpatium non plus corporis poſſe continere unâ vice, quam aliâ, q. e. d.

COROLLARIUM.

Corpora, quæ æquale ſpatium occupant, putà aurum, & aër, æquè multum materiæ, ſive ſubſtantiæ corporeæ habent.

DEMONSTRATIO.

SUbſtantia corporea non in duritie e. g. auri, neque in mollitie e. g. aëris, neque in ullâ ſenſilium qualitatum (per Propoſ. 1. hujus): ſed in ſolâ extenſione conſiſtit (per Propoſ. 2. hujus). Cùm autem (ex Hyp.) tantundem ſpatii, ſive (per Def. 6.) extenſionis ſit in uno, quàm in alio, ergo etiam tantundem ſubſtantiæ corporeæ, q. e. d.

PROPOSITIO V.

Nullæ dantur Atomi.

DEMONSTRATIO.

ATomi ſunt partes materiæ indiviſibiles ex ſuâ naturâ (per Def. 3.): ſed cùm natura materiæ conſiſtat in extenſione (per Prop. 2. hujus), quæ naturâ ſuâ, quantumvis parva, eſt diviſibilis (per Ax. 9. & Def. 7.), ergo pars materiæ, quantumvis parva, naturâ ſuâ eſt diviſibilis, h. e. nullæ dantur Atomi, ſive partes materiæ naturâ ſuâ indiviſibiles, q. e. d.

SCHOLIUM.

MAgna, & intricata quæſtio de Atomis ſemper fuit. Quidam aſſerunt dari Atomos, ex eo, quod infinitum non poteſt eſſe majus alio infinito; & ſi duæ quantitates, putà A, & dupla ipſius A, ſint diviſibiles in infinitum, poterunt etiam potentiâ Dei, qui eorum infinitas partes uno intuitu intelligit, in infinitas partes actu dividi. Ergo, cùm, ut dictum eſt, unum infinitum non majus ſit alio infinito, erit quantitas A æqualis ſuo duplo, quod eſt abſurdum. Deinde etiam quærunt, an dimidia pars numeri infiniti ſit etiam infinita; & an par ſit an impar, & alia ejuſmodi. Ad quæ omnia Carteſius reſpondit, nos non debere ea, quæ ſub noſtrum intellectum cadunt, ac proinde clarè, & diſtinctè concipiuntur, rejicere propter alia, quæ noſtrum intellectum aut captum excedunt, ac proinde non, niſi admodum inadæquatè, à nobis percipiuntur. Infinitum verò, & ejus proprietates humanum intellectum, naturâ ſcilicet finitum, excedunt; adeòque ineptum foret id, quod clarè, & diſtinctè de ſpatio concipimus, tanquam falſum rejicere, ſive de eo dubitare, prop-

terea quòd non comprehendamus infinitum. Et hanc ob cauſam Carteſius ea, in quibus nullos fines advertimus, qualia ſunt extenſio mundi, diviſibilitas partium materiæ &c. pro indefinitis habet. Lege Art. 26. Part. 1. Princip.

PROPOSITIO VI.

Materia eſt indefinitè extenſa, materiaque cœli, & terræ una eademque eſt.

DEMONSTRATIO

1. *Partis.* Extenſionis, id eſt (per Prop. 2. hujus) materiæ nullos fines imaginari poſſumus, niſi ultra ipſos alia ſpatia immediatè ſequentia (per Ax. 10.), id eſt (per Def. 6.) extenſionem ſive materiam concipiamus, & hoc indefinitè. Quod erat primum.

2. *Partis.* Eſſentia materiæ conſiſtit in extenſione (per Propoſ. 2. hujus), eaque indefinita (per 1. partem), hoc eſt (per Def. 4.) quæ ſub nullis finibus ab humano intellectu percipi poteſt: ergo (per Ax. 11.) non eſt multiplex, ſed ubique una eademque. Quod erat ſecundum.

SCHOLIUM.

HUcuſque de naturâ ſive eſſentiâ extenſionis egimus. Quod autem talis, qualem illam concipimus, à Deo creata exiſtat, Propoſitione ultimâ Primæ Partis demonſtravimus; & ex Propoſit. 12. primæ Partis ſequitur, nunc eandem eâdem, quâ creata eſt potentiâ, conſervari. Deinde etiam eâdem ultimâ Propoſ. prim. Part. demonſtravimus nos, quatenus res cogitantes, unitos eſſe parti alicui iſtius materiæ, cujus ope percipimus, dari actu omnes illas variationes, quarum, ex ſolâ materiæ contemplatione, eam ſcimus eſſe capacem, uti ſunt diviſibilitas, motus localis, ſive migratio

unius partis ex uno loco in alium, quam clarè, & diſtinctè percipimus, modò intelligamus, alias partes materiæ in locum migrantium ſuccedere. Atque hæc diviſio, & motus infinitis modis à nobis concipiuntur, ac proinde infinitæ etiam materiæ variationes concipi poſſunt. Dico, eas clarè diſtinctèque à nobis concipi, quamdiu nempe ipſas, tanquam extenſionis modos, non autem tanquam res ab extenſione realiter diſtinctas concipimus, ut fuſè eſt explicatum Princip. Part. 1. Et quamvis Philoſophi alios quamplures motus finxerunt, nobis tamen nihil, niſi quod clarè, & diſtinctè concipimus, admittentibus, quia nullius motûs, præter localem, extenſionem eſſe capacem, clarè, & diſtinctè intelligimus, nec etiam ullus alius ſub noſtram imaginationem cadit, nullus etiam præter localem erit admittendus.

Verùm Zeno, ut fertur, negavit motum localem, idque ob varias rationes, quas Diogenes Cynicus ſuo more refutavit, deambulando ſcilicet per Scholam, in quâ hæc à Zenone docebantur: auditoresque illius ſuâ deambulatione perturbando. Ubi autem ſenſit, ſe à quodam auditore detineri, ut ejus ambulationem impediret, ipſum increpuit, dicens, cur ſic auſus es tui magiſtri rationes refutare. Sed ne fortè quis per rationes Zenonis deceptus, putet ſenſus aliquid, motum ſcilicet, nobis oſtendere, quod planè intellectui repugnet, adeò ut mens etiam circa ea, quæ ope intellectûs clarè, & diſtinctè percipit, deciperetur; præcipuas ipſius rationes hic adferam, ſimulque oſtendam, eas non niſi falſis niti præjudiciis: nimirum, quia verum materiæ conceptum nullum habuit.

Primò itaque ajunt, ipſum dixiſſe, qúòd, ſi daretur motus localis, motus corporis circulariter ſummâ celeritate moti non differret à quiete: Atqui hoc abſurdum, ergo & illud. Probat conſequens. Illud corpus quieſcit, cujus omnia puncta aſſiduè manent in eodem loco: atqui omnia puncta corporis circulariter ſummâ celeritate moti aſſiduè manent in eodem loco; ergo &c. Atque hoc ipſum dicunt explicaſſe ex-

emplo rotæ, putà A B C, quæ ſi quâdam celeritate circa centrum ſuum moveatur, punctum A citiùs per B & C abſolvet circulum, quàm ſi tardiùs moveretur. Ponatur igitur e. g. cùm tardè incipit moveri poſt lapſam horam eſſe in eodem loco, à quo incepit. Quòd ſi verò duplo celeriùs moveri ponatur, erit in loco, à quo incepit moveri, poſt lapſam dimidiam horam, & ſi quadruplo celeriùs poſt lapſum quadrantem, & ſi concipiamus hanc celeritatem in infinitum augeri, & tempus diminui uſque in momenta: tum punctum A in ſummâ illâ celeritate omnibus momentis, ſive aſſiduè erit in loco, à quo incipit moveri, atque adeò in eodem ſemper manet loco; & id, quod de puncto A intelligimus, intelligendum etiam eſt de omnibus punctis hujus rotæ; quocirca omnia puncta in ſummâ illâ celeritate aſſiduè manent in eodem loco.

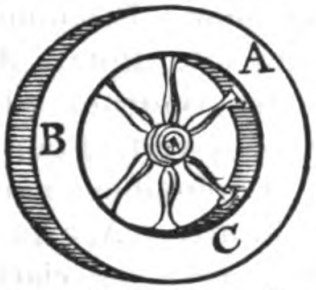

Verùm, ut reſpondeam, venit notandum hoc argumentum magis eſſe contra ſummam motûs celeritatem, quàm contra motum ipſum: attamen an rectè argumentetur Zeno, hîc non examinabimus, ſed potiùs ipſius præjudicia, quibus tota hæc argumentatio, quatenus ea motum impugnare putat, nititur, detegemus. Primò igitur ſupponit corpora adeò celeriter poſſe concipi moveri, ut celeriùs moveri nequeant. Secundò tempus componi ex momentis, ſicut alii componi quantitatem ex punctis indiviſibilibus conceperunt. Quod utrumque falſum: Nam nunquam motum adeò celerem concipere poſſumus, quo ſimul celeriorem non concipiamus. Repugnat enim noſtro intellectui, motum, quantumvis parvam lineam deſcribentem, adeò celerem concipere, ut celerior non dari poſſit. Atque idem etiam locum habet in tarditate: Nam implicat concipere motum adeò tardum, ut tardior non dari poſſit. De tempore etiam, quod motûs menſura eſt, idem aſſerimus, videlicet, quòd clarè repugnat noſtro intel-

lectui concipere tempus, quo brevius non dari poſſit. Quæ omnia ut probemus, veſtigia Zenonis ſequamur. Ponamus igitur, ut ipſe, Rotam A B C circa centrum tali celeritate moveri, ut punctum A omnibus momentis ſit in loco A, à quo movetur. Dico me clarè concipere celeritatem hac indefinitè celeriorem, & conſequenter momenta in infinitum minora. Nam ponatur, dum rota A B C circa centrum movetur, facere ope chordæ H, ut etiam alia rota D E F (quam ipſa duplo minorem pono) circa centrum moveatur. Cùm autem rota D E F duplo minor ſupponatur rotâ A B C, perſpicuum eſt, rotam D E F duplo celeriùs moveri rotâ A B C; & per conſequens punctum D ſingulis dimidiis momentis eſſe iterum in eodem loco, à quo incepit moveri. Deinde ſi rotæ A B C tribuamus motum rotæ D E F, tum D E F quadruplo celeriùs movebitur, quam antea; & ſi iterum hanc ultimam celeritatem rotæ D E F tribuamus rotæ A B C, tum D E F octuplo celeriùs movebitur, & ſic in infinitum. Verùm ex ſolo materiæ conceptu hoc clariſſimè apparet. Nam materiæ eſſentia conſiſtit in extenſione, ſive ſpatio ſemper diviſibili, ut probavimus; ac motus ſine ſpatio non datur. Demonſtravimus etiam, quòd una pars materiæ non poteſt ſimul duo ſpatia occupare; idem enim eſſet, ac ſi diceremus, unam partem materiæ æqualem eſſe ſuo duplo, ut ex ſuprà demonſtratis patet: ergo ſi pars materiæ movetur, per ſpatium aliquod movetur, quod ſpatium, quantumvis parvum fingatur eſſe, & per conſequens etiam tempus, per quod ille motus menſuratur, erit tamen diviſibile, & per conſequens duratio iſtius motûs ſive tempus diviſibile erit, & hoc in infinitum, q. e. d.

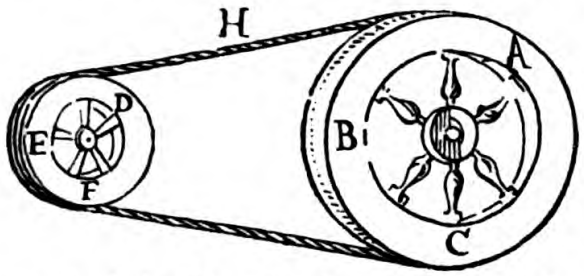

Pergamus jam ad aliud, quod ab ipſo allatum dicitur

ſophiſma, nempe hujusmodi. Si corpus movetur, aut movetur in loco, in quo eſt, aut in quo non eſt. At non, in quo eſt: nam, ſi alicubi eſt, neceſſariò quieſcit. Neque etiam, in quo non eſt: Ergo corpus non movetur. Sed hæc argumentatio eſt planè ſimilis priori; ſupponit enim etiam dari tempus, quo minus non detur: nam ſi ei reſpondeamus, corpus moveri non in loco, ſed à loco, in quo eſt, ad locum, in quo non eſt; rogabit, an in locis intermediis non fuit. Si reſpondeamus diſtinguendo, ſi per *fuit* intelligitur, *quievit*, nos negare alicubi fuiſſe, quamdiu movebatur: ſed ſi per *fuit* intelligitur, *exſtitit*, nos dicere, quòd, quamdiu movebatur, neceſſariò exiſtebat: Iterum rogabit, ubinam exſtiterit, quamdiu movebatur. Si denuo reſpondeamus, ſi per illud *ubinam exſtiterit*, rogare velit, *quem locum ſervaverit*, quamdiu movebatur, nos dicere nullum ſervaſſe: ſi verò *quem locum mutaverit*, nos dicere omnia, quæ aſſignare velit loca illius ſpatii, per quod movebatur, mutaſſe: perget rogare, an eodem temporis momento locum occupare, & mutare potuit. Ad quod denique reſpondemus, diſtinguendo ſcilicet, ipſum, ſi per temporis momentum, intelligat tale tempus, quo minus dari non poſſit, rem non intelligibilem, ut ſatis oſtenſum eſt, rogare, ideòque reſponſione indignam: ſi verò tempus eo ſenſu, quo ſuprà explicui, ſumit, id eſt, ſuo vero ſenſu, nunquam tam parvum tempus poſſe aſſignare, quo quamvis etiam vel indefinitè brevius ponatur, non poſſet corpus locum occupare & mutare, quòd ſatis attendenti eſt manifeſtum. Unde clarè patet, quod ſuprà dicebamus, ipſum ſupponere tempus tam parvum, quo minus dari non poſſit, ac proinde etiam nihil probare.

Præter hæc duo aliud adhuc Zenonis circumfertur argumentum, quod ſimul cum ejus refutatione legi poteſt apud Carteſ. Epiſtol. penultim. volum. prim.

Velim autem hîc Lectores meos animadvertere, me rationibus Zenonis meas oppoſuiſſe rationes, adeòque ipſum ratione

redarguiſſe; non autem ſenſibus, quemadmodum Diogenes fecit. Neque enim ſenſus aliud quid veritatis inquiſitori ſuggerere poſſunt, quàm Naturæ Phænomena, quibus determinatur ad illorum cauſas inveſtigandas: non autem unquam quid, quod intellectus clarè, & diſtinctè verum eſſe deprehendit, falſum eſſe, oſtendere. Sic enim nos judicamus, adeòque hæc noſtra eſt Methodus, res, quas proponimus, rationibus clarè, & diſtinctè ab intellectu perceptis, demonſtrare; inſuper habentes, quidquid, quod iis contrarium videtur, ſenſus dictent; qui, ut diximus, intellectum ſolummodo determinare queunt, ut hoc potiùs, quàm illud inquirat, non autem falſitatis, cùm quid clarè, & diſtinctè percepit, arguere.

PROPOSITIO VII.

Nullum corpus locum alterius ingreditur, niſi ſimul illud alterum locum alicujus alterius corporis ingrediatur.

DEMONSTRATIO.

Vide Fig. Prop. ſeq.

SI negas, ponatur, ſi fieri poteſt, corpus A ingredi locum corporis B, quod ſuppono ipſi A æquale, & à ſuo loco non recedere: ergo ſpatium, quod tantùm continebat B, jam (per Hypotheſ.) continet A & B: adeòque duplum ſubſtantiæ corporeæ, quàm antea continebat, quod (per Prop. 4. hujus) eſt abſurdum: Ergo nullum corpus locum alterius ingreditur, &c. q. e. d.

PROPOSITIO VIII.

Cùm corpus aliquod locum alterius ingreditur, eodem temporis momento locus ab eo derelictus ab alio corpore occupatur, quod ipſum immediatè tangit.

DEMONSTRATIO.

SI corpus B movetur verſus D, corpora A & C eodem temporis momento ad ſe invicem accedent, ac ſe invicem tangent, vel non. Si ad ſe invicem accedant, & tangant, conceditur intentum. Si verò non ad ſe invicem accedant, ſed totum ſpatium à B derelictum, inter A & C interjaceat, ergo corpus æquale ipſi B (per Corol. Propoſ. 2. hujus, & Corol. Prop. 4. hujus) interjacet. At non (per Hypotheſ.) idem B: ergo aliud, quod eodem temporis momento ipſius locum ingreditur; & cùm eodem temporis momento ingrediatur, nullum aliud poteſt eſſe, quàm quod immediatè tangit, per Schol. Prop. 6. hujus; ibi enim demonſtravimus, nullum dari motum ex uno loco in alium, qui tempus, quo brevius ſemper datur, non requirat: Ex quo ſequitur, ſpatium corporis B eodem temporis momento ab alio corpore non poſſe occupari, quod per ſpatium aliquod moveri deberet, antequam ejus locum ingrederetur. Ergo tantùm corpus, quod B immediatè tangit, eodem temporis momento illius locum ingreditur, q. e. d.

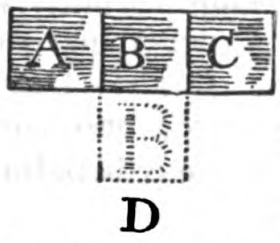

SCHOLIUM.

QUoniam partes materiæ realiter ab invicem diſtinguuntur (per Art. 61. Part. 1. Princip.), una abſque aliâ eſſe poteſt (per Corol. Propoſ. 7. Part. 1.); nec ab invicem dependent: Quare omnia illa figmenta de Sympathiâ, & Antipathiâ, ut falſa, ſunt rejicienda. Porrò cum cauſa alicujus effectûs ſemper poſitiva debeat eſſe (per Axiom. 8. Part. 1.), nunquam dicendum erit, quòd corpus aliquod movetur, ne detur vacuum: ſed tantùm ex alterius impulſu.

COROLLARIUM.

In omni motu integer Circulus corporum ſimul movetur.

DEMONSTRATIO.

EO tempore, quo corpus 1 ingreditur locum corporis 2, hoc corpus 2, in alterius locum, putà 3, debet ingredi, & ſic porrò (per Propoſ. 7. hujus): Deinde eodem temporis momento, quo corpus 1 locum corporis 2 ingrediebatur, locus, à corpore 1 derelictus, ab alio occupari debet (per Prop. 8. hujus), putà 8, aut aliud, quod ipſum 1 immediatè tangit; quod cùm fiat ex ſolo impulſu alterius corporis (per Scholium præced.), quod hic ſupponitur eſſe 1, non poſſunt omnia hæc corpora mota in eâdem rectâ lineâ eſſe (per Axiom. 21.): ſed (per Definit. 9) integrum circulum deſcribunt, q. e. d.

PROPOSITIO IX.

Si canalis ABC circularis ſit aquâ plenus, & in A ſit quadruplo latior, quàm in B, eo tempore, quo illa aqua (vel aliud corpus fluidum), quæ eſt in A, verſus B incipit moveri, aqua, quæ eſt in B, quadruplo celeriùs movebitur.

DEMONSTRATIO.

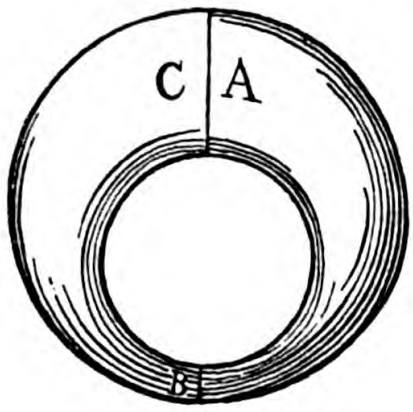

Cùm tota aqua, quæ eſt in A, movetur verſus B, debet ſimul tantundem aquæ ex C, quæ A immediatè tangit, ejus locum ingredi (per Propoſ. 8. hujus): & ex B tantundem aquæ locum C debebit ingredi (per eandem): ergo (per Ax. 14.) quadruplo celeriùs movebitur, q. e. d.

Id, quod de circulari canali di-

cimus, etiam eſt intelligendum de omnibus inæqualibus ſpatiis, per quæ corpora, quæ ſimul moventur, coguntur tranſire; demonſtratio enim in cæteris eadem erit.

LEMMA.

Si duo Semicirculi ex eodem centro deſcribantur, ut A & B: ſpatium inter peripherias erit ubique æquale: Si verò ex diverſis centris deſcribantur, ut C & D, ſpatium inter peripherias erit ubique inæquale.

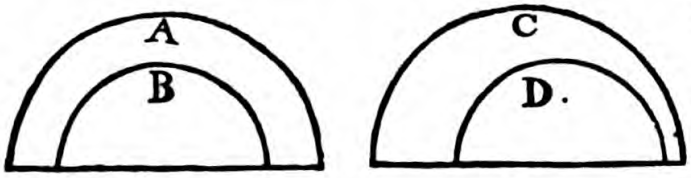

Demonſtratio patet ex ſolâ definitione circuli.

PROPOSITIO X.

Corpus fluidum, quod per Canalem ABC movetur, accipit indefinitos gradus celeritatis.

Vide Fig. Propoſ. præced.

DEMONSTRATIO.

SPatium inter A & B eſt ubique inæquale (per Lemm. præc.); ergo (per Propoſ. 9. hujus) celeritas, quâ corpus fluidum per canalem A B C movetur, erit ubique inæqualis. Porro, cùm inter A & B indefinita ſpatia ſemper minora atque minora cogitatione concipiamus (per Prop. 5. hujus), etiam ipſius inæqualitates, quæ ubique ſunt, indefinitas concipiemus, ac proinde (per Propoſ. 9. hujus) celeritatis gradus erunt indefiniti, q. e. d.

PROPOSITIO XI.

In materiâ, quæ per canalem A B C fluit, datur diviſio in particulas indefinitas.

Vide Fig. Propoſ. 9.

DEMONSTRATIO.

MAteria, quæ per canalem A B C fluit, acquirit ſimul indefinitos gradus celeritatis (per Prop. 10. hujus), ergo (per Ax. 16.) habet indefinitas partes reverâ diviſas, q. e. d. Lege Art. 34. & 35. Part. 2. Princip.

SCHOLIUM.

HUcuſque egimus de naturâ motûs; oportet jam, ut ejus cauſam inquiramus, quæ duplex eſt, primaria ſcilicet ſive generalis, quæ cauſa eſt omnium motuum, qui ſunt in mundo; & particularis, à quâ fit, ut ſingulæ materiæ partes motus, quos priùs non habuerunt, acquirant. Ad generalem quod attinet, cùm nihil ſit admittendum (per Propoſ. 14. Part. 1. & Schol. Prop. 17. ejuſd. Part.), niſi quod clarè, & diſtinctè percipimus, nullamque aliam cauſam præter Deum (materiæ ſcilicet creatorem) clarè, & diſtinctè intelligamus, manifeſtè apparet, nullam aliam cauſam generalem præter Deum eſſe admittendam. Quod autem hic de motu dicimus, etiam de quiete intelligendum venit.

PROPOSITIO XII.

Deus eſt cauſa principalis motûs.

DEMONSTRATIO.

Inſpiciatur Scholium proximè præcedens.

PROPOSITIO XIII.

Eandem quantitatem motûs, & quietis, quam Deus ſemel materiæ impreſſit, etiamnum ſuo concurſu conſervat.

DEMONSTRATIO.

CUm Deus ſit cauſa motûs, & quietis (per Propoſ. 12. hujus): etiamnum eâdem potentiâ, quâ eos creavit, conſervat (per Ax. 10. Part. 1.); & quidem eâdem illâ quantitate, quâ eos primò creavit (per Corollar. Prop. 20. Part. 1.), q. e. d.

SCHOLIUM.

I. QUamvis in Theologiâ dicatur, Deum multa agere ex beneplacito, & ut potentiam ſuam hominibus oſtendat, tamen cùm ea, quæ à ſolo ejus beneplacito pendent, non niſi divinâ revelatione innoteſcant, iſta in Philoſophiâ, ubi tantùm in id, quod ratio dictat, inquiritur, non erunt admittenda, ne Philoſophia cum Theologiâ confundatur.

II. Quamvis motus nihil aliud ſit in materiâ motâ, quàm ejus modus, certam tamen, & determinatam habet quantitatem, quæ quomodo intelligenda veniat, patebit ex ſequentibus. Lege Art. 36. Part. 2. Princ.

PROPOSITIO XIV.

Unaquæque res, quatenus ſimplex, & indiviſa eſt, & in ſe ſolâ conſideratur, quantùm in ſe eſt, ſemper in eodem ſtatu perſeverat.

Propoſitio hæc multis tanquam axioma eſt, eam tamen demonſtrabimus.

DEMONSTRATIO.

CUm nihil ſit in aliquo ſtatu, niſi ex ſolo Dei concurſu (per Prop. 12. Part. 1.), & Deus in ſuis operibus ſit ſummè conſtans (per Corol. Propoſ. 20. Part. 1.): ſi ad nullas cauſas externas, particulares ſcilicet attendamus, ſed rem in ſe ſolâ conſideremus, affirmandum erit, quod illa, quantùm in ſe eſt, in ſtatu ſuo, in quo eſt, ſemper perſeverat, q. e. d.

COROLLARIUM.

Corpus, quod ſemel movetur, ſemper moveri pergit, niſi à cauſis externis retardetur.

DEMONSTRATIO.

Patet hoc ex prop. præc.: attamen ad præjudicium de motu emendandum, lege Art. 37. & 38. Part. 2. Princip.

PROPOSITIO XV.

Omne corpus motum ex ſe ipſo tendit, ut ſecundùm lineam rectam, non verò curvam pergat moveri.

Hanc propoſitionem inter axiomata numerare liceret, eam tamen ex præcedentibus ſic demonſtrabo.

DEMONSTRATIO.

MOtus, quia Deum tantùm (per Propoſ. 12. hujus) pro cauſâ habet, nullam unquam ex ſe vim habet ad exiſtendum (per Axiom. 10. Part. 1.): ſed omnibus momentis à Deo quaſi procreatur (per illa, quæ demonſtrantur, circa axioma jam citatum). Quapropter, quamdiu ad ſolam motûs naturam attendimus, nunquam ipſi durationem tribuere poterimus, tanquam ad ejus naturam pertinentem, quæ major aliâ poteſt concipi. At ſi dicatur, ad naturam alicujus corporis moti pertinere, ut lineam curvam aliquam ſuo motu deſcribat, magis diuturnam durationem motûs naturæ tribueretur, quàm ubi ſupponitur, de corporis moti naturâ eſſe, tendere, ut moveri pergat ſecundùm lineam rectam (per Ax. 17.). Cùm autem (ut jam demonſtravimus) talem durationem motûs naturæ tribuere non poſſumus; ergo neque etiam ponere, quòd de corporis moti naturâ ſit, ut ſecundùm ullam lineam curvam, ſed tantùm ut ſecundùm rectam moveri pergat, q. e. d.

SCHOLIUM.

HÆc Demonſtratio videbitur forſan multis non magis oſtendere, ad naturam motûs non pertinere, ut lineam curvam, quàm ut lineam rectam deſcribat, idque propterea quòd nulla poſſit aſſignari recta, quâ minor ſive recta ſive curva non detur, neque ulla curva, quâ etiam alia curva minor non detur. Attamen, quamvis hæc conſiderem, demonſtrationem nihilominus rectè procedere judico: quandoquidem ipſa ex ſolâ univerſali eſſentiâ, ſive eſſentiali differentiâ linearum, non verò ex uniuscujuſque quantitate, ſive accidentali differentiâ, id, quod demonſtrandum proponebatur, concludit. Verùm ne rem per ſe ſatis claram demonſtrando obſcuriorem reddam, Lectores ad ſolam motûs definitionem remitto, quæ nihil aliud de motu affirmat, quàm tranſlationem unius partis materiæ ex viciniâ &c. in viciniam aliorum, &c. Ideòque niſi hanc tranſlationem ſimpliciſſimam concipiamus, hoc eſt, eam ſecundùm lineam rectam fieri, motui aliquid affingimus, quod in ejus definitione, ſive eſſentiâ non continetur: adeòque ad ejus naturam non pertinet.

COROLLARIUM.

Ex propoſitione hac ſequitur omne corpus, quod ſecundùm lineam curvam movetur, continuò à lineâ, ſecundum quam ex ſe pergeret moveri, deflectere; idque vi alicujus cauſæ externæ (per Propoſ. 14. hujus).

PROPOSITIO XVI.

Omne corpus, quod circulariter movetur, ut lapis ex. gr. in fundâ, continuò determinatur, ut ſecundùm tangentem pergat moveri.

DEMONSTRATIO.

CORpus, quod circulariter movetur, continuò à vi externâ impeditur, ne ſecundum lineam rectam pergat moveri (per Corol. præcedentis): quâ ceſſante corpus ex ſe perget ſecundùm lineam rectam moveri (per Propoſ. 15.). Dico præterea corpus, quod circulariter movetur, à cauſâ externâ determinari, ut ſecundùm tangentem pergat moveri. Nam, ſi negas, ponatur lapis in B à fundâ ex. g. non ſecundùm tangentem B D determinari, ſed ſecundùm aliam lineam ab eodem puncto extra, aut intra circulum conceptam, ut BF, quando funda ex parte L verſus B venire ſupponitur, aut ſecundùm BG (quam intelligo cum lineâ BH, quæ à centro ducitur per circumferentiam, eamque in puncto B ſecat, angulum conſtituere æqualem angulo FBH), ſi contrà ſupponatur funda ex parte C verſus B venire. At, ſi lapis in puncto B ſupponatur à fundâ, quæ ab L verſus B circulariter movetur, determinari, ut verſus F pergat moveri: neceſſariò (per Ax. 18.) ubi funda contrariâ determinatione à C verſus B movetur, determinabitur, ut ſecundùm eandem lineam BF contrariâ determinatione pergat moveri, ac proinde verſus Konon verò verſus G tendet, quod eſt contra hypotheſin. Et cùm nulla linea, quæ per punctum B poteſt duci, præter tangentem ſtatui poſſit, cum lineâ BH angulos ad eandem partem, ut DBH, & ABH, æquales efficiens: nulla præter tangentem datur, quæ eandem hypotheſin ſervare poteſt, ſive funda ab L verſus B, ſive à C verſus B moveatur, ac proinde nulla præter tangentem ſtatuenda eſt, ſecundùm quam tendit moveri, q. e. d.

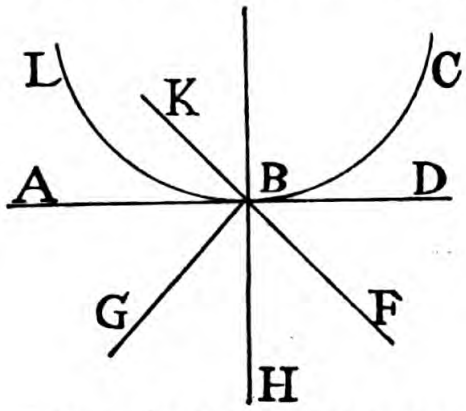

Patet ex Prop. 18. & 19. lib. 3. Elemt.

ALITER.

Concipiatur, loco circuli, Hexagonum ABH circulo inſcriptum, & corpus C in uno latere AB quieſcere: deinde concipiatur regula DBE (cujus unam extremitatem in centro D fixam, alteram vero mobilem ſuppono) circa centrum D moveri, ſecans continuò lineam AB. Patet, quòd ſi regula DBE, dum ita concipitur moveri, corpori C occurrat eo tempore, quo lineam AB ad angulos rectos ſecat, ipſa regula corpus C ſuo impulſu determinabit, ut ſecundùm lineam FBAG, verſus G pergat moveri, hoc eſt, ſecundùm latus AB indefinitè productum. Verùm quia Hexagonum ad libitum aſſumpſimus, idem erit affirmandum de quâcunque aliâ figurâ, quam huic circulo concipimus poſſe inſcribi: Nempe quòd, ubi corpus C, in uno figuræ latere quieſcens, à regulâ DBE impellitur eo tempore, quo ipſa latus illud ad angulos rectos ſecat, ab illâ regulâ determinabitur, ut ſecundùm illud latus indefinitè productum pergat moveri. Concipiamus igitur, loco Hexagoni, figuram rectilineam infinitorum laterum (hoc eſt, circulum ex def. Archimedis): patet regulam DBE, ubicunque corpori C occurrat, ipſi ſemper occurrere eo tempore, quo aliquod talis figuræ latus ad angulos rectos ſecat, adeòque nunquam ipſi

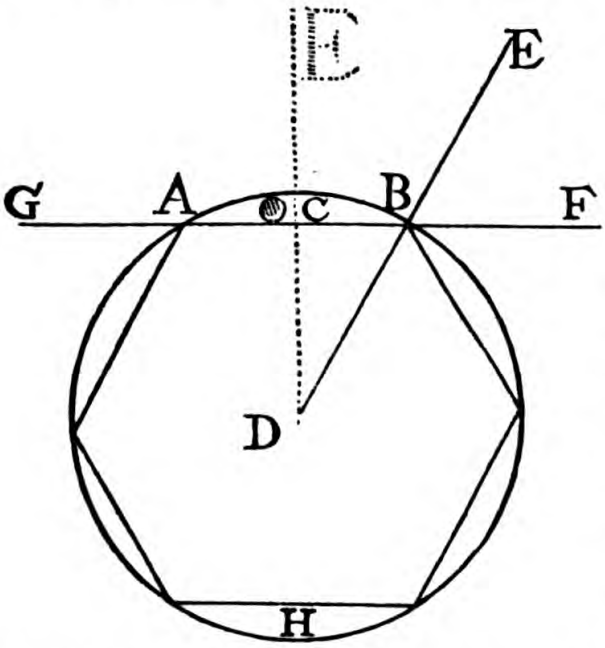

corpori C occurret, quin ipſum ſimul determinabit, ut ſecundùm illud latus indefinitè productum pergat moveri. Cumque quodlibet latus ad utramvis partem productum, ſemper extra figuram cadere debeat, erit hoc latus indefinitè productum tangens figuræ infinitorum laterum, hoc eſt, circuli. Si itaque loco regulæ concipiamus fundam circulariter motam, hæc lapidem continuò determinabit, ut ſecundùm tangentem pergat moveri, q. e. d.

Notandum hîc eſt, utramque hanc demonſtrationem poſſe accommodari quibuslibet figuris curvilineis.

PROPOSITIO XVII.

Omne corpus, quod circulariter movetur, conatur recedere à centro circuli, quem deſcribit.

DEMONSTRATIO.

QUamdiu aliquod corpus circulariter movetur, tamdiu cogitur ab aliquâ cauſâ externâ, quâ ceſſante ſimul pergit moveri ſecundum lineam tangentem (per præced.), cujus omnia puncta præter id, quod circulum tangit, extra circulum cadunt (per Prop. 16. lib. 3. El.) ac proinde longiùs à centro diſtant: Ergo, cùm lapis, qui circulariter movetur in fundâ EA, eſt in puncto A, conatur pergere ſecundum lineam, cujus omnia puncta longiùs diſtant à centro E, quàm omnia puncta circumferentiæ L A B, quod nihil aliud eſt, quàm recedere conari à centro circuli, quem deſcribit, q. e. d.

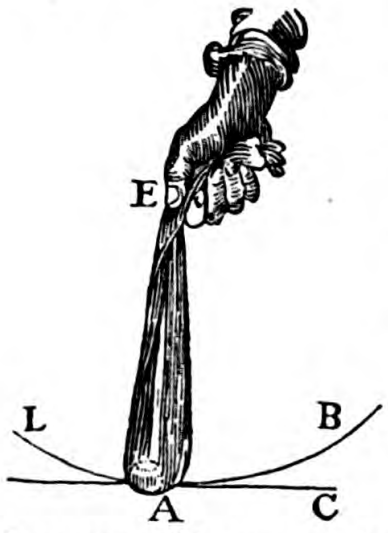

PROPOSITIO XVIII.

Si corpus aliquod, putà A, verſus aliud corpus quieſcens B moveatur, nec tamen B propter impetum corporis A aliquid ſuæ quietis amittat; neque etiam A ſui motûs aliquid amittet, ſed eandem quantitatem motûs, quàm antea habebat, prorſus retinebit.

DEMONSTRATIO.

SI negas, ponatur corpus A perdere de ſuo motu, nec tamen id, quod perdidit, in aliud transferre, putà in B; dabitur in naturâ, cum id contingit, minor quantitas motûs, quàm antea, quod eſt abſurdum (per Prop. 13. hujus). Eodem modo procedit Demonſtratio reſpectu quietis in corpore B, quare, ſi unum in aliud nihil transferat, B omnem ſuam quietem, & A omnem ſuum motum retinebit, q. e. d.

PROPOSITIO XIX.

Motus, in ſe ſpectatus, differt à ſuâ determinatione verſus certam aliquam partem; neque opus eſt, corpus motum, ut in contrariam partem feratur ſive repellatur, aliquamdiu quieſcere.

DEMONSTRATIO.

PONatur, ut in præced. corpus A verſus B in directum moveri, & à corpore B impediri, ne ulteriùs pergat; ergo (per præced.) A ſuum integrum motum retinebit; nec quantumvis minimum ſpatium temporis quieſcet: attamen, cùm pergat moveri, non movetur verſus eandem partem, verſus quam priùs movebatur; ſupponitur enim à B impediri, ergo motu ſuo integro remanente, atque determinatione priore amiſſâ

verſus contrariam movebitur partem, non verò verſus ullam aliam (per illa, quæ cap. 2. Diopt. dicta ſunt); ideòque (per Ax. 2.) determinatio ad eſſentiam motûs non pertinet, ſed ab ipſâ differt, nec corpus motum, cum repellitur, aliquamdiu quieſcit, q.e.d.

COROLLARIUM.

Hinc ſequitur motum non eſſe motui contrarium.

PROPOSITIO XX.

Si corpus A corpori B occurrat, & ipſum ſecum rapiat, tantum motûs, quantum B propter occurſum A ab ipſo A acquirit, de ſuo motu A amittet.

DEMONSTRATIO.

SI negas, ponatur B plus aut minus motûs ab A acquire-

re, quàm A amittit; tota illa differentia erit addenda vel ſubtrahenda quantitati motûs totius naturæ, quod eſt abſurdum (per Propoſ. 13. hujus). Cùm ergo neque plus neque minus motûs corpus B poſſit acquirere, tantum ergo acquiret, quantum A amittet, q. e. d.

PROPOSITIO XXI.

Vid. Fig. Prop. præc. *Si corpus A duplo majus ſit, quàm B, & æquè celeriter moveatur, habebit etiam A duplo majorem motum, quàm B, ſive vim ad æqualem celeritatem cum B retinendam.*

DEMONSTRATIO.

PONatur e.g. loco A bis B, id eſt (ex Hyp.) unum A in duas æquales partes diviſum, utrumque B habet vim ad manendum in ſtatu, in quo eſt (per Prop. 14. hujus), eaque vis in utroque (ex Hyp.) eſt æqualis; ſi jam hæc duo B jungan-

tur, ſuam celeritatem retinendo, fiet unum A, cujus vis, & quantitas erit æqualis duobus B ſive dupla unius B, q. e. d.

Nota, hoc ex ſolâ motûs definitione etiam ſequi; quò enim corpus, quod movetur, majus eſt, eò plus materiæ datur, quæ ab aliâ ſeparatur: daturque igitur plus ſeparationis, hoc eſt (per Defin. 8.), plus motûs. Vide quæ 4°. notavimus circa motûs definitionem.

PROPOSITIO XXII.

Si corpus A æquale ſit corpori B, & A duplo celeriùs, quàm B moveatur, vis ſive motus in A, erit duplus ipſius B.

Vid. Fig. Propoſ. 2

DEMONSTRATIO.

PONatur B, cùm primò certam vim ſe movendi acquiſivit, acquiſiviſſe quatuor gradus celeritatis. Si jam nihil accedat, perget moveri (per Propoſ. 14. hujus), & in ſuo ſtatu perſeverare: ſupponatur denuo novam aliam vim acquirere ex novo impulſu priori æqualem, quâpropter iterum acquiret ultra quatuor priores, alios quatuor gradus celeritatis, quos etiam (per eand. Propoſ.) ſervabit, hoc eſt, duplo celeriùs, hoc eſt, æquè celeriter ac A movebitur, & ſimul duplam habebit vim, hoc eſt, æqualem ipſi A, quare motus in A eſt duplus ipſius B, q. e. d.

Nota, nos hîc per vim in corporibus motis, intelligere quantitatem motûs, quæ quantitas in æqualibus corporibus pro celeritate motûs major eſſe debet, quatenus eâ celeritate corpora æqualia, à corporibus immediatè tangentibus magis eodem tempore ſeparantur, quâm ſi tardiùs moverentur: adeòque (per Definit. 8.) plus motûs etiam habent: In quieſcentibus autem per vim reſiſtendi intelligere quantitatem quietis. Ex quibus ſequitur

COROLLARIUM I.

Quò corpora tardiùs moventur, eò magis de quiete participant:

corporibus enim celeriùs motis, quæ ipſis occurrunt, & minorem, quàm ipſa, vim habent, magis reſiſtunt, & etiam minùs à corporibus immediatè tangentibus ſeparantur.

COROLLARIUM II.

Si corpus A duplo celeriùs moveatur, quàm corpus B, & B duplo majus ſit, quàm A, tantundem motûs eſt in B majori, quàm in A minori, ac proinde etiam æqualis vis.

DEMONSTRATIO.

SIt B duplo majus, quàm A, & A duplo celeriùs moveatur, quàm B, & porrò C duplo minus ſit, quàm B, & duplo tardiùs moveatur, quàm A: ergo B (per Propoſ. 21. hujus) duplo majorem habebit motum, quàm C, & A (per Prop. 22. hujus) duplo majorem motum habebit, quàm C: ergo (per Axiom. 15.) B & A æqualem motum habent; eſt enim utriuſque motus ejuſdem tertii C duplus, q. e. d.

COROLLARIUM III.

EX his ſequitur, *motum à celeritate diſtingui*. Concipimus enim corporum, quæ æqualem habent celeritatem, unum plus motûs habere poſſe, quàm aliud (per Propoſ. 21. hujus): & contrà, quæ inæqualem habent celeritatem, æqualem motum habere poſſe (per Corol. præced.). Quod idem etiam ex ſolâ motûs definitione colligitur: nihil enim aliud eſt, quàm tranſlatio unius corporis ex viciniâ &c.

Verùm hîc notandum, Corollarium hoc tertium primo non repugnare: Nam celeritas duobus modis à nobis concipitur, vel quatenus corpus aliquod magis, aut minùs eodem tempore à corporibus illud immediatè tangentibus ſeparatur, & eatenus motûs vel quietis plus vel minus participat, vel quatenus eodem tempore majorem vel minorem lineam deſcribit, & eatenus à motu diſtinguitur.

Potuiſſem hîc alias propoſitiones adjungere ad uberiorem explicationem Propoſitionis 14. *hujus Partis, & vires rerum in quocunque ſtatu, ſicut hic circa motum fecimus, explicare: ſed ſufficiet Art.* 43. *Part.* 2. *Princip. perlegere, & tantùm unam propoſitionem annectere, quæ neceſſaria eſt ad ea, quæ ſequentur, intelligenda.*

PROPOSITIO XXIII.

Cùm modi alicujus corporis variationem pati coguntur, illa variatio ſemper erit minima, quæ dari poteſt.

DEMONSTRATIO.

Satis clarè ſequitur hæc Propoſitio ex Propoſ. 14. hujus.

PROPOSITIO XXIV. *Reg.* 1.

Si duo corpora, putà A & B, eſſent planè æqualia, & in directum, verſus ſe invicem æquè velociter moverentur, cùm ſibi mutuò occurrunt, utrumque in contrariam partem reflectetur nullâ ſuæ celeritatis parte amiſſâ. *Vid. Fig. Prop. 20.*

In hac hypotheſi clarè patet, quòd, ut horum duorum corporum contrarietas tollatur, vel utrumque in contrariam partem reflecti, vel unum alterum ſecum rapere debeat; nam quoad determinationem tantùm, non verò quoad motum ſibi ſunt contraria.

DEMONSTRATIO.

CUm A & B ſibi mutuò occurrunt, aliquam variationem pati debent (per Ax. 19.): cùm autem motus motui non ſit contrarius (per Corol. Propoſ. 19. hujus), nihil ſui motûs amittere cogentur (per Ax. 19.): Quam ob rem in ſolâ determinatione fiet mutatio: ſed unius determinationem tantùm, putà B, non poſſumus concipere mutari, niſi A, à quo mutari

deberet, fortius eſſe ſupponamus (per Ax. 20.). At hoc eſſet contra hypotheſin: ergo cùm mutatio determinationis in uno tantùm fieri non poſſit, fiet in utroque, deflectentibus ſcilicet A & B in contrariam partem, non verò verſus ullam aliam (per illa, quæ cap. 2. Dioptric. dicta ſunt), & motum ſuum integrum retinentibus, q. e. d.

PROPOSITIO XXV. *Reg.* 2.

Vid. Fig. Prop. 27. *Si mole eſſent inæqualia, B nempe majus, quàm A, cæteris ut priùs poſitis, tunc ſolum A reflectetur, & utrumque eâdem celeritate perget moveri.*

DEMONSTRATIO.

CUm A ſupponatur minus, quàm B, habebit etiam (per Propoſ. 21. hujus) minorem vim, quàm B; cùm autem in hac hypotheſi, ut in præcedenti, detur contrarietas in ſolâ determinatione, adeòque, ut in Prop. præced. demonſtravimus, in ſolâ determinatione variatio fieri debeat: fiet tantùm in A, & non in B (per Ax. 20.): quare A tantùm in contrariam partem à fortiori B reflectetur, ſuam integram celeritatem retinendo, q. e. d.

PROPOSITIO XXVI.

Vid. Fig. Prop. 27. *Si mole, & celeritate ſint inæqualia, B nempe duplo majus, quàm A, motus verò in A duplo celerior, quàm in B, cæteris ut priùs poſitis, ambo in contrariam partem reflectentur, unoquoque ſuam, quam habebant, celeritatem retinente.*

DEMONSTRATIO.

CUm A & B verſus ſe invicem moventur, ſecundùm hypotheſin, tantundem motûs eſt in uno, quam in alio (per Corol. 2. Propoſ. 22. hujus): quare motus unius motui alterius

non contrariatur (per Corol. Prop. 19. hujus), & vires in utroque ſunt æquales (per Corol. 2. Propoſ. 22. hujus): quare hæc hypotheſis prorſus eſt ſimilis hypotheſi Propoſitionis 24. hujus: adeòque per ejuſdem demonſtrationem A & B in contrariam partem, ſuum motum integrum retinendo, reflectentur, q. e. d.

COROLLARIUM.

Ex tribus hiſce præcedentibus Propoſitionibus clarè apparet, quòd determinatio unius corporis æqualem vim requirat, ut mutetur, quàm motus: unde ſequitur, corpus, quod plus, quàm dimidium ſuæ determinationis, & plus, quàm dimidiam partem ſui motûs amittit, plus mutationis pati, quàm id, quod totam ſuam determinationem amittit.

PROPOSITIO XXVII. *Reg.* 3.

Si mole ſint æqualia, ſed B tantillo celeriùs moveatur, quàm A, non tantùm A in contrariam partem reflectetur, ſed etiam B dimidiam partem celeritatis, quâ A excedit, in A transferet, & ambo æquè celeriter pergent moveri verſus eandem partem.

DEMONSTRATIO.

A (ex Hyp.) non tantùm ſuâ determinatione opponitur B, ſed etiam ſuâ tarditate, quatenus illa de quiete participat (per Corol. 1. Prop. 22. hujus): unde quamvis in contrariam partem reflectatur, & ſola determinatio mutetur, non ideò tollitur omnis horum corporum contrarietas: quare (per Ax. 19.) & in determinatione, & in motu variatio fieri debet: ſed cùm B ex hypotheſi celeriùs, quàm A moveatur, erit B (per Propoſ. 22. hujus) fortiùs, quàm A; quare (per Ax. 20.) mutatio in A à B procedet, à quo in contrariam partem reflectetur, quod erat primum.

Deinde quamdiu tardiùs, quàm B, movetur, ipſi B (per Corol. 1. Propoſ. 22. hujus) opponitur: ergo tamdiu variatio fieri debet (per Ax. 19.), donec non tardiùs, quàm B moveatur. Ut autem celeriùs, quàm B, moveatur, à nullâ cauſâ adeò forti in hac hypotheſi cogitur; ‹ want indien 't van B gedreven kond werden zoodanich, dat het ſnelder dan B bewoogen wierd; zoo zouden deze lichamen meer verandering als nodich was lijden, om hun tegenſtrijdicheit weg te nemen, die waarlijk (als nu terſtont is bewezen) weg genomen wert, als A niet trager dan B wert bewoogen, en derhalve (*voorſt. 23 dezes*) kan 't van B niet werde gedreven dat het ſnelder als B zelf bewoogen werde,› cùm igitur neque tardiùs, quàm B, moveri poſſit, cùm à B impellatur, neque celeriùs, quàm B, æquè ergo celeriter, ac B, perget moveri. Porrò ſi B minus, quam dimidiam partem exceſſûs celeritatis in A transferat, tunc A tardiùs, quam B perget moveri: Si verò plus, quàm dimidiam partem, tunc A celeriùs, quàm B perget moveri; quod utrumque abſurdum eſt, ut jamjam demonſtravimus; ergo variatio eouſque continget, donec B dimidiam partem exceſſûs celeritatis in A tranſtulerit, quam B (per Propoſ. 20. hujus) amittere debet, adeòque ambo æquè celeriter ſine ullâ contrarietate pergent moveri verſus eandem partem, q. e. d.

COROLLARIUM.

HInc ſequitur, quò corpus aliquod celeriùs movetur, eò magis determinatum eſſe, ut, ſecundùm quam lineam movetur, moveri pergat: & contrà, quò tardius, eò minus determinationis habere.

SCHOLIUM.

NE hîc Lectores vim determinationis cum vi motûs confundant, viſum fuit pauca adjungere, quibus vis determinationis à vi motûs diſtincta explicetur. Si igitur corpora A & C æqualia, & æquali celeritate verſus ſe invicem in directum mota concipiantur, hæc duo (per Prop. 24. hujus) in contrariam partem, ſuum motum integrum retinendo, reflectentur: Verùm ſi corpus C ſit in B, & obliquè verſus A

moveatur, perſpicuum eſt, ipſum jam minùs determinatum eſſe, ad ſe movendum ſecundùm lineam BD, vel CA; quare

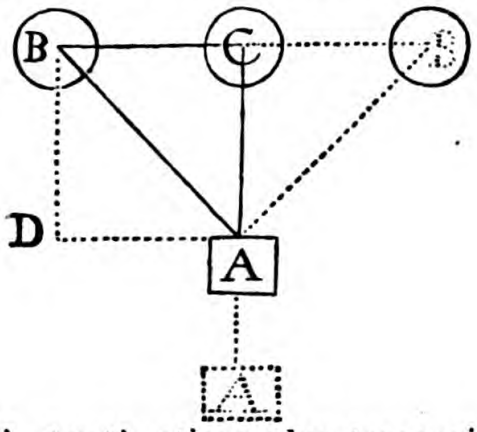

quamvis æqualem cum A habeat motum, tamen vis determinationis C, in directum verſus A moti, quæ æqualis eſt cum vi determinationis corporis A, major eſt vi determinationis ipſius C, ex B verſus A moti, & tantò major, quantò linea B A major eſt lineâ CA: quantò enim linea BA major eſt lineâ C A, tantò etiam plus temporis (ubi B, & A æquè celeriter, ut hîc ſupponuntur, moventur) requirit B, ut ſecundùm lineam BD, vel CA, per quam determinationi corporis A contrariatur, moveri poſſit: adeòque, ubi C obliquè ex B ipſi A occurrit, determinabitur, ac ſi ſecundùm lineam AB verſus B (quod ſuppono, ubi in eo puncto eſt, quo linea AB lineam BC productam ſecat, æquè diſtare a C, ac C diſtat a B) pergeret moveri; A verò, ſuum integrum motum, & determinationem retinendo, perget verſus C moveri, corpuſque B ſecum pellet, quandoquidem B, quamdiu ſecundùm diagonalem AB ad motum determinatum eſt, & æquali cum A celeritate movetur, plus temporis requirit, quàm A, ut aliquam partem lineæ AC ſuo motu deſcribat, & eatenus determinationi corporis A, quæ fortior eſt, opponitur. Sed ut vis determinationis ipſius C ex B verſus A moti, quatenus de lineâ CA participat, æqualis ſit cum vi determinationis ipſius C in directum verſus A moti, (vel ex Hyp. ipſius A) neceſſariò B tot gradus motûs ſupra A debebit habere, quot partibus linea BA major eſt lineâ CA, tumque, ubi corpori A obliquè occurrit, A in contrariam partem verſus A & B verſus B, unoquoque ſuum integrum motum retinente, reflectentur. Verùm, ſi exceſſus B ſupra A major ſit, quàm exceſſus lineæ BA ſupra lineam CA, tum B repellet A verſus A, eique tantum ſui motûs tribuet, donec motus B ad motum A ſe habeat, ut linea BA ad lineam CA, &

tantum motûs, quantum in A tranſtulit, amittendo, perget verſus quam priùs movebatur partem, moveri. Ex. gr. ſi linea A C ſit ad lineam A B, ut 1 ad 2, & motus corporis A ad motum corporis B ut 1 ad 5, tum B transferet in A unum gradum ſui motûs, ipſumque in contrariam partem repellet, & B cum quatuor reſiduis gradibus perget verſus eandem partem, verſus quam priùs tendebat, moveri.

PROPOSITIO XXVIII. *Reg.* 4.

Vid. Fig. Prop. 27. *Si corpus A planè quieſceret, eſſetque paulò majus, quàm B, quâcunque cum celeritate B moveatur verſus A, nunquam ipſum A movebit; ſed ab eo in contrariam partem repelletur, ſuum integrum motum retinendo.*

Nota, horum corporum contrarietatem tolli tribus modis, vel ubi unum alterum ſecum rapit, & poſtea æquè celeriter verſus eandem partem pergunt moveri; vel ubi unum in contrariam partem reflectitur, & alterum ſuam integram quietem retinet; vel ubi unum in contrariam partem reflectitur, & aliquid ſui motûs in aliud quieſcens transfert; quartus autem caſus non datur (ex vi Prop. 13. hujus): jam igitur erit (per Prop. 23. hujus) demonſtrandum, quod ſecundùm noſtram hypotheſin minima mutatio in hiſce corporibus contingit.

DEMONSTRATIO.

SI B moveret A, donec eâdem celeritate pergerent ambo moveri, deberet (per Propoſ. 20. hujus) tantum ſui motûs in A transferre, quantum A acquirit, & (per Propoſ. 21. hujus) plus quàm dimidiam partem ſui motûs deberet amittere, & conſequenter (per Corol. Propoſ. 27. hujus) plus etiam, quàm dimidiam partem ſuæ determinationis, adeòque (per Corol. Propoſ. 26. hujus) plus mutationis pateretur, quàm ſi tantùm ſuam determinationem amitteret; & ſi A ſuæ quietis aliquid amittat, ſed non tantum, ut tandem cum B æquali celeritate, pergat moveri, tum contrarietas horum duorum corporum non tolletur, nam A ſuâ tarditate, quatenus illa de quiete participat, (per Corol. 1. Propoſ. 22. hujus) celeritati B contrariabitur, ideòque B adhuc in contrariam partem reflecti debebit, totamque ſuam determinationem, & partem ipſius motûs, quem in A tranſtulit, amittet, quæ etiam major eſt mutatio, quàm

ſi ſolam determinationem amitteret: mutatio igitur ſecundùm noſtram hypotheſin, quoniam in ſolâ determinatione eſt, minima erit, quæ in hiſce corporibus dari poteſt, ac proinde (per Prop. 23. hujus) nulla alia continget, q. e. d.

Notandum in demonſtratione hujus Propoſitionis, quod idem etiam in aliis locum habet: nempe nos non citaſſe Propoſ. 19. hujus, in quâ demonſtratur, determinationem integram mutari poſſe, integro nihilominus manente ipſo motu: *Ad quam tamen attendi debet, ut vis demonſtrationis rectè percipiatur: Nam in Prop. 23. hujus non dicebamus,* quod variatio ſemper erit abſolutè minima; ſed minima, quæ dari poteſt. *Talem autem mutationem, quæ in ſolâ determinatione conſiſtit, poſſe dari, qualem in hac demonſtratione ſuppoſuimus, patet ex Propoſ. 18. & 19. hujus cum Coroll.*

PROPOSITIO XXIX. *Reg.* 5.

Si corpus quieſcens A eſſet minus, quàm B, tum quantumvis B tardè verſus A moveretur, illud ſecum movebit, partem ſcilicet ſui motûs ei talem transferendo, ut ambo poſtea æquè celeriter moveantur. (Lege Art. 50. Part. 2. Princip.) *Vid. Fig. Propoſ. 30.*

In hac Regulâ etiam, ut in præc. tres tantùm caſus concipi poſſent, quibus contrarietas hæc tolleretur: nos verò demonſtrabimus, quòd ſecundùm noſtram hypotheſin minima mutatio in hiſce corporibus contingit; ideòque (per Propoſ. 23. hujus) tali modo etiam variari debent.

DEMONSTRATIO.

SEcundùm noſtram hypotheſin B transfert in A (per Propoſ. 21. hujus) minus, quàm dimidiam partem ſui motûs, & (per Corol. Propoſ. 17. hujus) minus quàm dimidiam partem ſuæ determinationis. Si autem B non raperet ſecum A, ſed in contrariam partem reflecteretur, totam ſuam determinationem amitteret, & major contingeret variatio (per Corol. Propoſ. 26. hujus): & multo major, ſi totam ſuam determinationem amitteret, & ſimul partem ipſius motûs, ut in tertio caſu ſupponitur, quare variatio ⟨, die in deze lichaamen geſchiet,⟩ ſecundùm noſtram hypotheſin eſt minima, q. e. d.

PROPOSITIO XXX. *Reg.* 6.

Si corpus A quieſcens eſſet accuratiſſimè æquale corpori B verſus illud moto, partim ab ipſo impelleretur, partim ab ipſo in contrariam partem repelleretur.

Hîc etiam, ut in præcedente, tantùm tres caſus concipi poſſent: adeòque demonſtrandum erit, nos hîc ponere minimam variationem, quæ dari poteſt.

DEMONSTRATIO.

SI corpus B ſecum corpus A rapiat, donec ambo æquè celeriter pergunt moveri, tum tantundem motûs erit in

uno atque in alio (per Propoſ. 22. hujus), & (per Corol. Propoſ. 27. hujus) dimidiam partem determinationis amittere debebit, & etiam (per Prop. 20. hujus) dimidiam partem ſui motûs. Si verò ab A in contrariam partem repellatur, tum totam ſuam determinationem amittet, & totum ſuum motum retinebit (per Propoſ. 18. hujus); quæ variatio æqualis eſt priori (per Corol. Propoſ. 26. hujus): ſed neutrum horum contingere poteſt, nam ſi A ſtatum ſuum retineret, & determinationem ipſius B mutare poſſet, eſſet neceſſariò (per Ax. 20.) ipſo B fortius, quod eſſet contra hypotheſin. Et ſi B ſecum raperet A, donec ambo æquè celeriter moverentur, B eſſet fortius, quàm A, quod etiam eſt contra hypotheſin. Cum igitur neutrum horum caſuum locum habeat, continget ergo tertius, nempe quod B paulum impellet A, & ab A repelletur, q. e. d. Lege Art. 51. Part. 2. Princip.

PROPOSITIO XXXI. *Reg.* 7.

Vid. Fig. Prop. præc. *Si B & A verſus eandem partem moverentur, A quidem tardiùs, B autem illud inſequens celeriùs, ita ut ipſum tandem attingeret, eſſetque A majus, quàm B, ſed ex-*

ceſſus celeritatis in B eſſet major, quàm exceſſus magnitudinis in A, tum B transferet tantum de ſuo motu in A, ut ambo poſtea æquè celeriter, & in eaſdem partes progrediantur. Si autem econtrà exceſſus magnitudinis in A eſſet major, quàm exceſſus celeritatis in B, in contrariam partem ab ipſo reflecteretur, motum omnem ſuum retinendo.

Lege Art. 52. Part. 2. Princ. Hîc iterum, ut in præced., tres tantùm caſus concipi poſſunt.

DEMONSTRATIO

PRimæ partis. B in contrariam partem ab A, quo (per Propoſ. 21. & 22. hujus) fortius ſupponitur, reflecti non poteſt (per Ax. 20.); ergo, cùm ipſum B ſit fortius, movebit ſecum A, & quidem tali modo, ut æquali celeritate pergant moveri: tum enim minima mutatio continget, ut ex præced. facilè apparet.

Secundæ partis. B non poteſt A, quò minus forte (per Propoſ. 21. & 22. hujus) ſupponitur, impellere (per Ax. 20.); nec aliquid de ſuo motu ipſi dare; quare (per Coroll. Propoſ. 14. hujus) B totum ſuum motum retinebit, non verſus eandem partem, ſupponitur enim ab A impediri: Ergo (per illa, quæ cap. 2. Diopt. dicta ſunt) in contrariam partem, non verò verſus ullam aliam, reflectetur, ſuum integrum motum retinendo (per Prop. 18. hujus), q. e. d.

Nota, quod hîc, & in præcedentibus Propoſitionibus tanquam demonſtratum aſſumpſimus, omne corpus in directum alii occurrens, à quo abſolutè impeditur, ne ulteriùs eandem partem verſus progrediatur, in contrariam, non verò in ullam aliam partem reflecti debere: quod ut intelligatur, lege cap. 2. Dioptr.

SCHOLIUM.

HUcuſque ad mutationes corporum, quæ ex mutuo impulſu fiunt, explicandas conſideravimus duo corpora, tanquam ab omnibus corporibus diviſa; nullâ nempe habitâ

ratione corporum, ea undequaque cingentium. Jam verò ipſorum ſtatum, & mutationes conſiderabimus pro ratione corporum, à quibus undequaque cinguntur.

PROPOSITIO XXXII.

Si corpus B undequaque cingatur à corpuſculis motis, ipſum æquali vi verſus omnes partes ſimul pellentibus, quamdiu nulla alia cauſa occurrit, in eodem loco immotum manebit.

DEMONSTRATIO.

PEr ſe patet hæc Propoſitio: ſi enim verſus aliquam partem, ex impulſu corpuſculorum ab unâ parte venientium, moveretur, corpuſcula, quæ illud movent, majori vi pellerent, quàm alia, quæ illud eodem tempore in contrariam partem pellunt, & ſuum effectum ſortiri nequeunt (per Ax. 29.): quod eſſet contra hypotheſin.

PROPOSITIO XXXIII.

Corpus B, iiſdem, ut ſuprà poſitis, vi quantumvis parvâ adventitiâ, verſus quamcunque partem moveri poteſt.

DEMONSTRATIO.

OMnia corpora B immediatè tangentia, quia (ex Hyp.) in motu ſunt, & B (per præc.) immotum manet, ſtatim ac ipſum B tangunt, ſuum integrum motum retinendo, in aliam partem reflectentur (per Prop. 28. hujus): adeòque corpus B continuò à corporibus, quæ illud immediatè tangunt, ſponte deſeritur; quantumvis igitur B fingatur magnum, nulla actio requiritur, ad ipſum à corporibus, immediatè tangentibus, ſeparandum (per id, quod 4⁰ notavimus circa 8. Def.). Quare nulla vis externa, quantumvis parva fingatur, in ip-

ſum impingi poteſt, quæ non ſit major vi, quàm B habet ad permanendum in eodem loco (ipſum enim nullam habere vim corporibus immediatè tangentibus adhærendi, jam jam demonſtravimus), & quæ etiam, addita impulſui corpuſculorum, quæ ſimul cum ipſâ vi externâ B verſus eandem partem pellunt, non major ſit vi aliorum corpuſculorum, idem B in contrariam partem pellentium (ille enim ſine vi externâ huic æquali ſupponebatur): ergo (per Ax. 20.) ab hac vi externâ, quantumvis exigua fingatur, corpus B verſus quamcunque partem movebitur, q. e. d.

PROPOSITIO XXXIV.

Corpus B, iiſdem poſitis ut ſuprà, non poteſt celeriùs moveri, quàm à vi externâ impulſum eſt, quamvis particulæ, à quibus cingitur, longè celeriùs agitentur.

DEMONSTRATIO.

CORpuſcula, quæ ſimul cum vi externâ corpus B verſus eandem partem pellunt, quamvis multo celeriùs agitentur, quàm vis externa B movere poteſt; quia tamen (per Hyp.) non majorem vim habent, quàm corpora, quæ idem B in contrariam partem repellunt, omnes ſuæ determinationis vires in his tantùm reſiſtendis impendent; nec ei (per Propoſ. 32. hujus) aliquam celeritatem tribuent; ergo, cùm nullæ aliæ circumſtantiæ, ſive cauſæ ſupponantur, B à nullâ aliâ cauſâ, præter vim externam, aliquid celeritatis accipiet, ac proinde (per Ax. 8. part. 1.) non poterit celeriùs moveri, quàm à vi externâ impulſum eſt, quod erat dem.

PROPOSITIO XXXV.

Cùm corpus B ſic ab externo impulſu movetur, maximam partem ſui motûs à corporibus, à quibus continuò cingitur, accipit, non autem à vi externâ.

DEMONSTRATIO.

CORpus B, quamvis admodum magnum fingatur, impulſu, quantumvis exiguo, moveri debet (per Propoſ. 33. hujus). Concipiamus igitur B quadruplo majus eſſe corpore externo, cujus vi pellitur: cùm ergo (per præc.) ambo æquè celeriter moveri debeant: quadruplo etiam plus motûs erit in B, quàm in corpore externo, à quo pellitur (per Prop. 21. hujus): quare (per Ax. 8. Part. 1.) præcipuam partem ſui motûs à vi externâ non habet. Et quia præter hanc nullæ aliæ cauſæ ſupponuntur, quam corpora, à quibus continuò cingitur (nam ipſum B ex ſe immotum ſupponitur), à ſolis ergo (per Ax. 7. Part. 1.) corporibus, à quibus cingitur, præcipuam partem ſui motûs accipit, non autem à vi externâ, q. e. d.

Nota, quod hîc non poſſumus, ut ſuprà, dicere, quòd motus particularum ab unâ parte venientium requiratur ad reſiſtendum motui particularum à contrariâ parte venientium; nam corpora, æquali motu (ut hæc ſupponuntur) verſus ſe invicem mota, ſolâ determinatione, non verò motu, contraria ſunt (per Corol. Prop. 19. hujus): ideòque ſolam determinationem in ſibi invicem reſiſtendo impendunt, non verò motum, ac propterea corpus B nihil determinationis, & conſequenter (per Corol. Prop. 27. hujus) nihil celeritatis, quatenus à motu diſtinguitur, à corporibus circumjacentibus accipere poteſt: At quidem motum; imò, accedente vi adventitiâ, neceſſariò ab iis moveri debet, ut in hac Propoſitione demonſtravimus, & ex modo, quo 33. Prop. demonſtravimus, clarè videre eſt.

Vid. Prop. 24. hujus; in eâ enim duo corpora in ſibi invicem reſiſtendo, ſuam determinationem, non verò motum impendere, demonſtratum eſt.

PROPOSITIO XXXVI.

Si corpus aliquod, ex. gr. manus noſtra, quaquaverſum æquali motu moveri poſſet, ita ut nullis corporibus ullo modo reſiſtat, neque ulla alia corpora ipſi ullo modo reſiſtant, neceſſariò in illo ſpatio, per quod ſic moveretur, tot corpora verſus unam partem, quàm verſus quamcunque aliam, æquali inter ſe, & æquali cum manu vi celeritatis movebuntur.

DEMONSTRATIO.

PEr nullum ſpatium aliquod corpus moveri poteſt, quod non ſit corporibus plenum (per Propoſ. 3. hujus). Dico itaque ſpatium, per quod manus noſtra ſic moveri poteſt, à corporibus repleri, quæ iiſdem, quibus dixi, conditionibus movebuntur. Si enim negas, ponantur quieſcere, vel alio modo moveri. Si quieſcunt, neceſſariò motui manûs tamdiu reſiſtent (per Prop. 14. hujus), donec ejus motus ipſis communicetur, ut tandem cum ipſâ verſus eandem partem, æquali cum celeritate moveantur (per Propoſ. 20. hujus): Sed in hypotheſi ponuntur non reſiſtere; ergo hæc corpora moventur, q. er. primum.

Porrò ipſa verſus omnes partes moveri debent: ſi enim negas, ponantur verſus aliquam partem non moveri, putà ab A verſus B. Si ergo manus ab A verſus B moveatur, neceſſariò corporibus motis (per primam partem hujus), & quidem ſecundùm tuam hypotheſin aliâ determinatione, ab ipſâ manus determinatione diverſâ, occurret: quare ipſi reſiſtent (per Prop. 14. hujus), donec cum ipſâ manu verſus eandem partem moveantur (per Prop. 24. & Schol. Propoſ. 27. hujus): atqui manui (per Hyp.) non reſiſtunt, ergo verſus quamcunque partem movebuntur, quod erat ſecundum.

Rurſus hæc corpora æquali inter ſe vi celeritatis verſus quamcunque partem movebuntur. Si enim ſupponerentur, non æquali vi celeritatis moveri: ponantur, quæ moventur ab A verſus B, non tantâ vi celeritatis moveri, quam quæ ab A verſus C moventur. Quare ſi manus eâdem illâ celeritate (æquali enim motu verſus omnes partes ſine reſiſtentiâ moveri poſſe ſupponitur), quâ corpora ab A verſus C moventur, ab A verſus B moveretur: corpora ab A verſus B mota tamdiu manui reſiſtent (per Propoſ. 14. hujus), donec cum manu æquali vi celeritatis moveantur (per Propoſ. 31. hujus):

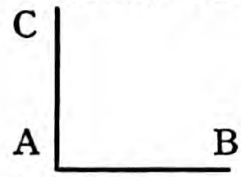

at hoc eſt contra hypotheſin: ergo æquali vi celeritatis verſus omnes partes movebuntur, q. ér. tertium.

Denique, ſi corpora non æquali cum manu vi celeritatis moverentur, aut manus tardiùs, vel minori vi celeritatis, aut celeriùs, vel majori vi celeritatis movebitur, quàm corpora: Si prius, manus reſiſtet corporibus ipſam verſus eandem partem ſequentibus (per Propoſ. 31. hujus): Si poſterius, corpora, quæ manus ſequitur, & quibuſcum verſus eandem partem movetur, ipſi reſiſtent (per eandem): quod utrumque eſt contra hypotheſin. Ergo cùm neque tardiùs, neque celeriùs moveri poteſt manus, æquali vi celeritatis, ac corpora, movebitur, q. e. d.

Si quæris, cur æquali vi celeritatis, non verò abſolutè æquali celeritate dico; lege Scholium Coroll. Prop. 27. hujus: Si deinde quæris, an manus, dum ex. gr. ab A verſus B movetur, non reſiſtat corporibus eodem tempore à B verſus A æquali vi motis: Lege Propoſ. 33. hujus, ex quâ intelliges, eorum vim compenſari vi corporum (hæc enim vis per 3. part. hujus Prop. illi æqualis eſt), quæ ab A verſus B cum manu eodem tempore moventur.

PROPOSITIO XXXVII.

Si corpus aliquod, putà A, à quâcunque parvâ vi verſus quamcunque partem moveri poteſt, illud neceſſariò cingitur à corporibus, quæ æquali inter ſe celeritate moventur.

DEMONSTRATIO.

CORpus A undequaque à corporibus cingi debet (per Propoſ. 6. hujus), iiſque verſus quamcunque partem æqualiter motis: Si enim quieſcerent, non à quâcunque parvâ vi corpus A verſus quamcunque partem (ut ſupponitur) moveri poſſet, ſed ad minimùm à tantâ vi, quæ corpora, ipſum A immediatè tangentia, ſecum movere poſſet (per Ax. 20. hujus). Deinde ſi corpora, à quibus A cingitur, majori vi verſus

unam partem moverentur, quàm verſus aliam, putà à B verſus C, quàm à C verſus B, cùm undequaque a corporibus motis cingatur (ut jamjam demonſtravimus); neceſſariò (per id, quod Prop. 33. demonſtravimus) corpora, ab B verſus C mota, A verſus eandem partem ſecum ferrent. Adeòque non quæcunque parva vis ſufficiet ad A verſus B movendum, ſed præciſè tanta, quæ exceſſum motûs corporum à B verſus C venientium ſuppleret (per Ax. 20.): quare æquali vi verſus omnes partes moveri debent, q. e. d.

SCHOLIUM.

CUm hæc contingant circa corpora, quæ Fluida vocantur, ſequitur corpora fluida illa eſſe, quæ in multas exiguas particulas, & æquali vi verſus omnes partes motas, ſunt diviſa. Et, quamvis illæ particulæ à nullo vel lynceo oculo conſpici poſſint, non tamen erit negandum id, quod modò clarè demonſtravimus: ſatis enim ex antedictis Propp. 10. & 11. evincitur talis naturæ ſubtilitas, quæ (ut jam ſenſus omittam) nullâ cogitatione determinari poteſt, aut attingi. Porrò, cùm etiam ex præcedentibus ſatis conſtet, quòd corpora ſolâ ſuâ quiete aliis corporibus reſiſtant, & nos in duritie, ut ſenſus indicant, nihil aliud percipiamus, quàm quod partes corporum durorum motui manuum noſtrarum reſiſtant: clarè concludimus, illa corpora, quorum omnes particulæ juxta ſe mutuò quieſcunt, eſſe dura. Lege Art. 54. 55. 56. Part. 2. Princip.

Finis ſecundæ Partis.

PRINCIPIA PHILOSOPHIÆ
MORE GEOMETRICO DEMONSTRATA.

PARS III.

PRincipiis rerum naturalium univerſaliſſimis ſic expoſitis, pergendum nunc eſt ad illa, quæ ex ipſis ſequuntur, explicanda. Verumenimverò, quandoquidem ea, quæ ex iis principiis ſequuntur, plura ſunt, quàm mens noſtra unquam cogitatione perluſtrare poterit, nec ab iis ad una potius, quàm alia conſideranda, determinemur; præcipuorum Phænomenωn, quorum cauſas hîc inveſtigabimus, brevis hiſtoria ante omnia ob oculos ponenda eſt. Hanc autem habes ab Artic. 5. uſque ad 15. Part. 3. Princip. Et ab Art. 20. uſque ad 43. proponitur hypotheſis, quam Carteſius commodiſſimam judicat, non tantùm ad Phænomena cœli intelligenda: ſed etiam, ad eorum cauſas naturales indagandas.

Porrò, cùm ad Plantarum vel Hominis naturam intelligendam optima via ſit conſiderare, quo pacto paulatim ex ſeminibus naſcantur, & generentur: talia principia erunt excogitanda, quæ valdè ſimplicia, & cognitu facillima ſunt, ex quibus, tanquam ſeminibus quibuſdam, & ſidera, & terra, & denique omnia, quæ in hoc mundo aſpectabili deprehendimus, oriri potuiſſe demonſtremus: quamvis ipſa nunquam ſic orta eſſe probè ſciamus. Hoc enim pacto eorum naturam longè meliùs exponemus, quàm ſi tantùm, qualia jam ſunt, deſcriberemus.

Dico, nos quærere principia ſimplicia, & cognitu facilia; talia enim niſi ſint, ipſis non indigebimus; nempe quia eâ tan-

tùm de cauſâ ſemina rebus affingemus, ut earum natura nobis faciliùs innoteſcat, & Mathematicorum more à clariſſimis ad magis obſcura, & à ſimpliciſſimis ad magis compoſita aſcendamus.

Dicimus deinde, nos talia principia quærere, ex quibus & ſidera, & terram, &c. oriri potuiſſe demonſtremus. Tales enim cauſas, quæ tantùm ſufficiunt, ut paſſim ab Aſtronomis fit, ad Phænomena cœli explicanda, non quærimus: ſed tales, quæ etiam ad cognitionem eorum, quæ ſunt in terrâ, (nempe, quia omnia, quæ ſupra terram obſervamus contingere, inter Phænomena naturæ recenſenda judicamus) nos ducant: Hæ autem ut inveniantur, ſequentia obſervanda ſunt in bonâ hypotheſi.

I. Ut nullam (in ſe tantùm conſiderata) implicet contradictionem.

II. Ut ſit ſimpliciſſima, quæ dari poteſt.

III. Quod ex ſecundo ſequitur, ut ſit cognitu facillima.

IV. Ut omnia, quæ in totâ naturâ obſervantur, ex ipſâ deduci queant.

Diximus denique, nobis licere hypotheſin aſſumere, ex quâ, tanquam ex cauſâ, naturæ Phænomena deducere queamus; quamvis ipſa ſic orta non fuiſſe, probè ſciamus. Quod ut intelligatur, hoc utar exemplo. Siquis in chartâ lineam curvam, quam Parabolam vocamus, deſcriptam inveniat, & ipſius naturam inveſtigare velit, ſive is ſupponat, illam lineam ex Cono aliquo priùs ſectam, & deinde chartæ impreſſam, ſive ex motu duarum linearum rectarum deſcriptam, ſive aliquo alio modo ortam fuiſſe, perinde eſt; modò ex eo, quod ſupponit, omnes proprietates Parabolæ demonſtret. Imò, quamvis ſciat, illam in chartâ ex impreſſione ſecti Coni ortum habuiſſe, poterit nihilominus ad libitum aliam cauſam fingere, quæ ipſi commodiſſima videtur, ad omnes Parabolæ proprietates explicandas. Sic etiam nobis ad delineamenta naturæ explicanda, hypotheſin aliquam ad li-

bitum aſſumere licet, modò ex ipſâ omnia naturæ Phænomena per Mathematicas conſequentias deducamus. Et, quod magis notatu dignum eſt, vix aliquid aſſumere poterimus, ex quo non idem effectus, quamquam fortaſſe operoſiùs, per naturæ Leges ſupra explicatas, deduci poſſint. Cùm enim earum Legum ope materia formas omnes, quarum eſt capax, ſucceſſivè aſſumat, ſi formas iſtas ordine conſideremus, tandem ad illam, quæ eſt hujus mundi, poterimus devenire: adeò ut nihil erroris ex falſâ hypotheſi ſit timendum.

POSTULATUM.

PEtitur, ut concedatur, omnem illam materiam, ex quâ hic mundus aſpectabilis eſt compoſitus, fuiſſe initio à Deo diviſam in particulas, quàm proximè inter ſe æquales, non quidem ſphæricas, quia plures globuli ſimul juncti ſpatium continuum non replent, ſed in partes alio modo figuratas, & magnitudine mediocres, ſive medias inter illas omnes, ex quibus jam cœli, atque aſtra componuntur; eaſque tantundem motûs in ſe habuiſſe, quantum jam in mundo reperitur, & æqualiter fuiſſe motas; tum ſingulas circa propria ſua centra, & ſeparatim à ſe mutuò, ita ut corpus fluidum componerent, quale cœlum eſſe putamus; tum etiam plures ſimul circa alia quædam puncta, æquè à ſe mutuò remota, & eodem modo diſpoſita, ac jam ſunt centra fixarum; nec non etiam circa alia aliquanto plura, quæ æquent numerum Planetarum; ſicque tot varios vortices componerent, quot jam aſtra ſunt in mundo. Vide Figuram Artic. 47. Part. 3. Princip.

Hæc hypotheſis in ſe ſpectata nullam implicat contradictionem; nihil enim materiæ tribuit præter diviſibilitatem, & motum, quas modificationes jam ſuprà demonſtravimus in materiâ realiter exiſtere, & quia materiam indefinitam, ac cœli, & terræ unam eandemque eſſe oſtendimus, has modificationes in totâ materiâ fuiſſe, ſine ullius contradictionis ſcrupulo ſupponere poſſumus.

Eſt deinde hæc hypotheſis ſimpliciſſima, quia nullam ſupponit inæqualitatem, neque diſſimilitudinem in particulis, in quas materia in initio fuerit diviſa, neque etiam in earum motu; ex quo ſequitur hanc hypotheſin etiam eſſe cognitu facillimam: Quod idem etiam patet ex eo, quod nihil per hanc hypotheſin in materiâ ſupponitur fuiſſe, præter id, quod cuilibet ſponte ex ſolo materiæ conceptu innoteſcit, diviſibilitas nimirum, ac motus localis.

Quod autem ex ipſâ omnia, quæ in naturâ obſervantur, deduci queant, re ipſâ, quoad fieri poteſt, oſtendere conabimur, idque ſequenti ordine. Primo fluiditatem Cœlorum ex ipſâ deducemus, &, quomodo ea cauſa ſit lucis, explicabimus. Deinde ad naturam Solis pergemus, & ſimul ad ea, quæ in Stellis fixis obſervantur. Poſtea de Cometis, & tandem de Planetis, eorumque Phænomenis dicemus.

DEFINITIONES.

I. Per *Eclipticam* intelligimus illam partem vorticis, quæ, dum gyrat circa axem, maximum circulum deſcribit.

II. Per *Polos* intelligimus partes vorticis, quæ ab Eclipticâ ſunt remotiſſimæ, ſive quæ minimos deſcribunt circulos.

III. Per *Conatum ad motum* non intelligimus aliquam cogitationem, ſed tantùm, quòd pars materiæ ita eſt ſita, & ad motum incitata, ut reverâ eſſet aliquò itura, ſi à nullâ cauſâ impediretur.

IV. Per *Angulum* intelligimus, quicquid in aliquo corpore ultra figuram ſphæricam prominet.

AXIOMATA.

I. Plures globuli ſimul juncti ſpatium continuum occupare nequeunt.

II. Materiæ portio in partes anguloſas diviſæ, ſi partes

ipſius circa propria ſua centra moveantur, majus ſpatium requirit, quàm ſi omnes ipſius partes quieſcerent, & omnia earum latera ſe invicem immediatè tangerent.

III. Pars materiæ, quò minor eſt, eò faciliùs ab eâdem vi dividitur.

IV. Partes materiæ, quæ ſunt in motu verſus eandem partem, & à ſe invicem in ipſo motu non recedunt, non ſunt actu diviſæ.

PROPOSITIO I.

Partes materiæ, in quas primò fuit diviſa, non erant rotundæ, ſed anguloſæ.

DEMONSTRATIO.

MAteria tota in partes æquales, & ſimiles ab initio fuit diviſa (per Poſtulat): ergo (per Ax. 1. & Prop. 2. Part. 2.) non fuerunt rotundæ: atque adeò (per Defin. 4.) anguloſæ, q. e. d.

PROPOSITIO II.

Vis, quæ effecit, ut materiæ particulæ circa propria centra moverentur, ſimul effecit, ut particularum anguli mutuo occurſu attererentur.

DEMONSTRATIO.

TOta materia in initio in partes æquales (per Poſtulat.) atque anguloſas (per Propoſ. 1. hujus) fuit diviſa. Si itaque, ſimulac cœperint moveri circa propria centra, anguli earum non attriti fuiſſent, neceſſariò (per Axiom. 2.) tota materia majus ſpatium occupare debuiſſet, quàm cùm quieſcebat: atqui hoc eſt abſurdum (per Prop. 4. Part. 2.): ergo earum anguli fuerunt attriti, ſimulac moveri cœperint, q. e. d.

Reliqua deſiderantur.

APPENDIX,

CONTINENS

COGITATA METAPHYSICA,

IN QUIBUS

Difficiliores, quæ in Metaphyſices tam parte Generali, quam Speciali, circa Ens, ejuſque Affectiones, Deum ejuſque Attributa, & Mentem humanam occurrunt, quæſtiones breviter explicantur,

AUTHORE

BENEDICTO de SPINOZA,
AMSTELODAMENSI.

COGITATA METAPHSICA CONTINENTIS

PARS I,

In quâ præcipua, quæ in parte Metaphyſices generali, circa Ens, ejuſque Affectiones vulgò occurrunt, breviter explicantur.

<'t Eyndt en oogmerk dezes Hoofdeels is, te betoonen dat de gemeene Redenkonſt, en Wijsbegeerte alleenlijk maar dienen, om de geheugenis t' oeffenen, en die te verſterken; op dat wy de dingen, die ons ſwervende, en zonder orde of t' zamenhanging, door de zinnen werden vertoont, en voor zoo veel wy alleenlijk, daar van door de zinnen konnen werden aangedaan, wel onthouden: maar niet datze dienen om 't verſtant te oeffenen.>

CAP. I.

De Ente Reali, Ficto, & Rationis.

DE definitione hujus Scientiæ nihil dico, nec etiam circa quæ verſetur; ſed tantùm ea, quæ obſcuriora ſunt, & paſſim ab Authoribus in Metaphyſicis tractantur, explicare hîc eſt animus.

Entis definitio.

Incipiamus igitur ab Ente, per quod intelligo *Id omne, quod, cum clarè, & diſtinctè percipitur, neceſſariò exiſtere, vel ad minimùm poſſe exiſtere reperimus.*

Chimæra, Ens fictum, & Ens rationis non eſſe entia.

Ex hac autem definitione, vel, ſi mavis, deſcriptione ſequitur, quod *Chimæra, Ens fictum*, & *Ens rationis* nullo modo ad entia revocari poſſint. Nam* *Chimæra* ex ſuâ naturâ exiſtere nequit. *Ens* verò *fictum* claram, & diſtinctam perceptionem ſecludit, quia homo ex ſolâ merâ libertate, & non, ut in falſis, inſciens, ſed prudens, & ſciens connectit, quæ connectere, & disjungit, quæ disjungere vult. *Ens* denique *rationis* nihil eſt præter modum cogitandi, qui inſervit ad res intellectas faciliùs *retinendas, explicandas, atque imaginandas.* Ubi notandum, quod per modum cogitandi intelligimus id, quod jam Schol. Propoſ. 15. Part. 1. explicuimus, nempe omnes cogitationis affectiones, videlicet intellectum, lætitiam, imaginationem, &c.

* Nota, quod nomine Chimæræ hîc, & in ſeqq. intelligatur id, cujus natura apertam involvit contradictionem, ut fuſiùs explicatur, cap. 3.

Quibus cogitandi modis res retineamus.

Quod autem dentur quidam modi cogitandi, qui inſerviunt ad res firmiùs, atque faciliùs *retinendas*, & ad ipſas, quando volumus, in mentem revocandas, aut menti præſentes ſiſtendas, ſatis conſtat iis, qui notiſſima illa regula Memoriæ utuntur: quâ nempe ad rem noviſſimam retinendam, & memoriæ imprimendam ad aliam nobis familiarem recurritur, quæ vel nomine tenus vel re ipſâ cum hac conveniat. Hunc ſimiliter in modum Philoſophi res omnes naturales ad certas claſſes reduxerunt, ad quas recurrunt, ubi aliquid novi ipſis occurrit, quas vocant *genus*, *ſpecies* &c.

Quibus cogitandi modis res explicemus.

Ad rem deinde *explicandam* etiam modos cogitandi habemus, determinando ſcilicet eam per comparationem ad aliam. Modi cogitandi, quibus id efficimus, vocantur *tempus*, *numerus*, *menſura*, & ſiquæ adhuc alia ſunt. Horum autem tempus inſervit durationi explicandæ, numerus quantitati diſcretæ, menſura quantitati continuæ.

Quibus cogitandi modis res imaginemur.

Denique, cùm aſſueti ſimus omnium, quæ intelligimus, etiam imagines aliquas in noſtrâ phantaſiâ depingere, fit, ut non-entia poſitivè, inſtar entium, *imaginemur*. Nam mens in ſe ſolâ ſpectata, cùm ſit res cogitans, non majorem habet potentiam ad affirmandum, quàm ad negandum: imaginari verò cùm nihil aliud ſit, quàm ea, quæ in cerebro reperiuntur à motu ſpirituum, qui in ſenſibus ab objectis excitatur, veſtigia ſentire, talis ſenſatio non, niſi confuſa affirmatio, eſſe poteſt. Atque hinc fit, ut omnes modos, quibus mens utitur ad negandum, quales ſunt, cæcitas, extremitas ſive finis, terminus, tenebræ &c. tanquam entia imaginemur.

Entia rationis cur non ſint Ideæ rerum, & tamen pro iis habeantur.

Unde clarè patet, hos modos cogitandi non eſſe ideas rerum, nec ullo modo ad ideas revocari poſſe; quare etiam nullum habent ideatum, quod neceſſariò exiſtit, aut exiſtere poteſt. Cauſa autem, ob quam hi modi cogitandi pro ideis rerum habentur, eſt, quia ab ideis entium realium tam immediatè proficiſcuntur, & oriuntur, ut facillimè cum ipſis ab iis, qui non accuratiſſimè attendunt, confundantur: unde etiam no-

mina ipſis impoſuerunt, tanquam ad ſignificandum entia extra mentem noſtram exiſtentia, quæ Entia, ſive potiùs Non-entia Entia rationis vocaverunt.

Malè divi di Ens in reale, & rationis.

Hincque facilè videre eſt, quàm inepta ſit illa diviſio, quâ dividitur ens in ens reale, & ens rationis: dividunt enim ens in ens, & non-ens, aut in ens, & modum cogitandi: Attamen non miror Philoſophos verbales, ſive grammaticales in ſimiles errores incidere: res enim ex nominibus judicant, non autem nomina ex rebus.

Ens ratio nis quomo do dici poſ ſit merum nihil, & quomodo Ens reale.

Nec minus ineptè loquitur, qui ait ens rationis non eſſe merum nihil. Nam ſi id, quod iſtis nominibus ſignificatur, extra intellectum quærit, merum nihil eſſe reperiet: ſi autem ipſos modos cogitandi intelligit, vera entia realia ſunt. Nam cùm rogo, quid ſit ſpecies, nihil aliud quæro, quàm naturam iſtius modi cogitandi, qui reverâ eſt ens, & ab alio modo cogitandi diſtinguitur; verùm, hi modi cogitandi ideæ vocari non poſſunt, neque veri aut falſi poſſunt dici, ſicut etiam amor non poteſt verus aut falſus vocari, ſed bonus aut malus. Sic Plato cùm dixit, hominem eſſe animal bipes ſine plumis, non magis erravit, quàm qui dixerunt hominem eſſe animal rationale; nam Plato non minùs cognovit hominem eſſe animal rationale, quàm cæteri cognoſcunt; verùm ille hominem revocavit ad certam claſſem, ut quando vellet de homine cogitare, ad illam claſſem recurrendo, cujus facilè recordari potuerat, ſtatim in cogitationem hominis incideret: Imò Ariſtoteles graviſſimè erravit, ſi putavit ſe illâ ſuâ definitione humanam eſſentiam adæquatè explicuiſſe: An vero Plato benè fecerit, tantùm quæri poſſet: ſed hæc non ſunt hujus loci.

In Rerum inveſtiga- tione Enti realia cu entibus ra tionis non confunden da.

Ex omnibus ſupradictis inter ens reale, & entis rationis ideata nullam dari convenientiam apparet: Unde etiam facilè videre eſt, quàm ſedulò ſit cavendum in inveſtigatione rerum, ne entia realia, cum entibus rationis confundamus: Aliud enim eſt inquirere in rerum naturam, aliud in modos, quibus

res a nobis percipiuntur. Hæc verò ſi confundantur, neque modos percipiendi, neque naturam ipſam intelligere poterimus; imò verò, quod maximum eſt, in cauſâ erit, quòd in magnos errores incidemus, quemadmodum multis hucuſque contigit.

Quomodo Ens rationis, & Ens fictum diſtinguantur.

Notandum etiam, quod multi confundunt ens rationis cum ente ficto: putant enim ens fictum etiam eſſe ens rationis, quia nullam extra mentem habet exiſtentiam. Sed ſi ad entis rationis, & entis ficti definitiones modò traditas rectè attendatur, reperietur inter ipſa, tum ex ratione cauſæ, tum etiam ex eorum naturâ, abſque reſpectu cauſæ, magna differentia. Ens fictum enim nihil aliud eſſe diximus, quàm duos terminos connexos ex ſolâ merâ voluntate ſine ullo ductu rationis; unde ens fictum caſu poteſt eſſe verum. Ens verò rationis, nec a ſolâ voluntate dependet, nec ullis terminis inter ſe connexis conſtat, ut ex definitione ſatis fit manifeſtum. Si quis igitur roget, an ens fictum ens reale ſit, an verò ens rationis, tantùm repetendum, atque regerendum eſt id, quod jam diximus, nempe malè dividi ens in ens reale, & ens rationis, ideòque malo fundamento quæritur, an ens fictum ens reale ſit, an verò rationis: ſupponitur enim omne ens dividi in ens reale, & rationis.

Entis diviſio.

Sed ad noſtrum propoſitum revertamur, à quo videmur utcunque jam deflexiſſe. Ex entis definitione, vel, ſi mavis, deſcriptione jam traditâ facilè videre eſt, quod ens dividendum ſit in ens, quod ſuâ naturâ neceſſariò exiſtit, ſive cujus eſſentia involvit exiſtentiam, & in ens, cujus eſſentia non involvit exiſtentiam, niſi poſſibilem. Hoc ultimum dividitur in Subſtantiam, & Modum, quorum definitiones Part. 1. Art. 51. 52. & 56. Princ. Philoſ. traduntur; quare non neceſſe eſt, eas hîc repetere. Sed tantùm notari volo circa hanc diviſionem, quod expreſſè dicimus ens dividi in Subſtantiam, & Modum; non verò in Subſtantiam, & Accidens: nam Accidens nihil eſt præter modum cogitandi; utpote quod ſolummodo reſpectum de-

notat. Ex. grat. cùm dico triangulum moveri, motus non eſt trianguli modus, ſed corporis, quod movetur: unde motus reſpectu trianguli accidens vocatur: reſpectu verò corporis eſt ens reale, ſive modus: non enim poteſt motus concipi ſine corpore, at quidem ſine triangulo.

Porrò ut jam dicta, & etiam quæ ſequentur, meliùs intelligantur, explicare conabimur, quid per *eſſe eſſentiæ*, *eſſe exiſtentiæ*, *eſſe ideæ*, ac denique *eſſe potentiæ* intelligendum ſit. Quo etiam nos movet quorundam ignorantia, qui nullam diſtinctionem agnoſcunt inter eſſentiam, & exiſtentiam, vel, ſi agnoſcunt, *eſſe eſſentiæ* cum *eſſe ideæ* vel *eſſe potentiæ* confundunt. Ut his igitur, & rei ipſi ſatisfaciamus, rem quam diſtinctè poterimus, in ſequentibus explicabimus.

CAP. II.

Quid ſit eſſe Eſſentiæ, quid eſſe Exiſtentiæ, quid eſſe Ideæ, quid eſſe Potentiæ.

UT clarè percipiatur, quid per hæc quatuor intelligendum ſit, tantùm neceſſe eſt, ut nobis ob oculos ponamus ea, quæ de ſubſtantiâ increatâ, ſive de Deo diximus, nempe

Creaturas in Deo eſſe eminenter.

1°. Deum eminenter continere id, quod formaliter in rebus creatis reperitur, hoc eſt, Deum talia attributa habere, quibus omnia creata eminentiori modo contineantur, vide Part. 1. Axiom. 8. & Coroll. 1. Prop. 12. Ex. gr. extenſionem clarè concipimus ſine ullâ exiſtentiâ, ideòque, cùm per ſe nullam habeat vim exiſtendi, à Deo creatam eſſe demonſtravimus, Prop. ultima Part. 1. Et, quia in cauſâ tantundem perfectionis ad minimùm debet eſſe, quantum eſt in effectu, ſequitur, omnes perfectiones extenſionis Deo ineſſe. Sed quia poſtea rem extenſam ex ſuâ naturâ diviſibilem eſſe videbamus, hoc eſt, imperfectionem continere, ideò Deo extenſionem tribuere non potuimus, Part. 1. Propoſ. 16., adeòque fateri co-

gebamur, Deo aliquod attributum ineſſe, quod omnes materiæ perfectiones excellentiori modo continet, Schol. Prop. 9. Part. 1, quodque vices materiæ ſupplere poteſt:

2⁰. Deum ſeipſum, atque omnia alia intelligere, hoc eſt, omnia objectivè etiam in ſe habere, Part. 1. Prop. 9.

3⁰. Deum eſſe omnium rerum cauſam, eumque ex abſolutâ libertate voluntatis operari.

Quid ſit eſſe eſſentiæ, exiſtentiæ, ideæ, ac potentiæ?

Ex his itaque clarè videre eſt, quid per illa quatuor intelligendum ſit. Primum enim *eſſe* ſcilicet *Eſſentiæ*, nihil aliud eſt, quàm modus ille, quo res creatæ in attributis Dei comprehenduntur: *eſſe* deinde *Ideæ* dicitur, prout omnia objectivè in ideâ Dei continentur: *eſſe* porrò *Potentiæ* dicitur tantùm reſpectu potentiæ Dei, quâ omnia nondum adhuc exiſtentia ex abſolutâ libertate voluntatis creare potuerat: *eſſe* denique *Exiſtentiæ* eſt ipſa rerum eſſentia extra Deum, & in ſe conſiderata, tribuiturque rebus, poſtquam à Deo creatæ ſunt.

Hæc quatuor à ſe invicem non diſtingui, niſi in creaturis.

Ex quibus clarè apparet, hæc quatuor non diſtingui inter ſe, niſi in rebus creatis: in Deo verò nullo modo: Deum enim non concipimus fuiſſe potentiâ in alio, & ejus exiſtentia, ejuſque intellectus ab ejus eſſentiâ non diſtinguuntur.

Ad quæſtiones quaſdam de Eſſentiâ reſpondetur.

Ex his facilè ad quæſtiones, quæ paſſim de eſſentiâ circumferuntur, reſpondere poſſumus. Quæſtiones autem hæ ſunt ſequentes: an eſſentia diſtinguatur ab exiſtentiâ, & ſi diſtinguatur, an ſit aliquid diverſum ab ideâ: & ſi aliquid diverſum ab ideâ ſit, an habeat aliquod eſſe extra intellectum; quòd poſtremum ſanè neceſſariò fatendum eſt. Ad primam autem ſub diſtinctione reſpondemus, quod eſſentia in Deo non diſtinguatur ab exiſtentiâ; quandoquidem ſine hac illa non poteſt concipi: in cæteris autem eſſentia differt ab exiſtentiâ, poteſt nimirum ſine hac concipi. Ad ſecundam verò dicimus, quòd res, quæ extra intellectum clarè, & diſtinctè, ſive verè concipitur, aliquid diverſum ab ideâ ſit. Sed denuo quæritur, an illud eſſe extra intellectum ſit à ſe ipſo, an verò à Deo creatum. Ad quod reſpondemus, eſſentiam formalem non

eſſe à ſe, nec etiam creatam; hæc duo enim ſupponerent rem actu exiſtere: ſed à ſolâ eſſentiâ divinâ pendere, in quâ omnia continentur; adeòque hoc ſenſu iis aſſentimur, qui dicunt eſſentias rerum æternas eſſe. Quæri adhuc poſſet, quomodo nos, nondum intellectâ naturâ Dei, rerum eſſentias intelligamus, cùm illæ, ut modò diximus, à ſolâ Dei naturâ pendeant. Ad hoc dico, id ex eo oriri, quod res jam creatæ ſunt: ſi enim non eſſent creatæ, prorſus concederem, id impoſſibile fore, niſi poſt naturæ Dei adæquatam cognitionem: eodem modo ac impoſſibile eſt, imò magis impoſſibile, quàm, ex nondum notâ naturâ Parabolæ naturam ejus ordinatim applicatarum noſcere.

Cur auctor in definitione eſſentiæ ad Dei attributa recurrit.

Porrò notandum, quod, quamvis eſſentiæ modorum non exiſtentium in illorum ſubſtantiis comprehendantur, & eorum *eſſe eſſentiæ* in illorum ſubſtantiis ſit, nos tamen ad Deum recurrere voluimus, ut generaliter eſſentiam modorum, & ſubſtantiarum explicaremus, & etiam, quia eſſentia modorum non fuit in illorum ſubſtantiis, niſi poſt earum creationem, & nos *eſſe eſſentiarum* æternum quærebamus.

Cur aliorum definitiones non recenſuit.

Ad hæc non puto operæ pretium eſſe, hîc Authores, qui diverſum à nobis ſentiunt, refutare, nec etiam eorum definitiones aut deſcriptiones de eſſentiâ, & exiſtentiâ examinare: nam hoc modo rem claram obſcuriorem redderemus: quid enim magis clarum, quàm, quid ſit eſſentia, & exiſtentia, intelligere; quandoquidem nullam definitionem alicujus rei dare poſſumus, quin ſimul ejus eſſentiam explicemus.

Quomodo diſtinctio inter eſſentiam, & exiſtentiam facilè addiſcatur.

Denique, ſi quis Philoſophus adhuc dubitet, an eſſentia ab exiſtentiâ diſtinguatur in rebus creatis, non eſt, quòd multum de definitionibus eſſentiæ, & exiſtentiæ laboret, ut iſtud dubium tollatur: ſi enim tantùm adeat ſtatuarium aliquem, aut fabrum lignarium, illi ipſi oſtendent, quomodo ſtatuam nondum exiſtentem certo ordine concipiant, & poſtea eam ipſi exiſtentem præbebunt.

CAP. III.

De eo, quod eſt Neceſſarium, Impoſſibile, Poſſibile, & Contingens.

Quid hîc per affectiones intelligendum ſit.

NAturâ entis, quatenus ens eſt, ſic explicatâ, ad aliquas ejus affectiones explicandas tranſimus; ubi notandum venit, quòd per affectiones hîc intelligimus id, quod aliàs per attributa denotavit Carteſius in Part. 1. Princ. Philoſ. Art. 52. Nam ens, quatenus ens eſt, per ſe ſolum, ut ſubſtantia, nos non afficit, quare per aliquod attributum explicandum eſt, à quo tamen non, niſi ratione, diſtinguitur. Unde non ſatis mirari poſſum illorum ingenia ſubtiliſſima, qui medium quæſiverunt, non ſine magno detrimento veritatis, inter ens, & nihil. Sed in eorum errorem refutando non morabor, quandoquidem ipſi, ubi talium affectionum definitiones tradere moliuntur, in vanâ ſuâ ſubtilitate prorſus evaneſcunt.

Affectionum definitio.

Nos igitur rem noſtram agemus, dicimuſque *Entis affectiones* eſſe, *quædam attributa, ſub quibus uniuscujuſque eſſentiam vel exiſtentiam intelligimus, à quâ tamen non niſi ratione diſtinguntur*. De his quaſdam (non enim omnes pertractare mihi aſſumo) hîc explicare, & à denominationibus, quæ nullius entis ſunt affectiones, ſeparare conabor. Ac primò quidem agam de eo, quod eſt *neceſſarium, & impoſſibile*.

Quot modis res dicatur neceſſaria, & impoſſibilis.

Duobus modis res dicitur neceſſaria, & impoſſibilis, vel reſpectu ſuæ eſſentiæ, vel reſpectu cauſæ. Reſpectu eſſentiæ Deum neceſſariò exiſtere novimus: nam ejus eſſentia non poteſt concipi ſine exiſtentiâ: chimæra verò reſpectu implicantiæ ſuæ eſſentiæ non potis eſt, ut exiſtat. Reſpectu cauſæ dicuntur res, e. g. materiales, eſſe impoſſibiles aut neceſſariæ: nam ſi tantùm ad earum eſſentiam reſpicimus, illam concipere poſſumus clarè, & diſtinctè ſine exiſtentiâ, quâpropter nunquam exiſtere poſſunt vi, & neceſſitate eſſentiæ: ſed tantùm vi cauſæ, Dei nempe omnium rerum creatoris. Si itaque in decreto divino eſt, ut res aliqua exiſtat, neceſſariò exiſtet;

ſin minùs impoſſibile erit, ut exiſtat. Nam per ſe manifeſtum eſt, id quod nullam cauſam, internam ſcilicet aut externam, habet ad exiſtendum, impoſſibile eſſe, ut exiſtat: atqui res in hac ſecundâ hypotheſi ponitur talis, ut neque vi ſuæ eſſentiæ, quam per cauſam internam intelligo, neque vi decreti divini, unicæ omnium rerum cauſæ externæ, exiſtere poſſit: unde ſequitur, res ut in ſec. hyp. à nobis ſtatuuntur, impoſſibiles eſſe, ut exiſtant.

Chimæram commodè ens verbale vocari.

Ubi notandum venit, 1°. Chimæram, quia neque in intellectu eſt, neque in imaginatione, à nobis ens verbale commodè vocari poſſe; nam ea non niſi verbis exprimi poteſt. Ex. gr. Circulum quadratum verbis quidem exprimimus, imaginari autem nullo modo, & multò minùs intelligere poſſumus. Quâpropter Chimæra præter verbum nihil eſt, ideòque impoſſibilitas inter affectiones entis numerari non poteſt: eſt enim mera negatio.

Res cre tas, quoa eſſentiam, & exiſte tiam à D dependere

2°. Notandum venit, quòd non tantùm rerum creatarum exiſtentia: verùm etiam, ut infrà in ſec. part. evidentiſſimè demonſtrabimus, earum eſſentia, & natura à ſolo Dei decreto dependet. Ex quo clarè ſequitur, res creatas nullam ex ſe ipſis habere neceſſitatem: nempe quia ex ſe ipſis nullam habent eſſentiam, nec à ſe ipſis exiſtunt.

Neceſſit tem, quæ in rebus creatis à cauſâ eſt, eſſe vel e ſentiæ v exiſtentiæ at hæc di in Deo no diſtingui.

3°. Denique notandum eſt, quòd neceſſitas, qualis vi cauſæ in rebus creatis eſt, dicatur vel reſpectu earum eſſentiæ, vel reſpectu earum exiſtentiæ: nam hæc duo in rebus creatis diſtinguuntur; illa enim à legibus naturæ æternis dependet, hæc verò à ſerie, & ordine cauſarum. Verùm in Deo, cujus eſſentia ab illius exiſtentiâ non diſtinguitur, eſſentiæ neceſſitas etiam non diſtinguitur à neceſſitate exiſtentiæ; unde ſequitur, quòd ſi totum ordinem naturæ conciperemus, inveniremus, quòd multa, quorum naturam clarè, & diſtinctè percipimus, hoc eſt, quorum eſſentia neceſſariò talis eſt, nullo modo poſſent exiſtere; nam tales res in naturâ exiſtere æquè impoſſibile reperiremus, ac jam cognoſcimus impoſſibile eſſe, ut magnus

elephantus in acûs foramine recipi poſſit: quamvis utriuſque naturam clarè percipiamus. Unde exiſtentia illarum rerum non eſſet, niſi chimæra, quam neque imaginari, neque intelligere poſſemus.

Poſſibile, & contingens non eſſe rerum affectiones.

Atque hæc de neceſſitate, & impoſſibilitate, quibus pauca de *poſſibili*, & *contingente* viſum eſt adjungere; nam hæc duo à nonnullis pro rerum affectionibus habentur; cùm tamen reverâ nihil aliud ſint, quàm defectus noſtri intellectûs, quod clarè oſtendam, poſtquam explicavero, quid per hæc duo intelligendum ſit.

Quid ſit poſſibile, quid contingens.

Res poſſibilis itaque dicitur, *cùm ejus cauſam efficientem quidem intelligimus; attamen an cauſa determinata ſit, ignoramus.* Unde etiam ipſam, ut poſſibilem, non verò neque ut neceſſariam, neque ut impoſſibilem conſiderare poſſumus. Si autem *ad rei eſſentiam ſimpliciter, non verò ad ejus cauſam* attendamus, *illam contingentem* dicemus, hoc eſt, illam, ut medium inter Deum, & chimæram, ut ſic loquar, conſiderabimus, nempe quia ex parte eſſentiæ nullam in ipſâ reperimus neceſſitatem exiſtendi, ut in eſſentiâ divinâ, neque etiam implicantiam ſive impoſſibilitatem, ut in chimærâ. Quod ſi quis id, quod ego *poſſibile* voco, *contingens*, & contrà id, quod ego *contingens*, *poſſibile* vocare velit, non ipſi contradicam: neque enim de nominibus diſputare ſoleo. Sat erit, ſi nobis concedat, hæc duo non niſi defectus noſtræ perceptionis, nec aliquid reale eſſe.

Poſſibile, & contingens eſſe tantùm defectus noſtri intellectûs.

Siquis autem id ipſum negare velit, illi ſuus error nullo negotio demonſtratur: ſi enim ad naturam attendat, & quomodo ipſa à Deo dependet, nullum *contingens* in rebus eſſe reperiet, hoc eſt, quod ex parte rei poſſit exiſtere, & non exiſtere, ſive, ut vulgò dicitur, *contingens reale* ſit: quod facilè apparet ex eo, quod Ax. 10. Part. 1. docuimus, tantam ſcilicet vim requiri ad rem creandam, quam ad ipſam conſervandam: Quare nulla res creata propriâ vi aliquid facit, eodem modo ac nulla res creata ſuâ propriâ vi incepit exiſtere.

Ex quo ſequitur, nihil fieri, niſi vi cauſæ omnia creantis, ſcilicet Dei, qui ſuo concurſu ſingulis momentis omnia procreat. Cùm autem nihil fiat, niſi a ſolâ divinâ potentiâ, facile eſt videre, ea, quæ fiunt, vi decreti Dei, ejuſque voluntatis fieri. At, cùm in Deo nulla ſit inconſtantia, nec mutatio, per Prop. 18. & Corol. Prop. 20. Part. 1. illa, quæ jam producit, ſe producturum ab æterno decreviſſe debuit; cùmque nihil magis neceſſarium ſit, ut exiſtat, quàm quod Deus extiturum decrevit, ſequitur, neceſſitatem exiſtendi in omnibus rebus creatis ab æterno fuiſſe. Nec dicere poſſumus, illas eſſe contingentes, quia Deus aliud decreviſſe potuit; nam, cùm in æternitate non detur quando, nec ante, nec poſt, neque ulla affectio temporis, ſequitur, Deum nunquam ante illa decreta extitiſſe, ut aliud decernere poſſet.

⟨Op dat di bewijs wel gevat were moetmen l ten, op 't ge in 't twed deel dezes aanhangze ontrent de wil Godts aangeteken namelijk Ghodts wi of beſtendi

beſluyt, als dan eerſt wert verſtaan, als wy de zaak klaar en onderscheidelijk begrijpen: wa de wezendheit van de zaak in zich aangemerkt, is niet anders als 't beſluyt Ghodts, of zijn bepaalde wil. Maar wy zeggen ook, dat de nootzaaklijkheit van wezendlijk te zijn, niet verſch van de nootzaaklijkheit van wezenheyt, *hooftd.* 9. *deel* 2. dat is, als wy zeggen, dat Ghodt beſloot heeft, dat de driehoek zijn zal, zoo willen wy niet anders zeggen, als dat Ghodt d' orde van natuir, en van d' oorzaaken alzoo geſchickt heeft, dat op zulk een tijt de driehoek nootzaaklijk z zoud; zoo dat, indien wy d' orde der oorzaaken, zoodanich alſze van Godt gevesticht is, verſtond wy zoude bevinden dat de driehoek, op zulk een tijt wezendlijk zijn moeſte, met de zelve nootzaal lijkheit, als wy nu bevinden, wanneer wy op des zelfs natuir letten, dat zijn drie hoeken gel zijn met twee rechte.⟩

Conciliationem libertatis noſtri arbitrii, & prædinationis Dei, humanum captum ſuperare.

Quod verò attinet ad libertatem humanæ voluntatis, quam liberam eſſe diximus Schol. Propoſ. 15. Part. 1., illa etiam à Dei concurſu conſervatur, nec ullus homo aliquid vult, aut operatur, niſi id, quod Deus ab æterno decrevit, ut vellet, & operaretur. Quomodo autem id fieri poſſit, ſervatâ humanâ libertate, captum noſtrum excedit: neque ideò, quod clarè percipimus, propter id, quod ignoramus, erit rejiciendum; clarè enim, & diſtinctè intelligimus, ſi ad noſtram naturam attendamus, nos in noſtris actionibus eſſe liberos, & de multis deliberare propter id ſolum, quod volumus; ſi etiam ad Dei naturam attendamus, ut modò oſtendimus, clarè, & diſtinctè percipimus, omnia ab ipſo pendere, nihilque exiſtere, niſi quod ab æterno à Deo decertum eſt,

ut exiſtat. Quomodo autem humana voluntas à Deo ſingulis momentis procreetur tali modo, ut libera maneat, id ignoramus; multa enim ſunt, quæ noſtrum captum excedunt, & tamen à Deo ſcimus facta eſſe, uti ex gr. eſt illa realis diviſio materiæ in indefinitas particulas ſatis evidenter à nobis demonſtrata in Sec. Part. Propoſ. 11., quamvis ignoremus, quomodo diviſio illa fiat. Nota, quòd hîc pro re notâ ſupponimus, has duas notiones, *poſſibile* nempe, & *contingens*, tantùm defectum cognitionis noſtræ circa rei exiſtentiam ſignificare.

CAP. IV.

De Duratione, & Tempore.

EX eo, quod ſuprà diviſimus ens in ens, cujus eſſentia involvit exiſtentiam, & in ens, cujus eſſentia non involvit niſi poſſibilem exiſtentiam, oritur diſtinctio inter æternitatem, & durationem. De *æternitate* infrà fuſius loquemur. Hîc tantùm dicimus eam eſſe *attributum, ſub quo infinitam Dei exiſtentiam concipimus. Duratio verò eſt attributum, ſub quo rerum creatarum exiſtentiam, prout in ſua actualitate perſeverant, concipimus*. Ex quibus clarè ſequitur, durationem à totâ alicujus rei exiſtentiâ non, niſi ratione, diſtingui. Quantum enim durationi alicujus rei detrahis, tantundem ejus exiſtentiæ detrahi neceſſe eſt. Hæc autem ut determinetur, comparamus illam cum duratione aliarum rerum, quæ certum, & determinatum habent motum, *hæcque comparatio tempus* vocatur. Quare tempus non eſt affectio rerum, ſed tantùm merus modus cogitandi, ſive, ut jam diximus, ens rationis; eſt enim modus cogitandi durationi explicandæ inſerviens. Notandum hîc in duratione, quod poſtea uſum habebit, quando de æternitate loquemur, videlicet, quòd major, & minor concipiatur, & quaſi ex partibus componi, & deinde quòd tantùm ſit attributum exiſtentiæ, non verò eſſentiæ.

Quid ſit æternitas.

Quid duratio.

Quid Tempus.

CAP. V.

De Oppoſitione, Ordine, &c.

EX eo, quod res inter ſe comparamus, quædam oriuntur notiones, quæ tamen extra res ipſas nihil ſunt, niſi cogitandi modi. Quod inde apparet, quia ſi ipſas, ut res extra cogitationem poſitas, conſiderare velimus, clarum, quem aliàs de ipſis habemus conceptum, ſtatim confuſum reddimus. Notiones verò tales hæ ſunt, videlicet *Oppoſitio*, *Ordo*, *Convenientia*, *Diverſitas*, *Subjectum*, *Adjunctum*, & ſi quæ adhuc alia his ſimilia ſunt. Hæ, inquam, à nobis ſatis clarè percipiuntur, quatenus ipſas, non ut quid ab eſſentiis rerum oppoſitarum, ordinatarum &c. diverſum, concipimus, ſed tantùm ut modos cogitandi, quibus res ipſas faciliùs vel retinemus, vel imaginamur. Quare de his fuſiùs loqui non neceſſe eſſe judico; ſed ad terminos vulgò tranſcendentales dictos tranſeo.

Quid ſint Oppoſitio, Ordo, Convenientia, Diverſitas, Subjectum, Adjunctum, &c.

CAP. VI.

De Uno, Vero, & Bono.

HI termini ab omnibus ferè Metaphyſicis pro generaliſſimis Entis Affectionibus habentur; dicunt enim omne ens eſſe unum, verum, & bonum, quamvis nemo de iis cogitet. Verùm quid de his intelligendum ſit, videbimus; ubi ſeorſim unumquemque horum terminorum examinaverimus.

Incipiamus itaque à primo, ſcilicet *Uno*. Hunc terminum dicunt ſignificare aliquid reale extra intellectum: verùm, quidnam hoc enti addat, neſciunt explicare, quod ſatis oſtendit, illos entia rationis cum ente reali confundere; quo efficiunt, ut id, quod clarè intelligunt, confuſum reddant. Nos autem dicimus *Unitatem* à re ipſâ nullo modo diſtingui, vel enti nihil addere, ſed tantùm modum cogitandi eſſe, quo rem

Quid ſit unitas.

ab aliis ſeparamus, quæ ipſi ſimiles ſunt, vel cum ipſâ aliquo modo conveniunt.

Quid ſit multitudo, & quo reſpectu Deus dici poſſit unus, & quo reſpectu unicus.

Unitati verò opponitur *multitudo*, quæ ſanè rebus etiam nihil addit, nec aliquid præter modum cogitandi eſt, quemadmodum clarè, & diſtinctè intelligimus. Nec video, quid circa rem claram ampliùs dicendum reſtat; ſed tantùm hic notandum eſt, Deum, quatenus ab aliis entibus eum ſeparamus, poſſe dici unum; verùm, quatenus concipimus ejuſdem naturæ plures eſſe non poſſe, unicum vocari. At verò ſi rem accuratiùs examinare vellemus, poſſemus forte oſtendere Deum non niſi impropriè unum, & unicum vocari, ſed res non eſt tanti, imò nullius momenti iis, qui de rebus, non verò de nominibus ſunt ſolliciti. Quare hoc relicto ad ſecundum tranſimus, & eâdem operâ, quid ſit falſum, dicemus.

Quid ſit verum, quid falſum tàm apud vulgum, quàm apud Philoſophos.

Ut autem hæc duo *verum* ſcilicet, & *falſum* rectè percipiantur, à verborum ſignificatione incipiemus, ex quâ apparebit ea, non niſi rerum denominationes extrinſecas, eſſe, neque rebus tribui, niſi rhetoricè. Sed quia vulgus vocabula primum invenit, quæ poſtea à Philoſophis uſurpantur, ideò è re eſſe videtur illius, qui primam ſignificationem alicujus vocabuli quærit, quid primum apud vulgum denotarit, inquirere; præcipuè ubi aliæ cauſæ deficiunt, quæ ex linguæ naturâ depromi poſſent ad eam inveſtigandam. Prima igitur *veri*, & *falſi* ſignificatio, ortum videtur duxiſſe à narrationibus: eaque narratio vera dicta fuiſſe, quæ erat facti, quod reverâ contigerat: falſa verò, quæ erat facti, quod nullibi contigerat. Atque hanc Philoſophi poſtea uſurparunt ad denotandam convenientiam ideæ cum ſuo ideato, & contrà: quare idea vera dicitur illa, quæ nobis oſtendit rem, ut in ſe eſt: falſa verò, quæ nobis oſtendit rem aliter, quàm reverâ eſt: Ideæ enim nihil aliud ſunt, quam narrationes ſive hiſtoriæ naturæ mentales. Atque hinc poſtea metaphoricè tranſlata eſt, ad res mutas, ut cùm dicimus verum, aut falſum aurum, quaſi aurum nobis repræſentatum aliquid de ſeipſo narret, quod in ſe eſt, aut non eſt.

Verum nè eſſe terminum tranſcendentalem.

Quocirca planè decepti ſunt, qui *verum* terminum tranſcendentalem ſive entis affectionem judicarunt. Nam de rebus ipſis non niſi impropriè, vel ſi mavis rhetoricè dici poteſt.

Veritas, & vera idea quomodo differant.

Si porrò quæras, quid ſit veritas præter veram ideam, quære etiam, quid ſit albedo præter corpus album; eodem enim modo ſe habent ad invicem.

De cauſâ veri, & de cauſâ falſi jam antea egimus; quare hîc nihil reſtat notandum, nec etiam quæ diximus, operæ pretium fuiſſet notare, ſi ſcriptores in ſimilibus nugis non adeò ſe intricaſſent, ut poſtea ſe extricare nequiverint, nodum paſſim in ſcirpo quærentes.

Quænam ſint Proprietates Veritatis? Certitudinem non eſſe in rebus.

Proprietates verò veritatis aut ideæ veræ ſunt. 1°. Quòd ſit clara & diſtincta, 2°. Quòd omne dubium tollat, ſive uno verbo, quòd ſit certa. Qui quærunt certitudinem in rebus ipſis, eodem modo falluntur, ac cùm in iis quærunt veritatem; & quamvis dicamus, res in incerto eſt, rhetoricè ſumimus ideatum pro ideâ; quomodo etiam rem dicimus dubiam, niſi fortè quòd tum per incertitudinem contingentiam intelligamus, vel rem, quæ nobis incertitudinem aut dubium injicit. Neque opus eſt circa hæc diutiùs morari; quare ad tertium pergemus, & ſimul quid per ejus contrarium intelligendum ſit, explicabimus.

Bonum, & malum tantùm dici reſpectivè.

Res ſola conſiderata neque *bona* dicitur, neque *mala*, ſed tantùm reſpectivè ad aliam, cui conducit ad id, quod amat, acquirendum, vel contrà: ideòque unaquæque res diverſo reſpectu, eodemque tempore bona, & mala poteſt dici: Sic conſilium e. g. Achitophelis Abſaloni datum bonum in ſacris Litteris vocatur; peſſimum tamen erat Davidi, cujus interitum moliebatur. Sed multa alia ſunt bona, quæ non omnibus bona ſunt; ſic ſalus bona eſt hominibus, non verò neque bona, neque mala brutis aut plantis, ad quas nullum habet reſpectum. Deus verò dicitur ſummè bonus, quia omnibus conducit; nempe uniuscujuſque eſſe, quo nihil magis amabile, ſuo concurſu conſervando. Malum autem abſolutum nullum datur, ut per ſe eſt manifeſtum.

Quare aliqui bonum Metaphyſicum ſtatuerunt.

Qui autem bonum aliquod Metaphyſicum quæritant, quod omni careat reſpectu, falſo aliquo præjudicio laborant; nempe quòd diſtinctionem rationis cum diſtinctione reali vel modali confundant: diſtinguunt enim inter rem ipſam, & conatum, qui in unâquâque re eſt ad ſuum eſſe conſervandum, quamvis neſciant, quid per conatum intelligant. Hæc enim duo, quamvis ratione ſeu potiùs verbis diſtinguantur, quod maximè ipſos decepit, nullo modo re ipſâ inter ſe diſtinguuntur.

Res, & conatus, quo res in ſtatu ſuo perſeverare conantur, quomodo diſtinguantur.

Quòd ut clarè intelligatur, exemplum alicujus rei ſimpliciſſimæ ob oculos ponemus. Motus habet vim in ſuo ſtatu perſeverandi; hæc vis profectò nihil aliud eſt, quàm motus ipſe, hoc eſt, quòd natura motûs talis ſit. Si enim dicam in hoc corpore A nihil aliud eſſe, quàm certam quantitatem motûs, hinc clarè ſequitur, quamdiu ad illud corpus A attendo, me ſemper debere dicere illud corpus moveri. Si enim dicerem, illud ſuam vim movendi ex ſe amittere, neceſſariò ipſi aliquid aliud tribuo præter id, quod in hypotheſi ſuppoſuimus, per quod ſuam naturam amittit. Quod ſi verò hæc ratio obſcurius videatur, age concedamus, illum conatum ſe movendi aliquid eſſe præter ipſas leges, & naturam motûs; cùm igitur hunc conatum eſſe bonum metaphyſicum ſupponas, neceſſariò hic etiam conatus conatum habebit in ſuo eſſe perſeverandi, & hic iterum alium, & ſic in infinitum, quo magis abſurdum neſcio quid fingi poſſit. Ratio autem, cur illi conatum rei à re ipſâ diſtinguunt, eſt, quia in ſe ipſis reperiunt deſiderium ſe conſervandi, & tale in unâquâque re imaginantur.

An Deus ante res creatas dici poſſit bonus.

Quæritur tamen, an Deus, antequam res creaſſet, dici poſſet bonus; & ex noſtrâ definitione videtur ſequi, Deum tale attributum non habuiſſe, quia dicimus rem, ſi in ſe ſolâ conſideratur, neque bonam, neque malam poſſe dici. Hoc autem multis abſurdum videbitur; ſed quâ ratione neſcio; multa enim hujus notæ attributa Deo tribuimus, quæ antequam res crearentur, ipſi non competebant, niſi potentiâ, ut

cùm vocatur creator, judex, miſericors &c. Quare ſimilia argumenta moram nobis injicere non debent.

Porrò uti bonum, & malum non dicitur niſi reſpectivè, ſic etiam perfectio, niſi quando perfectionem ſumimus pro ipſâ rei eſſentiâ, quo ſenſu antea diximus Deum infinitam perfectionem habere, hoc eſt, infinitam eſſentiam, ſeu infinitum eſſe. *Perfectum quomodo dicatur reſpectivè, quomodo abſolutè.*

Plura his addere non eſt animus; reliqua enim quæ ad partem generalem Metaphyſices ſpectant, ſatis nota eſſe exiſtimo: adeòque operæ pretium non eſſe, ea ulteriùs perſequi.

APPENDICIS COGITATA METAPHYSICA CONTINENTIS

PARS II,

In quâ præcipua, quæ in parte Metaphyſices ſpeciali circa Deum, ejuſque Attributa, & Mentem humanam vulgò occurrunt, breviter explicantur.

〈In dit Hooftdeel wort Ghodts wezendlijkheit, heel anders verklaart, als de menschen die gemeenlijk verstaan, die namelijk de wezendlijkheit Ghodts met hare wezendlijkheyt verwarren, waar uit ontstaat, dat zy Ghodt inbeelden te zijn iet als een Mensch; en op 't ware denkbeelt Ghodts, 't welk zy hebben, niet letten, of geheelijk onwetend zijn van dat zy 't hebben: waar door 't ook gebeurt, dat zy Ghodts wezendlijkheit, noch van vooren, dat is, uyt des zelfs ware bepaling of wezendheit, noch van achteren uyt des zelfs denkbeelt, voor zoo veel 't in ons is bewijzen, noch begrijpe konnen. Wy zullen derhalve trachten in dit Hooftdeel, zoo klaar als ons moogelijk zal zijn, te betoonen, dat Ghodts wezendlijkheit, van de wezendlijkheit der geschape dingen, geheelijk verschilt.〉

CAP. I.

De Dei Æternitate.

JAm antea docuimus, in rerum naturâ præter ſubſtantias, earumque modos nihil dari; quare non erit hîc exſpectandum, ut aliquid de formis ſubſtantialibus, & realibus accidentibus dicamus: ſunt enim hæc, & hujus farinæ alia, planè inepta. Subſtantias deinde diviſimus in *Subſtantiarum diviſio*

duo ſumma genera, extenſionem ſcilicet, & cogitationem, ac cogitationem in creatam, ſive Mentem humanam, & increatam ſive Deum. Exiſtentiam autem hujus ſatis ſuperque demonſtravimus tum à poſteriori, ſcilicet ex ipſius, quam habemus, ideâ, tum à priori, ſive ab ejus eſſentiâ, tanquam cauſâ exiſtentiæ Dei. Sed quoniam quædam ejus attributa breviùs, quam argumenti dignitas requirit, tractavimus, ipſa hîc repetere, eaque fuſiùs explicare, ſimulque aliquas quæſtiones enodare decrevimus.

Deo nullam durationem competere.

Præcipuum attributum, quod ante omnia venit conſiderandum, eſt Dei *Æternitas*, quâ ipſius durationem explicamus; vêl potiùs, ut nullam Deo durationem tribuamus, dicimus eum eſſe æternum. Nam, ut in primâ Parte notavimus, duratio eſt affectio exiſtentiæ, non verò eſſentiæ rerum; Deo autem, cujus exiſtentia eſt de ipſius eſſentiâ, nullam durationem tribuere poſſumus. Qui enim Deo illam tribuit, ejus exiſtentiam ab ejus eſſentiâ diſtinguit. Sunt tamen, qui rogant, an Deus nunc non diutiùs extiterit, quàm cùm Adamum crearet: idque ipſis ſatis clarum eſſe videtur, adeòque nullo modo Deo durationem adimendam eſſe exiſtimant. Verùm hi principium petunt; nam ſupponunt Dei eſſentiam ab ejus exiſtentiâ diſtingui, quærunt enim an Deus, qui extitit uſque ad Adamum, non plus temporis extiterit ab Adamo creato uſque ad nos; quare Deo ſingulis diebus majorem durationem tribuunt, & quaſi continuò à ſe ipſo ipſum creari ſupponunt. Si enim Dei exiſtentiam, ab illius eſſentiâ non diſtinguerent, nequaquam Deo durationem tribuerent, cùm rerum eſſentiis duratio nullo modo competere poſſit: nam nemo unquam dicet circuli, aut trianguli eſſentiam, quatenus eſt æterna veritas, hoc tempore diutiùs duraſſe, quàm tempore Adami. Porrò cùm duratio major, & minor, ſive quaſi partibus conſtans concipiatur, clarè ſequitur, Deo nullam tribui poſſe durationem: nam cùm ipſius eſſe ſit æternum, hoc eſt, in quo nihil prius, nec poſterius dari poteſt, nun-

quam ipſi durationem tribuere poſſumus; quin ſimul, quem de Deo habemus, verum conceptum deſtruamus, hoc eſt, id, quod eſt infinitum ſuâ naturâ, & quod nunquam poteſt concipi niſi infinitum, in partes dividamus, ei ſcilicet durationem tribuendo. ⟨Wy delen zijne wezendlijkheit in delen, of begrijpen die deelbaar, als wyze pogen met duiring te verklaren. *Bezie deel 1. hoofd. 4.*⟩

Cauſæ, ob quas Autores Deo durationem tribuerunt.

Quod autem Authores errarunt, in cauſâ eſt I°. quia æternitatem, ad Deum non attendentes, explicare conati ſunt, quaſi æternitas abſque eſſentiæ divinæ contemplatione intelligi poſſet, vel quid eſſet præter divinam eſſentiam, atque hoc iterum inde ortum fuit, quia aſſueti ſumus propter defectum verborum æternitatem etiam rebus, quarum eſſentia diſtinguitur ab earum exiſtentiâ, tribuere, ut cùm dicimus, non implicat, mundum ab æterno fuiſſe; atque etiam eſſentiis rerum, quamdiu ipſas non exiſtentes concipimus; eas enim tum æternas vocamus. II°. quia durationem rebus non tribuebant, niſi quatenus eas ſub continuâ variatione eſſe judicabant, non, uti nos, prout earum eſſentia ab earum exiſtentiâ diſtinguitur. III°. denique quia Dei eſſentiam, ſicuti rerum creatarum, ab ejus exiſtentiâ diſtinxerunt. Hi, inquam, errores ipſis anſam errandi præbuerunt. Nam primus error in cauſâ fuit, ut non intelligerent, quid eſſet æternitas; ſed ipſam tanquam aliquam ſpeciem durationis conſiderarent. Secundus, ut non facilè poſſent invenire differentiam inter durationem rerum creatarum, & inter Dei æternitatem. Ultimus denique, ut, cùm duratio non ſit, niſi exiſtentiæ affectio, ipſique Dei exiſtentiam ab ejus eſſentiâ diſtinxerint, Deo, ut jam diximus, durationem tribuerent.

Quid ſit æternitas?

Sed, ut meliùs intelligatur, quid ſit *Æternitas*, & quomodo ipſa ſine eſſentiâ divinâ non poſſit concipi, conſiderandum venit id, quod jam antea diximus, nempe res creatas, ſive omnia præter Deum ſemper exiſtere ſolâ vi ſive eſſentiâ Dei, non verò vi propriâ; unde ſequitur præſentem exiſten-

tiam rerum non eſſe cauſam futuræ, ſed tantùm Dei immutabilitatem, propter quam cogimur dicere, ubi Deus rem primò creavit, eam poſtea continuò conſervabit, ſeu eandem illam creandi actionem continuabit. Ex quibus concludimus, 1°. quòd res creata poteſt dici frui exiſtentiâ, nimirum quia exiſtentia non eſt de ipſius eſſentiâ: Deus verò non poteſt dici frui exiſtentiâ, nam exiſtentia Dei eſt Deus ipſe, ſicut etiam ipſius eſſentia; unde ſequitur res creatas duratione frui: Deum autem nullo modo. 2°. omnes res creatas, dum præſenti duratione, & exiſtentiâ fruuntur, futurâ omnino carere, nempe quia continuò ipſis tribui debet: at de earum eſſentiâ nihil ſimile poteſt dici. Verùm Deo, quia exiſtentia eſt de ipſius eſſentiâ, futuram exiſtentiam tribuere non poſſumus: eadem enim, quam tum haberet, etiamnum ipſi actu tribuenda eſt, vel, ut magis propriè loquar, Deo infinita actu exiſtentia competit eodem modo, ac ipſi actu competit infinitus intellectus. Atque hanc infinitam exiſtentiam *Æternitatem* voco, quæ ſoli Deo tribuenda, non verò ulli rei creatæ; non, inquam, quamvis earum duratio utroque careat fine. Hæc de æternitate; de Dei neceſſitate nihil dico; quia non opus eſt, cùm ejus exiſtentiam ex ejus eſſentiâ demonſtravimus. Pergamus itaque ad unitatem.

CAP. II.

De Unitate Dei.

MIrati perſæpe fuimus futilia argumenta, quibus Dei Unitatem aſtruere conantur Authores, qualia ſunt, *Si unus potuit mundum creare, cæteri eſſent fruſtrà, ſi omnia in eundem finem conſpirent, ab uno conditore ſunt producta*, & ſimilia, à relationibus, aut denominationibus extrinſecis petita. Quâpropter, illis omnibus inſuper habitis, noſtram demonſtrationem, quàm clarè poterimus, ac breviter, hîc proponemus, idque ſequenti modo.

Inter Dei attributa numeravimus etiam ſummam intelligentiam, addidimuſque ipſum omnem ſuam perfectionem à ſe, non verò ab alio habere. Si jam dicas plures dari Deos, ſeu entia ſummè perfecta, neceſſariò omnes debebunt eſſe ſummè intelligentes; quod ut fiat, non ſufficit, unumquemque ſe ipſum tantùm intelligere: nam cùm omnia intelligere debeat unusquiſque, & ſe & cæteros debebit intelligere: ex quo ſequeretur, quòd perfectio uniuscujuſque intellectûs partim à ſe ipſo, partim ab alio dependeret. Non poterit igitur quilibet eſſe ens ſummè perfectum, hoc eſt, ut modò notavimus, ens, quod omnem ſuam perfectionem à ſe, non verò ab alio habet; cùm tamen jam demonſtraverimus Deum ens perfectiſſimum eſſe, ipſumque exiſtere. Unde jam poſſumus concludere, eum unicum tantùm exiſtere; ſi enim plures exiſterent, ſequeretur ens perfectiſſimum habere imperfectionem, quod eſt abſurdum. ⟨Maar ſchoon dit bewijs t'eenemaal overtuigt, echter zoo verklaart het d'*eenheit* Ghodts niet; derhalve vermaan ik de Leezers, dat wy Ghodts *eenheit*, rechtsweegs uit de natuir van zijn wezendlijkheit beſluiten, die namelijk, van de wezendtheit Ghodts niet werdt onderſcheiden, of die nootzaaklijk uyt zijn wezendheyt volgt.⟩ Hæc de Dei Unitate.

Deum eſſe unicum.

CAP. III.

De Immenſitate Dei.

DOcuimus antea, nullum ens poſſe concipi finitum, & imperfectum, id eſt, de nihilo participans, niſi priùs ad ens perfectum, & infinitum attendamus, hoc eſt, ad Deum; quare ſolus Deus dicendus abſolutè infinitus, nimirum quatenus reperimus ipſum reverâ conſtare infinitâ perfectione. At immenſus ſive interminabilis etiam poteſt dici, quatenus reſpicimus ad hoc, quod nullum detur ens, quo perfectio Dei terminari poſſit. Ex quo ſequitur, quòd Dei *Infinitas*, invito vocabulo, ſit quid maximè poſitivum; nam eatenus ipſum infinitum eſſe dicimus, quatenus ad ejus eſſentiam ſive

Quomodo Deus dicatur infinitus, quomodo immenſus?

ſummam perfectionem attendimus. *Immenſitas* verò Deo tantùm reſpectivè tribuitur; non enim pertinet ad Deum, quatenus abſolutè tanquam ens perfectiſſimum, ſed quatenus ut prima cauſa conſideratur, quæ quamvis non eſſet perfectiſſima, niſi reſpectu entium ſecundariorum, nihilominus tamen eſſet immenſa. Nam nullum eſſet ens, & per conſequens nullum poſſet ens concipi ipſo perfectius, quo terminari, aut menſurari poſſet.

Vide fuſius de his Ax. 9. Part. 1.

Quid vulgò per Dei immenſitatem intelligatur.

Authores tamen paſſim, ubi de Dei *Immenſitate* agunt, videntur Deo quantitatem tribuere. Nam ex hoc attributo concludere volunt, Deum neceſſariò ubique præſentem debere eſſe, quaſi vellent dicere, ſi Deus in aliquo non eſſet loco, ejus quantitas eſſet terminata. Quod idem adhuc meliùs apparet ex aliâ ratione, quam afferunt ad oſtendendum, Deum eſſe infinitum, ſive immenſum (hæc duo enim inter ſe confundunt), & etiam eſſe ubique. Si Deus, ajunt, actus eſt purus, ut reverâ eſt, neceſſariò eſt ubique, & infinitus; nam ſi non eſſet ubique, aut non poterit eſſe, ubicunque vult eſſe, aut neceſſariò (NB) moveri debebit: unde clarè videre eſt, illos *Immenſitatem* Deo tribuere, quatenus ipſum, ut quantum, conſiderant; nam ex extenſionis proprietatibus hæc argumenta ſua petunt ad Dei *Immenſitatem* affirmandam, quo nihil eſt abſurdius.

Deum eſſe ubique probatur.

Si jam quæras, unde ergo nos probabimus, Deum eſſe ubique, reſpondeo, id ſatis ſuperque à nobis jam demonſtratum eſſe, ubi oſtendimus nihil ne momento quidem exiſtere poſſe, quin ſingulis momentis à Deo procreetur.

Omnipræſentia Dei explicari nequit.

Jam vero, ut Dei *ubiquitas* aut *præſentia in ſingulis rebus* debitè intelligi poſſet, neceſſariò deberet perſpecta eſſe intima natura divinæ voluntatis, quâ nimirum res creavit, quâque eas continuò procreat; quod cùm humanum captum ſuperet, impoſſibile eſt explicare, quomodo Deus ſit ubique.

〈Hier staat aan te merken, dat het gemeen volk, wanneerze zeggen, dat Ghodt over al is, Hem als dan als een aanschouwer op 't Tooneel invoeren, uyt het welk klaarlijk blijkt, 't geen wy aan 't eyndt dezes Hooftdeels zeggen, namelijk, dat de Menschen, de Ghoddelijke natuir met de Menschelijke, doorgaans verwarren.〉

Quidam ſtatuunt Dei *Immenſitatem* eſſe triplicem, nempe eſſentiæ, potentiæ, & denique præſentiæ; ſed illi nugas agunt; videntur enim diſtinguere inter Dei eſſentiam, & ejus potentiam.

Dei Immenſitatem à quibuſdam ſtatui triplicem: ſed malè.

Quod idem etiam alii magis apertè dixerunt, ubi nempe ajunt, Deum eſſe ubique per potentiam; non autem per eſſentiam: quaſi verò Dei potentia diſtinguatur ab omnibus ejus attributis, ſeu infinitâ eſſentiâ: cùm tamen nihil aliud eſſe poſſit. Si enim aliud quid eſſet, vel eſſet aliqua creatura, vel aliquid divinæ eſſentiæ accidentale, ſine quo concipi poſſet: quod utrumque abſurdum eſt. Si enim creatura eſſet, indigeret Dei potentiâ, ut conſervaretur, & ſic daretur progreſſus in infinitum. Si verò accidentale quid, non eſſet Deus ens ſimpliciſſimum, contra id, quod ſuprà demonſtravimus.

Dei potentiam non diſtingui ab ejus eſſentiâ.

Denique per *Immenſitatem* præſentiæ etiam videntur aliquid velle præter eſſentiam Dei, per quam res creatæ ſunt, & continuò conſervantur. Quæ ſanè magna eſt abſurditas, in quam lapſi ſunt ex eo, quod Dei intellectum cum humano confuderunt, ejuſque potentiam cum potentiâ regum ſæpe comparunt.

Nec illius Omnipræſentiam.

CAP. IV.

De Immutabilitate Dei.

PEr *Mutationem* intelligimus hoc loco omnem illam variationem, quæ in aliquo ſubjecto dari poteſt, integrâ permanente ipſâ eſſentiâ ſubjecti; quamvis vulgò etiam latiùs ſumatur ad ſignificandam rerum corruptionem, non quidem abſolutam, ſed quæ ſimul includit generationem corruptioni ſubſequentem, ut cùm dicimus cæſpites in cineres mutari, homines mutari in beſtias. Verùm Philoſophi ad hoc denotandum alio adhuc vocabulo utuntur, nempe *Transformationis*. At nos hîc tantùm de illâ mutatione loquimur, in quâ nulla datur ſubjecti transformatio, ut cùm dicimus Petrus mutavit colorem, mores &c.

Quid ſit Mutatio, quid Tranſformatio.

In Deo Transformationem locum non habere.

Videndum jam an in Deo tales mutationes habeant locum; nam de *transformatione* nihil dicere opus, poſtquam docuimus Deum neceſſariò exiſtere, hoc eſt, Deum non poſſe deſinere eſſe, ſeu in alium Deum transformari; nam tum & eſſe deſineret, & ſimul plures dii dari poſſent, quod utrumque abſurdum eſſe oſtendimus.

Quæ ſint Mutationis cauſæ.

Ut autem, quæ hîc dicenda ſuperſunt, diſtinctiùs intelligantur, venit conſiderandum, quòd omnis *mutatio* procedat vel à cauſis externis, volente aut nolente ſubjecto, vel à cauſâ internâ, & electione ipſius ſubjecti. Ex. grat. hominem nigreſcere, ægrotare, creſcere, & ſimilia procedunt à cauſis externis; illa invito ſubjecto, hoc vero ipſo ſubjecto cupiente; velle autem, ambulare, ſe iratum oſtendere &c. proveniunt à cauſis internis.

Deum non mutari ab alio.

Priores verò *mutationes*, quæ à cauſis externis procedunt, in Deo nullum habent locum; nam ſolus eſt omnium rerum cauſa, & à nemine patitur. Adde quòd nihil creatum in ſe ullam habeat vim exiſtendi; adeòque multò minùs aliquid extra ſe, aut in ſuam cauſam operandi. Et, quamvis in ſacris Litteris ſæpe inveniatur, quòd Deus propter peccata hominum iratus, & triſtis fuerit, & ſimilia, in iis effectus ſumitur pro cauſâ; quemadmodum etiam dicimus, Solem æſtate quam hyeme fortiorem, & altiorem eſſe, quamvis neque ſitum mutaverit, neque vires reſumpſerit. Et quòd talia etiam in ſacris Litteris ſæpe doceantur, videre eſt in Eſaiâ; ait enim cap. 59. v. 2, ubi populum increpat: *pravitates veſtræ vos à veſtro Deo ſeparant.*

Nec etiam à ſe ipſo.

Pergamus itaque, & inquiramus, an in Deo à Deo ipſo ulla detur mutatio. Hanc verò in Deo dari non concedimus, imò ipſam prorſus negamus; nam omnis mutatio, quæ à voluntate dependet, fit, ut ſubjectum ſuum in meliorem mutet ſtatum, quod in ente perfectiſſimo locum habere nequit. Deinde etiam talis mutatio non datur, niſi aliquod incommodum evitandi, aut aliquod bonum, quod deeſt, acquiren-

⟨Aanmerk dat dit veel klaarder kan blijken: zoo wy op de natuir van Ghodts wil,

di gratiâ; quod utrumque in Deo nullum locum habere poteſt. Unde concludimus Deum eſſe ens immutabile.

en zijn beſ
ten lett
want gelijk

in 't volgende zal toonen; Ghodts wil, waar door hy de dingen heeft geſchapen, verſchilt n
van zijn verſtant waar door hy die verſtaat. En dus is 't het zelve te zeggen, dat Ghodt
ſtaat, dat de drie hoeken van de driehoek, gelijk zijn met twee rechten; als te zeggen, dat Gh
gewilt of beſloten heeft, dat de drie hoeken van de driehoek, gelijk zouden zijn met twee re
ten: weshalven het ons even onmogelijk zijn zal te begrijpen, dat Ghodt zijne beſluyten kan
anderen, als te denken dat de drie hoeken van de driehoek, niet gelijk zijn met twee rech
Voorts, dit, namelijk dat in Ghodt geen verandering kan zijn, kan ook op andere wijzen bewe
werden; maar om dat wy de kortheit bevlytigen, zoo luſt het ons niet dit verder te vervolge

Nota, me communes mutationis diviſiones hic conſultò omiſiſſe, quamvis aliquo modo ipſas etiam complexi ſumus; nam non opus fuit ipſas ſingulatim à Deo removere, cùm Propoſ. 16. Part. 1. demonſtraverimus, Deum eſſe incorporeum, & communes illæ diviſiones ſolius materiæ mutationes tantùm contineant.

CAP. V.

De Simplicitate Dei.

PErgamus ad Dei Simplicitatem. Hoc Dei attributum ut rectè intelligatur, in memoriam revocanda ſunt, quæ Princip. Philoſophiæ Part. 1. Art. 48. & 49. Carteſius tradidit: nimirum in rerum naturâ nihil præter ſubſtantias, & earum modos dari, unde triplex rerum diſtinctio deducitur, Artic. 60. 61. & 62. *realis* ſcilicet, *modalis* & *rationis*. *Realis* vocatur illa, qua duæ ſubſtantiæ inter ſe diſtinguuntur, ſive diverſi, ſive ejuſdem attributi: ut ex. gr. cogitatio, & extenſio, vel partes materiæ. Hæcque ex eo cognoſcitur, quod utraque ſine ope alterius concipi, & per conſequens exiſtere poſſit. *Modalis* duplex oſtenditur, nimirum quæ eſt inter modum ſubſtantiæ, & ipſam ſubſtantiam; ac quæ eſt inter duos modos unius ejuſdemque ſubſtantiæ. Atque hanc ex eo cognoſcimus, quod, quamvis uterque modus abſque ope alterius concipiatur, neuter tamen abſque ope ſubſtantiæ, cujus ſunt modi: Illam verò ex eo, quod, quamvis ſubſtantia illa poſſit concipi ſine ſuo modo, modus tamen ſine ſubſtantiâ concipi nequeat.

*Rerum
ſtinctio tr
plex Rea
lis, Moda
lis, Rati
nis.*

Rationis denique ea eſſe dicitur, quæ oritur inter ſubſtantiam, & ſuum attributum; ut cùm duratio ab extenſione diſtinguitur. Hæcque etiam ex eo cognoſcitur, quod talis ſubſtantia non poſſit ſine illo attributo intelligi.

Undenam omnis compoſitio oriatur, & quotuplex ſit.

Ex his tribus omnis compoſitio oritur. Prima enim compoſitio eſt, quæ fit ex duabus, aut pluribus ſubſtantiis ejuſdem attributi, ut omnis compoſitio, quæ fit ex duobus, aut pluribus corporibus, ſive diverſi attributi, ut homo. Secunda fit unione diverſorum modorum. Tertia denique non fit, ſed tantùm ratione quaſi fieri concipitur, ut eò faciliùs res intelligatur. Quæ autem hiſce prioribus duobus modis non componuntur, ſimplicia dicenda ſunt.

Deum eſſe Ens ſimpliciſſimum.

Oſtendendum itaque Deum non eſſe quid compoſitum, ex quo poterimus concludere ipſum eſſe ens ſimpliciſſimum, quod facilè effectum dabimus. Cùm enim per ſe clarum ſit, quòd partes componentes priores ſunt naturâ ad minimùm re compoſitâ, neceſſariò ſubſtantiæ illæ, ex quarum coalitione, & unione Deus componitur, ipſo Deo priores erunt naturâ, & unaquæque per ſe poterit concipi, quamvis Deo non tribuatur. Deinde, cùm illa inter ſe neceſſariò realiter diſtinguantur, neceſſariò etiam unaquæque per ſe abſque ope aliarum poterit exiſtere; ac ſic, ut modò diximus, tot poſſent dari dii, quot ſunt ſubſtantiæ, ex quibus Deum componi ſupponeretur. Nam cùm unaquæque per ſe poſſit exiſtere, à ſe debebit exiſtere; ac proinde etiam vim habebit ſibi dandi omnes perfectiones, quas Deo ineſſe oſtendimus &c., ut jam Propoſ. 7., Part. 1., ubi exiſtentiam Dei demonſtravimus, fuſè explicuimus. Cùm autem hoc nihil abſurdius dici poſſit, concludimus Deum non componi ex coalitione, & unione ſubſtantiarum. Quòd in Deo etiam nulla detur compoſitio diverſorum modorum, ſatis convincitur ex eo, quod in Deo nulli dentur modi: modi enim oriuntur ex alteratione ſubſtantiæ, vide Princ. Part. 1. Art. 56. Denique ſi quis velit aliam compoſitionem fingere ex rerum eſſentiâ, & earum exiſtentiâ, huic nequaquam repugnamus. At

memor ſit nos jam ſatis demonſtraſſe, hæc duo in Deo non diſtingui.

Atque hinc jam clarè poſſumus concludere, omnes diſtinctiones, quas inter Dei attributa facimus, non alias eſſe, quàm rationis, nec illa reverâ inter ſe diſtingui: intellige tales rationis diſtinctiones, quales modò retuli, nempe quæ ex eo cognoſcuntur, quod talis ſubſtantia non poſſit ſine illo attributo eſſe. Unde concludimus Deum eſſe ens ſimpliciſſimum. Cæterùm Peripateticorum diſtinctionum farraginem non curamus, tranſimus igitur ad Dei vitam.

Dei Attributa diſtinguí tantùm ratione.

CAP. VI.

De Vitâ Dei.

UT hoc attributum, *Vita* ſcilicet Dei, rectè intelligatur, neceſſe eſt, ut generaliter explicemus, quid in unâquâque re per ejus vitam denotetur. Et 1°. ſententiam Peripateticorum examinabimus. Hi per vitam intelligunt *manſionem altricis animæ cum calore*, vide Ariſt. lib. 1. de Reſpirat. cap. 8. Et quia tres finxerunt animas, vegetativam ſcilicet, ſenſitivam, & intellectivam, quas tantùm plantis, brutis, & hominibus tribuunt, ſequitur, ut ipſimet fatentur, reliqua vitæ expertia eſſe. At interim dicere non audebant, mentes, & Deum vitâ carere. Verebantur fortaſſe, ne in ejus contrarium inciderent, nempe ſi vitâ careant, mortem eos obiiſſe. Quare Ariſtoteles Metaph. lib. 11. cap. 7. adhuc aliam definitionem vitæ tradit, mentibus tantùm peculiarem; nempe *Intellectûs operatio vita eſt;* & hoc ſenſu Deo, qui ſcilicet intelligit, & actus purus eſt, vitam tribuit. Verùm in his refutandis non multum defatigabimur; nam quòd ad illas tres animas, quas plantis, brutis, & hominibus tribuunt, attinet, jam ſatis demonſtravimus, illas non eſſe niſi figmenta; nempe quia oſtendimus in materiâ nihil præter mechanicas texturas, & operationes dari. Quod autem ad vitam Dei attinet, neſcio cur magis actio in-

Quid vulgò per vitam intelligant Philoſophi.

tellectûs apud ipſum vocetur, quam actio voluntatis, & ſimilium. Verùm, quia nullam ejus reſponſionem exſpecto, ad id, quod promiſimus, explicandum tranſeo, nempe quid vita ſit.

Quibus rebus vita tribui poſſit.

Et quamvis hæc vox per tranſlationem ſæpe ſumatur ad ſignificandum mores alicujus hominis, nos tamen ſolum, quid philoſophicè eâ denotetur, breviter explicabimus. Notandum autem eſt, quòd ſi vita rebus etiam corporeis tribuenda ſit, nihil erit vitæ expers; ſi verò tantùm iis, quibus anima unita eſt corpori, ſolummodo hominibus, & fortè etiam brutis tribuenda erit; non verò mentibus, nec Deo. Verùm cùm vocabulum vitæ communiter latiùs ſe extendat, non dubium eſt, quin etiam rebus corporeis, mentibus non unitis, & mentibus à corpore ſeparatis tribuendum ſit.

Quid ſit vita, & quid ſit in Deo.

Quare nos per *vitam* intelligimus *vim, per quam res in ſuo eſſe perſeverant.* Et quia illa vis à rebus ipſis eſt diverſa, res ipſas habere vitam propriè dicimus. Vis autem, quâ Deus in ſuo eſſe perſeverat, nihil eſt præter ejus eſſentiam, unde optimè loquuntur, qui Deum vitam vocant. Nec deſunt Theologi, qui ſentiunt, Judæos hac de cauſâ, nempe quòd Deus ſit vita, & à vitâ non diſtinguatur, cùm jurabant, dixiſſe, חַי יְהֹוָה *vivus Jehova;* non verò חֵי יְהֹוָה *vita Jehovæ*, ut Joſeph, cùm per vitam Pharaonis jurabat, dicebat חֵי פַּרְעֹה *vita Pharaonis.*

CAP. VII.

De Intellectu Dei.

UYt die dingen welke in deze drie navolgende hooftdeelen, waer in wy van Ghodts *verſtant, wil*, en *mogentheyt* handelen, getoont worden, volgt zeer klaarlijk, dat de wezendheden der dingen, en der zelver nootzaaklijkheit van wezendlijk te zijn, uyt de gegeve oorzaak, niet anders is, als Ghodts bepaalde wil, of beſluit; derhalve zo is Ghodts wil ons ten opperſte klaarblijklijk, als dan, als wy de dingen klaar en onderſcheide-

lijk bevatten. En dus is't belachgelijk dat de Wijsgerigen, wanneerze van d'oorzaaken der dingen onbewuſt zijn, hun toevlucht tot Ghodts wil nemen, gelijk wy dat doorgaans zien gebeuren, want die dingen, welkers oorzaken hen onbekent zijn, zeggenze, dat uyt Ghodts welbehagen alleen, en zijn volſtrekt beſuyt geſchiet zijn. 't Gemeen heeft oock geen kraftiger bewijzen, om Ghodts voorzienicheit en beſtiering te bewijzen, gevonden, als dieze uyt d'onkunde der oorzaaken haalt; 't geen zeker klaarlijk aanwijſt, datze de natuir van Ghodts wil geheelijk niet gekent, en aan hem een menſchelijke wil toege-eigent hebben, die van ons verſtant waarlijk onderſcheiden wert; 't welk ik acht dat de enige grontveſt van overgelovicheit, en misſchien van veel ſchelmſtukken geweeſt is.〉

Deum eſſ omniſcium

Inter attributa Dei numeravimus antea *Omniſcientiam*, quam ſatis conſtat Deo competere; quia ſcientia continet in ſe perfectionem, & Deus, ens nempe perfectiſſimum, nullâ perfectione carere debet: quare ſcientia ſummo gradu Deo erit tribuenda, ſcilicet talis, quæ nullam præſupponat, vel ſupponat ignorantiam, ſive ſcientiæ privationem: nam tum daretur imperfectio in ipſo attributo, ſive in Deo. Ex his ſequitur Deum nunquam habuiſſe intellectum potentiâ, neque per ratiocinium aliquid concludere.

Objectum ſcientiæ Dei non eſſe res extra Deum

Porrò ex perfectione Dei etiam ſequitur ejus ideas non terminari, ſicuti noſtræ, ab objectis extra Deum poſitis. Sed contrà res, extra Deum à Deo creatæ, à Dei intellectu determinantur*; nam aliàs objecta per ſe ſuam haberent naturam, & eſſentiam, & priores eſſent, ſaltem naturâ, divino intellectu, quod abſurdum eſt. Et quia hoc à quibuſdam non ſatis obſervatum fuit, in enormes errores inciderunt. Statuerunt nimirum aliqui, dari extra Deum materiam, ipſi coæternam, à ſe exiſtentem, quam Deus intelligens ſecundùm aliquos in ordinem tantùm redegit, ſecundùm alios formas ipſi inſuper impreſſit. Alii deinde res ex ſuâ naturâ vel neceſſarias, vel impoſſibiles, vel contingentes eſſe ſtatuerunt, ideòque Deum

* Hinc clar ſequitur intellectu Dei, quore creatas in telligit, & ejus volun tatem, & potentiam quâ ipſas determina vit, unun & idem eſſ

has etiam ut contingentes noſcere, & prorſus ignorare, an exiſtent, vel non. Alii denique dixerunt, Deum contingentia noſcere ex circumſtantiis, fortè quia longam habuit experientiam. Præter hos adhuc alios hujuſmodi errores hîc adferre poſſem, niſi id ſupervacaneum judicarem; cùm ex antedictis eorum falſitas ſponte ſe patefaciat.

Sed Deum ipſum.

Revertamur itaque ad noſtrum propoſitum, nempe quòd extra Deum nullum detur objectum ipſius ſcientiæ, ſed ipſe ſit ſcientiæ ſuæ objectum, imò ſua ſcientia. Qui autem putant, mundum etiam objectum Dei ſcientiæ eſſe, longè minùs ſapiunt, quàm qui ædificium, ab aliquo inſigni Architecto factum, objectum ſcientiæ illius ſtatui volunt: nam faber adhuc extra ſe materiam idoneam quærere cogitur: At Deus nullam extra ſe materiam quæſivit, ſed res quoad eſſentiam, & exiſtentiam ab ejus intellectu ſive voluntate fabricatæ fuerunt.

Quomodo Deus noſcat peccata, & entia rationis, &c.

Quæritur jam, an Deus noſcat mala, ſive peccata, & entia rationis, & alia ſimilia. Reſpondemus, Deum illa, quorum eſt cauſa, neceſſariò debere intelligere; præſertim cùm ne momento quidem poſſint exiſtere, niſi concurrente concurſu divino. Cùm ergo mala, & peccata in rebus nihil ſint, ſed tantùm in mente humanâ, res inter ſe comparante, ſequitur Deum ipſa extra mentes humanas non cognoſcere. Entia rationis modos eſſe cogitandi diximus, & hac ratione à Deo intelligi debent, hoc eſt, quatenus percipimus, illum mentem humanam, utut conſtituta eſt, conſervare, & procreare; non verò quòd Deus tales modos cogitandi habeat in ſe, ut ea, quæ intelligit, faciliùs retineat. Atque ad hæc pauca, quæ diximus, ſi modò rectè attendatur, nihil circa Dei intellectum proponi poterit, quòd facillimo negotio non ſolvi queat.

Quomodo ſingularia, & quomodo univerſalia.

Sed interim non prætereundus error quorundam, qui ſtatuunt Deum nihil præter res æternas cognoſcere, ut nempe angelos, & cœlos, quos ſuâ naturâ ingenerabiles, & incorruptibiles finxerunt; hujus autem mundi nihil, præter ſpecies, utpote etiam ingenerabiles, & incorruptibiles. Hi ſanè

videntur, quaſi ſtudio errare velle, & abſurdiſſima excogitare. Quid enim magis abſurdum, quàm Dei cognitionem à ſingularibus, quæ ſine Dei concurſu ne per momentum quidem eſſe poſſunt, arcere. Deinde res realiter exiſtentes Deum ignorare ſtatuunt, univerſalium autem, quæ non ſunt, nec ullam habent præter ſingularium eſſentiam, cognitionem Deo affingunt. Nos autem contrà Deo ſingularium cognitionem tribuimus, univerſalium denegamus, niſi quatenus mentes humanas intelligit.

In Deo tantùm unam eſſe, & ſimplicem ideam.

Denique, antequam huic argumento finem imponamus, ſatisfaciendum videtur quæſtioni, quâ quæritur, an in Deo plures ſint ideæ, an tantùm una, & ſimpliciſſima. Ad hanc reſpondeo, quòd idea Dei, per quam omniſcius vocatur, unica, & ſimpliciſſima eſt. Nam reverâ Deus nullâ aliâ ratione vocatur omniſcius, niſi quia habet ideam ſui ipſius, quæ idea ſive cognitio ſimul ſemper cum Deo exſtitit; nihil enim eſt præter ejus eſſentiam, nec illa alio modo potuit eſſe.

Quæ ſit Dei ſcientia circa res creatas.

At cognitio Dei circa res creatas non adeò propriè ad ſcientiam Dei referri poteſt; nam ſi Deus voluiſſet, aliam res creatæ habuiſſent eſſentiam, quod nullum obtinet locum in cognitione, quam Deus de ſe ipſo habet. Quæretur tamen, an illa propriè vel impropriè dicta rerum creatarum cognitio ſit multiplex, an unica. Verùm, ut reſpondeamus, hæc quæſtio nihil differt ab illis, quibus quæritur, an Dei decreta, & volitiones ſint plures, vel non; & an Dei ubiquitas, ſive concurſus, quo res ſingulares conſervat, ſit idem in omnibus; de quibus jam diximus nos nullam diſtinctam cognitionem habere poſſe. Attamen evidentiſſimè ſcimus, eodem modo, ac Dei concurſus, ſi ad Dei omnipotentiam referatur, unicus eſſe debet, quamvis in effectis diverſimodè patefiat: ſic etiam Dei volitiones, & decreta (ſic enim vocare libet ejus cognitionem circa res creatas) in Deo conſiderata non eſſe plura, quamvis per res creatas, vel meliùs in rebus creatis diverſimodè expreſſa ſint. Denique ſi ad analogiam totius na-

turæ attendimus, ipſam, ut unum ens, conſiderare poſſumus, & per conſequens una tantùm erit Dei idea, ſive decretum de naturâ naturatâ.

CAP. VIII.

De Voluntate Dei.

Quomodo Dei Eſſentia, & intellectus, quo ſe intelligit, & voluntas, quâ ſe amat, diſtinguantur, nos neſcire.

Voluntas Dei, quâ ſe vult amare, neceſſariò ſequitur ex infinito ejus intellectu, quo ſe intelligit. Quomodo autem hæc tria inter ſeſe diſtinguantur, ejus ſcilicet eſſentia, intellectus, quo ſe intelligit, & voluntas, quâ ſe amare vult, inter deſiderata reponimus. Nec fugit nos vocabulum *(perſonalitatis* ſcilicet), quod Theologi paſſim uſurpant ad rem explicandam: verùm, quamvis vocabulum non ignoremus, ejus tamen ſignificationem ignoramus, nec ullum clarum, & diſtinctum conceptum illius formare poſſumus; quamvis conſtanter credamus in viſione Dei beatiſſimâ, quæ fidelibus promittitur, Deum hoc ſuis revelaturum.

Voluntatem, & Potentiam Dei, quoad extrà, non diſtingui ab ejus intellectu.

Voluntas, & *Potentia* quoad extrà non diſtinguuntur à Dei intellectu, ut jam ſatis ex antecedentibus conſtat; nam oſtendimus Deum non tantùm decreviſſe res exſtituras, ſed etiam tali naturâ exſtituras, hoc eſt, earum eſſentiam, & earum exiſtentiam à Dei voluntate, & potentiâ pendere debuiſſe: ex quibus clarè, & diſtinctè percipimus, intellectum Dei, ejuſque potentiam, & voluntatem, quâ res creatas creavit, intellexit, & conſervat, ſive amat, nullo modo inter ſe diſtingui, ſed tantùm reſpectu noſtræ cogitationis.

Deum impropriè quædam odio habere, quædam amare.

Cùm autem dicimus, Deum quædam odio habere, quædam amare, hæc eodem ſenſu dicuntur, quo Scriptura habet, terram homines evomituram, & id genus alia. Quòd autem Deus nemini ſit iratus, nec res tali modo amat, quali vulgus ſibi perſuadet, ſatis ex ipſâ Scripturâ colligere eſt: ait enim Eſaias, & clariùs Apoſt. cap. 9. ad Roman., *Nondum enim natis* (filiis nempe Iſaci), *cùm neque boni quippiam feciſſent, neque mali, ut ſecundùm electionem propoſitum Dei mane-*

ret, non ex operibus, ſed ex vocante dictum eſt illi, quòd major ſerviturus eſſet minori, &c. Et paulo poſt, *Itaque cujus vult, miſeretur, quem autem vult, indurat. Dices ergo mihi, quid adhuc conqueritur: nam voluntati illius quis reſtitit? verè, ô homo, tu quis es, qui ex adverſo reſpondes Deo: num dicet figmentum ei, qui finxit, cur me finxiſti hoc pacto? an non habet poteſtatem figulus luti, ut ex eâdem maſſâ faciat aliud quoddam vas in honorem, aliud in ignominiam? &c.*

Cur Deus homines monet, cur non ſalvat abſque monitione, & cur impii puniantur.

Si jam quæras, cur ergo Deus homines monet, ad hoc facilè reſpondetur, ſcilicet Deum ideò ab æterno decreviſſe illo tempore homines monere, ut illi converterentur, quos voluit ſalvos. Si porrò quæris, an Deus non potuerat illos ſalvare ſine illâ monitione, reſpondemus, potuiſſet. Cur ergo non ſalvat, forſan iterum quæres. Ad hoc reſpondebo, poſtquam mihi dixeris, cur Deus mare rubrum ſine vento orientali vehementi non pervium reddidit, & omnes motus ſingulares ſine aliis non perficiat, aliaque infinita, quæ Deus agit mediantibus cauſis. Rogabis denuo, cur igitur impii puniuntur; ſuâ enim naturâ agunt, & ſecundùm decretum divinum. At reſpondeo, etiam ex decreto divino eſſe, ut puniantur; & ſi tantùm illi, quos non niſi ex libertate fingimus peccare, eſſent puniendi, cur homines ſerpentes venenoſos exterminare conantur; ex naturâ enim propriâ tantùm peccant, nec aliud poſſunt.

Scripturam nihil docere, quod lumini naturæ repugnet.

Denique ſi quæ adhuc alia occurrunt in Sacris Scripturis, quæ ſcrupulum injiciant, non eſt hujus loci illa explicare; nam hîc tantùm in ea inquirimus, quæ ratione naturali certiſſimè aſſequi poſſumus, & ſatis eſt, nos illa evidenter demonſtrare, ut ſciamus Sacram paginam eadem etiam docere debere; nam veritas veritati non repugnat, nec Scriptura nugas, quales vulgò fingunt, docere poteſt. Si enim in ipſâ inveniremus aliquid, quod lumini naturali eſſet contrarium, eâdem libertate, quâ Alcoranum, & Thalmud refellimus, illam refellere poſſemus. Sed abſit cogitare, quod in Sacris Litteris aliquid reperiri poſſit, quod lumini naturæ repugnet.

CAP. IX.

De Potentiâ Dei.

Quomodo Omnipotentia Dei intelligenda ſit.

QUòd Deus ſit omnipotens, jam ſatis demonſtratum eſt. Hic tantùm breviter explicare conabimur, quomodo hoc attributum intelligendum ſit; nam multi non ſatis piè, nec ſecundùm veritatem de eo loquuntur. Ajunt enim res quaſdam ſuâ naturâ, & non ex decreto Dei eſſe poſſibiles, quaſdam impoſſibiles, & denique quaſdam neceſſarias, Deique omnipotentiam tantùm circa poſſibilia locum habere. Nos verò, qui jam oſtendimus omnia à decreto Dei abſolutè dependere, dicimus Deum eſſe omnipotentem: at poſtquam intelleximus, eum quædam decreviſſe ex merâ libertate ſuæ voluntatis, ac deinde eum eſſe immutabilem, dicimus jam, contra ſua decreta nihil agere poſſe; ideòque eſſe impoſſibile ex eo ſolo, quod pugnet cum perfectione Dei.

Omnia eſſe neceſſaria reſpectu decreti Dei, non autem quædam in ſe, quædam reſpectu decreti.

Sed fortè quis arguet, nos non invenire quædam neceſſaria eſſe, niſi ad Dei decretum attendentes, quædam verò econtrà ad Dei decretum non attendentes, ex. gr. quòd Joſias oſſa idololatrarum ſuper arâ Jeroboami combureret; nam ſi tantùm ad voluntatem Joſiæ attendamus, rem ut poſſibilem judicabimus, nec ullo modo neceſſariò futuram dicemus, niſi ex eo, quod Propheta ex decreto Dei hoc prædixerat: At, quòd tres anguli trianguli æquales debeant eſſe duobus rectis, ipſa res indicat. Sed ſanè hi ex ſuâ ignorantiâ diſtinctiones in rebus fingunt. Nam ſi homines clarè totum ordinem naturæ intelligerent, omnia æquè neceſſaria reperirent, ac omnia illa, quæ in Matheſi tractantur; ſed quia hoc ſupra humanam cognitionem eſt, ideò à nobis quædam poſſibilia, non verò neceſſaria judicantur. Quocirca vel dicendum, quòd Deus nihil poteſt, quoniam omnia reverâ neceſſaria ſunt, vel Deum omnia poſſe, & neceſſitatem, quam in rebus reperimus, à ſolo Dei decreto proveniſſe.

Si jam quæratur, quid, ſi Deus res aliter decreviſſet, & illa, quæ jam vera ſunt, falſa eſſe feciſſet, an non illa tamen pro veriſſimis agnoſceremus. Imò profectò, ſi Deus nobis naturam, quam dedit, reliquiſſet: ſed etiam tum potuiſſet, ſi voluiſſet, nobis dare talem naturam, uti jam fecit, quâ rerum naturam, & leges, prout à Deo ſancitæ eſſent, intelligeremus: imò ſi ad ipſius veracitatem attendamus, dare debuiſſet. Quod idem etiam patet ex eo, quod ſuprà diximus, nimirum quòd tota natura naturata non ſit niſi unicum ens: unde ſequitur hominem partem eſſe naturæ, quæ cum cæteris cohærere debet; quare ex ſimplicitate decreti Dei etiam ſequeretur, quod ſi Deus res alio modo creaſſet, ſimul etiam noſtram naturam ita conſtituiſſet, ut res, prout à Deo creatæ eſſent, intelligeremus. Unde nos, quamvis eandem diſtinctionem potentiæ Dei, quam vulgò tradunt Philoſophi, retinere cupiamus, ipſam tamen aliter explicare cogimur.

Quod ſi Deus aliam feciſſet rerum naturam, etiam nobis alium debuiſſet dare intellectum

Dividimus itaque *potentiam Dei* in *ordinatam*, & *abſolutam*.

Abſolutam potentiam Dei eſſe dicimus, cùm ejus omnipotentiam ad ejus decreta non attendentes conſideramus; *ordinatam* vero, cùm reſpicimus ad ejus decreta.

Quotuplex ſit Potentia Dei. Quid abſoluta, quid ordinata, quid ordinaria, quid extraordinaria.

Porrò datur potentia *ordinaria*, & *extraordinaria* Dei. *Ordinaria* eſt, quâ mundum certo ordine conſervat; *extraordinaria*, cùm aliquid agit præter naturæ ordinem, ut ex. gr. omnia miracula, qualia ſunt locutio aſinæ, apparitio angelorum, & ſimilia: quamvis de hac poſtremâ non immeritò valdè dubitari poſſet, cùm majus videatur eſſe miraculum, ſi Deus mundum ſemper uno eodemque certo, atque immutabili ordine gubernaret, quàm ſi leges, quas ipſe in naturâ optimè, & ex merâ libertate ſancivit (quod à nemine niſi penitùs occæcato inficias iri poteſt), propter ſtultitiam hominum abrogaret. Verùm hoc decernere Theologis relinquimus.

Denique quæſtiones alias, quæ circa potentiam Dei communiter adferri ſolent, nimirum, *utrum ad præterita extendatur Dei potentia; an poſſit meliora facere ea, quæ facit; num poſſit*

plura alia facere, quàm fecit, omittimus; facillimè enim ex antedictis ad eas reſponderi poteſt.

CAP. X.

De Creatione.

DEum omnium rerum creatorem jam antea ſtatuimus: hîc jam conabimur explicare, quid per creationem intelligendum ſit: deinde ea, quæ circa creationem communiter proponuntur, pro viribus enucleabimus. A primo itaque incipiamus.

Quid ſit Creatio. Dicimus igitur *creationem* eſſe *operationem, in quâ nullæ cauſæ præter efficientem concurrunt,* ſive *res creata eſt illa, quæ ad exiſtendum nihil præter Deum præſupponit.*

Creationis vulgaris Definitio rejicitur. Ubi notandum venit, 1°. nos illa verba omittere, quæ communiter Philoſophi uſurpant, nempe *ex nihilo,* quaſi nihil fuiſſet materia, ex quâ res producebantur. Quòd autem ſic loquantur, inde eſt, quòd, cùm ſoleant, ubi res generantur, aliquid ante ipſas ſupponere, ex quo fiant, in creatione illam particulam *ex* non potuerunt omittere. Idem ipſis contigit circa materiam, nempe, quia vident omnia corpora in loco eſſe, & ab aliis corporibus cingi, ideò ſibi quærentibus, ubi integra eſſet materia, reſponderunt, in aliquo ſpatio imaginario. Unde non dubium eſt, quin illi τὸ *nihil* non ut negationem omnis realitatis conſideraverint, ſed aliquid reale eſſe finxerint, aut imaginati fuerint.

Propria explicatur. 2°. Quòd dico, in creatione nullas alias cauſas concurre re præter efficientem. Potueram quidem dicere, creationem omnes cauſas præter efficientem *negare* ſive *ſecludere:* Attamen malui *concurrere,* ne cogerer reſpondere iis, qui quærunt, an Deus nullum finem ſibi præfixit in creatione, propter quem res creavit. Præterea, ut rem meliùs explicarem, ſecundam addidi definitionem, ſcilicet rem creatam nihil præſupponere præter Deum; quia nempe ſi Deus aliquem finem ſibi

præfixit, ille ſanè non fuit extra Deum; nihil enim extra Deum datur, à quo ipſe incitetur ad agendum.

3°. Ex hac definitione ſatis ſequi, accidentium, & modorum nullam dari creationem; præſupponunt enim præter Deum ſubſtantiam creatam. *Accidentia, & modos non creari.*

4°. Denique ante creationem nullum nos poſſe imaginari tempus, neque durationem; ſed hæc cum rebus incepiſſe. Tempus enim menſura eſt durationis, ſive potiùs nihil eſt præter modum cogitandi. Quare non tantùm præſupponit quamcunque rem creatam, ſed præcipuè homines cogitantes. Duratio autem definit, ubi res creatæ definunt eſſe, & incipit, ubi res creatæ exiſtere incipiunt; *res creatæ* inquam, nam Deo nullam competere, ſed tantùm æternitatem, jam ſuprà ſatis evidenter oſtendimus. Quare duratio res creatas præſupponit, aut ad minimùm ſupponit. Qui autem durationem, & tempus ante res creatas imaginantur, eodem præjudicio laborant ac illi, qui extra materiam ſpatium fingunt, ut per ſe ſatis eſt manifeſtum. Hæc de creationis definitione. *Nullum fuiſſe tempus, aut durationem ante creationem.*

Porrò non eſt opus, ut hîc iterum repetamus id, quod Ax. 10. Part. 1. demonſtravimus; nimirum tantundem virium requiri ad rem creandam, quàm ad ipſam conſervandam, hoc eſt, eandem eſſe Dei operationem mundi creandi, quàm conſervandi. *Eandem eſſe Dei operationem mundi creandi, quàm conſervandi.*

His ſic notatis pergamus jam ad id, quod ſecundo loco promiſimus. 1°. Igitur inquirendum, quid creatum eſt, quid increatum. 2°. An id, quod creatum eſt, potuerit ab æterno creari.

Ad primum igitur breviter reſpondemus, id omne creatum eſſe, cujus eſſentia clarè concipitur ſine ullâ exiſtentiâ, & tamen per ſe concipitur, ut ex. gr. materia, cujus conceptum clarum, & diſtinctum habemus, cùm illam ſub attributo extenſionis concipimus, eamque æquè clarè, & diſtinctè concipimus, ſive exiſtat, ſive non exiſtat. *Quænam ſint creata.*

Quomodo Dei cogitatio à noſtrâ differat.

At quis fortaſſe dicet, nos cogitationem clarè, & diſtinctè percipere ſine exiſtentiâ, eamque tamen Deo tribuere. Sed ad hoc reſpondemus nos non talem cogitationem Deo tribuere, qualis noſtra eſt, patibilem ſcilicet, & quæ à rerum naturâ terminatur, ſed talem, quæ purus actus eſt, ideòque exiſtentiam involvens, ut ſatis prolixè ſuprà demonſtravimus. Oſtendimus enim Dei intellectum, & voluntatem ab ipſius potentiâ, & eſſentiâ, quæ exiſtentiam involvit, non diſtingui.

Non eſſe quid extra Deum Deo coæternum.

Cùm itaque omne id, cujus eſſentia nullam involvit exiſtentiam, neceſſariò, ut exiſtat, à Deo creari debeat, & continuò, ut ſuprà multis expoſuimus, ab ipſo creatore conſervari, in eorum ſententiâ refutandâ non morabimur, qui mundum, aut chaos, aut materiam ab omni formâ nudatam coæternam Deo, adeòque independentem ſtatuerunt. Quare ad ſecundam partem pergendum, inquirendumque, an id, quod creatum eſt, ab æterno creari potuerat?

Quid hîc vocibus, ab æterno, denotetur.

Hoc ut rectè intelligatur, attendendum eſt ad hunc loquendi modum, *ab æterno;* eo enim nos aliud prorſus hoc loco ſignificare volumus, quàm id, quod antehac explicuimus, ubi de Dei æternitate locuti ſumus. Nam hîc nihil aliud intelligimus, quàm durationem abſque principio durationis, vel talem durationem, quam, quamvis eam per multos annos, aut myriadas annorum multiplicare vellemus, atque hoc productum iterum per myriadas, nunquam tamen ullo numero, quantumvis magno, exprimere poſſemus.

Non potuiſſe aliquid ab æterno creari, probatur.

Talem autem durationem non poſſe dari, clarè demonſtratur. Nam ſi mundus iterum ab hoc puncto retrograderetur, nunquam talem durationem habere poterit: ergo etiam mundus à tali principio uſque ad hoc punctum pervenire non potuiſſet. Dices fortè Deo nihil eſſe impoſſibile; eſt enim omnipotens, adeòque poterit efficere durationem, quâ major non poſſet dari. Reſpondemus, Deum, quia eſt omnipotens, nunquam durationem creaturum, quâ major ab ipſo creari non poſſit. Talis enim eſt natura durationis, ut ſemper ma-

jor, & minor datâ poſſit concipi, ſicuti numerus. Inſtabis fortè, Deum ab æterno fuiſſe, adeòque uſque in hoc tempus duraſſe, ac ſic durationem dari, quâ major concipi nequit. Verùm hoc modo tribuitur Deo duratio partibus conſtans, quod à nobis ſatis ſuperque refutatum eſt, ubi Deo non durationem, ſed æternitatem competere demonſtravimus; quod utinam homines probè conſideraſſent: nam & ex multis argumentis, & abſurditatibus facillimè ſe extricare potuiſſent, & maximâ cum delectatione in beatiſſimâ hujus entis contemplatione detenti fuiſſent.

Verumenimverò pergamus ad argumentorum, quæ à quibuſdam adferuntur, reſponſionem, nempe quibus conantur oſtendere poſſibilitatem talis infinitæ durationis à parte ante.

Ex eo, quod Deus ſit æternus, non ſequi illius effecta etiam eſſe poſſe ab æterno.

Primò igitur afferunt, *rem productam poſſe ſimul tempore eſſe cum cauſâ; cùm autem Deus fuerit ab æterno, potuerunt etiam ejus effectus ab æterno fuiſſe producti*. Atque hoc inſuper confirmant *exemplo filii Dei, qui ab æterno à patre productus eſt*. Verùm ex antedictis clarè videre eſt, hos *æternitatem* cum duratione confundere, Deoque durationem tantùm ab æterno tribuere: quod etiam clarè apparet exemplo, quod adferunt. Nam eandem æternitatem, quam Dei filio tribuunt, creaturis poſſibilem eſſe ſtatuunt. Deinde tempus, & durationem ante mundum conditum imaginantur, & durationem abſque rebus creatis ſtatuere volunt, ſicuti alii æternitatem extra Deum, quod utrumque à vero alieniſſimum eſſe jam conſtat. Reſpondemus itaque falſiſſimum eſſe, Deum ſuam æternitatem creaturis communicare poſſe, nec filium Dei creaturam eſſe: ſed, uti patrem, æternum eſſe. Cùm itaque dicimus patrem filium ab æterno genuiſſe, nihil aliud volumus, quàm patrem ſuam æternitatem filio ſemper communicaſſe.

Deum, ſi neceſſariò ageret, non eſſe infinitæ virtutis.

Argumentantur 2°., *quòd Deus, cum liberè agat, non minoris ſit potentiæ, quàm cùm agit neceſſariò: At ſi Deus neceſſariò ageret, cùm ſit infinitæ virtutis, mundum ab æterno creare debuiſſet.* Sed ad hoc argumentum etiam perfacilè reſponderi poteſt,

ſi attendatur ad ejus fundamentum. Boni enim iſti viri ſupponunt, ſe diverſas ideas entis infinitæ virtutis poſſe habere; nam Deum, & cùm ex neceſſitate naturæ agit, & cùm liberè agit, infinitæ virtutis eſſe concipiunt. Nos verò negamus Deum, ſi ex neceſſitate naturæ ageret, infinitæ eſſe virtutis, quod nobis jam negare licet, imò neceſſariò ab iis etiam concedendum eſt; poſtquam demonſtravimus ens perfectiſſimum liberè agere, & non niſi unicum poſſe concipi. Quod ſi verò regerant, poni tamen poſſe, quamvis id impoſſibile ſit, Deum ex neceſſitate naturæ agentem infinitæ eſſe virtutis: reſpondebimus id non magis licere ſupponere, quam circulum quadratum, ut concludatur omnes lineas à centro ad circumferentiam ductas non eſſe æquales. Atque hoc ex modò dictis, ne, quæ jam dudum dicta ſunt, repetamus, ſatis conſtat. Modò enim demonſtravimus, nullam dari durationem, cujus duplum, ſive quâ major, & minor non poſſit concipi; ac proinde à Deo, qui infinitâ virtute liberè agit, ſemper major, & minor datâ creari poſſit. At ſi Deus ex neceſſitate naturæ ageret, nullo modo id ſequeretur; nam tantùm illa, quæ ex ejus naturâ reſultaret, ab ipſo produci poſſet, non verò infinitæ aliæ majores datâ. Quare ſic breviter argumentamur: Si Deus maximam durationem, quâ majorem ipſe non poſſet creare, crearet, neceſſariò ſuam potentiam diminueret. Atqui falſum eſt poſterius, nam ejus potentia ab ipſius eſſentiâ non differt. Ergo &c. Porrò, ſi Deus ex neceſſitate naturæ ageret, durationem, quâ majorem ipſe creare non poteſt, creare deberet: ſed Deus talem durationem creans non eſt infinitæ virtutis; nam ſemper datâ majorem concipere poſſumus. Ergo ſi Deus ex neceſſitate naturæ ageret, non eſſet infinitæ virtutis.

Unde habeamus onceptum majoris durationis, quàm eſt hujus mundi.

Quod ſi cui hîc ſcrupulus oriretur, undenam nempe, cùm mundus ante quinque millia annorum, & quod excedit, ſi vera eſt Chronologorum computatio, creatus fuerit, nos tamen poſſimus majorem concipere durationem, quam aſſeruimus non ſine creatis rebus intelligi poſſe. Illi

facillimè iſte eximetur, ſi advertat, nos illam durationem non ex ſolâ contemplatione creatarum rerum, ſed ex contemplatione infinitæ Dei potentiæ ad creandum intelligere: Non enim creaturæ concipi poſſunt, ut per ſe exiſtentes, ſive durantes, ſed tanquam per infinitam Dei potentiam, à quâ ſolâ omnem ſuam durationem habent. Vid. Propoſ. 12. Part. 1. ejuſque Corollar.

Denique ne hic futilibus argumentis reſpondendo tempus conſumamus, tantùm hæc animadvertenda ſunt: nempe diſtinctio inter æternitatem, & durationem, & quòd duratio ſine rebus creatis, & æternitas ſine Deo nullo modo ſint intelligibiles: his enim probè perceptis facillimè ad omnia argumenta reſponderi poterit: unde his diutiùs immorari non neceſſe arbitramur.

CAP. XI.

De Concurſu Dei.

CIrca hoc attributum parum aut nihil dicendum reſtat, poſtquam oſtendimus Deum ſingulis momentis continuò rem quaſi de novo creare; ex quo demonſtravimus, res ex ſe nullam unquam habere potentiam ad aliquid operandum, nec ſe ad ullam actionem determinandas; hocque non tantùm habere locum in rebus extra hominem, ſed etiam in ipſâ humanâ voluntate. Deinde etiam ad quædam argumenta huc ſpectantia reſpondimus, & quamvis alia multa adferri ſolent, quia tamen præcipuè ad Theologiam pertinent, iis hic ſuperſedere animus eſt.

Attamen quia multi ſunt, qui concurſum Dei admittunt, ſtatuuntque planè alio ſenſu, quàm quo nos eum tradidimus, obſervandum hîc eſt, ut eorum fallaciam facillimè detegamus, id, quod antehac demonſtravimus, nimirum quòd tempus præſens nullam habeat connexionem cum tempore futuro, vide Ax. 10. Part. 1., hocque à nobis clarè diſtin-

ctèque percipiatur; atque ad hoc ſi modò probè attendatur, ſine ullâ difficultate ad omnia illorum argumenta, quæ ex Philoſophiâ peti poſſunt, reſponderi poterit.

Quomodo Dei Conſervatio ſe habeat in rebus determinandis ad operandum.

Verùm, ne quæſtionem hanc fruſtra attigerimus, ad eam in tranſitu reſpondebimus, quâ quæritur, *an Dei conſervationi aliquid accedat, cùm rem determinat ad operandum*, atque ubi de motu locuti ſumus, jam hujus reſponſionem utcunque attigimus. Diximus enim Deum eandem quantitatem motûs in naturâ conſervare. Quare ſi ad totam naturam materiæ attendamus, illi nihil novi accedit. At reſpectu rerum particularium aliquo modo poteſt dici illi aliquid novi accedere: Quod an etiam locum habeat in rebus ſpiritualibus, non videtur: nam illa ab invicem ita dependere non apparet. Denique cùm partes durationis nullam habeant inter ſe connexionem, poſſumus dicere, Deum non adeò propriè res conſervare, quam procreare; quare, ſi homo jam determinatam libertatem habeat ad aliquid agendum, dicendum eſt, Deum illo tempore eum ita creaſſe. Atque huic non obſtat, quòd humana voluntas ſæpe a rebus extra ſe poſitis determinetur, & omnia viciſſim, quæ in naturâ ſunt, à ſe invicem ad aliquid operandum determinentur: nam etiam illa à Deo ita determinata ſunt. Nulla enim res voluntatem determinare, nec viciſſim voluntas determinari, niſi a ſolâ potentiâ Dei poteſt. Verùm quomodo hoc cum humanâ libertate non pugnet, ſive quomodo Deus id efficere poſſit ſervatâ humanâ libertate, fatemur nos ignorare, quâ de re jam ſæpiùs locuti ſumus.

Diviſionem attributorum Dei vulgarem magis eſſe nominis, quàm rei.

Hæc ſunt, quæ circa attributa Dei dicere decreveram, quorum nullam huc uſque tradidi diviſionem. Illa autem, quæ paſſim traditur ab Authoribus, nempe quâ dividunt attributa Dei in incommunicabilia, & communicabilia, ut verum fatear, magis videtur diviſio nominis, quam rei. Nec enim ſcientia Dei cum ſcientiâ humanâ magis convenit, quam canis, ſignum cœleſte, cum cane, qui eſt animal latrans, & fortè adhuc multo minùs.

Nos verò hanc damus diviſionem. Attributa Dei alia ſunt, quæ actuoſam ejus eſſentiam explicant, alia, quæ quidem nihil actionis, ſed ejus modum exiſtendi exponant. Hujus generis ſunt, unitas, æternitas, neceſſitas &c., illius verò intelligentia, voluntas, vita, omnipotentia &c. Hæc diviſio ſatis clara, & perſpicua eſt, & omnia Dei attributa complectitur. *Autoris propria Diviſio.*

CAP. XII.

De Mente Humanâ.

TRanſeundum jam eſt ad ſubſtantiam creatam, quam in extenſam, & cogitantem diviſimus. Per extenſam materiam, ſive ſubſtantiam corpoream intelligebamus. Per cogitantem verò mentes humanas tantùm.

Et quamvis Angeli etiam creati ſint, quia tamen lumine naturali non cognoſcuntur, ad Metaphyſicam non ſpectant. Eorum enim eſſentia, & exiſtentia non niſi per revelationem notæ ſunt, adeòque ad ſolam Theologiam pertinent, cujus cognitio cùm ſit prorſus alia, ſive toto genere diverſa à cognitione naturali, nullo modo cum illâ miſcenda eſt. Nullus igitur exſpectet nos de angelis aliquid dicturos. *Angelos non eſſe Metaphyſicæ, ſed Theologicæ conſiderationis.*

Redeamus ergo ad mentes humanas, de quibus jam pauca reſtant dicenda, ſed tantùm monendum, nos de tempore creationis mentis humanæ nihil dixiſſe, quia non ſatis conſtat, quo tempore Deus ipſam creat, cùm ſine corpore poſſit exiſtere. Hoc ſatis conſtat, illam non eſſe ex traduce; nam id tantùm locum habet in rebus, quæ generantur, nempe in modis alicujus ſubſtantiæ: ſubſtantia autem ipſa generari non poteſt, ſed tantùm à ſolo Omnipotente creari, ut ſatis in præcedentibus demonſtravimus. *Mentem humanam non eſſe ex traduce, ſed à Deo creari; at, quando creetur, neſciri.*

De ejus verò immortalitate ut aliquid addam. Satis conſtat nos de nullâ re creatâ poſſe dicere, quòd ejus natura implicet, ut à potentiâ Dei deſtruatur: nam qui poteſtatem ha- *Quo ſenſu anima humana ſit mortalis.*

buit rem creandi, etiam poteſtatem habet ipſam deſtruendi. Adde, quòd jam ſatis demonſtravimus, nullam rem creatam ſuâ naturâ ne momento quidem poſſe exiſtere, ſed continuò à Deo procreari.

Quo verò ſenſu immortalis.

Verùm, quamvis ita res ſit, tamen clarè, & diſtinctè videmus, nos nullam ideam habere, quâ concipiamus ſubſtantiam deſtrui, ſicut habemus ideas corruptionis, & generationis modorum: clarè enim concipimus, ubi ad corporis humani fabricam attendimus, talem fabricam poſſe deſtrui; & non æquè, ubi ad ſubſtantiam corpoream attendimus, concipimus ipſam annihilari poſſe.

Denique Philoſophus non quærit id, quod ſummâ potentiâ Deus poteſt facere, ſed de rerum naturâ ex legibus, quas Deus ipſis indidit, judicat; quare id judicat fixum, ac ratum eſſe, quod ex illis legibus fixum eſſe, ac ratum concluditur; quamvis non neget, Deum illas leges, & cætera omnia mutare poſſe. Quâpropter nos etiam non inquirimus, ubi de animâ loquimur, quid Deus facere poſſit, ſed tantùm quid ex naturæ legibus ſequatur.

Illius immortalitas demonſtratur.

Cùm autem ex ipſis clarè ſequatur ſubſtantiam, nec per ſe, nec per aliam ſubſtantiam creatam deſtrui poſſe, ut jam antehac, ni fallor, abundè demonſtravimus, mentem eſſe immortalem ſtatuere cogimur ex legibus naturæ. Et ſi rem adhuc penitiùs introſpicere volumus, evidentiſſimè demonſtrare poterimus, illam eſſe immortalem. Nam, ut modò demonſtravimus, animam immortalem eſſe, ex legibus naturæ clarè ſequitur. Leges autem illæ naturæ ſunt decreta Dei lumine naturali revelata, ut etiam ex antecedentibus evidentiſſimè conſtat. Decreta deinde Dei immutabilia eſſe, jam etiam demonſtravimus. Ex quibus omnibus clarè concludimus, Deum ſuam immutabilem voluntatem circa durationem animarum hominibus non tantùm revelatione, ſed etiam lumine naturali patefeciſſe.

Deum non contra, ſed ſupra na-

Nec obſtat, ſi aliquis objiciat, Deum leges illas naturales aliquando deſtruere ad efficienda miracula; nam plerique ex

prudentioribus Theologis concedunt, Deum nihil contra naturam agere, ſed ſupra naturam, hoc eſt, ut ego explico, Deum multas etiam leges operandi habere, quas humano intellectui non communicavit, quæ ſi humano intellectui communicatæ eſſent, æquè naturales eſſent, quam cæteræ. *turam agere; & quid hoc ſit ſecundùm authorem.*

Unde liquidiſſimè conſtat mentes eſſe immortales, nec video, quid de animâ humanâ in genere hoc in loco dicendum reſtet. Nec etiam de ipſius functionibus ſpeciatim aliquid reſtaret dicendum, niſi argumenta quorundam Authorum, quibus efficere conantur, ut id, quod vident, & ſentiunt, non videant, neque ſentiant, me invitarent ad ipſis reſpondendum.

Putant aliqui ſe poſſe oſtendere, voluntatem non eſſe liberam, ſed ſemper ab alio determinari. Atque hoc inde putant, quia per voluntatem intelligunt, quid ab animâ diſtinctum, quod ut ſubſtantiam conſiderant, cujus naturâ in eo ſolo conſiſtat, quòd ſit indifferens. Nos autem, ut omnem amoveamus confuſionem, rem priùs explicabimus, quo facto facillimè eorum fallacias argumentorum detegemus. *Cur aliqui putent, voluntatem non eſſe liberam.*

Mentem humanam diximus eſſe rem cogitantem; unde ſequitur illam ex ſolâ ſuâ naturâ, in ſe ſolâ ſpectata, aliquid agere poſſe, videlicet cogitare, hoc eſt, affirmare, & negare. Hæ vero cogitationes, vel determinantur à rebus extra mentem poſitis, vel à ſolâ mente; quandoquidem & ipſa eſt ſubſtantia, ex cujus eſſentiâ cogitante multæ actiones cogitativæ ſequi poſſunt, & debent. Actiones autem illæ cogitativæ, quæ nullam aliam ſui cauſam agnoſcunt, quàm mentem humanam, *volitiones* vocantur. Mens verò humana, quatenus concipitur, ut cauſa ſufficiens ad tales actiones producendas, *voluntas* vocatur. *Quid ſit voluntas.*

Quòd autem anima talem potentiam habeat, quamvis à nullis rebus externis determinetur, commodiſſimè explicari poteſt exemplo aſinæ Buridani. Si enim hominem loco aſinæ ponamus in tali æquilibrio poſitum, homo, non pro re cogitante, ſed pro turpiſſimo aſino erit habendus, ſi fame, & ſiti *Dari voluntatem.*

pereat. Deinde etiam idem liquet ex eo, quod, ut antehac diximus, etiam de rebus omnibus dubitare, & non tantùm ipſa, quæ in dubium revocari poſſunt, ut dubia judicare, ſed tanquam falſa explodere voluimus. Vid. Carteſ. Princip. Part. 1. Art. 39.

Eamque eſſe liberam.

Porrò notandum, quamvis anima à rebus externis determinetur ad aliquid affirmandum, aut negandum, non tamen ipſam ita determinari, ac ſi à rebus externis cogeretur, ſed ipſam ſemper liberam manere. Nam nulla res habet poteſtatem ipſius eſſentiam deſtruendi; quare id, quod affirmat, & negat, ſemper liberè affirmat, & negat, ut ſatis in quartâ Meditatione explicatum eſt. Unde ſi quis quærat, cur anima hoc aut illud vult, hoc aut illud non vult, ipſi reſpondebimus, quia anima eſt res cogitans, hoc eſt, res, quæ ex ſuâ naturâ poteſtatem habet volendi, & nolendi, affirmandi, & negandi; hoc enim eſt eſſe rem cogitantem.

Nec confundendam cum appetitu.

Hiſce ſic explicatis, argumenta adverſariorum videamus; 1. Argumentum tale eſt. *Si voluntas poſſit velle contra ultimum intellectûs dictamen, ſi poſſit appetere contrarium bono, ab ultimo intellectûs dictamine præſcripto, poterit appetere malum, ſub ratione mali: At abſurdum eſt poſterius. Ergo & prius.* Ex hoc argumento clarè videre eſt, ipſos non intelligere, quid ſit voluntas; confundunt enim ipſam cum appètitu, quem habet anima, poſtquam aliquid affirmavit, aut negavit, quod didicerunt à ſuo Magiſtro, qui voluntatem definivit, appetitum ſub ratione boni. Nos verò voluntatem dicimus eſſe τὸ *affirmare hoc bonum eſſe, & contrà,* ut jam antehac abundè explicuimus circa cauſam erroris, quem demonſtravimus ex eo oriri, quod voluntas latiùs pateat, quàm intellectus. Si autem mens non affirmaſſet id bonum eſſe, ex eo, quod libera eſt, nihil appeteret. Quare ad argumentum reſpondemus concedendo, mentem nihil poſſe velle contra ultimum intellectûs dictamen, hoc eſt, nihil poſſe velle, quatenus ſupponitur nolle, ut hîc ſupponitur, ubi dicitur ipſam aliquam rem judicaſſe ma-

lam, hoc eſt, aliquid noluiſſe; negamus tamen illam abſolutè id, quod malum eſt, non potuiſſe velle, hoc eſt, bonum judicare: id enim eſſet contra ipſam experientiam: multa enim, quæ mala ſunt, bona, & contrà quæ bona ſunt, mala eſſe judicamus.

Nec aliquid eſſe præter ipſam mentem.

2. Argumentum eſt vel ſi mavis 1^mum^, quia huc uſque nullum fuit. *Si voluntas, ad volendum non determinetur ab ultimo intellectûs practici judicio, ergo ſeipſam determinabit. At voluntas ſeipſam non determinat, quia ex ſe, & naturâ ſuâ eſt indeterminata.* Hinc ſic argumentari pergunt. *Si voluntas ex ſe, & ſuâ naturâ eſt indifferens ad volendum, & non volendum, non poteſt à ſe ipſâ determinari ad volendum: quod enim determinat, tàm debet eſſe determinatum, quàm eſt indeterminatum, quod determinatur. At voluntas conſiderata, ut determinans ſeipſam, tàm eſt indeterminata, quàm eſt conſiderata eadem ut determinanda: nihil enim ponunt adverſarii in voluntate determinante, quod non idem ſit in voluntate aut determinandâ, aut determinatâ, neque verò aliquid hîc poni poteſt. Ergo voluntas non poteſt à ſe ipſâ ad volendum determinari. Si non à ſe ipſâ: Ergo aliunde.* Hæc ſunt ipſiſſima verba Heereboordii Profeſſoris Leidenſis, quibus ſatis oſtendit ſe per voluntatem, non mentem ipſam intelligere, ſed aliquid aliud extra mentem, aut in mente, veluti tabulam raſam omni cogitatione carentem, & capacem cuivis picturæ recipiendæ, vel potiùs tanquam pondus in æquilibrio, quod à quolibet pondere in utramvis partem pellitur, prout pondus adventitium determinatum eſt; vel denique aliquid, quod nec ipſe, nec ullus mortalium ullâ cogitatione aſſequi poteſt. Nos modò diximus, imò clarè oſtendimus, voluntatem nihil eſſe præter mentem ipſam, quam rem cogitantem vocamus, hoc eſt, affirmantem, & negantem; unde clarè colligimus, ubi ad ſolam naturam mentis attendimus, eam æqualem poteſtatem habere affirmandi, & negandi; id enim, inquam, eſt cogitare. Si nos itaque ex eo, quod mens cogitat, concludimus, ipſam poteſtatem habere affirmandi, & negandi, cur igitur cauſas quærimus adventitias

efficiendi id, quod ex ſolâ naturâ rei ſequitur? At dices, ipſa mens non magis eſt determinata ad affirmandum, quàm ad negandum; ideòque concludes, nos neceſſariò cauſam quærere debere, quâ ipſa determinetur. Sed ego contrà argumentor, ſi mens ex ſe, & ſuâ naturâ tantùm eſſet determinata ad affirmandum (quamvis impoſſibile ſit hoc concipere, quamdiu ipſam rem cogitantem eſſe cogitamus), tum illa ex ſolâ ſuâ naturâ tantùm affirmare, nunquam verò, quamvis concurrant quotvis cauſæ, negare poſſet: Si verò neque ad affirmandum, neque ad negandum determinata ſit, neutrum facere poterit: ſi denique ad utrumque habet poteſtatem, quod habere modò oſtendimus, utrumque efficere poterit ex ſolâ ſuâ naturâ, nullâ adjuvante aliâ cauſâ, quod clarè conſtabit iis omnibus, qui rem cogitantem, ut rem cogitantem, conſiderant; hoc eſt, qui attributum cogitationis à re ipſâ cogitante, à quâ non niſi ratione diſtinguitur, nullo modo ſeparant, quemadmodum adverſarii faciunt, qui rem cogitantem ab omni cogitatione denudant, ipſamque ut materiam illam primam Peripateticorum fingunt. Quare ad argumentum ſic reſpondeo, & quidem ad majorem. Si per voluntatem intelligit rem omni cogitatione ſpoliatam, concedimus voluntatem ex ſuâ naturâ eſſe indeterminatam: At negamus, voluntatem eſſe quid omni cogitatione ſpoliatum, & contrà ſtatuimus eſſe cogitationem, hoc eſt, potentiam ad utrumque, nempe ad affirmandum, & ad negandum, quâ certè nihil aliud intelligi poteſt, quàm cauſa ſufficiens ad utrumque. Deinde etiam negamus, quòd, ſi voluntas indeterminata eſſet, hoc eſt, omni cogitatione ſpoliata, alia aliqua cauſa adventitia, quàm Deus infinitâ ſuâ potentiâ creandi, ipſam determinare poſſet: Rem enim cogitantem ſine ullâ cogitatione concipere, idem eſt, ac rem extenſam ſine extenſione concipere velle.

Cur Philoſophi mentem cum rebus corporeis confuderunt.

Denique ne opus ſit, hîc plura argumenta recenſere, moneo tantùm, Adverſarios, quia voluntatem non intellexerunt,

nec ullum clarum, & diſtinctum mentis conceptum habuerunt, mentem cum rebus corporeis confudiſſe: quod inde ortum duxit, quia verba, quæ ad res corporeas uſurpare ſolent, ad res ſpirituales, quas non intelligebant, ſignificandas uſurparunt; aſſueti enim fuerunt, corpora illa, quæ à cauſis externis æquipollentibus, & planè contrariis, verſus contrarias partes propelluntur, quâpropter in æquilibrio ſunt, indeterminata vocare. Cùm igitur voluntatem indeterminatam ſtatuunt, ipſam etiam, ut corpus in æquilibrio poſitum, videntur concipere; & quia illa corpora nihil habent, niſi quod à cauſis externis acceperunt (ex quo ſequitur illa ſemper à cauſâ externâ determinari debere), idem in voluntate ſequi putant. Sed quomodo res ſe habeat, jam ſatis explicuimus, quare hîc finem facimus.

De ſubſtantiâ verò extenſâ jam antehac ſatis etiam locuti ſumus, & præter has duas nullas alias agnoſcimus. Quod ad accidentia realia attinet, & alias qualitates, ſatis illa exploſa ſunt, nec opus eſt, iis refellendis, tempus impendere, quare, hîc manum de tabulâ tollimus.

Finis.

COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUÆ HEBRÆÆ

COMPENDIUM
GRAMMATICES
LINGUÆ HEBRÆÆ.

ADMONITIO
Ad
LECTOREM.

GRammatices Linguæ Hebrææ Compendium, quod hic tibi, Benevole Lector, offertur, Auctor rogatu Amicorum quorundam ſuorum, Linguæ Sanctæ perſtudioſorum, conſcribendum ſuſcepit, utpote quem, ab ineunte ætate eâ imbutum, poſtea per multos annos ei ſedulò operam dediſſe, ejuſque genium penitùs perſpectum habere, in eâque verſatiſſimum eſſe, probè noverant; & noſcent omnes, qui, ejus gnari, hoc qualecumque ſcriptum, quod intempeſtivâ Auctoris morte, ut plura ejus alia, imperfectum remanſit, pervolvere non dedignabuntur. Quale quale ſit, ejus te, Benevole Lector, participem facimus, tibique & Auctoris laborem, & noſtrum de te benè merendi ſtudium pergratum fore, nulli dubitamus.

COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUÆ HEBRÆÆ.

CAP. I.

De Literis, & Vocalibus in genere.

QUoniam ſinguæ cujuſque fundamenta literæ, & vocales ſunt, dicendum ante omnia nobis eſt, quid apud Hebræos litera, quidque vocalis ſit. Litera eſt ſignum motus oris eo loco facti, unde ſonus ore editus audiri incipit. Ex. gr. א ſignificat principium ſoni in gutture audiri ex ipſius aperturâ; ב autem principium ſoni in labiis ex eorum aperturâ audiri; ג verò in fine linguæ, & palati, &c. Vocalis eſt ſignum indicans certum, & determinatum ſonum. Unde intelligimus, vocales apud Hebræos non eſſe literas; & ideò apud Hebræos vocales *literarum animæ* appellantur, & literæ ſine vocalibus *corpora ſine animâ*. Verùm, ut differentia literarum, & vocalium clariùs intelligatur, explicari ea commodiùs poteſt exemplo fiſtulæ digitis ad canendum pulſatæ. Sonus namque fiſtulæ vocales illius muſicæ ſunt, foramina verò digitis pulſata ejus literæ. Sed de his ſatis.

CAP. II.

De literarum figura, poteſtate, nominibus, claſſibus, & proprietatibus.

HEbræi literas viginti duas habent, quarum figura, & ordo apud antiquiſſimos ſcriptores receptus hic eſt, אבגדהו זחטי &c.

א Nullâ alterius linguæ Europææ literâ poteſt explicari. Significat, uti diximus, apertionem gutturis. Ejus nomen eſt Alef.

ב *b* nomine Bet.

ג *g* Gimel, ſi ſine puncto ſit, lenis eſt.

ד *d* Dalet, ſine puncto lenis.

ה Appellatur He. Significat principium ſoni eſſe in profundiore parte gutturis.

ו *v* Vau & etiam U. Et credo ab antiquis nunquam aliter pronunciatum fuiſſe; nec tamen vocalis eſt, ſed litera indicans ſoni principium in labiis audiri.

ז *z* Zain.

ח *gh* Ghet.

ט *t* Tet.

י Jot. Significat principium ſoni audiri in medio linguæ, & palati, & ſicut ו *u*, ita י *i* abſque ſono valet.

כ *k* Kaf, ſi punctum in medio habet, aliàs vim habet *ch*, ſive Græcorum χ.

ל *l* Lamed.

מ *m* Mem.

נ *n* Nun.

ס *s* Samech.

ע *hg* Hgain.

פ *p* Pe, ſi punctum in medio habeat, aliàs vim habet, ut *ph*.

צ *ts* Tſade.

ק *kh* Khof.

ר *r* Reſch, lene in medio, aſperum in initio dictionis.

ש *ſch* Schin, ſi punctum ſit ſupra crus dextrum; ſi ſupra ſiniſtrum ſit, idem eſt, ac Samech.

ת *th* Lene, cum puncto autem vim habet, ut *t*.

Ex his quinque notandæ ſunt literæ, quæ aliter in principio, vel medio, aliter in fine dictionis exarantur, nempe כמנפצ. Kaf enim, ſi in fine dictionis occurrat, ejus crus inferius ſic producitur ך. Mem autem inferiùs clauditur, ut ם; reliquæ tres, ut ן ף ץ ſic producuntur. Denique ſolent etiam Hebræi brevitatis cauſâ א & ל ſic componere ﬞ: atque hic ille character eſt Syriacus, quem Hgezras præ antiquis Hebræis literis elegit, & quem Phariſæi ſuperſtitioſè in ſuis ſacris imitantur. Verùm auctores alio charactere frequentiùs utuntur, vide Buxtorf. Theſaur.

Porrò literæ à Grammaticis non ſine magno uſu in quinque claſſes dividuntur, nempe in Gutturales, Labiales, Dentales, & in literas Linguæ, & Palati. אחהע *ahachahg* Gutturales vocantur, בומף *bumaph* Labiales, גיכק *gicaqh* palati ſunt literæ, דטלנת *datlenath* linguæ, זסצרש *zaſtſeraſch* dentium.

Unaquæque litera in medio dictionis vocalem vel longam, vel brevem, vel breviſſimam habere debet, exceptis his quatuor אהוי *ehevi*, quæ propterea *mutæ*, vel *quieſcentes* appellantur.

Hinc fit, ut, quando conſonans inter duas vocales debet duplicari, non expreſſè duplicetur; ſed duplicanda puncto tantùm, quod דגש *dageſch* appellatur, notetur, ut פִּקֵּד loco פִּקְקֵד *pikked*.

Gutturales inter duas vocales duplicari nequeunt, quia certam aperturam gutturis, & modum ſpirandi indicant; adeóque, ut apud Latinos litera H, ita apud Hebræos gutturales duplicari inter duas vocales non poſſunt. Litera autem ר *r*, quia in medio dictionis ſemper lenis eſt, non ſolet etiam inter duas vocales duplicari, & propterea hæ quinque literæ אהחער punctum dageſch in medio nunquam habent. Deinde notandum, quòd tametſi omnis litera inter duas vocales duplicanda puncto dageſch notari debeat, non tamen vice verſâ omne dageſch indicat literam duplicandam eſſe. Puncta enim etiam inſerviunt ad literas בגדכפרת *begadkephat* ex lenibus in aſperas mutandum, ut ſuis locis notavimus. Inſcribitur denique punctum aliquando literæ ה in fine

dictionis occurrenti ob rationem ſuo loco dicendam, at tum non dageſch, ſed מפיק *mappikh* appellatur.

Literæ בגדכפת initio dictionis aſperæ ſunt, hoc eſt, dageſchantur; niſi ultima præcedentis dictionis ſit una ex quieſcentibus. Nam tum plerumque lenes ſunt, niſi quieſcens ſit ה cum mappik, vel præcedens dictio, in quieſcentem deſmens, magnum habeat accentum. Denique litera ejuſdem organi ſæpe in ſcripturâ una pro aliâ uſurpatur, & א pro ע, ס pro ז, ב pro פ, ט pro ת &c. Quod puto inde eveniſſe, quòd ſcriptura ab hominibus diverſæ dialecti fuit ſcripta, & quòd jam dialecti non dignoſcantur, cujus ſcilicet tribûs hæc, vel illa dialectus fuerit. Quòd autem hæc lingua hoc commune cum reliquis habuerit, conſtat ex ipſâ ſcripturâ. Nam Ephraitæ ס *Samech* pro ש ubique uſurpabant, quæ ſanè literæ ejuſdem organi ſunt. Quare quamvis in Sacris Literis literam alicujus pro aliâ ejuſdem organi ſæpe ſumi conſtet, non tamen id imitari jam licet. Nam quid hoc aliud eſſet, quàm dialectos confundere.

CAP. III.

De Vocalibus, de earum ſcilicet figurâ, nomine, poteſtatibus, & proprietatibus.

VOcales, uti diximus, apud Hebræos literæ non ſunt; ſed veluti literarum animæ. Eæ igitur vel ſubintelliguntur, vel punctis literis adjectis exprimuntur hoc modo.

בַ Si linea ſub literâ ducatur, id ſignificat poſt literam ſonum *a* audiri, qui vocatur פתח *pathagh*. Si autem linea cum puncto, ſignificat ſonum compoſitum ex *a* & *o*, & vocatur קמץ *kamets*. Si tria ſint puncta, ſonus *e*, vel qui magis accedit ad Græcorum η ſignificatur, qui vocatur סגול *ſegol*. Si tantùm duo juxta invicem poſita, ſignificatur ſonus ex *a* & *i* compoſitus, qui vocatur צרי *tſere*. Si autem ſupra invicem, ſonus ſignificatur brevior *e*, & vocatur שוא *ſcheva*. Deinde, ſi unicum tantùm punctum literæ

בָ

בֶ

בֵ

בְ

ſubſcribatur, ſignificatur ſonum exaudiri ut *i* poſt literam, qui vocatur חירק *ghirekh*. At, ſi ſupra ſuperiorem literæ apicem ſuperſcribatur, ſonus ſignificatur ut *o*. Si tria fuerint ſub literâ puncta, tanquam in lineâ ad angulos obliquos cum literâ ductâ, & versùs dextram inclinante, ſonum ſignificant ut upſilon *υ*, & vocatur קבוץ *kibbuts*. Denique, ſi literæ addatur vau punctum habens in medio, ſignificatur ſonus ex *o* & *u* compoſitus, ſive *ϖ* Græcorum, & vocatur שורק *ſchurekh*.

Diphthongus *ai* notatur per patagh, & poſt ipſum י *jot*, ut דְּבָרַי *debarai*, niſi accentus magnus fuerit, de quo in ſequenti Capite. Diphthongus *au* notatur ֳ kamets, quem jot & vau ſequitur, ut דְּבָרָיו *debarau*, & etiam cum patagh, ut קָו *khau* linea. Judæi tamen Luſitani pronunciare ſolent *debarav*; *eu* denique exprimitur cum vau poſt tſere, ut שֶׁלֵּו *ſchaleu*. Num præter has alias habuerint, non poſſum certò dicere, quia modum pronunciandi antiquorum magnâ ex parte ignoramus.

Omnis vocalis, ſive ſonus ſemper poſt literam auditur, niſi in fine dictionis una ex tribus gutturalibus חחע occurrat poſt tſere, ghirek, vel gholem, vel ſchurekh. Nam tunc punctantur ֲ patagh, quod ante literam auditur, quodque propterea à Grammaticis *furtivum* appellari ſolet, ut שִׁמְעַ *ſchomeahg*, גָּבוֹהַ *gaboah*, פָּתוּחַ *pathuagh*, &c.

Exigit ſæpe uſus, ut litera aliqua inter duas vocales ob certas cauſas duplicari debeat; atque hoc diximus notari inſcribendo literæ duplicandæ punctum dageſch, & ſæpe fit, ut litera, quam uſus linguæ exigit, ut duplicetur, ſit una ex gutturalibus, quæ duplicari nequeunt, ut Capite II. monuimus. Quando ergo hoc contingit, tum vocalis antecedens mutatur hoc modo. Nempe ſi vocalis literæ gutturali duplicandæ antecedens ſit ֲ patagh, tum punctum dageſch, quod literæ gutturali inſcribi deberet, ſub ֲ patagh ponitur, & fit ֳ kamets, ut הָעֹבֵר *hahgober* lo-

co הַעוֹבֵר *hahgober:* in nominibus autem ante ח & ע mutantur eriam - pathagh in ֲ ut חֶעְנָן *hehganan* loco הַעְנָן *hahganan*. Si ghirck fuerit, additur ei punctum, & fit ֵ tſere, ut מֵהֶם *mehem* loco מִהֶם *mihhem*. Si denique kibbuts ֻ vocalis literæ gutturali duplicandæ anteceſſerit, vel in וֹ gholem, vel in וּ ſchurek mutatur. Sed hoc non tam univerſaliter, quin etiam aliquando immutata reperiatur; imò literam ר poſt kibbuts duplicari patiatur. Atque ex his patet, cur vocales ַ kamets, ֵ tſere, ֶ ſegol, וֹ gholem & וּ ſchurekh nunquam occurrant ante literam inter duas vocales duplicandam, hoc eſt, ante punctum dageſch, quod literæ duplicandæ inſervit.

Syllabæ commodè dividuntur in longas, & breves; nempe ַ patagh eſt *a* breve, ָ kamets autem ſyllaba eſt longa, & brevis. Poteſtatem enim habet, vel ut *a* longum, vel ut *o* micron, ut פָּקְדָה *pakedah*, ubi utrumque *a* longum eſt, at גָּרְנִי *gorni*, ubi ָ kamets ſub gimel, ut *o* micron, pronunciatur. Eſt ֶ ſegol brevis, ֵ tſere autem longa, & ְ ſcheva breviſſima ſyllaba; at ִ ghirek, ſi jot quieſcens poſt ſe habet, *i* longum eſt, aliàs breve; וֹ gholem *o* longum eſt, & plerumque poſt ſe habet וּ *vau* quieſcens, & aliquando ח, vel א. Eſt ֻ kibbuts brevis, & וּ ſchurek denique longa. Scio hanc diviſionem cuidam R. Abrahamo de Balmes diſplicere; verùm abſque ullâ ratione; eandem autem uſum magnum habere ex ſequentibus conſtabit; & primum, quod hîc notandum venit, eſt, quòd litera, quæ puncto דגש compenſari ſolet, ſuppleri etiam poſſit, mutando ſyllabam præcedentem ex brevi in longam; tametſi litera duplicanda alia ſit, quàm gutturalis, ut הֵתֵל *hethel* pro הִתְהֵל *hitthel* vel הִתְחֵל *hiththel.*

Syllaba ְ ſcheva, quia breviſſima eſt, aliquando corripitur, præcedentique ſyllabæ adhæret, & aliquando pronuntiatur, & ideò à Grammaticis Hebræis illud נָח nagh *quieſcens*, & hoc נָע nahg *mobile* appellatur.

Pronunciatur ְ ſcheva, quando in initio dictionis, vel in me-

dio poſt ſyllabam longam occurrit, ut בְּרֵאשִׁית *bereſchith*, ubi ſub ב pronunciatur, quia in initio dictionis occurrit, ut etiam hæc ſequentia, quia poſt ſyllabas longas in medio dictionis occurrunt, nempe פָּקֳדָה *pakedah*, בֵּרַכְתִּי *berechu*, יִרְאוּ *jireu*, פּוֹקְדִים *pokedim*, חוֹבְאִי *hubeu*. Si deinde duo ſchevata in medio dictionis ſe invicem ſequantur, ſecundum pronunciatur, ut תִּפְקְדוּ *tiphkedu*, ubi primum ſcheva corripitur, & ſecundum pronunciatur. Atque hinc fit, ut ſcheva ſub literâ puncto dageſch notatâ etiam pronuncietur, ut פִּקְּדוּ *pikkedu*. Nam punctum in ק denotat ק duplicandum, & primum corripiendum eſſe. Et hâc etiam de cauſâ pronunciatur ſcheva, quando una litera in medio dictionis, ſed non inter duas vocales duplicatur, ut הִנְנִי *hineni*, ubi ſcheva ſub primo נ pronunciandum eſt. Nam ſi corripiendum eſſet, deberet etiam & נ corripi, & antecedenti ſyllabæ ghirek adhærere, & loco הִנְנִי *hineni* ſcribendum eſſet הִנִּי *hinni*.

Cæterùm reliqua ſchevata ſemper corripiuntur, & apprimè notandum, nos expreſsè monuiſſe omne ſcheva pronunciandum, vel initio, vel in medio dictionis occurrere. Nam in fine nunquam pronunciatur. Quod ut meliùs intelligatur, notandum hîc eſt, quòd ſcheva omne eſt abſoluta ſyllaba, quæ ſola au diri non poſſit, ſed ſemper vel antecedenti, vel ſequenti adhærere debet; atque hinc fit, ut nullum monoſyllabum ſchevate punctetur. Unde apparet ſcheva correptum nihil eſſe, quàm *e* breviſſimum præcedenti ſyllabæ adhærens; pronunciandum autem nihil aliud eſt, quàm *e* breviſſimum ſequenti ſyllabæ adhærens; quod quia ante ſyllabam ſentitur, ideò ipſius pronunciatio expreſſior eſt. Unde ſequitur, in initio dictionis impoſſibile eſſe, ut præcedenti ſyllabæ adhæreat; in fine autem contrà impoſſibile eſſe, ut ſequenti adhæreat, adeóque in fine dictionis, ſive poſt ſyllabam longam, ſive poſt brevem, ſive ſub literâ dageſchatâ, ſive leni, ſive denique unum, ſive duo occurrant, ſemper tamen corripitur. Cùm autem in medio dictionis poſt longam

occurrit, modus pronunciandi poſtulat, ut ſequenti adhæreat, & ſi duo occurrant, ut primum antecedenti, ſecundum ſequenti adhæreat. Porrò hinc etiam patet, cur in initio dictionis nunquam duo ſchevata, ut nec etiam in medio dictionis poſt ſyllabam longam occurrant. Nam duo ſchevata ſequenti ſyllabæ adhærere nequeunt.

Gutturales : ſcheva pronunciandum habere nequeunt, & rarò ſcheva corripiendum habent; ſed ejus loco tres ſyllabas habent medias inter brevem, & breviſſimam, quæ ſic notantur ֲ ֱ ֳ & vocantur חֲטָפִים *ghatephim*. Prima denotat ſyllabam breviorem, quàm ֲ *patagh*; ſecunda ſyllabam breviorem, quàm ָ kamets breve, ſive *o* micron; tertia denique mediam inter ֵ ſegol *e* breve, & ְ ſcheva *e* breviſſimum; atque hoc à ſchevate diſtinctum habent, quòd ante ſcheva ſimplex nunquam occurrant, & quòd non tantùm in initio, ſed nec etiam in medio, nec in fine dictionis duo unquam invicem ſequantur; in reliquis autem cum ſchevate omnino conveniunt, ut etiam in hoc, quòd ſolæ non occurrant, nec accentum ſub ſe habeant.

Atque hæ ſunt regulæ circa vocales apprimè obſervandæ, & præſertim, quæ modò de ſchevate diximus, quòd ſcilicet nunquam duo ſchevata in initio dictionis occurrant, & quòd gutturales nunquam ְ ſcheva pronunciandum, & rarò corripiendum ſub ſe habeant. Nam harum uſus inſignis eſt.

CAP. IV.

De Accentibus.

QUæ de accentibus ſolent tradi Regulæ, linguæ Hebrææ ſtudioſos plus laſſant, quàm docent; atque ipſæ tolerabiles eſſent, ſi ad linguæ cognitionem, vel eloquentiam viam facerent; ſed ſi ejus peritiſſimos conſulas, omnes uno ore fatebuntur, ſe tam magni accentuum numeri cauſam ignorare. Equidem credo hoc non ſine aliquâ causâ factum fuiſſe, imò aliquan-

do animo volvebam, num eorum inventor eoſdem introduxerit, non tantùm ad tollendam, vel deprimendam ſyllabam, & ad orationes diſtinguendas; ſed etiam ad animi affectûs exprimendum, quos inter loquendum vel voce, vel vultu indicare ſolemus. Nam alium ſonum edimus cum ironicè, alium cum ſimpliciter loquimur; alium deinde ſonum, quando aliquem laudamus, alium quando admiramur, alium quando vituperamus, alium denique quando contemnimus, & ſic pro ratione cujuſque affectûs vocem, & vultum mutamus, quod quia literarum inventores ſignis indicare neglexerunt, inde factum eſt, ut mentem noſtram multò meliùs vivâ voce, quàm ſcripto exprimere poſſimus. Suſpicatus igitur ſum, num Hebræorum accentuum inventor huic communi defectui ſubvenire voluerit: ſed poſtea eoſdem examinando nihil minùs invenire potui; ſed contrà eoſdem non tantùm hos animi affectûs, ſed ipſas orationes confundere. Iiſdem enim tonis utitur, quando Scriptura ironicè, quàm quando ſimpliciter loquitur; deinde idem accentus proprietatem puncti, & etiam epicoli, & duorum punctorum habet, ità ut accentuum penuria inter tantam abundantiam laborare videatur. Quare credo introductos eos fuiſſe, poſtquam Biblia in publicâ concione ſingulis Sabbathis legere conſueverunt Phariſæi, ne nimium feſtinanter (ut fieri ſolet in ſæpe repetitis devotionibus) legerentur. Et hâc de cauſâ eorum minutias Phariſæis, & otioſis Maſorethis relinquo, & id tantùm, quod uſum aliquem habere videtur, notabo.

Accentus ad diſtinguendam, vel jungendam orationem, & ſimul ad ſyllabam attollendam, vel deprimendam inſervit. Verſum, ſive periodum clauſam eſſe nullo accentu ſignificatur; ſolent tamen hoc duobus punctis indicare, ut: הָאָרֶץ׃, quod quidem ſignum סִילוּק *Silukh* appellatur, & plerumque non ſemper, ut jam monuimus, orationem abſolutam eſſe oſtendit. At unius verſus, ſeu periodi partes accentibus diſtinguuntur; atque hîc per partes verſûs, non tantùm verba intelligo; ſed etiam

nominum caſûs; nempe accentus, qui paſſim proprietatem habet commatis, uſurpatur etiam ad diſtinguendum nominativum, & verbum à ſuo accuſativo, & à reliquis caſibus: intellige quando accuſativus nominativum ſequitur; quòd ſi verbo, & nominativo interponatur, tum verbum, accuſativus, & nominativus unam verſûs tantùm partem conſtituunt, ut & duo verba, quæ conjunctione & copulantur, & nullum habent nomen alio præter nominativum caſu interpoſitum. Si itaque verſus non niſi unam habeat partem diſtinguendam, eadem diſtinguitur accentu, qui vocatur טַרְחָא, *targha*, quique infra dictionem ſic notatur ב֫. Quod ſi duas partes diſtinguendas habeat, tum prima notatur טַרְחָא *targha*, ſecunda verò accentu, qui vocatur אַתְנָח *athnagh*, quique infra dictionem ſic notatur ה֬, ut אֱלֹהִים, *elohim* atque hic accentus omnium, qui ad partes verſûs diſtinguendum inſerviunt, præcipuus eſt, ut ex modò dicendis patebit. Unus verſus non niſi unum habet athnagh, exceptis tantùm pauciſſimis, qui duos habent. Quòd ſi tamen verſus tres partes diſtinguendas habeat, tum prima notatur טרחא *targha*, ſecunda אתנח *athnagh*, & tertia iterum טרחא *targha*. Si autem quatuor habeat, prima plerumque notatur ſupra dictionem duobus punctis, ut דֶּשֶׁא, *deſche* qui accentus זָקֵף קָטֹן *zakheph khaton* appellari ſolet, ſecunda טרחא, tertia אתנח & quarta iterum טרחא. Si porrò in medio verſu quinque partes diſtinguendæ ſunt, tum prima plerumque puncto ſupra dictionem, quod רְבִיַע *rabiahg* appellatur, notari ſolet, ut אֱלֹהִים, ſecunda autem זקף קטון, tertia deinde טרחא, quarta אתנח, & quinta denique טרחא; vel etiam prima זקף קטון, ſecunda טרחא, tertia אתנח, quarta iterum זקף קטון, & quinta denique טרחא. Si denique ſex fuerint, tum prima רביע, ſecunda זקף קטון, tertia טרחא, quarta אתנח, quinta iterum זקף קטון, ſexta denique טרחא; & ad hunc modum, quando plures adhuc partes diſtinguendæ occurrunt, plures alii adferri

ſolent figurâ quidem diſtincti; ſed proprietate וקָטָן & רבִיע planè ſimiles, & qui propterea ſæpe etiam pro his uſurpantur; ſed eiſdem ſuperſedeo, ut & iis, qui tantùm inſerviunt ad indicandum accentum, qui partem periodi, in quâ ſunt, à ſequenti diſtinguent, quique hâc de cauſâ à Grammaticis *ſerviles* nuncupantur; ſed notandum, quòd מרחא non tam ad diſtinguendas partes orationis, quàm ad indicandum סִילוּק, & אַתְנָח inſervit. Nam poſt מַרְחָא nullus accentus diſtinguens ſequi poteſt, quàm אתנח, vel סילוק, & contrà nullus אתנח, nec סילוק, cui non præcedat מרחא, cujus rei cauſam mox dicemus. Dictio, quæ neque infrà, neque ſuprà ullum habet accentum, jungi ſolet cum ſequenti ducèndo lineolam, quam Grammatici appellant מקף *makhaf*, ut כִּי־טוֹב *Ki-thob*.

Inſerviunt deinde accentûs, ut diximus, ad attollendam, vel deprimendam ſyllabam. Nam ipſi, ut ipſis exemplis jam oſtendimus, vel ſupra, vel infra dictionis literam, cujus ſyllaba vel attollenda, vel deprimenda eſt, poni debent. Nam in וקָטָן הָשָּׁא ſupra ד eſt, quia pronunciari debet *déſche*, non verò *deſché*. Contrà רבִיע אֱלֹהִים ſupra ה habet, quia pronuntiatur *elohím*, non autem *elóhim*; atque omnis dictio, cujus accentus infra, vel ſupra ultimam ejus ſyllabam eſt, vocatur כִּלְרַע *millerahg*, quod ſignificat *de infra*, ſi autem ſupra, vel infra penultimam ſit, vocatur *millehgel* מִלְּעֵיל, quod ſignificat *deſuper*. At quoniam ſilukh nec infra, nec ſupra; ſed poſt dictionem notatur, ut etiam makhaf, ideò dictiones ante ſilukh & makhaph lineolâ infrà notantur, nempe infra ſyllabam, in quâ debet fieri accentus, ut הָאָרֶץ *haaretz*, ubi ante *ſilukh* infra אָ lineola eſt, indicans accentum debere eſſe ſub ejus vocali kamets. Sic etiam עָשׂוֹ־פְרִי *hgoſeh peri* lineolam ante מקף ſub *y* habet, indicantem gholem debere attolli, atque hæc linea vocari ſolet, גַּעְיָא *gahgja*; ne-

gligitur tamen, si dictio ante makhaf unam tantùm vocalem habeat, ut כִּי־טוֹב.

Solent dein polysyllaba duos habere accentûs, unum scilicet in ultimâ, vel penultimâ, quo, ut modò ostendimus, indicatur, num dictio sit *millehgel*, an *millerahg*; alterum in antepenultimâ, vel ejus antecedenti, qui indicat, syllabam attollendam esse, ut הַנּוֹעָדִים בְּמוֹעֲדֵיכֶם. Atque hic accentus plerumque est gahgja, imò ferè semper ante scheva compositum. Observabis præterea, non rarò polysyllaba tres habere accentûs, ut וַיְבָרְכֵהוּ

Ut autem noscatur, quænam syllabæ attolli, vel produci debeant, sive quænam dictiones duplici, vel triplici accentu notandæ sint, hæ Regulæ sunt apprimè observandæ, nempè; Omnis vocalis ante scheva pronunciandum, de quo cap. præc. egimus, notatur גַּעְיָא *gahgja*, hoc est, aliquantulum producitur, ut meliùs noscatur sequens scheva sequenti syllabæ adhærere. Unde sequitur, omnem vocalem ante scheva compositum, sive ea brevis sit, sive longa, hoc accentu debere notari, ut נַעֲשֶׂה. Nam scheva compositum nunquam corripitur, hoc est, nunquam præcedenti; sed sequenti syllabæ adhæret. Sequitur deinde vocalem longam ante scheva simplex debere attolli, sive eodem hoc accentu notari, ut clariùs percipiatur scheva ab eâdem non corripi, sed sequenti syllabæ etiam adhærere; hino הוּבְאוּ שֹׁמְרִים בֵּרְכוּ פָּקְדָה accentu גַּעְיָא notantur, ut & הִנְנִי; tametsi brevis est, tamen propter sequens scheva pronunciandum etiam producitur. At quamvis scheva sub literâ dageschatâ pronunciari etiam debeat, ejus tamen vocalis antecedens non notatur gahgja, nisi litera duplicanda fuerit una ex iis, quæ punctum dagesch non admittunt, sive quæ duplicari non patiuntur, de quibus vide cap. 2. & hoc puto ideò fieri, quia dagesch indicat literam subintelligendam præcedenti vocali adhærere, ejus-

que ſcheva ab eâdem corripi; atque adeò vocalis ante ſcheva propter dageſch pronunciandum conſiderari debet, ut vocalis, quam duo ſchevata ſequuntur, quorum primum, ut ſuprà diximus, corripitur, & ſecundum pronuntiatur, ſive quorum primum præcedenti, & ſecundum ſequenti ſyllabæ adhæret.

Deinde ſi vocalis poſt quodcunque ſcheva produci debeat, tum vocalis ante idem ſcheva producenda etiam erit; atque hæc Regula univerſalis eſt, ſive ſcheva expreſſum, ſive ſubintelligendum ſit; ex. gr. הַכְּנַעֲנִי quoniam pathagh poſt ſcheva ſimplex produci, propter ſequens compoſitum, debet, ideò patagh etiam ante idem ſcheva ſimplex producendum eſt, ſic etiam תִּתְנַחֲלוּ וְיִשְׁתַּחֲוּוּ &c. propter hanc eandem cauſam duplex habent gahgja. Atque idem dico fore, quando ſcheva ſubintelligendum eſt, ut מִמְּחֹרֶת ubi ſub utroque מ eſt gahgja, quia legi debet מִמַּחֳרֶת; kamets igitur ſcheva reverâ ante ſe habet, quod per punctum דָּגֵשׁ compenſatur, & quia propter ſequens compoſitum produci debet, producitur etiam vocalis ante hoc ſcheva per punctum דגש compenſatum. Sic בְּמַחֲנֵה הַמַּעֲרָב וּבֵרַכְךָ חֲנֻעֲרֶיהָ & alia perplurima hujuſmodi duplici gahgja notantur.

Duæ vocales longæ ſine accentu, vel gahgja in eâdem dictione non dantur. Si igitur ſyllabæ penultima, & antepenultima longæ fuerint, vel accentus debebit eſſe in antepenultimâ, vel ſi in ultimâ fuerit, antepenultima habebit gahgja, ut אָנֹכִי, cujus kamets producitur, quando accentus eſt in ultimâ, aliàs quando ſcilicet in penultimâ eſt, omittitur, ut הֵן אָנֹכִי; ſic נְשִׂיאֵיהֶם וְחַקֹּתַי הַכְּרֻבִים &c. gahgja in antepenultimâ habent; quod ſi dictio plures longas habuerit, id ſemper erit obſervandum, quòd nunquam duæ longæ ſine accentu, vel gahgja occurrant, ut בְּשָׁבוּעֹתֵיכֶם

BIBLIOTHECA BODLEIANA

Atque hîc notandum khibuts aliquando locoſchurekh uſurpari, tumque ut longam conſiderari, ut מִשְּׁבֻעָתִי, ubi, quia ſchurekh nominis שְׁבוּעָה in khibuts mutatur, producitur khibuts, ut longa, aliàs ſemper brevis eſt.

Deinde notandum, brevem, cui ſcheva adhæret, pro longâ haberi, ut מוֹלַדְתִּי מֵנִקְתָּהּ &c. ubi longa ante brevem, cui ſcheva adhæret, producitur, ut longa ante longam, quæ non habet accentum; ſic etiam duæ priores in הִתְיַצְּבוּ longæ ſunt, quia utrique ſcheva adhæret, priori ſcilicet expreſſum, poſteriori autem per dageſch in צ compenſatum. Excipiuntur breves, quæ loco ſcheva ſimplicis ſæpe uſurpantur, ne duo ſchevata initio dictionis occurrant, ut jam cap. 3. monuimus, ex. gr. prima in תִּפְקְדוּ brevis eſt, quia loco ſcheva uſurpatur. Contingit dein, ut brevis ante brevem producatur, quod ſecunda brevis loco ſcheva compoſiti, cui ſemper, ut jam diximus, antecedit gahgja, uſurpatur, ut וַיֶּחֶרְדוּ, quod ſcribitur loco וַיֶּחֶרְדוּ.

Denique ו *vau* ante י *jod* cum ַ pathagh promiſcuè cum, & ſine gahgja notatur, ut וַיְדַבֵּר & וַיְדַבֵּר.

Atque hæ præcipuæ Regulæ hujus accentûs ſunt, quantum ex ſolis vocalibus cognoſci poteſt; ſupereſt adhuc alia ex Præpoſitionibus dignoſcenda, quam ſuo loco explicabimus.

Cæterùm quòd Judæi propter accentum muſicum ~, quem *zarkha* vocant, nunc gahgja in antecedentem ejus ſyllabam traducunt, nihil moror, quia non eſt imitandum iis, qui Hebraicè loqui, non verò cantillare deſiderant.

Hoc tamen notandum, pro gahgja alium ſæpe uſurpari accentum; imò dictiones aliquot duos habere accentûs, unamque earum ſyllabam produci, quæ aliàs ex præcedentibus regulis non eſſet producenda.

Atque hoc, inquam, propterea fit, quia duo accentû diſtinguentes, quibus accentûs ſerviles ſolent præcedere, invicem non niſi rarò immediatè ſequuntur, ex. gr. poſt athnagh non

ſequitur immediatè ſilukh, nequè זָקֵף קָטוֹן & vice verſâ poſt ſilukh non niſi rariſſimè ſequitur immediatè zakheph khaton, neque athnagh; quòd ſi tamen dictio, quæ unum ex hiſce accentibus ſequitur, unum etiam ex hiſce habere debeat, tum illa duplici accentu notari, unaque ejus ſyllaba produci ſolet, tametſi aliàs non fuiſſet producenda, ut Eſ. c. 7. v. 18. יְאֹרֵי מִצְרָיִם וְלַדְּבוֹרָה ubi וְלַדְּבוֹרָה propter zakheph khaton alium ſupra ל habet accentum, ejus etiam ſyllaba contra communem regulam producitur, propter præcedentem athnagh. Sic etiam Num. 28. v. 20. & 28. וּמִנְחָתָם, quia ſequitur immediatè poſt ſilukh, duos habet accentûs, & ſyllaba infra מ contra communem Regulam producitur, ut etiam Deut. cap. 12. v. 1 לְרִשְׁתָּהּ כָּל־הַיָּמִים & hâc de cauſâ etiam Deut. 13. v. 12. וְכָל־יִשְׂרָאֵל contra communem Regulam lineolæ makhaf ſupra כָּל reperitur accentus, & ad hunc modum plura reperiuntur exempla, & multò plura eorum, quorum gahgja in accentum ob hanc, eandemque cauſam mutatur.

Denique notandum inter accentûs diſtinguentes unum eſſe, qui vocatur קַדְמָא *Khadma*, quique ſemper poſt dictionem deſuper hoc modo notatur הָעוֹלִים, & per hoc tantùm diſtinguitur ab alio ſervili, qui vocatur אַזְלָא *azla*, quique ſempèr ſupra ſyllabam, in quâ accentus debet fieri, notatur. Si igitur dictio accentu hoc קַדְמָא notanda fuerit *millehgel*, eadem alio indiget accentu, quo indicatur accentum debere fieri in penultimâ, ut יָדַיִם ſi hoc accentu notari debeat, etiam debebit ſupra dalet accentus אַזְלָא notari, ut noſcatur dictionem eſſe מִלְּעֵל.

Præter has aliam adhuc cauſam reperio, cur dictio duplici notetur accentu; nempe quando dictio millerahg ob cauſas

mox dicendas redditur millehgel, manentibus ut ante ſyllabis, accentus ultimæ manet, & penultima, ubi tunc accentus fieri debet, alio notatur. Sed hæc regula planè inutilis, quandoquidem ſecundus accentus nullius tum uſûs eſt.

Atque jam tempus eſſet, ut oſtenderem, quænam dictiones accentum in ultimâ, & quænam in antepenultimâ habere, hoc eſt, quænam מִלְּעֵיל, &quænam מִלְּרַע eſſe deberent; ſed quoniam hoc ex ſolis vocalibus, & literis dignoſci non poteſt, rem differo, donec de verbis egero. Hoc hîc tantùm addam, nempe quòd athnagh, & ſilukh ſæpe dictiones, quæ ſunt millerahg, reddant millehgel. Videlicet quando ejus ſyllabæ, ultima & antepenultima, longæ ſunt, ut ſi אָנֹכִי, accentu athnagh, vel ſilukh ſit notandum, reddi debet מִלְּעֵיל ut דֶּרֶךְ אָנֹכִי; quòd ſi penultima fuerit ſcheva; quæ,ut jam diximus, accentum nunquam habet, tum verba mutant: in khamets, & nomina in ־, ut ſi פָּקְדוּ notandum ſit accentu athnagh, ſcheva ſub ק mutatur in kamets & fit פָּקָדוּ, ſic loco שִׁמְךָ, ſi accentum habeat athnagh, fit שָׁמֶךָ. In Participiis autem fœminini generis tam in ־ ſegol, quam in ־ khamets mutatur: atque hæc locum etiam habent, quando accentus debet eſſe זָקֵף קָטֹן. Deinde notandum, accentûs athnagh, & ſilukh præcedentis accentûs diſtinguentis proprietates tollere, & eundem quaſi rapere. Unde fit, ut accentus diſtinguens, qui horum utrumvis præcedit, ſemper ſit targha, qui propterea ſemper indicat athnagh, vel ſilukh ſecuturum, & qui etiam propterea diſtinguentis proprietates non habet: nam dictiones non reddit מִלְּעֵיל,& poteſt ſæpe immediatè ſequi zakheph khaton,vel alium accentum diſtinguentem, & poſt ipſum poteſt immediatè ſequi athnagh,vel ſilukh. Quare, cùm ſuprà diximus duos accentus diſtinguentes ſe immediatè non ſequi, de omnibus præter מַרְחָא eſt intelligendum, qui uti diximus propter athnagh, & ſilukh diſtinguentis proprietates amittit.

CAP. V.

De Nomine.

DIviditur apud Latinos oratio in octo partes, ſed an apud Hebræos in tot partes ſit dividenda, ambigi poteſt. Nam omnes Hebrææ voces, exceptis tantùm Interjectionibus, & Conjunctionibus, & unâ, aut alterâ particulâ, vim & proprietates Nominis habent; quod quia Grammatici non animadverterunt, multa crediderunt eſſe irregularia, quæ ex uſu linguæ maximè regularia ſunt, & plura ad linguæ cognitionem, ejuſque eloquentiam neceſſaria ignoraverunt. Sive igitur Hebræi tot, quot Latini, ſive pauciores orationis partes eſſe ſtatuerint, nos tamen omnes, exceptis tantùm Interjectionibus, uti diximus, & Conjunctionibus & unâ, aut alterâ particulâ, ad Nomen referemus, cujus rei cauſa, & quanta hinc in hâc linguâ facilitas oriatur, ex ſequentibus conſtabit. Quid autem per Nomen intelligam, jam explicabo. Per nomen intelligo vocem, quâ aliquid, quod ſub intellectum cadit, ſignificamus, vel indicamus. Cùm autem quæ ſub intellectum cadunt, ſint vel res, rerumque attributa, modi, & relationes, vel actiones, actionumque modi, & relationes, hinc Nominum genera facilè colligimus. Nam אִישׁ ex. gr. Nomen *viri* eſt, חָכָם *doctus*, גָּדוֹל *magnus* &c. attributa ſunt viri, הֹלֵךְ *ambulans*, יוֹדֵעַ *ſciens* modi ſunt, בֵּין *inter*, תַּחַת *ſub*, עַל *ſuper*, &c. Nomina ſunt, quæ oſtendunt, quam relationem vir ad alias res habeat. Sic הָלוֹךְ *ambulare* Nomen eſt actionis, quæ nullam ad tempus relationem habet. Nam hoc apprimè notandum, quòd Modus, quem Infinitivum Latini vocant, apud Hebræos purum putum Nomen ſit, qui propterea Infinitivus nec præſens, nec præteritum, nec abſolutè ullum tempus agnoſcit. Deinde מְהֵרָה *citò*, modus ambulandi eſt, הַיּוֹם *hodie*,

מָחָר *cras*, &c. relationes ſunt temporis, quæ etiam aliis modis exprimuntur, de quibus alio capite.

Nominis igitur genera ſunt ſex. I. Nomen ſubſtantivum, quod in proprium, & appellativum dividitur, ut notum. II. Adjectivum. III. Relativum ſive Præpoſitivum. IV Participium. V. Infinitivum. VI. Adverbium: quibus accedit Pronomen, quod vicem Nominis ſubſtantivi gerit, ut אֲנִי *ego*, אַתָּה *tu*, הוּא *ille*, &c. ſed de hoc alio Cap. agam: de reliquis autem hîc notandum venit, quòd Nomine proprio ſubſtantivo nunquam niſi unum ſingulare individuum ſignificare poſſumus. Nam unumquodque individuum ſuum ſibi tantùm habet Nomen proprium, ut & unaquæque actio, atque hinc fit, ut Nomen ſubſtantivum proprium, ut & Infinitivus, & Adverbium, quia quaſi adjectiva actionum ſunt, quibuscum debeant Numero convenire, non niſi ſingulari Numero exprimantur; reliqua autem & ſingulari & plurali. Dico reliqua: nam Præpoſitiones etiam pluralem numerum habent, de quibus vid. Cap. 10. Solent deinde homines, & præcipuè Hebræi rebus omnibus humana attributa dare, ut *terra audivit, auſcultata eſt*, &c. Et fortè hâc, aut aliâ de cauſâ omnia nomina rerum in maſculina, & fœminina diviſerunt; unde autem noſcantur, & quâ ratione Nomina ex numero ſingulari in pluralem flectantur, in ſeqq. dicemus.

CAP. VI.

De Flexione Nominis ex ſingulari in pluralem.

NOmina ex ſingulari in pluralem numerum flectuntur addendo maſculinis ghirek longum, & ם, & fœmininis o longum, & ת. Ex. gr. גַּן *hortus* habet in plurali, quia maſculini generis eſt, גַּנִּים. Sic ex עֵץ *arbor*, אָח *frater* fit עֲצִים, אַחִים; at אוֹת *ſignum*, quia fœminini generis eſt, habet in plurali אוֹתוֹת, ut

& נֵר *candela* נֵרוֹת, & עוֹר *cutis* עוֹרוֹת, &c. Excipiuntur quædam, quæ, quamvis maſculina, tamen in plurali ut fœminina, & contrà fœminina, quæ ut maſculina, & quædam, quæ utroque modo flectuntur, ut אָבוֹת *patres* ex ſingulari אָב *pater*, quod maſculini eſt generis. Contrà נָשִׁים *fœminæ*, Nomen eſt fœmininum, quod ſingulari caret, & terminatur ut maſculinum; at הֵיכָל *templum* utroque modo terminatur, nempe הֵיכָלִים, & הֵיכָלוֹת. Notandum præterea de Nominibus neutris, quæ ut fœminina declinantur, ut גְּדוֹלוֹת.

Secundò ratio, cur vocales mutentur, eſt ſcilicet, quia tres longæ, ſi dictio non ſit מלעיל, duplici accentu indigent, & quia ante ghirek, & gholem penultima non poteſt patach habere, niſi etiam dictio ſit millehgel, &c. Horum autem omnium catalogus in fine libri habetur, nec operæ pretium judicavi ea hîc ponere, quia faciliùs uſu, quàm præceptis ediſcuntur.

Nomina deinde, quæ in ה deſinunt, ſive maſculina, ſive fœminina ſint, ה vel ת cum ultimâ ſyllabâ omittunt, ut עָלֶה *ſolium* habet in plurali עָלִים, & נְקֵבָה *fœmina* נְקֵבוֹת & אִשָּׁה *mulier* נָשִׁים. Atque hîc notandum, quòd fœminina, in ה deſinentia, ſæpe ה in ת mutent, & ſyllabas antecedentes duas in geminum ſegol ֶ, vel, ſi fuerit accentus athnagh, vel ſilukh, in kamets ָ & ſegol ֶ. Nam ex עֲטָרָה *corona* fit עֲטֶרֶת, & cum athnagh, vel ſilukh עֲטֶרֶת: Sic ex פּוֹקֶדֶת *viſitans* fit פּוֹקֶדֶת, & פְּקֻדַּת. Sed ſi penultima litera ſit ח, vel ע, tum ſyllabæ in patagh mutantur, ut שׁוֹמַעַת, *audiens*, & בּוֹרַחַת *fugiens* loco שֹׁמְעָה, & בֹּרַחַת, quod in ſubſtantivis locum etiam habet, ut צַפַּחַת. Unde fit, ut omnia harum formularum Nomina fœminina in ת deſinentia in plurali eodem modo flectantur, ut ea quæ in ה deſinunt.

Præter hæc mutant plerumque Nomina in plurali etiam ſyllabas, nempe, ſi penultima fuerit ָ kamets, mutatur plerumque

in ſcheva, ut דָּבָר *verbum* דְּבָרִים *verba*, זָקֵן *ſenex* זְקֵנִים *ſenes*, שָׂמֵחַ *lætus* שְׂמֵחִים *læti*, נָקִי *purus* נְקִיִּם *puri*, רָחוֹק *longinquus* רְחוֹקִים *longinqui*, בָּרוּךְ *benedictus* בְּרוּכִים *benedicti*. Sic penultimum ֫ kamets ex. gr. זִכָּרוֹן *memoria*, & גִּלָּיוֹן *volumen* in ſcheva mutatur, & ſit זִכְרוֹנוֹת, & גִּלְיוֹנִים. At ſi ultima fuerit kamets, vel Nomen monoſyllabum, tum ֫ plerumque immutatum manet, vel aliquando in patagh mutatur; ut כּוֹכָב *ſtella* כּוֹכָבִים *ſtellæ*, שַׂר *princeps* שָׂרִים *principes*, יָם *mare* יַמִּים *maria*, שׁוֹשָׁן *roſa* שׁוֹשַׁנִּים *roſæ*. Atque huc referendæ etiam ſunt, quæ in ה deſinunt, quia in plurali, ut jam diximus, ultimam ſyllabam ſimul cum ה amittunt, adeoque ut monoſyllaba, vel ut ea, quorum ultima ſyllaba eſt kamets, flecti debent. ex. gr. שָׂדֶה *ager*, קָנֶה *calamus*, &c. quia in plurali ſegol ֶ cum ה amittunt, regulam monoſyllaborum ſequuntur, & ֫ in plurali retinent, nempe שָׂדוֹת *agri*, & קָנִים *calami*; ſic מַמְלָכָה *regnum*, quia in plurali ultimum ֫ cum ה amittit, penultimum in plurali retinet, ut ea, quorum ultima eſt ֫, flectiturque מַמְלָכוֹת *regna*. Hâc de cauſâ etiam, quæ in ת deſinunt, penultimum ֫ in plurali retinent, ut תּוֹלַעַת *vermis* תּוֹלָעִים *vermes*; imò, quamvis ultimam ſyllabam non amittant, ֫ kamets tamen retinent, ut זָוִית *angulus* זָוִיוֹת *anguli*, עָמִית *ſocius* עֲמִיתִים *ſocii*, גָּלוּת *captivitas*, גָּלֻיוֹת *captivitates*.

Penultimum tſere etiam in ſcheva mutatur, ſed ante gholem, & ſchurek retinetur, ut עֵנָב. *uva* עֲנָבִים. *uvæ* mutat tſere in ſcheva; at אֵילוֹן tſere retinet; flectiturque אֵלוֹנִים. Porrò Nomina, quorum ultima ſyllaba tſere ֵ eſt, mutant id in ſcheva, quando vocalis antecedens ex iis eſt, quæ ſemper in plurali retinentur, vel quæ in ִ non mutantur, ut מַקֵּל *baculus* מַקְּלוֹת *baculi*, פּוֹקֵד *viſitans* פּוֹקְדִים *viſitantes*, עִוֵּר *cæcus* עִוְּרִים *cæci*; at poſt ſcheva, vel ſyllabam, quæ in ִ mutatur, retinetur, ut זָקֵן *ſenex* זְקֵנִים *ſenes*, זְאֵב *lupus* זְאֵבִים *lupi* &c.

Monoſyllaba, ut & diſſyllaba, quæ in ה, vel ת deſinunt, tſere retinent, ut נֵר *candela* נֵרוֹת *candelæ*, עֵד *teſtis* עֵדִים *teſtes*, רֵעַ *ſocius* רֵעִים *ſocii*, שְׁאֵלָה *interrogatio* שְׁאֵלוֹת *interrogationes*.

Dantur præterea quædam monoſyllaba, quorum tſere in ghirek mutatur; ſed hæc cum reliquis particularibus exceptionibus ad catalogum, in fine libri promiſſum, reſervamus.

Penultimum ſegol in ſcheva, ultimum autem in ־ kamets mutatur, quod fit, quia omnia Nomina in plurali ſunt *milleragh*, & illa omnia *milehgel*, quorum penultima eſt ֶ : ſi itaque ſecundum ſegol in plurali retineretur, habere deberet pluralis accentum in penultimâ, contra communem uſum pluralium : fit igitur hâc de cauſâ ex מֶלֶךְ *rex* מְלָכִים *reges*, אֶבֶן *lapis* אֲבָנִים *lapides*, צֶדֶק *juſtitia* צְדָקוֹת *juſtitiæ*, זֶבַח *ſacrificium* זְבָחִים *ſacrificia*, נֶחָמָה *conſolatio* נְחָמוֹת *conſolationes*, חֵטְא *peccatum* חֲטָאִים *peccata*, בֹּקֶר *mane* בְּקָרִים pluralis. Atque hæc mutatio ultimi ſegol in ־ kamets, & penultimi in ſcheva analoga planè eſt. Oſtendimus enim polyſyllaba, quæ in ה deſinunt, mutare ſæpe ח in ת, & ſyllabas in geminum ֶ ſegol, ut עֲטָרָה in עֲטֶרֶת, & פְּקֻדָּה in פְּקֻדֶּת. Deinde hîc etiam ut in præcedentibus notandum eſt, quòd Nominum, quæ in ה, vel ת deſinunt, quoniam in plurali ultimam ſyllabam cum ה, vel ת amittunt, penultimum ſegol rationem ultimi obtinet, & in ־ mutatur, exceptis illis, quorum penultimum ſegol loco ſcheva uſurpatur, ut ſunt omnia Participia, & quæ ex iis formantur. Ex. gr. פְּקֻדֶּת propter accentum athnagh, vel ſilukh, loco פְּקֻדָּה, & תּוֹלֶדֶת loco תּוֹלְדָה uſurpantur; ſed in plurali ſcheva iterum recipiunt, ut פְּקֻדוֹת, תּוֹלְדוֹת. Denique ſegol penultimum, cui ſcheva adhæret, non poteſt in ſcheva mutari, ne duo in initio dictionis occurrant; ideoque in plurali vel retinetur, vel in patagh mutatur, ut אֶשְׁנָב *feneſtra* אֶשְׁנָבִים *feneſtræ*, מֶרְכָּבָה *quadriga* מַרְכָּבוֹת *quadrigæ*.

Quæ חֹלֶם gholem ante ſegol habent, id in ſcheva mutant, ut

בֹּקֶר *mane*, בְּקָרִים in plurali, אֹהֶל *tentorium* אֳהָלִים, &c. Excipiuntur quædam, de quibus in catalogo, & præterea quædam monoſyllaba, quæ ipſum in kamets aliquando mutant, ut יוֹם *dies* יָמִים plur. רֹאשׁ *caput* רָאשִׁים *capita*; ſed ſæpius retinetur. Nam גּוֹי *gens* habet in plurali גּוֹיִם, & אוֹר *lux* אוֹרִים, &c. aliàs ſemper retinetur, ut & in iis, quæ in ת deſinunt, & geminum habent ſegol, ut פּוֹקֶדֶת. Pathagh nunquam in plurali mutatur, niſi ante ֑, ut יַיִן *vinum* יֵינוֹת *vina*, זַיִת *oliva* זֵיתִים *olivæ*; deinde בַּחֲרֻת habet in plurali בְּחָרוֹת.

Ghirek etiam, exceptis iis, quæ in præcedenti regulâ retulimus, quæ ipſum in plurali omittunt, & pauciſſimis præterea Nominibus, quæ in catalogo referuntur, ſemper immutatum manet; atque hîc tantùm loquor de ghirek proprio; non autem de eo, quod initio dictionis ante ſcheva eâ de causâ uſurpatur, ne duo ſchevata initio occurrant, quod inde cognoſcitur, quòd ת paragogicum in fine habent; nempe אִמְרָה *dictum* loco אֵמֶר ſumitur; ideoque in plurali habet אִמָּרוֹת. Sic דִּמְעָה *lacrima*, quia loco דֶּמַע uſurpatur, habet in plurali דִּמָּעוֹת. Nam, ut jam oſtendimus, ultimum ſegol ֶ in ַ kamets mutari, & ultimum ַ kamets in plurali retineri debet; penultimum autem gholem ֹ & ֻ in ſcheva mutari.

Khibuts, & ſchurek nunquam in plurali mutantur, hoc tamen ſchurek notandum habet, quòd in וּת deſinentia ſchurek non ſemper in plurali omittant, ut reliqua Nomina in ה, & ת deſinentia, quæ ſemper, uti diximus, ultimam Syllabam in plurali omittunt. Nam מַלְכוּת *regnum* habet in plurali מַלְכֻיוֹת, & חָנוּת *officina* חֲנֻיוֹת.

Scheva denique nullâ aliâ de causâ mutari poteſt, quàm ne duo ſchevata in initio occurrant. Nam videmus pleraſque mutationes fieri ex longis in breves. Quòd autem פְּרִי *fructus* habeat in plurali פֵּרוֹת, & כְּלִי *vas* כֵּלִים, id oſtendit, literam ִ in

ſingulari eſſe paragogicam, eamque efficere, ut tſere, quod abſque ipſâ habere deberent, in ſcheva mutetur, & quia י paragogicum in plurali amittunt, ideò tſere in plurali retinent, vel ſi mavis, iterum recipiunt.

His Regulis facilè unusquiſque omnia ferè ſingularia in pluralia flectere, & pluralium ſingularia inveſtigare diſcet. Supereſt jam tantùm pauca de numero duali addere.

Præter pluralem flectuntur etiam quædam Nomina in numerum dualem addendo iis literas, ſive maſculina, ſive fœminina ſint, י & ם, & vocales pathagh, & ghirek, ut יוֹם *dies* יוֹמַיִם *duo dies*, cujus plurale eſt, יָמִים, שָׁנָה *annus* שְׁנָתַיִם *duo anni*. Et ad hunc modum poſſemus, ſervatis præcedentibus Regulis, omnia Nomina flectere, niſi poſteri hoc neglexiſſent, qui hanc terminationem uſurpârunt ad exprimendum pluralem numerum earum rerum, quæ binæ ſunt, vel quæ duabus partibus conſtant, ut יָד *manus* pluralis יָדַיִם, *jadajim* pro יָדוֹת *jadoth* pluralis, אֹזֶן *auris* אָזְנַיִם, *aures*, & ſic de reliquis, quæ bina habemus. Porrò quia *forcipes* duabus conſtant partibus, vocantur מֶלְקָחַיִם, & *forfices* מִסְפָּרַיִם.

Hâc igitur de cauſâ hanc terminationem ad dualem numerum ſignificandum uſurpare jam non licet, niſi tantùm in iis nominibus, quæ in Bibliis duali ſignificatione ſic flexa reperiuntur.

CAP. VII.

De Genere Maſculino, & Fœminino.

NOmina, quibus mares ſignificantur, vel res, quæ ad mares pertinent, maſculina ſunt. Hæc autem, quibus fœminæ, vel res, quæ ad fœminas pertinent, fœminina; quæ autem aliis rebus exprimendis inſerviunt, communia ſunt, & quamvis horum plurima in Bibliis ſemper reperiantur, vel maſculina, vel

fœminina, id caſu contingit. Reperiuntur enim quædam uno tantùm in loco fœminina, quæ aliàs ſemper maſculina reperiuntur, & contrà quædam uno tantùm in loco masculina, ex. gr. כָּנָף *ala* ubique fœminini generis eſt, præterquam bis, lib. 2. Paralip. cap. 3. ideoque ab auctoribus communis generis habetur; ſed ſi hoc libro Paralip. caruiſſemus, non dubitarent idem inter fœminina ſtatuere, &, ſi plures haberemus, forſan omnes regulas mutare, & quæ jam inter exceptiones numerant, pro communi regulâ, & contrà plures regulas pro exceptionibus haberent. Nam, ut uno verbo dicam, plures ſunt, qui Scripturæ, at nullus, qui linguæ Hebrææ Grammaticam ſcripſit. Sed ad propoſitum. Deinde videmus Scripturam in eâdem oratione unum nomen ad utrumque genus promiſcuè referre, ut Gen. cap. 32. verſ. 9. אִם יָבוֹא עֵשָׂו אֶל הַמַּחֲנֶה הָאַחַת וְהִכָּהוּ *Si veniet Hgeſau ad aciem unam, & ceciderit eum*; adeoque hâc in re cum R. Schelomo Jarghi planè convenio, qui ſtatuit כָּל דָּבָר שֶׁאֵין בּוֹ רוּחַ חַיִּים זְכָרוֹ וְנִקְּבֵהוּ *omnem rem, cui non eſt ſpiritus vitæ, exprime tam maſculino, quàm fœmino genere.* Vide ejus Commentaria in locum allatum.

Adjectiva ex maſculino in fœmininum genus mutantur addendo iis ת, vel ה cum ־ kamets, & ſyllabas, ſecundum præcedentes Regulas, mutando, ex. gr. חָכָם *ſapiens* חֲכָמָה fœminium, גָּדוֹל *magnus* גְּדוֹלָה *magna*, בָּרוּךְ *benedictus* בְּרוּכָה *benedicta*, פֹּקֵד *viſitans vir* פּוֹקֶדֶת & פּוֹקְדָה *viſitans fœmina*, אִישׁ *vir* אִשָּׁה *virago*, גֶּבֶר *dominus* גְּבִירָה *domina.*

Excipiuntur ea, quæ geminum habent ſegol ֶ, quæ utrumque in ־ mutare deberent; ſed ne duo initio dictionis occurrerent, primum in patagh mutatur, ut מֶלֶךְ *rex* מַלְכָּה *regina*, quod ex præcedentibus regulis deberet eſſe מִלְכָּה.

Quæ verò in maſculino in ה deſinunt, mutant ultimam ſyllabam in ־, ut יָפֶה *pulcer* יָפָה *pulcra*, רֹאֶה *videns*, in fœmino רֹאָה, &c.

Porrò, quæ in י desinunt, mutantur in fœmininum vel ut præcedentia, vel simpliciter addendo ת, ut שֵׁנִי *secundus* שֵׁנִיָּה vel שֵׁנִית *secunda*, שֵׁנִיִּם *secundi* שֵׁנִיּוֹת *secundæ*: atque hoc locum præcipuè habēt in iis adjectivis, quibus indicatur cujus gentis, vel regionis aliquis sit, ut עִבְרִי *Hebræus* עִבְרִיָּה & עִבְרִית *Hebræa*. Nam notandum, hæc omnia adjectiva formari in masculino genere à Nominibus propriis natalium solorum, vel parentum, addendo ִי cum præcedenti ghirek, & syllabas secundum Regulas, in seq. Capite de regimine Nominis dicendas, mutando: ut ex יִשְׂרָאֵל sit יִשְׂרְאֵלִי, ex עֵבֶר fit עִבְרִי, ex חֶבֶר fit חֶבְרִי, & ex כּוּשׁ *Æthiopia* fit כּוּשִׁי, & ex יְרוּשָׁלַם fit יְרוּשַׁלְמִי *Hierosolymitanus*. At his masculinis additur in plurali tantum modò ם, ut עִבְרִים *Hebræi*, כּוּשִׁים *Æthiopes*. Quòd si Nomina, unde hæc formantur, pluralem terminationem habuerint, illam amittere debent. Nam ex מִצְרַיִם *Ægyptus* fit מִצְרִי *Ægyptiacus*. Atque hæc, ut dixi, addendo tantum ת, vel ה cum præcedenti ־ kamets in fœminina mutantur. Sed in plurali flectuntur semper, ut fœminina, quæ in ן desinunt, ut עִבְרִיּוֹת מִצְרִיּוֹת, &c.

Cùm itaque ה singularium terminatio cum præcedenti ־ vel ת, & pluralium וֹת fœminorum adjectivorum sit propria, hinc factum fuisse videtur, ut Hebræi substantiva etiam, quæ in singulari ה, vel ת, & pluralia, quæ in plurali in וֹת terminantur, ad fœmininum genus referre plerumque consueverint, nisi fortè propterea factum sit, quòd ab hujus generis adjectivis suam duxerint originem. Sed de his satis.

CAP. VIII.

De Regimine Nominis.

RES vel absolutè significantur, vel ad alias relatæ, ut clariùs, & expressiùs indicentur; ex. gr. *mundus est magnus* Mundus in statu absoluto significatur; at *mundus Dei est ma-*

gnus, tum mundus eſt in ſtatu relativo, quo efficaciùs exprimitur, vel clariùs indicatur, atque hic Status Regiminis vocatur. Quomodò autem ſoleat exprimi, ordine jam dicam, & primò quomodò in ſingulari numero.

Nomina, quæ in ה præcedente ֫ vel gholem deſinunt, mutant ה in ת, & ֫ in ־ patagh. Nam תְּפִילָה habet in ſtatu regiminis תְּפִילַת, & ſignificat precationem alicujus. Sic עָשָׂה *facere* habet in ſtatu regiminis עֲשׂוֹת *alicujus facere*, ut יוֹם עֲשׂוֹת יְהוָה אֱלֹהִים *dies & facere Domini Dei.*

Quæ geminum, vel unum tantùm habent ֫, mutant in ſtatu Regiminis penultimum in ſcheva, & ultimum in patagh, ut דְּבַר ex דָּבָר *verbum*, כִּכַּר זָהָב *talentum auri* ex כִּכָּר *talentum* חַכַם ex חָכָם *ſapiens*, ut Jobi 9. חַכַם לֵבָב *ſapiens cordis* Deus appellatur, ſic בָּרוּךְ *benedictus*, שָׁלוֹם *pax*, פָּקוֹד *viſitare*, זָקֵן *ſenex*, &c. mutant penultimum ֫ in ſcheva; ſic etiam צְדָקָה *juſtitia*, בְּרָכָה *benedictio*, ultimum kamets in patagh, & penultimum in ſcheva, & ה, ut jam diximus, in ת, fiuntque צְדָקַת, בְּרָכַת; quòd autem primum ſcheva in ghirek mutetur, fit tantùm, quia duo in initio dictionis occurrere nequeunt, quod ſemper, ne hoc ſæpius repetere cogamur, de omni ghirek, & patagh ante ſcheva affirmandum eſt.

Tſere penultimum aliquando in ſcheva, & ultimum aliquando in patagh mutatur, ut שֵׂעָר ex שֵׂעָר *capillitium*, & פְּאַת ex פֵּאָה *angulus*, זְקַן ex זָקֵן *ſenex*, מַקַל ex מַקֵּל *bacillum*. Sed plerumque tam ultimum, quàm penultimum immutatum manet. Verùm hæc, & plura hujusmodi admodùm incerta ſunt: Nam unum, idemque Nomen jam tſere mutare, jam retinere, reperies, quod oſtendit in S. Scripturâ dialectos confundi. Quare unuſquisque tam tſere, quàm ultimum kamets ubique ad libitum vel mutare, vel retinere poteſt, excepto tamen tſere ante י, quod ex communi analogiâ linguæ retinere debet, ut הֵיכָל *tem-*

plum e. g. & אַשְׁמוּרָה habet ubique in Scripturâ pro ſtatu Regiminis אַשְׁמֻרַת, & תַּלְאוּבָה & תַּעֲלוּמָה habent תַּלְאֻבַת, & תַּעֲלֻמַת: ideoque dico unicuique licere pro אַשְׁמֻרַת ſcribere אַשְׁמוּרַת, & prò תַּלְאֻבַת ſcribere תַּלְאוּבַת; tametſi neutrum in Scripturâ reperiatur. Et, quod hîc de tſere, & kamets dico, de omnibus etiam dicendum, quæ certam Regulam non ſervant. Sed de his alio loco uberiùs agam; aliquid tamen hîc adhuc addam, quod ad hoc, quod modò dixi, & ad intentum hujus capitis, & ad univerſalem hujus linguæ cognitionem non parùm facere exiſtimo.

In ſuperiori capite diximus, quòd terminationes fœmininæ ָה, & ת, & pluralis וֹת propriè ſunt Adjectivorum, & Participiorum, nimirum quia unum, idemque Nomen adjectivum attributum eſt, quod jam ad marem, jam ad fœminam refertur, ideoque unumquodque duabus terminationibus indiget, quod in ſubſtantivis locum non habet, & propterea non niſi uſu factum eſt, ut ſubſtantiva, quæ neque mares, neque fœminas exprimunt, ad genus fœmininum ſemper referantur, quando in ה, vel ת deſinunt, vel fortè (uti diximus) quia ab adjectivis fœmininis ſuam duxerunt originem. Sed aliud eſt, quod hîc volo, nempe quòd eodem modo, ac hæ ſubſtantivorum terminationes originem duxerunt, ab Adjectivis, & Participiis, ità variationes, quas in ſtatu Regiminis Nomina patiuntur, originem ducunt à mutationibus Infinitivorum, & Participiorum. Nam omnia Nomina Hebraïca (ut omnibus hujus linguæ peritis notum) ex Verborum formulis formantur. Adde quòd primus, & præcipuus Nominis ſubſtantivi uſus ſit res abſolutè, non autem relativè indicare: hoc enim Nominibus propriis repugnat, quæque adeò nunquam in ſtatu Regiminis reperiuntur; at actiones vix abſque relatione agentis, vel patientis explicantur & ideò rariùs in ſtatu abſoluto reperiuntur. Quicquid ſit, ex modis, quibus Nomina Infinitiva, & Participia variant,

variationes ſubſtantivi facilè diſcuntur, ità ut dubitandum non ſit, quin hæ ex illis originem duxerint. Eorum igitur formulas, & modos variandi in Regimine tanquam normam variationum omnium Nominum hîc ponam, quia facilè memoriæ mandari poſſunt.

Infinitivorum Formulæ.

Status Abſolutus		Status Regiminis kam.ghat.
* *Viſitare*	פָּקוֹד	in reg. פְּקוֹד & פְּקָד & etiam פְּקוֹדֶת
Viſitari	נִפְקֹד & הִפָּקֹד	ſemper abſolutè. ex k. g. פָּקְדָה
		הִפָּקֵד
Frequenter viſitare	פִּקֵּד & פַּקֵּד	פַּקֵּד
Frequenter viſitari	פֻּקֹּד	פֻּקֹּד
Facere, vel conſtituere aliquem viſitantem,	הַפְקֵד	הַפְקִיד
Conſtitui viſitans	הָפְקֵד	הָפְקֵד
Se conſtituere viſitantem	הִתְפַּקֵּד	הִתְפַּקֵּד
Appropinquare	נָגוֹשׁ	גֶּשֶׁת
Detegere	גָּלֹה / גָּלוֹת	גְּלוֹת / גְּלוֹת
Circuire	סוֹב	סָב־ & סוֹב ghatuf cum makhaf
Invenire	מָצוֹא	מְצֹאת & מְצוֹא loco מְצֹאֶת vid. ſup. פְּקוֹדֶת
Aperire	פָּקֹחַ	פְּקֹחַ

* Conveniunt ſæpe Infinitiva in Statu Abſoluto cum præteritis: nam דִּבֵּר τὸ *loqui* etiam ſignificat, *locutus eſt*, גָּדֵל *creſcere*, בָּשֵׁל *coqui* formam habent præteriti, ut ſuo loco oſtendam. Quare non dubito, quin Infinitivi formulæ etiam fuerint פָּקֹד cum gemino kamets, & פָּקַד cum ־ & ־; ex quibus formatum eſt פְּקֵד in Regimine, nempe ex פָּקֵד, פָּקָד & פָּקַד: atque hæc, quia circa Conjugationes prolixiùs tractanda, hîc ad ea, quæ impræſentiarum volo, obiter notâſſe ſufficiet.

Hæ præcipuæ Infinitorum formulæ & mutationes ſunt. Pergo itaque ad Participia.

Participiorum Formulæ.

Reg.	R.		
מְפֻקָּד	פֹּקֵד & פֹּקַד	פֹּקֵד	*viſitans* maſc. ſing.
מְפֻקָּדִים	פֹּקְדֵי	פֹּקְדִים	plur. maſc.
מְפֻקָּדָה		פֹּקְדָה	ſing. fœm.
מְפֻקֶּדֶת & מְפוֹקֶדֶת	פֹּקֶדֶת	& פֹּקֶדֶת	
מְפֻקָּדוֹת	פֹּקְדוֹת	פֹּקְדוֹת	plur. fœm.
מַפְקִיד	פְּקוּד	פָּקוּד	*viſitatus* ſ. m. verbi adjectivum.
מַפְקִידִים	פְּקוּדֵי	פְּקוּדִים	p. m.
מַפְקִידָה	פְּקוּדַת	פְּקוּדָה	p. f.
מַפְקֶדֶת	פְּקוּדוֹת	פְּקוּדוֹת	p. f.
מַפְקִידוֹת			
מֻפְקָד	נִפְקַד	נִפְקָד	*viſitatus*, Part. ſ. m.
מֻפְקָדִים		נִפְקָדָה	ſ. f.
מֻפְקָדָה & מֻפְקֶדֶת	נִפְקֶדֶת	& נִפְקֶדֶת	
מֻפְקָדוֹת	נִפְקְדוֹת	נִפְקָדוֹת	pl. f.
מִתְפַּקֵּד	מְפַקֵּד	מְפַקֵּד	*frequenter viſitans* ſing. maſc.
מִתְפַּקְּדִים	מְפַקְּדֵי	מְפַקְּדִים	
מִתְפַּקְּדָה & מִתְפַּקֶּדֶת	מְפַקֶּדֶת	מְפַקְּדָה & מְפַקֶּדֶת	ſ. f.
מִתְפַּקְּדוֹת	מְפַקְּדוֹת	מְפַקְּדוֹת	pl. f.
	פֻּקָּד	פֻּקָּד	*frequenter viſitatus* adjectivum ſ. m.
	פֻּקָּדֵי	פֻּקָּדִים	
	פֻּקֶּדֶת	פֻּקָּדָה & פֻּקֶּדֶת	ſ. f.
	פֻּקָּדוֹת	פֻּקָּדוֹת	

Passivum.

Reg.	Abs.	
נִפְקָד	נִפְקָד	*visitatus* m. f.
נִפְקָדִי	נִפְקָדִים	p. m.
	נִפְקָדָה	f. f.
נִפְקָדֶת	נִפְקֶדֶת	
נִפְקָדוֹת	נִפְקָדוֹת	pl. f.
	&c. מְפוּקָד & מְפֻקָּד	f. m. *frequenter visitatus.*
מְפֻקָּדִי	מְפֻקָּדִים	p. m.
	מְפֻקָּדָה &	f. f.
מְפֻקָּדֶת	מְפֻקֶּדֶת	
מְפֻקָּדוֹת	מְפֻקָּדוֹת	pl. f.
	מְפֻקָּד	*constitutus ut visitaret.* f. m.
	מְפֻקָּדִים	pl. m.
	מְפֻקֶּדֶת &	f. f.
	מְפֻקָּדָה	
	מְפֻקָּדוֹת	pl. f.
פָּקוּד	פָּקוּד &	*visitatus* adjectivum Verbi f. m.
	פָּקֵד	
פְּקוּדִי	פְּקוּדִים	& פְּקֻדִים p. m.
פְּקוּדוֹת	פְּקוּדוֹת	& פְּקֻדוֹת p. f.
פְּקוּדַת	פְּקוּדָה	& פְּקֻדָּה & פְּקֻדַּת f. f.

Paſsivum.

פּוּקָד	*frequenter viſitatus* adjectivum.
& פָּקֻד	ſ. m.
פּוּקָדִים	& פְּקֻדִים p. m.
פּוּקָדָה & פְּקֻדַת & פְּקֻדָּת	ſ. f.
פּוּקָדוֹת	& פְּקֻדוֹת p. f.

Activum.

Reg.	Act.	
פְּקֻד & פְּקַד & פְּקֻדִי	פֹּקֵד	*viſitans* m. gen.
פְּקֻדֵי	פֹּקְדִים	pl. m.
	פֹּקֶדֶת &	ſ. f.
פְּקֻדַת	פֹּקֶדֶת	ſ. f. vel פֹּקְדַת vel פֹּקַדְתִּי ut יוֹשַׁבְתִּי שֹׁכַנְתְּ יוֹלַדְתְּ
פְּקֻדוֹת	פֹּקְדוֹת	p. f.
מְפֻקָּד	* מְפֻקָּד	*frequenter viſitans* ſ. m.
מְפֻקָּדֵי	מְפֻקָּדִים	pl. m.
	מְפֻקָּדָה &	ſ. f.
מְפֻקֶּדֶת	מְפֻקָּדֶת	ſ. f.
מְפֻקָּדוֹת	מְפֻקָּדוֹת	p. f.

* In Scripturâ non reperitur hujus Participii Regimen, nec videtur ſenſu, quo hîc, & ferè ſemper accipitur, poſſe relativè exprimi; ſed quia hæc formula aliquando etiam uſurpatur eâdem ſignificatione, ac prima, nihil impedit, quò minùs Regimen habere potuerit.

Activum.

Reg.	Abſ.	
מַפְקִיד	מַפְקִיד	*Conſtituens aliquem viſitantem.* m. l.
מַפְקִידִי	מַפְקִידִים	
מַפְקִידַת	מַפְקִידָה & מַפְקֶדֶת	s. f. Ex quo & formatur מַפְקֶדֶת
מִתְפַּקֵּד	מִתְפַּקֵּד	*Se viſitans*, vel *ferens ſe ut viſtans.* f. m.
מִתְפַּקְדִי	מִתְפַּקְדִים	p. m.
	מִתְפַּקְדָה & מִתְפַּקֶּדֶת	f. f.
מִתְפַּקְדוֹת	מִתְפַּקְדוֹת	p. f.

Creſcens

גָּדֵל & גָּדַל	גָּדֵל	f. m.
גְּדֵלִי	גְּדֵלִים	p. m.
גְּדֵלַת	גְּדֵלָה	f. f.
גְּדֵלוֹת	גְּדֵלוֹת	p. f.

Veniens

בָּא	בָּא	f. m.
בָּאֵי	בָּאִים	p. m.
בָּאַת	בָּאָה	f. f.
בָּאוֹת	בָּאוֹת	p. f.
גָּלֵה	גָּלֶה	*Detegens* f. m.
גָּלֵי	גָּלִים	p. m.
גָּלַת	גָּלָה	f. f.
גָּלוֹת	גָּלוֹת	p. f.

Reg.	Abſ.	
	Sic &	
מַגְלֵה	מַגְלֶה	*Qui facit detegere*, ſ. m.
מַגְלֵי	מַגְלִים	
מַגְלַת	מַגְלָה	ſ. f.
	&c.	
שׁוֹמְעֵי	שׁוֹמֵעַ & שׁוֹמַע	*audiens*, ſ. m.
שׁוֹמְעֵי	שׁוֹמְעִים	p. m.
שׁוֹמַעַת	שׁוֹמְעָה & שׁוֹמַעַת	ſ. f.
שׁוֹמְעוֹת	שׁוֹמְעוֹת	p. f.
	Sic	
שְׂבַע	שָׂבֵעַ	*Saturatus.*
שִׂבְעֵי	שְׂבֵעִים	p. m.
שִׂבְעַת	שְׂבֵעָה	ſ. f.
שִׂבְעוֹת	שְׂבֵעוֹת	p. f.

Præter has aliæ Participiorum formulæ dantur, ſed has impræſentiarum ſufficere arbitror, ut unusquisque facillimo negotio diſcat Nomina ex ſtatu abſoluto in regimen mutare, modò hoc obſervet, quòd illæ vocales in ſtatu Regiminis retinentur, quæ hîc immutatæ reperiuntur. Videlicet monoſyllaba, ad quæ etiam referenda ſunt diſſyllaba, quorum prima eſt ſcheva, ut כְּתָב *ſcriptum*, זְאֵב *lupus*, &c. geminum ſegol, pathagh, ghirekh, & tſere, gholem plerumque etiam retineri; ante מקף tamen in o breve mutari videmus. Deinde rariſſimè ſchurekh, vel potiùs nunquam mutatur, & quòd aliquando khibuts ejus loco uſurpatur, id non fit propter regimen; ſed quia unum pro alio ſumere licet: nam ſchurekh ſyllaba compoſita eſt ex gholem & khibuts,

& ideò loco ſchurekh, vel gholem, vel khibuts ſæpe ſumi videmus. Quòd autem מָוֶת אָוֶן עָוֶל, & reliqua hujusmodi habeant in regimine עָוֶל מוֹת אָוֶן, &c. ex communi linguæ uſu fit. Suprà enim diximus kamets ante ſegol pro ſegol uſurpari in fine; vel in mediâ periodo, ut una ejus pars ab aliâ diſtinguatur, ut עֲטֶרֶת loco עֲטֶרֶת, & פּוֹקֶדֶת loco פּוֹקֵדֶת. Quare עָוֶל, &c. in ſtatu abſoluto pro עָוֶל regiminis uſurpatur.

Sed notandum in hâc linguâ magis uſitatum eſſe ו vau quieſcentem reddere, ſyllabas in gholem mutando, qui uſus frequentiſſimus eſt, & circa hæc Nomina prævaluiſſe videtur, quia in Scripturâ non niſi ſemel reperitur in regimine עָוֶל, aliàs ubique ex עָוֶל (*fraus*) fit עָוֹל, & ex אָוֶן *pravitas* אָוֹן, & ſic de cæteris hujus formæ.

Denique ut de pluralium terminatione etiam aliquid addam, videmus pluralium terminationem ים ſemper in regimine retineri; ים autem ם omittere, & ghirekh mutare in tſere, quam formam regiminis numerus dualis יִם etiam obtinuit, qui propterea ם cum ghirek omittit, & pathagh in tſere mutat, ut ex עֵינַיִם *oculi* ſit עֵינֵי in ſtatu regiminis; atque hinc credo factum, ut omne pathagh ante י cum ghirek hanc regiminis acceperit formulam, fiatque ex בַּיִת *domus* בֵּית, & ex יַיִן *vinum* יֵין &c.

Jam antequam ulteriùs pergam, venit hîc apprimè notandum, me hîc per Nomen omnia Nominis genera intelligere. Omne etiam Nomen, excepto (ut jam diximus) proprio genitivum regit, vel à genitivo regitur, & præcipuè relativum, ſive præpoſitivum, quod ſemper relativè ſignificatur, & propterea ferè ſemper genitivum regit, & ſæpe regitur; quæ omnia hîc ad majorem perſpicuitatem exemplis illuſtrabo.

בֵּית אֱלֹהִים *Domus Dei.* Ambo ſubſtantiva.

לֵב חָכָם *Cor ſapientis.* Subſtant. primum, adjectv. ſecundum.

חָכַם לֵבָב *Sapiens cordis* } contrà.
גְּדוֹל הָעֵצָה *magnus conſilii* }

אֹהֲבֵי טוֹב *Amantes boni* } Part. 1.
רֹאֵי הַשָּׁמֶשׁ *videntes ſolis* }

בָּרֹא אֱלֹהִים *ת creare Dei* 1. Infinit.

יוֹם בָּרֹא אֱלֹהִים *dies & creare Dei* inf. quod ſimul regit & regitur.

מַשְׁכִּימֵי קוּם *maturantes & ſurgere, hoc eſt, qui ſolent citò ſurgere.*

מַשְׁכִּימֵי בַבֹּקֶר *maturantes & in mane.* Præp. in genit. & Particip. in Regim.

לִפְנֵי יְהוָה *Ante Dei.* Præp. in Regim. ex לְפָנִים *antea*, ſic ex תָּוֶךְ *intus* fit תּוֹךְ *inter.*

עֲדֵי עַד *uſque & uſque* h. e. tempus indefinit hîc ergo Præp. regit & regitur.

מַכַּת בִּלְתִּי סָרָה *plaga & non deſinentis, h. e. plaga, quæ non deſinit.* Adverb. *non* regitur.

אֵין חָכְמָה *Non ſapientiæ*; hîc contrà *non* regit. Eſt enim in ſtatu abſoluto אַיִן, quod in ſtatu regiminis, ut בֵּית, mutat, ut jam diximus, patagh, & ghirekh in ·· tſere. Cæterùm hîc iterum atque iterum vos monere volo, ut ea, quæ cap. 5. dicta ſunt de Nomine, animo perpendatis. Nam nemo magno cum fructu hanc linguam colere poterit, niſi id, quod ibi diximus, rectè percipiat, quòd

ſcilicet tam Verba, quàm Participia, quàm Præpoſitiones, quamque denique Adverbia pura puta apud Hebræos ſint Nomina.

CAP. IX.

De duplici Nominis uſu, deque ejus Declinatione.

NOmine appellativo vel individuum unum, vel plura vaga, vel unum, aut plura certa, & nota ſignificare volumus: quod apud Latinos abſque ullâ differentiâ, ſed apud Hebræos, & alios magnâ fit; nempe אִישׁ vel אֲנָשִׁים *virum* quemcunque, vel *viros* quoſcunque ſignificat; Sed ſi quis non niſi virum, vel viros, de quibus jam locutus eſt, vel quos ſupponit notos eſſe, ſignificare vult, debet Nomini præponere הַ cum pathagh, & primam Nominis literam duplicare, hoc eſt, dageſchare; & ſi prima litera una ex iis fuerit, quæ duplicari non patiuntur, tum ה loco pathagh kamets debet habere, ut וְהָאִישׁ גַּבְרִיאֵל *& vir ille Gabriel.* Sed notandum tam דגש, quàm khamets poſſe compenſari per gaghja, ut הַמַּחֲבָה / הַחֻגִי, &c. Atque hoc ה vocari ſolet הַיְדִיעָה, hoc eſt, ה notitiæ, quia rem notam indicat, adeoque idem Indicativum appellabo.

Verùm enim verò hic uſus iſtius ה tantùm locum habere poteſt in Appellativis, Adjectivis, & Participiis; at non in Propriis, neque in Infinitivis, neque denique in Adverbiis, quia his nunquam niſi rem ſingularem, non autem plura ejuſdem generis ſignificamus; & quod ad relativa attinet, ea nunquam abſolutè, ſed ſolo regimine indicantur. Nam hoc apprimè de hoc ה notandum eſt, quòd nunquam Nomini, quando Genitivum regit, præfigatur, cujus rei cauſam infrà in hoc cap. oſtendam.

Porrò quia Nomina omnia apud Hebræos indeclinabilia ſunt, exprimuntur caſus plerumque ſolâ Præpoſitionum quarundam

ſignificatione. Dico ſignificatione. Nam Præpoſitiones, ut jam diximus, Genitivum (Nomina enim ſunt) reverâ regunt; ſed ſicut apud Græcos Præpoſitiones Ablativi Genitivum regunt, & ſolâ earum ſignificatione Genitivus locum obtinet Ablativi, ſic apud Hebræos omnes Genitivum regunt, & ſolâ earum ſignificatione Genitivus locum reliquorum caſuum obtinet.

Præpoſitiones plerumque caſibus inſervientes ſunt hæ לְ, אֶל, בְּ, מִ, & מִן, עִם &c. Ex his autem לְ & בְּ Nominibus præpoſitæ punctantur cum ſcheva; מִ autem, quia loco מִן uſurpatur, punctatur cum ghirek, & נ per punctum דָּגֵשׁ in ſequenti literâ compenſatur, ut omnia in ſequentibus exemplis videri poſſunt.

Porrò לְ cum ſcheva, & אֶל Dativum ſignificant, בְּ, מִן, מִ & עִם Ablativum; Accuſativus autem Præpoſitionem non habet; ſed ejus loco particula אֵת uſurpari ſolet, quæque adeò nunquam Genitivum, ſed ſemper Accuſativum regit. Reliqui deinde caſus Præpoſitiones non habent. Quare cum ſuprà diximus, Genitivum locum reliquorum caſuum obtinere, intelligendum tantùm eſt, locum Dativi, & Ablativi, quia hi ſoli Præpoſitionibus exprimuntur. Sed hæc omnia clariùs ex ſequentibus exemplis intelligentur.

Exemplum Nominis Appellativi vagi.

Sing.		
Nom.	דָּבָר	*verbum.*
Gen.	דְּבַר	Cognoſcitur ex regimine præcedentis Nominis cujuscunque generis.
Dat.	לְדָבָר	Intellige, Præpoſitionem vim Dativi exprimere, eſſeque in ſtatu regiminis, & Nomen in Genitivo. Porrò notandum, quando לְ indicat terminum ad quem, poſſe idem per הּ in fine dictionis ſuppleri, ut אַרְצָה pro לָאָרֶץ *ad terram.*

Acc. דָּבָר Cognoſcitur ex Verbo Activo.
Voc. דָּבָר
מִדָּבָר Intellige hîc, ut ſuprà in Dativo.

Plural.

Nom. דְּבָרִים
Gen. דְּבָרִים
Dat. לִדְבָרִים
Acc. דְּבָרִים
Voc. דְּבָרִים
Abl. מִדְּבָרִים. vel מִ

Exemplum Nominis cum ה *indicativo.*

Sing.		Plur.	
Nom. Gen.	הַדָּבָר	Nom. Genit.	הַדְּבָרִים
Dat.	לַדָּבָר pro לְהַדָּבָר	Dat.	לַדְּבָרִים pro לְהַדְּבָרִים
Acc.	אֶת הַדָּבָר	Acc.	אֶת הַדְּבָרִים
Voc.	הַדָּבָר	Voc.	הַדְּבָרִים
Abl.	בַּדָּבָר pro בְּהַדָּבָר	Abl.	בַּדְּבָרִים pro בְּהַדְּבָרִים

Exemplum ſubſtantivi, & adjectivi Maſculini.

		Cum ה indicativo.	
Nom. Gen.	אֵל גָּדוֹל *Deus magnus.*	Nom. Gen.	הָאֵל הַגָּדוֹל
Dat.	לְאֵל גָּדוֹל	Dat.	לָאֵל הַגָּדוֹל
&c.		Acc.	אֶת הָאֵל הַגָּדוֹל

Exemplum fœminini Generis.

		Cum ה indicativo.	
Nom. Gen.	מְנוֹרָה יָפָה *Candelabrum pulcrum.*	Nom. Gen.	הַמְּנוֹרָה הַיָּפָה
Dat.	לִמְנוֹרָה יָפָה	Dat.	לַמְּנוֹרָה הַיָּפָה
&c.		Acc.	אֶת הַמְּנוֹרָה הַיָּפָה
		&c.	

Exemplum Nominis Relativi:

Nom. } תָּוֶךְ *inter.*
Gen. }
Dat. לְתוֹךְ/אֶל תּוֹךְ *ad* τὸ *inter.*
Acc. תּוֹךְ
Abl. בְּתוֹךְ / מִתּוֹךְ &c. *in & de* τῷ *inter.*

Nota תָּוֶךְ eſſe in ſtatu Regiminis, & formari à תֶּוֶךְ, ut ab עֶוֶל *fraus* עוֹל. Sumpſi tamen exemplum Regiminis, quia, uti dixi, Præpoſitiones vix in ſtatu abſoluto concipi poſſunt, & ideò cum ה indicativo nunquam declinantur. Nam ה plerumque rem jam explicatam, & notam ſupponit: regimen autem rem per Genitivum explicandam, & determinandam, hoc eſt, rem nondum notam; atque hæc, inquam, ה & regimen plerumque. Sed non dixi ſemper ſupponere: nam ſæpè etiam ſummâ cum elegantiâ ה indicativum pro regimine, & regimen contra pro ה indicativo uſurpare licet, ex. gr. כָּלַנְּבִיאֵי *omnes prophetæ*, loco כָּל־הַנְּבִיאֵי eleganter dicitur. Nam הַנְּבִיאִים ſignificat prophetas jam notos & נְבִיאֵי in regimine, & ſubintellecto Genitivo, ſignificat prophetas rei jam cognitæ, nempe Dei, veritatis, &c. Sic הַשֹּׁתִים בְּמִזְרְקֵי יָיִן *qui bibunt in pateris vinum* loco בַּמִּזְרָקִים elegantiùs dicitur. Sed de his fuſiùs in Syntaxi. Hîc tantùm in genere hoc notare ſufficit; regimen idem, ac ה indicativum valere, quando Genitivus, ut res nota, ſubintelligi poteſt, quod in Præpoſitionibus locum habere nequit.

Aliud exemplum Nominis Relativi.

Sing.		Plur.	
Nom. }	קֶדֶם *ante.*	Nom. }	קַדְמֵי *multò ante.*
Gen. }		Gen. }	
Dat.	לְקֶדֶם	Dat.	לְקַדְמֵי

	Sing.	Plur.
Acc.	קֶדֶם	קַדְמִי
Abl.	מִקֶּדֶם	מִקַּדְמֵי *ab omni ante.*

Prov. 8. מִקַּדְמֵי אֶרֶץ significat *ab omnibus anteitatibus terræ.*

Aliud Nominis Relativi.

חוּץ *foras.*

מְחוּץ *pars, quæ foras respicit.*

Declinatur ut nomen, hoc modo.

Nom. } מְחוּץ *de* τῷ *foras,*
Gen. }
Dat. אֶל מְחוּץ *ad* τὸ, *de* τῷ *foras* &c.
Acc. מְחוּץ
Abl. בְּמְחוּץ & sic de reliquis.

Exempl. Infinitivi.

Nom. } פָּקוֹד τὸ *visitare.*
Gen. }
Dat. לִפְקוֹד
Acc. פָּקוֹד
Abl. בִּפְקוֹד
כִּפְקוֹד
מִפְקוֹד

Participia declinantur sicut Adjectiva.

Exempla Adverbii.

Nom. } לֹא *non.*
Gen. }
Dat. לְלֹא *ad* τὸ *non.*
Acc. לֹא
Abl. מִלֹּא *de* τῷ *non.*

Aliud Adverbiorum exemplum.

Nom. }
Gen. } מָתַי *Quando.*
Dat. לְמָתַי *ad* τὸ *quando*, hoc est, *in id tempus.*
Acc. מָתַי
Abl. מִמָּתַי &c.

Nom }
Gen. } חִנָּם *frustra.*
Dat. אֶל חִנָּם *ad* τὸ *frustra* &c.

Nom. }
Gen. } עוֹד *adhuc,*
Dat. לְעוֹד *ad* τὸ *adhuc.*
Acc. עוֹד
Abl. מֵעוֹד בְּעוֹד *de & in* τῷ *adhuc* hoc est, *in tempore, à tempore.*

Exempla Adverbii.

Nom. } טֶרֶם *adhuc non, vix.*
Gen. }
Dat. לְטֶרֶם *ad τὸ vix, nondum.*
Acc. טֶרֶם
Abl. בְּטֶרֶם / מִטֶּרֶם / *de, in τῷ nondum*, id eſt, *in*, vel *à tempore, quo nondum*, &c.

His exemplis poteſt unuſquiſque facilè videre, quâ ratione omnia Nomina, cujuſcunque generis ſint, declinantur. Sed notandum, caſuum Præpoſitiones eleganter omitti, quando de ſenſu non poſſumus ambigere, ut Proverbiorum 22. verſ. 21. לְהָשִׁיב אֲמָרִים אֱמֶת לְשֹׁלְחֶיךָ / *ad referenda dicta cum veritate eis, qui te miſerunt.* Nam quandoquidem אֲמָרִים in ſtatu abſoluto eſt, non poteſt Genitivus אֱמֶת ab eo regi; ſed neceſſariò à præfigendâ Præpoſitione בְּ, quæ hîc omittitur. Sic 1 Reg. 2. verſ. 7. וְהָיוּ בְּאֹכְלֵי שֻׁלְחָנֶךָ *& erunt ex comedentibus (τῶ ad) menſam tuam*; ubi etiam Præpoſitio אֶל vel עַל in Genitivo, recto à Regimine Participii, ſubintelligitur, & ad hunc modum plura, de quibus in Syntaxi ex profeſſo.

CAP. X.

De Præpoſitione, & Adverbiis.

DIximus ſuprà capite 5. Præpoſitiones eſſe Nomina, quibus ſignificatur, quam relationem unum individuum ad aliud habeat. Diximus deinde, quòd una, eademque relatio tam Singulari, quàm Plurali numero exprimatur. Primum quod attinet, quòd ſcilicet Præpoſitiones Nomina ſint, ſatis ex præcedentibus duobus capp. conſtare jam credo. At quòd Pluralem etiam habeant numerum, multis forſan abſurdum

videbitur ; ſed quidni, cùm reverâ ſint Nomina? At dices, relationes non eſſe ſpecies, quæ plura individua ſub ſe habent, adeoque hoc cum Nomine proprio commune habere, quòd careant Plurali. Sed eſto: non dentur unius ſpeciei plures relationes, Præpoſitiones tamen ex Singulari in Pluralem numerum flectuntur. Quomodò autem id fieri poſſit, paucis hic explicare conſtitui.

Quamvis Præpoſitiones plures relationes ſimul indicare non poſſint, quædam tamen ex Singulari in Pluralem flectuntur, idque tam in ſtatu abſoluto, quàm in ſtatu Regiminis: at Præpoſitiones in ſtatu abſoluto nihil ſunt, quàm ipſæ relationes abſtractè conceptæ, ſive expreſſæ; ſed tum non tam relationem, quàm locum, vel tempus cum relatione ad aliquam rem exprimunt. Ex. gr. ex בֵּין *inter* fit in Plurali בֵּינוֹת, quod quidem non relationem unius individui ad aliud, ſed loca aliis intermedia ſignificat, (quâ de re vide Ezech. cap. 10. 2.) vel, ut dixi, eſt ipſa Præpoſitio, ſeu relatio abſtractè concepta, ut, ex אַחוֹרִים *poſteriora*, vel invito Latino vocabulo, *poſterioritates* : ad cujus modum plures tam Præpoſitiones, quàm Adverbia formari poſſunt, quamvis in Scripturâ nunquam ſic formata reperiantur.

Porrò ipſæ etiam Præpoſitiones in ſtatu Regiminis, hoc eſt, quatenus relationes indicant, tam in Singulari, quàm in Plurali declinantur, quod fit, quia vel relatio multoties concipi, vel quia intenſiùs exprimi debet. Ex. gr. אַחַר *poſt* habet in Plurali אַחֲרֵי, quod ſignificat *multùm poſt*, quemadmodum Rabbini optimè notârunt. Sic אֶל *ad* habet in Plurali אֵלַי *multùm ad*, hoc eſt, quantum fieri poteſt, ad illam partem ivit: ſic ex עַל *ſupra* fit עֲלֵי, & ex עַד *uſque* עֲדֵי. Hinc עֲדֵי עַד *in æternum* ſignificat, hoc eſt, omnia, quæ concipi poſſunt, uſque usque; ſic מִקֶּדֶם אָרֶץ ſignificat *ab omni ante terræ*, & ad hunc

modum omnes ferè Præpoſitiones tam in Singulari, quàm in Plurali numero declinari poſſunt.

At לִפְנֵי *ante*, quæ Præpoſitio Singularem non habet, ex his excipienda eſt. Nam hæc nullâ aliâ de cauſâ in plurali declinatur, quam quia formatur à Subſtantivo פָּנִים *facies*, ſive *anteriora*, quod Singulari caret.

Denique Adverbia Nomina etiam eſſe diximus, quibus actio quæcunque determinatur, ratione modi, temporis, loci, agentis, ordinis, &c. Ex. gr. *benè*, *malè*, *feſtinanter*, *cras*, *heri*, *intus*, *foras*, *ſimul*, *primò*, *ſecundò*, &c. atque hæc plurali numero carere ratio indicat. Nec poſſunt, ſicut Præpoſitiones abſtractè concipi, ut per ſe notum eſt; & quamvis Latini etiam Adverbia ſæpe intendant, ut *perbenigne*, *multò manè*, &c. adeoque hâc de cauſâ etiam deberent apud Hebræos in Plurali numero, ut Præpoſitiones ſolent, exprimi, hoc tamen Hebræis abſurdum videretur. Nam Præpoſitiones, quia relationes indicant, poſſunt, ut Nomina Subſtantiva attributa habere, ſive intenſiùs exprimi; at Adverbia, quia actionis modi ſunt, Adjectiva quaſi Verborum ſunt; eadem igitur intendere nihil aliud eſſet, quàm attributorum attributa excogitare, ſive Adjectivis Adjectiva addere. Deinde Adverbia, quia, ut dixi, Verborum quaſi Adjectiva ſunt, debent numero cum ſuo Subſtantivo, hoc eſt, cum ſuo Verbo, quod non niſi Singularem habet, convenire. Ad hæc ergo ſignificanda, *multò manè*, *perbenignè*, &c. Hebræi multò convenientiùs Verba ipſa intendunt, vel loco unius Adverbii Verbum, aut Nomen uſurpant. Ex. gr. *multò manè ſurrexit* exprimitur Hebraicè, *matutinavit admodum ad ſurgendum*, & *perbenignè egit*, *benignus admodum egit*, ut in Syntaxi ſuo loco explicabimus.

Sed notandum, quòd Adverbia, ſicut Subſtantivorum Adjectiva, aliquando ſubſtantivantur. Verùm neque hæc in Pluralem flecti; ſed tantùm repeti ſolent, ut מַעְלָה מַעְלָה *ſurſum*

ſurſum, hoc eſt, *ad ſummum uſque gradum*, contrà מַטָּה מַטָּה *infrà infrà*, ſignificat *ad infimum uſque gradum.* Sic מְאֹד ſignificat *admodùm*, & מְאֹד מְאֹד *ſummo gradu*, *admodùm*, & *nimis*; ſic מְעַט *parùm*, מְעַט מְעַט *paulatim*, & ad hunc modum alia.

CAP. XI.

De Pronomine.

ANtequam ad Conjugationes tranſeam, neceſſe eſt, ut de Pronomine agam. Nam abſque his illæ vix tradi poſſunt. Quid Pronomen ſit, & in quot genera diſtinguatur, notum omnibus eſt; quomodò autem ex Singulari in Pluralem numerum flectantur, & maſculina à fœmininis diſtinguantur, & declinentur, ordine hîc tradam.

Pronomina Primitiva.

Sing.		Plural.	
ego	אֲנִי, אָנֹכִי	אֲנַחְנוּ, נַחְנוּ, אָנוּ	*nos* — Communis eſt generis, ut ubique prima perſona, quia loquens ipſe ſe ſatis indicat, num mas vel fœmina ſit.
tu	אַתָּה maſc. gen.	אַתֶּם	*vos*. maſc.
tu	אַתְּ fœm. gen.	אַתֶּן	*vos* f. & cum ה paragog. אַתֶּנָּה
ille	הוּא	הֵם	*illi* m. & cum ן parag. הֵמָּה
illa	הִיא	הֵן	*illæ* f & cum ן parag. הֵנָּה

Harum itaque Pluralis terminatio à communi multùm differt. Nam maſculina non deſinunt in ים, nec fœminina in ות. Fœmininorum deinde terminatio in his alia etiam eſt, quàm Adjectivorum. Denique fœmininum אַתְּ videtur etiam fuiſſe אַתִּי, & הִיא fuiſſe הוּא à maſculino aliis vocalibus diſtinctum. Nam in Bibliis ſæpius ſic ſcripta reperiuntur, quæ Maſorethæ ubique corrigunt, ſine dubio, quia obſoleta erant.

Indicativa, vel Demonſtrativa.

hic { זֶה, זוּ, לָזוֹ } carent plurali.

hæc { זֹאת, וְאֹת, זוֹ } carent plurali.

hi, hæ { אֵלֶּה, אֵל } carent ſingulari.

Pro Relativo tam Singulari, quàm Plurali inſervit ה Indicativum, vel ejus loco שֶׁ ſervato in ſequenti dageſch; ſed frequentiùs in Bibliis reperitur אֲשֶׁר.

Poſſeſſiva ſeparata non dantur, ſed Regimini Nominis affiguntur, hoc modo.

Exemplum Nominis Subſtantivi דָּבָר Verbum, *ex cujus Regimine* דְּבַר *fit*

Tam Nominis quàm affixi Sing.

דְּבָרִי		*Verbum mei & meum.*
דְּבָרְךָ		*tui.* m. g.
Et ſi accentus fuerit אתנח vel סילוק דְּבָרְךָ		
דְּבָרֵךְ	&	f. g.
דְּבָרוֹ		*ejus.* m. g.
דְּבָרָהּ		f. g.

Pluralis affixi.

דְּבָרֵנוּ	*noſtri*
דְּבַרְכֶם	*veſtri.* m. g.
דְּבַרְכֶן	f. g.
דְּבָרָם	*eorum.* m. g.
דְּבָרָן	f. g.

Ex Regim. Plur. דִּבְרֵי fit	דְּבָרַי	*Verba mei & mea.*	
NB. ־ ſub ר non dari, niſi quando accentus eſt אַתְנַח vel סִילוּק, aliàs loco ־ punctatur cum pathagh.	דְּבָרֶיךָ	*tui.*	m. g.
	דְּבָרַיִךְ		f. g.
	דְּבָרָיו	*ejus.*	m. g.
	דְּבָרֶיהָ		f. g.

Pluralis Nominis & affixi pl.

NB. Secunda & tertia perſona, quando nomen eſt Plurale, ſemper Regimini Pluralis adduntur.	דְּבָרֵינוּ	*Verba noſtri & noſtra.*	
	דְּבָרֵיכֶם	*veſtri.*	m. g.
	דְּבָרֵיכֶן		f. g.
	דְּבָרֵיהֶם	*eorum.*	m. g.
	דְּבָרֵיהֶן		f. g.

Sic ex Regimine תְּפִלַּת *oratio alicujus* fit תְּפִלָּתְךָ תְּפִלָּתֵךְ, &c. & in Plurali תְּפִלּוֹתַי, &c. Sic ex בֵּית Regimine Nominis ſubſtantivi בַּיִת *domus* fit בֵּיתִי *domus mea*, & ex Regimine Plurali בָּתֵּי fit בָּתֶּיךָ *domus tuæ*, &c.

Exempla Participii ſingularis tam Nominis, quàm Affixi.

Exemplum Maſculini פּוֹקֵד

פּוֹקְדִי & פּוֹקְדָנִי	*Viſitans mei & meus.*	
פּוֹקֶדְךָ	*tui.*	m. g.
דֵּךְ		f. g.
פּוֹקְדוֹ	*ejus.*	m. g.
פּוֹקְדָהּ		f. g.

Exemplum Fœminini פְּקֻדָּת

פְּקֻדָתִי *Viſitans mea.*
פְּקֻדָתְךָ *tua.* m. g.
תְּךָ f. g.
פְּקֻדָתוֹ *Viſitans ejus.* m. g.
תָּהּ f. g.

Exempl. pl. m. פְּקֻדֵי.

פְּקֻדַי *Viſitantes mei.*
פְּקֻדֶיךָ *tui.* m. g.
דֶּיךָ f. g.
פְּקֻדָיו *ejus.*
&c. ut in ſubſtant.

Exempl. pl. f. פְּקֻדוֹת

פְּקֻדוֹתַי *Viſitantes mei.*
פְּקֻדוֹתֶיךָ *tui.* m. g.
תַּיִךְ f. g.
&c. ut in ſubſtant.

Exempl. Regiminis Infinit. פְּקוֹד

k. gh.
פָּקְדִי *Viſitare mei . meum*
פָּקְדְּךָ *tui.* m. g.
דֵּךְ f. g.
פָּקְדּוֹ *ejus.* m. g.
דָּהּ f. g.
פָּקְדֵנוּ *noſtri.*
k. gh.
פָּקְדְּכֶם *veſtri.* m. g.
כֶּן f. g.
פָּקְדָם *eorum.* m. g.
הֶן f. g.

Exemplum Relativi בֵּין τὸ *inter.* Sing.

בֵּינִי & בֵּינַי *Inter mei & me.*
בֵּינְךָ *tui.* m. g.
נֵךְ f. g.
בֵּינוֹ *ejus.* m. g.
נָהּ f. g.
בֵּינֵנוּ *Inter noſtri.*
בֵּינְכֶם *veſtri.* m. g.
&c.

Exempl. Relativi. Plur.

בֵּינַי τὰ *inter.*
בֵּינַי *Inter mei.*
בֵּינֶיךָ *tui.* m. g.
בֵּינַיִךְ f. g.
בֵּינָיו *ejus.* m. g.
בֵּינֶיהָ f. g.
בֵּינֵינוּ *noſtri.*
בֵּינֵיכֶם &c.
כֶּן
הֶם
הֶן

At אֶל *ad*, עַל *ſuper* אַחַר *poſt*, עַד *uſque* affixa non habent in Sing. in Pl. autem fit ex

עָדֵי	אַחֲרֵי	אֵלַי	עָלַי
עָדַי	אַחֲרַי	אֵלַי	עָלַי
&c.	אַחֲרֶיךָ	אֵלֶיךָ	עָלֶיךָ
	אַחֲרַיִךְ	אֵלַיִךְ	עָלַיִךְ
	&c.	אֵלָיו	&c.
		אֵלֶיהָ	
		אֵלֵינוּ	
		&c.	

Sic ex ſing. & pl.

תַּחְתַּי	תַּחַת
Fit תַּחְתַּי	
תַּחְתֶּיךָ	תַּחְתֶּךָ
תַּחְתַּיִךְ	תֵּךְ &c.
תַּחְתָּיו &c.	

Præpoſitiones deinde inſeparabiles non habent Pluralem.

בְּ &		לְ	
בִּי	*in mei*, & *me*	לִי	*ad mei, me*
בְּךָ	*tui*	לְךָ & לָךְ	*mihi*
בָּךְ	f. g.	לָךְ	
בּוֹ	*eo*	לוֹ	
בָּהּ	f. g.	לָהּ	
בָּנוּ		לָנוּ	
בָּכֶם		&c.	
בָּכֶן			
בָּהֶם			
בָּהֵן			

Ex מִן *de* fit

מִמֶּנִּי	& מִנִּי	
מִמְּךָ		
מִמֵּךְ		
מִמֶּנּוּ	& מִנְּהוּ	& מִנֵּהוּ
מִמֶּנָּה		
מִמֶּנּוּ		
מִמָּכֶם	& מִכֶּם	
מִכֶּן		
מִמָּהֶם	& מֵהֶם	& מִנָּהֶם
מֵהֵן	הֵן	הֵן

Exemplum Adverbii.

כְּמוֹ	*ſicut*,	אַיֵּה	*ubi?*	Ex	הִנֵּה	*ecce* fit
כְּמֹנִי					הִנֵּנִי	
כָּמוֹךָ	אַיֶּכָּה	& אַיֶּךָ	*ubi tu?*		הִנְּךָ	
כָּמוֹנוּ		אַיֵּךְ	f. g.		הִנּוֹ הִנֶּנּוּ	
&c.		אַיּוֹ	*ille.*		&c.	
		אַיֵּכֶם	*vos.*			
		כֶּן	f.			
		אַיָּם	*illi.*			
		יָּן	f.			

Ex Regimine deinde Adverbii אַיִן non, *quòd diximus eſſe* אֵין *fit*

אֵינֵנִי	*non mei* i. e.	*ego.*	אֵינֶנּוּ	*non noſtri* i. e.	*nos.*
אֵינְךָ	*tui*	m.	אֵינְכֶם		m.
אֵינֵךְ		f.	כֶּן		f.
אֵינוֹ & אֵינֶנּוּ	*ejus.*	m.	אֵינְהֶם	& אֵינָם	m.
אֵינָהּ & אֵינֶנָּה		f.	הֶן		f.

Ex עוֹד *adhuc* fit

עוֹדִי	*adhuc*	*ego.*	עוֹדֵנוּ	*adhuc*	*nos.*
עוֹדְךָ	m.	*tu.*	עוֹדְכֶם		*vos.*
עוֹדֵךְ	f.		כֶּן	f.	
עוֹדוֹ & עוֹדֵנוּ	m.	*ille.*	עוֹדָם	m.	*illi.*
עוֹדָהּ & עוֹדֵנָּהּ	f.		דָּן	f.	

Et ad hunc modum reliqua. Quòd autem vocales Regiminis non retineantur; ſed variis modis mutentur, id fit, quia

Nomina ſyllabâ ad minimum unâ, eâque longâ augentur, quæ accentum ad ſe trahit; quæ unica eſt cauſa, cur vocales, ob additam Pluralis Numeri cum accentu aliam longam, in breviſſimas mutentur: nam aliàs, ſi nimirùm דָּבָר haberet in Plurali דָּבָרִים, & ſic reliqua, deberent neceſſariò duplici accentu (ut conſtat ex iis, quæ Cap. 4. oſtendimus) notari, & prior ſyllaba produci, quòd tam frequenter non poſſet ſine magnâ moleſtiâ fieri.

Hâc igitur de cauſâ mutationum, quæ ſuffixa vocalibus adferunt, regulas, tam mutationes Pluralium, quàm Regiminis ſequuntur. Fateor quidem, ob additum ſuffixum cum accentu potuiſſent ubique vocales ſecundùm regulas Pluralis Regiminis mutari; nec facilè cauſam dixero, cur id non fuerit factum. Nam ſicut ex מַלְכֵי Regimen Pluralis Nominis מְלָכִים fit מַלְכֵי *rex mei*, ſic etiam ex דִּבְרֵי Regimen Pluralis Nominis דְּבָרִים fieri potuiſſet דִּבְרֵי *verbum mei*, & non ex abſoluto דְּבָרִים facere דִּבְרֵי; quandoquidem Nomen cum affixo habet reverâ Regiminis ſignificationem. Scio quidem hâc ratione non rarò vitari amphiboliam, quæ ſæpe oriretur, ſi ubique regulas Regiminis ſequerentur. Nam ſi ex דִּבְרֵי fieret דִּבְרֵי *verbum mei*, & ex זכרי Regimen Pluralis זכר *mas* fieret זכרי confunderentur hæc Nomina cum דֶּבֶר *peſtis*, & זֵכֶר *memoria*, ita ut דִּבְרֵי videretur *peſtis mei*, & זִכְרֵי *memoria mei*, & ad hunc modum plura alia Nomina confunderentur, ſi Nomina ob additum ſuffixum Regiminis Pluralis regulas ſequerentur. Et quamvis hæc ratio pondus habere videatur, non tamen certò affirmare audeo, Hebræos hanc confuſionem effugere voluiſſe. Nam Hebræi de nullâ re minus ſolliciti videntur fuiſſe, quàm de vitandâ amphibolià, quòd plurimis exemplis hîc oſtenderem, niſi hoc ſuperfluum exiſtimarem. Quare faciliùs crederem, ſuffixa Regimini Nominis tam Singulari, quàm Plurali addi, &

דְּבָרִי *verbum meum*, זְקָנִי *barba mea*, &c. formari ex דְּבַר, & זְקַן Regimine ſcilicet Singulari ex דָּבָר, & זָקָן, & tamen khamets ſtatûs abſoluti retineri, quia penultima ante ghirekh, & gholem debet eſſe kamets, niſi Nomen ſit מִלְעֵיל, ut זַיִת *oliva*, בַּיִת *domus*, vel quòd litera ghirekh, vel gholem punctanda, punctum דָּגֵשׁ habeat, ut סַפִּיר *ſapphirus*, רַהוֹט *catena*. Sic etiam ex Regimine חֲצַר *atrium* fit חַצְרוֹ *atrium ejus*, retento ſcilicet tſere ſtatûs abſoluti חָצֵר; quia, ut diximus, penultima ante gholem, & ghirekh non poteſt eſſe pathagh: & ad hunc modum omnia, quorum ultima Regiminis eſt pathagh, & penultima ſcheva, ſtatûs abſoluti ultimam in ſuffixis retinent: Quòd ſi penultima Regiminis non fuerit ſcheva, ſed una ex iis, quæ in Plurali retinentur, nempe pathagh, gholem abſque accentu, ghirekh, &c. tum ſuffixa ſecundùm regulas Regiminis Pluralis Nominibus adduntur, ut ex פִּקְדֵי Regimen Pluralis Participii פֹּקֵד fit פּוֹקְדִי *viſitans meus* & ex מַקְלוֹת Regimen Pluralis Subſtantivi מַקֵּל fit מַקְלִי *bacillum meum*, &c.

Porrò monoſyllaba etiam ob additum ſuffixum Regiminis Pluralis regulas ſequuntur. Nam ex שָׂרֵי, חֲצֵי, עֲדֵי, &c. Regimina Pluralis Nominum שַׂר *princeps* חֵץ *ſagitta*, עֵד *teſtis*, &c. fit שָׂרֵי, חֲצֵי, עֲדֵי &c.

Nomina deinde, quæ ſunt מִלְעֵיל, quia accentus, uti diximus, ad additum ſuffixum tranſit, Regimen etiam Pluralis Numeri ſequi debent. Hujus notæ ſunt omnia, quorum penultima eſt ſegol, vel gholem ante ſegol. Hinc ex זִבְחֵי צִדְקֵי מַלְכֵי Regimen Pluralis Subſtantivi זֶבַח צֶדֶק מֶלֶךְ fit מַלְכִּי *rex meus*, צִדְקִי *juſtitia mea*, & זִבְחִי *ſacrificium meum*, & ex אָזְנֵי Regimen Pluralis Subſtantivi אֹזֶן fit אָזְנִי *auris mea*, & ad hunc modum ex Regimine Pluralis Subſtantivi גֹּדֶל רֹחַב אֹרֶךְ &c. fit גָּדְלִי *magnitudo mea*, רָחְבִּי *latitudo mea*, אָרְכִּי *longitudo mea*, &c.

Nominibus præterea, quæ in ה deſinunt, & quæ ipſum in ת, & præcedentes duas ſyllabas in ſegol mutare ſolent, nulla, niſi in hanc ſecundam formam mutatis, affixa adjunguntur, mutando utrumque ſegol eodem modo, ac præcedentia. Ex gr. pro תִּפְאָרָה *gloria*, עֲטָרָה *corona*, גְּבִירָה *domina*, &c. uſurpatur ſæpe eleganter תִּפְאֶרֶת, עֲטֶרֶת, גְּבֶרֶת, quæ propterea ſuffixa non niſi in hâc ſecundâ formâ habent, mutato ſcilicet utroque ſegol eodem modo, ac Nomina, quæ geminum habent ſegol in Regimine Pluralis ſolent, quòd ſcilicet primum in pathagh, vel ghirekh, ſecundum in ſcheva mutant; fit ergo ex תִּפְאֶרֶת, תִּפְאַרְתִּי, *gloria mea*, & ex עֲטֶרֶת, עֲטַרְתִּי *corona mea*, ex גְּבֶרֶת, גְּבַרְתִּי *domina mea.* Sic quoniam pro קְטֹרָה ſumitur קְטֹרֶת ſuffixa in hâc formâ habet, ut Nomina, quorum penultima eſt gholem, quòd ipſum in ghateph khamets mutant, fitque קְטָרְתִּי *ſuffumigium meum:* atque hinc fit, ut Participia in formâ פּוֹקְדָה, ſuffixa non habeant; ſed tantummodò in פּוֹקֶדֶת, ut jam in exemplo Participii oſtendimus.

At reliqua, quæ in ה deſinunt, nec ut præcedentia mutari ſolent, mutant affixum ה tantummodò in ת, ut in Regimine ſolent, præterquam quòd ultimum ֗ khamets, ob jam dictam cauſam, retinetur, nec in ֲ pathagh, ut in Regimine, mutatur. Sic ex תְּפִילָה, cujus regimen eſt תְּפִלַּת, fit תְּפִלָּתִי *oratio mea*, & ex בַּקָּשָׁה, cujus regimen eſt בַּקָּשַׁת, fit בַּקָּשָׁתִי *petitio mea*, & ad hunc modum reliqua Regimini Singularis adduntur.

Quæ deinde in ה deſinunt, quod in Regimine retinetur, omittunt plerumque ipſum in ſuffixis, ut שָׂדֶה *ager*, שָׂדְךָ *ager tuus*, מַעֲשֶׂה *opus*, מַעֲשִׂי *opus meum*, & ſic reliqua, quorum Regimen non mutat ה in ת. Dixi quidem ה plerumque, non autem abſolutè omitti, quia in tertiâ perſonâ retineri ſolet, ut שָׂדֵהוּ *ager ejus*, מַעֲשֵׂהוּ *opus ejus*, &c. Hæc de modo, quo

ſuffixa Nominibus Singulari ſignificatione acceptis adduntur, quomodò iiſdem Plurali ſignificatione acceptis addantur, paucis jam dicam.

Nominibus Pluralibus, quæ in וֹת deſinunt, abſque ullâ Regiminis mutatione ſuffixa tam Singularia, quàm Pluralia, tamque primæ, quàm ſecundæ, & tertiæ perſonæ adduntur, ex. gr. בְּרָכָה *benedictio* habet in Plurali בְּרָכוֹת, cujus regimen eſt בִּרְכוֹת. atque hinc fit בִּרְכוֹתַי / בִּרְכוֹתֶיךָ / בִּרְכוֹתָיו *benedictiones meæ, tuæ, illius*, &c. Sic אֹרַח *via* habet in Plurali אֳרָחוֹת, ejuſque Regimen eſt אָרְחוֹת, atque hinc אָרְחוֹתַי / אָרְחוֹתֶיךָ *viæ meæ, tuæ*, &c. atque ad hunc modum reliqua, quæ in וֹת deſinunt.

At quæ in ים. deſinunt, quæque Regimen Singularis ſequuntur, idem etiam in Plurali retinent, quando ſuffixum Singulare eſt, vel primæ perſonæ Plurale; ſed ſuffixa ſecundæ, ac tertiæ perſonæ Pluralia Regimini Plurali abſque ullâ ejuſdem mutatione adduntur, ut in primo exemplo Nominis Subſtantivi דָּבָר oſtendimus.

Denique quæ in Singulari Regimen Pluralis ſequuntur, ut מֶלֶךְ / זֶבַח / שֶׁמֶן, &c. iis in Plurali ſuffixa adduntur, ut quæ geminum habent kamets. Nam מֶלֶךְ habet in Plurali מְלָכִים, ut דְּבָרִים / דָּבָר. Atque hinc fit מַלְכֵי / מַלְכֶיךָ / מַלְכָיו / מַלְכֵיהֶם, &c. ut in דָּבָר. Sic etiam שֹׁרֶשׁ *radix* habet in Plurali שָׁרָשִׁים, ex quo fit שָׁרָשַׁי / שָׁרָשֶׁיךָ / שָׁרָשָׁיו retento ſcilicet ubique duplici khamets, & duplicato propterea accentu. Hæc de Poſſeſſivis Pronominibus.

Supereſt ut de Declinatione Pronominum pauca etiam addam, ex quibus, præter Indicativa, & Relativum אֲשֶׁר, *qui, quæ, quòd*, & *qui, quæ, quæ*, ut & שֶׁ, nulla declinantur: compenſantur tamen hoc modo.

Nom.

הוּא	אַתָּה	אֲנִי
ille	*tu*	*ego*

Dat.

לוֹ	לְךָ	לִי
illi	*tibi*	*mihi.*

Accuſativus ſuppletur particula אֶת hoc modo.

אֹתוֹ	אֹתְךָ	אֹתִי
illum	*te*	*me*

Abl.

בּוֹ	בְּךָ	בִּי
in eo	*in te*	*in me.*

& ad hunc modum in Plurali.

Indicativa Declinantur, ut Nomina.

Sing.

Nom. זֶה & Gen. הַזֶּה *hic.*

Dat. לָזֶה

Acc. הַזֶּה

Abl. בָּזֶה מָזֶה &c.

Plur.

Nom. זֹאת & Gen. הַזֹּאת *hæc.*

Dat. לָזֹאת & לַזֹּאת

Nom. } *hi, hæ, hæc*
Gen. } הָאֵלֶּה & אֵלֶּה

Dat. לָאֵלֶּה לְאֵלֶּה

Relativum.

אֲשֶׁר & שֶׁ

Nom. } אֲשֶׁר Gen. } שֶׁהָיָה *qui fuit.*
Dat. לַאֲשֶׁר Dat לְשֶׁהָיָה
&c. &c.

CAP. XII.

De Nomine Infinitivo, nempe de variis ejus Formis, & Speciebus.

NOmina Infinitiva, ſive actionum, exprimunt actionem, vel ad agentem relatam, vel ad patientem. Nam τὸ *viſitare alicujus* ad agentem & τὸ *viſitari alicujus* ad patientem

refertur. Deinde hæc Nomina actionem, ſive ad agentem, ſivè ad patientem relatam ſimpliciter, vel intenſivè exprimunt, ut, *viſere* & *viſitare*, *frangere* & *confringere*, quorum primum ſimplicem actionem *viſendi* & *frangendi*, ſecundum autem affectum præterea, vel frequentem actionem *viſendi* & *frangendi* exprimit.

Formulæ Hebræorum, quibus actionem ad agentem relatam ſimpliciter exprimunt, ſunt פָּקוֹד, פָּקֵד, פָּקַד & פָּקַד, quarum Regimina (uti diximus cap. 8.) ſunt פְּקוֹד & פָּקֵד. Quæ autem actionem ad patientem relatam ſimpliciter exprimunt, ſunt נִפְקוֹד, הִפָּקֵד & הִפָּקוֹד. Actionem deinde cum relatione ad agentem intenſivè, vel frequentativè exprimunt hæ פִּקֵּד, פַּקֵּד & פַּקּוֹד: quæ formulæ in hoc præcipuè à primis diſtinguuntur, quòd ſecunda litera duplicatur, quæ propterea punctum דָּגֵשׁ ubique habent. Denique actio intenſivè expreſſa, & ad patientem relata per ֵ & gholem, retento in ſecundâ literâ dageſch, exprimitur in S. Scripturâ, ut גְּנֹב.

Solent præterea Hebræi actionem ad cauſam principalem referre, quæ ſcilicet efficit, ut actio aliqua ab aliquo fiat, vel ut res aliqua ſuo officio fungatur, ex. gr. פָּקוֹד ſignificat *viſitare*, הַפְקִיד, הַפְקֵד vel הִפְקִיד ſignificat *conſtituere aliquem viſitantem*. Sic מָלוֹךְ ſignificat *regnare*, הַמְלִיךְ, &c. *conſtituere aliquem regnantem* ſivè *regem*. Sic ex אָכוֹל *comedere*, fit הַאֲכִיל *facere*, *ut aliquis comedat*, & ex בּוֹא *venire* fit הָבִיא *facere venire*, ſive *adducere*. יָדוֹעַ *ſcire* הוֹדִיעַ *facere ut ſciat*, ſive *revelare*, atque hæc in formâ paſſivâ habent הָפְקַד *Conſtitui*, *ut viſitaret*, הָמְלַךְ *Conſtitui*, *ut regnaret*, &c.

Nec tantum Nomina actionum, ſed etiam rerum eodem hoc modo ad cauſam referuntur, quæ efficit, ut dixi, ut res ſuo officio fungatur. Sic ex מָטָר *pluvia* fit הַמְטִיר *facere*, *ut pluvia*

ſit, ſive *ut pluat*, & ex אֹזֶן *auris* fit הַאֲזִין *facere, ut auris ſuo officio fungatur*, hoc eſt *auſcultare*, & ex שָׁלוֹם *pax* fit הַשְׁלִים *ſtatuere pacem* ſive *ſtabilire*, & ad hunc modum plura.

Species igitur Infinitivorum quatenus ad agentem ſolum, vel ad patientem referuntur ſunt ſex. Videlicet Prima פָּקוֹד, &c. *viſitare*. Secunda הִפָּקֵד, נִפְקוֹד, &c. *viſitari*. Tertia פַּקֵּד, &c. *frequenter viſitare*. Quarta פֻּקֹד *frequenter viſitari*. Quinta הַפְקִיד, &c. *efficere, ut aliquis viſitet*, ſivè *conſtituere aliquem viſitantem*. Sexta denique הָפְקֵד *conſtitui viſitans*. Atque hæ, ut diximus, ſpecies actionem, vel ad ſolum agentem, vel ad ſolum patientem relatam exprimunt.

Sed quia ſæpe evenit, ut agens, & patiens una, eademque perſona ſit, neceſſe fuit Hebræis novam, & ſeptimam Infinitivorum ſpeciem formare, quâ actionem exprimerent ad agentem, & patientem ſimul relatam, hoc eſt, quæ formam activi, & paſſivi ſimul haberet. Ex. gr. *viſitare me ipſum* non poteſt Hebraicè ullo Pronominum genere exprimi: nam פָּקֹד אוֹתִי ſignificat *to viſitare alterius me* hoc eſt, *quòd aliquis me viſitat*, & פָּקְדִי vel פֻּקְדִי *to viſitare mei alterum* hoc eſt, *quòd ego alterum viſito*. Ideoque neceſſe fuit aliam Infinitivorum ſpeciem excogitare, quæ actionem exprimeret ad agentem, ſivè cauſam immanentem relatam, atque hanc exprimere ſolent præponendo Tertiæ illi dageſchatæ ſyllabam הִתְ ut הִתְפַּקֵּד quòd, ut diximus, ſignificat *ſe ipſum viſitare*, vel *conſtituere ſe viſitantem*, vel denique *præbere ſe viſitantem*, ut fuſiùs in Syntaxi explicabimus.

CAP. XIII.

De Conjugatione.

HUc uſque Nominis Infinitivi, quatenus ſine ullâ ad tempus relatione exprimitur, mutationes oſtendimus: quas

habet vel propter Regimen, vel ob additam Præpoſitionem, vel propter ſuffixa, vel denique propter variam ſignificationem, quâ uſurpari ſolet. Supereſt, ut reliquas ejus mutationum cauſas, & quæ huic Nominum Generi ſingulares ſunt, explicemus. Quòd Nomina Infinitiva ratione temporis, ad quod referuntur, & modi, quo exprimuntur, diverſis modis varient, omnibus linguis commune eſt, & quia iis tantùm, qui in aliis linguis verſati ſunt, ſcribo, mitto hîc explicare, quid tempus, & quid modus ſit; ſed id tantùm, quod Hebræi hâc in re ſingulare habent, docebo.

Actiones ad nulla alia tempora referre ſolent Hebræi, quàm ad Præteritum, & Futurum. Cujus rei ratio videtur eſſe, quòd temporis non niſi duas has partes agnoverint, & quòd tempus præſens, veluti punctum, hoc eſt, veluti præteriti finem, & futuri initium conſideraverint; tempus, inquam, cum lineâ comparaſſe videntur, cujus nimirum puncta tanquam extremum unius, & principium alterius partis conſiderantur. Atque hæc tempora ſignis præcipuè perſonarum diſtinguuntur, eadem ſcilicet perſonarum ſigna poſtponendo, vel præponendo certis Infinitivi formulis. Dico *præcipuè*. Nam tertia perſona præteriti ex hoc ſolo dignoſcitur, quòd ſignum perſonæ nullum habet. Ex. gr. פָּקֹד פָּקֹד פָּקֹד פָּקֹד formulæ Infinitivorum primi generis ſunt, & vim Nominis Subſtantivi habent; ſed in oratione ſolent ſæpè, ut Adjectiva, uſurpari, quæ cum ſuo Nominativo in genere, numero, & caſu conveniunt, & tum actionem ſignificant ad tempus præteritum relatam. Nam הוּא פָּקַד / הוּא יָכוֹל / הוּא חָפֵץ ſignificant, *ille viſitavit*, *ille potuit*, *ille voluit*; ſed הִיא פָּקְדָה / הִיא יָכְלָה / הִיא חָפְצָה ſignificant, *illa viſitavit*, *illa potuit*, *illa voluit*. Unde patet, Infinitivorum formulas eſſe veluti Adjectiva ſubſtantivata; ſed quando tempore, & perſonâ determinantur, veluti Ajectiva eſſe, quæ cum ſuo Nominativo, tanquam cum Subſtantivo, convenire debent, ut diximus, genere, numero, & caſu.

Hæc igitur tertia perſona Præteriti Maſculini generis per hoc tantùm cognoſcitur, quòd characteriſticâ perſonæ ſolâ careat; reliquæ autem ſcilicet prima, & ſecunda ſingulares habent characteriſticas, quæ his formulis poſtponuntur, ut פָּקַדְתָּ *tu vir viſitaviſti*, פָּקַדְתְּ *tu fœmina viſitaviſti*, & פָּקַדְתִּי *ego viſitavi*, &c. ut in ſequentibus videbitur.

Porrô formulæ Regiminis Infinitivi ſunt פְּקֹד, & פִּקַּד, atque his characteriſticis perſonarum præpoſitis, & ut Adjectivis, ut in præterito, uſurpatis, futurum indicant, ut אֶפְקֹד, vel אֶפַּקֵּד *ego viſitabo*, תִּפְקֹד *tu viſitabis*, &c. ut etiam in ſequentibus videbitur. Hæc de Infinitivis, quatenus ad certum tempus referuntur.

Videamus jam, quasnam mutationes hæc Nomina patiantur, quatenus hoc, aut illo modo exprimuntur. Sed neque de his multopere ſolliciti fuerunt Hebræi. Nam ſicut Caſus ſolis Præpoſitionibus, vel orationis conſtructione, ſic etiam Modi plerumque ex ſolis Adverbiis quibuſdam dignoſcuntur. Et ſanè Nomina ob caſuum differentiam mutare, omnes ferè nationes, ut rem omninò ſuperfluam, neglexerunt: diſtinctiones etiam Modorum omninò ſuperfluæ videntur. Nam nulla natio, quod ſciam, Modum interrogativum ab indicativo Modo diſtinxit, nec tamen videmus ullam inde oriri confuſionem, ut nec apud Hebræos, dum ipſorum lingua floruit, ulla inde confuſio oriri potuit, quòd omnes, præter imperativum, Modi cum indicativo convenerint.

Hebræi igitur ſolum imperativum Modum à reliquis diſtinguunt, ſumendo ſcilicet regimen Infinitivi, illudque abſque ullo ſigno perſonæ, & ſine ullâ ad tempus relatione hoc modo flectendo, פְּקֹד vel פִּקַּד *viſita tu vir*, פִּקְדִי *viſita tu fœmina*, פִּקְדוּ *viſitate vos viri*, פִּקְדְנָה *viſitate vos fœminæ*. Sed hic Modus nimis imperioſus, nec ideo coram æquali, & multò minùs coram ſuperiore utendus; ſed ejus loco futurum uſurpare ſole-

mus: unde affirmare licet, præteritum, & futurum, de quibus modò egimus, non magis indicativi, quàm reliquorum Modorum, quibus actio cum relatione ad tempus exprimi poteſt, eſſe.

His igitur cauſas omnes oſtendimus, propter quas Nomina Infinitiva diverſis modis mutantur, atque has mutationes cum reliquis *Conjugationes* vocabimus, & Nomina Infinitiva quatenus ſic conjugantur *Verba* appellabimus; de quarum Conjugationum numero pauca dicemus. Nam non omnia Infinitiva (quod vitium omnibus linguis commune eſt) eodem modo conjugantur.

Solent communiter Grammatici Conjugationes in ſeptem dividere, quia unius, ejuſdemque actionis tot Infinitivorum genera reperiuntur, ut cap. præced. oſtendimus. Verùm ſi hæc diviſio bona eſſet, tum Latini non niſi duas, activi ſcilicet unam & paſſivi alteram, at Græci tres haberent Conjugationes, nempe activi, paſſivi, & medii, & hâc ratione Verba Anomala cum Regularibus confunderentur, ut reverâ, vulgares Grammatici hunc ordinem ſequendo, faciunt.

Quòd ſi dicant, ſeptem illa Infinitivorum genera ſæpè eandem vim habere, adeoque non naturâ, ſed modo tantùm conjugandi differre: Latini ergo propter Verba Deponentia, quæ ſolo etiam modo conjugandi ab Activis differunt, duas tantùm haberent conjugationes.

Ut igitur eas faciliore ordine tradamus, ipſas in octo dividemus, quarum prima apud nos erit Verborum, quorum Infinitivus nullâ literâ gutturali, neque quieſcenti conſtat; ſecunda Verborum, quorum Infinitivus in א deſinit; tertia, quorum Infinitivus deſinit in ה; quarta, quorum Infinitivus deſinit in ח vel ע vel ר; quinta, quorum Infinitivus primam habet י; ſexta, quorum Infinitivus mediam habet quieſcentem ו, י vel א; ſeptima, quorum Infinitivus primam habet א, ה, ח, vel ע; octava, quorum Infinitivus mediam habet gutturalem ח, vel

ע, vel non quieſcens א, vel ה. Atque hæc de Tempore, Modo, & Conjugatione in genere dicta ſufficere arbitror.

Sed multis forſan, qui aliis linguis aſſuefacti ſunt, abſurdum videbitur, quòd ego Verba ad præteritum, & futurum relata, vel in imperativo Modo Adjectiva eſſe dixerim, & quòd Infinitiva nihil mihi aliud ſint, quam Adjectiva ſubſtantivata. Atque hoc, inquam, abſurdum videbitur, quòd ſcilicet Nomina Accuſativum regunt. Verùm hoc naturæ Nominis non repugnare Hebræa lingua teſtatur, ubi etiam Nomina, quæ actionem in abſtracto exprimunt Accuſativum, vel caſum Verbi regunt. Ex. gr. *Amor Dei erga filios Iſraëlis* ſic in Scripturâ exprimitur אהבת יהוה את בני ישראל *amor Dei filios Iſraëlis*. Regit ergo Nomen *amor* accuſativum, ut ejus Verbum אהב *amare*, & ad hunc modum plura alia reperiuntur, de quibus in Syntaxi.

Sed hîc nequaquam prætereundum eſt, quòd hâc de cauſâ, hæc ipſa Nomina pro Infinitivis ſumere liceat, לְאַהֲבָה אֶת יְהוָה *amori Deum*, pro *ad amandum Deum*, לְיִרְאָה אֶת יְהוָה *timori Deum*, pro *ad timendum Deum*, לְאַשְׁמָה בָּהּ *debito in eâ*, & ad hunc modum plura.

CAP. XIV.

De primâ Verborum Conjugatione.

Paradigma

Verbi Activi ſimplicis.

EJus Infinitivi formulæ in ſtatu abſoluto, ut jam ſæpe diximus, ſunt פָּקֹד, פָּקַד, פְּקָד & פָּקֵד; in Regimine autem פְּקֹד & פִּקַד. Ex abſoluto formatur præteritum hoc modo.

fœm.	masc.		fœm.	masc.
פָּקְדָה	פָּקַד	*ille visitavit.*	פָּקְדָה	פָּקַד
פָּקַדְתְּ	פָּקַדְתָּ	*tu visitavisti.*	פָּקַדְתְּ	פָּקַדְתָּ
	פָּקַדְתִּי	*ego visitavi*, com. gen.		פָּקַדְתִּי
	פָּקְדוּ	*illi visitaverunt*, com. gen.		פָּקְדוּ
פִּקַדְתֶּן	פִּקַדְתֶּם	*vos visitastis.*	פִּקַדְתֶּן	פִּקַדְתֶּם
	פָּקַדְנוּ	*nos visitavimus.*		פָּקַדְנוּ

פָּקַד & פָּקָד sequuntur in reliquis primam formulam פָּקַד.

Imperativus ex formulis Regiminis formatur hoc modo:

fœm.	masc.	
פִּקְדִי & פִּקְדִי,	פְּקֹד vel פְּקֹד	*visita tu.*
פִּקְדְנָה vel פִּקְדֶנָּה,	פִּקְדוּ vel פִּקְדוּ	*visitate vos.*

Ex Imperativo formatur Futurum hoc modo:

fœm.	masc.		fœm.	masc.
	אֶפְקֹד	*ego visitabo*, vel		אֶפְקֹד
תִּפְקְדִי	תִּפְקֹד	*tu visitabis.*	תִּפְקְדִי	תִּפְקֹד
תִּפְקֹד	יִפְקֹד	*ille visitabit.*	תִּפְקֹד	יִפְקֹד
	נִפְקֹד	*nos visitabimus.*		נִפְקֹד
תִּפְקֹדְנָה {	תִּפְקְדוּ	*vos visitabitis.*	תִּפְקֹדְנָה {	תִּפְקְדוּ
	יִפְקְדוּ	*illi visitabunt.*		יִפְקְדוּ

& יִפְקֹדְנָה ut מַלְכֻיּוֹת יַעֲמֹדְנָה Dan. 8. 22. & 1 Sam. 6. 12. וַיִּשֶּׂרְנָה הַפָּרוֹת &c.

Annotationes ad Infinitivum.

Quòd Infinitiva, ut reliqua Nomina declinentur, ſuo loco oſtendimus: hîc tantùm addo eorum caſus non tantùm Inſeparabilibus Præpoſitionibus ל, ב, כ, מ indicari; ſed etiam qui-

buſcumque aliis, ut לִפְנֵי שַׁחֵת יְהוָה *ante & perdere Dei Sodomam*, hoc eſt, *antequam perderet*, עַ־אֲבוֹד *uſque tũ perire*, pro *donec perierint*, &c.

Quòd præterea uniuscujuſque Verbi tot Infinitivi formulæ fuerint, inde patet, quòd unum, idemque Verbum jam hâc, jam illâ formulâ uſurpatur, ut גָּדֵל Num. 6. 5, & גְּדוֹל, 2 Sam. 5. 10, *creſcere*, דִּבֵּר & דַּבֵּר *loqui*, & ad hunc modum alia, adeoque, quamvis (reperitur Jeſ. 47. 14 לַחֲמָם) in Scripturâ nullibi reperiatur Infinitivus cum gemino ֲ khamets, non tamen dubito, quin Hebræi hanc, & omnes, quas dixi, Infinitivi formulas habuerint. Nam, uti dixi, Verba apud Hebræos Adjectiva ſunt, quæ cum ſuo Nominativo in Genere, Numero, & Caſu conveniunt; atque hæc Adjectiva abſolutè abſque Nominativo, veluti Subſtantiva, ſed quæ nullius ſunt generis, uſurpata Infinitivum indicant. Quamcunque itaque tam præteriti, quàm imperativi formam abſolutè abſque Nominativo ſumas, Infinitivum exprimes. Imò ipſa etiam Participia, ut ſuo loco oſtendam, Subſtantiva reddere, & pro Infinitivo ſumere licet. NB. פַּחֲתִימְךָ שֹׁדֵד Eſai. 33. 1.

Solent præterea Infinitivum literâ paragogicâ ה augeri, quæ in Regimine mutatur in ת. Nam ex קָרוֹב fit קָרְבָה *appropinquare*, cujus Regimen eſt קָרְבַת, cui Regimini ſuffixa hoc modo adduntur קָרְבָתִי / קָרְבָתְךָ / קָרְבָתוֹ *appropinquare mei, tui, illius*, &c. Sic ex יָכוֹל *poſſe* fit יְכָלָה, & in Regimine יְכֹלֶת, ut מִבְּלְתִי יְכֹלֶת יְהוָה *propter non poſſe Dei*, & additis ſuffixis fit יְכָלְתִּי *poſſe mei*, יְכָלְתְּךָ *poſſe tui*, יְכָלְתּוֹ *poſſe illius*, &c.

Poſſumus præterea, loco ה Infinitivis נ addere, cujus exemplum habetur in libro Eſth. cap. 9. verſ. 5. ubi loco אָבֹד habetur אַבְדָן *perire*.

Porrò regimen פְּקֹד ablato accentu mutat gholem in khamets ghatuph, ut לִפְנֵי מְלָךְ־מֶלֶךְ *ante tũ regnare regis*.

Denique illud Hgezræ cap. 10, ubi habetur לְדַרְיוֹשׁ pro לִדְרוֹשׁ *ad inquirendum*, & quod Grammatici, ut ſingulare notant, mihi monſtro ſimile videtur, nec quicquam de eo ſtatuere audeo.

Annotationes ad Præteritum.

פָּקַד, פָּקְדוּ & פָּקֹד ab Infinitivis, uti diximus, differunt, quòd hæc in Præterito Maſculini Generis ſint, & Numeri Singularis, & in Infinitivo nullam ad ſexum, nec ad numerum relationem habeant, quæ quidem differentia facilè ex ipſo orationis tenore cognoſcitur.

Fœmininum פָּקְדָה, quando accentus eſt אתנח, vèl סִילוּק mutat ſcheva in khamets, gholem, vel tſere, hoc eſt, Maſculino abſque ullâ vocalium mutatione additur ה, fitque Fœmininum ex פָּקַד, פָּקְדָה, & ex פָּקֹד, פָּקֹדָה & denique ex פָּקֵד, פָּקֵדָה.

פָּקַדְתָּ habet ת pro characteriſticâ ſecundæ perſonæ, ſumptam ex Pronomine אתה *tu*, cujus Pronominis ה etiam uſurpatur, ut בָּנִדְתָּה; ſed plerumque omitti ſolet.

Verba in ת deſinentia idem hîc, & in primâ perſonâ amittunt, & per dageſch in ſequenti ת compenſatur, ut כָּרַת *ſcindere*, כָּרַתָּ, כָּרַתְתָּ, כָּרַתִּי *tu ſcidiſti, ego ſcidi.* פָּקַדְתְּ ſecunda perſona fœmini generis terminationem habet ſumptam ex Pronomine fœminini generis אַתְּ *tu*, & ex obſoleto אַתִּי, quod ſuprà notavimus, ortum eſt obſoletum פָּקַדְתִּי pro פָּקַדְתְּ, ut Ruth. cap. 3. 3. וְשָׁכַבְתִּי *dormies* pro וְשָׁכַבְתְּ, & ad hunc modum plura, quæ à Maſorethis notantur, ſine dubio ut obſoleta.

פָּקַדְתִּי terminationem habet ex Pronomine אֲנִי *ego.* Communis eſt generis, ut ubique prima perſona.

פָּקְדוּ terminatio Pluralis Numeri eadem hîc eſt, ac Pronominum; quorum etiam Pluralis, ut ſuprà notavimus, in ו, non in ים., ut reliqua Adjectiva, terminatur. Reperitur etiam eu-

phoniæ cauſa cum ן paragogico, ut יָדְעוּן *cognoverunt*. Hujus maſculinum à fœminino, credo, quòd antiqui ſolebant diſtinguere quieſcentibus א, & ה, nempe *illi viſitaverunt* פָּקְדוּא, *illæ viſitaverunt* פָּקְדָה. Cujus rei exempla in Scripturâ reperiuntur, ut Deut. 21. 7 יָדֵינוּ לֹא שָׁפְכָה *Manus noſtræ non effuderunt*, & Joſuæ 10. 24 אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הֶהָלְכוּא *milites qui iverunt*. Verùm poſteri, quia in pronunciatione nulla ſenſibilis differentia eſſe potuit, ut & quia cum literis paragogicis confundi poterant, has quieſcentes neglexiſſe videntur.

Cæterùm quando accentus eſt אתנח, vel סִילוּק penultimum ſcheva, ut in Singulari Numero tertiæ perſonæ Fœminini Generis in ־, ֫, vel gholem mutatur, fitque pro פָּקְדוּ / פָּקְדוּ vel פָּקְדוּ.

Denique פְּקַדְתֶּם / פְּקַדְתֶּן & פָּקַדְנוּ terminationem ſumunt ex Pronominibus אַתֶּם, אַתֶּן *Vos*, & אֲנַחְנוּ *Nos*.

Annotationes ad Imperativum.

Imperativum futuro præpoſui, quia hoc ab eo formatur, & quia pro Imperativo ſæpiſſimè futurum uſurpatur, ità ut affirmare liceat Hebræorum futurum tam indicativo, quàm imperativo Modo competere.

Ejus autem formulas diximus eſſe פְּקֹד, & פָּקֵד, & ſi placet etiam פָּקֹד: quibus non rarò ה paragogicum additur, & ex פְּקֹד fit פָּקְדָה, & ex פָּקֵד fit פְּקֵדָה *viſita tu vir*, hinc Infinitivi formula יִרְאָה, אַהֲבָה, & cum accentu athnagh, vel ſiluk fit פְּקָדָה; ſublato autem accentu mutatur, ut in Infinitivo, gholem in khamets ghatuph, ut פְּסַל־לְךָ *dola tibi*.

Annotationes ad Futurum.

אֶפְקֹד & אֶפְקַד accedente ה paragogico mutant וֹ & - in ְ fitque אֶפְקְדָה *ego visitabo.* In accentibus autem אתנח, vel סילוק gholem manet, & - in ַ transit, fitque אֶפְקֹדָה, & אֶפְקָדָה.

תִּפְקְדִי & cum ן paragogico fit תִּפְקְדִין *tu fœmina visitabis*, & ex formâ תִּפְקַד fit תִּפְקָדִין, mutando scilicet propter sequens ghirek - in ַ.

נִפְקֹד accedente ה paragogico mutat etiam gholem in ְ fitque נִפְקְדָה; sed cum accentu אתנח, & סילוק, ut in primâ singulari חֹלֶם retinetur, & - in ַ transit.

תִּפְקְדוּ & cum ן paragogico תִּפְקְדוּן & תִּפְקָדוּן & תַּפְקֹדוּן. Si verò accentum habeat distinguentem singularis numeri formulæ retinentur, fitque תִּפְקֹדוּ & תִּפְקָדוּ *vos viri visitabitis.* Porrò ante monosyllabum, quia accentus debet esse in penultimâ, schurekh loco gholem usurpare licet, ut יִשְׁפּוּטוּ הֵם *judicabunt ipsi.* Denique illud Levit 21. 5. לֹא יִקְרְחֻה קָרְחָה vitium describentis esse credo, qui festinanter bis קָרְחָה scripserit.

תִּפְקֹדְנָה & תִּפְקַדְנָה / ה omitti potest ; ut תִּלְבַּשְׁנָ *vestient*, ut & ex singulari fœminino תִּפְקֹד fieri potest tertia pluralis תִּפְקְדוּ : ità ut tam in singulari, quàm plurali tertia persona fœminini generis cum secundâ masculini conveniat, ut Jerem 49. 11 וְאַלְמְנוֹתֶיךָ עָלַי תִּבְטָחוּ *& viduæ tuæ mihi confident*, pro תִּבְטַחְנָה; quòd ט habet ַ loco : , ַ fit propter סילוק, quod ubique fieri diximus.

CAP. XV.

De Verbo Passivo.

PAssivi characteristica est נ Verbo præfixa, quod sæpe per dagesch compensari debet, quia nunquam Verbo duæ chara-

cteriſticæ præfiguntur. Hujus ergo Infinitivi formulæ ſunt הִפָּקֵד, הִפָּקוֹד, נִפְקַד & נִפְקוֹד. In his ultimis נ propter alteram characteriſticam ה per dageſch compenſatur. Ex binis itaque prioribus formulis formatur hoc modo:

Præteritum.

f.	m.	
נִפְקְדָה	נִפְקַד	vel נִפְקוֹד *Viſitatus eſt.*
נִפְקַדְתְּ	נִפְקַדְתָּ	
נִפְקַדְתִּי		
נִפְקְדוּ		
נִפְקַדְתֶּן	נִפְקַדְתֶּם	
נִפְקַדְנוּ		

Imperativus.

f.	m.
הִפָּקְדִי	הִפָּקֵד
הִפָּקֵדְנָה	הִפָּקְדוּ

Imperativi alia formula.

f.	m.
נִפְקְדִי	נִפְקַד
נִפְקַדְנָה	נִפְקְדוּ

Futurum.

f.	m.	
	אִפָּקֵד	& אִפָּקֵד
תִּפָּקְדִי	תִּפָּקֵד	
תִּפָּקֵד	יִפָּקֵד	
	נִפָּקֵד	
תִּפָּקֵדְנָה	תִּפָּקְדִי	
&	יִפָּקְדוּ	
תִּפָּקַדְנָה		

Annotationes.

Quamvis in Scripturâ nullibi reperiatur Infinitivus נִפְקַד, conſtat tamen ex ſupradictis, omnium Modorum formulas Infinitivum exprimere, quando abſolutè veluti Subſtantiva, quæ nullius ſunt generis, uſurpantur; & profectò nihil cauſæ eſt, cur hæc præteriti formula minùs poſſit Infinitivum exprimere,

quàm altera נִפְקָד, præſertim cùm in præterito tam hanc, quàm illam uſurpare liceat, ut נֶחְתָּם & נֶחְתּוֹם *obſignatum eſt.*

Cæterùm Verba, quæ in ת deſinunt, id in primis & ſecundis perſonis omittunt, idem per punctum dageſch compenſando, quod in ſequentibus obſervandum erit, tam ubicunque ת, quàm alia litera duplicanda occurrat, quarum prima ſcheva quieſcens habere debeat, ut תִּצְפְּנֶנָּה pro תִּצְפְּנֶנָּה. Nam ſi hoc non fieret, (per ea quæ cap. 3. dicta ſunt) deberet: pronunciari, quod aliàs ſemper corripitur. Deinde etiam obſervandum eſt, quòd, quando Verbum accentum habet אתנח, vel סילוק, ultima ſyllaba, ſi ſit longa, manet, nec in ſcheva, ut aliàs ſolet, mutatur. Dico *ſi ſit longa*: nam ſi pathagh fuerit, mutabitur in khamets, ex. gr. ex futuro אֶפְקֹד ob additum ה paragogicum fit אֶפְקְדָה *viſitabor.* Sed ſi accentum diſtinguentem habuerit, tſere retinebitur, fietque אֶפְקֵדָה. At נִפְקְדָה *illa viſitata eſt*, in tali accentu pathagh maſculini נִפְקַד non retinetur; ſed mutatur in ־, fitque נִפְקָדָה: gholem contrà maſculini נִפְקָד/ quæ longa eſt, retinetur, fitque נִפְקֳדָה, quæ regula, ubicunque Verba in penultimâ habuerint ſcheva mobile, obſervanda erit. Nec opus habeo hæc deinceps monere.

Imperativus הִפָּקֵד, quia frequens in Scripturâ occurrit, regularis habetur: at נִפְקַד/ נִפְקְדִי &c. quia non niſi ſemel in Bibliis occurrit (ſcilicet Joel. cap. 4 verſ. 11.) vel pro irregulari habetur, vel prorſùs negligitur. Neſcio, an crediderint finem Scripturæ eſſe linguam, non res docere.

Denique hujus Conjugationis futurum ה paragogico, ut in Verbo activo, eleganter augetur, ut אֶכְבְּדָה pro אֶכְבַּד *honorabor*, nec ineleganter ejuſdem pluralibus poſt ו nun additur, ut יִבְּרֹתוּן pro יִבְּרֹתוּ *exſcindentur*; quod in ſequentibus etiam Conjugationibus uſum habet.

CAP. XVI.

De Verbo Dageſchato, ſive Intenſivo, & quidem de ejus Activo.

SUprà hujus Verbi ſignificationem breviter attigimus, quia tantùm ejus originem oſtendere volebamus; ſed, quoniam varios habet uſûs, neceſſe eſt, ut ipſum, quia jam de ipſius uſu agendum eſt, accuratiùs explicemus. Præcipuus, & communis hujus Verbi uſus eſt Verbum ſimplex intendere: quod variis modis fit, nempe vel ipſum ex Neutro Activum reddendo, vel ipſum in latiori ſignificatione ſumendo, vel cum affectu exprimendo, &c. ex. gr. שָׂמַח ſignificat, *lætum eſſe*, שִׂמֵּח reddit Verbum ex Neutro Activum, ſignificatque *aliquem lætitiâ afficere*; atque huc referenda ſunt etiam Nominalia Verba, ut דִּבֵּר *verba facere* ſive *loqui*, quod fit ex דָּבָר *verbum*. שָׁלַח autem ſignificat *aliquem aliquò mittere*, שִׁלַּח verò *aliquem dimittere*, nempe *concionem*, *ſervum*, &c. Porrò שָׁבַר ſignificat ſimpliciter *frangere*, (Belgis **ſchillen**) שִׁבֵּר autem *vi frangere*, ſive *confringere*.

Habet præterea hoc Verbum contrariam ſignificationem Verbi ſimplicis, ut חָטָא *peccavit*, חִטֵּא *expiavit*; ſed quoniam hoc ſolo uſu factum videtur, qui jam cum linguâ periit, nova præter illa, quæ in Scripturâ reperiuntur, hujuſmodi fingere non licet. Hujus autem Infinitivi formulæ ſunt פִּקֵּד פַּקֵּד & פִּקּוּד פַּקּוּד.

Præteritum.			*Imperativus.*		*Futurum.*		
f.	m.		f.	m.	f.	m.	
פִּקְּדָה	פִּקֵּד	3. ſing.	פַּקְּדִי	פַּקֵּד		אֲפַקֵּד	1. ſing.
פִּקַּדְתְּ	פִּקַּדְתָּ	2.	פַּקֵּדְנָה	פַּקְּדוּ	תְּפַקְּדִי	תְּפַקֵּד	2.
	פִּקַּדְתִּי	1.			תְּפַקֵּד	יְפַקֵּד	3.
	פִּקְּדוּ	3. pl.				נְפַקֵּד	1. pl.
פִּקַּדְתֶּן	פִּקַּדְתֶּם	2.			תְּפַקֵּדְנָה	תְּפַקְּדוּ	2.
	פִּקְּדְנוּ	1.				יְפַקְּדוּ	3.

Annotationes ad Infinitivum.

Formulæ פָּקֹד eleganter ה paragogicum additur, fitque פָּקֳדָה, & cum accentu athnach vel ſilukh פָּקְדָה *frequenter viſitare*, mutando ſcilicet ſcheva in tſere.

Huic præterea Infinitivorum generi emphaticè ה indicativum præponitur, ut וְהַקְטֵר אשר יקטירון *& illud ſuffumigare, quod ſuffumigabant.* **En dat gedurig wierooken.** Sic הַדַּבֵּר *illud loqui*, **dat hoog ſpreeken/ dat kaekelen zal gedaan zijn.** Inſervit igitur iſtud ה non tam ad actionem indicandam, quàm ad eandem cum indignatione, exprobratione, averſione, vel alio affectu, exprimendam, & hâc de causâ credo, hoc ה indicativum non, niſi huic Verbo dageſchato, præponi.

Deinde ſi media radicalis fuerit ר, quæ dageſchari nequit, tum ſyllaba prior brevis in longam mutatur, nempe - in ־, & ghirekh in tſere, ut בָּרֵךְ loco בָּרֶךְ, & בֵּרֵךְ loco בֵּרֶךְ *benedicere.* (vid. Num. 23. 24.)

At plerique Grammatici putant punctum dageſch per gholem ſuppleri, ſive media radicalis ſit ר, ſive alia quæcunque, quæ dageſchari aliàs ſolet. Sed falluntur: quæ enim hujus Conjugationis gholem & tſere habent, intenſiva non ſunt; ſed ſimplicia, quorum Infinitivus, ut jam diximus, Participii formam habere ſolet, ſumendo ſcilicet Participium abſque ullâ ad genus relatione. Nam זָעַם *deteſtari* ſimplex eſt Verbum, cujus Infinitivus eſt ipſum Participium abſque Subſtantivo ſumptum, atque huic addito ה paragogico fit זָעֳמָה, quod etiam pro Infinitivo uſurpatur, ſicut Infinitiva שָׁמוֹר *obſervare*, & זָכוֹר *cuſtodire*, de quibus in Syntaxi. Atque hîc expreſsè loquor de Verbis hujus Conjugationis. Nam Verborum Conjugationis, quæ ſcilicet mediam radicalem vau, vel jod habent, ut בִּין *intelligere*, קוּם *ſurgere*, intenſiva non dageſchantur, quia tertiam radicalem loco ſecundæ duplicant,

fitque בּוֹנֵן ex בִּין, & קוֹמֵם ex קוּם. Sed de his suo loco. Quod autem Grammaticos decepit, nihil aliud puto fuisse, quàm quòd non crediderint, dari Verbum simplex Neutrum שָׁרַשׁ *radicem agere*; adeóque ejus Participium שֹׁרֵשׁ, quod habetur Esai 40. 24. præteritum Verbi intensivi. Conjugationis esse putaverunt, & cum Passivo שֹׁרַשׁ Verbi intensivi שֵׁרֵשׁ confuderunt. Ad quod non parùm juvit duplex hujus Verbi significatio, una alteri (si quidem Punctistis Bibliorum fides habenda est) planè contraria. Jobi enim cap. 31. 8. significat *eradicari* & Jerem. 12. 2. *radicari*. Verùm de hoc Jeremiæ loco dubito, annon Punctistæ loco שָׁרָשׁוּ punctaverint שֹׁרָשׁוּ. Sed de his satis.

Porrò פַּקֵּד ablato accentu ֽ transit in ֽ, ut דַּבֶּר־לָךְ *loqui tibi*.

Denique Verborum, quorum secunda & tertia radicalis eadem est litera, intensiva solent primam duplicare, eandem secundæ & tertiæ interponendo, ut קִלְקֵל ex קָלַל *tersum esse*, סִכְסֵךְ *obtegere* ex סָכַךְ *tegere*: גִּלְגֵל *revolvere* ex גָּלַל *volvere*, & sic alia.

Annotationes ad Præteritum.

Præteritum mutat sæpè tsere in pathagh, ut שִׁבֵּר & שִׁבַּר *confregit*, vel in segol, ut דִּבֶּר *locutus est*.

Annotationes ad Imperativum.

Imperativus mutat etiam tsere in pathagh, & ante makhaf in segol, fitque ex פַּקֵּד vel פַּקַּד vel פַּקֶּד & פַּקַּדְנָה *loco* פַּקֵּדְנָה. Cæterùm cum Infinitivo in omnibus convenit.

Annotationes ad Futurum.

Ex אֲפַקֵּד addito ה paragogico fit אֲפַקְּדָה, & cum accentu athnach, vel silukh אֲפַקֵּדָה; ex יְפַקְּדוּ, תְּפַקְּדוּ autem addito נ

paragogico fit יְפֻקְּדוּן. Igitur ה paragogicum penultimam ex longâ brevem, ן autem contrà ex brevi longam amiſſam reddit. Denique loco תְּפֻקְּדָנָה fit ſæpe, ut in Imperativo, תְּפֻקַּדְנָה.

CAP. XVII.

De Verbo Intenſivo paſſivo.

Infinitivus.	*Præteritum.*		*Imp. caret.*	*Futurum.*		
	f.	m.		f.	m.	
פֻּקָּד	פֻּקְּדָה	פֻּקַּד	3. ſing.		אֶפֻּקַּד	1. ſing.
	פֻּקַּדְתְּ	פֻּקַּדְתָּ	2.	תְּפֻקְּדִי	תְּפֻקַּד	2.
		פֻּקַּדְתִּי	1.	תְּפֻקַּד	יְפֻקַּד	3.
		פֻּקְּדוּ	3. pl.		נְפֻקַּד	1. pl.
	תֶּן	פֻּקַּדְתֶּם	2.		תְּפֻקְּדוּ	2.
		פֻּקַּדְנוּ	1.	תְּפֻקַּדְנָה	יְפֻקְּדוּ	3.

Hujus Verbi uſus rarior eſt, nec in Scripturâ alia ejuſdem Infinitivi formula reperitur; imò non niſi ſemel in Scripturâ vidiſſe memini; nec tamen dubito, quin futurum אֶפֻּקַּד ab aliâ ejuſdem formulâ פֻּקָּד formetur, & conſequenter, quòd Hebræi præter פֻּקָּד Infinitivum פֻּקַּד etiam habuerint. Nam præterquam, quòd Futurum ab Infinitivo ubique formari oſtendimus, in reliquis, ut videbimus, Conjugationibus hujus Infinitivi ultimam habent pathagh, quæ tamen in reliquis cum hâc Conjugatione convenit. Deinde non dubito etiam, quin tertiam habuerint פֻּקַּד cum khamets ghatuph, quia & in aliis Conjugationibus obſervatur, & ֳ & ֻ ghatuph ejuſdem poteſtatis eſſe videbitis infrà cap. 19.

Porrò cum media eſt ר, quæ dageſchari nequit, mutatur ֳ in gholem, ut טֹורַף *dilaniari.*

Denique quia hoc Paſſivum vocalibus ſatis ab Activo diſtin-

guitur, ideò litera נ characteriſtica ſcilicet Paſſivi in hâc Conjugatione ſæpiſſimè negligitur. Solet tamen etiam adjici, & loco פֻּקַּד regulariter ſcribi נְפֻקַּד, ut יְדֵיכֶם נְגֹאֲלוּ בַּדָּם *manus veſtræ perpollutæ ſunt ſanguine*, cujus נ punctatur cum חֹלֶם propter ſequens א, quod dageſchari nequit: quod, quia in Scripturâ non niſi rarò occurrit, pro irregulari, & tanquam compoſito ex Verbis Paſſivis ſimplici, & intenſivo notant Grammatici. Nimirum Grammaticam, uti diximus, Scripturæ, non linguæ ſcripſerunt. Credo tamen in futuro ſemper negligi, quia propter characteriſticam perſonarum per dageſch deberet ſuppleri; atque adeò litera פ, & ק eſſent duplicandæ, quod vix pronunciari poſſet.

CAP. XVIII.

De Verbo Derivato ſignificatione activâ.

OStendimus ſuprà cap. 12. hoc Verbum derivari, ſeu formari ex rerum, vel actionum nominibus, hoc eſt, tam ex Nomine ſubſtantivo, quàm ex Verbo ſimplici: quando autem ex Verbo ſimplici formatur, accuſativum habere agentis, perſonæ ſcilicet viſitantis, & nominativum cauſæ remotæ, perſonæ ſcilicet perſonam viſitantem conſtituentis: At quando ex Nomine formatur, vim habere Verbi ſimplicis, cujus rei cauſa ex ibi dictis facilè percipitur. Diximus enim hoc Verbo exprimi, quòd aliquis efficit, ut res aliqua ſuo officio fungatur, hoc eſt, ut uſum ſuum actu habeat. Quando igitur hoc Verbum ex Verbo ſimplici formatur, tum ſignificat, quòd aliquis efficit, ut cauſa efficiens, ſive id, quod per Verbi tam Activi, quàm Neutrius Nominativum intelligimus, uſum ſuum actu habeat. Sed quando ex Nomine formatur, tum nihil aliud ſignificat, quàm quòd aliquis re ſimpliciter utitur. Atque hinc fit, ut non ſemper hoc Verbum Accuſativum habeat agentem, ſed ut Verba primæ formæ tam Activa ſint, quàm

Neutra, ut ſuprà multis exemplis oſtendimus. Hujus autem Infinitivi formulæ ſunt הַפְקִיד, הַפְקֵיד, הַפְקֵד, & הַפְקַד &c.

Et quibus formantur tempora hoc modo.

Præteritum.

f.	m.		
הִפְקִידָה	הִפְקִיד	3.	ſing.
הִפְקַדְתְּ	הִפְקַדְתָּ	2.	
	הִפְקַדְתִּי	1.	
	הִפְקִידוּ	3.	pl.
הִפְקַדְתֶּן	הִפְקַדְתֶּם	2.	
	הִפְקַדְנוּ	1.	

Imperativus.

f.	m.	
הַפְקִידִי	הַפְקֵד	2 ſ.
הַפְקֵדְנָה	הַפְקִידוּ	2 p.

Futurum.

f.	m.		
	אַפְקִיד	1.	ſing.
תַּפְקִידִי	תַּפְקִיד	2.	
תַּפְקִיד	יַפְקִיד	3.	
	נַפְקִיד	1.	pl.
תַּפְקֵדְנָה	תַּפְקִידוּ	2.	
	יַפְקִידוּ	3.	

Vel

1. אַפְקֵד 2. תַּפְקֵד 3. תַּפְקֵדִי

Annotationes.

Characteriſtica hujus eſt ה, nec unquam in ת mutatur, ut pierique Grammatici putant textu illo Hoſehgæ cap. 11. ℣. 3. decepti. Nam תִּרְגַּלְתִּי, ut Moſes Khimghius * rectè ſentit, Nomen eſt, & Nominativus ſequentis Verbi קָחַם: Jod autem fina-

* קחם זכר תרגלתי נקבה על דרך תפלצתך השיא אותך : תִּפְלַצְתֵּךְ הִשִּׁיא אוֹתָךְ Hoc eſt, Vox קחם maſculini & fœminini generis eſt, eodem modo, uti habetur Jer. cap. 49. 16. תרגלתי

le paragogicum eſt, quodque ſæpe Nominibus eleganter additur. Nam ſicut ex אֹהֵבֶת fit אֹהַבְתִּי, & ex אוֹיֶבֶת fit אוֹיַבְתִּי ſic ex תִּרְגֶּלֶת etiam fit תִּרְגַּלְתִּי, & ſignificat *fœminam, quæ pueros docet, ut aſſueſcant ambulare, loqui*, &c. Qui aliud ſentiunt, textum planè ignorant. Credunt præterea Grammatici hujus Verbi characteriſticam mutari etiam in א, nempe Eſaiæ cap. 63. 3. Sed puto hujus rei nullum in Scripturâ dari exemplum; nec tamen id licere nego. Nam Verbum, cujus characteriſtica eſt חֵת, ſolet ח in א, & ghirekh in ִ mutare, quâ de re vide cap. 20.

CAP. XIX.

De Verbo Derivato Paſſivo.

HUjus Infinitivi formulæ הָפְקֵד & הָפְקַד: & credo, quòd etiam fuerit הֻפְקַד. Per khibuts enim, & khamets ghatuph hujus Paſſivum ab Activo diſtinguitur: unde

Præteritum.

f.	m.	
הָפְקְדָה	הָפְקַד	3. ſing.
	&	
ח.....	הָפְקֵד	
הָפְקַדְתְּ	הָפְקַדְתָּ	2.
	&	
ח.....	הָפְקַדְתָּ	
&c.	הָפְקַדְתִּי	1.
	הָפְקְדוּ	3. pl.
תֶּן....	הָפְקַדְתֶּם	
	הָפְקַדְנוּ	2.
		1.

Imperativus.

f.	m.	
הָפְקְדִי	הָפְקַד	ſing.
הָפְקַדְנָה	הָפְקְדוּ	pl.

Futurum.

f.	m.	
	אֶפְקֹד & אֶפְקַד	1. ſ.
תִּפְקְדִי	תִּפְקֹד	2.
תִּפְקֹד	יִפְקֹד	3.
	נִפְקֹד	1. pl.
תִּפְקֹדְנָה	תִּפְקְדוּ	2.
	יִפְקְדוּ	3.

Hujus Verbi Imperativus rariſſimus eſt, reperitur tamen Ezech. cap. 32. ℣. 19. Cum ח paragogico, & Jobi cap. 21.

℣. 2. Et videtur ſignificare, *fiat*, *ut viſiteris*, ut illud Ezech. רְדָה וְהִשְׁכְּבָה אֶת עֲרֵלִים *deſcende*, *& fiat*, *ut debeas jacere cum incircumciſis*. Cæterùm ejus ſignificatio in præterito, & futuro facilè cognoſcitur ex ſignificatione activâ, quam ſatis prolixè explicui. Quòd autem plerique ajunt, hæc Verba Imperativo carere, quia ſcilicet nemo alicui imperare poteſt, quod ab alterius actione pendet, propulſatur facilè: nam Imperativus modus tam ſignificat *jubere*, quàm *velle*; cùm Deus Moyſi ait, *Morere in hoc monte*, non ei ſanè imperat, ut moriatur; ſed tantùm ſuum decretum, & ſententiam de vitâ Moyſis exprimit.

CAP. XX.

De Verbo Reciproco Activo.

VOcavimus hoc Verbum Reciprocum, quia, ut jam diximus, eodem exprimimus, quòd agens à ſe ipſo patitur, vel potiùs, quia caſus poſt Verbum non eſt rei diverſæ ab ejus Nominativo, ut quòd *homo ſe viſitat*, *recreat*, quòd *ſibi precatur*, quòd *ſibi cavet*, &c. Vel quòd *homo ſe conſtituit viſitantem alterum*, quòd *ſe applicat ad ambulandum*, *ad intelligendum*, &c.

Eſt itaque hujus Verbi duplex ſignificatio, quarum una Verbum פָּקַד & altera Verbum הִפְקִיד reſpicit. Nam quoniam פָּקַד ſignificat, quòd *aliquis alterum viſitat*, alio opus fuit Verbo, quo ſignificari poſſet, quòd *aliquis ſe ipſum viſitat*; & quoniam הִפְקִיד ſignificat, quòd *aliquis alterum viſitantem conſtituit*, opus ſimiliter fuit Verbo, quo ſignificari poſſet, *quod aliquis ſe ipſum conſtituit viſitantem*.

Cognoſcitur hoc Verbum ex ſyllabâ הִתְ formulis פָּקַד, & הִפְקִיד præpoſitâ, ut הִתְפַּקֵּד *ſe viſitare*, vel *ſe viſitantem conſtituere*, הִתְיַצֵּב *ſe ſiſtere* (Hiſpanicè *pararſe*) הִתְהַלֵּךְ *ſe ambulationi dare* (Hiſpanicè *paſearſe*, *andarſe*.) Poteſt tamen hæc

ſyllaba propter characteriſticas temporum tolli, & per dageſch compenſari, ut mox oſtendam.

Deinde ſi prima ſit una dentium, videl. ס vel שׁ, tum ת transponitur; ſi autem ז vel צ non tantùm transponitur, ſed inſuper propter ז in ד, & propter צ in ט mutatur. Nam ex שָׁמַר *cuſtodire* fit הִשְׁתַּמֵּר *ſe cuſtodire*, vel *ſe cuſtodientem conſtituere*, & ex צֶדֶק *juſtum eſſe* הִצְטַדֵּק *ſe juſtum defendere*, Belgicè **zich ontſchuldigen** / & deniqúe ex זְמַן *rem aliquam tempeſtivè parare* fit הִזְדַּמֵּן *ſe ipſum tempeſtivè parare.*

Denique ה in א, & conſequenter ghirekh in ſegol mutare licet, ut אֶתְחַבֵּר *jungit ſe* pro הִתְחַבֵּר.

Sunt itaque hujus Infinitivi formulæ אֶתְפַּקֵּד הִתְפַּקֵּד הִתְפַּקֵּד הִצְטַדֵּק הִשְׁתַּמֵּר & הִזְדַּמֵּן, quibus non dubito, quin etiam formula הִתְפַּקֵּד addenda ſit. Nam hujus Verbi præteritum in ghirekh etiam definere conſtat, vide Lev. cap. 11. v. & 20. v. 44. 7. & Ezech. 38. ℣. ult. Adde, quòd, quandoquidem ejus prima ſignificatio Verbum פָּקַד vel פָּקֵד reſpicit, ſecunda autem Verbum הִפְקִיד non minùs in ghirekh, quàm pathagh, vel tſere terminari debuit.

Præteritum.

f.	m.		
הִתְפַּקְּדָה	הִתְפַּקֵּד	3.	ſing.
	& הִפְקֵד		
הִתְפַּקַּדְתְּ	הִתְפַּקַּדְתָּ	2.	
	הִתְפַּקַּדְתִּי	1.	
	הִתְפַּקְּדוּ	3.	pl.
תֶּן	הִתְפַּקַּדְתֶּם	2.	
	הִתְפַּקַּדְנוּ	1.	

Imperativus.

f.	m.	
הִתְפַּקְּדִי	הִתְפַּקֵּד	ſing.
הִתְפַּקֵּדְנָה	הִתְפַּקְּדוּ	pl.

Futurum.

f.	m.		
	אֶתְפַּקֵּד	1.	ſing.
תִּתְפַּקְּדִי	תִּתְפַּקֵּד	2.	
תִּתְפַּקֵּד	יִתְפַּקֵּד	3.	
	נִתְפַּקֵּד	1.	pl.
תִּתְפַּקֵּדְנָה	תִּתְפַּקְּדוּ	2.	
	יִתְפַּקְּדוּ	3.	

Annotationes.

Quòd ultimum tſere in pathagh tranſeat, id habet hoc Verbum cum ſimplici, & intenſivo commune; at ghirekh retinetur, nec ut הַפְקִיד in pathagh, ſecundis ſcilicet & primis perſonis, mutatur. Ezech. enim 38. ℣. ult. habetur הִתְגַּדַּלְתִּי *magnum me conſtitui*, הִתְקַדַּשְׁתִּי *me conſtitui ſanctum* Levit. cap. 11. ℣. 44. & c. 20. ℣. 7. וְהִתְקַדַּשְׁתֶּם *& conſtituite vos ſanctos.*

Pathagh etiam ubique tam in Præterito, quàm in Imperativo, & Futuro retinetur, præterquam quando accentum habet athnagh, vel ſilukh. Nam tum in ֶ mutatur.

Verba deinde, quorum prima eſt ת, vel ט, vel ד characteriſticam ת amittunt, quæ per dageſch compenſatur, ut הִטָּהַר *purificavit ſe* pro הִתְטַהֵר.

In futuro autem propter perſonarum characteriſticas, negligitur omninò ה; at ת per dageſch compenſare licet, ut תִּנַּבֵּא loco תִּתְנַבֵּא *conſtitues te Prophetam*, quod in præterito etiam fit, ut הִנַּבֵּאתִי pro הִתְנַבֵּאתִי *me Prophetam conſtitui*, vel *ad prophetizandum applicui.*

Cæterùm quòd ſcheva mobile propter athnagh, vel ſilukh in ֶ mutatur, quodque numeris pluralibus in ו terminatis וּ, & Infinitivis, ut & omnibus, quæ ut Infinitiva terminantur, eleganter ה additur, *& denique quòd futuri tertia perſona pluralis fœminini generis coincidit cum ſecundâ pluralis maſculini generis, ut in ſingulari fit, in his Verbis notare neglexi, quia hæc cum Verbo ſimplici, ubi hæc omnia notantur, communia habent.*

CAP. XXI.

De Verbo Reciproco Paſſivo.

OMnibus, quos novi, Grammaticis hoc Verbum ignotum videtur, & ideò de eo tacere malui, donec de eodem ex-

preſsè eſſet agendum. Quamvis ſignificatio Verbi Reciproci Activi, jam Verbum פָּקַד, jam הִפְקִיד reſpiciat, Paſſivi tamen nunquam נִפְקַד, ſed ſemper הָפְקַד reſpicit. Nunquam enim ſignificat *viſitari a ſe*; ſed *præbere ſe viſitandum*, vel *facere, ut ipſe viſitetur*. Hujus rei ratio eſt, (ut in Syntaxi oſtendam) quòd Verba Paſſiva apud Hèbræos nunquam ablativum agentis poſt ſe habent. Nam Hebræi non utuntur Paſſivis, niſi compendii cauſâ, cum ſcilicet non opus habent agentem, ſed tantùm patientem indicare, ut קוֹלִי נִשְׁמַע *vox mea audita eſt*; ſed quando neceſſe habent utrumque indicare, ut *vox mea audita eſt à Deo*, tum Verbum ſignificatione activâ uſurpant, nempe יְהוָה שָׁמַע קוֹלִי *Deus audivit vocem meam*. Nam קוֹלִי נִשְׁמַע מֵיְהוָה à communi loquendi uſu abhorreret. Verbum igitur הִתְפְּקֵד, quatenus ſignificat *ſe ipſum viſitare*, Paſſivum habere nequit; at quatenus ſignificat, quòd *aliquis ſe viſitantem conſtituit*, Paſſivum habet הָתְפַּקַּד, quod, uti diximus, ſignificat *præbere ſe viſitandum*, vel *efficere, ut viſitetur*, ut Num. 2. ℣. penult. וְהַלְוִיִּם לֹא הָתְפָּקְדוּ *& Levitæ non præbuerunt ſe numerandos inter filios Iſraëlis*. Et Deut. 24. ℣. 4. אַחֲרֵי אֲשֶׁר הָטְמְאָה *poſtquam ſe præbuit inquinandum*, vel *poſtquam fecit, ut inquinaretur*, ubi ת propter ם, ut in Activo, per dageſch compenſatur.

Porrò hoc Verbum à ſuo Activo eodem modo differt, ac Paſſivum Verbi derivativi ab הִפְקִיד. Nam ut ex הִפְקִיד fit Paſſivum הָפְקַד & הָפַקַד, ſic ex הִתְפְּקֵד fit הָתְפַּקַּד & הָתְפְּקֵד, ut modò exemplis oſtendimus.

Deinde hujus etiam ת, ut in Activo, per dageſch ſupplere licet, ut אַחֲרֵי הַכֹּבֵס אֶת הַנֶּגַע *poſtquam fecit, ut plaga ipſius levaretur*. Nota, quòd plaga eſt in accuſativo caſu, quâ de re in Syntaxi.

Denique loco ה uſurpare licet נ (characteriſticam ſcilicet

Paſſivi tam Verbi ſimplicis, quàm intenſivi) & ת per degeſch compenſare, ut Deut. 21. ℣. 8 וְנִכַּפֶּר לָהֶם הַדָּם *& ſanguis dabit ſe ipſis expiandum* loco וְנִתְכַּפֶּר. Quare mihi perſuadeo literam נ eſſe Paſſivi univerſalis characteriſticam; ſed in omnibus, præterquam in Paſſivo Verbi ſimplicis, plerumque negligi, ob rationem cap. 17 allatam. Sunt itaque hujus Infinitivi formulæ חָפְקֹד, הִתְפַּקֵּד vel הִפָּקֵד, נִתְפַּקֵּד vel נִפָּקֵד.

Cæterùm ejus præteritum, imperativus, & futurum in reliquis cum Actívo conveniunt.

CAP. XXII.

De Verbis ſecundæ Conjugationis.

EA ſecundæ Conjugationis diximus eſſe Verba, quæ in א deſinunt, in literam ſcilicet gutturalem, & quieſcentem. In quibus autem à Verbis primæ differant, ex paradigmate conſtabit.

Paradigma Verbi ſimplicis Actívi.

Ejus Infinitivi formulæ ſunt מְצוֹא, מְצָא, מוֹצֵא, מָצוֹא, מָצֵא, כָּצָא, vel cum ה paragogico מְצָאָה & מְצָאת loco מְצֹאת.

1. *Præteritum.*			2. *Aliter.*		3. *Aliter.*	
f.	m.		f.	m.	f.	m.
מָצְאָה vel מָצְאָת	מָצָא	3. ſing.	מָצְאָה	מָצֵא	מָצְאָה	מָצָא
מָצְאָת	מָצָאתָ	2.	מָצְאָת	מָצָאתָ	מָצְאָת	מָצָאתָ
	מָצָאתִי	1.		מָצָאתִי		מָצָאתִי
	מָצְאוּ	3. pl.		מָצְאוּ		מָצְאוּ
	מְצָאתֶם תֶּן	2.		מְצָאתֶם תֶּן		מְצָאתֶם תֶּן
	מָצָאנוּ	1.		מָצָאנוּ		מָצָאנוּ

Forma פָּקֹד in his non datur, & ideò ſecundum ־ & tſere in reliquis perſonis retinetur, nec in pathagh tranſit, ut in Verbis primæ Conjugationis. Forma præterea מָצוֹא in præterito non

exſtat, nec in uſu fuiſſe credo. Denique in ſecundâ, & tertiâ formulâ negligitur ſæpe א, ut מָלֵתִי loco מָלֵאתִי *plenus ſum.*

Imperativus.

f.	m.	
מְצָאִי	מְצָא	ſing.
	vel מְצוֹא	
מְצֶאנָה vel מְצָאן	מְצָאוּ	plur.

Futurum.

f.	m.	
	אֶמְצָא	1. ſing.
תִּמְצָאִי	תִּמְצָא	2.
תִּמְצָא	יִמְצָא	3.
	&c.	

Imperativus cum ה paragogico non mutat, ſicut in Verbis primæ Conjugationis, ſcheva in ghirekh; ſed manet unà cum khamets, fitque pro מְצָאָה מְצָא *inveni tu.* Atque hoc, & quæ circa præteritum notavimus, hujus Verbi peculiaria ſunt; in reliquis autem cum Verbis primæ Conjugationis convenit. Tranſeo itaque ad Paradigma verbi Paſſivi hujus Conjugationis.

Paradigma Paſſivi Verbi ſimplicis.

Infinitivus.

1. נִמְצָא ; 2. נִמְצוֹא & 3. הִמָּצֵא

Præteritum.

1.

f.	m.	
נִמְצְאָה	נִמְצָא	ſing.
	& נִמְצָא	3.
נִמְצָאָה		
נִמְצָאתָה vel		
נִמְצֵאת	נִמְצֵאתָ	2.
	נִמְצֵאתִי	1.
	נִמְצְאוּ	3. pl.
תֶּן	נִמְצֵאתֶם	2.
	נִמְצֵאנוּ	1.

2.

f.	m.	
נִמְצָאת	נִמְצָא	3.
נִמְצֵאת	נִמְצֵאתָ	2.
	נִמְצֵאתִי	1.
	נִמְצְאוּ	3.
תֶּן	נִמְצֵאתֶם	2.
	נִמְצֵאנוּ	1.

Vel neglecto א

f.	m.	
נִמְצְתָה	נִמְצָא	3.
נִמְצַת	נִמְצֵתָ	2.
	נִמְצֵתִי	1.
	נִמְצוּ	3.
תֶּן	נִמְצַתֶּם	2.
	נִמְצֵנוּ	1.

vel

נִמְצֵתָ	נִמְצַת
&c.	נִמְצֵתִי

Imperativus, & futurum in omnibus cum Imperativo, & futuro primæ Conjugationis conveniunt. Reliqua præterea Verba hujus Conjugationis à Verbis primæ in iisdem diſcrepant, ac hæc duo מָצָא & נִמְצָא à Verbis פָּקַד & נִפְקַד diſcrepare vidimus, nempe quòd loco pathagh ubique ſcribendum ſit ֶ, vel ejus loco in ſecundis, & primis perſonis ghirekh uſurpandum, præterquam in הִמְצִיא; cujus ghirekh in primâ, & ſecundâ perſonâ mutatur in tſere, ut הִמְצֵאתָם, הִמְצֵיאוּ, הִמְצֵאתִי, הִמְצֵאתָ, &c. Deinde quòd tſere ſemper retinetur, nec in pathagh tranſit, ut פָּקֵד & פְּקֵד, & denique quòd tertiam א omittere liceat.

CAP. XXIII.

De Verbis tertiæ Conjugationis.

HÆc Conjugatio, nempe Verborum in ה deſinentium, à præcedenti non multùm differt; imò cum præcedenti ſæpè convenit, idque propterea, quòd א pro ה uſurpari, vel vicem ה ſupplere, & contra ה pro א uſurpari, vel ejus vicem ſupplere poteſt. In hoc tamen potiſſimùm differunt, quòd Verba in א deſinentia idem plerumque retineant, & rarò ֶ in ghirekh mutare in ſecundis, & primis perſonis ſoleant, & contrà, quæ in ה deſinunt, rarò idem retinere, & plerumque ֶ in ghirekh longum, & rarò in breve mutare ſoleant. Deinde in hoc etiam differunt, quòd ה punctum מַפִּיק inſcribi poſſit, & Verbum non gemino ֶ, ſed ֵ, & ־, ut Verba primæ Conjugationis punctetur, cujus generis quatuor obſervantur, nempe גָּבַהּ, בָּמַהּ, נָגַהּ, תָּמַהּ, quæ etiam ut Verba primæ Conjugationis conjugantur, quæque propterea ad eandem refero. Quædam præterea hæc Verba, in ה deſinentia, peculiaria habent, quæ ſuis in locis poſt eorum paradigma notabimus, hîc tantùm in genere addo, omnia inde oriri, primò quia ה poſt ghirekh, & tſere, & ſchurekh in י, & poſt חוֹלָם in ו mutari ſolent; ſecundò

quòd ה finale vel ob additam syllabam, vel propter regimen, &c. in ת mutetur, & denique quòd literarum quiescentium, & gutturalium unam pro aliâ sumere, vel eas etiam negligere liceat; imò post scheva ה plerumque omitti jam suprà ostendimus, atque hæc in Verbis eodem modo, ac in Nominibus observari ex sequenti paradigmate constabit.

Paradigma Verbi simplicis tertiæ Conjugationis.

Infinitivus formulas habet sequentes.

גָּלָה, גָּלֹא, גָּלוֹ, גְּלֵי, גָּלוֹת, גְּלֹה & גְּלוֹת, vel cum paragogico גְּלוֹתִי.

Præteritum.			*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.		f.	m.	f.	m.
גָּלְתָה f. גָּלָה f. גָּלְתָ	גָּלָה	3. f.	גְּלִי	גְּלֵה f.		אֶגְלֶה 1. f.
גָּלִית & גָּלִיתְ	גָּלִיתָ	2.	גְּלֶינָה	גְּלוּ pl.	תִּגְלִי	תִּגְלֶה 2.
	גָּלִיתִי	1.		&	תִּגְלֶה	יִגְלֶה 3.
גָּלָיוּ vel	גָּלוּ	3. pl.		גְּלָיוּ		נִגְלֶה 1. pl.
תֶּן	גְּלִיתֶם	2.			תִּגְלֶינָה	תִּגְלוּ 2.
	גָּלִינוּ	1.				יִגְלוּ 3.
						&
						יִגְלָיוּ & יִגְלָיוּ

Annotationes.

Notavimus jam loco ה sumi posse א, vel prorsùs in primis, & secundis personis præteriti, & in futuro omninò negligi, nec jod ejus loco substitui, sed prorsùs, ut מָצָא, conjugari. Verùm hîc apprimè notandum, quòd futuri ה ablato, ejus accentus ad primam ejusdem syllabam transit, & scheva mutatur in segol, fitq; 1. אֶגֶל, 2. תִּגֶל, 3. יִגֶל &c. Sed, si media thematis una fuerit ex litteris mutis, vel quiescentibus, manet etiam scheva, ut יִשְׁבְּ loco יִשְׁבֶּה, *captivum capere*, & יִשְׁקְ *bibere*; at si ה in jod

mutatur, tum ſyllabæ transponuntur, fitque 1. אִנָּלִי, 2. תִּנָּלִי 3. יִנָּלִי &c. pro אִנָּלֶה, תִּנָּלֶה, יִנָּלֶה.

Solet deinde in Verbis ה propter aliud ח addendum non in ת, ſed in jod mutari. Sic חָסָה pro fœminino חָסְתָה habet חָסְיָה. Sic אִנָּלֶה ob additum ה paragogicum non habet אִנָּלְתָה; ſed אִנָּלְיָה.

Denique ſecundæ, & tertiæ perſonæ futuri תִּנָּלוּ & יִנָּלוּ non ſolet addi נ paragogicum; at omninò ſecundæ earum formulæ תִּנָּלִי & יִנָּלִי ut יִשְׁתָּיִן יִרְבִּין &c.

Paradigma Verbi Paſſivi tertiæ Conjugationis.

Infinitivi formulæ.

1. נִגָּלֶה 2. נִגְלֹה 3. נִגְלוֹת 4. הִגָּלֶה 5. הִגָּלוֹת.

Præteritum.

	f.	1.	m.		f.	2.	m.
נִגְלָה & נִגְלָת	נִגְלְתָה		נִגְלָה	vel	נִגְלְתָה		נִגְלָה
	נִגְלִית		נִגְלִיתָ		נִגְלִית		נִגְלִיתָ
			&c.				&c.

Imperativus.		*Futurum.*	
		f.	m.
הִגָּלֶה	הִגָּלִי		אִנָּלֶה sing.
הִגְלוּ	הִגָּלֶינָה		
vel		תִּגָּלִי	תִּגָּלֶה
נִגְלֵה	נִגְלִי	תִּגָּלֶה	יִגָּלֶה
נִגְלוּ	נִגְלֶינָה		נִגָּלֶה pl.
			תִּגְלוּ
		תִּגָּלֶינָה	יִגְלוּ

Hoc Verbum nihil ſingulare, quod in præcedenti non notavimus, habet, niſi quòd, ſublato ה futuri, nec accentus propter-

ea, nec ſyllabæ mutentur. Nam ſublato ה conjugatur 1. אֶגֶל 2. תְּגֶל 3. יְגֶל &c. Cæterùm num ſecunda, & tertia perſona Pluralis numeri ה ſemper omittant, vel an etiam, ut in activo, idem in י mutent, dubito. Credo tamen ad hoc Verbum reliqua omnia pertinere, quæ ad præcedens notavimus.

Paradigma Verbi intenſivi tertiæ Conjugationis.

Infinitivi formulæ ſunt.

1. גַּלֵּה 2. גַּלֵּה vel גַּלֵּי 3. גַּלֹּה 4. גַּלּוֹת & cum י paragogico גַּלּוֹתִי.

Præteritum.		*Imperativus.*	*Futurum.*	
f.	m.		f.	m.
גִּלְּתָה	גִּלָּה 3. ſing.	גַּלִּי 2. f.		אֲגַלֶּה 1. ſing.
גִּלִּית	גִּלִּיתָ 2.	גַּלֵּי vel גַּל	תְּגַלִּי	תְּגַלֶּה 2.
&c.			תְּגַלֶּה	יְגַלֶּה 3.
vel	גִּלָּה	גַּלּוּ 2. p.		
גִּלִּית	גִּלִּיתָ	גַּלֵּינָה & גַּלֵּי		נְגַלֶּה 1. pl.
&c.			תְּגַלֶּינָה	תְּגַלּוּ & תְּגַלֵּי 2.
				יְגַלּוּ & יְגַלֶּינָה 3.

Hujus etiam futuri ה ſublato manet Verbum מְלֵרֵע, nec ſyllabæ mutantur. Nam ſublato ה fit 1. אֲגַל 2. תְּגַל 3. יְגַל &c.

Paradigma Paſſivi Verbi intenſivi tertiæ Conjugationis.

Infinitivus 1. גֻּלֵּה 2. גֻּלֹּה vel גֻּלּוֹת.

Præteritum.			*Futurum.*	
f.	m.		f.	m.
גֻּלְּתָה	גֻּלָּה 3.	vel גֻּלָּה		אֲגֻלֶּה 1. ſing.
גֻּלִּית	גֻּלִּיתָ 2.	גֻּלִּיתָ	תְּגֻלִּי	תְּגֻלֶּה 2.
	גֻּלֵּיתִי 1.	&c.	תְּגֻלֶּה	יְגֻלֶּה 3.
			&c.	

f.	m.	
	גֻּלּוּ	3. pl.
תֶּן	גֻּלֵּיתֶם	2.
	גֻּלֵּינוּ	1.

Cap. 17. notavimus pro ֻ usurpari posse ֽ ghatuph, cujus rei exempla præter alia hujus Conjugationis Verba suppeditant, ut Proverb. cap. 24. ℣. 31. כָּסּוּ פָנָיו *opertæ sunt facies ejus*, & Psalmo 72. ℣. ult. כָּלּוּ תְפִילוֹת *finitæ omninò sunt orationes Davidis.*

Cæterùm quòd ֻ in gholem mutetur, quando media thematis non patitur dageschari, id cum Verbis primæ Conjugationis commune habet, nec in his Conjugationibus aliud notare suscepi, nisi id, in quo à Verbis primæ differunt.

Paradigma Verbi Derivati Activi tertiæ Conjugationis.

Hujus Infinitivi formulæ sunt.

1. חִגְלָה 2. הַגְלָה 3. הַגְלֵה 4. הַגְלוֹת 5. הִגְלוֹת

Præteritum.			*Imperativus.*		*Futurum.*		
f.	m.		f.	m.	f.	m.	
הִגְלְתָה	הִגְלָה	3. sing.	הַגְלִי	הַגְלֵה sing.		אַגְלֶה	1. sing.
&	&				תַּגְלִי	תַּגְלֶה	2.
הִגְלָת	הֶגְלָה					&c.	
הִגְלֵית	הִגְלֵיתָ	2.	הַגְלֶינָה	הַגְלוּ pl.			
&c.							
vel							
הִגְלְתָה	הִגְלָה	3.					
הִגְלִית	הִגְלִיתָ	2.					
&c.							

Futurum, & Imperativus, ה ablato, punctantur gemino segol, fitque אֶגֶל, תֶּגֶל pro תַּגְלֶה אַגְלֶה, &c. Quòd si media thematis sit

muta, vel quieſcens, tum - manet, & ◌ִ in ◌ֵ tranſit, ut יַשְׁקְ pro יַשְׁקֶה *bibere fecit*, hoc eſt, *bibendum dedit*, יַרְא pro יַרְאֶה *videre fecit*, ſive *oſtendit*, &c.

Cæterùm hujus Paſſivum הָגְלָה, הָגְלֶה vel הָגְלוֹת, ut & reciprocum Paſſivum הִתְגַּלָּה, הִתְגַּלֶּה vel הִתְגַּלּוֹת eodem modo, ac præcedentia, in Præterito, Imperativo, & Futuro terminantur, nec quicquam ſingulare habent, quod in Verbo ſimplici hujus Conjugationis non notaverim.

CAP. XXIV.

De Verbis quartæ Conjugationis.

QUicquid hæc Verba ſingulare habent, inde oritur, quòd ח & ע nunquam ſyllabæ longæ adhæreant, ut etiam quòd ◌ְ poſt longam, vel ante aliud ſcheva corripiendum nunquam, & rarò poſt brevem habeant Unde fit, quando in fine dictionis poſt tſere, ghirekh, gholem, vel ſchurekh occurrunt, ut pathagh habeant furtivum, de quo cap. 2. diximus: Deinde quòd ſecunda perſona fœminini generis, quæ duplex ſcheva in fine habere ſolet, loco primi habeat pathagh.

Hujus itaque Conjugationis Verba ſimplicia Activa Infinitivi formulas habent 1. שָׁמוֹעַ 2. שָׁמֵעַ vel שָׁמַע 3. שְׁמוֹעַ vel שְׁמַע & cum ה paragogico שָׁמְעָה & שְׁמָעָה. Cum gemino ◌ּ, ut שָׁמַע aut פָּקַד non datur, quia, uti diximus, ח, vel ע ſyllabæ longæ non adhæret.

Præteritum autem pathagh furtivum non habet, ſed tantùm contractum שָׁמַע *ille audivit*, שָׁמַעְתָּ *tu audiviſti*, &c. In fœminino verò שָׁמְעָה *illa audivit*, שָׁמַעְתְּ *tu fœmina audiviſti* pro שָׁמַעַתְּ. Nam, uti dixi, ע, & ח ante ſcheva corripiendum non admittunt aliud ſcheva, quâ de re vide cap. 3. circa finem.

Cæterùm Præteritum פָּקַד deberet hîc eſſe שָׁמֵעַ, & pro פָּקַד, שָׁמוֹעַ; ſed ſolent hæc, uti diximus, contrahi in שָׁמַע, ut & Imperativus שְׁמוֹעַ in שְׁמַע, & Futurum אֶשְׁמוֹעַ in אֶשְׁמַע.

Atque hæ Regulæ in ſequentibus etiam Verbis obſervandæ ſunt, nec opus eſt prolixiùs hæc explicare. Hoc tantùm addo, quòd Eſaiæ cap. 19. ℣. 6. habetur הֶאֱזִינִיחוּ pro הַזְנִיחוּ vel הֶזְנִיחוּ *fiet, ut retro abjiciantur*, quæ forma Paſſivi Verbi derivati num hujus Conjugationis ſit propria, an omnibus communis, & pro חָפַקַד ſumere liceat הָאָפְקִיד, ut pro הָזְנַח & הָאֲזִינַח, הָשְׁמַע & הָאֶשְׁמִיעַ dubito.

CAP. XXV.

De Verbis quintæ Conjugationis.

VErba, quæ primam literam quieſcentem habent י, eandem ſæpe negligunt, vel in ו mutant. Nempe Verba ſimplicia activa pro infinitivis יָשַׁב, יָשֵׁב & יָשׁוֹב, vel יָשֹׁב ſæpe habent שַׁב, שֵׁב, & שֹׁב, imò, addito ח, vel ת paragogico, י ſemper negligitur, fitque pro יָשְׁבָה יָשָׁח, & pro יָשְׁבָת יָשָׁת. In Præterito autem י ſemper retinetur, in Imperativo negligitur plerumque, & denique in Futuro vel quieſcit, vel negligitur. Ex. gr. ex formulis יָשַׁב, & יָשֵׁב formatur Imperativus שַׁב, & שֵׁב. Quare in hoc etiam à Verbis primæ Conjugationis differunt, quòd horum Imperativus non formetur ex Infinitivo יָשַׁב, quod forte propterea factum eſt, ne confunderentur cum Verbis, quorum media radicalis eſt ו, de quibus ſuo loco dicemus. Hæc Verba igitur in Imperativo conjugantur hoc modo.

Imperativus.			*Futurum.*		
f. ſ.	m.		f.	ſ.	m.
שְׁבִי	שַׁב		תֵּשְׁבִי	אֵשַׁב	אֵשֵׁב 1.
	vel			תֵּשַׁב vel	תֵּשֵׁב 2.
	שֵׁב			&c.	
	vel		vel cum ׳ quieſcente.		
pl. שְׁבְנָה	שְׁבָה	שְׁבוּ	תֵּשֵׁבְנָה	תֵּשַׁבְנָה	תֵּשְׁבוּ

&c.

Accentus athnagh, & ſilukh mutant hujus Imperativi : in ֑, fitque tum loco שְׁבִי שְׁבָה, & שְׁבוּ, שְׁבָה, שְׁבִי, & שְׁבוּ.

Porrò, quamvis in Bibliis non reperiatur Imperativus יְשַׁב, יַשֵּׁב, in uſu tamen fuiſſe credo, & ex eo formatam eſſe Futuri formam אֵשֵׁב & אֵשַׁב. Nam Verbum יָרֵא, compoſitum ſcilicet ex hâc, & ſecundâ Conjugatione, Imperativum habet יְרָא *time.* Sic ex יָכַל, *fac poſſis*, mutato ׳ in ו formatur Futurum אוּכַל, תּוּכַל, יוּכַל &c. quod in aliis non credo licere, ne confundantur cum futuro Paſſivi Verbi reciproci, quo Verbum יָכוֹל caret.

Verba deinde Paſſiva ׳ in ו mutant, habentque in Infinitivo הוּשֵׁב pro הִישֵׁב, &, ni fallor, pro נִישַׁב, נוּשַׁב, ex quo Præteritum 3. נוּשַׁב 2. נוּשַׁבְתָּ &c. ut ex Infinitivo הוּשֵׁב Imperat. formatur.

fœm.	maſc.	
הוּשְׁבִי	הוּשֵׁב	2. ſing.
הוּשֵׁבְנָה	הוּשְׁבוּ	2. plur.

& Futurum 1. אוּשֵׁב, 2. תּוּשֵׁב, &c.

Intenſiva deinde tam Activa, quàm Paſſiva cum Verbis primæ Conjugationis omninò conveniunt. Nam & ׳ retinent, nec unquam quieſcit, niſi Paſſivum characteriſticam habeat נ, (quæ, ut cap. 17. diximus, Verbo intenſivo Paſſivo præfigi etiam ſolet) nam tum etiam mutatur ׳ in ו, ut נוֹלְדוּ pro יָלְדוּ & נוֹלַד pro יָלַד Deinde Activi Futurum poteſt etiam contrahi, & pro יְשַׁב

ſcribi יַשֵּׁב, & יַבֵּשׁ pro יְיַבֵּשׁ. In Derivatis autem vel quieſcit, vel in ו, quod plerumque fit, mutatur. Nam in Infinitivo habent הוֹשִׁיב pro הַיְשִׁיב, הוֹשֵׁב vel הֵישֵׁב pro הַיְשֵׁב.

Ex primâ autem הוֹשִׁיב *formatur Præteritum.*		*Ex ſecunda* הוֹשֵׁב & הֵישֵׁב *formatur Imperativus.*	
f. ſ.	m.	f.	m.
הוֹשִׁיבָה	הוֹשִׁיב 3.	הֵישִׁיבִי & הוֹשִׁיבִי	הוֹשֵׁב הוֹשִׁיב
הוֹשַׁבְתְּ	הוֹשַׁבְתָּ 2.	הוֹשִׁיבוּ הוֹשֵׁבְנָה	
&c.			

Ubi י vel quieſcit, vel in ו mutatur.

Futuri denique terminatio in his, ut in Verbis primæ Conjugationis tam ghirek, quàm tſere eſt; י autem, ut in Imperativo, vel quieſcit, vel in ו mutatur, unde formulas habet ſequentes הֵוֹשֵׁב & הוֹשִׁיב fœm. הוֹשִׁיבִי &c.

Futurum. 1.		2.		3.		4.	
f.	m.	f.	m.	f.	m.		
	אוֹשֵׁב 1.		אוֹשִׁיב 1.		אֵישֵׁב 1.		אֵישִׁיב
תּוֹשִׁיבִי	תּוֹשֵׁב 2.	תּוֹשִׁיבִי	תּוֹשִׁיב 2.	תֵּישִׁיבִי	תֵּישֵׁב 2.	תֵּישִׁיבִי	תֵּישִׁיב
תּוֹשֵׁב	יוֹשֵׁב	&c.		&c.		&c.	
&c.							

Atque hîc apprimè notandum, quòd in his non neceſſe ſit, Verbi characteriſticam propter characteriſticam temporis excludere; ſed ad libitum eandem in primâ, & ſecundâ formulâ vel retinere, vel omittere, & in tertiâ, & quartâ pro eâ י ſumere licet. Nempe loco אוֹשֵׁב, תּוֹשֵׁב, יוֹשֵׁב ſcribere licet אֲהוֹשֵׁב, תְּהוֹשֵׁב, יְהוֹשֵׁב &c. & loco אֵישֵׁב, תֵּישֵׁב, יֵישֵׁב ſcribere אֲיֵשֵׁב, תְּיֵשֵׁב, יְיֵשֵׁב &c. mutando ſcilicet characteriſticam ה in י. Sic etiam pro אוֹשִׁיב & אֵישִׁיב regulariter ſcribitur אֲהוֹשִׁיב & אֲיֵשִׁיב.

Deinde notandum Verbum derivativum ex יָשַׁר *rectum eſſe*

retinere plerumque י in Infinitivo, Imperativo & Futuro; atque in his cum Verbis primæ convenire. Habet enim Infinitivum חַיְשֵׁר, Imperativum f. הַיְשִׁירִי m. הַיְשֵׁר, & Futurum 1. אַיְשֵׁר 2. תַּיְשֵׁר 3. יַיְשֵׁר &c.

Deinde derivatum ex יָצָא *exire* similiter etiam videtur, quòd י retinuerit, quandoquidem Scribæ Gen. cap. 8. ℣. 17. Imperativum utrumque הוֹצֵא & הַיְצֵא admiserint. Quod an his duobus tantùm singulare fuerit, dubito. Hæc de Verbo derivato activo.

Passivum י in ו mutat, vel ipsum negligit. Ejus enim Infinitivi formulæ sunt הוּשַׁב & הֻשַּׁב vel הוּשְׁבַת & הֻשְּׁבַת Præteritum 1. m. הוּשַׁב f. הוּשְׁבָה 2. הוּשַׁבְתָּ, &c. vel 1. הֻשַּׁב 2. הֻשַּׁבְתָּ Imperativus m. הוּשַׁב f. הוּשְׁבִי &c. Futurum. 1. אוּשַׁב 2. m. תּוּשַׁב f. תּוּשְׁבִי &c.

Reciproca præterea hujus Conjugationis Verba activa vel י retinent, & cum Verbis primæ planè conveniunt, vel ipsum in ו mutant. Nam Infinitivum habent הִתְיַשֵּׁב & הִתְוַשֵּׁב, nec præter hoc aliud habent, in quo à Verbis primæ differant.

Passiva denique, quæ characteristicam habent נ, & ת per dageſch compensare solent, (quam formam reciproca Passiva præter alias habere ostendimus cap. 21.) י in ו mutant, ut וְתִוַּסְרוּ *& dabunt se disciplinandum* Ezech 23. 48. Reliquarum verò formularum, nempe נִתְיַשֵּׁב, הֻתְיַשֵּׁב &c. nullæ, quòd sciam, exstant, nec tamen ideo reprobandæ.

Cæterùm hîc notandum venit, quædam esse Verba, quorum prima tam est י, quàm נ, ut יָקַשׁ *implicare laqueo*, cujus prima loco י sæpe est נ, habetque pro יָקַשׁ, נָקַשׁ. Cùm autem Verba, quorum prima est נ plerumque (ut infrà ostendam) defectiva sint, hinc fit, ut Verba hujus Conjugationis defectiva Verba aliquando imitari videantur. Alia deinde hujus rei causa, & quæ hîc apprimè notanda est, quòd scilicet literæ unius

thematis non rarò transponantur, ut חָחַר & חָרַת *fodere*, בָּשַׁב & כָּבַשׁ *agnus*. Atque hæc transpoſitio in Verbis hujus Conjugationis ſæpius obſervatur, ut יָעַף & עָיַף *laſſum fieri*, יָצַר & צָיַר *formam dare*; unde fit, ut Verba hujus Verba ſextæ Conjugationis, quibus quieſcens media plerumque deficit, imitentur. Nam transpoſito י, ex יָצַר fit, ut diximus, צָיַר cujus Infinitivus צָיוֹר contrahitur in צוֹר, in formam ſcilicet Infinitivi ſextæ Conjugationis, ſic יָגֹר *timere*, transpoſito י, & eo in ו, ut ſupra, mutato Infinitivum habet גּוֹר, & יָבוֹשׁ *erubeſcere*. Infinitivum etiam habet בּוֹשׁ. Hinc etiam propter eandem cauſam יָצַק, יָצַג, & alia, quorum prima eſt י, modò hanc, modò ſextam Conjugationem (de quâ infrà) ex analogiâ linguæ ſequuntur.

CAP. XXVI.

De Verbis compoſitis ex hâc quintâ & tribus præcedentibus Conjugationibus.

VErba compoſita, de quibus hîc pauca monere volui, illa ſunt, quorum prima eſt י, & tertia א vel ה aut ע. Sed quoniam eorum conjugandi modus ex præcedentibus facilè cognoſcitur, de iis ex profeſſo agere, & Conjugationum numerum augere ſuperfluum omninò judicavi, pauca tamen de eisdem monere operæ pretium duxi.

Quæ in א deſinunt, duo tantùm novimus, nempe יָצָא *exire*, & יָרֵא *timere*, quæ propter quieſcentem א ultimam longam, ut Verba ſecundæ Conjugationis, ſemper habent, in reliquis autem יָצָא cum Verbis quintæ convenit, niſi quòd Infinitivum loco צֵאת habeat צֵאת. Verbum præterea יָרֵא in Activo ſimplici retinet ſemper י, nec niſi in futuro quieſcit; nam Infinitivus, & Imperativus habet יְרָא & יְרֹא & cum ה paragogico יְרָאָה. At Futurum 1. אִירָא 2. תִּירָא 3. יִירָא.

Quæ verò in ה desinunt, mutant, ut Verba secundæ, ה vel in י, vel in ו, & eodem modo terminantur. Ad literam Jod quod attinet, ea in activo simplici quiescit quidem in futuro, vel in ו mutatur: Sed nunquam negligitur. Ex. gr. יָפֶה, יָפֵה, יָפוֹת, &c. *pulcrum esse*, habet in Imperativo יְפֵה & Futuro. 1. masc. אִיפֶה 2. תִּיפֶה, fem. תִּיפִי &c. Sublato ה autem habet 1. אִיף 2. תִּיף 3. יִיף &c. At יָרָה projicere habet Imperativum יְרֵה, cujus י in Futuro mutatur in ו, fitque אוֹרֶה 2. תּוֹרֶה 3. יוֹרֶה, & sublato ה fit אוֹר, תּוֹר, יוֹר &c. Reliqua autem Verba, nempe passivum, derivatum, & reciprocum, paradigma quintæ sequuntur.

Quæ denique in ה vel ע desinunt, paradigmata quartæ, & quintæ Conjugationis sequuntur. Ex. gr. יָדַע יְדַע *scire* contrahuntur in יָדַע & sublato י fit יְדַע, דַּע, דְּעַ. Hinc Imperativus דַּע *scito*, & Futur. אֵדַע, תֵּדַע, & cum ה paragogico אֵדְעָה. Porrò Passivum simplex Infinitivum habet נוֹדַע & הִוָּדַע. Relativum Activum הוֹדִיעַ & הוֹדַע, & Passivum הוּדַע. Reciprocum denique Activum הִתְוַדַּע & Passivum נִתְוַדַּע הָתְוַדַּע &c. Hæc sunt quæ de his notare susceperam.

CAP. XXVII.

De Verbis sextæ Conjugationis.

QUæ mediam quiescentem habent א, י vel ו, eandem plerumque abjiciunt. Intellige quando reverâ quiescunt, ut קָאַם *surgere*, שׁוּב *reverti*, גִּיל *lætari*, aliàs retinentur semper, ut שָׁאוֹל *petere*, עָוַת *depravari*, אָיַב *inimicari*, &c. Deinde, quoniam ea, quæ mediam quiescentem א habent, illam ut plurimum in ו mutent, & præter tria, aut quatuor nulla reperiantur, de quibus constet mediam א habuisse, ideò Grammatici mediam quiescentem habentium duo genera agnoscunt, unum

ſcilicet eorum, quæ mediam ו, & alterum eorum quæ mediam י habent.

Cæterùm קָאַם *ſurrexit*, & רָאַם *altum eſſe*, quia non niſi ſemel in Scripturâ occurrunt, ut & אָרַשׁ *triturare*, cujus א (quòd ſæpe fieri oſtendimus) transpoſitum eſt, ut anomala notant. Verùm enimverò, tam quæ א, quàm quæ י mediam habent, ſolent eandem in ו mutare. Nam ſicut loco קָאַם uſurpatur קוּם *ſurgere*, ſic loco שִׂישׂ *gaudere*, שׂוּשׂ & loco לִין *noctare*, לוּן &c. ſæpe uſurpatur; & hinc factum, ut hæc tria quieſcentium genera ad unum referre non dubitaverim; præſertim quia eorum conjugandi ratio eadem eſt. Nempe Verbum Activum ſimplex Infinitivi formulas ut plurimùm habet קוֹם, & קוּם, vel neglecto ו, קָם, & קָם. Cum א enim rariſſimè reperitur, & quæ י habent ut שִׂישׂ, לִין &c. idem in ו ſæpe mutari oſtendimus. In præterito autem abjicitur ut plurimùm quieſcens; ejus enim communis forma eſt:

f.	m.	
קָמָה	קָם	3. ſing.
קַמְתְּ	קַמְתָּ	2.
	קַמְתִּי	1.
&c. קָמוּ vel	קָמוּ	3. pl.

Poteſt etiam præteritum cum ־, ֵ & gholem loco ־ punctari, ut בֵּז *ſprevit*, אֵר *luxit*, בּוֹשׁ *erubuit*, מֵת *obiit*. Nam quoniam media thematis deficit, punctatur prima iisdem ſyllabis, quibus tertia thematis adhærere ſolet. Atque adeò hæc Verba tot præteriti formulas habent, ac Verba primæ Conjugationis, quarum ſecunda ſyllaba, cui tertia litera thematis adhæret (ut cap. 14. oſtendimus) eſt vel ־, vel ־, vel ֵ, vel ֹ.

Deinde ſicut primæ, ſic etiam hujus Conjugationis Verba mutant in ſecundis, & primis perſonis ־ & ֵ in ־, & gholem retinent. Hoc tantùm hæc ſingulare habent, quòd in tertiâ ſin-

gulari fœminini generis, & in tertiâ plurali non mutant, ut Verba primæ, gholem, nec־, nec - in ſcheva; tametſi accentus non ſit אתנח, neque סִילוּק. Nam, ſi in ſcheva mutaretur, prima thematis in præterito eſſet breviſſima contra communem præteriti ſimplicis uſum.

Solent præterea, quæ mediam habent י, eandem in præterito etiam retinere,, exempli gratiâ רִיב *litigare* præteritum habet 3. רָב 2. רַבְתָּ &c. vel 3. רִיב 2. רִיבוֹתָ f. רִיבוֹת 1. רִיבוֹתִי &c. Sed alii credunt, nec abſque ratione, hanc formam Verbi intenſivi eſſe loco רוֹבֵב (de quo ſtatim); alii autem Verbi reciproci eſſe, & ה, neſcio, quâ de causâ, omitti.

Imperativus Infinitivi omnes habet formulas, nempe:

f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.	f.	m.
קוּמִי	קוּמוּ pl.	קוּם	קוּמִי f.	vel קוֹם	קוּמִי	vel קֹם	קִמִי	vel קֹם	קִמִי
				&c.		&c.		&c.	

Atque hinc futuri formulæ אָקוּם & אָקֻם vel אָקוֹם & אָקֹם.

Et his omnibus Imperativi & Futuri formulis ה paragogicum eleganter additur, ut קוּמָה *ſurge*, שׁוּבָה *revertere*, אָקוּמָה *ſurgam*, &c.

Paſſivum Activi formam קוֹם ſervat, & הָפְקַד habet הָקוֹם, & pro נִפְקוֹד habuiſſe credo נָקוֹם; unde

Præteritum.			*Imperativus.*		*Futurum.*		
f.		m.	f.	m.	f.	m.	
נָקוֹמָה	ſ.	נָקוֹם 3.	הָקוֹמִי	הָקוֹם 1.		אָקוֹם 1.	ſ.
נְקוֹמוֹת		נָקוֹמוֹתָ 2.	הָקוֹמְנָה	הָקוֹמוּ pl.	תָּקוֹם	תָּקוֹמִי 2.	
		נָקוֹמוֹתִי 1.			יָקוֹם	תָּקוֹם 3.	
	pl.	נָקוֹמוּ 3.			&c. נָקוֹם	1.	pl.
	תֶּן	נְקוֹמוֹתֶם 2.				תָּקוֹמוּ 2.	
		נָקוֹמוּנוּ 1.					

Verbum intenſivum mediam א, utpote gutturalem, duplicare nequit; poſſet vocali longâ compenſari; verùm quoniam

ut plurimùm negligitur, ut etiam ו & י; ideo hujus Conjugationis Verba rarò ſecundam, ſed plerumque tertiam duplicant. Fit igitur ex קוֹם *ſurgere*, קוֹמֵם *erigere*; unde præteriti 3. m. קוֹמֵם f. קוֹמְמָה 2. m. קוֹמַמְתָּ f. קוֹמַמְתְּ &c. & Imperativi m. קוֹמֵם f. קוֹמְמִי &c. & denique futuri 1. אֲקוֹמֵם. 2. תְּקוֹמֵם f. תְּקוֹמְמִי &c.

Hujus autem Paſſivum ſolo pathagh ab Activo diſtinguitur. Fit ſcilicet ex Activo קוֹמֵם Paſſivum קוֹמַם *erigi*. Unde Præteriti 3. m. קוֹמַם f. קוֹמְמָה, 2. קוֹמַמְתָּ & Futuri 1. אֲקוֹמַם 2. תְּקוֹמַם f. תְּקוֹמְמִי. Atque hic communis fuit apud priſcos modus hujus Conjugationis Verba intenſiva conjugandi. At poſteri ex חוֹב *debere* vel *debitum* intenſivum fecerunt חִיֵּב (forte ne confunderetur cum חוֹבֵב *diligere*) & ex קוֹם fecerunt קִיֵּם *firmavit*, *ſtabilivit*, *præſtitit*; & ad hunc modum alia.

Solet dein non rarò prima thematis duplicari, ut כִּלְכֵּל ex כוּל. Sed de his vide cap. 31.

Præter has aliam hujus Conjugationis formulam intenſivis quidam tribuunt, nempe 3. קִים 2. קִימוֹתָ f. קִימוֹת 1. קִימוֹתִי &c. nec à vero aberrare videntur.

Verba præterea derivata quieſcentem mediam negligunt, habentque Infinitivum חָקֵק, חָקִים & חֲקִים; in præterito autem terminationem Activi ſimplicis, vel (quod frequentiùs in Bibliis obſervatur) Paſſivi imitantur. Eſt enim

Præteritum.

	m.		f.
3.	חֵקִים	vel	חֵקִימָה ſing.
2.	חֲקִימוֹתָ		חֲקִימוֹת
1.	חֲקִימוֹתִי		
3.	חֵקִימוּ	pl.	
2.	חֲקִימוֹתֶם		תֶן
1.	חֲקִימוֹנוּ		

	m.		f.
3.	חֵקִים		חֵקִימָה
2.	חֲקַמְתָּ		חֲקַמְתְּ
1.	חֲקַמְתִּי	&c.	

Imperativus.

m.		f.
חָקֵם	vel חָקִים ſing.	חָקִימִי
חָקִימוּ	plur.	חָקֵמְנָה

Et hinc Futurum. 1.

f.	m.	
	אָקֹם	1.
תָּקְמִי	תָּקֹם	2.
תָּקֹם	יָקֹם	3.
	&c.	

Et ſecundum.

f.	m.	
	אָקֵם	1. ſing.
תָּקְמִי	תָּקֵם	2.
תָּקֵם	יָקֵם	3.
	&c. נָקֵם	pl.
	תָּקֵמוּ	
	&c.	

At tranſlato accentu ad primam mutatur ֹ in ֵ, nempe אָקֵם, תָּקֵם &c.

Paſſivum neglectâ etiam quieſcente Infinitivum habet הוּקַם & הוּקֵם vel הָקַם & הָקֵם & Præteritum 3. הוּקַם 2. m. הוּקַמְתָּ f. הוּקַמְתְּ vel 3. הָקַם 2. m. הָקַמְתָּ & ſic porrò; cum quo etiam Futurum convenit. Eſt enim vel 1. אוּקַם 2. m. תּוּקַם f. תּוּקְמִי &c. vel 1. הָקַם 2. תָּקַם &c.

Reciprocum denique formatur, ut in reliquis Conjugationibus, à ſuo intenſivo קוֹמֵם, eidem ſcilicet ſyllabam הִתְ præponendo, & tametſi hujus Conjugationis intenſivum nunquam in -, ſed ſemper in ֹ deſinit, reciprocum tamen tam in ֵ, quàm - terminatur. Nempe Infinitivus הִתְקוֹמֵם & הִתְקוֹמֵם, Præteritum 3. m. הִתְקוֹמֵם f. הִתְקוֹמְמָה &c. Imperat. הִתְקוֹמֵם, Futurum אֶתְקוֹמֵם &c. Nec aliud in his notandum, quod cum Verbis primæ commune non habeant.

Cæterùm Verba compoſita ex hâc, & tertiâ Conjugatione nulla dantur. Nam quæ mediam וֹ vel יֹ, & tertiam ה habent, eorum media non quieſcit, ut נָוָה *nere*, לָוָה *mutuò accipere*, הָיָה *eſſe*, &c.

Quæ ultimam habent א, ſunt tantùm בּוֹא *venire*, & נוֹא *diſplicentiam habere*, quorum Activum ſimplex in Præterito ſemper propter quieſcens א retinet ֶ, ſicuti מָצָא, & Imperati-

vus gholem, nempe m. ſ. בּוֹא f. בָּוֹאִי & בֹּאִי m. p. בּוֹאוּ & בֹּאוּ f. בָּאָנָה & בֹּאָתָה, Futurum præter 1. אָבוֹא 2. תָּבוֹא f. תָּבֹאִי &c. habet fœm. 1. אָבֹאָה 2. תָּבֹאתִי 3. תָּבֹאתָה. Paſſivo ſimplici & intenſivo Activo & Paſſivo caret utrumque.

Reciprocum terminatur plerumque ut מָצָא; nempe præteritum Activi 3. m. הֵבִיא f. הֵבִיאָה 2. הֵבֵאתָ f. הֵבֵאתְ 1. הֵבֵאתִי &c. Sed non rarò etiam habet 3. הֵבִיא 2. הֲבִיאוֹתָ f. הֲבִיאוֹת ut חֻקִּים, חֻקִּימוֹתָ &c. Paſſivum autem 1. הוּבָא 2. הוּבָאתָ &c. Reciproco denique utrumque, nempe tam בּוֹא, quàm נוֹא caret. Cæterùm circa illa, quorum tertia eſt ח vel ע, obſervanda tantùm ſunt, quæ cap. 24. dicta ſunt.

CAP. XXVIII.

De Verbis ſeptimæ Conjugationis.

DIximus ſuprà cap. 2. & 3. gutturales nunquam duplicari, ſed ejus loco præcedentem ſyllabam ex brevi in longam mutari. Deinde eaſdem rarò ſcheva corripiendum, & nunquam pronunciandum habere, ſed ejus loco unum ex tribus compoſitis uſurpari. Atque hæc circa hujus, & ſequentis Conjugationis Verba potiſſimùm obſervanda ſunt, & præterea, quòd poſt ſcheva compoſitum nunquam ſcheva ſimplex ſequatur: nam tum ambo eſſent pronuncianda, quod per ea, quæ cap. 3. dicta ſunt, fieri nequit.

Eſto horum paradigma אָזַר *cingere*. Cujus Infinitivi formulæ ſunt: 1. אָזֹר 2. אָזַר 3. אָזוֹר & 4. אֵזוֹר.

Præteritum.			*Imperativus.*	
f.	m.			m.
אָזְרָה	אָזַר	3. f.	אִזְרִי	ſ. אְזֹר
אָזַרְתְּ	אָזַרְתָּ	2.	אִזְרְנָה	אִזְרוּ pl.

Futurum.

	f.		m.	
cum ה paragog.	אֶאֱזְרָה	&	אֶאֱזֹר	1. sing.
	תַּאַזְרִי		תַּאֲזֹר	2.
	vel		vel	
	תַּאֲזֹרִי		תֶּאֱזֹר	
		&c.	נֶאֱזֹר	
	תֶּאֱזֹרְנָה	pl.	תֶּאֱזְרוּ	
		&c.		

Solet tamen non rarò in futuro א quiescere, & in primâ personâ negligi; sed tum in - terminatur, ut אֹמַר *dicam*, תֹּאמַר *dices*, f. תֹּאמְרִי &c.

Deinde ה in futuro ְ corripiendum habere potest, ut תַּחְפֹּץ *voles*. Atque hîc ad evitandum, ne duo schevata in initio dictionis occurrant, non mutatur primum, ut aliàs solet, in ghirek; sed in eandem vocalem, ex quâ : componitur.

Passivum simplex Infinitivi formulas habet הֵאָזֹר, הֵאָזֵר, נֶאֱזֹר & נֶאֱזַר Unde

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
נֶאֱזְרָה	נֶאֱזַר 1. sing.	הֵאָזְרִי	הֵאָזֵר sing.		אֵאָזֵר 1.
נֶאֱזַרְתְּ	נֶאֱזַרְתָּ 2.	&c.		תֵּאָזְרִי	תֵּאָזֵר 2.
&c.				&c.	

Ex נֶאֱזְרָה, quando accentus est athnagh, vel silukh fit נֶאֱזָרָה vel נֶאֱזָרָה cum א quiescente, & ad hunc modum pro נֶאֱזְרוּ fit נֶאֱזָרוּ.

Intensivum tam Activum, quàm Passivum nihil singulare habet notandum. Derivatum verò activum Infinitivi formulas habet הֶאֱזִיר & הַאֲזֵר & הֶאזִיר.

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
הֶאֱזִירָה sing.	הֶאֱזִיר 3.		הַאֲזֵר		אַאֲזִיר 1.
רְתְּ	הֶאֱזַרְתָּ 2.	הַאֲזִירִי	&	תַּאֲזִירִי	תַּאֲזִיר 2.
&c.			הַאֲזִיר	vel	
		הַאֲזִירוּ	הַאֲזִירוּ		אַאֲזֵר 1.
		הַאֲזִרְנָה		&c.	תַּאֲזֵר 2.

Quiescit hîc etiam in futuro sæpe א, fitque 1. אוֹיִר vel אַזִיר vel אַזֵר. 2. תּוֹיִר vel תַּזִיר &c.

Passivum Infinitivum habet הָאֳזַר : Unde

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
	m.	f.	m.	f.	m.
הָאֳזְרָה	הָאֳזַר 3.		הָאֳזַר		אָאֳזַר 1.
רְתְּ	הָאֳזַרְתָּ	הָאֳזָרִי	&	תָּאֳזָרִי	תָּאֳזַר 2.
&c.			הָאֳזַר	&c.	
		הָאֳזָרְנָה	הָאֳזְרוּ		

Reciprocum, tam Activum, quàm Passivum nihil singulare notandum habet. Denique modus Verba composita (ex hâc scilicet & præcedentibus) conjugandi, facilè unusquisque ex jam traditis noscere potest.

CAP. XXIX.

De Verbis octavæ Conjugationis.

CIrca hæc ea præcipuè notanda sunt, quæ cap. præcedenti notavimus, nec opus est eadem exemplis illustrare; in hoc tamen potissimùm distinguuntur, quòd eorum Intensiva puncto dagesch omninò careant, hoc est, loco puncti dagesch, quod admittere nequeunt, non solent vocalem præcedentem brevem in longam mutare. Solent aliàs Verba Intensiva me-

diam, ut diximus, thematis duplicare, vel quando id fieri nequit, antecedentem brevem in longam mutare, ut בֵּרֵךְ pro בֵּרַךְ, & אֲבָרֵךְ pro אֲבָרֵךְ. Sed hujus (inquam) Conjugationis Verba nec mediam duplicare poſſunt, nec præcedentem ſyllabam mutare propterea ſolent. Nam שָׂחַק *ludere* intenſivum habet שִׂחֵק *illudere*, & בָּעַר *ardere* habet בִּעֵר *incendere*, & טָהַר, טִהֵר *mundare*, כָּהַן *adminiſtrare*, vel *officium ſacerdotis exercere*, נָאַץ *irritare*. Pleraque tamen, quæ א habent, ſyllabam mutant in longam, ut בָּאַר *explicare*, מָאֵן *nolle*, תָּאַב *averſari*, & ſic alia. Quæ denique circa Verba, ex hâc, & præcedentibus Conjugationibus compoſita, notanda ſunt, ex præcedentibus facilè colliguntur.

CAP. XXX.

De Verbis Defectivis.

PEr Verba Defectiva illa intelligo, quibus una thematis deficere ſolet, ut ſunt Verba ſecundæ, & tertiæ Conjugationis, vel illa, quorum prima eſt י, vel נ, vel quorum media eſt א, vel נ, vel י, vel denique quorum ſecunda, & tertia eadem eſt litera. De Verbis primæ, & ſecundæ Conjugationis, deque iis, quorum prima י, vel quorum media א, vel י eſt, egimus capp. 22. 23. 25. 26. & 27. Supereſt ut de reliquis duobus Defectivorum generibus agam, & primò de iis, quorum prima eſt נ. Horum, inquam, plurima, non omnia נ quibuſdam in locis vel omittunt, vel retinent; ſed, quando fieri poteſt, puncto dageſch compenſatur, hoc eſt, ratione ſcripturæ tantùm, non autem vocis Defectiva ſunt. Non, inquam, propterea, tametſi una ſyllaba, aliquando deficiat. Nam Verba monoſyllaba, modò nulla thematis litera deficiat, non ſolent defectiva, ut nec etiam polyſyllaba, ut יָדַע redundantia appellari.

Horum Paradigma ſit Verbum primæ Conjugationis נָגַשׁ

appropinquare, cujus Infinitivi ſimplicis forma etiam eſt גַּשׁ, & cum ה paragogico גָּשָׁה, cujus regimen eſt גָּשַׁת.

Præteritum analogum ſemper eſt.

	Imperativus.			*Futurum.*	
	f.	m.		f. m.	
	גְּשִׁי & גְּשִׁי	גַּשׁ & גֵּשׁ	גֵּשׁ ſing.	אֶגַּשׁ	1.
	גַּשְׁנָה	גְּשׁוּ	pl.	תִּגַּשׁ תִּגְּשִׁי	2.

Et cum ה paragogico אֶגְּשָׁה, & cum accentu athnagh, vel ſilukh אֶגְּשָׁה.

Verbum נָתַן *dare*, *concedere*, pro תֵּנָת habet תֵּת, & Imperativum תֵּן *da*; unde futurum אֶתֵּן, תִּתֵּן, &c.

Secundæ Conjugationis נָשָׂא *ferre*, *tollere*, Verbum נָגַשׁ imitatur.

Quæ tertiæ ſunt Conjugationis, Activum ſimplex præter futurum analogum habent, ut נָטָה, vel נָטוֹת &c. *tendere*, *inclinare*, cujus Imperativus eſt נְטֵה: at futurum אֶטֶּה &c. & ſublato ה fit אֶט, תֶּט, יֶט &c.

Verba deinde quartæ imitantur paradigma primæ, ut נָפַח *ſufflare* פַּח & cum ה paragogico פָּחָה & cum ת פַּחַת.

At ſextæ analoga ſemper ſunt, ut & Verba octavæ Conjugationis, excepto Chaldaico נָחַת *deſcendere*, de quo tamen dubito.

Paſſivum ſimplex analogum eſt, niſi quòd in præterito propter נ characteriſticum נ thematis omittatur, ipſum per dageſch compenſando, ut נִגַּשׁ pro נִנְגַּשׁ. Sed hoc analogum eſſe ex iis, quæ cap. 15. diximus, patet.

Verbum deinde Intenſivum tam Activum, quàm Paſſivum analogum ſemper eſt; at derivatum pro הִנְגִּישׁ, הַנְגֵּשׁ & הַנְגִּישׁ habet הִגִּישׁ, הַגֵּשׁ & הַגִּישׁ. Unde

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
הִגִּישָׁה	הִגִּישׁ 3.	הַגִּישִׁי	הַגֵּשׁ & הַגִּישׁ	אַגִּישׁ & אַגִּישׁ	1.
הִגַּשְׁתְּ	הִגַּשְׁתָּ 2.	הַגִּישׁוּ הַגִּשְׁנָה	pl.	תַּגִּישִׁי	תַּגִּישׁ 2.
&c.	הִגַּשְׁתִּי 1.			תַּגִּישׁ	יַגִּישׁ 3.
				&c.	

Sic Verbum tertiæ Conjugationis נָטָה derivatum habet הִטָּה, הַטֵּה & הַטּוֹת, unde præteritum הִטָּה f. הִטִּיתָה 2. הִטִּיתָ, & Imperativus הַטֵּה, & futurum אַטֶּה 2. תַּטֶּה f. תַּטִּי &c. vel ſublato ה fit אַט, יִט &c. Sic etiam quartæ Conjugationis נָסַע, *caſtra movere* reciprocum habet הִסַּע, vel contractè הַסַּע, unde futurum אֶסַּע, אַסַּע &c

Cæterùm notandum, Verbum derivatum multò frequentiùs carere נ, quàm ſimplex, exceptis Verbis ſextæ, & octavæ Conjugationis, quæ, ut diximus, analoga ſemper ſunt. Derivatum Paſſivum ſuum Activum habet, vel Infinitivum הִנָּשׂ, vel הִנַּשׂ. Unde

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.		
הִנָּשָׂה	הִנַּשׂ 3.	הִנָּשִׂי	הִנָּשֵׂא	אִנָּשׂ	1.
&c.	הִנַּשְׂתָּ 2.	&c.		תִּנָּשׂ תִּנָּשִׂי	
				&c.	

Reciprocum tam Activum, quàm Paſſivum analogum eſt.

Denique Verbum לָקַח *accipere* huc referendum eſt, quòd ſolùm hoc paradigma imitatur. Reliqua enim omnia, quorum prima thematis eſt ל, analoga ſunt.

CAP. XXXI.

De altero Defectivorum genere.

QUæ ſecundam, & tertiam eandem habent literam, ſolent non rarò unam amittere. Ex.gr. סָבַב *circuire* Infinitivum frequentiùs habet סַב, vel ablato accentu סָב cum - ghatuf; habet præterea non rarò סוּב & סַב, ut יָרֹן־יָחַד *cum cantant ſimul.* Hinc Præteritum loco סָבַב frequenter habet.

Præteritum.		*Imperativus* pro סָבַב		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
סַבָּה fing	3. סַב	סֹבִּי	סוֹב fing.	fing.	1. אָסוֹב
סַבּוֹת	2. סַבּוֹת	סְבֻבְנָה	סוֹבוּ plur.	תָּסוֹבִּי	2. תָּסוֹב
	1. סַבּוֹתִי	סַבִּי vel	סַב	תָּסוֹב	3. יָסוֹב
pl.	3. סַבּוּ	סַבֶּנָה vel	סַבּוּ		1. נָסוֹב
תֵּן	2. סַבּוֹתֶם	סוֹבִי	סוֹב	תְּסֻבֶּינָה	2. תָּסוֹבּוּ
	1. סַבּוֹתָיו	סוֹבֶנָה	סוֹבוּ		3. יָסוֹבּוּ

Tertia perſona præteriti tam ſingularis, quàm pluralis poteſt loco - habere gholem, ut סַב pl. סַבּוּ; deinde ו non rarò ubique negligitur, fitque סַבּוֹת, סַב, אָסַב pro סוֹב סַבּוֹת & אָסוֹב. Futurum præterea convenit ſæpè cum futuro Verborum, quorum prima eſt נ, nempe pro אָסוֹב, תָּסוֹב, יָסוֹב &c. Habet ſæpe אָסוֹב, תָּסוֹב, יָסוֹב &c. compenſando ſcilicet ſyllabam longam per dageſch. Ex Imperativi formâ denique סוֹב formatur etiam futurum אָסוֹב, תָּסוֹב, יָסוֹב &c.

Paſſivum Infinitivi formulas habet נָסַב, & הָסוֹב, & הָסֹב, vel הָסַב.

Præteritum.			*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.		f.	m.	f.	m.
נָסַבָּה f. sing.	נָסַב 3.		הִסַּבִּי	הִסַּב f.		אֶסַּב 1.
וֹת	נָסַבוֹתָ 2.		הִסַּבְנָה	הִסַּבּוּ pl.	תִּסַּבִּי	תִּסַּב 2.
	נָסַבוֹתִי 1.		vel		&c.	יִסַּב 3.
	נָסַבּוּ 3. pl.		הִסּוֹבִּי	הִסּוֹב		vel
תֶּן	נְסַבּוֹתֶם 2.		הִסֻּבֶּינָה	הִסּוֹבּוּ		אֲסוֹב 1.
	נְסַבּוֹתֶן 1.				תְּסוֹבִּי	תְּסוֹב 2.

Præteritum convenit etiam cum iis, quorum prima eſt נ, fitque pro נָסַב, נָסַבוֹתָ, נָסַב, נָסַבָּתָ: tertia deinde perſona tam ſingularis, quàm pluralis habet etiam tſere vel gholem loco-, nempe נָסֵב vel נָסֹב pro נָסַב & נָסְבִּי, vel נָסְבוּ pro נָסַבִּי & נָסַבּוּ.

Verbum Intenſivum analogum ſæpe eſt, ut כִּתֵּת *contundere*, חִלֵּל *profanare*, & כִּהָה *obtundere*, *cruſtâ tegi*; ſed ſæpiùs primam duplicat, eam literæ geminatæ interponendo, (ut סִכֵּךְ *obtegere* loco סָכַךְ, & גִּלְגֵּל *revolvere* loco גָּלַל) & præcipuè ſi Verba geminantia ſint ſecundæ, tertiæ, vel quartæ Conjugationis, ut מֵאֵטָא Intenſivum Verbi ſecundæ טָאָא *verrere*, & לֵהֵלָה tertiæ לָהָה *fatigari*, & שִׁעֲשַׁע quartæ שָׁעַע *delectari*, *ludere*, & denique תִּעְתַּע ex תָּעַע *illudere* & עֵרְעֵר ex עָרַר *ſolum eſſe*. At plerumque tam Activum, quàm Paſſivum cum Intenſivis ſextæ Conjugationis convenire videntur. Nam, ut ex קוּם fit Activum קוֹמֵם, & Paſſivum קוֹמַם, ſic ex סוֹב fit Intenſivum סוֹבֵב, & ejus Paſſivum סוֹבַב.

Derivatum vix analogum obſervatur; Infinitivum habet ut plurimum הָסֵב, vel הָסַב, & הִסַּב. Hinc

Præteritum הֵסַב vel		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
הֵסִבָּה	הֵסֵב 3. ſ.	הָסֵבִּי	הָסֵב ſ.		אָסֵב 1. ſ.
הֲסִבּוֹת	הֲסִבּוֹתָ 2.	הֲסִבֶּינָה	הָסֵבּוּ pl.	תָּסֵבִּי	תָּסֵב 2.
	הֲסִבּוֹתִי 1.			תָּסֵב	יָסֵב 3.
	הֵסֵבּוּ 3. pl.			pl.	נָסֵב 1.
תֶּן	הֲסִבּוֹתֶם 2.				תָּסֵבּוּ 2.
	הֲסִבּוֹנוּ 1.			תְּסִבֶּינָה	יָסֵבּוּ 3.

Futuri ֶ hic etiam, ut in ſimplici, compenſari ſolet, ſumiturque pro אָסֵב, אַסֵּב: deinde accentu ad primam translato ֵ mutatur in ֶ, ut יָסֶךְ־לָךְ *obtegat te*. Hujus Paſſivum Infinitivum habet חוּסַב, תּוּסֵב, & הֻסַּב, & cum ה paragogico הָסַבָּה, mutando וּ in ֻ ghatuf.

Præteritum.		*Imperativus.*		*Futurum.*	
f.	m.	f.	m.	f.	m.
הוּסַבָּה	הוּסַב 3.	הוּסַבִּי	הוּסַב ſ.		אוּסַב 1.
וֹת	הוּסַבּוֹתָ 2.		&	תּוּסַבִּי	תּוּסַב 2.
	הוּסַבּוֹתִי 1.	הֻסַּבִּי	הֻסַּב	&c.	
&		הוּסַבֶּינָה	הוּסַבּוּ pl.	vel	
הֻסַּבָּה	הֻסַּב				אֻסַּב 1.
&c.				תֻּסַּבִּי	תֻּסַּב 2.
				&c.	

Reciprocum paradigma ſextæ Conjugationis imitatur plerumque, quæ autem ſecundæ, tertiæ, & quartæ Conjugationis ſunt, plerumque de ſuo Intenſivo formantur, ut הִשְׁתַּעְשֵׁעַ *delectare ſe*, הִתְלַהְלֵהַּ *fatigare ſe*, הִתְמַהְמָה *ſe diu detinere*. At שָׁחַח *opprimi*, & כָּהַה *claudi*, *obtundi* paradigma ſextæ ſequuntur.

Atque ex his apparet, Verba hæc Defectiva facilè poſſe confundi, ità ut ſæpè hujuſmodi Defectiva occurrant, de quibus dubites, num eorum thema ſit ſecundæ, vel tertiæ, vel quintæ, vel ſextæ Conjugationis: cujus rei cauſam hîc paucis oſtendam. Nam eâ cognitâ hæc vobis longè clariora fore credo.

Omne Defectivorum genus literam deficientem compenſare ſolet, literam ſecundam, vel tertiam thematis geminando. Ex. gr. בָּוָא ſecundæ Conjugationis eſt, & ſignificat *prædari*; ſed ſæpius א omittitur, ejuſque loco duplicatur media, fitque בָּזַז, vel בּוּז. Sic etiam Verbum ſecundæ Conjugationis זָכָה ſignificat *purum eſſe*; ſed ſæpiùs loco ה duplicatur media, fitque זַכַּךְ; unde fit, ut hoc Verbum jam tertiam Conjugationem, jam geminantia imitetur, ut סְלָה & סִלְסֵל, חָרָה & חַרְחֵר & ut Verba geminantia Infinitivum tertiæ etiam imitentur, ut שַׁמּוֹת *deſolare*, pro שָׁמוֹם vel שׁוּם, חַמּוֹת *calefieri* pro חָמוֹם vel חוּם & ſic alia. Sic etiam Verbum quintæ יָזַם ſignificat *cogitare, deliberare*; ſed ſublato ז, compenſatur per זָמַם, ut & חָמַם, vel חוּם, pro יָחוֹם *calefieri*, & רוֹק pro יָרוֹק *ſpuere*, &c. Unde fit ut Verba hæc geminantia quintam etiam Conjugationem imitentur. Sic Verba ſextæ tertiam thematis geminando pro שׂוֹךְ fit שָׂכַךְ *tegere* & pro מָס *liquefieri* fit מָסַס vel מוּס, & צָר *ligavit* fit צָרַר. Et hinc fit, ut ſextam etiam Conjugationem imitentur, (quâ de re vide etiam, quæ cap. 25. in fine notavimus) & vice versâ illa hæc geminantia, eorum præſertim Intenſiva, quæ etiam non raro primam thematis, ut hæc geminantia ſolent, duplicant. Nam פּוּר Intenſivum habent פּוֹרֵר & פִּרְפֵּר. Atque huc referenda etiam ſunt Defectiva primæ נ. Nam pro נָאַר *exſecrari* fit אָרַר *maledicere*, ut ex נָקַב *pronunciare* fit קָבַב, & ex נָצַל fit צָלַל: unde futuri tertia pluralis fœminina habet תִּצֹּלְנָה & תְּצַלֶּינָה *tinnient*, & ſic pro נָשַׁם fit שָׁמַם *deſolare*, & ad hunc modum alia; unde fit, ut hæc geminantia,

& omnia Defectiva jam hanc, jam aliam Conjugationem imitentur: quod hîc hujus linguæ ſtudioſos monere operæ pretium duxi. Nam his notatis poterunt certâ methodo, & abſque hæſitatione omnia defectivorum Verborum themata inveſtigare.

CAP. XXXII.

De Verbis Deponentibus, & de Verbis Quadratis, & obiter de compoſitione Verborum, Modorum & Temporum.

DEponentia duo, vel tria tantùm dantur ſimplicia, nempe נִשְׁבַּע *jurare*, נִלְחַם *pugnare*, & fortè etiam נִשְׁעַן *fultum eſſe*. Dico expreſsè ſimplicia, nam intenſiva, vel derivata, vel reciproca nulla dantur, quæ formam Paſſivi, & Activi ſignificationem habeant. Et ideò נִשְׁבַּע *jurare*, derivatum habet הִשְׁבִּיעַ *jurare facere*, cujus tam ſignificatio, quàm forma eſt Activa.

Verba præterea, quæ pluribus, quàm tribus, conſtant literis, plura numerantur, quàm ego probare auderem, ut ſunt פַּרְשֵׁז pro פּוֹרֵשׂ *expandens* (vide Jobi 26. ℣. 9.) & יְכַרְסְמֶנָּה pro יִרְמְסֶנָּה *conculcabit eam* (vide Pſalm. 80. ℣. 14.) & מְכֻרְבָּל pro מְחֻגָּר *cinctus*, *indutus* (vide Paral. cap. 15. ℣. antepenult.) Nam hoc ultimum formatum videtur ex nomine Chaldæo כַּרְבְּלְתָּא, quod ſignificat *pallium*, vel *pileum colore rubeum*, vel *galli gallinacei criſtam*. Priora autem vitia exemplarium eſſe, mihi facilè perſuaderem. Nam non niſi ſemel occurrunt, nec ullum primitivum novimus, ex quo deriventur, & Verbum, quod communiter eâ ſignificatione uſurpatur, videntur referre.

Sed his conjecturis omiſſis hoc in genere notemus, nulla obſervari Verba, quæ præter characteriſticas Verbi, Temporis, vel Perſonæ plures, quàm tres literas habeant, niſi in-

tenſiva, quæ ex Nomine aliquo ſubſtantivo, vel adjectivo formantur. (Diximus enim ſupra cap. 16. hæc Verba tam ex Verbo ſimplici, quàm ex Nomine formari.) Ex. gr. ex חֲצֹצְרָה *tuba* fit חִצְצֵר *tubâ clangere*, ut ex חֲמַרְמַר diminutivum ex חָמַר fit חֲמַרְמַר *lutulentus factus eſt*. Sic ex יְפֵיפָה diminutivum ex יָפָה *pulchra*, fit יְפֵיפִיָּה *pulchrior factus es*. Quæ ex monoſyllabis formantur, intenſiva geminantium, vel ſextæ Conjugationis imitantur, קִרְקֵר *parietem demoliri*, quod formatur ex קִיר *paries*, ſicut שֵׁרֵשׁ *eradicare* ex שֹׁרֶשׁ *radix*. Quâ de re vide cap. 16. Sed de his ſatis.

Supereſt, ut, quæ ad Verborum Conjugationem ſpectant, abſolvam, pauca de compoſitis addam. Verba compoſita à Grammaticis vocantur illa, quæ ex duobus Verbis diverſæ Conjugationis, vel ex duobus ejuſdem thematis, vel quæ ex Nomine, Participio, & Verbo componuntur; quibus præterea addere ſolent alia, quæ ſimul duos modos, vel duo tempora exprimunt. Ex. gr. quintæ & ſextæ Conjugationis duo compoſita reperiuntur, nempe הוֹשְׁבוֹתִי, quod componitur ex יָשַׁב, *ſedere*, & שׁוּב *redire*, aliàs deberet eſſe vel הוֹשַׁבְתִּי ex יָשַׁב, vel הֲשִׁבוֹתִי ex שׁוּב: alterum eſt הֵיטִיבוֹתִי quod componitur ex יָטַב, & טוֹב *bene eſſe*, quòd aliàs deberet eſſe vel הֵיטַבְתִּי ex יָטַב, vel הֲטִיבוֹתִי ex טוֹב. Primum duos ſenſus ſimul exprimit, & ambos indicare Propheta voluiſſe videtur; at ſecundum quoquo modo ſumatur idem exprimit; ideoque non dubito, quin nobis alia quintæ & ſextæ Conjugationis Verba ad hunc modum componere liceat.

Sed præter hæc alia Grammatici notant partim ex ignorantiâ, partim exemplarium mendis decepti, ut (Jer. 22. ℣. 24.) אֶתְקָנֶךָּ quod putant compoſitum eſſe ex נָתַק *evellere* & תָּקַן *adaptare*, cum tamen נ ante affixum in futuro non rarò abundet. At (Jer. 15. ℣. 10.) מְקַלְלֻנִי pro מְקַלְלֵנִי ſanè vitium

feſtinantis calami videtur. Et ad hunc modum, ſed maximè ex ignorantiâ plura notant compoſita ex duobus ejuſdem thematis Verbis, ex. gr. נִכַּפֵּר *dabit ſe expiandum*, נִוַּסְרוּ *dabunt ſe diſciplinandum*, & נִשְׁתַּוָּה *æqualis facta eſt*, compoſita eſſe credunt ex Paſſivo ſimplici, & reciproco, quia reciproci Paſſivum planè ignoraverunt, ut jam cap. 21. oſtendimus, ſic יוֹלַדְתִּי, שָׁכַנְתִּי, יוֹשַׁבְתִּי & מָקְנֵנְתִּי compoſita ex Participio, & Præterito abſque ullo fundamento putant. Nam quisnam ipſos docuit Participium non poſſe, ut Præteritum, terminari, & pro יוֹשָׁבְתִּי non poſſe dici יוֹשַׁבְתִּי, at מְשִׁתַּחֲוִיתֶם pro מְשִׁתַּחֲוִים (Ezech. cap. 8. ℣. 16.) vitium ſanè feſtinantis calami videtur. Compoſitum denique ex Præterito, & Futuro notant תָּבֹאתִי pro תָּבֹאִי, nec vident, quòd hujus Futurum ה paragogicum ob additam ſyllabam in ת mutet, ut jam cap. 27. monuimus. Sed nolo ſtudioſos ſimilibus delaſſare, ſed contrà monere, ne de his multùm ſint ſolliciti.

CAP. XXXIII.

De Nomine Participio.

PArticipia Adjectiva ſunt, quæ actionem, vel omne quod Verbo ſignificari ſolet, tanquam rei affectionem, vel modum cum relatione ad tempus exprimunt. Unde fit, ut tot Participiorum, quot Verborum dentur genera, nempe ſimplicia, intenſiva, derivata, & reciproca, eaque tam Activa, quàm Paſſiva.

Formantur autem ex ſuis Verbis hoc modo. Nempe ſimplex פָּקַד formulam etiam פָּקֵד habere, & Participium eam ſibi vindicare diximus. Eſt itaque Participii ſimplicis maſculinum פּוֹקֵד & cum י paragogico פּוֹקְדִי, fœmininum פּוֹקֶדֶת, פּוֹקְדָה vel פּוֹקְדָת, & cum י paragogico פּוֹקְדִתִּי. Ex Paſſivo dein-

de נִפְקָד fit maſculinum נִפְקָד & cum י paragogico נִפְקָדִי; fœmininum נִפְקָדָה vel נִפְקֶדֶת.

Ex Intenſivo פִּקֵּד fit maſculinum מְפַקֵּד, fœmininum מְפַקֶּדֶת vel מְפַקְּדֶת; & ex ejuſdem Paſſivo פֻּקַּד fit maſculinum מְפֻקָּד &c. vel פֻּקָּד, fœmininum פֻּקְּדָה vel פֻּקֶּדֶת vel פֻּקַּדְתְּ &c.

Sic ex derivato הִפְקִיד fit maſculinum מַפְקִיד, fœmininum מַפְקִידָה, & ex ejuſdem Paſſivo הָפְקַד vel הָפְקַד fit maſculinum מָפְקָד vel מְפֻקָּד &c.

Et denique ex reciproco הִתְפַּקֵּד fit maſculinum מִתְפַּקֵּד &c. Reciproci paſſivi nullum exſtat Participium præter מְתֻנֶּאָן, vel (compenſato ת per dageſch) מִנֻּאָן, cujus characteriſtica מְתֻ formam Activi, & Verbum נֻאָן formam Paſſivi habet contra communem hujus Verbi uſum (de quo vide cap. 21.), & ideò de eo nihil ſtatuere audeo.

Participia præterea ſimplicia, quæ ex Verbis neutris formantur, Infinitivi formulam פָּקֹד uſurpare ſolent, ut יָשֵׁן *dormiens*, דָּבֵק *adhærens*, &c.

Participia deinde Paſſiva ſimplicia ſæpius ex ſuo Activo formantur, fitque ex פָּקֹד (mutando gholem in ו) פָּקוּד *viſitatus*. Sed hæc ſæpiùs in Adjectiva degenerant.

Atque hæc voco Participia, quatenus modum ſignificant, quo res aliqua in præſenti affecta conſideratur. Verùm hæc ipſa non rarò in pura Adjectiva rerum attributa ſignificantia degenerant, ex. gr. סוֹפֵר Participium eſt, quod ſignificat *hominem numerantem* hoc eſt, *qui jam in numerando eſt occupatus*; ſed plerumque ut attributum abſque ulla ad tempus relatione uſurpatur, ſignificatque *hominem, qui officium habet numerandi*, nempe *ſcribam*. Sic שׁוֹפֵט ſignificat *hominem, qui in judicando eſt occupatus*, at plerumque attributum eſt hominis, qui officium habet judicandi, hoc eſt, idem valet, quod apud Latinos *Judex*. Sic Participium Paſſivum נִבְחָר (*electus*, hoc eſt, *ho-*

mo vel *res*, *quæ jam actu eligitur*) ſæpiùs attributum eſt rei præſtantis, videlicet rei omnibus eligendæ, & ad hunc modum Participia intenſiva, & reliqua ſæpè in attributa, hoc eſt, in Adjectiva, quæ nullam ad tempus habent relationem, degenerant.

Ex numero deinde Participiorum ſecludenda etiam credo ſimplicia, quibus præpoſitum eſt מ, ut ſunt מְשׁוֹפֵט *judicator*, מְרוֹשֵׁן *læſor linguâ*, niſi potiùs ſtatuere velimus, quòd ſimplicia, ut intenſiva, & reliqua characteriſticam מ habuerint, & quòd poſteri idem in ſimplici neglexerint; vel fortè Participia intenſiva ſunt ex ſimplici formata; idque quia eorum themata intenſivo carent Verbo. Hæc de Participiis in genere, deque iis, quæ ex Verbis primæ formantur.

Ex Verbis ſecundæ formantur maſculina, ut præcedentia; at fœminina geminum ſegol non habent; ſed א ut plurimum quieſcit, & loco מְצָאָה, נִמְצָאָה &c. fit מְצֵאת, נִמְצֵאת &c. At ſimplex eſt etiam מְצֵאת.

Solent præterea hujus Conjugationis Participia א negligere, & abſolutè ea omnia patiuntur, quæ eorum Verba pati diximus.

Participia tertiæ ſæpiùs pro .. habent ſegol, ut גֹּלֶה; fœmininum vel ה negligit, ut גֹּלָה pro גֹּלָהָה, vel idem in י, & ֵ in ghirek mutat, ut פּוֹרִיָּה *fructificans*.

Adjectiva hujus, & ſecundæ Conjugationis, quæ formam פָּקוּד imitantur, mutant א vel ה in י, ut מָצוּי *exiſtens* vel *inventus* ex מָצָא, & גָּלוּי *manifeſtus* ex גָּלָה. Nec opus habeo omnia uniuscujuſque Conjugationis Adjectiva hîc ſigillatim notare, quandoquidem Verborum ex quibus formantur, regulas ſequuntur.

Quæ ex Verbis, quorum prima eſt נ, formantur, formam Verbi imitantur, hoc eſt, ſi præteritum נ thematis careat, eo-

dem etiam Participium carebit, & contrà ſi Præteritum analogum fuerit, erit etiam Participium analogum. Ex. gr. Activum ſimplex נָגַשׁ Præteritum habet נָגַשׁ, & Participium נוֹגֵשׁ, utrumque ſcilicet analogum; at reciprocum הִנָּגֵשׁ Præteritum habet הִנָּגֵשׁ, & Participium מִנָּגֵשׁ, utrumque ſcilicet defectivum. Quæ verò ex defectivis geminantium formantur, Activum ſimplex regulare habent סוֹבֵב: at reliqua Præteritum imitantur Verbi: Nempe ex Paſſivo ſimplici נָסַב fit maſculinum נָסָב, fœmininum נָסַבָּה, & ex Intenſivi סִבֵּב fit מְסוֹבֵב, & ex סוֹבַב fit מְסוֹבָב, & ſic ex derivati Præterito הֵסֵב fit מֵסֵב, & ex הוֹסַב fit מוֹסָב, & denique ex reciproco הִסְתּוֹבֵב fit מִסְתּוֹבֵב. Cæterùm flexio Participii ex ſingulari in pluralem communes Nominis ſequitur regulas, de quibus vide cap. 6.

Reliqua deſiderantur.

FINIS.

INDICULUS CAPITUM

Grammatices Hebrææ.

Cap. I. De literis, & vocalibus in genere pag. 1.
Cap. II. De literarum figurâ, poteſtate, nominibus, claſſibus, & proprietatibus pag. 2.
Cap. III. De vocalibus, de earum ſcilicet figurâ, nomine, poteſtatibus, & proprietatibus pag. 4.
Cap. IV. De Accentibus pag. 8.
Cap. V. De Nomine pag. 17.
Cap. VI. De Flexione Nominis ex ſingulari in pluralem pag. 18.
Cap. VII. De Genere Maſculino, & Fœminino pag. 23.
Cap. VIII. De Regimine Nominis pag. 25.
Cap. IX. De Duplici Nominis uſu, deque ejus Declinatione pag. 36.
Cap. X. De Præpoſitione, & Adverbiis pag. 41.
Cap. XI. De Pronomine pag. 44.
Cap. XII. De Nomine Infinitivo, nempe de variis ejus Formis, & Speciebus pag. 54.
Cap. XIII. De Conjugatione pag. 56.
Cap. XIV. De primâ Verborum Conjugatione.
Paradigma Verbi Activi ſimplicis pag. 60.
Cap. XV. De Verbo Paſſivo pag. 65.
Cap. XVI. De Verbo Dageſchato, ſive Intenſivo, & quidem de ejus Activo pag. 68.
Cap. XVII. De Verbo Intenſivo Paſſivo pag. 71.
Cap. XVIII. De Verbo Derivativo, ſignificatione Activâ pag. 72.
Cap. XIX. De Verbo Derivativo Paſſivo pag. 74.
Cap. XX. De Verbo Reciproco Activo pag. 75.
Cap. XXI. De Verbo Reciproco Paſſivo pag. 77.
Cap. XXII. De Verbis ſecundæ Conjugationis pag. 79.
Cap. XXIII. De Verbis tertiæ Conjugationis pag. 81.
Cap. XXIV. De Verbis quartæ Conjugationis pag. 86.
Cap. XXV. De Verbis quintæ Conjugationis pag. 87.
Cap. XXVI. De Verbis compoſitis ex hâc quintâ, & tribus præcedentibus Conjugationibus. pag. 91.
Cap. XXVII. De Verbis ſextæ Conjugationis pag. 92.
Cap. XXVIII. De Verbis ſeptimæ Conjugationis pag. 97.

Cap. XXIX. De Verbis octavæ Conjugationis pag. 99.
Cap. XXX. De Verbis Defectivis pag. 100.
Cap. XXXI. De altero Defectivorum genere pag. 103.
Cap. XXXII. De Verbis Deponentibus, & de Verbis Quadratis, & obiter de Compositione Verborum, Modorum, & Temporum pag. 107.
Cap. XXXIII. De Nomine Participio pag. 109.

Loca quædam S. Scripturæ, quæ in hoc Compendio vel notantur, vel explicantur.

Cap.	*Vers.*	*Pag.*
Genes.		
VIII.	17.	90.
XXXII.	9.	24.
Levit.		
XI.	44.	76.
XX.	7.	
XXI.	5.	65.
Numeror.		
VI.	5.	62.
XXIII.	24.	69.
XXVIII.	20. 28.	15.
Deuteron.		
XII.	1.	15.
XIII.	12.	15.
XXI.	7.	64.
	8.	79.
XXIV.	4.	78.
XXXII.	50.	75.
Josuæ		
X.	24.	64.
Ruth		
III.	3.	63.
1 Samuel.		
VI.	12.	61.
2 Samuel.		
V.	10.	62.
1 Paralip.		
XV.	27.	107.
Hgezr.		
X.	16.	63.
Job.		
I.	5.	43.
IX.	4.	26.
XXI.	2.	74.
XXVI.	8.	70.
XXXI.	9.	107.
Psalm.		
LXXII.	20.	85.
LXXX.	14.	107.
Proverb.		
VIII.	23.	42.
XXII.	21.	41.
XXIV.	31.	85.
Esaïas		
VII.	18.	15.
XIX.	6.	87.
XXXIII.	1.	62.
XL.	24.	70.
XLVII.	14.	62.
LXIII.	3.	74.
Jerem.		
XII.	2.	70.

Cap.	Verſ.	Pag.
XV.	10.	108.
XXII.	24.	108.
XLIX.	16.	73.
Ezech.		
VIII.	16.	109.
X.	2.	42.
XXIII.	48.	90.
XXXII.	19.	74.
XXXVIII.	23.	77. 78.
Daniel.		
VIII.	22.	61.
Hoſeas		
XI.	3.	73.
Joel		
IV.	11.	67.

INDICULUS RERUM.

Numerus denotat paginam.

A.

Abraham de Balmes notatur. 6.
Accentus Hebræi Studioſos laſſant. 8.
Eorum inventor cur fortè tantum numerum introduxit. 9.
Quando introducti, & cui rei inſerviunt. 9.
Comma ſignificans quam vim habeat. 10.
Eorum ordo, & quî in verſu collocandi. 10.
Serviles attollunt, vel deprimunt ſyllabam. 11.
Polyſyllaba duos habent. 12.
Duplici cur dictio notetur. 15. ſeq.
Actio variè Hebræis exprimitur. 55. 56.
Actiones Hebræi tantùm ad præteritum, & futurum referunt. 57.
Adjectiva. Vide Nomina.
Adverbia ſunt Nomina; ſunt quaſi Verborum adjectiva; Subſtantivantur. 43.
את Præpoſitio ſemper Accuſativum regit. 37.
Æternum vocula quo pacto Hebraicè exprimatur. 42.
Atnagh vires & uſus. 10.
Atnagh & Silukh quando dictiones in Millerehg & Millehgel mutent. 16.
Præcedentis Accentûs proprietates tollit. *ibid.*

C.

Conjugationes quid; malè in ſeptem dividuntur; eas Auctor in Octo dividit; earum ſigna Diagnoſtica. 59.

D.

Dialecti in S. S. variæ ſunt. 4.
Et in S. S. confunduntur. 26.
Diphthongi quid valeant. 5.

F.

Futurorum temporum formatio. 58.
Ea ab Infinitivo formantur. 64. 71.
Habent ה & י paragogica. 65.

G.

Ghgja quid; ubi negligatur. 11. 12.
Syllabam producit. *ibid.*
Quæ voces duplex habeant. 13.
Ghain ע & He ה ante aliud ſcheva corripiendum non recipiunt aliud ſcheva. 86.
Gutturales inter duas vocales non duplicantur. 3. 97.

Nunquam ſub ſe habent ſcheva pronunciandum. 8.

H.

HE ה cum patagh uſus; cur ה notitiæ dicatur; nunquam Nomini genitivum regenti præfigitur; in quibus vocibus locum habeat. 36.
Quid efficiat. 39.
Eleganter negligitur. *Ibid.*

I.

Infinitivus Modus eſt Nomen; nullum tempus agnoſcit. 17.
Habet varias Formulas. 28.
Et quot. 62.
Ejus mutationes. 55. 56.
Infinitivi ad agentem ſunt ſex. 56.
Species ſeptima. *ibid.*
Eorum formulæ ſunt quaſi adjectiva Subſtantivata. 57. ſeq. 60.
Ut Nomina declinantur; eorum caſus quomodò indicentur. 61.
Iis ה & נ additur. 62.
Subinde participii formam habent. 69.
Imperativi formatio. 58.
Pro Futuro, & quando uſurpetur. 58. 64.
Habet ה paragogicum. 64.

K.

K *Amets* ante Segol pro Segol uſurpatur. 34.
Kibuts loco Schurek venit. 14.
Kibuts & kamets chatuph idem valent. 71.

L.

L *Itera* quid. 1.
In quinque ordines Hebrææ dividuntur. 3.
Unius organi inter ſe commutantur. 4.
Litera נ eſt paſſivi Characteriſtica univerſalis. 79.
Unius thematis ſæpe tranſponuntur. 91.

N.

N *Omen* quid. 17.
Ejus ſex ſunt ſpecies. 18.
Proprium unum individuum ſignificat. 18.
Adjectivum duabus terminationibus indiget. 27.
Omne genus Nominis denotat. 34.
Genitivum regit vel regitur. 34.
Proprium Genitivum non regit. *ibid.*
Appellativum varia ſignificat. 36.
Nomina apud Hebræos quæ ſint. 35.
Sunt ferè omnes Hebrææ voces. 17.
Eorum genera recenſentur. *ibid.*
Cur in Maſculina & Fœminina ſint diviſa. 18.
Ex Singulari in Pluralem ut mutentur. *ibid.*
Neutra ſicut Fœminina declinantur. 19.
In plurali quomodò ſyllabas mutent. 20. ſeq.
Ex ſingulari in dualem. 23.
Maſculina Fœminina, & Communia quæ ſint. 23.
Maſculina & Fœminina quænam. 24.
Adjectiva quo pacto evadant Fœminina. 24.
In ' deſinentia quo pacto in plurali habeant. *ibid.*
In Statu regiminis unde mutationes patiantur. 27.
Subſtantiva. 25.
Ea res abſolutè indicant. 27.
Propria nunquam in Statu Regiminis reperiuntur. *ibid.*
Apud Hebræos caſus non declinantur. 36.
Infinitiva quid exprimant. 54.
Accuſativum regunt. 60.

P.

P *Articipiorum* Formulæ. 29. ſeq.
Ea ſunt Adjectiva. 109.

Quot ſint genera : quî formentur. *ibid.*
Quænam ex eorum numero excludenda. 111.
Quomodò flectantur. 110.
Paſſivis Hebræi compendii cauſâ utuntur. 78.
Perſona tertia præteriti unde dignoſcatur. 57.
Polyſyllaba duos, treſque habent accentûs. 12.
Præpoſitio את ſemper accuſativum regit. 37.
Præpoſitiones ſunt Nomina. 37.
Caſibus præfigendi eleganter omittuntur. 41.
Eorum ſignificatio. *ibid.*
Habent Pluralem. 41.
In Statu Abſoluto quid ſint; in Statu Regiminis poſitæ declinantur. 42.
Præteriti ſingularis & pluralis formationes. 63.
Tertiæ pluralis ן additur. 64

R.

R ר inter duas vocales non duplicatur. 3.
Regimen quid; quomodò in eo vocales mutentur. 26. ſeq.
Idem ac ה notat. 39.
Res duobus modis conſideranda. 25.

S.

ס pro ש uſurpatum. 4.
S *Cheva* quando pronuncietur. 7.
Eo Monoſyllaba carent; correptum & breviſſimum. *ibid.*
Mobile propter Atnagh, vel Silukh in Kamets mutatur. 77.
Duo nunquam initio dictionis concurrunt. 8.
Schurekh ex gholem, & kibuts componitur. 33.
Silukh non ſemper orationem finit. 9.
Subſtantiva apud Hebræos quæ ſint. 25.
Syllabæ quænam attollendæ, vel deprimendæ. 12.

T.

T *Sere* eſt ſonus ex A & I compoſitus. 4.

V.

V *Au* ו non eſt vocalis; valet I. pag. 2.
Quomodò reddatur quieſcens. 34.
Verbum derivatum unde fiat. 72.
Dageſchatum Verbum ſimplex intendit. 68.
Simplex Neutrum datur. 70.
Verba apud Hebræos ſunt Adjectiva. 62.
Compoſita quæ ſint. 91.
Quædam in initio י & ן habent. 90.
Quorum prima eſt ן ſunt plerumque defectiva. *ibid.*
Intenſiva mediam thematis duplicant; defectiva quæ. 100.
Defectiva literam deficientem quî compenſent. 106.
Deponentia quæ ſint. 107.
Compoſita quænam. 108.
Dageſchatis ה additum quid innuat. 69.
Vocales apud Hebræos non ſunt literæ. 1.
Earum diviſio, & ſignificatio. 6.
Duæ longæ in eâdem Dictione ſine Gahgja non dantur. 13.
Voces Hebrææ ferè omnes ſunt Nomina. 17.

FINIS.

TEXTGESTALTUNG

KORTE VERHANDELING VAN GOD, DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND.

Das erste Werk, das wir von Spinoza besitzen und mit dem füglich die Folge der Gesamtausgabe beginnt, ist zugleich das Werk, das am letzten der Welt bekannt geworden ist und das in seiner Textüberlieferung die meisten Schwierigkeiten und Unsicherheiten bietet: die *Korte Verhandeling van God, de Mensch en des zelfs Welstand.*

Daß Spinoza seine Lehre, ehe er sie in die mathematische Form der *Ethica* gegossen, in nicht-mathematischer Form in einem Werke zur Darstellung gebracht hat, ist eigentlich von jeher bekannt gewesen.

Das erste Zeugnis dafür finden wir bei Spinoza selbst. Auf Oldenburgs Frage: *a quâ causâ, et quomodo res coeperint esse, et quo nexu a primâ causâ, si qua talis sit, dependeant* hat Spinoza im Frühjahr 1662 geantwortet: *de hac re (quomodo scil. res coeperint esse, et quo nexu a prima causa dependeant) et etiam de emendatione intellectus integrum opusculum composui, in cujus descriptione, et emendatione occupatus sum* (*Ep. VI.* **36**, 10—14). Über den Inhalt des *opusculum* berichtet er im gleichen Briefe (**36**, 19—25): *dico quod multa atributa quae ab iis et ab omnibus mihi saltem notis deo tribuuntur; ego tanquam creaturas considero. et contra alia, propter praejudicia ab iis tanquam creaturas consideratas, ego attributa dei esse et ab ipsis male intellecta fuisse contendo. et etiam quod Deum a natura non ita separem ut omnes, quorum apud me est notitia, fecerunt.* Wir wissen aus den siebzehn Verweisungen des *Tractatus de Intellectus Emendatione* (z. B. **14**, 31—33, **15**, 34, **29**, 32), daß dieser Schrift, wie es auch der Plan der *Ep. VI.* vorsieht, die Darstellung des Systems folgen sollte, und hierbei (vgl. **29**, 32) ist ebenso wie in *Ep. VI.* besonderer Wert gelegt auf die Scheidung der eigentlichen und der uneigentlichen Attribute Gottes, wie sie im ersten Buch der *Korte Verhandeling* im Vordergrund steht. Haben wir im Fragment des *Tractatus de Intellectus Emendatione* mit seinen Zusätzen den Entwurf des ersten Teiles für das im Frühjahr 1662 noch geplante *opusculum bipartitum*, so haben wir in dem lateinischen Original der *Korte Verhandeling* mit seinen Zusätzen den Entwurf für den zweiten Teil, die *Philosophia.* Ja man darf wohl den Ausdruck *descriptio* auf den damals erst entstehenden *Tractatus de Intellectus Emendatione* beziehen, während der Ausdruck *emendatio* wohl der früher schon entstandenen *Korte Verhandeling* und deren Verbesserung durch die Zusätze gelten könnte. (Vgl. darüber meine entwicklungsgeschichtliche Untersuchung *Spinozas Abhandlung über die Verbesserung des Verstandes*, Heidelberg 1905.)

Die nächste Erwähnung der *Korte Verhandeling* stammt aus dem Jahre 1666. Am Ende des *Epilogus* zu seiner *Philosophia S. Scripturae Interpres; Exercitatio Paradoxa* (Eleutheropoli, 1666) sagt Dr. Lodewijk Meyer, der drei Jahre zuvor Spinozas *Principia Philosophiae Cartesianae* herausgegeben und eingeleitet hatte: *Quibus adde, quòd non levis arrideat spes, Philosophiae pomoeria his temporibus, quibus maximus ille ejus instaurator atque propator* (richtig: *propagator*, wie der zweite Druck der *Philosophia S. Scripturae Interpres* in 8° auch hat) *Renatus Des Cartes orbi literario facem praeluxit, suôque praeivit exemplô, ab aliis, qui ipsius vestigiis insistere volent, longè latéque extentum iri; ac talia de Deô, Animâ rationali, summâ hominis felicitate, & id genus aliis ad vitae aeternae acquisitionem spectantibus, in lucem protractum, quae utramque in Scripturis interpretandis paginam absolvent, ac viam sternent parabuntque planam, atque rectam* . . . . Die Nachricht Lodewijk Meyers ist von Wichtigkeit, denn einmal überliefert sie uns den lateinischen Titel der *Korte Verhandeling* in einer (vielleicht späteren) Version (*Tractatus de Deo, Anima rationali et summâ hominis felicitate*), dann aber zeigt sie, daß man 1666 noch, als die *Ethica* in ihrer ersten Redaction, als *opus tripartitum* schon so gut wie fertig war, in dem Kreise Spinozas noch mit einer Herausgabe der *Korte Verhandeling* rechnete.

Indirect ist dann die *Korte Verhandeling* in der ersten und authentischsten Aufzeichnung erwähnt, die wir vom Leben Spinozas besitzen, in Jarig Jelles' *Voorreeden* zu den Nagelate Schriften (1677). Hier heißt es: *t Is gelooſelijk dat 'er by d'een, oſ by d'ander noch wel iets van onze Schrijver berust, 't welk hier niet gevonden zal worden: maar men vertrout ook dat daar in niets bevat zal wezen, 't welk de Lezer hier niet meermalen gezegt zal vinden.* Vielleicht darf man auch eine Nachricht mit der *Korte Verhandeling* in Verbindung bringen, die man gegen den Schluß der *Voorreeden* findet: *En zeker, 't is te beklagen dat hy, die alreê zo veel in de kennis der waarheit gevordert, en zo grote bequaamheit, om daar in voort te gaan, verkregen had, zo vroeg, door een ontijdige doot, uit de werrelt is gerukt; te meer dewijl men van hem niet alleenlijk de volmaking van deze onvolmaakte Handelingen te verwachten had, maar noch ook een gehele Philosophie, gelijk hy daar aſ in verscheide plaatsen van zijn Geschrift, de Verbetering van 't Verstant genoemt, gewach maakt; daar in hy zonder twijffel de rechte natuur van de beweging, en op welke wijze men van voren zo veel verscheidenheden in de stoffe, enz. zou konnen afleiden, getoont zou hebben; van 't welk in de drie- en vierenzestigste Brief* (= *Ep. LIX.* und *LX.*) *gesproken word.* Man hat diese Nachricht immer als unglaubwürdig beiseite geschoben und angenommen, es sei lediglich ein durch die Verweisungen des *Tractatus de Intellectus Emendatione* veranlaßter Irrtum der Herausgeber, anzunehmen, daß

Spinoza noch nach der Vollendung der *Ethica* als des *opus quinquepartitum* seine Jugendschriften habe vollenden wollen. Aber die Annahme der Herausgeber, die sich über die literarischen Pläne Spinozas hinsichtlich seines *Tractatus Politicus* und seines Lehrbuchs der Algebra als wohlunterrichtet erweisen, erfährt eine Bestätigung durch Tschirnhausens Anfrage vom 5. Januar 1675 (*Ep. LIX.* **268**, 18—20): *Methodum tuam recte regendae rationis in acquirendâ veritatum incognitarum cognitione, ut et Generalia in Physicis quando impetrabimus?* Auch hier ist (wie 13 Jahre zuvor in *Ep. VI.*) von einem *opus bipartitum* die Rede, dessen erster Teil die Methodenlehre enthalten sollte, und dessen zweiter Teil für eine allgemeine Erörterung der Grundsätze der Naturwissenschaft den Raum bot. Das kann aber sehr wohl im Rahmen einer systematischen Darstellung der Philosophie gedacht gewesen sein, bei der die Grundgesetze der Natur hätten ausgearbeitet werden müssen, wo die *Korte Verhandeling* ausgesprochenermaßen sie beiseite gelassen, dieses Beiseitelassen aber als einen zu behebenden Mangel empfunden hatte (**48**, 30—34).

Genauere Nachricht erhalten wir dann über die *Korte Verhandeling* aus dem Jahre 1704. In diesem Jahre bereisten einige wißbegierige junge Schlesier Holland, darunter der spätere Professor der Staatswissenschaften in Jena Gottlieb Stolle (1673—1744) und ein gewisser Dr. Hallmann, vielleicht ein Sohn des Breslauer Juristen und Comödien-Dichters Johann Christian Hallmann. In dem Reisetagebuch, das Stolle geführt hat und von dem die Breslauer Bibliotheken handschriftliche Auszüge aufbewahren, finden wir wichtige Mitteilungen über einen Besuch der Reisenden bei dem jüngeren Jan Rieuwertsz, dem Sohn des Verlegers und Freundes Spinozas, und dabei heißt es (nach Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899, S. 227f.): *Nach diesem brachte Er ein ander Mscriptum hervor, so gleichfals sein Vater aber von Spinosa eigener Hand abgeschrieben; dieses war die Ethic und zwar Niederländisch, wie sie Spinosa anfangs verfertiget. Diese Ethic war gantz anders eingerichtet, als die gedruckte; denn anstatt daß in derselben alles per difficiliorem methodum mathematicam außgeführet ist, so war hier alles in capita eingetheilet und (ohne probation singularium artificiosâ) continua serie fort raisonnirt, wie in Tractatu Theol.-Politico. Rieuwerts versicherte auch, das die gedruckte Ethic viel besser außgeführet wäre, alß diese geschriebene; doch gestund er auch, daß in dieser unterschiedenes stünde, so in jener nicht gedruckt wäre. Er wiese mir sonderlich ein Caput (welches in der Ordnung das XXI. war) de Diabolo, davon in der gedruckten Ethic nichts ist. Hierinnen tractirte Spinosa die Frage de existentia Diaboli und examinirte anfangs die Be-*

schreibung, quod sit spiritus essentiae divinae contrarius et qui essentiam suam per se habet, in welchem sensu Er ex essentiam (leg. *existentiam*) *diaboli zu negiren schien. Dieses Scriptum, sagte Er, hätten zwar einige Freunde von Spinoza abgeschrieben, wäre aber niemahls gedruckt worden, weil das Lateinische ordentlicher und schön edirt, das ausgelassene aber gar zu frey geschrieben wäre. Es bestand dieses Mssptum irgend in 36 Bogen und war etwas weitläufig geschrieben. Sonst wies er mir noch das Msscptum von der Niederländischen Version des Tractatus Theologico-Politici, davon Er aber den Autorem gar peinlich hielt.* Freudenthal (a. a. O. S. 301) urteilt von der Handschrift der Breslauer Stadtbibliothek, die diese Mitteilungen enthält, daß sie *von einem sehr unwissenden Schreiber angefertigt* sei, *wie die unglaublich albernen Verschreibungen beweisen.* Man muß danach bei den Angaben zwei Fehlerquellen in Betracht ziehen, einmal die möglichen Mißverständnisse Dr. Hallmanns (auf ihr Conto mag die Nachricht kommen, daß Jan Rieuwertsz d. Ä. die *Korte Verhandeling* nach dem Originalmanuscripte Spinozas abgeschrieben habe), dann aber auch die möglichen Versehen des Copisten (darauf geht vielleicht die Bezeichnung des *Caput de Diabolo* als *das XXI. in der Ordnung* zurück).

Die in Holland gesammelten Nachrichten über Spinoza hat Stolle, 1717 als Professor der Staatswissenschaften nach Jena berufen, benutzt in seiner *Kurtze Anleitung zur Historie der Gelahrtheit, Denen / Wo den freyen Künsten und der Philosophie obliegen / zu Nutz in dreyen Theilen ausgefertiget von Gottlieb Stollen / Polit. Prof. Publ. Ord. Iur. Halle im Magdeburgischen 1718. In Verlegung der Neuen Buchhandlung.* Hier berichtet er, nachdem er zuvor (*Andrer Teil*, S. 104) versichert, daß er *vom Spinosa von seinen eignen Bekannten viele Nachrichten eingezogen: Spinosa hat seinen Atheismum in seiner Ethica vorgetragen. Er hatte sie anfangs in Holländischer Sprache nach der gemeinen Methode aufgesetzt, in welcher sie auch noch in MSto vorhanden. Nachgehends aber hat er sie more geometrico demonstriret, und Lateinisch abgefaßt. Diese Methode hat ihn so viel Mühe gekostet, daß er drüber seine Gesundheit ruiniret, und seinen Tod beschleuniget. Er hat aber das Capitel de Diabolo, so in dem Holländischen Werke steht, gar weg gelassen* (a. a. O. S. 197, übereinstimmend in der lateinischen Ausgabe des Buches *Introductio in Historiam Litterariam*, Jena 1728, S. 609).

Die Mitteilung Stolles ist dann in die gelehrte Literatur des 18. Jahrhunderts übergegangen. So schrieb Jacob Friedrich Reimmann in dem *Catalogus Bibliothecae Theologicae* (Hildesheim 1731, S. 983): *Ethica, quae ab auctore sermone Batavo primum conscripta, postea ab eodem in L.L. traducta, et Methodo Mathematica est disposita, omisso tamen, quod in Exemplari Hollandico MSCto adhuc extare dicitur, capite de Diabolo.*

Ihn schrieb wiederum aus Johann Christoph Mylius in seiner *Bibliotheca Anonymorum et Pseudonymorum* (Hamburg 1740, S. 941): *Quae ab auctore primum Batavorum sermone conscripta, postea ab eodem in linguam latinam traducta et methodo mathematica est disposita, omisso tamen quod in exemplari Hollandico Msto adhuc exstare dicitur capite de Diabolo.* Schließlich gab eine kurze Notiz Christoph Gottlieb von Murr in seiner Publication *Benedicti de Spinoza Adnotationes ad Tractatum Theologico Politicum* (Hagae-Comitum 1802, S. 14), der von der *Ethica* berichtet: *Belgice primum scripta ab Auctore. Exstare adhuc dicitur in exemplo M. S. caput de Diabolo.* Murr fügt die Bemerkung hinzu: *Postea uertit* (sc. *Ethicam*) *Mennonista Jar rig Jelles ediditque pag. 1—300 in De Nagelate Schriften van B. D. S. Als Zedekunst, Staatkunde* usw. Murr (1733—1811), der den Ruhm für sich in Anspruch nehmen darf, der erste Spinoza-Forscher zu heißen, hat offenbar, als er 1757 in Holland nach Spinozas verlorener *Apologia* suchte, von der *Korte Verhandeling* selbst nichts erfahren, und es mag vielleicht die letzte verklingende Tradition gewesen sein, aus der er hinsichtlich der Opera Posthuma wenigstens die Feststellung schöpfte: *Curante Jarrig Jelles, qui praefatus est.* Paulus führt in der Vorrede zum 2. Band seiner Spinoza-Ausgabe (Jena 1803, S. XV) die Bemerkung Murrs über die ursprünglich holländische Abfassung der *Ethica* an, auch die Nachricht von Mylius, fragt aber zweifelnd, aus welcher Quelle Murr geschöpft haben möge. Dann ist von dem holländischen Werke Spinozas zunächst nicht mehr die Rede.

Im Herbst 1851 unternahm der junge Theologe (und spätere Romanist) Eduard Boehmer (1827—1906) eine Reise nach den Niederlanden, bei der er nach Dingen Umschau hielt, die Spinozas Leben und Lehre irgendwie erhellen könnten. Dabei bekam er von dem gelehrten Amsterdamer Buchhändler Frederik Muller (1817—1881) ein Exemplar der Spinoza-Biographie des Colerus im holländischen Original, das auf zwischengefügten Blättern eine Reihe von Notizen über Spinozas Leben und Schriften enthielt. *Cum auctumno anni praeteriti per Batavos foederatos iter faciens rimarer si quae adSpinozae vitam doctrinamque illustrandam in bibliothecis reperire possem, in urbe huius philosophi patria a Frederico Mullero viro humanissimo qui nobilem ibi librariam factitat accepi vitam Spinozae a Colero belgice scriptam . . .*, berichtet Boehmer in seiner gleich zu erwähnenden Publication, und ausführlicher erzählt er in *Spinozana. IV.* (*Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik, 57. Bd.*, Halle 1870, S. 242): *Im Jahre 1851 auf einer Reise durch Holland forschte ich auch nach Manuscripten und alten Drucken zur Spinozaliteratur. Frederik Muller suchte auf meine Veranlassung in seinem ausgedehnten Lager nach und fand ein Exemplar*

der holländischen Originalausgabe der Colerschen Biographie Spinoza's von 1705, mit handschr. Beigaben in holländischer Sprache, das ich sogleich von ihm erwarb. Eine der Notizen dieses Buches, durch ein Sternchen auf die Stelle der Biographie bezogen, an der von der angeblich verbrannten Schrift über den Regenbogen die Rede ist, lautet folgendermaßen: *Onder zommige Liefhebberen der Wijsbegeerte berust een Schriftelijke Verhandeling van Spinoza, die, hoewel op geen Wiskundige wijze, gelijk zijn gedrukte Zedekunst zaamen gestelt, nochtans dezelve gedagten en zaaken behelsd: uijt wiens stijl en zamenbinding, daar in gehouden, ligt te zien is dat het van des Schrijvers aller eerste Werken is; waar na hij, als een ontwerp zijner gevoelens, in vervolg van tijd, zijn Zedekunst geschikt heeft; die, hoewel daar in dezelve zaaken, meerder beschaaft en uijtgebrijd, in een Meetkundig verband voor komen, nochtans, om dat zoodanige Wiskundige order in Overnatuurkundige zaaken gansch ongemeen of ongebruijkelijk is, en wijnig menschen daar in bedreeven zijn, om dies wille, daar en teegen voor de meeste veel duijsterder dan deeze Verhandeling is, wiens Anhangzel slegts in deszelfs begin, voor een klijn gedeelte, na zulk een order is geschikt.* Dem Colerus-Exemplar nun waren 11 doppelseitig beschriebene Blätter von gleichem Kleinoctav-Format angefügt, die ihrer Überschrift gemäß den *Korte Schetz der Verhandeling van Benedictus de Spinoza: over God; den Mensch, en deszelfs welstand* enthielten. (Weiter waren die *Aanteekeningen van Benedictus de Spinoza op zommige Plaatsen zijner Godgeleerde Staatkundige Verhandelinge* auf 20 doppelseitig beschriebenen und besonders paginierten Kleinoctav-Blättern angefügt.) Boehmer veröffentlichte die *Korte Schetz* im folgenden Jahre (*Benedicti de Spinoza Tractatus de Deo et Homine ejusque Felicitate Lineamenta atque Adnotationes ad Tractatum Theologico Politicum edidit et illustravit Eduardus Boehmer. Halae ad Salam J. F. Lippert. 1852.*), indem er dem im ganzen sehr genauen Abdruck seines Manuscripts der *Korte Schetz* eine lateinische Übersetzung hinzufügte und in einem Anhang das Verhältnis der *Korte Schetz* zur cartesianischen Affectenlehre und den übrigen Schriften Spinozas untersuchte. Boehmer hat das Colerus-Exemplar mit seinen Anhängen der Universitätsbibliothek in Halle überlassen, wie er selbst schon 1863 mitteilte (*Spinozana. II.*, in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 42. Bd., Halle 1863, S. 91), und hier wurden die handschriftlichen Anhänge von der gedruckten Biographie des Colerus getrennt und besonders eingebunden. Boehmers Schrift, für die ein Verleger nicht zu finden war, so daß er sie in Commission geben mußte, ist, wie der Verfasser selbst berichtet (*Spinozana. IV.*, a. a. O. S. 241f.), *nur sehr wenig verbreitet worden*, so daß er, *als jenes Buchhändler-Geschäft sich auflöste, die vorhandenen Exemplare des zehn Jahre schlecht gegan-*

genen Artikels vernichten ließ. Boehmers Publication gehört daher zu den Seltenheiten der Spinoza-Literatur.

Nicht lange danach erwarb Frederik Muller, durch Boehmer auf die Bedeutung solcher Spinozana hingewiesen, in einer Versteigerung eine Handschrift jener Abhandlung, deren Auszug Boehmer veröffentlicht hatte. Johannes van Vloten berichtet in seinem gleich zu erwähnenden *Supplementum* (S. I) über diesen Fund: *Non diu post idem ille bibliopola, in auctione publica, manuscriptum quendam librum inveniebat, versioni Belgicae Principiorum philosophiae Cartesianae additum, quem, accuratius inspectum, Belgicam versionem continere videbat ejusdem Spinozae Tractatus, seculo anteriore medio praeterlapso, manu nitidissime scriptam.* Muller, der noch weitere Spinozana, die *Reeckening van den Reegenboog* unter der Maculatur seines Speichers und die Reste der Correspondenz Spinozas im Weeshuis der Doopsgezinde Gemeente in Amsterdam, *de Oranje-appel*, aufgefunden hatte, betraute den für die Philosophie Spinozas begeisterten und um ihre Kenntnis in Holland verdienten Johannes van Vloten (1818—1883) mit der Publication seiner Funde. Vloten unterzog sich dieser Aufgabe in seinem Buche *Ad Benedicti de Spinoza Opera quae supersunt omnia Supplementum. Continens Tractatum hucusque ineditum de Deo et Homine, Tractatulum de Iride, Epistolas nonnullas ineditas, et ad eas vitamque Philosophi Collectanea. Cum Philosophi Chirographo ejusque Imagine photographica, ex Originali Hospitis H. van der Spijck. Amstelodami apud Fredericum Muller. 1862.* Während Vloten an der Herausgabe und lateinischen Übersetzung der *Korte Verhandeling* nach dem von Frederik Muller gefundenen Manuscript arbeitete, war ihm ein zweites Manuscript der Schrift im Besitz des in Rotterdam lebenden Juristen und Dichters Adriaan Bogaers (1795—1870) bekannt geworden. Er berichtet darüber in der *Praefatio* zu seinem *Supplementum* (S. II): *Tractatum edituro, cumque apud exteros Belgica fere non legantur, curae mihi esse debuit Latine eum vertere; quod eo facilius facere potui, quia alterum deinde mihi Belgicae versionis exemplar, a viro amplissimo amicissimo, elegantissimo poëta nostrate, Adriano Bogaers exhibitum est, quo hic illic, ubi Mullerianum minus clare se haberet, usus sum.*

Die Ausgabe Vlotens ist sofort als völlig unzureichend erkannt worden, so von Boehmer (*Spinozana. II.*, in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 42. Band, Halle 1863, S. 77), der eine lange Liste von Übersetzungsfehlern Vlotens und von Textbesserungen brachte, und von Christoph Sigwart, dem Tübinger Philosophen (1830 bis 1904), der eine eingehende Analyse der *Korte Verhandeling* gab (*Spinoza's neuentdeckter Tractat von Gott, dem Menschen und dessen Glückseligkeit. Erläutert und in seiner Bedeutung für das Verständniß des Spinozismus untersucht*, Gotha 1866).

Von großer Bedeutung war der Nachweis Frederik Mullers, den Antonius van der Linde in seiner *Notiz zur Litteratur des Spinozismus* (in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 46. Band, Halle 1865, S. 301ff.) mitteilte, daß der Copist des von Vloten veröffentlichten Manuscripts, das inzwischen in den Besitz van der Lindes übergegangen war, der Amsterdamer Stadtchirurg Johannes Monnikhoff (1707—1787) war. Muller hatte einen Band der *Privilegien, Willekeuren en Ordonnantien, betreffende het Collegium Chirurgicum Amstelaedamense* (Amsterdam 1736) gefunden, dem eine handschriftliche Fortsetzung der Privilegien, eine *Na-reeden* von Johannes Monnikhoff und eine bis auf das Jahr 1797 geführte Liste der Overmannen der Chirurgengilde beigefügt war, die ebenfalls von Monnikhoff bis zum Jahre 1787 selbst geführt war. Diese Manuscripte zeigten nun unzweifelhaft die gleiche Handschrift wie das zuerst bekannt gewordene Exemplar der *Korte Verhandeling* und wie die von Boehmer veröffentlichte *Korte Schetz*. Monnikhoff war ein Anhänger des auch von Spinoza beeinflußten Amsterdamer Philosophen Willem Deurhoff (1650—1717); er hat dessen Werke mit unermüdlicher Geduld auf mehr als 7½ Tausend Seiten copiert, welche Manuscripte 1859 auf der Versteigerung der Sammlung Voorst durch Frederik Muller ausgeboten worden waren.

Vlotens Erstausgabe der *Korte Verhandeling* war deshalb so völlig unzureichend gewesen, weil er wahllos einen Text aus den beiden ihm vorliegenden Manuscripten zusammengestellt hatte, ohne auch nur die geringste Vorstellung von dem vorliegenden Textbestande zu geben. So war denn eine Neuausgabe der *Korte Verhandeling* dringendes Erfordernis. Dieser Aufgabe unterzog sich nun der Bonner Universitätsbibliothekar Carl Schaarschmidt (1822—1908) in *Benedicti de Spinoza „Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand" Tractatuli deperditi de Deo et Homine ejusque Felicitate versio belgica. Ad antiquissimi Codicis fidem edidit et praefatus est Car. Schaarschmidt. Cum Spinozae Imagine chromolithographica. Amstelodami apud Fredericum Muller. 1869.* Schaarschmidt konnte für seine Ausgabe beide Manuscripte, sowohl das zuerst bekannt gewordene im Besitze von Dr. van der Linde, als auch das andere im Besitze von Adriaan Bogaers (letzteres allerdings nur in einer Abschrift) benutzen. Er erkannte, was jeder erkennen muß, der sich eingehend mit den Originalmanuscripten der *Korte Verhandeling* beschäftigt, daß die *Korte Verhandeling* uns überhaupt nur in einer einzigen Textüberlieferung, der des Ms. von Bogaers (A) vorliegt (*libri Monnikhoffiani textum omnino ad restituendam Spinozae manum nihil valere*, S. X), daß Monnikhoff seinen Text von dem älteren Ms. abgeschrieben hat (*Monnikhoffius librum suum (B) e codice A descripsit, quod demonstrant et notae ab ejus manu in compluribus locis*

codicis A factae, S. XI), und daß alle Abweichungen Monnikhoffs von der Vorlage nur auf dessen Conto zu buchen sind (*Neque enim hae codicis B discrepantiae ejus sunt generis, ut e fonte quodam altero eoque cura nostra digno fluxisse potuerint, sed potius pravo corrigendi studio Monikhoffii debentur*, S. XI). Leider ist diese Erkenntnis Schaarschmidts alsbald wieder verloren gegangen. Die Ausgabe Schaarschmidts stellt indessen mehr einen (keineswegs diplomatisch getreuen) Abdruck des Ms. A als eine wirklich kritische Textausgabe dar. Die verwahrloste Orthographie und Interpunction des Originals ist in den meisten Fällen übernommen, neben den wichtigen Zusätzen sind auch von den belanglosen Inhaltsangaben am Rande eine Anzahl als Zusätze wiedergegeben, während die übrigen weggelassen sind, Textbesserungen sind kaum vorgenommen worden.

Die erste textkritische Bearbeitung der *Korte Verhandeling* brachte dann Christoph Sigwarts ausgezeichnete deutsche Übersetzung: *Benedict de Spinoza's kurzer Tractat von Gott, dem Menschen und dessen Glückseligkeit. Auf Grund einer neuen, von Dr. Antonius van der Linde vorgenommenen Vergleichung der Handschriften ins Deutsche übersetzt mit einer Einleitung, kritischen und sachlichen Erläuterungen begleitet von Dr. Christoph Sigwart, o. ö. Professor der Philosophie an der Universität Tübingen. Tübingen, 1870. Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung.* Sigwarts Arbeit hat dem Studium der *Korte Verhandeling* die eigentliche Grundlage geliefert, denn erst hier ist der Text nicht einfach wiedergegeben, sondern in allem durchdacht und aus dem Verständnis des Ganzen heraus vielfach richtig gestellt. Was Sigwart mangelte, war die Autopsie der Handschriften, die eine auch noch so genaue Collationierung der Manuscripte durch van der Linde nicht ersetzen konnte. Nur so kann man es erklären, daß Sigwart wieder hinter die Erkenntnis Schaarschmidts zurückging und in der Copie Monnikhoffs eine selbständige Textquelle sah. Seinem Urteil ist darin die Forschung bis heute gefolgt.

Gegenüber der bedeutsamen Leistung Sigwarts ist die Ausgabe der *Korte Verhandeling* in der Gesamtausgabe von Vloten und Land (1883) eine völlige Enttäuschung. Der Text ist hier aus den beiden Manuscripten, die inzwischen in den Besitz der Koninklijke Bibliotheek im Haag übergegangen waren, zusammengestellt, ohne daß aber vorher das Verhältnis der beiden Handschriften zu einander geklärt worden wäre und ohne daß eine als Grundlage der Textkritik unerläßliche genaue Bestandaufnahme des Textes der beiden Handschriften erfolgt wäre. Wohl haben Vloten-Land an einzelnen Stellen den fehlerhaften Text berichtet, auch eine Textverschiebung richtig erkannt (19, 17—43, vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle); aber nicht einmal die textkritische Arbeit Sigwarts ist gehörig verwertet.

Die textkritische Behandlung der *Korte Verhandeling* kam dann von

neuem in Fluß durch Jacob Freudenthals grundlegende *Spinozastudien* (in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 108. Band, Leipzig 1896, S. 238—282, 109. Band, S. 1—25). Freudenthal hat hier die Methode philologischer Textkritik, die er früher, stets unter Zugrundelegung des handschriftlichen Materials, an aristotelischen und hellenistischen Texten erprobt, auf dieses in zweifelhafter Textüberlieferung vorliegende Werk der neueren Philosophie übertragen und damit eine der schwierigsten Aufgaben der Spinoza-Forschung entscheidend gefördert. Die Resultate seiner Untersuchungen hat Freudenthal selbst in einer Übersicht (a. a. O. S. 281f.) zusammengestellt: *Der kurze Tractat weist in Form und Inhalt zahlreichere und gröbere Fehler auf, als irgend eine andere Schrift Spinozas. Man darf ihn darum doch nicht als ein des klar denkenden und sorgfältig arbeitenden Philosophen unwürdiges Werk verwerfen; denn äußere und innere Zeugnisse verbürgen seine Echtheit. Man darf eine Erklärung für die mangelhafte Darstellungsweise auch nicht in dem jugendlichen Alter des Verfassers suchen; denn Spinoza, ein frühreifes Talent, stand zur Zeit der Abfassung im Alter von sechsundzwanzig bis achtundzwanzig Jahren, war also alt genug, um Fehler und Irrtümer vermeiden zu können, denen wir im Tractate auf Schritt und Tritt begegnen. — Andere Ursachen haben die sorgsame Ausarbeitung und Feilung des Werkes verhindert. Es war nicht für die Öffentlichkeit, sondern für einen engen Kreis von Freunden bestimmt. Ihnen wollte Spinoza einen Umriß seiner Gedanken geben, aber eine formvollendete Darstellung glaubte er ihnen nicht schuldig zu sein. Als Mangel eines unfertigen Entwurfes erklären sich denn zahlreiche Unebenheiten der Schrift, die Weitschweifigkeiten und Wiederholungen, die Nachlässigkeiten in der Führung der Beweise und vieles andere. Doch nicht bloß ein flüchtiger Entwurf ist der Tractat; er besteht auch aus Teilen, die zu verschiedenen Zeiten entstanden sind und kein einheitliches Ganze bilden. Daher die Ausdrücke der Ungewißheit über den Inhalt späterer Teile der Schrift, zahlreiche einander widersprechende Annahmen und nicht ausgeführte Versprechungen — wenn diese nicht Erörterungen ankündigen, die einst vorhanden waren, jetzt aber verloren sind. — Die völlige Unzulänglichkeit der Darstellung hat niemand besser erkannt als Spinoza und ihr durch Umarbeitung einzelner Teile, durch Anmerkungen und Anhänge abzuhelfen gesucht. So kam das Werk, unfertig und durch zahlreiche Nachträge beschwert, in die Hand eines Redactors. Dieser hat Zusätze Spinozas an falscher Stelle in den Tractat eingeschoben, Doppelfassungen derselben Gedanken aufgenommen und einander schnurstracks widersprechende Annahmen, die verschiedene Phasen in der Entwicklung Spinozas bezeichnen, unbefangen nebeneinander gestellt. Das Nichtzusammengehörige aber hat er durch eigene Bemerkungen zu verbinden,*

das Widersprechende durch allerlei vermittelnde Redewendungen auszugleichen und so der Schrift den Anstrich eines einheitlichen Ganzen zu geben gesucht. — Doch nicht genug mit diesen Änderungen, die der wenig einsichtigen Thätigkeit eines Mannes ihr Entstehen verdanken, der für Spinozas Gedanken mehr Bewunderung als Verständnis besaß. Von Spinoza beiseite geworfen und durch bedeutendere Werke ersetzt, als Handschrift von Hand zu Hand gehend, ward der Tractat von allen den Schicksalen betroffen, die wenig beachtete und nie dem Drucke übergebene Schriften heimzusuchen pflegen. Der Text ward durch zahlreiche Schreibfehler entstellt; kleinere und größere Teile fielen aus; dafür drangen Randbemerkungen ein, die weder von Spinoza noch von dem Redactor herrühren; endlich wurden viele Stücke von ihrem rechten Platze verdrängt und an falscher Stelle wieder eingefügt.

Hatte Freudenthals Untersuchung vielfach den Eindruck erweckt, als ob die *Korte Verhandeling in einer derart verdorbenen Gestalt* vorliege, daß sie überhaupt *für die wissenschaftliche Forschung kaum benutzbar* sei, so hat demgegenüber Lewis Robinson in eingehender Analyse den inneren Zusammenhang der *Verhandeling* dargelegt (*Untersuchungen über Spinozas Metaphysik* in *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 19. Band, Berlin 1906, S. 297—332, 451—485).

Die Textkritik der *Korte Verhandeling* erfuhr, über die Erkenntnisse Freudenthals hinaus, wesentliche Förderung durch die nun aufeinander folgenden Übertragungen der Schrift. Unter ihnen steht voran die holländische Übertragung von Willem Meijer (*Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand. Oorspronkelijk in het Latijn geschreven door B(enedictus) D(e) S(pinoza), en thans uit een Neêrduitsche vertaling der 17de eeuw in de taal van onzen tijd overgebracht door W. Meijer. Amsterdam. — S. L. van Looy. 1899.*). W. Meijer hat der Übertragung eine aufschlußreiche Einleitung voraufgehen lassen; indem er bei seinen Untersuchungen auf die Handschriften selbst zurückging, konnte er den Nachweis erbringen, daß der *Verhandeling* ein Dictat Spinozas zugrunde liegt; auch auf die Möglichkeit, in Jelles den Redactor der *Verhandeling* zu sehen, hat Meijer bereits hingewiesen. Sodann folgte die französische Übertragung von Ch. Appuhn (*Œuvres de Spinoza traduites et annotées par Ch. Appuhn Professeur de Philosophie au Lycée d'Orléans Court Traité Traité de la Réforme de l'Entendement Principes de la Philosophie de Descartes, Pensées Métaphysiques Paris Garnier Frères, libraires-Éditeurs 6, rue des Saints-Pères, 6 — 1907*). Appuhn hat die *Korte Verhandeling* sorgfältig durchdacht und aus einer sicheren Gesamtanschauung der Schrift heraus wohlbegründete Urteile in den Fragen der Textkritik gefällt. Zu einer allgemeinen Einführung in die Philosophie Spinozas hat A. Wolf seine englische

Übertragung der *Korte Verhandeling* ausgestaltet (*Spinoza's Short Treatise on God, Man, & his Well-being translated and edited, with an Introduction and Commentary and a Life of Spinoza by A. Wolf, M. A., D. Lit. Assistant Professor of Philosophy at, and Fellow of, University College, London, Lecturer on Logic and Scientific Method at the London School of Economics and Political science, and Examiner to the University of London London Adam and Charles Black 1910*). Wolf hat, neben einem einführenden Commentar zur *Korte Verhandeling*, ein ausführliches Variantenverzeichnis der beiden Handschriften gegeben. In meiner deutschen Übertragung schließlich (*Spinoza Kurze Abhandlung von Gott / dem Menschen und seinem Glück übertragen und herausgegeben von Carl Gebhardt Der Philosophischen Bibliothek Band 91 Leipzig 1922 / Verlag von Felix Meiner*) habe ich es mir angelegen sein lassen, die Erkenntnis wieder zur Geltung zu bringen, daß es für die *Korte Verhandeling* nur die eine Textquelle des älteren Manuscripts gibt; ich habe deshalb dieses allein zur Grundlage der Übertragung genommen, dabei alle wesentlichen Abänderungen Monnikhoffs im Anhang verzeichnend.

Es ist schließlich das Verdienst Stanislaus v. Dunin Borkowskis, die *Korte Verhandeling* auf Grund dieser Untersuchungen von neuem einer eingehenden Prüfung unterworfen zu haben, die in der Auffassung des Ganzen wie in den Einzeluntersuchungen wichtige Ergebnisse zutage förderte (*Spinozas Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand von Stan. Dunin Borkowski / Breslau* in *Chronicum Spinozanum Tomus Tertius Hagae Comitis Curis Societatis Spinozanae MCMXXIII*, S. 108—141).

Nach all diesen Vorarbeiten war es ein vornehmliches Desideratum der Spinoza-Forschung, den Text der *Korte Verhandeling* mit philosophischer Durchdringung und philologischer Akribie in einer kritischen Ausgabe festzulegen, nachdem über 70 Jahre nach der Entdeckung des spinozanischen Frühwerkes die Wissenschaft einer solchen kritischen Ausgabe noch immer hatte entbehren müssen.

Die *Korte Verhandeling* liegt uns somit in zwei Handschriften vor, die beide heute der Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage gehören.

Die ältere der beiden Handschriften (in der Haager Sammlung *Handschrift No. 75 G 15*) ist in einem Einband offenbar aus der späteren zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, roter Lederrücken, Papierdeckel bekleidet mit einer Art Vorsatzpapier in dem Pfauenfeder-Muster alter Geschäftsbücher, Pergamentecken. Auf den Lederrücken ist mit halbverlöschter Tinte geschrieben:

B. de SPINOZA
Geſchriften

Auf der Innenseite des Deckels steht *A. Bogaers.*, der Name des ersten uns bekannt gewordenen Besitzers, auf dem ersten Vorsatzblatt durchstrichen *(v. d. L. 47a.)*, die Nummer in van der Lindes *Benedictus Spinoza Bibliographie* ('s Gravenhage 1871). Auf acht leere Vorsatzseiten (= vier Vorsatzblätter) folgt auf der 9. Seite der Sammeltitel von der Hand Monnikhoffs:

De Geschriften
van
Benedictus de Spinoza,
vervattende
I. Een Verhandeling van God;
den Mensch, en deszelfs welstand.
II. Godgeleerde Staatkundige Verhandelinge.
Bijde met Aanteekeninge des
Schrijvers,
en
uijt het Latijn vertaald.

Die Rückseite ist frei; auf der 11. Seite steht dann in der Handschrift des Ms. der alte Titel (= Seite 11 unserer Ausgabe); dann folgt auf der Rückseite und auf der 13. und 14. Seite das *Register der Hooftdeelen* (= 13 und 14). Die folgende 15. Seite ist wiederum frei, auf der Rückseite, der 16. Seite, finden sich in der Handschrift Monnikhoffs zwei Gedichte auf Spinozas Bild:

Op het
AFBEELDZEL,
van den
Schrandere en vermaarde Wijsgeer
BENEDICTUS DE SPINOZA.
Hier schaduwd ons de konst in prent Spinoza's weezen;
En beeld's Mans diep gepijns in 't zeedig troni af:
Terwijl de vrugt zyns geest, en 't geen 't vernuft hem gaf
Best word gekend van hun die zijne Schriften leezen.
Anders.
Deez Prent toond, net geschetst na 't Leeven,
Spinoza's Joodsch en zeedig weezen.

Gegenüber diesen Versen ist Spinozas Kupferstich-Porträt eingefügt. Danach auf der 17. Seite der Titel des ersten Teils der *Korte Verhandeling* in der Handschrift Monnikhoffs auf eingelegtem Blatt (das Ms. hatte offenbar hier keinen Untertitel, vgl. die Anmerkung zu 15, 1—5):

Eerste
DEEL,
van
GOD.

Die Rückseite ist frei. Dann beginnt der Text, dessen Seiten nun durchlaufend in der Handschrift des Ms. von 1—183 (Seite 183 mit freier Rückseite) paginiert sind. Die Blätter haben die ungefähre Größe von 16,2 : 20,6 cm. Es sind Folio-Blätter; somit bestehen die 184 Seiten, zuzüglich der zwei ursprünglichen Titelblätter 188 Seiten, aus 47 Doppelblättern oder Bogen.

Auf die Handschrift der *Korte Verhandeling* folgt im gleichen Band die Handschrift einer alten niederländischen Übersetzung der *Godgeleerde Staat-kundige Verhandelinge*, wohl von der gleichen Hand geschrieben, auf 608 Seiten. Die Übersetzung, die hier uns vorliegt, ist dieselbe, die unter dem Titel *De rechtzinnige Theologant, of Godgeleerde Staatkundige Verhandelinge*, mit der fingierten Verleger-Bezeichnung *Te Hamburg, By Henricus Koenraad. MDCXCIII.* erschien, also nach dem Bericht des *Vervolg van 't Leven van Philopater* (Groeningen 1697, S. 231) die Übersetzung von Jan Hendriksze Glazemaker. Allerdings ist ihr gegenüber die gedruckte Übersetzung häufig im Ausdruck geändert, so als ob die handschriftliche Übersetzung für die Drucklegung noch einmal gründlich überarbeitet worden sei, aber auf längere Strecken stimmt immer wieder die handschriftliche mit der gedruckten Übersetzung wortgetreu überein. Auf diese Übersetzung folgen schließlich im selben Band, doch in andrer Handschrift 20 Seiten, die Spinozas *Nauwkeurige en nootsakelyke aenmerkingen tot beeter verstant van dit boek* mit einem vorgesetzten Titel von Monnikhoff enthalten.

Die zweite Handschrift der *Korte Verhandeling* (in der Haager Sammlung *Handschrift No. 75 G 16*) ist in einem Pergament-Band des 18. Jahrhunderts, der auf dem Rücken in verblaßter Tinte die Inschrift trägt:

BENEDICTUS
NAGELATEN

Der andere (verschollene) Band, der der Nachricht Vlotens zufolge die niederländische Übersetzung der *Principia Philosophiae Cartesianae* enthalten haben muß, wird also auf dem Rücken die Inschrift getragen haben:

DE SPINOZA
SCHRIFTEN.

Der Band ist ganz in der Handschrift Johannes Monnikhoffs geschrieben, wie andere Manuscript-Bände des Amsterdamer Stadtchirurgen, die gleichfalls heute im Besitz der Haager Bibliothek sind, die Beob-

achtung Frederik Mullers und die Mitteilung van der Lindes bestätigend, zweifelsfrei dartun. Auch dieser Band zeigt die Nummer der *Bibliografie* van der Lindes: *(vdL. 48.)*. Zunächst enthält der Band nach drei leeren Vorsatzblättern den Titel: *ETHICA of ZEDELEER*, usf. (vgl. u. S. **526**). Darauf folgt auf 35 Blättern (= 70 Seiten) eine *Voor-Reeden* Monnikhoffs. Sie enthält eine Biographie Spinozas, die sich im wesentlichen auf Colerus stützt, aber auch einige eigene Nachrichten über Spinoza bringt, ferner eine zweite, in einigem verbesserte Fassung der *Korte Schetz*. Dann folgt der Titel des ersten Teils (s. u. S. **527**) und hierauf, von Monnikhoff selbst von 2 bis 213 paginiert, der Text der *Verhandeling* auf 107 Blättern (= 214 Seiten). Danach folgen die *Antekeninge* zum *Tractatus Theologico-Politicus* auf 14 Blättern (= 28 Seiten, paginiert von 2 bis 28); schließlich ein freies Blatt und eine ziemlich dicke Lage unbeschriebenen minderen Papieres. Die Blattgröße ist in diesem Bande 18 : 23,5 cm.

Die Frage nun, die zunächst geklärt werden muß, betrifft das Verhältnis der beiden Handschriften zueinander. Hierbei ist zunächst festzustellen, daß die ältere Handschrift (die man bisher als A bezeichnete und die im folgenden kurzweg *das Ms.* genannt werden soll) jedenfalls im Besitze Monnikhoffs war. Dieser hat sie mit Titelblättern und dem Bild Spinozas versehen, ihr den Titel des *Eerste Deel* und die Columnentitel, wo solche fehlten, sowie Hinweise aller Art hinzugefügt und vermutlich auch den Einband herstellen lassen. Jedenfalls hat Monnikhoff das Ms. als Vorlage für seine eigene Abschrift der *Korte Verhandeling* benutzt. Dabei hat er im Text des Ms. selbst 15 Correcturen vorgenommen: 11 Fehlstellen hat er durch Überschreiben im Text berichtigt (**16**, 21, **18**, 14, **27**, 15, **33**, 7, **46**, 21, **55**, 24, **56**, 6, **94**, 28, **95**, 21, **99**, 25, **105**, 24), an zwei Stellen hat er den Text zu Unrecht geändert (**22**, 31, **38**, 27), an einer Stelle unnötigerweise eine stilistische Correctur angebracht (**38**, 19—20), den gestrichenen Teil eines vom Copisten an andere Stelle gesetzten Zusatzes unnötigerweise wiederholt (**25**, 35—37). (Die Correcturen hat er natürlicherweise in seine eigene Copie übernommen.) Keineswegs wollte Monnikhoff eine Abschrift des Ms. herstellen — deren bedurfte er ja nicht, da er das Ms. besaß —; vielmehr wollte er den schwerflüssigen und stellenweise schwer verständlichen Text in eine gut lesbare, klare Form bringen. Seine Arbeit ist nicht die eines Copisten, sondern eines Redactors. Daß man diese Absicht nicht erkannte und nur die Abweichungen Monnikhoffs vom Ms. sah, hat den irrtümlichen Glauben veranlaßt, daß Monnikhoff noch eine zweite Textquelle (ein hypothetisches Ms. C) zur Verfügung gehabt haben müsse.

Als Redactor hat Monnikhoff unter verschiedenen Gesichtspunkten

den Text umgestaltet. Er hat zunächst als Sprachreiniger Fremdwörter und lateinische Worte aus dem Text entfernt. Wörter wie *manier*, *exempel*, *absoluyt*, *argumenteeren*, *passien*, *remedie*, *subjectum*, *doctor*, vor allem *Idea* wurden beseitigt und durch holländische ersetzt, lateinische Wendungen, Überreste des Urtextes wie *sic in infinitum*, *et vice versâ*, *in sensu diviso*, *in sensu composito*, *quo ad essentiam* und *quo ad existentiam*, *ens reale* und *ens rationis* überall übertragen. Auch lateinische Constructionen, die der Übersetzer beibehalten hat, hat er beseitigt (so etwa **43**, 25, **63**, 12—13). Vor allem aber war sein Augenmerk darauf gerichtet, den Text zu glätten und schwer verständliche Stellen durch Umschreibung verständlich zu machen.

Schaarschmidt hat der Arbeit Monnikhoffs entschieden Unrecht getan, wenn er jede Abweichung vom Ms. auf das *pravum corrigendi studium Monnikhoffii* zurückführt und ihn tadelt als *infelici conatu Spinozam correcturus*. Es verdient hervorgehoben zu werden, daß Monnikhoff der erste war, der den Text der *Korte Verhandeling* mit kritischen Augen ansah, daß eine ganze Reihe von Textbesserungen auf ihn zurückgeht und daß er an einer Reihe anderer Stellen wenigstens die Textverderbnis mit gutem Instinkt gefühlt hat. So sind die folgenden 30 Stellen durch Monnikhoff richtig verbessert worden: **17**, 42, **19**, 21, **20**, 24, **24**, 3—4, **26**, 24, **26**, 30, **29**, 27, **30**, 18, **30**, 27, **33**, 16, **39**, 16, **40**, 9, **42**, 31, **45**, 32, **55**, 12—13, **59**, 19, **60**, 24, **61**, 1, **62**, 34, **79**, 19—22, **85**, 25, **101**, 31—32, **102**, 15—16, **114**, 21, **115**, 17, **117**, 4, **117**, 8, **118**, 8, **118**, 15, 33, **118**, 18. Eine mißverstandene Stelle ist in der Transcription richtig gedeutet **91**, 16—17, eine Inconcinnität im Gedankengang gut erkannt **39**, 16—29, Ungeordnetes mit Verständnis geordnet **57**, 11—35, Verdorbenes verständlich zu machen versucht **94**, 18—20 und **116**, 14—15. Mit Recht läßt Monnikhoff die Randschriften fort, die nur der Inhaltsangabe dienen, aber auch in Zweifelsfällen entscheidet er wohl richtig, indem er einen nicht von Spinoza stammenden Zusatz ausschaltet (so **22**, 34—35, **55**, 19, **68**, 23). Man fühlt, wie er stets kritisch überlegt, so etwa wenn er **108**, 17—19 einen Hinweis fortläßt, weil er die Stelle, auf die hingewiesen wird, nicht findet, oder wenn er **81**, 5 ändert, um die Übereinstimmung mit einer anderen Textstelle herzustellen. Dabei bewährt er sich durchaus als Spinoza-Kenner, so wenn er **36**, 3—5 ändert im Hinblick auf den *Tractatus Theologico-Politicus* oder auf die *Cogitata Metaphysica*, **114**, 3—6 und **114**, 26—27 im Hinblick auf die *Ethica*.

Dem stehen nun freilich auch Stellen gegenüber, an denen Monnikhoff Fehler in den richtigen Text des Ms. hineingetragen hat, **17**, 18, **25**, 18—19, **31**, 8—17, **33**, 7—8, 33, 30, **43**, 6, **55**, 21—22, **85**, 6, **96**, 11, **106**, 13, **116**, 13, **119**, 29. Vielfach hat er durchaus zu Unrecht Worte oder

Sätze des Ms. ausgelassen, so **15**, 16, **16**, 13, **17**, 29, **18**, 11, **22**, 7—9, **25**, 23—26, **39**, 5—6, **45**, 13—14, **72**, 15—16, **77**, 29—30, **79**, 7—8, **80**, 16—17, **81**, 35, **82**, 17—18, **85**, 24—25, **94**, 26, **96**, 32ff., **104**, 23—26, **106**, 29—31, **109**, 14—17, **111**, 29—35, **117**, 33—**118**, 2. Auf der anderen Seite nimmt er auch wohl eine Randbemerkung zu Unrecht in den Text auf wie **78**, 11, verbessert er eine verdorbene Stelle falsch wie **95**, 26—27.

Monnikhoffs Tendenz geht vor allem auf ein Glätten und Vereinfachen des Textes. Stellen, die hierfür typisch sind, finden sich: **15**, 9, **19**, 34—37, **19**, 40, **22**, 29—30, **27**, 15, **29**, 31—32, **30**, 1—2, **37**, 34 bis **38**, 2, **38**, 26—29, **64**, 10—15, **81**, 14ff. Dabei ändert er oft ohne Notwendigkeit, wie **23**, 26, **25**, 35, 37, **46**, 1—2, **49**, 21, **67**, 26, **82**, 8, **82**, 18—21, **94**, 12—14, **94**, 21, **96**, 19, **98**, 30—31, **103**, 33, **108**, 25—28, **119**, 33f., oder er arbeitet Stellen geradezu um, wie **16**, 20—26, **25**, 23—26, **68**, 26—32, **69**, 11—13, **70**, 17—32, **73**, 24—25, **79**, 18—21, **82**, 8—16, **82**, 18—21, **82**, 23—25, **83**, 9—14, **84**, 7—13, **86** 22—25, **87**, 5—15, **93**, 34, **105**, 3—6, **105**, 26—30, **106**, 9—12, **106**, 22—25, **111**, 12—15, **112**, 21—24, **113**, 5—6, **120**, 31—33, 36—38. Bei dieser Umarbeitung kommt er zuweilen zu sehr schlechten Ergebnissen, wie besonders **74**, 19—23, **84**, 14—28, **92**, 2—4, 10—11, **102**, 15—22, **119**, 25—27.

Diese Umgestaltung des Textes bringt es mit sich, daß Monnikhoff zuweilen den Text zusammenziehend verkürzt, so etwa **32**, 34, **40**, 27—28, **45**, 13—14, **67**, 4—8, **68**, 18—23, **69**, 5—6, **78**, 11—13, **83**, 2—4, **85**, 11—15, **118**, 24—25. Meistens aber umschreibt er erklärend den Text wie etwa **26**, 11—12, **58**, 26—29, **99**, 5—7, **102**, 16, **116**, 8, dabei auch so falsch wie **101**, 34 und **117**, 30. Aus diesem Bestreben des Erklärens heraus kommt er auch dazu, den Text zum besseren Verständnis zu erweitern. In einigen solcher Fälle hat Monnikhoff selbst die Erweiterungen als eigene Zutaten kenntlich gemacht, indem er sie in eckige Klammern stellte, so **28**, 18, **49**, 26, **53**, 8, **60**, 19, **61**, 25, **85**, 4, **101**, 3, **103**, 4, **104**, 21, **106**, 14, **108**, 19—20, **112**, 22, **119**, 33—**120**, 1. In der Regel aber ist eine solche Erweiterung stillschweigend erfolgt, so **34**, 6—10, **38**, 5—6, **61**, 10, **68**, 14, **69**, 21, **72**, 16, **78**, 11, **81**, 30, **85**, 9, **86**, 4, **86**, 12, **95**, 19, **100**, 4—5, **103**, 14, **104**, 11, **104**, 14—19, **107**, 4, **108**, 13, **109**, 7. Keine einzige dieser Erweiterungen ist aber derart, daß sie auch nur das geringste Neue dem Texte des Ms. hinzufügte, das geringste, zu dem Monnikhoff einer anderen Textquelle bedurft hätte, als das Manuscript sie ihm darbot. Damit steht auch im Einklang, daß Monnikhoff eine Reihe von Fehlern mit dem Ms. teilt, die er wohl hätte vermeiden können, wenn er seine Arbeit an einer anderen Handschrift hätte controllieren können, so **16**, 23, **24**, 31, **47**, 1, **47**, 8, **93**, 5—7, vor allem auch die Textlücke am Anfang (vor **15**, 8) und die Textverschiebungen **19**, 17—43, **62**, 3—**63**, 4, **117**, 29—**118**, 2.

Bei einer einzigen Stelle hatte man glauben können, daß Monnikhoff ein Stück Text böte, das im Ms. nicht stünde und das nur aus anderer Überlieferung zu ergänzen gewesen wäre — und eine einzige solche Stelle mußte ja dem Monnikhoffschen Manuscript die Würde selbständiger Textquelle verleihen —: **21**, 17—18, wo bei Schaarschmidt und, wie Sigwart annehmen mußte, im Ms. die Worte *om reeden vooren. Meerder ook niet zeggen wy* fehlen. Aber in der Tat hatte hier nur Schaarschmidt infolge eines ὁμοιοτελευτόν eine Stelle ausgelassen, die in Wirklichkeit im Ms. stand.

Auch die *Korte Schetz* verrät, wie ich nachweisen zu können glaube (vgl. Anmerkung zu **3**, 7—10), keine Textkenntnis, die irgendwie über den im Ms. vorliegenden Textbestand hinausginge. Und auch die Dialoge sind (gegen die Meinung Freudenthals und Wolfs) an der Stelle erwähnt, die sie im Ms. einnehmen (vgl. Anmerkung zu **3**, 27—28).

So darf aus alledem der Schluß gezogen werden, daß Monnikhoffs Handschrift (die bisher unter der Bezeichnung B ging, die aber im folgenden immer nur als *Monnikhoff* citiert werden soll) einzig und allein aus dem Ms. geflossen ist und nur eine Redaction oder Paraphrasierung des Ms. darstellt. Für die Herstellung des correcten Textes der *Korte Verhandeling* hat sie darum keine andere Bedeutung als jede moderne kritische Durchsicht des Textes.

Über das Ms. selbst läßt sich vorab eines mit Sicherheit feststellen: es ist nicht Urschrift (sei es des Textes oder der Übersetzung des Textes), sondern nur Abschrift einer anderen Urschrift, eines anzunehmenden Ur-Ms. Darauf scheinen mir die vielen im Text corrigierten Schreibfehler hinzuweisen, in denen später folgende Worte vorweggenommen und dann wieder gestrichen sind, auch solche typischen Lesefehler wie *allerwijste* für *allervrijste* (**39**, 16,) oder *waare* für *maar* (**78**, 24). Darauf deuten auch die Textverschiebungen, bei denen der Copist eine im Ur-Ms. irgendwie angefügte Partie an falscher Stelle dem Text eingefügt hat, wovon das zweifelsfreieste Beispiel die Textverderbnis **19**, 17—43 bietet. Darauf deuten schließlich die im Ms. offengelassenen Seitenverweisungen, die im Ur-Ms. sicherlich ausgefüllt waren und nun, entsprechend der anderen Seiteneinteilung des Ms., hätten ausgefüllt werden müssen, aber nicht ausgefüllt worden sind (**13**, 5—14, **27**, 25, **51**, 6—10, **55**, 22—28, **57**, 11—15, 26, **60**, 11—16, **62**, 10—14, **82**, 3—4, **89**, 22—33, **91**, 33, **101**, 6—8).

Somit stellt das Ms. für uns (die Tatsache einer Übersetzung der *Korte Verhandeling* aus dem Lateinischen einmal vorausgesetzt) lediglich eine tertiäre Textquelle dar, genau so wie übrigens die im gleichen Bande sich findende holländische Übersetzung der *Adnotationes* Spinozas

zum *Tractatus Theologico-Politicus*, nur mit dem Unterschiede, daß bei der *Korte Verhandeling* die tertiäre Textquelle zugleich die einzige ist, die uns überhaupt zur Verfügung steht.

Der Mangel jedes sicheren Zeugnisses über die Entstehung der in ihrer überlieferten Form so problematischen *Korte Verhandeling* nötigt uns, die Indicien des Textbefundes zu einer Hypothese zusammenzufügen, die uns das scheinbar Widersprechende aus einheitlichem Gesichtspunkt zu erklären erlaubt.

Nun scheint mir der wichtigste Hinweis auf die Entstehung der Schrift in ihren Schlußworten gegeben. Hier schreibt Spinoza: *Soo is my dan alleen noch overig, om een eynd van alles te maaken. de vrunden tot de welke ik dit schryve te zeggen.* Dazu schreibt der Redactor an den Rand: *Verzoek van den autheur aan die geene tot de welke hy dit tractaat op haar verzoek heeft gedicteert en daar mee het besluyt van alles.* Anscheinend klafft hier ein Widerspruch. Spinoza spricht im Hinblick auf den Tractat von *schreiben*. Die Worte *tot de welke ik dit schryve* können sich unmöglich auf die Schlußworte allein beziehen, denn mit *dit* kann nur die Abhandlung selbst gemeint sein. Und auf der anderen Seite berichtet der Redactor, der doch offenbar das Entstehen des Tractats miterlebt hat, Spinoza habe ihn den Freunden auf ihr Ersuchen hin *dictiert*, und man kann sich schwer vorstellen, wie die Schlußworte ein *Dictat* begleiten sollten. Hier scheint mir nur eine Erklärung möglich: Spinoza hat, als er noch in Amsterdam lebte, seinen Freunden den Tractat dictiert; er hat ihn später umgearbeitet und seine Niederschrift von Rijnsburg aus den Amsterdamer Freunden geschickt, wobei er sie mit den briefartigen Schlußworten begleitete. Immerhin wird diese Umarbeitung nicht so einschneidend und den Charakter des Tractats umgestaltend gewesen sein, daß nicht der Redactor darin noch das ursprüngliche Dictat hätte wiedererkennen und in seiner Randschrift hätte berichten können, daß der Tractat *gedicteert*, aus einem Dictat entstanden sei.

Eine Analogie zu der hier angenommenen Entstehung der *Korte Verhandeling* aus einem ursprünglichen Dictat und einer auf Grund des Dictats erfolgenden Umarbeitung bieten die *Principia Philosophiae Cartesianae* und die *Cogitata Metaphysica*. Spinoza hat selbst berichtet, daß er das zweite Buch der *Principia* und die *Cogitata Metaphysica* dictiert habe und daß er dann auf Ersuchen der Freunde eine Abschrift davon gefertigt habe (*Ep. XIII.* 63, 11—16: *antehac dictaveram — Amici rogarunt ut sibi copiam facerem*). Man kann also annehmen, daß Spinoza zuerst die *Verhandeling* seinen Amsterdamer Freunden dictiert habe, daß er dann sie durchgearbeitet habe, wohl schon im Hinblick auf die in *Ep. VI.* bezeugte Absicht der Veröffentlichung, und daß er

sie den Amsterdamer Freunden zuschickte, so wie er bald danach ihnen auch die ersten Lehrsätze der *Ethica* mitteilte.

Mit dieser Entstehung der *Korte Verhandeling* aus einem ursprünglichen Dictat und einer später erfolgenden Niederschrift scheint sich nun eine sehr auffällige Erscheinung des Textes, wie er uns vorliegt, zu erklären: das Nebeneinanderbestehen von Doppelfassungen derselben Gedanken.

Das auffälligste Beispiel einer solchen Dublette ist der Anfang von *Cap. 17* (85, 3—19). Es ist undenkbar, daß Spinoza diese Sätze geschrieben haben könnte, nachdem er schon *Cap. 16*, die *Verhandeling van de Wille* (86, 19), verfaßt hatte, so plump und unfertig erscheint das eine neben dem anderen. Und doch wird man gerade diese Sätze nicht als Einfügung eines Redactors oder Schülers beiseite schieben dürfen, denn sie zeigen, in Gedanken und Ausdruck, so deutlich die Herkunft dieser Willenslehre aus den *Dialoghi di Amore* des Leone Ebreo, das eben kein anderer als Spinoza sie geschrieben haben kann. Man wird sie nicht gut anders erklären können denn als einen Überrest des alten Dictats, auf den ein Anhänger Spinozas aus irgendwelchem Grunde nicht gerne verzichten mochte. Dieses Fragment kann uns über das Dictat selbst Aufschluß geben: es kann ihm kein lateinischer Text zugrunde gelegen haben, denn es ist ja von der Bezeichnung des Willens *by de Latinen* die Rede (85, 6) und *voluntas* und *voluptas* werden sich so gegenübergestellt, wie es in einem lateinischen Texte nicht hätte geschehen können (85, 13—16). Wir können daraus den Schluß ziehen, daß das Dictat Spinozas in holländischer Sprache erfolgte, wie es ja auch an sich natürlich ist, da Spinoza, der gleichzeitig mehreren dictierte (*die geene tot de welke hy . . . heeft gedicteert*), nicht nur Männer von gelehrter Bildung zu seinen Schülern hatte und darunter zumindest einen, Jarig Jelles, der überhaupt kaum Latein verstand.

Eine andere derartige Dublette dürfen wir in *Cap. 1* des zweiten Teils sehen, das, von den Eingangsworten abgesehen, unmöglich mit *Cap. 2* zugleich entstanden sein kann, bestimmt, neben ihm in einem fortlaufenden Texte zu stehen. (Der Eingang selbst ist unvollständig: nach 54, 8 fehlt der Beginn der 54, 3 angekündigten Darlegung *van de wyzen uyt de welke de mensch bestaat*, die von dem Redactor wahrscheinlich weggelassen wurde, als er die Darlegungen über die Seele erhielt, die wir jetzt im Zusatz zur *Voor Reeden van 't Tweede Deel* und im zweiten Anhang finden.) Für Spinoza selbst war der Inhalt von *Cap. 1* bei der Umarbeitung überflüssig geworden, weil er das Beispiel von der Regel de tri in den (dem umgearbeiteten Tractat ja voranzustellenden) *Tractatus de Intellectus Emendatione* übernommen hatte, und er ersetzte daher *Cap. 1* durch das, was dem *Cap. 2* (in

seiner jetzt freilich vom Redactor bestimmten Form) zugrunde liegt. Gerade die weggefallene Partie aber, das Beispiel der Regel de tri, erschien dem Redactor so wertvoll, daß er um ihretwillen die dem Dictat entstammenden Ausführungen über die Erkenntnisarten aufbewahrte.

Nicht ganz so klar scheint mir die Sachlage bei *Cap. 7* des ersten Teils zu liegen. Zweifellos bilden im ersten Teil die *Cap. 1—6*, zu denen jedenfalls, der Analogie der *Ethica* entsprechend, auch *Cap. 10* gehört, ein zusammenhängendes Ganze, dem *Cap. 7* völlig fremd und zusammenhanglos gegenüber steht. Auch hier könnte der Grund der Ausscheidung der gleiche sein wie bei *Cap. 1* des zweiten Teils: die Untersuchung über die Definition war in den *Tractatus de Intellectus Emendatione* herübergenommen worden und in der *Korte Verhandeling* damit überflüssig geworden. Immerhin ist dieses Capitel dem Ganzen des ersten Buches durch Verweisungen (46, 2—3, 26, 47, 13) viel mehr verbunden, als jene anderen Partien. Man kann nun entweder annehmen, daß jene Verweisungen vom Redactor herrühren, oder aber daß Spinoza selbst eine Partie des Dictats ohne gründlichere Umarbeitung in eine weit stärker umgearbeitete *Verhandeling* hineingestellt habe, weil er das Material noch weiter für das Problem benutzen wollte, das ihm damals Centralproblem war, die Scheidung der eigentlichen von den uneigentlichen Attributen Gottes (vgl. *Ep. VI.* 36, 18—23). Je nachdem ob man *Cap. 7*, das jedenfalls im wesentlichen Bestandteil des Dictats ist, als von Spinoza selbst oder vom Redactor aufbewahrt betrachtet, wird man im Zusatz 1 zu diesem Capitel eine Zufügung Spinozas oder des Redactors sehen.

Cap. 8 und *9* des ersten Teils, die uns vielleicht am stärksten in der *Korte Verhandeling* an das Collegianten-Milieu und an die Secten-Mystik erinnern, innerhalb deren die Schrift entstanden ist, sind uns durch 117, 30—31 als reguläre Teile der *Verhandeling* gut beglaubigt, sonst möchte man auch sie wohl der frühesten Schicht, dem Dictat zuweisen. Immerhin mag man auch hier noch eine Reminiscenz des Dictats finden. Der äußerst wichtige Zusatz zu *Cap. 9*, charakteristisch für die Psychologie Spinozas, kann so unmöglich von ihm selbst geschrieben sein. Offenbar gibt er eine Restriction wieder, die Spinoza bei mündlichem Vortrage machte und von der er Notiz genommen haben wollte (ähnlich wie Meyers *Praefatio* zu den *Principia Philosophiae Cartesianae* Restrictionen Spinozas mitteilen soll). So schließt sie der Redactor anscheinend aus eigener Erinnerung an den Text an, indem er von Spinoza geradeso referierend in der dritten Person spricht (*den Autheur meent*), wie es in der ja sicherlich vom gleichen Redactor herrührenden Randbemerkung des Schlusses geschieht (*Verzoek van den Autheur*).

Wie hat nun die *Korte Verhandeling* die Form erhalten, in der sie uns heute vorliegt? Auch hier kann die Analogie in der Entstehung der anderen Werke Spinozas, soweit wir darüber unterrichtet sind, uns weiterhelfen. Wir besitzen eine Schrift Spinozas, überdies aus derselben Zeit wie die *Korte Verhandeling*, die nicht abgeschlossen, sondern in der Entstehung begriffen auf uns gekommen ist, den *Tractatus de Intellectus Emendatione*. Hier sehen wir, wie zunächst Spinoza eine zusammenhängende Niederschrift herstellt, wie er durch Streichen und Überschreiben an ihr bessert, und wie er sie schließlich mit Randbemerkungen versieht, die für eine beabsichtigte Neubearbeitung als Material und Hinweis dienen, also in den Text hineingearbeitet werden sollten. Zugleich wissen wir aus der Vergleichung des *Tractatus* im Original der Opera Posthuma mit der Übertragung der Nagelate Schriften, ebenso auch aus derselben Vergleichung bei den beiden ersten Büchern der *Ethica* und aus den Angaben von *Ep. VIII.* (39, 5—20, 41, 15—17) und *Ep. XXVIII.* (163, 19—24), daß das *Collegium Spinozanum* in Amsterdam von Spinoza die fertig gestellten Partien sogleich erhielt und daß das Erhaltene auch sofort ins Holländische übersetzt wurde. Ja das *Collegium* ist geradezu auf diesem Besitz aufgebaut, und Simon de Vries bezeugt in gleicher Weise wie die Schlußworte der *Korte Verhandeling*, daß die *Verhandeling* und der *Tractatus de Intellectus Emendatione* den Amsterdamer Spinoza-Studien zugrunde lagen, denn seine Worte *praesertim tuis in scriptis cum versor, manibusque tracto* können sich doch unmöglich allein auf die ersten Lehrsätze der *Ethica* (mit ihren Definitionen und Axiomen) beziehen, die damals die Amsterdamer Freunde erhalten hatten. Wir erfahren weiter aus *Ep. VIII.* (41, 15—17), daß die Freunde auch kleinere Partien erhielten, so wie sie Spinoza gerade fertiggestellt hatte, und wenn er später erst warten will, bis ein ganzes Buch abgeschlossen ist (*Ep. XXVIII.* 163, 19—24), so beweist das eben, daß die bisherige Praxis anders gewesen ist.

Übertragen wir nun diese Erkenntnis auf die Entstehung der *Korte Verhandeling*, so dürfen wir annehmen, daß Spinoza auf der Grundlage des ihm natürlich zur Verfügung stehenden holländischen Dictats jeweils größere Partien lateinisch niedergeschrieben hat. Daß der Tractat in der Form, in der er uns in seinen Hauptpartien heute vorliegt, auf eine lateinische Niederschrift zurückgeht, beweist nicht nur das unverdächtige Zeugnis des Titels *Voor deze in de Latynse taal beschreven . . En nu in de Neërduytse spraak overgezet* 11, 7—10), sondern es beweisen es auch zahlreiche Fehlstellen des Textes, die nur durch die Annahme eines Übersetzungsfehlers erklärt und verbessert werden können (so etwa: 18, 3—6, 38, 26—29, 83, 9—14, 93, 5—7, 94, 18—20, 97, 1, 97,

35—39, 105, 3—4, 114, 21, 116, 2, 17—19), auch lateinische Satzconstructionen, die in der Übersetzung beibehalten worden sind (wie 43, 25, 63, 12—13, 64, 32—33, 71, 1, 84, 26, 86, 1—2, 90, 24—25, 95, 26, 109, 24—26).

Diese (lateinische) Niederschrift Spinozas wird in einzelnen zusammenhängenden *Verhandelinge* (in der Art des *Tractatus de Intellectus Emendatione*) bestanden haben, wie wir daraus schließen können, daß im Text in allen Teilen, die sicher nicht vom Redactor herrühren, immer von der einen auf die andere Darlegung in solcher Form voraus- oder zurückverwiesen wird, so 35, 28: *verhandeling van de Praedestinatie*, 48, 27—28: *verhandeling van de Aandoeningen van de Ziele*, 57, 24—25: *verhandeling van de vryheid des menschen*, 76, 23—24: *verhandelinge der passien*, 86, 19: *verhandeling van de Wille*. Die Capitel-Einteilung, wie sie heute die *Korte Verhandeling* aufweist, dürfte nicht ursprünglich sein und sich bei ihrer Willkürlichkeit auch nicht immer mit den Grenzen jener *Verhandelinge* decken. Als solche in sich zusammenhängende Partien, die der lateinischen Niederschrift angehören, dürfen wir in ihrem Hauptbestande wohl ansehen im ersten Buch: *Cap. 1—6* (ohne die Dialoge) und *8—10* = *van God, en van de algemeene en oneyndige dingen;* im zweiten Buch: *Cap. 2—13* = *verhandelinge der passien* oder *verhandelinge van de Aandoeningen van de Ziele; Cap. 14* und *15* (ohne überlieferten Titel); *Cap. 16* und *17* (ohne den zum Dictat gehörigen Anfang von *17*) = *verhandelinge van de Wille; Cap. 18—26* = *verhandelinge van de vryheid des menschen*. Die lateinischen *Verhandelinge* (*Tractatus*) hat Spinoza wohl, der seine zu hinterlassenden Manuscripte strenge sichtete, vernichtet, weil er sie nicht veröffentlicht haben wollte. Der *Tractatus de Intellectus Emendatione* ist die einzige derartige *Verhandeling*, die uns nicht nur in holländischer Übersetzung in den Nagelate Schriften, sondern auch im lateinischen Original erhalten geblieben ist.

Jene *Verhandelinge* erhielt nun das *Collegium* in Amsterdam, die eine nach der anderen und die eine, ehe die anderen folgenden niedergeschrieben waren, und so wie die *Verhandelinge* eintrafen, wurden sie sogleich ins Holländische übersetzt, damit sie auch den Freunden oder dem Freunde dienen konnten, der des Lateinischen nicht mächtig war. Das geht daraus hervor, daß wiederholt von den folgenden geplanten Partien mit einem *vielleicht* gesprochen wird (43, 33—34: *gelyk wy dat wel ligt in het navolgende nog breeder zullen betoonen*, 60, 33—34: *om reedenen die wy uyt vervolg dezes of by andere gelegentheeden zullen stellen*, 78 11: *En dit zal ons misschien hier na een stoffe zyn waar uyt...*). Sicherlich hat Spinoza in seiner zurückbehaltenen Urschrift solche *Vielleicht* gestrichen, sobald er die in Aussicht genommenen Partien auch geschrieben hatte. Der letzten *Verhandeling*, die Spinoza dem *Collegium*

sandte, der *Verhandeling van de vryheid des menschen*, fügte er zum Abschluß des Ganzen den briefartigen Schluß mit seiner *adhortatio* hinzu.

Keineswegs war für Spinoza damit die Arbeit an der *Korte Verhandeling* abgeschlossen. Diese Weiterarbeit vollzog sich nun, nachdem der Kernbau fertig war, in der Form von Zusätzen und Anfügungen. Kürzere Zusätze mögen einfach dem Manuscripte beigeschrieben worden sein, längere Ausarbeitungen waren wohl unabhängig vom Manuscripte auf eigenen Blättern geschrieben. Auch an dieser Weiterarbeit nahmen die Amsterdamer Freunde steten Anteil, entweder indem sie von den Zusätzen sich Abschriften nahmen oder indem ihnen wertvolle Zusätze (ähnlich wie jenes *Scholium* der *Ethica Ep. VIII.* 41, 15—17, oder wie die Zusätze der *Principia Philosophiae Cartesianae* 216, 13—19 und 217, 20—23 *Ep. XV.* 73, 20—21) durch Brief von Spinoza gesandt wurden. Auch diese Zusätze wurden sogleich ins Holländische übersetzt. Aus dieser Zeit der Zusätze stammen nicht nur die beiden unverbunden an den Schluß der *Korte Verhandeling* gestellten Stücke, der mathematische Appendix und die Darlegung *Van de menschelyke Ziel*, sondern auch die beiden Dialoge, die ja die *Korte Verhandeling* als abgeschlossen voraussetzten (wie Freudenthal erkannt hat), und deren zweiter wohl die Antwort auf Fragen ist, die dem Philosophen brieflich aus dem Kreise des Amsterdamer *Collegiums* gestellt wurden.

So können wir nun drei Schichten unterscheiden, aus denen die *Korte Verhandeling* in ihrer heutigen Form gebildet ist: 1. die Überreste des ursprünglichen Dictats Spinozas (*Cap. 7* des ersten Teils, *Cap. 1* außer dem Eingang und den Anfang von *Cap. 17* des zweiten Teils); 2. die *Verhandelinge* in der Übersetzung der lateinischen Niederschrift Spinozas (*Cap. 1.* bis *6*, *8* bis *10* des ersten Teils, Vorrede und *Cap. 2* bis *16*, *17* zweite Hälfte bis *26* des zweiten Teils; 3. die Zusätze, Dialoge und Anhänge.

Dieses Material ist aber nicht von Spinoza selbst, sondern so wie es unverbunden von ihm übernommen worden war, von einem Redactor in seine heutige Ordnung gebracht worden. Die Absicht, die den Redactor leitete, war nun nicht etwa die, das Material so zu ordnen, wie es ein zur Veröffentlichung bestimmtes Werk verlangt hätte, sondern vielmehr sich ein Handbuch der spinozanischen Philosophie zum eigenen Gebrauch herzustellen. Zu diesem Zwecke nahm der Redactor die (vielleicht sogar für ihn übersetzten) *Verhandelinge*, teilte sie möglichst übersichtlich in nicht zu lange *Hooftdeelen*, fügte das ein, was er vom Dictat nicht gerne missen mochte, schrieb dazu, was er von Zusätzen Spinozas erhielt, da wo ihm die Stelle passend schien, fügte auch die Dialoge dem Text ein, während er zwei andere Zufügungen, vielleicht nur ihrer Länge wegen, einfach hinter den Text stellte. Um

das Ganze miteinander zu verbinden, mußte er allerhand Übergänge, Eingangsworte, Schlußfloskeln selbst schreiben. Darüber hinaus versah er die *Verhandeling* im zweiten Teil mit kurzen Inhaltsangaben am Rand, die das Zurechtfinden erleichtern sollten. Aber auch damit begnügte er sich nicht, sondern setzte sich an manchen Stellen mit der im Text überlieferten Lehre auseinander. Meist suchte er sich diese Lehre selbst klar zu machen (so etwa **84**, 22—33, **94**, 37—38, **95**, 29—32), erweiterte auch wohl gelegentlich die Ausführungen des Textes durch eigene Darlegungen (so **18**, 34—38, **59**, 23—36), in besonders unglücklicher Weise in dem hinzugefügten Beweis für die Relativität der Begriffe *gut* und *schlecht* (**49**, 27—**50**, 6), ja seine eigene Stellungnahme zeigt sich sogar in Lob und Tadel des spinozanischen Textes (so zu **58**, 26—29: *volgens de 2. bepalinge die my niet behaagt*, zu **109**, 9—11: *een zeer ardie en eige gelykenisse*, so ferner zu **90**, 24—26, **111**, 33—**112**, 4). So legt sich über die drei Schichten des spinozanischen Textes eine vierte Schicht, die vom ursprünglichen Texte zu scheiden naturgemäß eine wichtige, aber nicht immer ganz leichte Aufgabe ist.

Wer war nun der Redactor, dessen Handbuch der spinozanischen Philosophie wir in der *Korte Verhandeling* in ihrer heutigen Form besitzen? Ich glaube, wir können diese Frage mit ziemlicher Sicherheit beantworten: es war Spinozas Freund Jarig Jelles. Wir kennen von dem Amsterdamer *Collegium* mindestens sieben Mitglieder: Simon de Vries, Pieter Balling, Jarig Jelles, Jan Rieuwertsz, Dr. Lodewijk Meyer, Dr. Johannes Bouwmeester und Dr. H. van Bronchorst. Von allen diesen hatte nur einer ein großes Interesse daran, baldigst den Text Spinozas in holländischer Übersetzung zu erhalten, Jarig Jelles, der mit der lateinischen Sprache nicht vertraut war. Von ihm berichtet ein *vriend*, wohl Jan Rieuwertsz, in einem Nachbericht zu seiner *Belydenisse des Algemeenen en Christelijken Geloofs: Alhoewel hij nu geen kennis dan van zijn moedertaal hadde, zoo heeft hij zich van alles, dat hem als voordeelig tot zijn oogmerk in andere taalen aangewezen werd, meester gemaakt, en hetzelve in 't Nederlandsche laten vertalen.* Nun wissen wir weiter, daß Jarig Jelles, der nach Tschirnhausens Mitteilung an Leibniz aus dem Jahre 1676 zu Spinoza's Lebensunterhalt beitrug, *auch die Unkosten zu der ersten und andern Edition der Principiorum Cartesii a Spinoza methodo Geometrica demonstratorum hergegeben habe* (vgl. *Lebensgeschichte Spinoza's*, S. 201, 222, 223). Was liegt nun näher als anzunehmen, daß Jelles, der die Kosten für die niederländische Übersetzung der *Principia Philosophiae Cartesianae* trug, der Descartes ins Niederländische übersetzen ließ, auch derjenige war, der für die niederländische Übertragung der *Korte Verhandeling* sorgte und sie sich zum Handbuch ausarbeitete. Diese Vermutung mag ihre Bestätigung in

den wenigen Zeilen finden, die mit Sicherheit dem Redactor zu geben sind und in denen sich seine Sinnesart unverkennbar offenbart, in den Einleitungsworten der *Korte Verhandeling*, die dem Titel folgen. Es sind die Worte eines überzeugten Spinozisten, der zugleich die Überzeugung hat, ein wahrer Christ zu sein. Wie hier der Redactor den Geist der *Verhandeling* in Übereinstimmung findet mit dem Vorbild *van de Heer Christus, onzen besten Leermeester*, so ist es das Thema der *Voorreeden*, die Jelles zu den Nagelate Schriften Spinozas geschrieben, daß der Spinozismus das wahre Christentum sei: *dat het geen, 't welk onze Schrijver betoogt dat de Reden voorschrijft, zo veel de regel van wel te leven, en des menschen opperste goet aangaat, naaukeur glijk met het geen overeenkoomt, dat onze Zaligmaker, en d'Apostelen daar af leren en onderwijzen.* Dazu kommt, daß ein Zusatz, den man mit ziemlicher Sicherheit dem Redactor zuweisen kann, weil er dem Texte eigentlich nichts hinzufügt (89, 22—33), die gleiche Sprache einer allegorisierenden Erklärung der christlichen Grundbegriffe redet, die wir aus Jarig Jelles' *Belydenisse des Algemeenen en Christelijken Geloofs* sehr gut kennen.

Ist aber Jelles der Redactor gewesen, der sich Spinozas *Verhandelinge* zum Compendium spinozanischer Weisheitslehre umschuf, so können wir auch mit einiger Wahrscheinlichkeit sagen, wer der Übersetzer der Schrift war. Pieter Balling hat Spinozas *Principia Philosophiae Cartesianae* für Jelles ins Niederländische übersetzt. An ihn adressiert Spinoza die Sätze der *Ethica*, die er den Amsterdamer Freunden mitteilt und von denen wir ebenfalls wissen, daß sie sogleich ins Niederländische übersetzt wurden, und wohl erst nach seinem Tode fragt Spinoza in einem Briefe vom Jahre 1665 (*Ep. XXVIII.* 163, 19—21), ob er jetzt an Simon de Vries oder Dr. Johannes Bouwmeester als den Übersetzer adressieren solle. So wird man kaum daran zweifeln dürfen, daß Pieter Balling die *Verhandeling* übersetzt hat, und in der Tat scheint die Diction hier die gleiche zu sein wie in seiner Übersetzung der *Principia Philosophia Cartesianae* und der *Cogitata Metaphysica.*

Daß unser Ms. identisch wäre mit dem Ms. der *Korte Verhandeling*, das Stolle 1704 im Besitz des jüngeren Rieuwertsz sah, ist nicht anzunehmen; denn unser Ms. besteht aus 47 Bogen, während jenes aus 36 Bogen bestand. Auch möchte ich nicht annehmen, daß jenes Ms. das Ur-Ms. des Jelles gewesen wäre; denn Rieuwertsz versicherte ja von seinem Ms., daß es *sein Vater abgeschrieben.* Offenbar haben mehrere Abschriften existiert. *Dieses Scriptum*, sagt ja Rieuwertsz weiter, *hätten einige Freunde von Spinoza abgeschrieben.* Ich möchte also annehmen, daß unser Ms. und das des Rieuwertsz auf das gleiche Ur-Ms., das Ms. von Jelles, zurückgehen. Darauf scheint mir auch hinzudeuten, daß unser Ms. ebenso wie das Ms. des Rieuwertsz verbunden erscheint

mit einem Ms. der holländischen Version des *Tractatus Theologico-Politicus.* Denn auch das *Mssctum von der Niederländischen Version des Tractatus Theologico-Politici*, das Rieuwertsz dem Stolle unmittelbar nach dem Manuscript der *Korte Verhandeling* zeigte, geht offenbar auf Jelles zurück. Wir wissen aus dem *Vervolg van 't Leven van Philopater* (S. 231), daß die Übersetzung von Jan Hendriksze Glazemaker *in geschrift by den geen die de Vertaaler te werk gesteld had, blijven leggen.* Es ist darum anzunehmen, daß auch die Urschrift der Übersetzung im Besitz von Jarig Jelles war. Er war es sicher, der *dem Übersetzer die Arbeit aufgetragen hatte;* denn als die Gefahr einer Publication des *Tractatus Theologico-Politicus* in holländischer Sprache drohte, wußte Spinoza, warum er sich an Jarig Jelles wandte, um sie zu inhibieren (*Ep. XLIV.* **227**, 6—17).

Was wir aber von den Schicksalen der handschriftlichen Glazemakerschen Übersetzung des *Tractatus Theologico-Politicus* wissen, kann uns auch per analogiam das Entstehen unseres Ms. der *Korte Verhandeling* verdeutlichen. Der Besitzer jenes Manuscripts überließ einem guten Freund eine Abschrift des Originals, nach dieser Abschrift wurden wieder andere genommen, die schließlich vom Original soweit abwichen, daß sie dem Übersetzer nicht mehr viel Ehre machten. (Vgl. *Vervolg van't Leven van Philopater*, S. 232: *Wijders weet ik 'er nog dit van te zeggen, dat 'er zoo veel afschriften in die reeks van jaaren, na dat 'er een afschrift van 't origineel, buit n twijffel aan een singulier goed vriend, en die weer aan een ander was gegeven, geboren wierden, dat de laatsten, by 't eerste te confronteren, door veelvoudig en kreupel uitschrijven, tot weinig respect van den Vertaaler zou geweest zijn, indien het op zijn naam, of ten minste indien men geloofde, dat zodanig een laaste afschrift ook van Glazemaker dus vertaalt was, was uitgekomen.*) Glazemaker fand lange nach seinem Tode (er ist 1682 gestorben) in einem *Doctor in de Medicynen en illuster Philosooph* einen Herausgeber, der mit *bezondere yver en liberaliteit* die alte Handschrift 1693 publicierte, indem er sie mit *konstwoorden op de kant* versah, während im folgenden Jahre 1694 (mit der gleichfalls fingierten Verleger-Bezeichnung *Tot Bremen, By Hans Jurgen van der Weyl* eine andere Version, nach der Versicherung des *Vervolg van 't Leven van Philopater* (S. 233f.) gleichfalls auf der Grundlage der Glazemakerschen Übertragung, aber nach einer der entstellten Abschriften, herauskam. Die *Korte Verhandeling* hatte wohl n cht das gleiche allgemeine Interesse wie die *Godgeleerde Staatkundige Verhandelinge*, und wie sie nicht dem Druck übergeben wurde, so ist sie auch sicher nicht so vielfach abgeschrieben worden. Aber davon abgesehen ist die Parallele, in die unser Manuscript-Band die beiden Übersetzungen bringt, keine zufällige: beide auf Veranlassung von Jelles entstanden, beide

aus seinen Handschriften copiert, beide in Abschrift auch im Besitz seines Freundes Jan Rieuwertsz, schließlich beide in Copien auf uns gekommen. Diese Parallelität erlaubt uns schließlich auch, die Entstehungszeit unseres Ms. der *Korte Verhandeling* mit ziemlicher Sicherheit zu bestimmen. Es ist nicht sehr wahrscheinlich, daß man die Glazemakersche Übersetzung noch handschriftlich copiert hätte, nachdem sie bereits im Druck vervielfältigt war, also nach dem Jahr 1693. Das Ms. der *Korte Verhandeling* ist aber allem Anschein nach gleichzeitig mit der Copie der Glazemakerschen Übersetzung, also ebenfalls wohl vor 1693 entstanden.

Die Aufgabe, die die *Korte Verhandeling* dem Herausgeber stellt, findet somit als Substrat nur das eine Ms., vermutlich also die Copie der Handschrift des Jarig Jelles.

Die Redaction Monnikhoffs hat ganz auszuscheiden; sie darf vor allem nicht, wie es Vloten-Land in der Ausgabe, Wolf in der Übersetzung getan haben, mit dem Text des Ms. zusammengearbeitet werden. Immerhin muß die Möglichkeit gegeben sein, daß jeder die Monnikhoffsche Copie auf ihre Authenticität hin selbst zu prüfen vermag, und überdies hat die Arbeit Monnikhoffs als erster Versuch einer Textgestaltung der *Korte Verhandeling* an sich Anspruch auf Interesse. Darum schien es gerechtfertigt, im Rahmen dieses Anhangs die Monnikhoffsche Bearbeitung der *Korte Verhandeling* in extenso buchstabengetreu zu publicieren. Danach genügt es, in den textkritischen Bemerkungen auf die wesentlichen Abweichungen Monnikhoffs vom Ms. hinzuweisen, namentlich da, wo sie eine selbständige textkritische Stellungnahme Monnikhoffs bedeuten. Aus den gleichen Gründen schien es angemessen, auch die *Korte Schetz* zu reproducieren, wenn sie auch nichts anderes darstellt als eine Inhaltsübersicht der *Korte Verhandeling*, die Monnikhoff zusammengestellt hat. Ich habe sie daher als ein Summarium dem Text in buchstabengetreuem Abdruck voraufgehen lassen, auf Grund des Halleschen Manuscripts, aus dem die Welt zuerst die *Lineamenta* des spinozanischen Frühwerks kennen lernte.

Hat sich also die Ausgabe der *Korte Verhandeling* lediglich auf das Ms. zu stützen, so kann sie sich keineswegs darauf beschränken, das Ms. in diplomatisch getreuem Nachdruck wiederzugeben. Zunächst verlangt die sehr verwahrloste Orthographie, die in völliger Willkür die verschiedensten Schreibweisen derselben Worte oft im gleichen Satze nebeneinanderstellt, nach einer Vereinheitlichung, zu welcher die Norm der im Ms. selbst vorherrschenden Übung entnommen werden mochte. (Immerhin unterblieb diese Vereinheitlichung, wo nicht verschiedene Schreibweise, sondern verschiedene Lautgebung nebeneinander steht,

wie etwa bei *ding* und *dink*, *namelyk* und *namentlyk*, *anderworpen* und *onderwurpen* u. dgl.). Auch die Interpunction mußte nach den gleichen Grundsätzen vereinheitlicht werden, wobei jedoch jeder über das bloß Formale im engsten Sinne hinausgehende Eingriff genau zu vermerken war.

Um jeder künftigen Forschung über die *Korte Verhandeling* die Grundlage zu geben, mußte nach Möglichkeit in der Textgestaltung das subjective Moment ausgeschaltet werden. Aufgabe der Ausgabe konnte es daher nicht sein, irgendeine frühere Textform der *Verhandeling* zu reconstruieren, sondern vielmehr den Text so zu geben, wie er sich vermutlich im Ur-Ms., dem Manuscript von Jelles, darstellte. Dabei war nach Möglichkeit vom Texte auszuschließen und in die textkritischen Bemerkungen zu verweisen, was sicher nicht von Spinoza herrührt, also vor allem die große Zahl der nur inhaltangebenden und wegweisenden Randbemerkungen. Solche Zusätze, bei denen ein Zweifel darüber bestehen kann, ob sie von Spinoza oder vom Redactor herrühren, auch Zusätze, die nach meiner Meinung mit Sicherheit dem Redactor zu geben sind, die aber bisher in den Ausgaben und Übersetzungen den Text begleiteten, sind beim Texte belassen worden. Nur habe ich Zusätze, die mir als nicht von Spinoza herrührend erschienen, in eckigen Klammern gegeben. Völlig aussichtslos schien mir der Versuch, im Texte mit Sicherheit die spinozanischen Sätze von den Überleitungen und Verweisungen des Redactors zu scheiden. Nur in den beiden Fällen, in denen wir ein Eindringen fremder Ausführungen in den Text anzunehmen genötigt sind, habe ich diese Sätze durch eckige Klammern herausgehoben (39, 16—19, 28—29, 49, 27—50, 6).

Eine wesentliche Aufgabe bestand weiter in der genauen Bestandaufnahme des Textes, die nicht nur alle Zusätze und die Art ihrer Verbindung mit dem Text, sondern auch alle Besonderheiten des Ms., alle Verweisungen, Verschreibungen, Unregelmäßigkeiten der Anordnung getreu zu verzeichnen hat, um so künftiger Forschung durch eine solche Inventarisierung die immer wieder zu erneuernde Prüfung des Ms. zu ersparen.

Die wichtigste und schwierigste Aufgabe war die Herstellung eines kritisch gesicherten Textes. Sie war zu leisten auf Grund der im Texte selbst gegebenen Indicien unter Prüfung alles zur Textkritik jemals Gesagten. Die Zahl der dubiosen Stellen, sei es in ihrer Form oder in ihrer Authenticität dubios, die derart die Entscheidung des Herausgebers fordern, ist in der *Korte Verhandeling* entsprechend der unsicheren Textüberlieferung außerordentlich groß; ich zähle ihrer, sofern nur das Wesentliche berücksichtigt wird, 37: 15, 34—36 und 16, 28—32, 18, 3—6, 18, 17—25, 22, 7—9, 26, 11—12, 28, 15—22, 28, 27,

28, 29—32, **29**, 1—9, **31**, 7—17, **31**, 13, **31**, 27—**33**, 4, **37**, 34—**38**, 2, **38**, 26—29, **39**, 16—29, **43**, 6, **43**, 31, **44**, 6, **47**, 1, **54**, 6—8, **78**, 22—27, **79**, 30—31, **81**, 14ff., **83**, 9—14, **91**, 25—26, **92**, 16, **93**, 5—7, **94**, 18—20, **94**, 23—25, **95**, 26—27, **97**, 35—39, **98**, 17, **100**, 33, **101**, 16, **101**, 17—19, **103**, 18—21, **115**, 14. Immerhin wird sich bei genauer Prüfung doch wohl ergeben, daß der Text der *Korte Verhandeling* auch in der tertiären Quelle, in der er uns vorliegt, keineswegs so völlig verdorben ist, wie er gilt, daß doch in einer Reihe von Fällen der überlieferte Text durchaus dem Verständnis genügt (so **22**, 7—9, **28**, 15—22, **28**, 27, **28**, 29—32, **29**, 1—9, **31**, 12, **31**, 26—**33**, 4, **37**, 34—**38**, 2, **43**, 6, **92**, 16, **100**, 33, **101**, 16, **103**, 18—21), während in einer Reihe anderer Fälle eine leichte Änderung oder Ergänzung einen einwandfreien Text liefert (so **15**, 34—36 und **16**, 28—32, **18**, 3—6, **18**, 17—25, **26**, 11—12, **38**, 26—29, **44**, 6, **47**, 1, **54**, 6—8, **78**, 22—27, **79**, 30—31, **81**, 14ff., **91**, 25—26, **93**, 5—7, **94**, 18—20, **94**, 23—25, **95**, 26—27, **97**, 35—39, **101**, 17—19).

Dergestalt in ihrem Texte kritisch gesichert mag die *Korte Verhandeling* nicht nur uns die erste Form des spinozanischen Systems klar erkennen lassen, sondern darüber hinaus uns die wertvollsten Aufschlüsse gewähren zu einer genetischen Interpretation der endgültigen Lehre Spinozas.

3. 7—10. Freudenthal (*Spinozastudien*, in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Neue Folge, 108. Band, Leipzig 1896, S. 268—270) glaubt, daß der fehlende Anfang der *Verhandeling* in diesem Resumé der *Korte Schetz* enthalten sei (vgl. die Anmerkung zu 15, 6). Lewis Robinson (*Untersuchungen über Spinozas Metaphysik*, in *Archiv für Geschichte der Philosophie*, Neue Folge, 19. Band, Berlin, 1906, S. 481), der auf Freudenthals Meinung nicht eingeht, sieht in der *Korte Schetz* lediglich ein Elaborat von Monnikhoff und findet *die Auslegung der ersten beiden Kapitel ebenso unrichtig wie ungenau.* Tatsächlich scheint mir in diesen Worten der *Korte Schetz* nichts enthalten, was Monnikhoff, nach Applanierung des im Ms. der *Verhandeling* vorliegenden Textes strebend, nicht diesem Ms. hätte entnehmen können. So vergleiche man zunächst: *vertoond den Schrijver, een denkbeeld in zig te hebben van God* mit 15, 21: *Indien de mensch een Idea van God heeft* in Verbindung mit Zusatz 3. Dann vergleiche man: *volgens het welke hij dezelve beschrijft, een weezen te zijn, die uijt oneijndige Eijgenschappen bestaat, van dewelke ijder in zijn geslagt oneijndelijk volmaakt is* mit 15, 33: *een wezen dat oneyndige eigenschappen heeft* in Verbindung mit 17, 41—42: *oneyndige volmaakte eigenschappen, die dit*

volmaakte wezen eigen zyn, und weiter in Verbindung mit der 15, 29 angezogenen *beschryvinge* von *Cap. 2*: *een wezen van de welke alles, ofte oneyndelyke eigenschappen gezeid worden, van welke eigenschappen een yder des zelfs in syn geslagte oneyndelyk volmaakt is.* Schließlich vergleiche man: *waar uijt hij dan op maakt, dat de weezendlijkhijd tot zijn weezendhijd behoord, of dat God noodzaakelijk weezendlijk is* mit 15, 14: *dat de wezentlykheid aan de natuur Gods toebehoort* oder mit 15, 19: *De wezentlykheid Gods is wezentheid*, ferner mit 15, 21—22: *zoo moet God formelyk zyn* und mit 18, 19: *dat God is.* Es findet sich also tatsächlich kein einziges Wort in der Inhaltsangabe der *Korte Schetz*, das nicht auch in der *Verhandeling* selbst stünde und damit ist die Möglichkeit, mit Freudenthal darin die Skizze des verlorenen Anfangs der *Verhandeling* selbst zu sehen, hinfällig. —— 11. In B (d. h. der *Voorreeden* Monnikhoffs zu seiner Redaction der *Korte Verhandeling* als der zweiten Fassung der *Korte Schetz*): *tot zijn weezendhijd volstrekt behoord.* —— 14. In B: *tot de Godlijke natuur en weezendhijd behooren, of daar in vervangen zijn.* —— 16—20. In B umgestellt, entsprechend der Reihenfolge der *Korte Verhandeling*: *en bij gevolg dat den een van den ander niet kan worden voortgebragt, maar dat 'er maar een eenige en van de zelve natuur weezendlijk kan zijn; en dat tot die eene oneindige zelfstandighijd (. . .) alles behoord wat 'er is.* —— 17—18. Im Ms. der *Schetz* steht: *dat 'er geen meer dan een eenige kan weezendlijk zijn, 't zij eijndig of oneijndig, noch den een van den ander worden voortgebragt, maar dat . . . .* Hierbei sind die Worte *'t zij eijndig of oneijndig* völlig sinnlos, und Monnikhoff hat sie demnach auch, sich selbst verbessernd, in B fortgelassen. Meijer und ihm folgend Appuhn wollen die Worte hinter *voortgebragt* (18) stellen, wo sie aber mindestens überflüssig sind. Man wird sie darum mit Monnikhoff in B fortlassen dürfen. ——21—22. In B: *die 'n iegelijk ten opperste volmaakt, en oneindig in hun geslagt zijn.* —— 27—30. In B: *Dit alles ten laatste, bij wijze van zamenspraken, nader aangedrongen, en breeder uijtgebrijd hebbende, word daar uijt afgelijd.* —— 27—28. Sonderbarerweise hat Freudenthal (a. a. O. S. 254) behauptet, in dem *Schetz* seien die Dialoge, die nach *Cap. 2* eingefügt sind, nicht erwähnt, und auch Wolf behauptet in seiner Übersetzung (S. 181) das gleiche und findet die Unterlassung *disquieting at first.* Tatsächlich sind hier die Dialoge am richtigen Platze aufgeführt. Boehmers Übersetzung von *bij Zamenspraaken* als *conclusionibus* scheint Anlaß zu dem Irrtum gegeben zu haben. Boehmer hat aber selbst später (*Spinozana. II.* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Neue Folge, 42. Band, Halle 1863. S. 77) *conclusionibus* in *dialogis* verbessert. —— 32. In B: *Doch om op te haalen welke na zijn gedagten.* —— 4. 6. Hinter *behoord* ist in B in Parenthese eingefügt: *(Geen wonder, indien de Schepzelen, na de meening van Spinoza,*

tot de Godlijke natuur behooren, en, daar meede na de maate haares bestaan eenzelvig zijnde, die in zoo verre komen uijt te drukken.) —— 7. *gestelde* fehlt in B. —— 10. In B: *word ingevoerd, door wien.* —— 11. In B: *en gevolglijk een ieder deel in 't bizonder.* —— 16. In B: *word toegepast, draagd ze.* —— 25. In B: *Waar na ten laaste, ter wegruijming.* —— 27—28. In B kürzer: *geopend te hebben, hij hier mee besluijt, en overstapt tot.* Meijer findet die Weglassung begründet, weil die Auseinandersetzung sich in *Cap. 7* fortsetzt. Tatsächlich ist aber zwischen *Cap. 6* und *Cap. 7* eine Cäsur der Darlegung, die zu einer solchen abschließenden Bemerkung in der Inhaltsangabe Veranlassung geben konnte, und so findet auch Appuhn: *l'indication n'est pas tellement inexacte.* Jedenfalls hat aber Monnikhoff sich corrigieren wollen. —— 32—33. In B: *die de Wandelwijsgeeren uijt dezelve, omtrent de natuur.* —— 5. 7. In B: *denkbeelden ontworpen.* —— 8. Bei Boehmer: *bevattinge.* —— 17. In B: *waar toe en in hoe verre het gebruijk zijner reeden.* —— 18. *eijndelijk* fehlt in B. —— 26. *of ander teeken* fehlt in B. —— 31. *en verklaard* fehlt in B. —— 35. Im Ms. der *Schetz* steht *van de eerste slag.* Richtiger hat B *van de eerste en tweede slag* und danach ist der Text zu ergänzen. So auch Meijer und Appuhn. —— 6. 24. Bei Boehmer: *Volg-ijver.* —— 7. 15. In B: *in 't 10de Hoofdd.* —— 25—26. In B: *van alle de Hartstogten, hoe verschijden ook, word aangemerkt.* —— 8. 3—4. In B: *'t geen wij alleen door de reeden beschouwen, en gansch buijten ons is.* —— 9—13. Meijer und Appuhn finden den Text hier verwirrt und reconstruieren nach dem Text von *Cap. 22.* Ich finde keine Schwierigkeit, mit dem von Monnikhoff zweimal übereinstimmend Niedergeschriebenen auszukommen. —— 19—22. Der Text lautet im Ms.: *En om dat hier door in ons de voortreffelijkste uijtwerking en een onveranderlijke bestandighijd komt te ontstaan, zoo geeft hij het zelve de naam van Weedergeboorten, desgeene die dezelve bezitten.* Hier ist offenbar die Stellung verwirrt und so verbessert Monnikhoff selbst in B: *En om dat hier door in ons de voortreffelijkste uijtwerkinge, en een onveranderlijke bestandighijd in de geene die dezelve genieten komt 't ontstaan, zoo geeft hij dit de naam van Wedergeboorte.* Danach ist, wie auch Meijer und Appuhn tun, die Stellung zu ändern. —— 23—24. Bei Boehmer: *denkbeld.* —— 29. Im Ms. der *Schetz*: *hoenig*, in B: *hoedanig.* —— 9. 3—4. Meijer möchte umstellen: *'t welk verworpen zijnde, achtervolgens zijn voorige Leerwijze, zoo verklaard hij, wat Godlijke en wat Menschelijke Wetten zijn.* Ich sehe keinen zureichenden Grund für eine derartige Umstellung. —— 9. In B: *woorden of Wonderen.* —— 10. In B: *van eenig ding afhangd van haar eigen volmaakthijd.* —— 12. In B: *zo ontkend hij in 't 25ste Hoofdd: dat 'er een Duijvel is.* —— 29. B fügt nach *gemeen heeft.* hinzu: *Waar uijt hij opmaakt, ...* —— 10. 11. In B: *Uijt welk alles hij besluijt.* ——

13. Meijer erklärt *zij* sinngemäß als *de menschelijke ziel* und Appuhn setzt zu *zij* erklärend in Parenthese *l'âme humaine.* —— 15. In B: *daar door verminderd of verwisseld.* —— 20—27. In B: *Aan het welke hij noch tot 'n Anhangzel heeft gevoegd een ontwerp over de natuur der zelfstandighijd: 't geen op 'n Meetkundige wijze is geschikt; en wijders bevat een onderzoek over de natuur der menschelijke ziel, en haar vereeniging met het Lichaam.* Mit Recht findet Meijer den Text im Ms. der *Schetz* deutlicher als in B. —— **13.** 3—4. Die Titelangabe erlaubt die Wiederherstellung des verlorenen Titels **15,** 1—5. —— 5—14. Das Ms. hat hier die Paginierung nicht ausgefüllt, also nur *Cap. I. Dat God is . . . . . pag.* usw. Offenbar lag im Original ein paginiertes Register vor, das vom Copisten abgeschrieben wurde, ohne daß später die geänderten Seitenzahlen eingesetzt wurden. —— 7. Der Columnentitel des Capitels lautet abweichend: *Van Gods inblyvende Werken.* —— 11. Der Columnentitel des Capitels lautet mit geringer Änderung: *Van de niet tot God behoorende Eigenschappen.* —— 15—16. Abweichend und kürzer die Inhaltsangabe des zweiten Teils **51,** 1—5. —— 17. Die *Voor Reeden van 't tweede Deel* ist im Register nicht aufgeführt. —— 17—**14.** 10. Im Ms. ist die Paginierung nicht wie beim ersten Teil angelegt; es sind also bloß die Titel der Capitel angegeben. —— **13.** 19. Der Columnentitel des Capitels hat nur: *Van de Lyding uyt Waan.* —— 20. Der Columnentitel des Capitels hat nur: *Wat uyt Geloof voortkomt.* —— 30. Im Ms. nur: *Van de Gunste, Dankbaarheid en Ondankbaarheid.* Die Capitelaufschrift muß entsprechend der Aufschrift **76,** 2 (vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle) geändert werden. —— 32. Im Ms.: *Van het Beklagh.* Die Capitelaufschrift muß entsprechend der Aufschrift **77,** 2 (vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle) geändert werden. —— **15.** 1—5. Im Ms. fehlte ein Titel für den ersten Teil, wie er in Analogie zu **51,** 1—5 natürlich zu erwarten ist. Monnikhoff hat darum auf einem besonderen eingelegten Blatte den Titel hinzugefügt: *Eerste DEEL van GOD.* Offenbar ist der Titel zugleich mit dem Anfang von *Cap. 1* im Ur-Ms. in Verlust geraten (vgl. die Anmerkung zu **15,** 8). Der Titel ist zu ergänzen nach dem *Register der Hooftdeelen* **13,** 3—4. —— 8. Freudenthal (a. a. O. S. 268—270) hat zuerst erkannt, daß der Anfang der Abhandlung verloren ist. War schon Sigwart (*Spinoza's neuentdeckter Tractat von Gott, dem Menschen und dessen Glückseligkeit,* Gotha 1866, S. 8) befremdet, daß *ohne irgend eine Definition Gottes vorausgesetzt wird, daß die Existenz im Wesen Gottes liege,* so hebt Freudenthal mit Recht hervor, daß mit den Worten *Belangende dan het eerste* unmöglich die Abhandlung begonnen haben kann. Die Vorlage der *Korte Schetz* (**3,** 7—10) hatte nach Freudenthals Ansicht das Fehlende. Auch **23,** 18—21 scheint ihm auf die fehlende Begriffsbestimmung Gottes bezug

genommen. Freudenthal möchte daher den Text etwa in folgender Form reconstruieren: *Der Mensch hat in sich eine Idee von Gott als einem Wesen, das aus unendlichen Eigenschaften besteht, von denen jede in ihrer Art unendlich vollkommen ist. Daß ein solches Wesen existiert, werden wir zuerst zeigen und sodann unsere Meinung darüber aussprechen, was es ist. Was nun das erste anlangt, so sagen wir* usw. Die Ansicht Freudenthals von dem fehlenden Anfang der *Korte Verhandeling* bestätigen Meijer, Appuhn und Wolf. Keineswegs darf man aber mit Freudenthal den fehlenden Anfang des *Cap.* in der *Korte Schetz* 3, 7 bis 10 skizziert glauben (vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle). Dunin Borkowski (*Spinozas Korte Verhandeling van God, de Mensch en deszelfs Welstand* in *Chronicon Spinozanum*, Tom. III., Hagae Comitis 1923, S. 117—120) hat nun den Nachweis zu erbringen gesucht, daß der verlorene Anfang der Abhandlung in *Cap.* 7 erhalten sei. Er weist darauf hin, daß 44, 3—5 eine Dublette von 35, 3—4 sei, und daß sich an den Schluß von *Cap.* 7 unmittelbar *Cap.* 10 schließe. Er möchte daher das so aus dem Zusammenhang zu lösende *Cap.* 7 dem ersten Buch als Vorrede voranstellen, beginnend mit der ersten Anmerkung zu *Cap.* 7 und anschließend mit dem gesamten Text dieses *Cap.* Gegen Dunin Borkowskis Annahme scheint mir zunächst ein äußerer Grund zu sprechen: die Anordnung, wie sie das Ms. hat, bestand zweifellos auch schon in der Vorlage des Ms., also in der Handschrift von Jelles. Nun fehlt in unserem Ms. zunächst der Titel zum *Eersten Deel*, den Monnikhoff deshalb auf einem besonderen Blatt ergänzen mußte. Weiter aber hat das Ms. der *Verhandeling* allein *Cap.* 1 ohne jeden markierten Capitelanfang, wie er bei den anderen Capiteln (mit alleiniger Ausnahme von *Cap.* 13 und *Cap.* 14, vgl. Anmerkung zu 76, 1—77, 2) bald mehr, bald weniger ausgeprägt erscheint; die erste Zeile beginnt ganz nahe an dem oberen mit dem Lineal gezogenen Rande und das Wort *Cap.* 1 ist offenbar nachträglich darüber geschrieben, so daß es diesen Rand überschneidet. Das läßt annehmen, daß auch die Vorlage hart am oberen Rande begonnen hat und vor allem, daß das Wort *Cap.* 1 ebenso wie der Titel des *Eerste Deel* in ihr fehlte, d. h. daß in der Tat der Anfang schon verloren war, als die Copie des Ms. gefertigt wurde. Nimmt man an, daß das Ur-Ms. (das Manuscript von Jelles) aus losen Blättern bestand, was ja bei der lange währenden Arbeit des Einfügens und Umordnens an sich wahrscheinlich ist, dann ist es nicht auffällig, daß gerade das oberste Blatt mit dem Titel des *Eerste Deel* und dem Anfang von *Cap.* 1 einmal in Verlust geriet. Wenn aber so der Anfang durch Unachtsamkeit verloren ging, kann er nicht an späterer Stelle des verstümmelten Ms. sich finden. Gegen Dunin Borkowskis Annahme, daß in *Cap.* 7 der Anfang der *Verhandeling* erhalten

sei, scheint mir dann aber auch der innere Grund zu sprechen, daß *Cap. 7* zu *Cap. 1* in einer eigentlichen inneren Beziehung nicht steht (in *Cap. 7* die Zurückweisung der anthropomorphen Gottesvorstellung, in *Cap. 1* die wahre Gottesvorstellung und der wahre Gottesbeweis); es liegt aber in Spinozas Art, vom Positiven auszugehen, nicht vom Negativen, wie ja auch das erste Buch der *Ethica* mit der Setzung des Gottesbegriffes beginnt und mit der Zurückweisung des Anthropomorphismus schließt. Schließlich scheinen mir gegen Dunin Borkowskis Hypothese auch die Verweisungen in *Cap. 7* zu sprechen, wenn sie auch sehr wohl, wie Dunin Borkowski annimmt, vom Redactor herrühren können, — **46**, 2—3 (*volgens 't geene wy nu alreede bewezen hebben*) bezieht sich ganz offenbar auf den letzten Teil von *Cap. 6* (**42**, 17—**43**, 34) und **47**, 13 (*daarop is mede van ons hier vooren al geantwoort*) wird der Schluß von *Cap. 1* (**18**, 23—28) sehr präcis citiert, — die aber auf jeden Fall zeigen, daß der Redactor, der Spinozas Dictat selbst erhalten hatte, es nicht für richtig hielt, *Cap. 7* an den Anfang der *Verhandeling* zu stellen. —— 9. Monnikhoff mildert das Abrupte des Anfangs, indem er schreibt: *Belangende dit, dat 'er een God is* . . . . —— 11. Über *Alles* im Ms.: *1*. —— 14. Über *Maar* im Ms.: *2*. —— Im Ms.: *Maar dat de wezentheid* (= *essentia*). Der Zusammenhang fordert aber *wezentlykheid* (= *existentia*), da ja an sich *wezentheid* und *Natuur* das gleiche ist. —— 16. *Anderzins ook aldus* läßt Monnikhoff weg. —— 17. Über *De wezentheeden* im Ms.: *3*. —— 19. Sigwart findet den Ausdruck (nach van Vlotens Übersetzung: *Dei existentia est essentia*) ungewöhnlich und hätte eher erwartet: *Dei existentia et essentia idem sunt.* Meijer möchte daher verbessern: *De wezenlijkheid is Gods wezenheid*, indem er eine falsche Übersetzung eines lateinischen *Existentia Dei est essentia* oder einen Schreibfehler annimmt. Appuhn glaubt am überlieferten Text festhalten zu können, da Spinoza um der classischen Form des Syllogismus halber sich wohl so ausgedrückt haben könne. In der Tat kann man wohl mit dem vorliegenden Text auskommen: die Existenz Gottes ist Wesenheit, d. h. gehört zur Wesenheit Gottes, ist identisch mit der Wesenheit Gottes. —— 21. Über *Indien* im Ms.: *4*. —— 23—28. Der Zusatz steht im Ms. am rechten Rand der Seite 1, durch Verweisungszeichen auf *natuur* (11) bezogen. Trendelenburg (*Über die aufgefundenen Ergänzungen zu Spinoza's Werken und deren Ertrag für Spinoza's Leben und Lehre*, in *Historische Beiträge zur Philosophie*, 3. Band, Berlin 1867, S. 307) erblickt in dem Zusatz nur eine Erklärung und Beschränkung des im Text gebrauchten cartesianischen Ausdrucks *aliquid ad naturam alicuius rei pertinere* und meint, wohl um die Authenticität des Zusatzes in Zweifel zu ziehen, Spinoza hätte leicht *im Text ein Wort hinzufügen* können, *und er bedurfte keiner Anmerkung.* —— 26—27. Freudenthal (a. a. O. S. 277) meint, das *of* verbinde nur *zwei verschiedene Über-*

setzungen derselben Worte. Auch Wolf sieht darin den Beweis dafür, *that the Treatise was never properly edited.* —— 29—36, 16. 28—32. Der Zusatz steht im Ms. am rechten und am unteren Rand von Seite 1 und am linken Rand von Seite 2, durch Verweisungszeichen auf *God* (21) bezogen. Sigwart stellt den Zusatz zu 19; Vloten-Land schließen ihn dem Ms. folgend an 21 an; Meijer stellt ihn als a priori-Beweis vor den a posteriori-Beweis, also vor 20, in den Text und schließt ihm die beiden folgenden Zusätze, gleichfalls im Text, unmittelbar an. Auch Appuhn und Wolf möchten ihn an 19 anschließen. —— 29—34. Der erste Teil des Zusatzes modificiert den Gottesbeweis des Textes (9—15) nur im Ausdruck. Vgl. auch Freudenthal (a. a. O. S. 251). —— 30. Im Ms.: *wezentheyd* (= *essentia*). Wieder muß es *wezentlykheid* (= *existentia*) heißen, entsprechend *Zyn* in 34. —— 34—36, 16. 28—32. Der zweite Teil des Zusatzes, der die Einwendung gegen den ontologischen Gottesbeweis und die Widerlegung dieser Einwendung enthält, ist in der überlieferten Textform sehr zweifelhaft. Im Ms. steht (16, 28) *alzo dat het geen, 't welk bevestigt word, en is nog van de zaak, noch van dat geen twelk van de saak bevestigt word.* Boehmer (*Spinozana. II.* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 42. Band, Halle 1863, S. 77f.) und Sigwart weisen nach, daß der Satz hier nicht intact ist. Boehmer sucht durch Interpunctionsänderung den Sinn zu bessern, indem er schreibt: *want de Idea en bestaat niet materialiter van de eigenschap* (= *existit materialiter attributi* — lieber hätte er *proprietas* als *attributum*), *die tot dit wezen behoort, alzo dat het geen, 't welk bevestigt word en is; nog van de zaak, nog van dat geen 't welk van de zaak bevestigt word* (= *pertinet, quomodo [constat] id quod affirmatur; neque ex re neque ex illo quod de re affirmatur*). Sigwart weist die Änderung zurück, ohne einen Gegenvorschlag zu machen. Freudenthal (a. a. O. S. 251) löst die Schwierigkeit, indem er nach *'t welk* interpoliert *van de Idea: Man dürfe nicht gegen den ontologischen Beweis einwenden, die Zugehörigkeit der Existenz zur Wesenheit gelte nur von der Idee Gottes, nicht von Gott selbst. Denn die Folgerung der Existenz aus der Wesenheit betreffe die Sache, also Gott selbst, nicht aber die Idee. Was aber von der Idee behauptet werde, betreffe weder die Sache noch die Eigenschaften der Sache.* Lewis Robinson (a. a. O. S. 299f.) lehnt die Einschaltung ab, weil dadurch der Zusammenhang des Satzes mit dem unmittelbar vorstehenden völlig unklar werde. Er interpretiert die Stelle so: *Zu sagen, daß das Attribut „Sein" bloß von der Idee Gottes und nicht von Gott selbst sich behaupten läßt, ist falsch: denn die Idee des Attributs, welches zu diesem Wesen gehört, besteht nicht materialiter; so daß dasjenige, was behauptet wird [d. h. als bloße Behauptung oder bloße Idee des Attributs], weder der Sache selbst gehört noch demjenigen,*

was von der Sache behauptet wird (gehört auch nicht dem Attribut der Sache selbst), d. h. wir behaupten von einer Sache nicht die Idee des Attributs, sondern dieses selbst; so daß zwischen der Idee und ihrem Ideatum ein großer Unterschied ist usw. Sachlich scheint mir diese Interpretation von der Freudenthalschen nicht wesentlich verschieden, denn wo Freudenthal in den Text einsetzt: *was von der Idee behauptet wird*, interpretiert Robinson den Text: *was als bloße Idee des Attributs behauptet wird.* Meijer zieht die Stelle *want de Idea en bestaat niet materialiter van de eigenschap* in Zweifel; er möchte lesen: *want de eigenschap, die tot dit wezen behoort, bestaat niet materialiter van de Idee;* im übrigen schließt er sich Freudenthals Interpretation an. Appuhn ergänzt: *car l'idée [de la chose et] aussi de l'attribut qui appartient à cette chose n'existe pas matériellement;* auch er folgt im wesentlichen Freudenthal, indem er fortfährt: *de façon que ce qui est affirmé [de l'idée] n'appartient ni à la chose elle-même, ni à [l'attribut] qui en est affirmé.* Meijer und Appuhn finden im Schluß des Zusatzes *alzoo dat tusschen de Idea . . . vice versa* (16, 30—32) nur die Erklärung eines Abschreibers, die durch die Textverderbnis notwendig geworden war. Wolf versucht folgende Erklärung: *The objection is that the implied additional attribute may be true of the Idea, but not of the Ideatum. And this is met by the argument that the new attribute is inferred from the other (essential) attributes, and if it is to be predicated at all can only be predicated of that which has those other (essential) attributes. Now the Idea is not actually composed (materialiter) of those attributes or qualities; these really pertain to the Ideatum. If, therefore, the new attribute (existence) follows at all from the others it must be predicated of the Ideatum, not of the Idea, which is materialiter so unlike the Ideatum that the same attributes cannot be affirmed of both.* Dunin Borkowski (*Der junge de Spinoza*, Münster 1910, S. 575f.) findet den Text in beiden Handschriften völlig verderbt; der Sinn der Stelle sei: *Ich sage ja gar nicht von der Idee, die ich in mir habe, daß sie notwendig existiert; eine solche Behauptung wäre ja direkt widersinnig; also lege ich die notwendige Existenz dem Ideatum, dem erkannten Gegenstand, Gott bei.* Deshalb möchte er lesen: *Want de Idea en beslaat* (statt *bestaat*) *niet materialiter van de eigenschap die tot wezen behoort*, also *Idea materialiter non infuscatur, sie wird vom Gegenstand nicht gleichsam materiell afficiert*, wörtlich: *Die Idee läuft nicht an.* Daneben faßt er noch die Möglichkeit einer Lesart ins Auge: *want de Idea en besluit niets materialiter van de eigenschappen* etc.; der Übersetzer hätte also *continet* oder *constituitur* mit *constat* oder *consistit* verwechselt. Mit der Verbesserung Freudenthals scheint mir der Text, wie er vorliegt, vollkommen klar: 1. Beweis der Existenz Gottes: Alles, von dem wir klar und unterschieden sehen, daß es zur Natur eines Dinges gehört, können

wir von dem Ding aussagen — zur Natur eines Wesens von unendlichen Attributen gehört auch das Attribut 'Sein' — also ist das Wesen von unendlichen Attributen; 2. Einwendung: das gilt wohl von der Idee Gottes, die demnach ist, aber nicht von Gott selbst; 3. Widerlegung des Einwands: die Idee des Attributs 'Sein' besteht nicht materialiter, ist nur ein ens rationis — was also von dieser nichtexistenten Idee des Attributs 'Sein' behauptet wird, betrifft nicht die Sache 'Gott' selbst, noch das, was von der Sache 'Gott' behauptet wird, also das Sein Gottes — es ist also zwischen Idee und Ideat ein großer Unterschied — was man vom einen, der Sache 'Gott' behauptet, behauptet man nicht vom anderen, der Idee vom Attribut 'Sein' und umgekehrt. —— **16.** 1. Über *Maar* im Ms.: 5. —— 2—27. Meijer findet den Beweis a posteriori durch Erklärungen verdunkelt und gibt daher die ganze Stelle in einer anderen Redaction. *Het eerste bewyzen wy aldus* (2) läßt er weg; dann folgt bei ihm 3—5. (Dabei sieht er in 3—5 lediglich eine zweite Redaction von **15**, 21—22, **16**, 1.) Dann fährt er fort: *Het eerste (of de major) dezer sluitredenen bewijzen wij aldus:*, und nun folgt 17—19. Nun erst bringt Meijer die *Grondregulen*, indem er sie so einführt: *Om het eerste (of de major) van dezen sluitreden te staven, stellen wij de volgende grondregels; te weten:* und dann folgt 8—15. Danach fährt Meijer mit 27 fort. Meijer kommt zu dieser Umstellung, weil ihm die *Grondregulen* vor und nach dem Satz *Indien de verzieringe . . . Ergo.* (17—19) zu stehen scheinen. Mir scheint jedoch die Umstellung sehr willkürlich und der vorliegende Text in seiner Ordnung weitaus besser. —— 4. Das Ms. hatte ursprünglich *formelyk zyn: maar de mensch* (wohl Dittographie nach **16**, 1); dann ist *maar de mensch* gestrichen und mit *en in zig vervatten* fortgefahren. —— 10—26. Freudenthal (a. a. O. S. 256f.) sieht in den Ausführungen 17—26 eine zweite erweiterte Fassung des 10—15 schon Gegebenen, die neben dem Ursprünglichen in den Text eingestellt wurde. —— 12—14. Meijer möchte in dem Satz *alzoo wynig heeft het ook magt . . te verstaan* dem Sinne nach ergänzen: *zonder uitwendige oorzaak.* —— 13. Im Ms.: *om te konnen. Exempli gratiâ. Dit eer als dat . . . . Exempli gratiâ* läßt Monnikhoff weg. —— 14. In *beginnen of aanvangen* sieht Freudenthal (a. a. O. S. 277) die Doppelübersetzung desselben Wortes. —— 15. Im Ms. für *zoo en kan het niets* verschrieben: *zo en ken hen niets.* —— *zoo en kan het niets* sc. *verstaan.* —— 16. *De eerste (of major)* geht zurück auf 3—5. —— 18. Im Ms. ursprünglich *zo zoude hy onmogelyk zyn. hy* ist ausgestrichen und *het* darüber geschrieben. —— 20—26. Monnikhoff arbeitet die Stelle um: *Wijders wijl volgens de eerste grondregel, de kennelijke dingen oneindelijk zijn, en volgens de tweede grond-reegel het eindige verstand niet alles kan begrijpen, en het zelve volgens de derde grond-reegel geen magt heeft om dit eerder als dat, en*

dat eerder als dit te verstaan, zoo zou, indien het door geen uijtterlijke dingen daar toe wierd bepaald, 't onmogelijk zijn dat het iet zoude konnen verstaan. Appuhn folgt der Lesart von Monnikhoff, die er dem Sinne nach gleich, aber klarer in der Form findet. —— 21. Im Ms. *eyndelyk*, was schon Monnikhoff im Ms. selbst mit Recht verbessert in *oneyndelyk*. —— 23. Im Ms. (und so auch bei Monnikhoff) heißt es: *dewyl het menschelyk verstand bepaald is.* Nach Analogie von 10—11 muß es aber *eyndig* (= *finitus*, nicht = *determinatus*) geheißen haben. —— 33—36, 17. 3—14. Der Zusatz steht im Ms. am linken, am unteren und am rechten Rand von Seite 2, durch Verweisungszeichen auf *Uyt* (27) bezogen. Nicht ganz richtig ist es, wenn Dunin Borkowski (*Der junge de Spinoza*, S. 571) sagt, im Ms. sei der Zusatz 3 *Voorders te zeggen . . . plaats konnen hebben* ursprünglich einfach die Fortsetzung von Zusatz 2 und erst später durch zwei Sternchen nach den Textworten *iets zoude konnen verstaan* eingefügt; Dunin Borkowski verweist auf Meijer, der die Zusätze fortlaufend in kleiner Schrift in den Text einstellt. Wohl steht der Anfang von Zusatz 3 wie das Ende von Zusatz 2 auf dem linken Rand von Seite 2 des Ms., aber offenbar in kleinerer Schrift und enger geschrieben, also von Zusatz 2 deutlich geschieden. Monnikhoff stellt den Zusatz nach 16, 26 als besonderen Abschnitt in den Text. Vloten-Land fügen ihn, entgegen dem Verweisungszeichen, ans Ende des vorhergehenden Abschnitts zu *verstaan*. Meijer weist darauf hin, daß *dat is ook vals* (16, 33) auf das *is vals* (15, 35) zurückweist, daß also der eine Zusatz den anderen voraussetzt. Das ist richtig, aber falsch scheint mir der Schluß von Meijer, der die beiden Zusätze als einen fortlaufenden Zusatz betrachtet und so in den Text stellt; denn Zusatz 3 setzt einerseits die Erörterungen im Text 15, 20—22, 16, 1—26 voraus, kann also erst auf diese folgen. Zusatz 3 (in seiner Gesamtheit bis 17, 47) vertieft den aposteriorischen Gottesbeweis (16, 6—27, 17, 1—2, 18, 1—6). Vgl. auch Freudenthal (a. a. O. S. 251), der den vollkommen spinozanischen Charakter des Zusatzes mit Recht hervorhebt. —— 35. Im Ms. *pag. 2.* (=16, 11—18, 6), die Seite, auf der der Zusatz steht. —— 17. 3. Für *algemeen* stand im Ms. zuerst *afgenomen*, was dann durchgestrichen und in der gleichen Schrift durch *algemeen* ersetzt ist. —— 9. *andere Ideas* ist im Ms. unterstrichen. —— 9—10. *van waar* ist im Ms. unterstrichen. —— 11. *eenige* ist im Ms. unterstrichen. —— 15—47. Im Ms. steht der Zusatz, als Zusatz zum Zusatz, in kleinerer Schrift als die unmittelbaren Zusätze, am rechten Rand von Seite 2, am oberen, am linken und am rechten Rand von Seite 3, und dann wieder, zurückgreifend durch Verweisungszeichen, am oberen Rand von Seite 2. Dieser mittelbare Zusatz ist seinerseits durch Verweisungszeichen an *andere Idea's* im unmittelbaren Zusatz (9) angeschlossen. Vloten-Land gibt die

Randbemerkung mit Unrecht nicht als Anmerkung zu *andere Idea's*, sondern ohne a linea als Einheit mit der vorhergehenden Randbemerkung, ebenso Meijer, Appuhn und Wolf. —— 18. Für *niet te min het zelve zyn* hat Monnikhoff *niet te min in het zelve zijn.* —— 20. Vor *een subjectum* ist im Ms. ausgestrichen *menschen.* —— 21—22. *een derde idea* ist im Ms. unterstrichen. —— 23—25. Im Ms. steht: *maar niet haar wezentheid: maar van deze is de wezentheid, ende het wezen beyde noodzakelyk.* Nach der sonstigen Terminologie der *Verhandeling* ist für *wezentheid wezentlykheid* zu setzen. Ebenso im folgenden (26, 27) *wezentlykheid* für *wezentheid.* —— 25. Im Ms. *Niet* (mit großer Initiale). Meijer ergänzt: *en is zonder dat niet denkbaar*, und so auch Appuhn in Anmerkung: *Rien ne peut être conçu.* Der Ausdruck scheint mir übermäßig verkürzt, aber dem Sinne nach unmißverständlich: *von dieser* [dritten Idee] *ist Existenz und Wesenheit beides notwendig und* [die Wesenheit] *ist ohne dieselbe* [d. h. die Existenz] *nicht.*—— 29—30. *alleen* (vor *moet*) und *subjectum* ist im Ms. unterstrichen. Monnikhoff läßt dieses *alleen* fort. —— 32—33. Das Ms. interpungiert *van alle andere dingen, behalven dan dat . . .* Besser ist vor *behalven* Trennung einzufügen. Vloten-Land geben dort sogar a linea. —— 36—47. Trendelenburg (a. a. O. S. 307) findet im Schluß des Zusatzes die *Anticipation einer späteren Lehre, nämlich von den zwei Attributen, und diese kommt hier ungelegen.* Dieser Einwand kann sich jedoch nur gegen die redactionelle Anordnung der Zusätze, aber nicht gegen die Authenticität der Stelle richten. —— 39. Vloten-Land bemerken zu *want dat: intellige: wel verre dat.*—— 40. *zulks iets* ist im Ms. unterstrichen. —— 42. Das Ms. hat *eerst*, Monnikhoff *eer 't.* So ist offenbar zu verbessern.—— 43. *iets* ist im Ms. unterstrichen.—— **18.** 3—6. Der Text im Ms. lautet: *Soo nu de mensch de Idea van God heeft, zo is het klaar dat God formelyk moet zyn, dog niet uytstekentlyk, aangezien boven, of buyten hem niet wezentlyker of voortreffelyker is.* Kuno Fischer (*Spinoza*, 5. Aufl., Heidelberg 1909, S. 225) erklärt den Satz so: *Er* (Gott) *ist die formale, nicht die eminente Ursache dieser unserer Idee, denn er kann nicht mehr Realität haben, als in der Idee unendlicher Eigenschaften ausgedrückt ist.* Freudenthal (a. a. O. S. 274f.) wendet gegen die Auffassung Kuno Fischers ein, daß sie nicht dem Wortlaut des Textes entspreche, der besage, Gott sei nicht *eminenter* die Ursach der Gottesidee, weil es nichts Wesenhafteres gebe als ihn. Freudenthal (a. a. O. S. 274f.) findet den Satzteil *dog niet uytstekentlyk, aangezien boven of buyten hem niet wezentlyker of voortreffelyker is* in dieser Form völlig sinnlos; denn *eminenter* (*uytsteekentlyk*) enthalte eine Ursach die Wirkung, wenn sie die Wirkung *in vollkommener Weise einschließt* (nach *Princ. Phil. Cartes.* I. Ax. 8., *Cogitata Metaph.* **237**, 21—**238**, 3); darum könne man nicht sagen, Gott bewirke die Gottesidee nicht *emi-*

nenter, weil es nichts Vortrefflicheres als ihn gibt, da er doch gerade als das vollkommenste Wesen sie *eminenter* enthalten kann. Freudenthal möchte daher die Bemerkung auf den ersten Teil des Satzes beziehen: Wenn der Mensch die Idee Gottes hat, so kann er sie nicht *eminenter* haben, weil Gott das allervollkommenste Wesen ist; daher muß Gott selbst in Wirklichkeit sein. Man müßte demnach den Satz umbauen, indem man den Beisatz als Parenthese zu *de mensch*, anstatt zu *God* fügt. Meijer verdeutlicht, im Sinne der Kuno Fischerschen Interpretation: *boven of buiten hem (zooals wij ons hem voorstellen)*. Auf die Auslegung Kuno Fischers kommt im wesentlichen auch Lewis Robinson (a. a. O. S. 304) hinaus, indem er interpretiert: *jedoch nicht eminenter, denn außer oder über ihm [als formaliter bestehend, d. h. über Gott, wie er von uns erkannt wird] kann nichts Realeres noch Vortrefflicheres sein.* Appuhn ergänzt im Sinne Freudenthals: *Si donc l'homme a l'idée de Dieu il est clair que Dieu doit exister formellement, mais que ce n'est pas éminemment [que l'homme a cette idée] car rien de plus réel . . .* Wolf findet die Ausdrücke *irrelevant and inaccurate* und vermutet darin *a reader's comment.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 129) lehnt Appuhns Ergänzung ab. Mir scheint der Sinn des fraglichen Satzes der zu sein: der Mensch hat *objective* eine Idee von Gott, also muß Gott *formaliter* sein oder Gott ist gleich der Idee Gottes — Gott kann nicht *eminenter* sein, d. h. er kann nicht mehr sein als die Idee Gottes, weil es über ihn hinaus, wie er *objective* ist, nichts Wesenhafteres geben kann. Man wird daher am besten tun, *boven, of buyten hem* auf *de Idea van God*, statt auf *God* zu beziehen, indem man ein Übersetzungsversehen (*eum* statt *eam*) annimmt, und wird daher *boven, of buyten die* verbessern. —— 10. Im Ms. wieder wie 16, 23 *bepaalde deelen* (so auch bei Monnikhoff). Besser ist wieder zu lesen *eyndige deelen* (= *partes finitae*, nicht *partes determinatae*). —— 11. Monnikhoff läßt *twee* fort. —— 14. Das Ms. hat: *dat het tot of in iet beters kan veranderen.* Monnikhoff hat im Ms. sinngemäß *niet* eingefügt. Vloten-Land haben mit Monnikhoff *niet en kan.* —— 16. Vloten-Land haben *niet en kan onderworpen zyn.* —— 17. Vor *buyten* ist im Ms. ein doppelt geschriebenes *buyten* gestrichen. —— Im Ms. *is. enz.* —— 17—25. Der Text lautet: *Uyt dit alles dan volgt klarlyk datmen en (a priori) van vooren, en (a posteriori) van agteren bewyzen kan dat God is. Ja nog beter a priori. Want de dingen die men als zodanig bewyst, moet men door haar uytterlyke oorzake betonen.* Sigwart, Appuhn und Wolf sind überzeugt, daß mit dem Satze *Want de dingen die men als zodanig bewyst* Spinoza sich gegen den Beweis a posteriori wendet; Appuhn erläutert daher in der Übersetzung: *car les choses qu'on démontre de l'autre façon*, und Wolf ergänzt: *For things which are proved in the latter way [a posteriori].* Mit Recht wendet schon Meijer gegen diese Auffassung ein, daß

der Beweis a posteriori ja von den Wirkungen auf die Ursachen gehe, während es sich hier nur um den Gegensatz von äußeren und inneren Ursachen handele. Er faßt in seiner umschreibenden Übersetzung die Stelle *Want de dingen . . . uytterlyke oorzaaken* (19—23) als fremde Einwendung gegen den Gottesbeweis und die Stelle *Dog God . . . door hem zelve* (23—25) als Widerlegung des Einwands. Ihm schließt sich mit Recht Dunin Borkowski (a. a. O. S. 129) an: *Der Gedanke geht vom Einwand aus, daß jeder Beweis a priori von der Ursache auf die Wirkungen schließe; deshalb könne man ihn nicht bei Gott anwenden, weil Gott keine Ursache habe. Sp. antwortet: Gott sei Selbstgrund, gebe sich durch sich selbst zu erkennen, und so fließe bei ihm der Beweis a priori aus der Idee des Selbstgrundes.* Offenbar ist dieser Zusammenhang verwischt durch einen Redactor oder Copisten, der die Gegensätzlichkeit nicht verstand und auf den Beweis a posteriori als Spinozas Meinung bezog, was Spinoza entgegen seiner Meinung gegen den Beweis a priori einwenden ließ. Ich habe, um größere Eingriffe in den Text zu vermeiden, zu denen uns die Unterlage fehlt, wenigstens *Want* in *Maar* verbessert, um den Gegensatz an die Stelle der Begründung zu setzen. —— 21. Hinter *welke* ist im Ms. *is* gestrichen. —— 27—28. Monnikhoff schreibt erklärend: *en dit juyst om dat hij geene oorzaak heeft.* —— 29—33. Der Zusatz steht im Ms. am unteren Rand von Seite 3, durch Verweisungszeichen auf *eigenschappen* (7) bezogen. Trendelenburg (a. a. O. S. 306f.) sieht in dem Zusatz als der *Berichtigung des Ausdrucks* einen späteren oder fremden Zusatz. Der Zusatz steht mit **35**, 30—34 im engsten Zusammenhang, und diesen letzteren möchte ich wohl, weil in ihm Gedanke und Ausdruck des *Tractatus de Intellectus Emendatione* **35**, 33—34 wiederkehrt, als spinozanisch gelten lassen; gerade deshalb muß man wohl diesen Zusatz als bloße Nachbildung dem Redactor geben. Vgl. auch die Anmerkung zu **44**, 22—35. —— 34—38. Der Zusatz steht im Ms. am linken Rand von Seite 4, durch Verweisungszeichen auf *kan* (14) bezogen. Ohne Unterbrechung folgt dann im Zusatz weiter auf dem linken Rand von Seite 4 ein versprengtes Stück des zweiten Zusatzes zum folgenden Capitel *2. datter . . van de Niet?* (**19**, 26—30, vgl. die Anmerkung zu **19**, 17—43). Monnikhoff ist dem Ms. gefolgt, glättet dabei nur das in diesem Zusammenhang unverständliche *2.* in *Wijder*. Vloten-Land stellen den Zusammenhang stillschweigend richtig wieder her. Freudenthal (a. a. O. S. 279f.) begründet die Umstellung. Wolf findet diesen Schluß des Zusatzes *quite irrelevant here*, beläßt ihn aber an seinem Platze, ohne auf die Umstellung Vloten-Lands und deren Begründung durch Freudenthal einzugehn. Der Zusatz setzt nur das im Text Gesagte nochmals klar, bringt aber keine Ergänzung. Er rührt daher kaum von Spinoza her. Auch Meijer sieht in ihm nur die Ver-

deutlichung eines Abschreibers. —— 19. 3—4. Meijer meint, unter Berufung auf Descartes, *Resp. ad primas Obj.*, daß es völlig der Denkweise des 17. Jahrhunderts widerspreche, erst zu beweisen, daß Gott ist, und dann zu untersuchen, was er ist, und schließt hieraus, daß die beiden ersten Capitel in ihrer heutigen Form sicher nicht von Spinoza herrühren können. Dagegen ist jedoch einzuwenden, daß das Ms. höchstwahrscheinlich vor 1693 geschrieben wurde und daß der Redactor, selbst wenn man nicht Jelles als solchen annehmen will, jedenfalls Zeitgenosse Spinozas war. —— 9, 20. 1—3, 6—7. Freudenthal (a. a. O. S. 257 f.) sieht in Satz 1 und 4 Doppelfassungen desselben Gedankens, die von Spinoza nicht bestimmt gewesen wären, nebeneinander zu stehen. Mit Recht weist Lewis Robinson (a. a. O. S. 318 f.) das zurück. Der erste Lehrsatz besagt, daß jede Substanz ebenso vollkommen in der Natur ist, wie im unendlichen Verstand Gottes, der zweite, daß jede Substanz, die im unendlichen Verstand Gottes ist, auch *formaliter* in der Natur sein muß: der erste Lehrsatz bezieht sich also auf die Unendlichkeit und Vollkommenheit der Substanzen, der zweite auf ihre Existenz. —— 19. 10—16. Der Zusatz steht im Ms. am unteren Rand von Seite 4, durch Verweisungszeichen auf *wezen* (5) bezogen. —— 17—43. Im Ms. ist dieser Zusatz in vollkommener Verwirrung. Der Zusatz besteht hier nur aus den Sätzen *Konnende dan bewyzen . . . verandert hebben* (17—21). Dieser Teil steht im Ms. auf dem oberen Rand von Seite 4. Das Folgende *Van een ander . . . zelfstandigheid* (22—40) — mit Ausnahme der im Ms. an den Schluß des letzten Zusatzes von *Cap. 1* gestellten Sätze *2. datter . . . van de Niet* (26—30) — steht im Ms. als Zusatz zum Zusatz auf dem rechten Rand von Seite 4, durch Verweisungszeichen zu *een ander bepaald* (20) bezogen. Die Sätze *2. datter . . . als van de Niet?* (26—30) sind an den Schluß des letzten Zusatzes (Zusatz 5) von 18 geraten. Der Schluß des Zusatzes *kan d'ander . . . konnen kommen* (40—43) steht unmittelbar anschließend im Ms. am oberen Rand von Seite 5. Offenbar handelt es sich hier aber um keinen nachträglichen Zusatz zu Zusatz 2, sondern um eine, vielleicht ursprünglich später erfolgte Fortführung des Zusatzes, die diesem in gleichem Rang zu folgen hat. Monnikhoff hat den Zusatz, dem Ms. folgend, nur sind die Sätze *Van een ander . . . te konnen komen* (22—43) als einfache Fortsetzung der Anmerkung genommen, gleichfalls unter Weglassung der auch dort in die letzte Anmerkung des vorigen Capitels geratenen Sätze. Sigwart gibt, Monnikhoff folgend, den Zusatz als Ganzes, ohne die zu Zusatz 5 des *Cap. 1* gestellten Sätze; er hebt mit Recht hervor, daß der Zusatz einen zusammenhängenden Beweis bilde. Vloten-Land haben stillschweigend die richtige Ordnung wiederhergestellt und wurden zu Unrecht von Dunin Borkowski (*Der junge de Spinoza*, S. 572) getadelt, der sich jetzt (*Spinozas Korte Ver-*

handeling, a. a. O. S. 129) mit Meijer und mir der Anordnung Vloten-Lands anschließt. Meijer betrachtet den Zusatz mehr als Folge denn als Erklärung des Textes und hält ihn darum für spätere Zufügung, durch die der Satz 4 (**20**, 6—7) überflüssig werde. Nach seiner richtigen Beobachtung, der Dunin Borkowski (a. a. O. S. 129f.) zustimmt, bildet 19—31 (*1. of ze moet . . . als onbepaald*) den Beweis von Satz 1 im Text (**19**, 9, **20**, 1—3), 31—33 (*Waar uyt volgt . . . bepaaling*) den Beweis für Satz 2 (**20**, 4), 33—43 (*En uyt deze volgt . . . konnen komen*) den Beweis für Satz 3 und 4 (**20**, 5—7). Zusatz 2 ist im ganzen eine concisere und prägnantere Fassung der Erörterungen **19**, 7—**22**, 9. Vgl. auch Freudenthal, a. a. O. S. 251. —— 19—20. *haar zelfs* und *een ander* ist im Ms. unterstrichen. —— 21. Im Ms. stand ursprünglich *onbepaald geweest zynde; geweest* ist aber gestrichen. Vloten-Land stellen mit Monnikhoff das *geweest* wieder her. —— 31. Im Ms. ist die Interpunction: *als onbepaald, waar uyt volgt.*—— 34—37. Monnikhoff vereinfacht den Satz: *de oorzaak die deeze Zelfstandighijd zou voortbrengen moet hebben de zelve eigenschappen van deeze voortgebragte, of meerder, of minder.* —— 40. Statt *zoo wierd de onbepaalde ook bepaald* schreibt Monnikhoff: *zoo wierd de oorzaak ook bepaald.* —— 42. Appuhn meint, daß für *formelyk* im lateinischen Text *actualiter* oder *in actu* gestanden habe. —— **20**. 17. Im Ms. ist die Interpunction: *geweest is, ergo.* —— 23—38. Nach Freudenthals Meinung (a. a. O. S. 251) war der Zusatz bestimmt, in den Text nach **21**, 2 eingefügt zu werden, während er in den Handschriften dem vorletzten Satze des Paragraphen angeschlossen ist. Das ist nicht richtig, denn das Verweisungszeichen steht im Ms. in der Regel vor dem zugehörigen Satze. Der Zusatz ist also im Ms. tatsächlich dem letzten Satz des Abschnitts angefügt. —— 23. Im Ms. stand ursprünglich: *Hierop te antwoorden*; *antwoorden* ist dann ausgestrichen und durch *zeggen* ersetzt. —— 24. Im Ms. *is niet gezeid*, Monnikhoff besser: *is niets gezeid* und so ist zu verbessern. —— 26. Im Ms. vor *Natuur* gestrichen *zaak*. —— 30. Vloten-Land ändern *solum* in *solam*. —— 33. Im Ms. steht nach *zoo hy* ein gestrichenes *dan*. —— **21**. 2. Vloten im Supplementum hat *die alle goed en volheid is*, ebenso Schaarschmidt *die alle goet en volheid is* (ihnen folgend Sigwart: *der alle Güte und Fülle ist*) und so auch Vloten-Land und die Übersetzungen. Boehmer (a. a. O. S. 78) möchte für *goed en* lesen *goeden*. Tatsächlich steht im Ms. *goeten* und nicht *goet en* und zwar ist dieses *goeten* mit Auslassungszeichen nachträglich eingefügt. —— 7. Das im Ms. fehlende *wy* füge ich ein. —— 10. Meijer möchte statt *dat vragen wy* lesen: *dan vragen wy*. —— 14. Der Ausdruck *eigenschap* ist hier auffällig. Man würde erwarten *zelfstandigheid* und so will auch Meijer und ihm folgend Appuhn verbessern. Sehr wohl kann aber, im

Hinblick auf 10—12 (*of de oorzaak . . . de zelfde eigenschappen van het voortgebragte heeft*), hier *Attributum* gestanden haben, wie auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 130) mir beistimmend annimmt. Dagegen bin ich nicht der Meinung Wolfs, daß Spinoza in der *Korte Verhandeling* noch *Substantia* und *Attributum* als Synonyme gebraucht habe. **21**, 33 und **115**, 17 identificiert er *zelfstandigheid* und *eigenschappen* oder *alle eigenschappen* und das ist nichts anderes als die Gleichung der *Ethica*: *Deus sive omnia Dei attributa.* —— 17. Die Interpunction im Ms. ist: *om reden vooren, meerder ook niet . . .* —— 17—18. Schaarschmidt hat im Abdruck versehentlich infolge des ὁμοιοτελευτόν *zeggen wy* die Worte *om reeden vooren. Meerder ook niet zeggen wy* ausgelassen. Sigwart stellt sie nach Monnikhoff wieder her, ohne zu wissen, daß sie im Ms. stehen und das Fehlen lediglich durch Schaarschmidt verschuldet ist. (Für ihn mußte darum auch Monnikhoff als selbständige Textquelle erscheinen.) —— **22.** 7—9. Der Satz *En dat meer is . . . ongerymt is.* fehlt bei Monnikhoff. Sigwart bringt ihn. Freudenthal (a. a. O. S. 275) sieht ihn als *Beischrift eines Lesers* an, einmal weil er bei Monnikhoff fehlt, dann auch, weil die darin gegebene Folgerung ganz haltlos sei (*wenn auch Gott etwas dächte, was nicht wirklich ist, brauchten darum doch nicht unendliche wirkliche Substanzen von ihm gedacht zu werden*). Auch Appuhn und Wolf können dem Satz keinen rechten Sinn abgewinnen und sind geneigt, ihn als interpoliert anzusehen. Lewis Robinson (a. a. O. S. 319) hält am überlieferten Text fest, als dessen Grundlage er vermutet: *infinitae substantiae plures non essent quam sunt.* Mir scheint der Satz vollkommen sinngemäß: wenn Gott Substanzen denken könnte, die nicht existieren, würden mehr Substanzen nicht existieren als existieren, was unmöglich ist, da ja zum Wesen der Substanz die Existenz gehört. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 130) stimmt mir im wesentlichen bei: wenn Spinoza es für ungereimt hält, daß es mehr nicht existierende, rein mögliche Dinge gibt als existierende, *so entspricht das seinem Grundgedanken, das rein Mögliche sei nicht denkbar.* —— 9—13. Freudenthal (a. a. O. S. 277f.) meint, daß die Schlußfolgerung dieser Sätze hier zu früh stehe, ehe noch ihre Voraussetzungen alle gegeben sind, während sie nach den Voraussetzungen, also erst nach **24**, 9 zu stehen hätte. Dem widerspricht mit Recht Lewis Robinson (a. a. O. S. 329) mit dem Hinweis, daß **116**, 27—33 derselbe Schluß gezogen ist, *wo eine entsprechende Auseinandersetzung gar nicht angegeben wird.* Auch Dunin Borkowski will den Satz als *Resultat* der ganzen vorhergehenden Argumentation an seinem Platze lassen. —— 14—**23.** 13. Schon Avenarius (*Über die beiden ersten Phasen des Spinozischen Pantheismus*, Leipzig 1868, S. 31f.) hat behauptet, daß der Abschnitt *Tegen 't geene . . . Ergo.* den Zusammenhang unterbreche und

also ein späteres Einschiebsel darstelle. Auch Sigwart und Freudenthal pflichten dieser Ansicht bei, wobei Freudenthal den *spinozischen Ursprung* der Sätze betont. Dem widerspricht schon Meijer mit dem Hinweis, daß auch bei Descartes nach These und Beweis die Einwendungen kommen, ebenso Wolf, der auf *Ethica* I. 17 Schol. hinweist, während Appuhn eine Einschiebung annimmt. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 130) will ebenfalls die Einwände an ihrem Platz lassen. Auch mir scheint der Zusammenhang vollkommen klar und durch keine Versetzung zu bessern. —— **22.** 14. Im Ms. ist kein a linea. —— 28. Im Ms. *zouden*, was Vloten-Land in *zoude* bessern. —— 29—30. Freudenthal (a. a. O. S. 277) sieht in den Worten *en argumenteeren zy zelve niet aldus* eine ungenauere Übersetzung des folgenden Satzes *en moeten zy niet aldus argumenteeren, die neben der ersteren von Herausgebern und Übersetzern nicht hätte geduldet werden sollen.* Monnikhoff hat: *en moeten zij uijt Gods alweetenhijd niet aldus zelve redeneeren?* Damit hat er den von ihm weggelassenen Zusatz (34—35) dem Sinne nach in den Text aufgenommen. —— 31. Neben *niet meer* schreibt Monnikhoff im Ms. an den Rand *kan*, offenbar übersehend, daß das *kan* sogleich im Text folgt. —— 34—35. Monnikhoff läßt die Anmerkung fort, die sicher nicht auf Spinoza zurückgeht, da sie nichts besagt, was nicht schon im Text steht. —— **23.** 4. Im Ms. nach *zyn* Punkt statt Fragezeichen. —— 26. Monnikhoff hat: *een oneindig* (statt *volmaakt*) *weezen.* —— 30—31, **24.** 1—2. Freudenthal (a. a. O. S. 271f.) weist darauf hin, daß hier ebenso wie **52**, 1—3, **53**, 1—2 und in dem Zusatz 3 zu *Cap. 20* (**96**, 34) auf Ausführungen Bezug genommen wird, die im *begin dezes boeks*, wie es uns vorliegt, nicht enthalten sind. Demgegenüber möchte Dunin Borkowski (a. a. O. S. 116) die mit *gelyk wy nu al gezien hebben* angeführte Stelle in dem Zusatz zu *Cap. 2* **19**, 33—34 finden: *uyt deze volgt weder, dat de eene zelfstandigheid, d'ander niet kan voortbrengen.* Das scheint mir unwahrscheinlich, weil ich es gegenüber Dunin Borkowski doch für wahrscheinlich halte, daß die Zusätze erst nachher zum Text hinzugefügt worden sind. Wolf vermißt die Stelle in der *Verhandeling* überhaupt und schließt daraus, daß Teile von ihr fehlen. Die angezogene Stelle scheint mir allerdings vorzuliegen und zwar im Text der *Verhandeling* **21**, 26—32. —— **23.** 31. *ook* ist im Ms. eingefügt. —— **24.** 3—4. Im Ms. lautet die Parenthese: *(die wy niet te min weeten dat inde Natuur is, afzonderlyk begrepen zynde).* Monnikhoff schließt die Parenthese schon hinter *in de Natuur is.* Ihm folgen mit Recht Sigwart unter Berufung auf den Zusatz und Vloten-Land. —— 10—**27.** 10. Freudenthal (a. a. O. S. 255) will in den Ausführungen dieser Abschnitte, die etwaige Einwendungen gegen das Attribut der Ausdehnung widerlegen sollen, einen *nicht ursprüng-*

lich für den Text bestimmten Zusatz sehen. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 116) nähert sich dieser Ansicht, indem er annimmt, daß der erste Dialog ursprünglich hinter **24**, 9 einzuschalten wäre, wobei er sich darauf beruft, daß **26**, 17—19 offenbar schon der Dialog citiert sei. —— **24**. 10—12. Dazu im Ms. am Rand: *Dat de uytgebreydheid een eigenschap van God is word bewezen.* —— 22—36. Der Zusatz steht im Ms. am unteren und rechten Rand der Seite, durch Verweisungszeichen auf *En evenwel* (2) bezogen. Er ist vom Anfang bis *maar moet* (29) in liegender Schrift, im Gegensatz zu der sonstigen stehenden Schrift des Textes und der Zusätze gegeben, ebenso wie **48**, 30—34. —— 31. Im Ms. (und bei Monnikhoff) steht: *zo verstaan wy die niet als in haar wesen, en niet in haar wezentheid.* Schaarschmidt und Sigwart streichen stillschweigend mit Recht das erste *niet*, das Vloten-Land beibehalten. —— 31—32. Im Ms. steht wieder gegen die Terminologie der *Verhandeling* (wie **15**, 14, 30, **17**, 24—27) *wezentheid* anstatt des richtigen *wezentlykheid.* —— 37, **25**. 20—37. Der Zusatz steht bis *het tweede* am rechten und unteren Rand der Seite, durch Verweisungszeichen auf *in de Natuur* (**24**, 21) bezogen. —— **25**. 13. *moet* ist im Ms. eingefügt. —— 13—19. Meijer sieht in dem Satz *En dat ze nu zoodanig . . . als gezeid* (13—16) eine Randbemerkung, die durch Versehen in den Text geraten ist. Mir scheint dagegen in den Sätzen *En dat ze nu zoodanig . . . eyndelyk* (13—19) die unmißbare Begründung für die Unteilbarkeit der Ausdehnung gegeben. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 130f.) will den Satz *Dog dat . . . eyndelyk* (16—19) vor den Satz *En dat ze nu zoodanig . . . als gezeid* (13—16) stellen. Auch dafür sehe ich keinen Grund. —— 17. *in* ist im Ms. eingefügt. —— 18—19. Monnikhoff hat: *nadien alle die deelen door haar natuur oneindelijk zouden moeten zijn*, also *oneindelijk* statt des *eyndelyk* des Ms. Sigwart hält bei der Unklarheit des Beweises in der vorliegenden Form beide Lesarten für möglich, möchte aber *eyndelyk* vorziehen. Appuhn hält im Hinblick auf *Ethica* I. 13 Schol. an der Lesart *eyndelyk* fest, wenn er auch im Hinblick auf *Ethica* I, 12 und 13 die Lesart *oneyndelyk* als Beweis aus der Ungereimtheit der Annahme einer Teilbarkeit der Substanz für möglich hält. Zweifellos kann mit dem Ms. nur *eyndelyk* gelesen werden, denn der Kern des Beweises liegt ja darin, daß aus endlichen Teilen kein Unendliches zusammengesetzt werden kann. —— 23—26. Monnikhoff hat die Stelle etwas umgearbeitet, wobei *Ergo dan in een deel?* weggefallen ist. —— 35—37. Im Ms. steht der Schluß der Anmerkung von *tweede* ab unter dem Text der Seite innerhalb der Umrahmungslinie, während die übrige Anmerkung außerhalb der Umrahmungslinie steht. Außerdem steht aber dieser Schluß nochmals am rechten Rand der folgenden Seite, ist aber dort durchgestrichen. Wahr-

scheinlich hatte ihn der Copist erst dorthin gesetzt, dann aber der größeren Deutlichkeit halber ihn lieber auf den freien Raum der zugehörigen Seite gestellt. Unnötigerweise hat Monnikhoff die ausgestrichenen Sätze am unteren Rand der folgenden Seite (nicht ganz correct) wiederholt, vielleicht weil er die Zufügung auf der früheren Seite übersehen hatte. —— 35. Monnikhoff hat für *want*: *alzoo*. —— 37. Monnikhoff hat für *geheel*: *enkel en ondeelbaar*. —— **26**, 4. Bei *tegenstrydig* ist das *tegen* im Ms. eingefügt. —— 11—12. Der Satz lautet im Ms. *welke wijsen, nu van water, dan van wat anders altyd het zelve is.* In dieser Form ist die Überlieferung kaum ganz richtig. Den Sinn trifft, worauf Sigwart hinweist, Monnikhoff, wenn er interpretierend umschreibt: *welke Zelfstandighijd, schoon verschijdendlijk gewijzigd zijnde, altoos de zelve is;* dabei wird aber der Gedanke, wie er im Ms. zum Ausdruck kommt, nicht vollständig wiedergegeben. Vloten-Land ändern *wyzen* in *wyze,* wie es der Singular des Verbs ja fordert. Diese Änderung genügt, um Überlieferung und Sinn in Übereinstimmung zu bringen: die Weise, die von der Teilung getroffen wird, mag sie ein Wasser-Modus oder was immer sein, ist stets dasselbe, d. h. dieselbe Substanz. Meijer umschreibt richtig: *Ditzelfde nu geldt van alle andere wijzen, zoowel van water als van alle andere dingen, het is altijd hetzelfde.* Appuhn, der die Textüberlieferung des Ms. unverständlich findet, übernimmt die Correctur Monnikhoffs. Richtig interpretiert auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 131): *von welchem Modus, ob es sich nun um Wasser, oder um etwas anderes handelt, stets dasselbe gilt.* —— 17. Vor *zelve* ist im Ms. ein doppeltgeschriebenes *zelve* gestrichen. —— *ook nog* ist im Ms. eingefügt. —— 17—19. Eine derartige Darlegung findet sich, worauf Freudenthal (a. a. O. S. 271) hinweist, in den vorhergehenden Teilen der *Verhandeling* nicht, sondern erst in den Dialogen und in *Cap. 3.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 116) nimmt daher an, daß der erste Dialog ursprünglich nach **24**, 9 eingeschaltet war. —— 24. Im Ms. steht *dat hy die onvolmaakt heeft van een lyder.* Monnikhoff schreibt *dat hij de onvolmaakthijd van een Lijder heeft,* und danach ist natürlich zu verbessern, wie auch Vloten-Land tun. —— 30. Das *en,* das Monnikhoff wegläßt, läßt auch Vloten-Land weg, indem er eine Textlücke vermutet: *[de oorzaak] en het beginsel.* Auch Meijer streicht es. Wahrscheinlich ist das *en* die Übersetzung eines *et* = *etiam*, wie wohl schon Sigwart annahm, indem er es mit *auch* übersetzte. —— 33—**27**. 10. Lewis Robinson (a. a. O. S. 329) möchte in dieser Erörterung ein *späteres Einschiebsel* sehen, *welches etwa gegen tatsächlich stattgefundene Einwände seitens der Leser des Tr.s gerichtet ist.* Er meint, darin sei eine *aposteriorische* Erklärung der Ursache der Bewegung gegeben, wie sie **48**, 30—34 erwähnt wird. —— **27**. 2. Vor

noodzaakelyk ist im Ms. *van een* gestrichen. —— 6. Vor *waarlyk ruste* ist im Ms. ein doppeltgeschriebenes *waarlyk ruste* gestrichen. —— 15. Das *men*, das im Ms. steht, ist von Monnikhoffs Hand eingefügt.—— Bei Monnikhoff abgeschwächt: *die men waarelijk Gods eigenschappen noemen kan.* Appuhn folgt Monnikhoff. —— 16. Nach *de welke* hat das Ms. ein gestrichenes *by hem.* —— 20. Sigwart findet den Terminus *uytwendige benaming* im Widerspruch mit *Cogitata Metaphysica* (**246**, 17, **252**, 29) und zieht sogar in Betracht, daß die Stelle fehlerhaft sein könnte; ebenso Appuhn und Wolf. Offenbar ist aber hier der Gegensatz der von *eigene eigenschapen* (15), also wesensbegründenden Attributen, und *uytwendige benamingen*, Bezeichnungen, die nur von außen an Gott herangebracht werden, ohne sein Wesen zu treffen, ohne jede Bezugnahme auf die Terminologie der *Cogitata Metaphysica.* Auch Lewis Robinson (a. a. O. S. 459) widerspricht Sigwart, der sich auf *Eth.* II, Def. 4. berufen hatte, wo von *proprietates sive denominationes intrinsecae* die Rede sei, weil hier nicht *proprietas* mit *denominatio intrinseca*, sondern nur mit *denominatio* schlechthin synonymisch gebraucht werde. —— 25—29. Die hier angekündigten Ausführungen über die Proprietäten Gottes (*hier na in de volgende hooftdeelen*) beginnen **35**, 1 und es versteht sich, daß *Cap. 2* und *Cap. 3* unmittelbar zusammengehören, und daß die Dialoge, die erst später gebrachte Ausführungen voraussetzen, hier nur eingeschoben und in sehr äußerlicher Weise mit dem Ganzen des Buches verbunden sind. (Vgl. auch Freudenthal, a. a. O. S. 254.) Nicht richtig ist jedoch, was Freudenthal (ib. und S. 10) ausführt, daß dem Verfasser der *Korte Schetz der Verhandeling* die Dialoge noch nicht vorgelegen hätten und sie erst später in den Text eingestellt worden seien; denn tatsächlich erwähnt die *Korte Schetz* die Dialoge an ihrem Platze (3, 27—28, vgl. die Anm. zu dieser Stelle): *Het welke alles bij Zamenspraaken nader aangedrongen, en breeder beweerd zijnde, zoo word in het 3de Cap.....* —— 25. Zu *deze eigenschappen* bemerkt das Ms. am Rand (in gleicher Schrift): *vide pag. & seq. cap. 7.* —— **28**. 4. Freudenthal (a. a. O. S. 1f.) hat festgestellt, daß dem Ausdruck *Begeerlykheid* im Lateinischen *Concupiscentia* zugrunde liegt (vgl. Heereboord, *Excerc. eth.* XX. 2), nicht aber *Cupiditas*, als welche aus denselben Ursachen entsteht wie die Liebe (**68**, 1—4), sich auf Verstandesurteile gründen kann (**80**, 18—23, **84**, 14—30), guter Art ist und wesentlich zu uns gehört (**77**, 13—22). —— 15—22. Die Stelle lautet im Ms. ursprünglich: *Zo wy de Natuur willen bepaalen, zo zullen wy hem 't welk ongerymt is, met een Niet moeten bepalen namelyk dat hy is een Eeuwige Eenheid, oneiendig, almagtig, enz. de Natuur namentlyk oneyndig, en alles in de zelve begreepen, en de ontkenninge dezes noemen wy de Niet.* An diesem Wortlaut sind dann im Ms. von der Hand des

Copisten drei Correcturen vorgenommen worden: 1. ist zwischen *bepalen* und *namelyk* mit Auslassungszeichen am linken Rand eingefügt: *en dat onder deze volgende eygenschappen*, 2. ist zwischen *hy is* und *een Eeuwige* mit Auslassungszeichen zwischen den Zeilen und am rechten Rand eingefügt: *Een, Eeuwig, door zig zelfs oneindelyk welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is*, 3. ist *een Eeuwige Eenheid* in *Een Eeuwige Eenheid* verbessert. So sieht jetzt der Text aus, wenn die Einfügungen bzw. Verbesserungen durch Klammern kenntlich gemacht werden: *Zo wy de Natuur willen bepaalen, zo zullen wy hem 't welk ongerymt is, met een Niet moeten bepalen ⟨en dat onder deze volgende eygenschappen⟩ namelyk dat hy is ⟨Een, Eeuwig, door zig zelfs oneindelyk welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is⟩ e⟨E⟩en Eeuwige Eenheid, oneiendig, almagtig, enz. de Natuur namentlyk oneyndig, en alles in de zelve begreepen, en de ontkenninge dezes noemen wy de Niet.* (So hat auch im wesentlichen Monnikhoff.) Offenbar gab zu der einen Auslassung das ὁμοιοτελευτόν *Een Eeuwig* . . bzw. *Een Eeuwige* . . die Veranlassung. Freudenthal (a. a. O. S. 275ff.) gibt den Sachverhalt nicht richtig wieder, wenn er sagt, zu *bepalen* sei zugeschrieben: *en dat onder deze volgende eygenschappen*, zu *dat hy is*: *Een, Eeuwig door zig zelfs, oneindelyk, und ohne Verweisungszeichen am oberen Rande: welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is.* In Wirklichkeit ist *Een, Eeuwig, door zig zelfs oneindelyk welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is* eine einzige Einfügung, die zwischen den Zeilen beginnt und, nachdem der Raum dort erschöpft ist, an der entsprechenden Stelle des rechten (nicht, wie Freudenthal sagt, des *oberen*) Randes weitergeführt ist. Von diesen Zufügungen bezeichnet Freudenthal die erste *en dat onder deze volgende eygenschappen* ausdrücklich als von einem Leser herstammend, während er in dem *Een, Eeuwig door zig zelfs oneindelyk* eine *Dittographie* erblickt, die also zu streichen ist, und nur die letzten Worte dieser in Wahrheit zusammenhängenden zweiten Zufügung *welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is* läßt er als eine *Lücke* ausfüllend gelten. Somit nimmt er als Text: *moeten bepalen, welk ongerymtheid wy ontgaan stellende dat hy is Een, Eeuwig, door zig zelfs, oneindelyk.* Er nimmt mit Unrecht an, nur Monnikhoff habe, indem er alles in den Text aufnahm, den Text unzulässig erweitert. Die Lösung Freudenthals übernehmen Meijer, Appuhn, Wolf und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 131). Ich halte sie indes, so wie sie auf einer unrichtigen Bestandaufnahme des Textes beruht, auch im ganzen Zusammenhang für unmöglich. Spinoza bliebe uns dabei den eigentlichen Beweis für die Unbegrenztheit der Natur, nach seiner Art einen Beweis aus der Unmöglichkeit des Gegenteils, schuldig. Der Text ist, so wie er mit den Einfügungen des Ms. sich darstellt, völlig ver-

ständlich: *wenn wir die Natur begrenzen wollen, müssen wir sie, was ungereimt ist, mit einem Nichts begrenzen und zwar unter diesen folgenden Eigenschaften, daß es* [das Nichts] *ist eins, ewig, durch sich selbst, unendlich, welcher Ungereimtheit wir entgehn, indem wir annehmen, daß sie* [die Natur] *eine ewige Einheit, unendlich, allmächtig usw. ist, die Natur nämlich unendlich und alles in ihr begriffen, und die Negation davon nennen wir das Nichts.* Daß der Text so gemeint war, scheint mir schon bestätigt durch die Schlußwendung *de ontkenninge dezes noemen wy de Niet*, die doch ihre Bedeutung erst dadurch erhält, daß vorher dem Nichts die Eigenschaften metaphysischen Seins beigelegt worden sind. Auch daß zur Vermeidung eines Mißverständnisses ausdrücklich *de Natuur namentlyk* beigefügt werden mußte, weist darauf hin, daß die gleichen Eigenschaften, wie dann der Natur, zuvor dem Nichts beigelegt waren, das also das erste *hy* (18) sich auf *de Niet*, das zweite *hy* (19) sich auf *de Natuur* bezieht, was man eben nicht annehmen würde, wenn nicht *de Natuur namentlyk* beigefügt wäre. In diesem Sinne versteht auch Lewis Robinson (a. a. O. S. 477) die Stelle: *wollen wir die Natur begrenzen, so müssen wir sie mit dem Nichts begrenzen (man denke hier etwa an den leeren Raum, welcher die Welt begrenzen sollte); müssen damit aber dieses Nichts als etwas Reales auffassen und auf dasselbe manches von den Prädikaten übertragen, welche die ontologische Denkweise dem Seienden schlechthin beimißt.* Die Frage entscheidet sich, worauf auch Lewis Robinson hingewiesen hat, durch *Cogitata Metaphysica* **268**, 22–24: *non dubium est, quin illi τὸ nihil non ut negationem omnis realitatis consideraverint, sed aliquid reale esse finxerint, aut imaginati fuerint.* —— 18. Das Ms. hat: *door zig zelfs oneindelyk.* Freudenthal (a. a. O. S. 276) weist mit Recht darauf hin, daß *door zig zelfs* nicht mit dem nachfolgenden *oneindelyk* verbunden werden dürfe, weil auch **27**, 21, **29**, 22, **44**, 12, **45**, 16 das Durch-sich-selbst-bestehen eine besondere *Proprietät* Gottes ist. Es ist daher Komma einzufügen. —— 27. Freudenthal (a. a. O. S. 271) meint, Spinoza hätte der Behauptung der Begehrlichkeit, daß die eine Substanz die andere begrenze, vom Standpunkt seiner Lehre aus widersprechen müssen, da bei ihm ja ein Ding nur durch ein Ding derselben Art begrenzt werden könne (vgl. *Eth.* I. def. 2., *Ep. III.* und *IV.*); daß er keinen Widerspruch erhoben, beweise, daß der Text nicht richtig überliefert sei und daß man darum eine Negation einzuschieben habe: *dat d'een de andere niet bepaald.* Meijer bleibt ohne weitere Begründung beim überlieferten Text; Appuhn und Wolf fügen, Freudenthal folgend, die Negation ein; Dunin Borkowski (a. a. O. S. 131) sucht gegen den von mir erhobenen Einspruch durch Annahme eines lateinischen Textes *et quod nec una nec altera limitatur* die Schwierigkeit zu umgehen, wobei aber gerade das Folgende, die notwendige

Annahme einer dritten Substanz, ungerechtfertigt bleibt. Lewis Robinson (a. a. O. S. 478f.) hält an der Überlieferung des Ms. an sich fest, lehnt also die Einfügung der Negation ab. Er findet aber, daß der Satz, wenn man ihn so versteht, daß die Ausdehnung das Denken begrenze und umgekehrt, *keinen Einwand gegen die Einheit und Unendlichkeit der Natur* enthalte und darum *nicht der Begehrlichkeit in den Mund zu legen* sei; offenbar stehe die Begehrlichkeit noch nicht auf dem erst in der *Verhandeling* erworbenen Standpunkt von der Einzigkeit der ausgedehnten und der denkenden Substanz in der Natur, sondern noch auf dem üblichen Standpunkt, nach dem die Substanzen begrenzte Einzelwesen sind. Darum nimmt Lewis Robinson an, daß die Begehrlichkeit hier nicht von der in ihrer Gattung einzigen *substantia cogitans* spreche, sondern von der *begrenzten Seelensubstanz*, wofür absichtlich der Ausdruck *verstandige zelfstandigheid* (*substantia intellectualis* oder *spiritualis*) gebraucht sei; daher will er die fragliche Stelle *dat d'een de andere bepaald* paraphrasieren: *daß die eine Substanz von der andern (wohl derselben Gattung) begrenzt wird.* Die Verbesserung Freudenthals scheint mir in gleicher Weise den Sinn der Stelle zu verfehlen wie die Interpretation von Lewis Robinson. Was zunächst diese letztere angeht, so scheint mir klar: wenn der Satz anfängt *dat de verstandige zelfstandigheid geen gemeenschap heeft met de uytgebreide zelfstandigheid* und schließt mit *deze twee zelfstandigheeden*, so kann das dazwischen stehende *dat d'een de andere bepaald* grammatisch wie logisch nichts anderes bedeuten als daß von *diesen zwei Substanzen*, der *verständigen Substanz* und der *ausgedehnten Substanz*, die eine die andere begrenzt, also die verständige die ausgedehnte und umgekehrt, aber niemals daß die eine *verständige Substanz* die andere *verständige Substanz* bestimmt. Was es bei Spinoza heißt, die eine Substanz begrenze die andere, darüber gibt *Ep. IV.* Aufschluß (13, 18—22): *si quis dicat Extensionem non Extensione terminari, sed Cogitatione, annon idem dicet, Extensionem non esse absolute infinitam, sed tantum quoad Extensionem? Hoc est, non absolute mihi concedit Extensionem, sed quoad Extensionem, id est, in suo genere esse infinitam?* Damit wird der gleiche Einwand in Betracht gezogen, der der *Begeerlykheid* in den Mund gelegt wird: die denkende Substanz hat keine Gemeinschaft mit der körperlichen Substanz; indem die eine Substanz die andere ausschließt, begrenzt sie sie, und damit hört ihre Unendlichkeit schlechthin auf und die Natur besteht, ihrer behaupteten Einheit zuwider, aus einer Mehrheit sich begrenzender Substanzen, und man müßte dann eine dritte, eine Über-Substanz annehmen, um die Einheit der Natur zu retten, und würde sich damit in offenbare Widersprüche (*openbaare strydigheeden* 29) verwickeln. Dabei ist gegen Freudenthals Änderung außerdem zu

sagen, daß es im Zusammenhang der Stelle ja unverständlich wäre, wenn Spinoza eine seiner Fundamentallehren en passant die *Begeerlykheid* hätte vortragen lassen, während es vom Standpunkt der populären Anschauung ganz natürlich ist, daß zwei Substanzen, die keine Gemeinschaft miteinander haben, sich begrenzen. —— 29—32. Busse (*Beiträge zur Entwicklungsgeschichte Spinoza's. II.* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 91. Band, Halle 1887, S. 239) erklärt die Periode für corrumpiert, denn sie sei *so, wie sie vorliegt, schlechterdings unverständlich;* der Sinn könne nur der sein, daß *ein vollkommenes Wesen sowohl im Sinne des Monotheismus als des Pantheismus ein Unding ist.* Freudenthal (a. a. O. S. 275) meint, der Zusatz könne nicht von Spinoza herrühren, da er die Voraussetzung, daß es Substanzen außer der unendlichen gebe, aufhebe; er sei wohl von einem Manne hinzugefügt, der betonen wollte, daß nach Spinozas Lehre von der Immanenz der Gottheit die obige Einwendung nicht zutreffe, und ein unkundiger Schreiber habe ihn irrtümlich in den Text gestellt. Appuhn und Wolf streichen demgemäß den Satz, während Dunin Borkowski (a. a. O. S. 131f.) in Übereinstimmung mit mir daran festhält. Der Annahme, daß ein unkundiger Schreiber den Satz in den Text gestellt habe, widerspricht schon rein formal der Aufbau der Stelle. Die **28**, 28—29 angekündigten, **29**, 8—9 zusammengefaßten Widersprüche werden jedesmal (**28**, 29, **29**, 1, 5) durch *zoo* bezw. *indien* eingeführt und mit der Aufzeigung des Widersinnes beschlossen (**28**, 31—32, **29**, 3—5, 5—8). Wollte man die Stelle *het welk . . . plaats kan hebben* (31—32) streichen, so hinge der erste Widerspruch im Gegensatz zu den durchgeführten beiden anderen völlig in der Luft. Inhaltlich ist der Satz durchaus sinngemäß und unentbehrlich: der Opponent sieht einen Widerspruch darin, über der verständigen und der ausgedehnten Substanz eine dritte umfassende Substanz, die Natur anzunehmen, die alle die Attribute nicht haben kann, die der verständigen und der ausgedehnten Substanz zukommen, und der doch als dem alles umfassenden Ganzen schlechthin alle Attribute zustehen müßten. —— **29**. 1—9. Freudenthal (a. a. O. S. 6f.) hält die Sätze *Daar en boven . . . tegenstrydigheeden zyn* für ebensowenig von Spinoza herrührend wie das unmittelbar Vorangehende (**28**, 29—32); es würden darin Einwendungen erhoben, die im Dialoge nicht beantwortet werden, aber diese Einwendungen samt den Antworten fänden sich an anderer Stelle (**22**, 14 bis **23**, 13); die Alleinheitslehre, gegen die sich die Einwendungen richten, werde erst später (**29**, 20—**30**, 2) vorgetragen; danach sei anzunehmen, daß hier nur *ein kurzer Auszug* aus der dort gegebenen Erörterung *von einem Leser an den Rand geschrieben und später in den Text aufgenommen* worden sei. Dem folgend hält Wolf die ganze Stelle *want*

zoo deze derde . . . tegenstrydigheeden zyn (**28**, 29—**29**, 9) für Einwendungen eines Lesers, die ein unkritischer Copist in den Text gestellt habe. Demgegenüber ist aber zu sagen, daß die Lehre der Alleinheit schon **28**, 12—22 proclamiert ist, und die Einwendungen mochte Spinoza bei dem supplementären Charakter des Dialogs durch das schon an andrem Orte Dargelegte für genügend widerlegt halten. Auch Dunin Borkowski lehnt die von Freudenthal befürwortete Ausschaltung ab. —— 12—17. Trendelenburg (a. a. O. S. 309) hält hier die Überlieferung für lückenhaft: er vermißt *Zwischenglieder, die es verständlich machen könnten, warum denn eine solche Ansicht das Verderben der Liebe sei.* Mit Recht wendet Freudenthal (a. a. O. S. 17f.) dagegen ein, daß ja das zweite Buch der *Verhandeling* die *Anklage, welche die Liebe gegen die Begehrlichkeit erhebt*, vollkommen verständlich mache. —— 16. Vor *geslagts* ist im Ms. ein doppeltgeschriebenes *geslagts* gestrichen. —— 16—17. *Haat* und *Berouw* sind im Ms. unterstrichen. —— 26. *haar* ist im Ms. eingefügt. —— 27. Im Ms. steht *in opzigt van de zelfstandigheeden*. Monnikhoff hat: *ten opzigt van de Zelfstandighijd.* Man wird ihm mit Sigwart wohl folgen müssen, wie es auch Meijer, Appuhn und Wolf tun. Lewis Robinson (a. a. O. S. 481), für den die Lehre von der Einheit der Substanz der *Verhandeling* im ganzen noch nicht eigen ist, sieht dagegen in der Verbesserung Monnikhoffs nur die Tendenz, *die Lehre des Tr.s derjenigen der Ethik anzupassen.* —— 31—32. Glatter bei Monnikhoff: *waar toe gij die alle brengd en tot een maakt.* —— **30**. 1—2. Bei Monnikhoff in etwas glatterer Redaction. —— 4. Im Ms. *verwerringe*. Entsprechend **31**, 27 ist *verwarringe* zu lesen. —— 7—8. Mit Recht weist Meijer darauf hin, daß *dat* hier das Relativpronomen *welches*, nicht die Partikel *daß* ist. Anders Appuhn und Wolf. Sigwart vermißt in den beiden Handschriften, indem er *geen zaake* als *nichts Reales* übersetzt, ein *es*. Auch Freudenthal (a. a. O. S. 267) ist überzeugt, daß ein *es* fehle. Tatsächlich ist aber das Subjekt eben *dat.* —— 11. Im Ms. stand ursprünglich *de denkende zaak*; *zaak* ist dann gestrichen. —— 14. Statt *genoemd* stand im Ms. ursprünglich *getoond.* —— 18. Im Ms.: *den genen.* Vloten-Land verbessern, wie schon Monnikhoff hat, *der gener.* —— 21. Im Ms. stand ursprünglich *van syn uytwerkzelen.* —— 27. Im Ms. steht *voor zo veel, of in opzigt het van syne begrippen afhangd.* Das ist aber eben im folgenden erst ausgedrückt *in opzigt het bestaat van syne begrippen* (28—29). Hier handelt es sich um die Inhärenz der Begriffe im Verstand. Daher ist entsprechend der Verbesserung von Monnikhoff *voor zoo verre zijne begrippen daar van afhangen* zu lesen, wie auch Sigwart, Vloten-Land, ihnen folgend Meijer, Wolf und Appuhn tun. —— **31**. 1. Meijer stellt in seiner Übersetzung den zweiten Dialog hinter *Cap. 3.* Abgesehen

von der Willkür, mit der die Dialoge überhaupt dem Text eingefügt sind, duldet ihre innere Zusammengehörigkeit keine Trennung. —— 2—3. Monnikhoff läßt die Titelerklärung fort. —— 5—7. Vgl. 35, 19—20. —— 7—9. Vgl. 36, 18—19. —— 7—17. Das Ms. hat in 8, 10, 14 u. 16 *een verder oorzaak*. Monnikhoff hat statt *verder oorzaak* des Ms. dreimal *eerder oorzaak* (8, 10, 14) und erst zum vierten Mal (16) *verder oorzaak*. Zweifellos ist die Lesart *eerder* in 8, 10 und 14 falsch, denn der Gegensatz, um den es sich dabei handelt, ist ja: *inblyvende oorzaak* und *verder oorzaak*. Gott ist die entfernte Ursache (*causa remota*) der endlichen Dinge im Gegensatz zu solchen Dingen, die er unmittelbar hervorbringt, deren nächste Ursache (*causa proxima*) er also ist. Auch Lewis Robinson (a. a. O. S. 476) lehnt Monnikhoffs Änderung *verder* in *eerder* mit Berufung auf Heereboords Einteilung der *causa efficiens*, die Spinoza seinen Distinctionen zugrunde legt, ab. Sigwart hielt weder die eine noch die andere Bezeichnung für passend auf die Dinge, die Gott unmittelbar hervorbringt, und war deshalb mit keiner Lesung eigentlich zufrieden. Offenbar verfehlt aber seine Übersetzung von 10—13 den Sinn: *Wenn ich sage, daß Gott eine entferntere Ursache ist, so ist das von mir nur in Hinsicht auf die Dinge gesagt, welche Gott ohne andere Umstände allein durch seine Existenz unmittelbar hervorgebracht hat.* Es muß vielmehr heißen: *so ist das von mir nicht als im Hinblick auf die Dinge gesagt.* (In keinem Fall kann hier die Übersetzung eines *non nisi* vorliegen.) Damit wird der Terminus *verder oorzaak* bestätigt, insofern er von den *res immediate productae* abgelehnt wird. Busse (*Beiträge zur Entwicklungsgeschichte Spinoza's. II.* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 91. Band, Halle 1887, S. 243) möchte ändern (den Wortlaut des Dialogs umkehrend): *In Bezug auf die Dinge, welche Gott ohne andere Umstände hervorgebracht hat, ist er die direkte oder nähere Ursache; in bezug auf die Dinge, die er nur durch Mittelursachen bewirkt, ist er die entferntere*, was sachlich natürlich richtig ist, aber dem Zusammenhang nicht entspricht, weil dabei der Gegensatz von *inblyvende oorzaak* und *verder oorzaak* ebenfalls verwischt wird, und Busse muß selbst finden, es sei *wenig mehr als eine Erklärung des Begriffes nähere und entferntere Ursache.* Meijer läßt das (auch bei Vloten-Land stehende) *niet* bei *zoo is dat van my niet gezegd* ohne Begründung aus, als ob es im Ms. nicht stünde, und muß dann natürlich finden, daß im zweiten Teil des Satzes (*de dingen, de welke God onmiddelyk heeft voortgebragt*) eine Negation fehle und muß dort *niet* in den Text einfügen. Den gleichen Irrtum begehen Appuhn, Wolf und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 132). Der Text ist aber in der überlieferten Form vollkommen klar: *Wenn ich gesagt habe, daß Gott eine entfernte Ursache ist, so ist das von mir nicht gesagt als im Hinblick auf die Dinge, die Gott unmittelbar*

hervorgebracht hat. —— 12—13. Meijer hält die Parenthese für eine Randbemerkung Spinozas, die später in den Text aufgenommen wurde. Dem widerspricht aber, daß Erasmus 33, 12—13 die Stelle mit den Worten der Parenthese citiert. —— 13. Im Hinblick auf das *maar* hält Sigwart es für möglich, daß ein Satzglied ausgefallen sei: *nur in Beziehung auf die mittelbar hervorgebrachten Dinge, aber keineswegs so, daß ich ihn schlechthin eine entferntere Ursache genannt hätte.* Dieser Ansicht schließen sich Vloten-Land an, die zu *voortgebragt* bemerken: *Ex hac sententia quaedam excidisse in aprico est. Cf. infra pag. 280.* (= 32, 20—33, 15.), ferner Freudenthal (a. a. O. S. 267) und Wolf. Der Gegensatz ist aber in dem Text, wie er uns vorliegt, vollkommen klar herausgearbeitet: wenn Spinoza-Theophilus erklärt, daß er Gott im Hinblick auf die unmittelbar geschaffenen Dinge nicht *causa remota* nenne, konnte er sehr wohl fortfahren, daß er Gott *aber* nicht schlechthin als *causa remota* bezeichnet habe. —— 14—17. Vgl. 36, 18—19. Hier ist, da sonst kein Gegensatz vorhanden wäre, das *verder* des Ms. in *eerder* zu ändern. —— 19—22. Vgl. 111, 1—2. —— 27—33. 4. Busse (a. a. O. S. 243—249) urteilt, daß der zweite Dialog *in durchaus korrumpierter Gestalt* erscheine. Seiner Ansicht nach besteht ein Gegensatz zwischen der Behauptung, daß Gott und seine Wirkungen zusammen ein Ganzes bilden und daß das Ganze nur ein *ens rationis* sei. Daher will er die Sätze, die das Ganze als *ens rationis* bezeichnen (32, 34—33, 4), aus ihrem jetzigen Zusammenhang lösen und sie anstatt dem Theophilus dem Erasmus zuteilen, indem er sie den Einwendungen des Erasmus (31, 18—26) anfügt. Nach dieser Umstellung glaubt er scheiden zu dürfen zwischen einem scheinbaren Ganzen, das aus selbständigen Teilen besteht, und einem organischen Ganzen, in dem alle Bestandteile nur verschiedene Ausdrücke eines und desselben Dinges bedeuten; Gott und die unmittelbar von ihm hervorgebrachten Dinge sind ein wahres Ganzes, Gott und die endlichen Dinge dagegen nur für unser Denken ein Ganzes (*ens rationis*). Mit Recht weist Freudenthal (a. a. O. S. 5, 7—9) die Unterscheidung Busses und damit auch die Notwendigkeit oder Möglichkeit der Textumstellung zurück. Auf der einen Seite behauptet die *Verhandeling* uneingeschränkt, Gott und seine Wirkungen machten ein Ganzes aus (30, 29—31, 31, 19—22, 101, 19—22, 110, 31—111, 2), auf der anderen Seite wird ebenso unbedingt der Begriff des Ganzen ein Gedankending genannt, das in Wirklichkeit nicht existiert (30, 4—8, 32, 34—33, 4, 24, 19—21), anscheinende Widersprüche, auf die schon Sigwart (*Spinoza's neuentdeckter Tractat von Gott, dem Menschen und dessen Glückseligkeit*, Gotha 1866, S. 24) aufmerksam gemacht hat. Nach Freudenthals einleuchtender Erklärung (a. a. O. S. 9) ist der Begriff des Ganzen in jedem Fall ein *ens rationis*, weil das Ganze nicht ein Etwas ist, *das außerhalb seiner Teile irgend eine Wirklichkeit hat*, sondern nur *eine*

Beziehung zwischen den Teilen ausdrückt, die aber in der Wirklichkeit begründet ist; *insofern die wirklichen Dinge irgend welche wahrhafte Verbindung miteinander haben, bilden sie ein Ganzes* wie Gott und die Welt, weil die endlichen Dinge in Gott als ihrer inbleibenden Ursach sind; insofern aber Gott durch die Veränderungen in den Wirkungen nicht selbst verändert wird, weil die endlichen Dinge sein Wesen nicht ausmachen, ist das Ganze, das er und die Natur bildet, ein *ens rationis*. Nur die Ausdehnung darf nicht als das Ganze ihrer Teile angesehen werden (**24**, 19—21, **25**, 1—19, **26**, 1—6), weil sie mit den einzelnen Räumen, als welche überhaupt nicht für sich existieren, identisch ist. —— **32**. 8—15. Das Ms. hat, was bisher übersehen wurde, am Rande ein spitzwinkliges Dreieck gezeichnet, dessen Basis nach rechts verlängert ist. —— 16. Hinter *drie hoeken* ist im Ms. *gelyk* gestrichen. —— 19—21. Der Satz *En van alle . . . verstand noemen* paßt nach Sigwarts Meinung nicht in den Zusammenhang. Vloten-Land halten danach den Satz *En van alle . . . noemen* für eine Randschrift, die sich in den Text eingeschlichen habe. Busse (a. a. O. S. 243) tritt Sigwart bei, ebenso Appuhn und Wolf. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 132) widerspricht ohne weitere Begründung, wie ich glaube, aber mit Recht. Man wird in dem Satze über den Verstand als das Ganze der Ideen ein drittes Beispiel sehen dürfen nach der Holzstatue und dem Dreieck, durch das der Begriff des Ganzen erläutert werden soll. —— 28—31. Vgl. **46**, 34—**47**, 1. —— 34—**33**. 4. Monnikhoff verkürzt den Satz. —— **33**. 1. Im Ms. *ondeilbare*. —— 2. Im Ms. *ondeilbaare*. —— 5—7. Vgl. **110**, 22—24. —— 7. *oorzaak*, das im Ms. fehlt, ist von Monnikhoff am Rand beigefügt. —— 7—8. Monnikhoff hat offenbar falsch: *het geen ik zie niet waar te zijn; want dit zoo zijnde . . .* —— 16. Im Ms. *afhangen*. Es ist mit Monnikhoff besser *afhangt* zu lesen. —— 20—28. Vgl. **111**, 12—20. —— 29. Nach Meijer sollte statt *rondschieten: ontschieten* stehen. —— 30—31. Monnikhoff hat fehlerhaft: *'t Is waar Erasmus, dat die dingen om haar weezendlijkhijds wille geen ander ding van doen hebben*. —— 31. Im Ms. stand ursprünglich *geen andere dingen*. —— 32. Meijer will das *die* nach der Parenthese streichen. Es steht aber wohl zu Recht, um das Subject *die dingen* nach der langen Parenthese wieder aufzunehmen. —— 34. Bei *wezentlykheid* ist das *heid* im Ms. eingefügt. —— **34**. 6—10. Monnikhoff führt das Beispiel der Lichterzeugung in der doppelten Weise etwas genauer durch, ohne sachlich Neues zu bringen. —— 18—19. Vgl. **101**, 6—7. —— **35**. 1—**36**. 14. *Cap. 3* bis *niemand van doen heeft* (**36**, 14) ist in der Abschrift des Ms. offenbar eingeschoben. Die Sätze *Wy zullen . . . eigenschappen* (**35**, 3—8) sind in sehr kleiner Schrift auf die bereits gefüllte S. 30 des Ms. an den unteren Rand geschrieben.

Die S. 31 des Ms. beginnt zunächst ebenfalls in sehr kleiner Schrift, die dann, als es sich offenbar bei der Abschrift herausstellte, daß der Raum reichte, besonders von 5. *ten vyfden* (35, 29) an sich sichtlich vergrößert. Infolge der mangelhaften Einteilung stehen denn auf S. 32 des Ms. nur vier sehr groß geschriebene Zeilen *dog alleen . . . van doen heeft* (36, 12—14), hinter denen die bereits auf S. 33 stehenden Worte *om uytwerkzelen voort te brengen* ausgestrichen sind. Der freie Platz auf S. 32 des Ms. ist mit einem Querstrich gefüllt. Offenbar ist also im Ms. *Cap. 3* Ende und *Cap. 4* vor *Cap. 3* abgeschrieben, wobei für Cap. 3 Raum freigelassen war, der bei der nachträglichen Abschrift von *Cap.* 3 sehr unökonomisch benutzt wurde. Es wurde aber nicht zuviel Raum freigelassen, denn bei richtiger Ausnützung in der gewöhnlichen Schrift des Ms. wäre keine Lücke entstanden. Man darf aber daraus nicht den Schluß ziehen, wie Wolf es tut, der Copist hätte *Cap. 4* schon gehabt, ehe er *Cap. 3* erhielt (er hatte ja doch in jedem Falle die Schlußworte von *Cap. 3*) und dabei an das Circulieren der Manuscripte im Freundeskreis Spinozas denken, schon deshalb nicht, weil wir ja nicht eine Urschrift der Übersetzung, sondern nur eine Abschrift des Ur-Ms. vor uns haben. Mir scheint wahrscheinlicher, daß im Ur-Ms. ein Blatt verloren war, das vom Titel des *Cap. 3* bis *van doen heeft* reichte, und daß der Copist darum ein Blatt frei ließ und mit dem Anfang der nächstvorhandenen Seite, also mitten im Satz mit *om uytwerkselen* fortfuhr. Später mag sich das fehlende Blatt gefunden haben, oder der Copist ergänzte die Lücke aus einer anderen Abschrift. —— **35. 2.** Die Capitelüberschrift lautet im *Register der Hooftdeelen* (13, 7) abweichend: *Dat God is een oorzaak van alles.* Dem folgt Monnikhoff: *dat God oorzaak is van alles*, und so auch Vloten-Land. —— 30—34. Vgl. 18, 29—33 und Anmerkung dazu, sowie die Anmerkung zu 44, 22—35. Nicht berechtigt scheinen mir die Schlüsse, die Meijer daraus zieht: daß ursprünglich hier noch etwas hätte folgen sollen und zwar der zweite Dialog, wie auch der Titel *Van Gods inblyvende Werken* bestätige. (Dann möchte Meijer *Cap. 6*, dann 5 und schließlich 7 folgen lassen.) —— **36. 2.** Im Ms. *minvoorneeme.* —— 3—5. Monnikhoff setzt das Beispiel des austrocknenden Windes als besondere Anmerkung und modificiert entsprechend den Text, wohl in Anlehnung an *Tractatus Theologico-Politicus* 90, 20—21, 28—35 oder an *Cogitata Metaphysica* 265, 14—20. —— 27. Im Ms. zunächst *volmaaktelyk*, dann in *volmaakt* verbessert. —— 32—**37. 6.** Meijer sieht in der Stelle *Ten anderen . . . geen God* eine Dublette des vorangegangenen *dog ten andere . . . voortkomen* (25–32), und meint, eines von beiden müsse eine Randbemerkung sein. Mir scheinen aber doch hier zwei von einander unterschiedene Gedankenreihen vorzuliegen. —— **37. 1.** Im Ms. ursprünglich *'t geene hy doet*, dann *in 't geene hy gedaan heeft* verbessert.

—— 4. Im Ms. wieder *minvorneem-beginnende.* —— 9—10. Meijer möchte den Text ändern: *Men vraagt of dit nalaten zelf geen volmaaktheid in hem is.* —— 11. Hinter *dan* im Ms. ein *datt* ausgestrichen. —— 14. Im Ms. steht: *En dat deze voorbepaaldheid.* Meijer ändert glücklich *dat* in *daar.* —— 14. Im Ms. ursprünglich *van hem,* dann in *by hem* verbessert. —— 16. Hinter *God* im Ms. *de dingen voo* ausgestrichen. —— 34—38. 2. Monnikhoff glättet die Stelle: *maar de waare vrijhijd is alleen hier in geleegen, dat 'd eerste oorzaak, van niets anders geprangd, of genoodzaakt, alleen door zijn volmaakthijd oorzaak van alle volmaakthijd is.* Sigwart lehnt die Fassung von Monnikhoff ab, bezweifelt aber, daß Spinoza die wahre Freiheit mit der ersten Ursache identificiert hätte. Man möchte, meint er, erwarten: *Vera libertas non nisi in prima causa est* oder *locum habet* oder ähnlich. Auch scheint ihm die Fassung des Ms. wegen der mangelhaften Construction verdächtig. Appuhn folgt der Fassung Monnikhoffs. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 132) nimmt als zugrunde liegenden lateinischen Text an: *sed vera libertas solum vel nihil aliud est quam primae causae (als die der ersten Ursache).* Mir scheint der Ausdruck des Ms., die wahre Freiheit sei einzig oder nichts anders als die erste Ursache, in seiner Einfachheit und Größe vollkommen überzeugend. Daß wir damit keine unzulässige Modernisierung in den Spinoza-Text hineintragen, scheint mir die nicht minder kühne Gleichsetzung von Gott und der Wahrheit (63, 1—2, 79, 15—17) zu beweisen.—— 38. 5—6. Monnikhoff erweitert: *als sluytende gebrek in.* —— 6. *dan* ist im Ms. eingefügt. —— 19—20. Das Ms. hatte: *waarom de Rechtvaardigheid het also vereischt of liever de eerste oorsaak van alles dat reghtvaardig is.* Dabei hat Monnikhoff *het also vereischt* gestrichen und hinter *reghtvaardig is* über die Zeile geschrieben *het alzoo vereijscht?.* Man wird dem ursprünglichen Text am besten folgen, da Monnikhoffs Änderung nur stilistischer Natur ist. Meijer, Appuhn und Wolf nehmen an, daß *het also vereischt* lediglich Zufügung von Monnikhoff sei. —— 26—29. Im Ms. stand in 27: *want zy al voor God, iets stellen te zyn, aan het welk hy verpligt of verbonde zoude zyn, namelijk een oorzaak die een begeerte heeft, van dat dit goet, en dat wederom rechtvaardig is, en zoude zyn.* Von Monnikhoffs Hand ist dann *God* in *Goed* durch ein übergesetztes *e* verbessert. In seiner Abschrift ändert Monnikhoff, indem er den nicht sehr durchsichtigen Satz zu vereinfachen sucht: . . . *zoo is dit nochtans verre daar van daan, nadien zij iets voor goed stellen te zijn aan het welke hij verpligt of verbonden zou weezen, uijt oorzaak van een begeerten, om dat dit goed en dat weeder rechtveerdig is.* Mit Recht stellt Sigwart unter Berufung auf *Ethica* I, 33 Schol. 2 und I, App. die ursprüngliche Lesart des Ms. *God* für *goed* wieder her. Im übrigen findet er weder den Text

des Ms. noch den von Monnikhoff ganz befriedigend. Er möchte nach dem Text des Ms. etwa construieren: *Nam aliquid Deo prius esse statuunt, ad quod adstrictus sit, causam scilicet appetendi* (der Text würde *appetentem* verlangen) *ut hoc bonum vel illud justum sit*, wohingegen Monnikhoffs Text zu übersetzen wäre: *ad quod adstrictus sit, et cujus causa appetat.* Meijer findet den Text verdorben und umschreibt: *en dat de oorzaak zou zijn van Gods begeerte dat het eene goed en het andere rechtvaardig was, en zou zijn;* Appuhn hat: *à cause de quoi il désirerait que telle chose fût bonne et telle autre juste;* am besten wohl Wolf: *namely, a cause [through] which [God] desires that this shall be good, and, again, that that shall be just.* Ich möchte annehmen, daß der lateinische Text gelautet hat: *causa scilicet, qua appetit.* Dabei ist dann *qua* als *quae* verlesen oder verschrieben worden. Ich halte es daher für gerechtfertigt, im holländischen Text *qua appetit* wieder herzustellen: *door die hy een begeerte heeft.* —— 39. 2. Hinter *dan* im Ms. ein gestrichenes *beide.* —— 5. Vloten-Land lassen das zweite *doen* weg. —— 5—6. Monnikhoff läßt fort: *en doen anders gesteld was als nu.* —— 16. Im Ms. steht *alderwyste.* Monnikhoff hat auch zunächst *aller wijste*, dann aber verbessert *aller vrijste.* Vloten hatte in der ersten Publication der *Korte Verhandeling allerwijste* gesetzt, obwohl er sonst Monnikhoff folgte. Sigwart hat mit Recht die Correctur Monnikhoffs angenommen und ihm folgen Vloten-Land. —— 16—29. Der Abschnitt *Indien hy dan . . . als die nu zyn* ist in der ganzen Gedankenfolge sehr unschlüssig, so daß man entweder annehmen kann, daß bei Spinoza zwei Gedankenreihen nebeneinander hergegangen sind, wie Appuhn es tut, oder daß eine Glosse Spinozas an verschiedenen Stellen in den Text eingefügt worden ist, wie Dunin Borkowski (a. a. O. S. 132) annimmt. Schon Monnikhoff hat die Uneinheitlichkeit bemerkt und drei Sätze ausgeschieden: *Indien hy . . . valsch is* (16—19), *wy zeggen . . . getoont hebben* (21—23), *Het welke evenveel . . . als die nu zyn* (28—29). Hinsichtlich des ersten ausgeschiedenen Satzes (16—19) pflichtet ihm Sigwart bei und auch beim letzten Satz (28—29) sieht er in der kürzeren Fassung die ursprünglichere. Beide Sätze (16—19 und 28—29) bilden nach Dunin Borkowskis Meinung eine einzige zusammenhängende Glosse, die *vom Redakteur gespalten und an zwei verschiedenen Stellen sinnlos genug in den Text eingeschmuggelt wurde.* Auch Meijer sieht in dem ersten Satz (16—19) eine in den Text geratene Randbemerkung, ebenso Appuhn, Wolf den Zusatz eines Lesers. Auch im letzten Satz (28—29) sieht Wolf den Zusatz eines Lesers. Auch ich möchte den mittleren von Monnikhoff ausgeschiedenen Satz (21—23) für authentisch halten, die anderen beiden Sätze aber als den Zusammenhang unterbrechend und als wohl nicht von Spinoza herrührend. —— 29. Im Ms. stand ur-

sprünglich: *zo zouden de dingen die nu zyn* und darüber geschrieben *anders*; dann sind die Worte *die nu zyn* und das darüber geschriebene *anders* gestrichen und *nu anders zyn, als die nu zijn* weitergeschrieben. —— 40. 9. Im Ms. heißt es ursprünglich: *dat ieder dink in zelfs een poginge om zig zelfs.* Das nach *poginge* versehentlich weggelassene *heeft* hat Monnikhoff im Ms. sinngemäß eingefügt, das vor *zelfs* fehlende *zig* Vloten-Land. —— 14. *geheele* ist im Ms. eingefügt. —— 28. Vor *dat het* steht im Ms. ein ausgestrichenes *datter.* —— 41. 6. *alle* ist im Ms. eingefügt. —— 8—9. Das Ms. hat irrig *ende gebeurlijke, ende noodzaakelijke,* Vloten-Land haben außerdem verlesen *en de gebeurlyke en de noodzaakelyke,* was schon Meijer richtig stellt. —— 11. Im Ms. fehlt zwischen *gebeurlyke* und *als* ein Interpunctionszeichen. —— 14. Im Ms. ursprünglich *oorzaaken,* dann in *oorzaak* geändert. —— 19. *dan* ist im Ms. eingefügt. —— 27—28. Monnikhoff verkürzt den Satz. —— 28. Vloten-Land haben in der ersten Ausgabe den Satz völlig verwirrt: *dat is om deze iets voort te brengen, zo waar t' eenemaal onmogelijk, en dat hy het zoude voortbrengen, en dat hy het zoude voortbrengen, en dat hy het zoude laten voorttebrengen, 't welk regt streidig is.* In den späteren Auflagen ist der Zusammenhang richtig gestellt. —— 42. 3. Im Ms. ursprünglich *wezentheidt,* dann verbessert *wezentlykheid.* —— 8. *zulks* ist im Ms. eingefügt. —— 9. Im Ms. steht: *dat God namentlyk* [*de oorzaak*] *alleen de oorzaak van alles is.* Das (hier in Klammer gesetzte) *de oorzaak* ist gestrichen und durch Darüberschreiben das zweite *de oorzaak* in *de eerste oorzaak* verändert. Sigwart (in den *Prolegomena* seiner Übersetzung, S. XVII) sieht in der Correctur eine Abschwächung. Wolf nimmt an, daß der Text ursprünglich gelautet habe: *that God is the only cause, the cause of all things,* und daß die Änderung nur dem Copisten zuzuschreiben sei. Ich halte das bei der Treue, mit der der Copist der Vorlage folgt, auch wo er sie nicht versteht, nicht für wahrscheinlich. —— 11. Hinter *van de wil* im Ms. gestrichen *van den mensch.* —— 16. Meijer sieht in dem Ausdruck *handelen en spreeken* einen Hinweis darauf, daß die *Korte Verhandeling* Dictat ist. —— 26. Statt *algemeene* stand im Ms. zuerst *al geene; geene* ist dann gestrichen und *gemeene* darüber geschrieben. —— 31. Im Ms. zweifellos mißverstanden *(als Redelyk, Dier, en diergelyke).* Monnikhoff hat, dem *animal rationale* entsprechend, richtig: *Reedelijk-Dier* und so auch Sigwart, während Vloten-Land bei der Lesart des Ms. bleibt. Auch Meijer, Appuhn und Wolf halten an der Lesung des Ms. fest. Man wird indes schon im Hinblick auf *Eth.* II. 40, Schol. 1 (121, 31) von ihr abgehen müssen. —— 34. Vor *by haar* ist im Ms. ein doppeltgeschriebenes *by haar* gestrichen. —— 43. 6. Das Ms. hat: *Dog wy hebben dit met regt in haar voor een onwetenheid aangemerkt,* und so auch Sigwart und

Vloten-Land. Monnikhoff, der offenbar die Stelle nicht fand, auf die sich Spinoza bezieht, verbessert: *Doch wij hebben dit met recht in haar voor een onweetendhijd aan te merken.* Nun hat Busse (*Beiträge zur Entwicklungsgeschichte Spinozas. V.* in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 96. Band, Halle 1890, S. 88) gemeint, Spinoza habe damit die *Cogitata Metaphysica* citiert (man hätte an II. 7, 5 zu denken). Dagegen wendet sich Freudenthal (a. a. O. S. 244), indem er erklärt, Busse habe sich durch einen Druckfehler in Sigwarts Übersetzung täuschen lassen: *Der holländische Text aber hat ‚antemerken'. ‚Anzusehen' ist also die richtige Übersetzung, und von einem Citat kann nicht die Rede sein.* Das ist aber nicht richtig, denn nur Monnikhoff hat *aantemerken.* Auch hätten die Worte *met regt*, auf eine erst noch zu erwartende Auseinandersetzung bezogen, keinen Sinn. Offenbar bezieht sich die Bemerkung auf das unmittelbar Vorangehende **42**, 25—28 und soll den dort gebrauchten harten Ausdruck *onkunde* rechtfertigen. Wolf gibt zwar den Wortlaut des Ms., verweist aber, Busse folgend, auf *Cogitata Metaphysica* II. 7. Appuhn folgt Monnikhoff. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 133) denkt an *mündliche Unterredungen.* —— 12. *konnen* ist im Ms. eingefügt. —— 16. *hy* ist im Ms. eingefügt. —— 22. Im Ms. steht: *wanneer wij twee dingen met den anderen off onder verscheide opzigten vergelyken.* Sigwart übersetzt: *wenn wir zwei Dinge mit einander, oder eines unter verschiedenen Gesichtspunkten vergleichen* und fügt zu *eines* die Anmerkung: *'eines' nur in B.* Tatsächlich hat aber Monnikhoff: *wanneer wij twee dingen met elkanderen of onder verschijden opzigten vergelijken*, also genau wie es auch im Ms. steht. Der Irrtum Sigwarts kommt wohl aus einer Correctur Schaarschmidts und einer dazu gefügten Bemerkung van der Lindes. Schaarschmidt will statt *twee dingen met den anderen* schreiben *twee dingen met een anderen.* Besser ist wohl: *twee dingen een met den anderen.* —— 29. Vloten-Land haben: *Wy besluyten dan te zeggen.* —— 31. Im Ms. ist die Wortstellung verwirrt: *en niet met de Idea van Mensch, goet en kwaat, of zonden, en zijn, dat niet anders als wijzen van denken.* Vloten-Land lassen *dat* weg und bilden so einen Hauptsatz: *en niet met de Idea van Mensch; goet en kwaat, of zonden, en zijn niet anders als wijzen van denken.* Besser wird man mit Meijer nur die Worte umstellen. —— 33—34. Die Ausführungen über gut und schlecht finden sich **49**, 1—26 und **60**, 5—**61**, 6, die Ausführungen über den Begriff der Sünde wohl **108**, 13—17 bezw. *Cap. 25.* —— **44**. 1—**47**. 17. Freudenthal (a. a. O. S. 258f.) sieht in *Cap. 7* den älteren Entwurf der Gedanken, die dann klarer und ausführlicher in *Cap. 1* (**18**, 17—28), in *Cap. 2* (**27**, 18—25) und in *Cap. 3—6* behandelt werden. Er findet, daß *Cap. 7* den Zusammenhang von *Cap. 6* mit *Cap. 8* unterbricht. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 117—120) möchte in *Cap. 7* den vermißten

Anfang der *Verhandeling* sehen und es vor *Cap. 1* stellen (vgl. die Anmerkung zu 15, 6). —— 2. Im *Register der Hooftdeelen* (13, 11) lautet die Überschrift mit geringer Änderung: *Van de Eigenschappen, die tot God niet behooren.* —— 5. Meijer fügt hinter *als mede van die* ein: *eigenschappen*, was natürlich zu ergänzen ist. Er meint, eigentlich müsse stehen: *van de redenen die men aanvoert, dat God niet juist te omschrijven en daarom ook niet a priori te bewijzen is.* —— 6. Das Ms. hat: *door welke men poogt God te bewyzen.* Freudenthal (a. a. O. S. 244) schlägt vor, *bewyzen* in *beschryven* zu verbessern, indem er darauf hinweist, daß von Attributen, durch die man Gott zu *beweisen* suche, in der *Korte Verhandeling* überhaupt nicht die Rede sei. Mir scheint die Verbesserung Freudenthals schon aus dem Grunde unerläßlich, weil erst durch einen solchen Gegensatz gegen die *vruchteloose beschryvinge* der Ausdruck *waare beschryvinge* seine Bedeutung erhält. Meijer und Appuhn folgen Freudenthal, Wolf hält an *prove* fest. —— 19. Im Ms. ursprünglich *geslachten.* —— 22—35. Trendelenburg (a. a. O. S. 307) sieht den Zweck der Anmerkung darin, *eine Verwechslung im Sprachgebrauch zu verhüten.* Wenn er damit die Authenticität des Zusatzes in Zweifel ziehen will, so vermag ich ihm darin nicht zu folgen, denn *Ep. VI* (36, 19—23) beweist, wie sehr sich Spinoza in der Zeit der Abfassung der Zusätze bemühte, die eigentlichen von den uneigentlichen Attributen Gottes zu scheiden. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 119) möchte den Zusatz dem Capitel voranstellen, wie es Meijer getan hat. Er steht übrigens nicht, wie Dunin meint, *gleichsam als Anhängsel zu Kapitel 6*, mit dem er nichts zu tun habe, *auch ein Beweis für das Schwanken der handschriftlichen Überlieferung*, sondern er steht, mit Verweisungszeichen auf *eigenschappen* (3—4) bezogen, unter dem Anfang von *Cap. 7.* —— 32. Bei Vloten-Land *een eeuwig.* Im Ms. ist aber der Ansatz zu einem Komma, das offenbar auch der Sinn erfordert, wahrzunehmen. —— 45. 13—14. Monnikhoff läßt *wat ze is* fort. —— 25—26. Im Ms. steht: *zonder die zelfstandigheeden van de welke zy wezens zyn.* Monnikhoff verbessert: *zonder die Zelfstandighijd van welke zij wijzen zijn.* Ihm folgt Sigwart (*ohne die Substanz, deren Weisen sie sind*) und Vloten-Land, die jedoch *zelfstandigheeden* beibehalten. Meijer setzt für *zelfstandigheeden*: *wezenskenmerken* (doch wohl = *attributa*); Appuhn hat, wie Sigwart, *sans la substance*, Wolf *without the substances.* —— 32. Im Ms.: *of hun zelfs niet konnen verstaan.* Monnikhoff ergänzt sinngemäß *of hebben hun zelfs niet konnen verstaan*, und so auch Vloten-Land. —— 34—35. Die Anmerkung dürfte nicht von Spinoza herrühren; sie ist vollkommen inhalts- und bedeutungslos, der Hinweis auf die Textstelle spricht ebenfalls gegen sie. —— 35. Im Ms. *pag. 46.* (= 43, 29—44, 5, 22—33). —— 46. 1—2. Monnikhoff ändert: *oorzaak*

is van zijn goed en kwaad. —— 2—3. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 120) möchte, um *Cap. 7* an den Anfang der *Verhandeling* stellen zu können, die Worte *volgens 't geene wy nu alreede bewezen hebben* als vom Ordner herrührend streichen; daß der Mensch nicht Ursache seiner selbst sein könne, folge genugsam aus dem, was in den ersten Zeilen des 7. Hauptstückes stehe. Offenbar bezieht sich die Stelle auf den Schluß von *Cap. 6* (42, 17—43, 34). —— 5. Im Ms. stand ursprünglich: *wanneer wy van de wille spreeken; spreeken* ist dann ausgestrichen und der Text mit *des menschen hier na . . .* fortgeführt. —— 10. Im Ms.: *1. Zy zeggen dan vooreerst.* —— 15. *al vooren* ist im Ms. eingefügt. —— 21. Im Ms. ursprünglich *verstaan worden gekend worden.* Monnikhoff verbessert im Ms. das erste irrtümliche *worden* in *noch.* —— 26—29. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 119f.) erklärt aus dem gleichen Grunde wie bei 2—3 die Stelle (ebenso wie wohl auch 47, 12—17) für vom Redactor eingefügte *erklärende und verweisende Sätze eigener Erfindung;* der Hinweis beziehe sich auf den ersten Zusatz von *Cap. 7.* —— 28. Hinter *der halven* im Ms. *zich zelve* gestrichen. ——47. 1—2. Das Ms. (und entsprechend Monnikhoff) hat *aangezien zy als eigenschappen van een wezen door zig zelfs zynde, zyn.* Das *als* vor *eigenschappen* läßt darauf schließen, daß etwas ausgefallen ist, und so wird man mit Sigwart annehmen dürfen, daß der ursprüngliche Text lautete: *quia ut attributa entis per se existentis per se existunt.* Das doppelte *door zig zelfs* konnte dann sehr leicht vom Abschreiber für eine fehlerhafte Wiederholung gehalten werden. Wolf folgt Sigwart. —— 8. Das Ms. hat: *Wat het ander aangaat van dat God van ons gekend zoude konnen worden* (wobei *konnen* eingefügt ist) und so auch Monnikhoff. Mit Sigwart und Vloten-Land ist *niet* zu ergänzen, was Meijer allerdings für überflüssig hält, indem er von vorneherein umschreibt: *of God namelijk wel juist door ons kan worden begrepen.* —— 12—17. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 119f.) hält die Stelle für apokryph, weil er *Cap. 7* an den Anfang der *Verhandeling* stellen möchte, und sieht darin bloß eine Zurückverweisung auf 46, 26 bis 29. Die Stelle bezieht sich wohl auf 18, 17—28. (Dunin Borkowski citiert offenbar versehentlich nach Sigwarts Paragraphen-Einteilung *No. 11* statt *No. 12.*) —— 16. Im Text stand erst *a priori*, das dann gestrichen und durch *a posteriori* ersetzt wurde. Weitergehende Schlüsse auf ein Schwanken zwischen dem apriorischen und aposteriorischen Gottesbeweis, wie es Meijer tut, möchte ich aus dem offenbaren Versehen des Abschreibers nicht ziehen. —— 18—48. 34. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 118) möchte die *Cap. 8* und 9 als den Zusammenhang unterbrechend hinter *Cap. 10* stellen, nachdem er *Cap. 7* an den Anfang der *Verhandeling* verwiesen. —— 47. 27. *zo* ist im Ms. eingefügt. —— 34—35. Im Ms.: *eenige selfstandigheden van noden heeft.* Bei Mon-

nikhoff: *eenige Zelfstandighijd* und so auch Sigwart und Vloten-Land. (Sigwart nimmt als ursprünglichen lateinischen Text an: *substantia aliqua indigeat.*) Lewis Robinson (a. a. O. S. 481) sieht darin wieder wie bei **29**, 27 (vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle) die Tendenz Monnikhoffs, *die Lehre des Tr.s derjenigen der Ethik anzupassen.* Meijer folgt dem Ms., Appuhn und Wolf Vloten-Land. Mir scheint der Ausdruck *eenige* den Pluralis erwarten zu lassen. —— **48**. 10—15. Wolf möchte den Satz *Wat dan bezonderlyk . . . hier behoord* (10—11) nach *Van deze alle zeg ik* (15) einfügen, wofür ich keinen rechten Grund sehe. —— 11. Im Ms.: *de Natuur weet*, dabei hinter *Natuur* gestrichen *behoord.* —— 17, 20. Der Ausdruck *Zone van God* für die Attribute Ausdehnung und Denken ist auffällig und man kann fragen, ob die Stelle wirklich von Spinoza herrührt oder von dem zu solcher Umdeutung neigenden Jelles. Man mag aber für die Authenticität einen Beweis in *Ep. LXXIII.* (**308**, 27—32) finden, wo die *æterna sapientia Dei*, also doch wohl der *intellectus infinitus*, mit Christus identificiert wird. Immerhin weist die befremdliche Terminologie hin auf die Kreise holländischer Sektenmystik, mit denen die *Korte Verhandeling* in Beziehungen steht. —— 22—23. Sigwart nimmt als ursprünglichen lateinischen Text an: *cujus attributum unum tantum modo est*, oder *cujus proprietas una tantum est*, und verweist auf *Tractatus de Intellectus Emendatione* **38**, 30, wo *Intellectus proprietates* gesucht werden. —— 30—34. Die Anmerkung, die am Schluß des *Cap.* steht, durch Verweisungszeichen erst auf *Beweginge* 10, dann endgültig auf *Beweginge* 5 bezogen, ist, im Gegensatz zu den sonstigen Anmerkungen, nicht in der gewöhnlichen stehenden Schrift des Ms. gegeben, sondern in der liegenden Schrift, in der im Ms. in der Regel Citate und auch die eingefügten lateinischen Worte wiedergegeben werden. Monnikhoff läßt sie fort. Freudenthal (a. a. O. S. 270) findet, daß das im Texte von der Bewegung Gesagte *die strenge Lehre Spinozas* sei, *die auch in spätester Zeit*, wie aus *Ep. LXIV.* hervorgehe, *von ihm festgehalten worden ist;* solle *die Anmerkung nicht völlig sinnlos sein*, so müsse *sie sich auf Textesworte beziehen, die jetzt fehlen.* Dabei scheint mir aber die Tatsache verkannt, daß Spinoza in seiner Bewegungslehre, insbesondere in der Frage des Hervorgehens der Einzeldinge aus dem Attribut der Ausdehnung, niemals zu abschließender Gestaltung gekommen ist, wie die Controverse im Briefwechsel mit Tschirnhaus (*Ep. LXIII.—LXVI., LXX., LXXX.—LXXXIII.*) beweist. Auf die letzte Frage Tschirnhausens: *quî ex conceptu Extensionis secundum tuas meditationes varietas rerum a priori possit ostendi* (*Ep. LXXXII.*) erwidert Spinoza: *de his forsan aliquando, si vita suppetit, clarius tecum agam. Nam huc usque nihil de his ordine disponere mihi licuit* (*Ep. LXXXIII.*). Die Frage nach dem Principium Individua-

tionis, die dem Problem der Bewegung in der Materie zugrunde liegt, hat also Spinoza ein halbes Jahr vor seinem Tode so wenig beantwortet wie in seiner Jugendschrift, wo er sie einer *Verhandeling van de Natuurweet* zuweist. Die Anmerkung ist also durchaus nicht sinnlos, sondern läßt vielmehr in sehr aufschlußreicher Weise eine innere Unsicherheit erkennen, die Spinoza nie überwunden hat. Freudenthals Meinung (a. a. O. S. 11), daß die Anmerkung den *Redactor des Tractates zu ihrem Verfasser* habe, scheint mir begründet, soweit sie die Fassung des Satzes angeht, nicht begründet jedoch hinsichtlich des Inhalts, da sie sicherlich in freier Weise Vorbehalte wiedergibt, die Spinoza beim Dictieren der *Verhandeling* gemacht haben dürfte. Auch Trendelenburg (a. a. O. S. 307f.) hatte schon gemeint, die Bemerkung sei vielleicht *von späterer Hand nachgetragen, infolge von Fragen, die denen in Tschirnhausens Briefen ähnlich waren.* Meijer hält den Zusatz für *blijkbaar niet van Spinoza*, folgert aber daraus, daß der Schreiber des Ms. (richtiger: der Vorlage des Ms.) zu Spinozas Lebzeiten gelebt habe. Appuhn erklärt bloß, daß der Zusatz sicher nicht von Spinoza sei; Wolf hält es nur für zweifelhaft, *but the note seems quite irrelevant.* Ich halte sie für sehr bedeutsam, einmal als Zeugnis für das Dictat, das der *Korte Verhandeling* zugrunde liegt bzw. für die Erörterungen, die sich an das Dictat anschlossen, dann für die Psychologie der Systembildung Spinozas. —— 49. 1—50. 6. Freudenthal (a. a. O. S. 259) hält *Cap. 10* gegen mögliche Zweifel für richtig am Platze in der Composition des Ganzen: gegen das wahrhaft Seiende wird das nur in unseren Gedanken Existierende abgegrenzt; er weist darauf hin, daß der Gedankengang der *Ethica* parallel ist. —— 21. Freudenthal (a. a. O. S. 270f.) sagt, der Abschnitt beginnt: *In voegen als men iets met de naam van goed benoemt, zulks is* . . . und er schließt aus dem *In voegen* (= *itaque, folglich*), daß etwas voraufgegangen sei, aus dem der Satz als Folgerung erschlossen worden sei, und da in unserem Text etwas derartiges fehle, müsse der Text in der vorliegenden Form lückenhaft sein. (Auch Appuhn nimmt eine Lücke an.) Freudenthal ist aber dabei der Irrtum unterlaufen, daß er den willkürlich gemodelten Text Monnikhoffs statt des im Ms. überlieferten Textes genommen hat. Im Ms. heißt es: *Also dan*, mithin eine Verbindungspartikel an Stelle des *folglich.* Damit wird der logische Zusammenhang ganz richtig hergestellt: gut und schlecht sind nur Verhältnisbegriffe; wenn man *also* etwas gut nennt, kann man es nur nach dem Maßstab, den die Idee des Dinges bietet. —— 25. Da in der *Korte Verhandeling wezen* und *wezentheid* als Synonyma gebraucht sind (für *essentia*), ist nicht leicht zu sagen, welche lateinischen Ausdrücke zugrunde gelegen haben mögen (*esse* für *wezen*?). Meijer umschreibt daher: *wier wezen volkomen aan de werkelijkheid moet beant-*

woorden. —— 27—**50**, 6. Sigwart, und ihm folgend Freudenthal (a. a. O. S. 259) hält die Stelle für die Zufügung eines *Schülers, der sich in einem neuen Beweise versucht.* Auch Wolf hebt mit Recht hervor, daß der Zusatz ohne Verbindung mit den Ideen Spinozas sei. Auch ich halte ihn für nicht authentisch: die Worte, mit denen er angefügt wird (*bevestiginge van 't geene wy nu gezeid hebben — besluyt van 't gezeide*), zeigen deutlich diesen Charakter der überflüssigen Zufügung. —— **49**. 30. Das Wort *Natuur* ist hier in Versalien gegeben. —— 32. Im Ms. ursprünglich: *Want indien goet of kwaad.*——**51**. 1—5. Ausführlicher die Inhaltsangabe im *Register der Hooftdeelen* **13**, 15—16. ——6—10. Dazu im Ms. am Rand: *van wat de ziele is vergelykt met het geene aangetekend is pag.* Mit Recht zieht daraus Meijer den Schluß, daß der Schreiber des Ms. eine andere Handschrift vor sich gehabt habe. —— 11—14. Freudenthal (a. a. O. S. 272ff.) meint, daß die Ausführungen, die hier sowie **53**, 34 bis 36 und **54**, 3—4 angekündigt werden, im Text der *Verhandeling* sich nicht fänden, sondern erst im Zusatz zur *Voorreeden* und in den Zusätzen zu *Cap. 20.* Spinoza habe offenbar eine entsprechende Darlegung über die *Modificationen, aus denen der Mensch besteht,* im Text gegeben, diese Darlegung aber später gestrichen und durch die Zusätze ersetzt; der Abschreiber habe wohl das Gestrichene weggelassen, aber die Zusätze an falscher Stelle dem Text als Anmerkung hinzugefügt. Auch Wolf findet, daß der Zusatz zur *Voorreeden* an falscher Stelle stehe. —— 13. Im Ms. stand für *begreepen in* ursprünglich *aangem* (wohl der Anfang eines *aangemerkt*). Das ist durchstrichen und *begreepen in* darüber geschrieben. —— 15—16. Die Anmerkung ist im Ms. ohne Verweisungszeichen unter den Text gestellt. —— 16—21. Der Anfang des den sehr dürftigen Text der Vorrede ergänzenden Zusatzes führt das im Text **51**, 14—15, **52**, 1—3, **53**, 1—8 Stehende gen uer aus. Vgl. auch Freudenthal, a. a. O. S. 252. —— 21. Im Ms. ursprünglich *van denking*: *denking* ist dann durchgestrichen und *denkende* weiter geschrieben, davon aber der Anfang *denken* wieder durchstrichen und *de* als Artikel für das folgende *denking* gebraucht. —— 24. Im Ms. hinter *kennisse* ein durchstrichenes *wyse.* —— **52**. 1—3, **53**. 1—2. Die Ausführungen, auf die hier Bezug genommen wird, seien, wie Freudenthal (a. a. O. S. 271f.) meint, im *begin dezes boeks* in der uns vorliegenden Form nicht enthalten. Auf sie sei auch **23**, 30—**24**, 2 Bezug genommen (vgl. die Anm. zu dieser Stelle). Appuhn meint, der Satz *Dat geene zelfstandigheid beginnen kan* sei nur in einem Zusatz zu *Cap. 2* des 1. Teils enthalten (wohl in Zusatz 2) und darum müsse dieser Zusatz ursprünglich zum Text gehört haben. Freudenthals Meinung scheint mir nicht haltbar. Satz 2 und Satz 3 hier entsprechen wörtlich Satz 3 und Satz 2 in *Cap. 2* (**20**, 4—5); Satz 1, daß keine Substanz einen Anfang haben

kann, steht explicite allerdings nicht im Text von *Cap. 2*, auch nicht (entgegen Appuhns Meinung) in den Zusätzen, aber man kann den Gedanken von der Anfangslosigkeit der Substanz wohl in der Lehre enthalten finden, *datter geene bepaalde zelfstandigheid en is.* —— 12—13. Meijer findet mit Recht die Stelle in der vorliegenden Textform unerklärbar und bessert durch eine Einschiebung: *waarvan dus evenals van alle andere dingen een kennisse, (begrip) Idea, enz. moet zijn in de denkende zaak (welke kennisse, Idea) en zoo voort dan ook de ziel van ons (is).* Diese Ergänzung scheint mir wohlbegründet, denn das *en zoo voort* hat, so wie es hier für sich steht, eigentlich keinen Sinn, während es im Zusatz stereotyp in der Verbindung mit *Idea, kennisse* als Abkürzung für *wyze van denken* (51, 24—25, 52, 20) erscheint (51, 28, 30, 32, 52, 12, 17, 24, 36). Gerade da es so häufig in dieser stehenden Formel erscheint, konnte es durch Versehen einmal ausfallen. Auch Appuhn übernimmt stillschweigend die Ergänzung Meijers. —— 26—27. Meijer und ihm folgend Appuhn, bestätigend auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 133) halten *gelyk het onſe nu is* für falsch, und Meijer verändert: *als zij thans zijn.* Es konnte aber kein treffenderes Beispiel für Körper und Seele in der Proportion des Lebens zwischen der Proportion des Noch-nicht-geboren-seins und der Proportion des Nichtmehr-lebens gefunden werden als die Berufung auf den eignen Körper und die Seele des Schreibenden und der Lesenden: *als unser Körper und unsere Seele jetzt ist.* —— 28. Das Ms. schreibt tatsächlich *van van 1 tot 3.* Dabei ist *van 1 tot 3* wohl die Proportionsformel, die durch das vorgestellte erste *van* von *de paalen* abhängig gemacht ist. In 35 ist natürlich die Construction eine andere. —— 32. Im Ms. war ursprünglich *verandert* ausgelassen; es hieß: *als dan gestadig verandering gewaar word.* Dann ist *verandering* in *verandert* geändert, *gewaar word* gestrichen und mit *deze verandering* fortgefahren. —— Boehmer (a. a. O. S. 79) will statt *En deze verandering* lesen: *En deze gewaarwording* oder *En deze gewaarwording van deze verandering*, und ihm stimmt Sigwart zu und ebenso Wolf. Mir scheint die Correctur unbegründet, denn die Veränderung in der Seele, als Correlat der Veränderung des Körpers, ist ja unmittelbar das Gefühl, ganz unabhängig von der Frage des Selbstbewußtseins. —— 38—41. Wolf hält das letzte Stück des Zusatzes für *not really essential* und *inaccurate* und meint, daß es in der gegenwärtigen Form nicht von Spinoza geschrieben sei. Mir scheint darin doch ein bedeutsamer Hinweis auf die Fundamentallehre der *Verhandeling* gegeben, und ich sehe nichts, was gegen die Authenticität dieses Hinweises spräche. —— 39. Monnikhoff läßt *ook deze* aus, wodurch der Satz bei ihm unverständlich wird, worauf schon Schaarschmidt und nach ihm Sigwart hinweist. Sigwart bezweifelt die richtige

Überlieferung des Textes: *was aber die Worte: 'neben der der Ausdehnung' bedeuten sollen, ist unklar.* Er findet als Gegensatz, um den es sich handelt, nicht den von Ausdehnung und Denken, sondern den des vergänglichen Modus und der ewigen Substanz. Das ist aber nicht richtig, denn gerade vorher (34—37) wird die Vernichtung der Seele daraus hergeleitet, daß sie als Idee des Körpers von der Proportionalität von Ruhe und Bewegung abhängig ist, und jetzt wird in Gegensatz dazu gestellt, daß sie durch die Vereinigung mit der denkenden Substanz — *neben der Substanz der Ausdehnung* — sich ewig machen könnte. —— **53.** 8. Das Ms. hat nur: *zyn des gelyks van die andere eigenschap.* Meijer fügt sinngemäß ein: *wyzen.* So auch Appuhn und Wolf. —— 10. Im Ms.: *zelfstandigheid zyn* (davor durchstrichen *zelfstaan*). Monnikhoff schreibt *zelfstandighijd te zijn*, und demgemäß ist zu verbessern. —— 21—23. Vgl. **35,** 8—11. —— 24—27. Vgl. **44,** 11—**45,** 8, **46,** 7—**47,** 7. —— 28. Im Ms. ursprünglich: *voor een regullen wy dan.* Dann ist *regullen* in *regul* verändert und *stellen* darüber geschrieben. —— 30—33. Dazu im Ms. am Rand: *beschrijvinge van 't geene dat aan de Natuur van een zaake behoort.* —— 30. Im Ms. ursprünglich *tot de Natuur.* —— 34—36. Vgl. die Anmerkung zu **51,** 11—14. —— **54.** 1—**56.** 8. Nach Freudenthals Meinung (a. a. O. S. 261 bis 267) ist in diesen Partien, wozu noch **59,** 1—**61,** 23 und **99,** 10—**112,** 19 kommt, eine dritte Darlegung über die Gemütsbewegungen (im Gegensatz zu **61,** 24—**76,** 34 als erster Darlegung und **56,** 9—**58,** 36 und **77,** 1—**99,** 9 als zweiter Darlegung) gegeben, bei der Hörensagen und Erfahrung, die bei der zweiten Darlegung als selbständige Erkenntnisarten neben dem begrifflichen Erkennen stehen, zu Arten der Meinung herabgesetzt werden, während dem begrifflichen Erkennen die Vernunfterkenntnis oder unmittelbare geistige Anschauung übergeordnet wird, als aus welcher allein Gottesliebe, Seligkeit und Freiheit hervorgehen; dabei werde der Einfluß des begrifflichen Erkennens auf die Gemütsbewegungen herabgesetzt und ihm als dem Vermögen, Wahr und Falsch, Gut und Schlecht zu unterscheiden, die Aufgabe zugewiesen, dadurch die Gemütsbewegungen zu läutern und die Seele für die Gottesliebe empfänglich zu machen. Mit Recht warnt dagegen Appuhn, die (auch von ihm nicht geleugneten) Schwankungen in der Terminologie und der Einteilung bei dem unfertigen Zustand der *Korte Verhandeling* zu schwer zu nehmen. —— 3. Zu *wyzen* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *de wijzen van de welke de mensch bestaat, zijn Begrippen, afgedeeld, in waan, waar geloof, en klare onderscheide kenis, veroorkaakt door de voorwerpen, ieder na syn aard.* —— 3—4. Vgl. die Anmerkung zu **51,** 11—14. —— 6. Vor *Belangende* im Ms. *1.* —— 6—8. Der nach allgemeiner Meinung vollkommen verworrene

Text des Ms. lautet: *namelyk eenige begrippen of het medegeweten van de kennisse onſes zelfs, en van die dingen die buyten ons zijn.* Sigwart hält den Text durch Übersetzungsfehler für verderbt, ohne Besserungsvorschläge zu machen. Auch Freudenthal (a.a.O. S.273) hält den Text für *so zerrüttet, daß man mit jeder Vermutung im Dunkeln tappt.* Seiner Meinung nach könnte Spinoza geschrieben haben: *Incipiamus ab iis qui primi nobis cogniti sunt, scilicet a quibusdam ideis vel a cognitione nostri et deinde agamus de rebus quae extra nos sunt.* Er sieht in *het medegeweten* nur eine zweite Übersetzung von *cognitione*, die fälschlich mit in den Text aufgenommen wurde. Meijer meint, daß eigentlich der erste Abschnitt (3—5) hinter den zweiten (6—8) zu stellen wäre; er läßt zunächst *Belangende het eerste* fort (worin ihm Appuhn folgt) und sagt für *het medegeweten van de kennisse onſes zelfs* einfacher *het bewustzijn van ons zelf.* Appuhn reconstruiert den Satz so: *Incipiamus ab iis qui primi nobis cogniti sunt, scilicet a quibusdam ideis vel a cognitione nostri, sive conscientia, et rerum quae extra nos sunt.* Wolf gibt Freudenthals Meinung wieder; Dunin Borkowski (a. a. O. S. 133) schließt sich Appuhn an. Ich glaube, daß sich der verworrene Text doch wieder in die richtige Ordnung bringen läßt. Spinoza will offenbar als die Modi, in denen uns unsere Existenz zuerst bekannt wird (*de wyzen uyt de welke de mensch bestaat, die ons het eerste bekend zyn*), die Tatsachen der äußeren und die Tatsachen der inneren Erfahrung anführen, *die dingen die buyten ons zyn* auf der einen, *ons zelfs* auf der anderen Seite. Die Außendinge sind Gegenstände unserer Begriffe (*eenige begrippen*), wir selbst sind uns unserer bewußt in der Selbstkenntnis (*de kennisse onſes zelfs*) oder im Selbstbewußtsein (*het medegeweten*). So läßt sich mit geringen Umstellungen und unter Verzicht auf nur ein einziges Wörtchen (*van*) der Text klar wiederherstellen: *zoo laat ons beginnen van die* [*wyzen*] *die ons het eerste bekend zyn: namelyk eenige begrippen van die dingen die buyten ons zyn en de kennisse onſes zelfs of het medegeweten.* Auch ich glaube mit Freudenthal (vgl. Anmerkung zu **51**, 11—14), daß die hier angekündigten Ausführungen fehlen bzw. nachträglich gestrichen sind — sie haben wohl nach 8 gestanden und ich habe es für richtig gehalten, die Lücke anzudeuten. Dafür sollte dann der Zusatz eintreten, der unrichtig zu einer Parallelstelle in der *Voorreeden* gesetzt ist. —— 7. Über *bekend* im Ms.: *1.* Hier beginnt im Ms. eine Reihe von Ziffern, die über die Worte geschrieben werden, und die bis 97 führt (108,14). Da einige Ziffern in der Reihe im Ms. fehlen, ist anzunehmen, daß die (für uns undeutbare) Numerierung schon in der Vorlage bestand. Meijer vermutet darin Verweisungen auf Anmerkungen, die ursprünglich hinter dem Buche standen. —— 10. Über *begrippen* im Ms.: *2.* Dazu mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *deze begrippen van*

dit geloof worden pag. 67 (= 55, 12—29) *voort eerste gesteld als ook hier en aldaar, de waen genoemt gelykze het ook is.* Nach Sigwarts plausibler Vermutung ist *opinio* zuerst mit *geloof* übersetzt und dann für *fides* ebenfalls kein anderes Wort gefunden, weshalb der Übersetzer dann, ohne die frühere Übersetzung zu corrigieren, für *opinio waan* einsetzte; deshalb wurde dann später in der Randbemerkung versucht, die Begriffe zu scheiden. —— 13. Nach *Klaare* ist im Ms. gestrichen *reeden.* —— 19. Zu *Iemand* hat das Ms. mit Verweisungsziffer *(1)* am Rand: *deze waant alleen, of zo men gemeenlyk zijt gelooft alleen van horen zeggen.* —— 29. Zu *Een ander* hat das Ms. mit Verweisungsziffer *(2)* am Rand: *deze waant of gelooft niet alleen door horen zeggen maar door ondervinding: en dit zyn de twederley wanende.* —— 31. Nach *bevinde* ist im Ms. *wat* durchgestrichen. —— 55. 1. Zu *Een derde* hat das Ms. mit Verweisungsziffer *(3)* als Anmerkung unter dem Text: *deze is zeeker door het waare geloove, dat hem nooyt en kan bedriegen, en is eigentlyk gelovende.* —— 6. Im Ms. *gebruykzynde.* —— 10. Zu *een vierde* hat das Ms. mit Verweisungsziffer *(4)* als Anmerkung unter dem Text: *Maar deze laatste en is nooyt wanende, nog gelovende maar de zaake zelve beschouwende, niet door wat anders, maar in de zaake zelve.*——12—13. Das Ms. hat: *de gelykmatigheid, en alle de rekeningen.* Es ist nach Monnikhoffs Vorgang *de gelykmatigheid in alle de reekeningen* zu verbessern, wie schon Sigwart und Vloten-Land setzen. —— 14—56. 8. Meijer (*Inleiding*, S. XXII) hält *Cap. 2* für eingeschoben. —— 55. 14—19. Dazu im Ms. am Rand: *nader verklaringe van de waan 't waare gelove en klaare kennisse, en waarom so genoemt.* —— 19. Im Ms. schließt sich hieran noch folgender Satz: *De eerste (1.) dan word by ons genoemt waan, de tweede 2. geloof, maar de 3. die is't die wy een waare kennisse noemen.* Monnikhoff läßt diesen Satz fort, Sigwart findet ihn gänzlich überflüssig und Vloten-Land setzen ihn als Zufügung des Ms. zwischen Klammern. Er stellt wohl eine der Randschriften dar, die der Copist des Ms. versehentlich hier in den Text aufgenommen hat. Auch Meijer und Appuhn lassen den Satz fort. —— 21—22. Monnikhoff umschreibt mißverstehend: *maar wel in dat waar na wij gissen, of meenen dat van gesprooken word.* Sigwart vermutet als lateinischen Text: *de qua conjectare et opinari dicimur.* —— 22—28. Dazu im Ms. am Rand: *ziet de beschryvinge van't gelove pag. en waar in het, bevestigende genomen, voor de wille, van het gelove verschilt pag. .* —— 24. Im Ms. fehlte *zyn*, das Monnikhoff sinngemäß ins Ms. einfügt. —— 30—56. 2. Dazu im Ms. am Rand: *Dus verre van wat de Waen t ware geloof, en klaare kennisse zijn, zo volgt nu dan van haar uijtwerken.* —— 32. Über *alle* im Ms.: *3.* —— 56. 1. Über *Begeerten* im Ms.: *4.* —— 2. Über *Liefde* im Ms.: *5.* —— 3—7. Dazu im Ms. am Rand: *uyt de kennisse zo de ware als de valsche ontstaan alle de lydingen inde ziel.* —— 3. Über *Alzo*

im Ms.: *6.* —— 6. Im Ms. stand offenbar ursprünglich *op de voorgaande grond en wijsen*, was Monnikhoff im Ms. (aber nicht in seiner Copie) in *gronden en wijsen* verbessert hat. Nach Sigwart liegt ein *praedictis rationibus* zugrunde. ——9—**58.** 36. Nach Freudenthals Meinung (a. a. O. S. 261—267) ist in diesen Partien, wozu noch **77**, 1—**99**, 9 kommt, eine zweite Darlegung über die Gemütsbewegungen (im Gegensatz zu **61**, 24—**76**, 34 als erster Darlegung und **54**, 1—**56**, 8, **59**, 1—**61**, 23, **99**, 10—**112**, 19 als dritter Darlegung) gegeben, bei der die Gemütsbewegungen auf Erkenntnisse zurückgeführt und als Erkenntnisarten Hörensagen, Erfahrung oder Meinung und begriffliches Erkennen, die ersten beiden als Ursache niedriger Leidenschaften, die letztere als Quell der Gottesliebe namhaft gemacht werden. —— **56.** 10. Im *Register der Hooftdeelen* ausführlicher: *Lydings oorspronk, Lyding uit waan.* —— 11—15. Dazu im Ms. am Rand: *Hoedanig de lydinge uyt de waan komen te ontstaan zijnde het 2de dat Cap. 1. belooft is te zullen doen.* —— 13. Im Ms. ursprünglich: *om dit wel te verstaan; te* ist dann durch *en* ersetzt. —— 16. Über *de eerste* im Ms.: *7.* —— 16—17. Dazu im Ms. am Rand: *1. van de verwondering.* —— 17—20. Das Ms. stellt das Verweisungszeichen vor *want*, Monnikhoff vor *besluyt.* Das bedeutet jedoch keinen sachlichen Unterschied, denn das Verweisungszeichen wird vorangestellt, gilt also im Ms. offenbar für den ganzen Satz *want . . . aangaat.* —— 23—36. Trendelenburg (a. a. O. S. 306) zieht die Authenticität des Zusatzes in Zweifel, weil *nur zu dem planen Beispiel im Text noch ein planes Beispiel hinzugefügt wird.* Eher scheint er mir bestimmt, eine Textstelle zu ersetzen. Wolf findet den Gedanken unvollkommen ausgedrückt. —— **57.** 11—35. Die Ordnung im Ms. ist verwirrt. Nach der Disposition (13—14) soll gehandelt werden: 1. von der Liebe aus Wahn, 2. von der Liebe aus wahren Begriffen, 3. von der Liebe aus Hörensagen. Tatsächlich wird aber gehandelt: 1. von der Liebe aus Wahn (16—25), 3. von der Liebe aus Hörensagen (27—35), während die Liebe aus wahren Begriffen übergangen wird (26—27). Um dieser Unordnung abzuhelfen, stellt Monnikhoff um, sowohl in der Disposition als in der Ausführung und handelt 1. von der Liebe vom Hörensagen, 2. von der Liebe aus Wahn, 3. von der Liebe aus wahren Begriffen. Dabei ändert er wiederholt den Text und läßt zwei Stellen weg (13—15, 28—29). Sigwart übernimmt die Textfassung Monnikhoffs als *die natürliche Ordnung*, während Vloten-Land am Ms. festhalten. Meijer nimmt die Stelle über die Liebe aus wahren Begriffen (26—27) voraus und läßt mit etwas umgemodeltem Übergang den Abschnitt über Liebe aus Wahn (16—25) und den Abschnitt über die Liebe aus Hörensagen (27—35) folgen. Appuhn folgt Monnikhoff. —— 11. Über *tweede* im Ms.: *8.* ——

Im Ms. nach *ontstaat* gestrichen *uyt.* —— 11—15. Dazu im Ms. am Rand: *2. dat de Liefde uijt waan, uijt klare kennis en ook van hooren seggen komt. Deze is het fundament van alle goet en kwaad ziet pag. cap. 14.* —— 13. Die Interpunction im Ms. ist: *uyt hooren zeggen, alleen zullen.*——Vor *opinien* gestrichen *opie.*——16—17. Dazu im Ms. am Rand: *van de liefde uyt waan.* —— 21—22. Dazu im Ms. am Rand: *hoe deze komt te veranderen.* —— 26. Zu *Van liefde* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *Van de liefde uyt ware begrippen off klare kennisse word hier niet gehandeld, also die niet uyt waan komt doch daar van ziet pag. cap. 22.* Die Anmerkung, die auch Monnikhoff wiedergibt, entspricht den anderen Inhaltsangaben am Rande (vgl. die Randbemerkung zu 11—15) und kann nicht zum authentischen Text gehören. Sigwart gibt sie wieder, Vloten-Land führt sie an als *Interpres in margine.* Meijer gibt sie Spinoza, Appuhn einem Copisten oder Leser, Wolf anscheinend auch Spinoza. —— 28—29. Dazu im Ms. am Rand: *Van de liefde uyt horen zeggen.* —— **58.** 1. Vor *De haat* im Ms.: *(9).* —— 1—3. Dazu im Ms. am Rand: *3. de haat het tegendeel van de liefde ontstaat uyt waan.* —— 5—8. Dazu im Ms. am Rand: *kan noyt plaats hebben in iemand die het ware goet kendt.* —— 7. Im Ms. ursprünglich *off bedagt kan worden;* dann *kan worden* gestrichen und mit *wort* fortgefahren. —— 9. Im Ms. ursprünglich: *en is dan zo een ellendbeminner aleer haatewaardig,* dann ist *aleer haartewaardig* gestrichen und mit *niet veel eer* ... fortgefahren.——11. Vor *zien* im Ms. ein doppeltgeschriebenes *zien* gestrichen.——15. Vor *De Begeerte* im Ms.: *(10).*——15—18. Dazu im Ms. am Rand: *4. De Begeerte komt en derde gedaante van goet als ook de vorige liefde uyt waan.* —— 26—29. Dazu im Ms. am Rand: *komt ook voort uyt bevinding volgens de 2. bepalinge die my niet behaagt.* Diese Randbemerkung ist sehr merkwürdig durch die Kritik, die der Schreiber (Jelles?) hier an Spinoza übt. Sie zeigt immerhin die selbständige Haltung des Bearbeiters gegenüber dem Text und mahnt, nicht ohne weiteres die Zufügungen zum Text mit dem Text zu identificieren. —— Monnikhoff schmückt den Satz etwas aus. —— 27. Vor *practyk* ist im Ms. ein verschriebenes *praekty* gestrichen. —— 33. Im Ms. steht dazu unter dem Text als Anmerkung, jedoch ohne Verweisungszeichen: *'t geene nu van deze wynige doch voornaamste gezeyt is kan mede van alle andere gezeyt worden en hier mede word geeyndigt van die Passien die uyt de Waan voort komen.* Die Zufügung unter dem Text mit Trennungsstrich zeigt, daß das Ms. die Worte nicht als Textworte geben wollte (nur Monnikhoff nimmt aus der Schlußwendung etwas in den Text auf). Sigwart spricht ohne Grund von einer Confusion im Ms. —— 34—36. Mit Recht erklärt Trendelenburg (a. a. O. S. 307) den Zusatz als *Anmerkung*

eines kritischen, aber doch wohl den Sinn des Spinoza verfehlenden Lesers. Meijer läßt mit Recht die Randbemerkung fort, die Appuhn und Wolf in den Text aufnehmen. —— **59.** 1—**61.** 23. Vgl. die Anmerkung zu **54,** 1—**56,** 8. —— **59.** 2. Im *Register der Hooftdeelen* (**13,** 20—21) ausführlicher: *Wat uyt Geloof voortkomt, en van 't Goet en Kwaad des Mensche.* —— 3—5. Dazu im Ms. am Rand: *Vande uytwerkingen van het ware gelove.* —— 8. Über *Deze* im Ms.: *12.* —— 10—15. Dazu im Ms. am Rand: *De 1. uytwerkinge is dat ze ons aanwijst wat de zaake behoort te zyn.* —— 18. Im Ms. nach *af als* gestrichen *de.* —— 19. Zu *beschouwen* mit Verweisungszeichen am Rand: *ziet hier af pag. 66.* (= **54,** 34—**55,** 11). —— Das Ms. hat: *in het derde exempel.* Monnikhoff verbessert: *in het vierde voorbeeld,* und ihm folgen mit Recht Sigwart und Vloten-Land. —— 20—21. Das Ms. hat: *als dan zegt hy in waarheid, dat de zaak zodanig is.* Sigwart weist darauf hin, daß *in waarheid* zum nächsten Satz (*dat de zaak in waarheid zodanig is*) zu beziehen wäre; er nimmt als lateinischen Text an: *tum dicit vere rem talem esse.* Meijer und Appuhn nehmen die Umstellung vor, während Vloten-Land (und ihm folgend Wolf) beim Text des Ms. bleiben. Mir scheint die Umstellung unerläßlich im Hinblick auf den Text des Zusatzes (24—25, 30): *dat de zaak waarlyk, en zoodanig is.* —— 23—36. Die Anmerkung ist ohne Verweisungszeichen unter den Text gestellt. Da sie bloß den Text commentiert, ohne eigentlich sachlich Neues zu bringen, glaube ich nicht, daß sie von Spinoza herrührt. Auch die (schon von Meijer bemerkte) Wiederholung der Stelle **60,** 2—4 in 34—36 scheint mir entschieden gegen die Authenticität zu sprechen. —— 29. Im Ms. erst verschrieben: *vereeninge,* dann *eenige* gestrichen und *eeniginge* weitergeschrieben. —— **60.** 1—6. Dazu im Ms. am Rand: *de 2 uytwerkinge, dat ze ons verstandelyk doet genieten de zake, die zy buyten ons aanwyst en vertoond. dat is klaar en onderscheide kennen, niet de zake zelve maar watze moet zijn.* —— 1. Über *ons* im Ms.: *13.* —— 2—4. Meijer will den Satz *en ons alzoo . . . buyten ons zyn* entweder als eine Wiederholung von **59,** 34 bis 36 streichen oder umstellen: *en ons alzoo verstandelyk doet gewaar worden die dingen die niet buyten ons maar in ons zyn.* Das letztere scheint mir unmöglich, denn wir haben keinen Grund anzunehmen, daß Spinoza früher im Text etwas anderes gelehrt habe als später im Zusatz, falls der Zusatz wirklich von ihm herrührt. Rührt er nicht von ihm her, so ist die Wiederholung einer Textstelle in der lediglich commentierenden Anmerkung natürlich. —— 5. Zu *De derde* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *de 3. dat ons verschaft het onderscheid van goet en kwaad, en welke vande passien wij te vernietigen hebben, of niet.* —— 5. Über *datze aan* im Ms.: *14.* —— 6—7. Im Ms. vor *vernietigen* einige Buchstaben unlesbar durchgestrichen.

Dann weiter nochmals *te vernietigen*; das ist gestrichen und dafür dann *en om dat wy nu. . .* —— 7—8. Freudenthal (a. a. O. S. 272) weist darauf hin, daß eine solche vorhergehende Darlegung in der *Verhandeling* in der heutigen Form sich nicht findet, Dunin Borkowski (a. a. O. S. 116) erblickt sie in *Cap. 2* und *3*. —— 9—10. Dazu im Ms. am Rand: *en hoe dat zulks gedaan word.* —— 11—16. Dazu im Ms. am Rand: *van de 4e uytwerkinge van die ware geloof siet pag. is dat ze ons aanwijst waar in dat waarheid en valscheid bestaat.* Meijer und Appuhn wollen diese Randbemerkung Spinoza geben. Dann wäre es aber nötig, auch die Randbemerkungen zu **60**, 1—6 und zu **60**, 5 als authentisch anzusehen. Es ist aber nicht anzunehmen, daß Spinoza den eigenen Text mit Inhaltsangaben am Rande versehen hätte. Auch die Verweisung auf andere Textstellen scheint mir dagegen zu sprechen. —— 16. *goet en* ist im Ms. eingefügt. —— 17—18. Dazu im Ms. am Rand: *Van 't goet en kwaad des mensche.* —— 18. Zu *in de Natuur* hat das Ms. mit Verweisungszeichen am Rand: *dat het zelve niet in de Natuur is maar in ons verstand.* Meijer möchte die Randbemerkung wieder Spinoza zuschreiben. —— 21. Zu *En wanneer* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *na het het hebben van een Idea, eenes volmaakten mensch, zoude men konnen zien, offer middel was om daar toe te geraaken.* Meijer verweist darauf, daß diese Randbemerkung sich auch im Text des *Tractatus de Intellectus emendatione* (**8**, 17—25) findet. —— Über *een volmaakt* im Ms.: *15*. —— 22. Über *konnen een* im Ms.: *16*. —— 24. Im Ms. *komen*. Monnikhof ergänzt sinngemäß *te komen*. —— 25. Über *En daarom* im Ms.: *17*. —— 25—31. Dazu im Ms. am Rand: *En volgens zoo een Idea zoude men konnen goet noemen alles wat ons daar toe zoude konnen vorderen: en kwaad alles wat ons, of daar in verhindert.* —— 27. Nach *kwaad* im Ms.: *17*. —— 32. Über *naauwkeurig* im Ms.: *18*. —— 32—35. Dazu im Ms. am Rand: *Deze Idea moet alleen een Ens rationis en geen Ens reale zyn noch daar mede vermengt.* —— 33—34. Nach Freudenthal (a. a. O. S. 244) findet sich die Erörterung in der *Korte Verhandeling* nicht (**82**, 5—**83**, 12 wird nur wieder auf die Unterscheidung der *Entia rationis* und *Entia realia* Bezug genommen, aber sie nicht begründet); sie findet sich erst in den *Cogitata Metaphysica* I. 1 (**235**, 30—**236**, 5), worauf Sigwart hingewiesen hat (so auch Meijer und Wolf). —— **61**. 1. Im Ms. steht nur *zo dat ook 't geen*. Mit Recht ergänzt Monnikhoff *zoo volgd dat ook het geen*, und ihm folgen Sigwart und Vloten-Land. —— 3—9. Dazu im Ms. am Rand: *Dat nu uyt het betoog van tevooren gedaan blykt hoe al de tochten en beweginge van de ziel ontstaan uyt het begripp.* —— 7—30. Appuhn meint, daß der Schluß des *Cap.* nicht zur ursprünglichen Redaction gehöre. —— 10. Monnikhoff fügt im Ms. hinter *vier-*

derly unnötigerweise ein *deelen.* —— 10—15. Dazu im Ms. am Rand: *En dat uyt alle dit klaar is hoe dat de vierde wyse in de ziel namelyk de klaare kennis de aldervolmaakste is van alle.* —— 13. Über *namelyk* im Ms.: *19.* —— 16—18. Dazu im Ms. am Rand: *En ook het laatste eynde van t geen wy hebben te zoeken, en te kennen.* —— 18. Über *Dog* im Ms.: *20.* —— 18—20. Dazu im Ms. am Rand: *Is ook verscheiden, na de voorwerpen in beter en slechter.* Meijer nimmt stillschweigend die Randbemerkung in einer Umschreibung in den Text auf: *zoodat deze kennis des te beter is naarmate het voorwerp beter is, dat zij in zich heeft opgenomen.* —— 21. Über *En daar* im Ms.: *21.* —— 21—23. Dazu im Ms. am Rand: *En aldervolmaaktst als zy* (ursprünglich: *hy*) *God tot een voorwerp heeft.* ——24—28. Dazu im Ms. am Rand: *1) wat inde verwondering goet of kwaad is: en dat dezelve is een onvolmaaktheid.* ——24—30. Meijer stellt den Absatz über die Verwunderung an den Anfang von *Cap. 5.* Weil er in der *Korte Schetz* nicht erwähnt ist, möchte er ihn als unächt ausscheiden, um so mehr, als auch in der *Ethica* die Verwunderung nicht unter die Leidenschaften gerechnet wird. Wolf meint, daß die kurze und etwas merkwürdige Behandlung der Verwunderung ihre Ausschließung von den Affecten oder Leidenschaften *Eth.* III. Def. 4 vorbereite; möglicherweise sei ursprünglich noch ein Capitel über die Verwunderung gefolgt. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 133) hält den letzten Abschnitt für unecht. Dem kann ich mich nicht anschließen. Auch in Descartes' Schrift *De Passionibus Animae*, der Spinoza in der Classification der Affecte gefolgt ist, wird an analoger Stelle vor *Amor* und *Odium* die *Admiratio* behandelt, und die Art und Weise, wie hier davon gesprochen wird, leitet schon, wie Wolf richtig erkannt hat, zu ihrer späteren Ausschließung von den Affecten über. Auch ist **67**, 26—28 unsre Charakteristik der Verwunderung offenbar vorausgesetzt. ——24—**76**. 34. Nach Freudenthals Meinung (a. a. O. S. 261—267) ist in diesen Partien die älteste, *jetzt wahrscheinlich etwas verkürzte Darstellung* der im zweiten Buche *nach Anleitung von Descartes und jüngeren Scholastikern* behandelten Gemütsbewegungen gegeben, der als zweite aus andrem Gesichtspunkt heraus gegebene Darlegung die Partien **56**, 9—**58**, 36 und **77**, 1 bis **99**, 9 und als dritte wiederum modificierte Darlegung **54**, 1—**56**, 8, **59**, 1—**61**, 23 und **99**, 10—**112**, 19 entsprechen. —— 25. Über *Ende* im Ms.: *22.* —— 31—34. Schon Trendelenburg (a. a. O. S. 306) findet den Zusatz überflüssig, weil das, was im Text steht, *nur etwas breiter wiedergegeben wird.* Ich halte ihn entsprechend den anderen Randbemerkungen dieses *Cap.* nicht für einen Zusatz Spinozas. —— **62**. 3 bis **63**. 4. Der Text ist, wie Meijer klar erkannt hat, im Ms. hier umgestellt. Das *Cap.* beginnt im Ms. mit den Abschnitten *De Liefde, die . . . de Waarheid* (**62**, 24—**63**, 2), daran schließen sich die Abschnitte

De Liefde dan . . . konnen bestaan (**62**, 3—23) und dann folgt **63**, 3 *Welke dan van deze drie'erly voorwerpen* . . . . Ohne weiteres leuchtet ein, daß die Frage *Welke dan van deze drie'erly voorwerpen hebben wy te verkiezen?* unmittelbar auf die Aufzählung der *drie'erly voorwerpen*, wie sie **62**, 24—**63**, 2 gegeben ist, folgen muß, während sich in **62**, 3 der regelrechte Capitelanfang, analog den anderen Capitelanfängen, darstellt. Auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 133) nimmt die von Meijer festgestellte Textverschiebung an. Schon Freudenthal (a. a. O. S. 255) wies darauf hin, daß die Frage *Welke dan van deze drie'erly voorwerpen* unmittelbar an die Aufzählung der Objecte (**62**, 28—**63**, 2) sich anschließe; er sah darum in den Ausführungen über die Möglichkeit oder Unmöglichkeit, sich der Liebe zu entschlagen, *später zum Text hinzugefügte Anmerkungen.* —— **62.** 3. Dazu im Ms. am Rand: *welke de derde is.* —— 6—10. Dazu im Ms. am Rand: *Op tweederly wyse komt de lievde te vergaan of door de kennisse van een beter, of door onheil en ramp die se mesleept.* —— 8. Im Ms. *heerlyke*, was, dem *groots* entsprechend, in *heerlyks* zu verbessern ist. —— 10—14. Dazu im Ms. am Rand: *dese liefde is met de passien door ondervindinge een en de zelfde siet daar af pag. cap. 21.* Meijer hält die Randbemerkung für authentisch. ——11. *te* ist im Ms. eingefügt. —— 16. Im Ms. stand ursprünglich *het goet en kwaad.* —— 15—20. Dazu im Ms. am Rand: *Van de liefde tragt men nooyt ontslagen te worden, gelyk als van de andere passien: om 2 redenen. 1 om dat het onmogelyk is de 2. om datse ons noodzaakelyk is.* —— 16. Zu *voorwerp* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *dat dan van ons niet most gekend zijn, zo wij niet en zouden beminnen nu dese kennisse, en hangt van onse vryheid niet af. Ergo.* Meijer gibt auch die Randbemerkung wieder Spinoza; er findet, daß sie besser sei als der Text. —— 18. Im Ms. vor *zyn* gestrichen: *wezen.* —— 19—20. Meijer hält die Worte *want zoo wy niets kenden . . . ook niet* für eine (wohl nicht von Spinoza herrührende) Randbemerkung. Ich halte sie für eine sehr wesentliche Stelle, die die Herkunft der spinozanischen Theorie der Liebe aus der Liebesphilosophie Leone Ebreos illustriert. —— 21. Dazu im Ms. am Rand: *onmogelyk: omdat het van ons niet afhangt maar van het goet dat in de zaak gefien word.* —— 24—26. Dazu Ms. am Rand: *2) wat inde lievde goet of kwaad is. Datse bestaat in een vereeniginge met de geliefde zaak.* —— 26—35. Dazu im Ms. am Rand: *En verscheiden na de hoedanigheid vant voorwerp. en van welke voorwerpen eenige door haar zelfs natuur vergankelyk zyn, andere alleen door haar oorsaak onvergankelijk. maar een derde alleen door syn eigen kracht, eeuwig, en onvergankelyk.* —— 28. Über *fommige* im Ms.: *24.* —— 29. Über *andere* im Ms.: *25.* —— 32 bis 33. Dazu im Ms. am Rand: *welke de vergankelyke zyn door haar zelfs natuur.* ——

33. Monnikhoff hat statt *of begin genoomen hebben*: *maar 'n begin genomen hebben.* —— 34. Im Ms.: *De andere dat zy alle die wyzen*, bei Monnikhoff richtig: *De andere zijn de algemeene wyzen.* Dementsprechend ist *zy* in *zyn* zu verbessern. Monnikhoff ergänzt sinngemäß statt *die wyzen*: *de algemeene wijzen*, was Meijer und Appuhn in den Text aufnehmen. —— 34—35. Dazu im Ms. am Rand: *welke alleen door haar oorzaak onvergankelyk. ziet pag. 53. et seq.* (= 47ff.). —— 63. 1—2. Dazu im Ms. am Rand: *welke de derde is.* —— 3—4. Dazu im Ms. am Rand: *welke dan van deze drie voorwerpen hebben wy te verkiesen?* —— 5. Über *Wat* im Ms.: *27.* —— Nach *Wat de* ein doppeltgeschriebenes *vergankelyke* im Ms. gestrichen. —— 5—9. Dazu im Ms. am Rand: *niet met die welke door haar natuur vergankelyk zijn, en moeten wij trachten te vereenigen.* —— 8. Über *en vereenigen* im Ms.: *28.* —— 10—13. Dazu im Ms. am Rand: *want door de zelve en bekomen wy geen versterkinge onser natuur, dat nochtans 't oogmerk is.* —— 11. Über *ons* im Ms.: *29.* —— 14—15. Dazu im Ms. am Rand: *En niet alleen dit maar sy zijn ons ook schadelyk.* —— 15. Es liegt nahe, mit Sigwart, dem sich Meijer, Appuhn und Wolf anschließen, in *de Liefde* einen Fehler zu sehen und *de lievende* dafür zu setzen. Eine Notwendigkeit dafür liegt aber nicht vor. Der Zusammenhang weist auf Leone Ebreos *Dialoghi di amore* als die Quelle der Vorstellungen hin, und hier ist stets von der Identität der Liebe mit dem Geliebten in der Gottesliebe die Rede (so III. 56a: *in lui l'amante, & l'amato, & il medesimo amore è tutto una cosa*, III. 57a: *l'amato, l'amante, & l'amore sono una medesima cosa & indivisa*, III. 147b: *la delettatione in lui è una cosa medesima col delettante, & con quel chel deletta*). Mir scheint die Vorstellung, daß die Liebe und das Geliebte zur selben Sache werden, weit tiefer als die Vorstellung der Identification des Liebenden und des Geliebten. —— 16. Zu *ellendig* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *maaken ons ellendig, door de veelvoudige toevallen dingen die zy gedurich onderworpen zyn.* Meijer bringt diese Randbemerkung. —— 18. Im Ms. ursprünglich *en zo veel toevallen; zo* ist gestrichen. —— 19. Zu *te lyden* hat das Ms. mit Verweisungszeichen am Rand: *de wyl wy met haar vereenigt zynde ook met haar noodzakelyk komen te lyden.* —— 20 bis 25. Dazu im Ms. am Rand: *En zyn wy met deze vereenigt zynde zoo ellendig, die nog eenig zins wesen hebben want zyn wy dan vereenigt zijnde met eere, Rykdom wellust, die all heel geen wezen hebben ellendig!* —— 25. Über *de Reden* im Ms.: *30.* —— 26—28. Dazu im Ms. am Rand: *Dat geen 't welk ons de reeden hier van aan wyst behoort genoeg te zyn.* —— 29—31. Dazu im Ms. am Rand: *byzonder als wy zien van wat voor een Goet wy ons door de vereeniginge deses, beroven.* —— 32 bis 64. 7. Freudenthal (a. a. O. S. 256) sieht in diesem Abschnitt eine

den Zusammenhang störende Einschiebung, die *darum füglich in die Anmerkungen verwiesen werden sollte.* —— **64.** 1. *anders* ist im Ms. eingefügt. —— 1—10. Dazu im Ms. am Rand: *Wat wij verstaan door de dingen die buyten onse macht zyn of van ons niet afhangen. pag. 80* (= **62,** 19—**63,** 1). *Zo en moeten wij ook niet vereenigen met die voorwerpen die door haar oorsaak onvergankelyk zyn: het welk zyn de 2.de voorwerpen van ons gesteld.* —— 5. Im Ms. stand ursprünglich: *zulke die als buyten onse macht zijnde*, dann wurde zunächst *onse macht* gestrichen und *ons* darüber geschrieben, dann *die als buyten ons zynde* gestrichen und mit *die gelyk als buyten ons zynde* fortgefahren.—9. Nach *onvergankelyk* ist im Ms. gestrichen: *door haar oorzaak.* —— 10. Über *Edog* im Ms. *31.* —— 10—15. Monnikhoff zieht die Sätze zusammen. —— 12. Zu *wyzen* hat das Ms. mit Verweisungszeichen als Anmerkung unter dem Text: *om dat het maar alleen syn wysen die onmiddelyk van God afhangen en met haar niet en konnen vereenigen, de wyle wy deze sonder God niet en konnen kennen, en God kennende onmogelyk die zouden beminnen.* —— 16—19. Dazu im Ms. am Rand: *Wat God kennende konnen wy niet nalaten hem met een te beminnen.* Meijer zieht die beiden Randbemerkungen zu 12 und 16—19 in folgender Form zusammen: *Wij kunnen ons derhalve daarmede niet vereenigen, wijl wij ze zonder God niet kunnen kennen, en God kennende onmogelijk die wijzen kunnen beminnen.* Diesen Satz stellt er zwischen *hebben* und *In welke* (15) in den Text ein. Offenbar haben diese Randbemerkungen keinen anderen Charakter als die übrigen Randbemerkungen dieses *Cap.*: den einer Auseinanderlegung gegebener Gedanken durch einen im Studium ernsthaft Nachdenkenden. Bei dieser Einheitlichkeit der Randbemerkungen kann ich eine einzelne Spinoza nicht zuschreiben. —— 19. Zu *Voor eerst* hat das Ms. mit Verweisungszeichen *(1)* als Anmerkung unter dem Text: *om dat God alleen wezen heeft, en alle andere dingen maar Wyzen zyn: Nu zo veel heerlyker als het wezen zelve is boven de toevallen, so veel te noodzaakelyker, moet dat wezen bemind worden van die die het kend. seg Boven de toevallen: omdat wy een beter kennende altyd een beter beminnen als pag. 80.* (= **62,** 19—**63,** 1) *van ons getoond is.* —— 21, 29. Das Ms. hat als Anmerkung unter dem Text mit dem Verweisungszeichen *(2)*: *om dat wij de zaaken moeten kennen in haar oorzaaken.* Das gleiche Verweisungszeichen *(2)* stand ursprünglich vor dem Satz *ende aangezien*, ist aber dann gestrichen und vor *Ten tweeden* gesetzt. —— 22. Im Ms. verschrieben *wan't.* —— 29—34. Dazu im Ms. am Rande: *En zoo staat God noodsakelyk voor in kennisse van alle andere dingen: wan die sonder hem niet konnen gekend worden.* —— 32—33. Meijer meint, Spinoza habe nicht *ex rerum natura*, sondern nur *ex natura* geschrieben. Da das erstere aber doppelt bezeugt ist, sehe ich keinen

Grund, davon abzugehen. Ferner macht Meijer darauf aufmerksam, daß es heißt: *zy staat voor . . . voor de kennisse*, und das auch **114**, 3—4 zuerst gestanden hat: *De zelfstandigheid staat voor wegens zyn natuur voor alle syne toevallen*, wobei das erste *voor* im Ms. gestrichen ist. Der lateinische Text hatte wohl: *cognitio Dei praestat ex rerum natura prae cognitione omnium reliquarum rerum.* —— **65**. 1. Im Ms. ursprünglich: *uijt de kennisse van dat de saake heerlyk is en goet.* —— 1—4. Dazu im Ms. am Rand: *En de Lievde altyd uijt de kennisse voort komt van dat de zaak heerlyk is. Nu wie isser heerlyker als God Ergo.* —— 4. Über *onse* im Ms.: *32.* —— 6. Meijer möchte verbessern: *hoe wy ons door de liefde kragtig maaken*, unter Berufung auf **63**, 7—10. Auch hier scheint mir, wie bei **63**, 15, der Ausdruck *de liefde kragtig maaken* weit schöner. —— 7. Zu *Het geene* hat das Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *het geene van de liefde noch meer te seggen is, zal van ons gedaan worden pag. en so zullen wy vervolgende voortgaan, en betoonen wat ons de 3e uytwerkinge van 't gelove voor goet en kwaad in de haat sal aanwysen.* —— 12. Meijer fügt hinzu, unter Benutzung der Randbemerkung zu 7: *Thans zullen wy verder gaan en aantoonen, wat ons de 3de uitwerking van 't geloof, voor goed en kwaad in de haat zal aanwijzen.* Er meint, der Abschreiber habe nicht verstanden, daß hier die Liebe aus dem Gesichtspunkt von gut und schlecht als der dritten Auswirkung der Vernunft betrachtet werde. —— 15. Im Ms. verschrieben: *Neiginginge.* —— 15 bis 18. Dazu im Ms. am Rand: *Dat de haat is en nijginge, van ons af te weren 't geenen kwaad veroorsaakt heeft.* —— 18. Zu *Met passien* hat das Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *Wy konnen werken met of zonder passien, met gelyk een meerder over syn minder gemeenlyk doet. Zonder: gelyk van Socrates gezeght word.* Die Anm. fehlt bei Monnikhoff. Sie ist in Wirklichkeit nur eine Inhaltsangabe, die Schaarschmidt wiedergibt, Vloten-Land mit Recht wegläßt. —— 27. Über *zoo agten* im Ms.: *33.* —— 27—29. Dazu im Ms. am Rand: *dewyl wy dan nu sonder passien konnen werken.* —— 30. *vlieden* ist im Ms. eingefügt. —— 30—**66**. 5. Dazu im Ms. am Rand: *wat zal dan best zijn of dat wij de geene die ons kwaad veroorsaken met haat vlieden of dat wy hem sonder ontsteltenisse des gemoeds ondergaan.* —— **66**. 6. Über *zonder* im Ms.: *34.* —— 7—10. Dazu im Ms. am Rand: *als wy iet zonder passie doen daar uyt en kan dan geen kwaad voortkomen. nu tusschen goet en kwaad, is geen derde ergo is't kwaad met passie te werken. is dan goet zonder.* —— 9. Zu *de Haat* hat das Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *Zo de haat uyt de waan hervoortkomt zo mag die in ons geen plaats hebben.* Die Anm. fehlt bei Monnikhoff. Sie ist in Wirklichkeit nur eine Inhaltsangabe, die Schaarschmidt wiedergibt, Vloten-Land mit Recht wegläßt. Indem sie 9—10 wiederholt, ersetzt sie *opinien* durch *waan.* —— 10—14. Dazu im Ms. am Rand: *Maar staat te ondersoeken of zy*

ook niet ontstaat door ware redering. —— 14—16. Dazu im Ms. amRand: *Hier toe zal nodig zijn, dat de haat van ons wel verklaart en van de afkerigheid wel word onderscheiden.* —— 17—23. Dazu im Ms. am Rand: *de Haat is een ontstelling in de ziel tegens die ons willens en wetens niets daan heeft en de afkeerigheid is die ontsteltenisse in ons tegen een zaak die uijt haar natuur ons of in waan, of waarlyk heeft beleedight.* —— 27 bis 28. Dazu im Ms. am Rand: *Wat de uytwerkinge van deze beyde zyn.* —— 28—29. Dazu im Ms. am Rand: *uyt de haat komt droefheid en groot zynde Toornigheid.* —— 29. Hinter *droefheid* im Ms.: *36.* —— 30 bis **67.** 3. Dazu im Ms. am Rand: *ook de Nijt. maar uyt afkeer eenige droeffheid, om dat wij met een ons beroven van de volmaaktheid, die noch ander zins in de zaak is.* —— **66.** 33. Über *van de afkeerigheid* im Ms.: 37. —— **67.** 4—8. Monnikhoff verkürzt die Stelle und macht sie dadurch unklar. —— 5. *heel* ist im Ms. eingefügt. —— 8. Im Ms. steht dazu als dem Seitenende am unteren Rande ohne Verweisungszeichen als Anmerkung: *Hier uyt volgt dan dat wy onse reden wel gebruykende geen haat of afkeer, tegen eenig zaak konnen hebben: zo en kan die dan uyt de ware redenering niet zijn.* —— 5—7. Dazu im Ms. am Rand: *noch ook tegen eenig mensch, en om wat reden.* —— 11. Dazu im Ms. am Rand: *plicht tegen onse naasten.* —— 14. Meijer setzt statt *waar te neemen*: *behandelen.* —— 15—17. Dazu im Ms. am Rand: *de goede conscientie en bedriegt ons nooyt.* —— 18. Zu *de haat* hat das Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *En heeft de Haat in zich, zo veel onvolmaaktheden, als de liefde volmaaktheeden, en waarom.* —— 25—26. Dazu im Ms. am Rand: *Van de begeerte en de Blyschap.* —— 25. Bei Monnikhoff: *van de Begeerte en Blijdschap*, nach der Zusammenstellung unten 31. —— 26. Monnikhoff hat: *de Haat en Afkeerighijd*, entsprechend dem Inhalt des vorhergehenden Capitels. Sigwart und Vloten-Land folgen ihm darin mit Recht nicht. Die Zusammenfassung von Haß und Verwunderung als der beiden erstbehandelten unvernünftigen Leidenschaften ist bedeutsam genug. —— 26—29. Dazu im Ms. am Rand: *Wat de 3.e uytwerkinge vant gelove ons daar in sal aanwijzen.* —— 30—**68.** 3. Dazu im Ms. am Rand: *Een zeker slag van blydschap zyn dese volgende 1. de Hoop gemengt nochtans met eenige droevheyd. 2. verzekertheid. 3. 't laghen. 4. de Eere.*—— **67.** 31. Zu *Begeerte* hat das Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *dese om dat ze met de Liefde uyt een en de zelfde oorzaak ontstaan zo kan daar van gezien worden pag. 70. 79.* (= **57**, 7—27, **61**, 29—**62**, 19). —— **68.** 5 bis 8. Dazu im Ms. am Rand: *Van de droefheid. ontstaat alleen uyt de waan, en is nodig daar af bevryd te zyn, om dat se ons hindert.* —— 9—11. Dazu im Ms. am Rand: *Een zeker slag van droefheid, zyn dese. 1. de wanhoop 2. 't berouw en knaging 3. beschaemtheid. 4. beklag.* —— 10.

te ist im Ms. eingefügt. —— 14. Für *ons die kwyd te maaken* setzt Monnikhoff: *ons de Droefhijd kwijt te maaken.* —— 16—17. Dazu im Ms. am Rand: *En 't is zottelijk een verloren goet door een opkweekende kwaad te herstellen.* —— 18—23. Monnikhoff verkürzt diese Sätze, wobei völlig ihr Schwung verloren geht. Dazu im Ms. am Rand: *Hy kan ook met syn plicht wel waarneemen: dat is God voor alle dingen te kennen.* —— 23. Im Ms. steht nach *volheid is* als letzter Satz: *Uyt waan dan of onverstand, komt de droevheid, als geseid is, voort.* Er gehört nicht in diesen Zusammenhang und ist wohl eine im Ms. in den Text gestellte Inhaltsangabe. Monnikhoff läßt den Satz fort, Sigwart gibt ihm recht und Vloten-Land folgen ihm. Meijer, Appuhn und Wolf nehmen den Satz in den Text auf. —— 25. Hier und bei den folgenden Überschriften der Capitel über die Passionen gibt das Ms. im Titel kurze Stichworte und im Einleitungssatz die ausführliche Inhaltsangabe. Monnikhoff nimmt die Inhaltsangabe in den Titel und läßt die Einleitungssätze weg. —— 26—32. Monnikhoff zieht die Einleitung zusammen. —— 26. Im Ms. vor *vervolgens* ein gestrichenes *volge.* —— 27. *en Nedrigheid* ist im Ms. eingefügt. —— 27—30. Dazu im Ms. am Rand: *Wat schifting de 3 uytwerkinge van't gelove, doet in deze ses: namelyk.* —— 31—33. Dazu im Ms. am Rand: *1. vande Achting en Versmading.* —— 31. *als* ist im Ms. eingefügt. —— **69.** 1. Dazu im Ms. am Rand: *2. Vande Edelmoedigheid.* —— 5. Dazu im Ms. am Rand: *3. Vande Nedricheid.* —— *on* bei *onvolmaaktheid* ist im Ms. eingefügt. —— 5—6. Monnikhoff verkürzt mißverstehend: *zonder eenige verachtinge zijns zelfs.* —— Im Ms. *gemerkt.* —— 8. Dazu im Ms. am Rand: *4. Vande verwantheid.* —— 9. Das Ms. hatte ursprünglich: *volmaaktheid die aan hem niet behoort* und dann die Stelle 11—14 über die *strafbare Nedrigheid.* Das ist durch Ausstreichen richtig gestellt. —— 10. Dazu im Ms. am Rand: *5. Vande strafbare nedricheid.* —— 11—13. Monnikhoffs Redaction ändert einigermaßen den Text. —— 12. Im Ms.: *geueysde.* Bei Monnikhoff richtig *gevijnsd.* —— 17—20. Dazu im Ms. am Rand: *Namentlijk een kennisse van volmaaktheid en onvolmaaktheid.* —— 20. Monnikhoff: *na hun rechte waarde.* —— 23. Im Ms. *te doe.* —— 27. Vor *ontstaan* im Ms. gestrichen *ontstaat.* —— 27—28. Dazu im Ms. am Rand: *wat inde verwaatheid en strafbare nedrigheid.* —— 29—30. Dazu im Ms. am Rand: *Wat inde strafbare nedrigheid.* —— 32—**70.** 2. Dazu im Ms. am Rande: *De Edelmoedigheid en ware nedrigheid is goet en heilzaam maar de verwaantheid en strafbare nedrigheid kwaad, en verdervende.* —— **70.** 12—14. Dazu im Ms. am Rande: *Wat inde achting en verachting. ziet pag. 93.* (= **68,** 25—**69,** 9). —— 17—22. Dazu im Ms. am Rand: *Wat ons 't gelove aanwyst in deze volgende tien. die namelijk ontstaan uyt de begrippen die wij van een saake hebben.* ——

17—32. Monnikhoff arbeitet den Anfang des Capitels um und bringt eine (auch nach dem Urteil Sigwarts) völlig überflüssige Einteilung hinein. —— 19. Meijer fügt nach *Vervaartheid* ein: *en eindelijk van de jaloerschheid* als im Text vergessen. —— 26—29. Dazu im Ms. am Rande: *wat dese begrippen zijn in opzigt vande zake zelve.* —— 30—32. Dazu im Ms. am Rande: *wat ten opzigt van de gene, die ze begrypt.* —— 33. *tochten* ist im Ms. eingefügt. —— Dazu im Ms. in der unteren rechten Ecke: *Hoe nu alle dese passien uyt de begrippen voortkomen.* —— **71.** 1—2. Dazu im Ms. am Rande: *en 1. hoe uyt de Hope.* —— 4. Dazu im Ms. am Rande: *wat de hoope is.* —— 5—6. Dazu im Ms. am Rande: *2. hoedanig de vreeze.* —— 7—9. Dazu im Ms. am Rande: *3. hoedanig de verzekertheid en wat die is.* —— 11—12. Dazu im Ms. am Rande: *4. hoedanig de wanhoop is en wat die is.* —— 19. Für *goet* stand im Ms. ursprünglich *kwaad.* Nach *komen* stand im Ms. ursprünglich ein Satz *wy wanhopen dat het kwaad niet en zal komen,* der dann gestrichen ist und wofür mit *wy zyn verzekerd* fortgefahren. —— 22—24. Dazu im Ms. am Rande: *dus ver van de passien uyt de begrippen in opzigt van de zaak zelve.* —— 26—32. Dazu im Ms. am Rande: *volgt nu van die die voortkomen uyt de begrippen in opzigt van die de saak begrijpt 1. hoedanig de wankelmoedigheid 2. hoedanig de moed. 3. hoedanig de kloekmoedigheid.* —— 34—35. Dazu im Ms. am Rande: *4. hoedanig de volgijver 5. hoedanig de flaauwmoedigheid, vervaartheid en Belgzugt.* —— **72.** 3. *men* fehlt im Ms. —— Das Wort *Jalousie* ist im Ms. zunächst zweimal falsch geschrieben und gestrichen. —— 6—8. Dazu im Ms. am Rande: *weke nu van deze goet en welk kwaad zyn, en uyt een kwaade waan voort komen.* —— 14. Über *verzekerdheid* im Ms.: *37.* —— 14—16. Dazu im Ms. am Rande: *waar uyt de verzekertheyd en de wanhoop komt.* —— 15—16. Monnikhoff läßt den Satz in Parenthese weg, und Sigwart meint, er habe schwerlich ursprünglich im Text gestanden. Dafür scheint mir nichts zu sprechen. —— 16. Monnikhoff fügt hinter *plaatse scheynd te hebben* erweiternd ein: *of dezelve vast te stellen.* —— 18—19. Im Ms. stand der Satz in Parenthese *(want van desen hebben zy haar zyn)* ursprünglich nach *vooren.* —— 19. Vor *hebben* im Ms. gestrichen *zijn.* —— 26—28. Dazu im Ms. am Rande: *dat de zelve in geen volmaakt mensche plaats konneen hebben en waarom.* —— 28. Im Ms. *aangemerk.* —— 33. Über *Wat* im Ms.: *38.* —— 33 bis 35. Dazu im Ms. am Rande: *onvolmaaktheid van de wankelmoedigheid, flaaumoedigheid en vervaartheid.* —— 34. *aardt en* ist im Ms. eingefügt. —— **73.** 7—8. Dazu im Ms. am Rande: *En konnen de zelve in geen volmaakt mensch plaats hebben.* —— 9—11. Dazu im Ms. am Rande: *Van de resterende ziet pag. 79. et seq:* (= **62,** 1ff.) *en pag. 86. et seq:* (= **65,** 9ff.). —— 14—17. Dazu im Ms. am Rande: *Wat het gelove ons*

zegt van de knaging en 't berouw. en waar uijt die ontstaan. —— 15. Meijer möchte nach der Randbemerkung und nach Monnikhoff für *en zyn* setzen: *ontstaan.* —— 22—24. Dazu im Ms. am Rande: *datze de mensch scheint eenig voordeel te konnen doen.* —— 24—25. Monnikhoffs Redaction ändert den Text. —— 25. Über *nemaar* im Ms.: *39.* —— 26—29. Dazu im Ms. am Rande: *doch wel ingezien zynde, zyn schadelyk, kwaad, en waarom.* —— 30—32. Dazu im Ms. am Rande: *zyn een zeeker slag van droefheid.* —— 74. 3—9. Dazu im Ms. am Rande: *van de Bespottinge en Boerteryen waarop 't gelove zegt dat die steunen N. op een valsche waan, en welke die is, en waaruyt die voortkomt.* —— 10 bis 14. Dazu im Ms. unter der Seite und auf der nächten Seite wiederholt am Rande: *waarom zij inde Bespotter een onvolmaaktheid te kennen geven.* —— 16—19. Dazu im Ms. am Rande: *van het lachgen en wat opzigt het heeft, en wat het is.* —— 19—20. Dazu im Ms. am Rande: *Is een zeeker slag van Blydschap. siet pag. 91.* (= **67**, 26—**68**, 11). —— 19—23. Monnikhoff hat, worauf auch Sigwart hinweist, den Satz völlig verwirrt, indem er die Zufügung *dewyl het nog op goet, nog op kwaad eenige opzigt heeft* (22—23) in der Form *zonder eenig opzigt op goed of kwaad te hebben* an *anport* (20) anschließt, anstatt sie an ihrer Stelle zu lassen.—— 20—23. Dazu im Ms. am Rande: *doch niet vant lachen uyt beweging der geesten.* —— 23. Für *eenige* stand ursprünglich im Ms. *zyn*, das durchstrichen und wofür *eenige* darübergeschrieben ist. —— 24—26. Dazu im Ms. am Rande: *Van de Nyd, gramschap en Euvelneming siet pag. 86.* (= **65**, 9—25). —— 29—32. Dazu im Ms. am Rande: *vat het gelove ons in deze aanwyst en wat de Eere is.* —— **75**. 1—2. Dazu im Ms. am Rande: *wat Beschaamtheid is.* —— 4—5. Dazu im Ms. am Rande: *wat onbeschaamtheid is.* —— 7—9. Dazu im Ms. am Rande: *dat dezelve ijdel en onvolmaakt zijn en waarom.* —— 13—14. Dazu im Ms. am Rande: *dat zy schadelyk zyn en te verwerpen.* —— 15—17. Dazu im Ms. am Rande: *hoe wy evenwel de zelve hebben te gebruyken.* —— 20—21. Dazu im Ms. am Rande: *word in een voorbeldt getoond.*—— 30—31. Dazu im Ms. am Rande: *onbeschaamtheid is alleen door 't aanschouwen verfoeilijk.* —— **76**. 1 bis **77**. 2. Im Ms. fehlen im Text die Überschriften von *Cap. 13* und *Cap. 14*, sodaß *Cap. 12* bis zum *Cap. 15*, das wieder Capitelüberschrift hat, fortlaufend durchgeführt ist. Die Unterscheidung liegt nur in den (wohl nicht auf das Ur-Ms. zurückgehenden) Columnentiteln. Nun hat *Cap. 12* den Columnentitel: *Van Eere, Beschaamtheid, en onbesch: cap. 12.*; es steht im Ms. auf Seite 104 und 105, auf Seite 105 unten endigend. Der Abschnitt auf Seite 106 *Zoo volgt . . . plaats hebben* (**76**, 3—21) beginnt auf Seite 106 oben unter der Randlinie, ohne Capitel-Markierung; als Columnentitel steht über der Randlinie *Van Gunste, Dankbaarheid, en ondankbd. cap. 13.*; die Seite ist nicht ganz gefüllt. Dann

beginnt Seite 107 wieder unmittelbar unter der Randlinie ohne Capitel-Markierung mit *Het Beklagh* und über der Randlinie steht als Columnentitel *Van het Beklagh. cap. 14.* und so bleibt der Columnentitel, bis auf Seite 110 des Ms. *Cap. 15* mit der Überschrift *Cap. XV.* beginnt. Offenbar lag also dem Copisten des Ms. im Ur-Ms. keine sichere Capitel-Einteilung für *Cap. 13* und *Cap. 14* vor und er mußte die Einteilung nach eigenem Ermessen treffen. Dabei hat er nun auf Seite 107 des Ms., die von *Het beklagh* (76, 22) bis *komen te vallen* (77, 9) reicht, offenbar die Cäsur verfehlt, indem er den Abschnitt *Het Beklagh . . . hebben aangemerkt* (22—34) zu *Cap. 14* zog und diesem den Columnentitel *Van het Beklagh* gab, statt den Abschnitt sinngemäß zu den *verhandelinge der passien*, also zu *Cap. 13* zu stellen. Schon Meijer hat die Notwendigkeit der Umstellung erkannt; ihm pflichtet Dunin Borkowski (a. a. O. S. 120) mit Recht bei. So auch Wolf. —— 76. 2. Im Ms. lautet die Aufschrift nur: *Van Gunste, Dankbaarheid, en Ondankbaarheid.* Nachdem der Abschnitt *Van het Beklagh* hinzugefügt ist (vgl. die vorhergehende Anmerkung), muß die Capitelaufschrift entsprechend ergänzt werden. —— 9—14. Dazu im Ms. am Rande: *Niettegenstaande dit zo konnen zij in geen volmaakt mensch plaats hebben, en de reden waarom.* —— 18. Dazu im Ms. am Rande: *wat ondankbarheid is.* —— 20—22. Dazu im Ms. am Rande: *uyt haar oorzaak ziet men datze in geen volmaakt mensch kan plaats hebben.* —— 23—28. Dazu im Ms. am Rande: *de laatste passie waar van ons de derde uytwerkinge vant geloof het onderscheid van goet, en kwaad aanwyst, is 't Beklagh.* —— 28—31. Dazu im Ms. am Rande: *wat het is, en waar uyt het ontstaat.* —— 31—33. Dazu im Ms. am Rande: *Is onvolmaakt, en om wat reden.* —— 32. Zu *slag* im Ms. am Rand mit Verweisungszeichen: *t is een zeker slag van droefheid en als zulks te schuwen ziet pag. 89.* (= 66, 25—67, 8) *dog voornamelyk pag. 91.* (= 67, 26 bis 68, 11). —— 77. 2. Nachdem der Abschnitt *Van het Beklagh* aus dem Capitel ausgeschieden ist, muß die Capitelaufschrift und der Columnentitel dem Inhalt des Capitels entsprechend geändert werden. —— 3—12. Freudenthal (a. a. O. S. 263f.) sieht darin einen *wahrscheinlich vom Redactor ausgegangenen Versuch*, durch *vermittelnde Redewendungen* den Gegensatz zwischen den Partien des zweiten Buchs auszugleichen, in denen das begriffliche Erkennen zur Gottesliebe führt (56, 9—58, 36, 77, 1—99, 9), und denjenigen, in denen allein die Vernunfterkenntnis Quell der Gotteserkenntnis ist (54, 1—56, 8, 59, 1—61, 23, 99, 10—112, 19). —— 3—99. 9. Vgl. die Anmerkung zu 56, 9—58, 36. —— 4. Zu *waare geloof* im Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *Het waare geloov dan of de Reeden het geene zynde, dat ons tot kennisse van goet en kwaad brengt, zo is 't zeker, dat wy nooyt in 't geen kwaad is zullen komen te vervalle, zo wy maar de reeden wel gebruyken.*

—— 9—13. Dazu im Ms. am Rande: *door de Reeden verstaan wij het verstand dat wat meerder is als de Reeden. ziet cap. 21.* —— 15—18. Dazu im Ms. am Rande: *wat wij hier als een zeer aanmerkelijke zaak inde passien hebben aan te merken.* —— 23. Zu *Om dan nog meer klaarheid* . . . im Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text: *Wat tot meerder klaarheid van al het gezeide aangemerkt dient te worden: de wyl het de grond is van alle goet en kwaad.* —— 26—27. Dazu im Ms. am Rande: *Nota bene.* —— 29—30. Monnikhoff läßt den Satz in Parenthese weg. —— **78.** 1. Über *zoo* im Ms.: *47.* —— 1—3. Dazu im Ms. am Rande: *uyt de welke een vaste en onvrikbare regul komt te volgen. en welke die is.* —— 4. Über *dat* im Ms.: *48.* —— 6. Über *Zoo* im Ms.: *49.* —— 6—11. Dazu im Ms. am Rande: *en ook de onsterfelykheid vande ziel gelijk dat uyt de zelve grond hier na getoond woord cap. 23.* —— 11. Im Ms. vor *grypen* ein gestrichenes *hebben.* —— Die hier versprochene Ausführung **102**, 30—**103**, 21. Monnikhoff fügt deshalb nach *waaruyt wy* ein: *in het 23ste Hoofddeel.* —— Nach *misschien hier na een* als den letzten Worten der Seite im Ms. am unteren Rande: *tot hier toe dan gesprooken hebbende van alles 't geen ons de derde manier of uytwerkinge van het ware gelove aanwyst, zoo zullen wij nu voortgaan en spreeken van de vierde en laatste uytwerkinge, die bij ons pag 75.* (= **59**, 10 bis **60**, 7) *nog niet en is gesteld.* Monnikhoff nimmt diese offenbar rein redactionelle Bemerkung als Schluß des Capitels in den Text auf. Sigwart, der den Satz gleichfalls in den Text aufnimmt, will statt *de derde manier of uytwerkinge van het ware gelove* lesen: *de derde manier van uytwerkinge van het ware gelove.* Meijer und Wolf nehmen diese Randbemerkung ebenfalls in den Text auf, wozu ich aus inneren und äußeren Gründen keine Berechtigung sehe. —— 11—13. Monnikhoff verkürzt den Satz und fügt jenen Hinweis auf *het 23ste Hoofddeel* ein. —— 12. Hinter *bewyzen* ein gestrichenes *of.* —— 22. Über *Dog* im Ms.: *50.* —— 22—27. Das Ms. hat: *Doch dit zo zynde zal het schynen datter geen onderscheid is tusschen de valsche en ware Idea, ofte de wyle dit of dat te* (danach gestrichen: *denken*) *ontkennen ware wyze van denken zyn, en geen ander onderscheid hebben, als dat de eene met de zaak overeenkomt, en de ander niet, datze dan ook niet dadelyk, maar alleen door reeden verschillen.* Daß der Text so nicht in Ordnung ist, ist allgemein erkannt. Monnikhoff sucht die Stelle durch eine ziemlich freie Paraphrasierung verständlicher zu machen. Sigwart übernimmt einfach seinen Text. Mit Recht ergänzt er den Gedanken durch Einschiebungen: *weil dies oder das [bejahen oder] verneinen wahre Weisen des Denkens sind, und [eine wahre und falsche Bejahung oder Verneinung] keinen anderen Unterschied haben* . . . Nun möchte Sigwart statt *wahre Weisen des Denkens*, wie auch Monnikhoff hat, lesen: *bloße Weisen des Denkens*, indem er an-

nimmt, daß der Übersetzer *verus* gelesen habe, wo *merus* stand. (So auch Wolf.) Meijer sucht die Stelle durch eine Einschiebung herzustellen: *Is dit echter het geval, dan is er naar het schijnt, geen onderscheid tusschen een valsch en een waar denkbeeld, dan dat de eene met de zaak overeenkomt en de andere niet, en daar beide wijzen van bevestigen of ontkennen in elk geval ware wijzen van denken zijn, die in niets anders verschillen, zoo schijnt het dat ze dan ook niet inderdaad, maar alleen naar onze opvatting verschillen.* Appuhn, der sich an Meijers Reconstructionsversuch anlehnt, schreibt: *S'il en est ainsi cependant, il semble qu'entre l'idée vraie et la fausse il n'y ait aucune différence, sinon que l'une s'accorde avec la chose et l'autre non, et qu'alors l'une et l'autre, qu'elles affirment ou nient, étant de véritables modes de penser, il n'y ait entre elles qu'une distinction de raison seulement et non une distinction réelle.* Mir scheint nur die Stelle *de wyle dit of dat te ontkennen waare wyze van denken zyn* verderbt. Sicherlich muß es zunächst, dem wiederholten *bevestiginge of ontkenninge* (19—20, 21) entsprechend, statt *dit of dat te ontkennen* heißen: *dit of dat te bevestigen of te ontkennen.* Dann aber scheint mir, daß durch einen Lese- (oder Hör-)Fehler *waare* gesetzt wurde, wo *maar* (= *nur*) hätte stehen sollen (24), und ich ersetze daher *waare* durch *maar.* Das übrige ist zwar sehr knapp ausgedrückt, aber an sich durchaus verständlich: *weil dies oder das bejahen oder verneinen nur Denkmodi sind und* [derartige Denkmodi] *keinen anderen Unterschied haben, als daß der eine Modus mit der Sache übereinkommt und der andere nicht . . .* —— 27. Nach *dadelyk* im Ms.: *51.* —— 28. Über *wat* im Ms.: *52.* Danach im Ms. am unteren Rande: *dat uyt de beschryving van waarheid en valsheid scheijnt te volgen, datter geen onderscheid is tusschen ware en valsche Ideen.* —— 29. Statt *door* stand im Ms. ursprünglich *met.* —— 29—30. Dazu im Ms. am Rande: *op welke schyn word geantwoord.* —— 30. Über *hoe* im Ms.: *53.* —— 31—32. Freudenthal (a. a. O. S. 278) macht darauf aufmerksam, daß die Erörterung *van waar het komt dat de eene doold en de ander niet* sich erst **83**, 30—**84**, 13 finde und möchte daher diese Stelle an den Schluß von *Cap. 15* versetzen. So auch Wolf. —— **79**. 1—3. Dazu im Ms. am Rande: *dat het zotheid is te vragen hoe men weet datm weet.* —— 5—7. Dazu im Ms. am Rande: *de waarheid openbaart zig zelfs en ook de valscheid.* —— 7—8. Monnikhoff läßt den Satz: *Want de waarheid . . . klaar is* aus. Vloten-Land setzen, sehr zu Unrecht, diesen wichtigen Satz in Klammern, und Appuhn läßt ihn fort. —— 8—9. Dazu im Ms. am Rande: *maar de valsheid geen valsheid.* —— 11—15. Dazu im Ms. am Rande: *onderschyt tusschen een die in waarheid en een die in valsheid staat, en met een voorbeeld verklaard.* —— 16—19. Dazu im Ms. am Rande: *en ook eenigzins van dat God de waarheid of dat de waarheid God zelve is.* —— 18—21. Monnikhoff baut den

Satz um. —— 18—31. Freudenthal (a. a. O. S. 259f.) sieht in der Stelle nur den *ersten Entwurf dessen, was ausführlicher und etwas anders gewendet in Cap. 5 über die Liebe ausgeführt worden ist*, nur zufälligerweise in dieses Capitel gestellt, *weil auch hier beiläufig von der Liebe die Rede ist.* —— 19. Im Ms. verschrieben: *bewesting.* —— 19—22. Der Satz ist im Ms. lückenhaft: *om dat de Idea van bewesting (of ontkenning) met de natuur van de zaak geheel over een komt, en dienvolgende meer wezentheid heeft.* Man wird nach Monnikhoffs Vorgang die Einfügung vornehmen müssen *in de eerste*, um befriedigenden Sinn zu erhalten. So auch Meijer und Appuhn. —— 21. Zu *Om dit* mit Verweisungszeichen unter dem Text: *wat aangemerkt diend om dit beter te begrijpen.* —— 21—25. Dazu im Ms. am Rande: *waar door het komt dat van twee die waarheid hebben de eene meer van syn waarheid bewust is als de ander.* —— 25—26. Das Ms. (und ebenso Monnikhoff) haben: *doordien het geheele voorwerp in hem gevrogt heeft.* Sigwart gefährdet den Sinn, indem er übersetzt: *dadurch, daß der ganze Gegenstand auf ihn gewirkt hat.* (Ebenso hat auch Appuhn: *exercée sur lui*, und Wolf: *acted upon him.*) —— 30—31. Der Satz in Parenthese lautet im Ms.: *als door wynige of minder toe voeginge int zelve gewaar wordende.* Den in dieser Form nicht verständlichen Satz gibt Monnikhoff folgendermaßen: *als door wijnige of mindere toevoegingen van dien het zelve gewaar wordende.* Sigwart folgt einfach Monnikhoff. Meijer hat den Sinn völlig verfehlt, indem er übersetzt: *naardien hij weinig of (althans) minder eigenschappen in 't voorwerp heeft waargenomen*, indem er erklärt: *Onder toevoeging heb ik toeeigening of Attribuut verstaan.* Was es bedeuten soll, *mehr oder weniger Attribute wahrzunehmen*, nachdem uns überhaupt nur zwei Attribute erkennbar sind, verstehe ich nicht. Appuhn macht aus den Attributen: *attributs lui appartenant*, indem er übersetzt: *puisqu'il a perçu l'objet par un petit ou moindre nombre d'attributs lui appartenant*, eine sehr freie Übersetzung, die im Text keine Rechtfertigung findet, denn es ist nicht von einer *Zahl* von *toevoegingen* die Rede. Ähnlich Wolf: *because he becomes aware of it only through a few, or the less important, of its attributes*, wobei er *toevoeginge* im Sinne von *attributa* oder *accidentia* oder *qualities* versteht; auch diese Übersetzung geht nicht mit den Text überein und läßt wie alle das *in 't zelve* unerklärt. Dunin Borkowski vermutet als lateinischen Text: *nempe paucis vel minoribus accidentibus in re animadversis.* Alle diese Erklärungsversuche scheitern daran, daß *toevoeginge* ganz eindeutig *affectiones* heißt, daß es sich also bei dem *Gewahrwerden* nicht um äußere Merkmale, sondern um innere Vorgänge handelt. Die Schwierigkeit liegt dabei nur im Ausdruck *in 't zelve gewaar wordende.* Hier muß ein Fehler unterlaufen sein, denn die Affectionen sind unmöglich im Object (*in 't zelve*) wahr-

genommen worden. Diese Schwierigkeit wird sofort behoben, sobald zwischen *in* und *'t zelve* das Pronomen *zig* eingeschaltet wird: *indem er durch wenige oder geringere Affectionen in sich dasselbe* (d.h. das Object) *gewahr wird.* Die richtige Textgestaltung der Stelle 25—31 ist von entscheidender Bedeutung für das Verständnis der Erkenntnistheorie der *Korte Verhandeling.* —— 30—34. Dazu im Ms. am Rande: *waar uijt dan de volmaaktheid van een die in waarheid staat, boven een die daar niet in staat gezien word.* —— 31. Im Ms. statt *word* ursprünglich *heeft.* —— **80.** 4—8. Dazu im Ms. am Rande: *want hij is bestandig om dat hy van de zaak nooijt anders aangedaan kan worden.* —— 9. Vgl. die Anmerkung zu **88,** 30—**99,** 9. Freudenthal (a. a. O. S. 278f.) möchte *Cap. 19* und *20,* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 121) *Cap. 19—23* vor *Cap. 16* einschieben. —— 12—15. Dazu im Ms. am Rande: *wat ons 't ware geloof geleert heeft volgens de derde uijtwerking, en ook de vierde.* —— 13. Eine solche Darlegung über *das Glück des vollendeten Menschen* findet sich, worauf Freudenthal (a. a. O. S. 272) und ihm folgend Dunin Borkowski (a. a. O. S. 121) hinweisen, in den vorhergehenden Teilen der *Verhandeling* nicht, sondern erst in *Cap. 19.* Daher schlagen beide die Umstellung vor (vgl. Anmerkung zu **88,** 30—**99,** 9). —— 14. Vor *en* im Ms.: *54.* —— 16—17. Monnikhoff läßt *by die geene die de Wille stellen* aus. —— 16—21. Dazu im Ms. am Rande: *of wij tot het geen zij ons geleert heeft vrijwillig of genoodzaakt komen, en om dit te onderzoeken wat ons daar toe nodig is.* —— **81.** 3. Über *eenige* im Ms.: *55.* —— 5. Monnikhoff ändert *niet door zig zelfs wordende verklaart* in *door zig zelfs niet bestaad,* wohl um die Stelle den Ausführungen **40,** 25—**42,** 10 anzupassen. —— 9—10. Der Zusatz steht ohne Verweisungszeichen unter dem Text. —— 10—39, **82.** 17 bis 38. Zusatz 2 führt deutlicher aus, was im Text **81,** 1—9, **82,** 1—16, **83,** 1—8 gegeben ist. Vgl. auch Freudenthal, a. a. O. S. 253. —— 14ff. Dieser Teil des Zusatzes steht auf der folgenden Seite, ohne weiteres Verweisungszeichen, davor: *Nota.* Die Einwendungen, die Spinoza gegen seine Lehre vom Willen hier erheben läßt, sind nicht ganz durchsichtig. Monnikhoff glättet und verwischt den Satz. Sigwart möchte statt *die Idee seiner bewirkenden Ursache ist keine Idee* (14—15) lesen: *die bewirkende Ursache des besonderen Wollens ist keine Idee.* Nach *in de mensch* setzt er ein Komma, das Schaarschmidt übersehen hat, das aber schon, wenn auch undeutlich, im Ms. steht. Auffällig findet er, daß der Verstand eine Ursache genannt wird, und zieht in Betracht, daß es im Text heißen sollte: *und der Verstand ist nur eine Ursache.* Er hält indes den Ausdruck für möglich, entweder sofern der Verstand Bedingung des Wollens ist, oder sofern er, ebenso wie der Wille, reale Macht, *facultas intelligendi* und zureichender Erklärungsgrund für die

einzelnen Ideen ist. Vloten-Land suchen nach Monnikhoff die Stelle zu bessern, indem sie im Eingang *de Idea van* streichen, also: *Te zeggen, de uytwerkende oorzaak des zelfs en is geen Idea, maar de Wille zelve in de mensch.* Meijer setzt ebenfalls, wie Sigwart, die Cäsur hinter *in de mensch* in Form eines Semikolon; danach aber ändert er: *en het verstand een oorzaak zonder 't welk de Idee niet bestaanbaar is* (also für *de Wil: de Idee*); *waarbij dan de Wil evenals het Verstand onbepaald genomen worden, en geen wezens van Reden, maar feitelijk bestaande wezens zijn.* Appuhn übersetzt nach Vloten-Lands Correctur, ist aber geneigt, die Textbesserung Meijers anzunehmen: Spinoza wende sich gegen diejenigen, die aus dem Willen die Ursache der besonderen Wollungen machen, und das seien dieselben, die aus dem Verstand die Ursache der Ideen machen. Wolf gibt ohne weitere Erörterung den Vloten-Landschen Text, während Dunin Borkowski (a. a. O. S. 135) die Lösung Meijers als *annehmbar* nimmt. Mir scheinen in die fraglichen Sätze zwei Einwände zusammengedrängt: 1) der 10—13 skizzierte Gedanke, daß jede Wollung eine bewirkende Ursache brauche, ist ein Unding (*is geen Idea*), vielmehr ist im Menschen der Wille an sich, der undeterminiert (*onbepaald*) ist und vom Verstand bestimmt wird, ohne den der Wille, unbestimmt wie er ist, nichts vermag (14—16); 2) der undeterminierte Wille und der ihn bestimmende Verstand sind beide keine *entia rationis*, sondern *entia realia* (16—17). Beide Einwände werden in der Entgegnung auseinandergehalten: 1) Spinoza hält Wille und Verstand für *Universalia* (17—19); 2) angenommen sie seien real, der Wille gegenüber den Wollungen, der Verstand gegenüber den Ideen, dann sind sie eben gegeneinander real unterschiedene Substanzen, und man müßte erst wieder, weil die Modi verschiedener Substanzen nicht aufeinander einwirken, eine dritte übergreifende Substanz, die Seele, annehmen und würde so die Sache immer mehr complicieren und verwirren (19—32). Diese Entgegnung zeigt aber deutlich, daß im Einwand wirklich von der Motivation des Willens durch den Verstand die Rede war (15—16: *het verstand is een oorzaak, zonder welke de Wil niet en kan*), daß also nicht, wie es bei der Meijerschen Correctur der Fall wäre, der Verstand an sich im Verhältnis zu seinen Ideen zur Discussion gestellt werden soll (*en het verstand een oorzaak zonder 't welk de Idee niet bestaanbaar is*), was hier ganz aus dem Zusammenhang fiele oder bloß eine Analogie böte. So ist also der Text, wie er im Ms. vorliegt, durchaus verständlich und folgerichtig, wenn er auch bei einem Zusatz, der sicher später weiterer Ausarbeitung zur Grundlage dienen sollte, von äußerster Knappheit ist. —— 22. Im Ms. *dadelyke onderscheidene zelfstandigheeden.* Richtiger ist *dadelyk onderscheidene.* —— 30. An Stelle des einfachen Doppelpunkts des Ms. setzt Monnik-

hoff: *zoo diend daar 'n teegen aangemerkt.* —— 35. Monnikhoff läßt *en een verwarde Idea* fort und auch Sigwart will es *als nicht hierher gehörig* streichen. Vloten-Land klammern es ein und Appuhn und Wolf lassen es fort. Meijer erklärt es, mit Zustimmung Dunin Borkowskis (a. a. O. S. 135), durch: *en hoewel en verward begrip.* Die Worte *en een verwaarde Idea* sind sicher so im Text an richtiger Stelle, als einschränkende Erklärung: *weil Gewahrwerden auch ein Begriff ist — und zwar eine verwirrte Idee —, so ist es also auch ein modus cogitandi.* —— **82.** 3—4. Dazu im Ms. am Rande: *dat de oorzaak niet vrij is, ziet pag.* (ohne Seitenziffer). —— 6—8. Dazu im Ms. am Rande: *waar door het komt dat men meent dat de wil iets wezentlyks zy.* —— 8. Monnikhoff hat: *niet meer als zoodanig.* —— 8—16. Monnikhoff stellt den Satz *en zoo zig zelfs . . . wynig en gebeurt* (14—16) mit leichter Umarbeitung nach *ens reale*, oder, wie er holländisch sagt, *zaakelijke weezende* (8), und läßt ihn dementsprechend nachher fort. Dafür stellt er den Satz *Want omdat de mensch . . . . een Idea maakt van mensch* (8—11) an dessen Stelle. Vloten-Land klammern den Satz *Want omdat de mensch . . . een Idea maakt van mensch* ein. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 135) findet, daß er den Gedanken unterbreche und meint, daß er zunächst am Rand gestanden habe und an unrichtiger Stelle in den Text aufgenommen worden sei; er will daher umstellen, so wie Monnikhoff hat. Ich sehe dafür keinen zwingenden Grund. —— 10—11. *zo* ist im Ms. eingefügt, hinter *deze man* ist *die man* gestrichen. —— 13—15. Im Ms. am Rande: *'t welk in deze zaake zeer dikwils gebeurt.* —— 17—18. Monnikhoff läßt den Satz *Want dan zoude . . . dat is valsch* fort, nach Sigwarts Urteil *vielleicht mit Recht.* Vloten-Land klammern den Satz ein, Wolf schaltet ihn aus dem Text aus, und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 135) sieht darin eine Glosse, allerdings wohl von Spinozas Hand. Da Spinoza gerne auf die Chimäre exemplificiert, sehe ich keinen Grund, an der Echtheit des Satzes und seiner Zugehörigkeit in diesen Zusammenhang zu zweifeln. —— 18—21. Monnikhoff modificiert den Satz *Als men zegt . . . tegen hun is.* —— 22. Im Ms. stand ursprünglich *tegen de een geschapen eyndige zelfstandigheid.* Nach *de*, womit die Zeile endigt, ist in der Handschrift des Ms. hinten am Rand ergänzt *stelling van*, was von Monnikhoff gestrichen und wofür von ihm an dem rechten Rand beigefügt ist: *stelling van.* —— 27. Anstatt *geenes dings* setzt Monnikhoff *oorzakelijks.* —— 38. Monnikhoff: *van hem alleen.* —— **83.** 2—4. Bei Monnikhoff ist der Satz: *dog aangezien de Wil . . . Ens Reale* etwas verkürzt. —— 2—5. Dazu im Ms. am Rande: *daar zy nogtans maar een Idea is van dit of dat te willen, en geen zaake in de Natuur.* —— 9. Im Ms. ist kein a linea. —— 9—14. Das Ms. hat: *Ik èn spreeke dit niet van de algemeene wille die wy getoond hebben, een wyze van denken te zyn; maar van bezonder dit of dat te willen . . .* Monnikhoff hat die Stelle *Ik en spreeke . . . pure lydinge is* in erheblich umgearbeiteter

Form. Sigwart folgt Monnikhoff, weil er den Übergang in der Form, wie sie im Ms. vorliegt, für unmöglich hält: Spinoza hat ja bisher vom *allgemeinen Willen* gesprochen, und indem er ihn als Fiction erwiesen, auch die Frage erledigt, ob er frei oder nicht frei ist; nun stellt er die gleiche Untersuchung hinsichtlich der Freiheit beim einzelnen Willensact an. Die Inconcinnität ist zweifellos und von Monnikhoff richtig gefühlt. Ansprechend scheint die als zweite Möglichkeit von Sigwart in Betracht gezogene Vermutung, daß der Wendung im Ms. *Ik en spreeke dit niet van de algemeene wille* ein *Jam non dicam* zugrunde liege. Meijer verbessert die Stelle durch eine Einschiebung: *Maar dit zeg ik niet (alleen) van den algemeenen wil die, zooals wij bewezen, een wijze van denken is; maar ook van elke bijzondere wilsuiting.* So fügt auch Appuhn *seulement* ein und ergänzt zu *in het bevestigen of ontkennen* ein *librement: à affirmer ou nier [librement] ceci ou cela.* Ebenso auch Wolf: *I say this not [only] of will in general;* Wolf findet Monnikhoffs Text klarer als den des Ms. Im Sinne Sigwarts löst Dunin Borkowski (a. a. O. S. 135) die Schwierigkeit, indem er *dus* statt *dit* setzt: *iam igitur non loquar de universali voluntate.* Da im folgenden (12—17) bewiesen wird, daß auch der einzelne Willensact des Bejahens und Verneinens nicht frei, sondern von den Objecten verursacht sei, muß diese Unfreiheit vorher behauptet worden sein. Dies ist nur der Fall, wenn wir die von Meijer vorgeschlagenen Einfügungen vornehmen. —— 9—11. Dazu im Ms. am Rande: *warom het dan te vergeefs is te vraagen of zy vry is.* —— 10. *van* vor *bezonder* ist im Ms. eingefügt. —— 12. Im Ms. bei *Aan een yder* a linea. —— 12—16. Dazu im Ms. am Rande: *Voor die gene die maar lett op de beschrijvinge die wy van t verstand gedaan hebben pag. 112.* (= 79, 10—27). —— 16. Zu *maar* am Rand mit Verweisungszeichen: *want de zaak zelfs, en niet wij, bevestigt of ontkend in ons van haar zelve.* —— 18. Über *haar* im Ms.: 56. —— 20. Zu *Dog* am Rand mit Verweisungszeichen: *waar uyt het komt dat dit niet waar scheyndt.* —— 30. Vor *Dog* im Ms.: 57. —— Dazu im Ms. am Rande: *'t geen hier tegen zoude konnen geseyt worden.* —— 33 bis 34. Dazu im Ms. am Rande: *datter dan geen valschheid is.* —— 84. 1—5. Dazu im Ms. am Rande: *word beantwoord zo niet te zijn uyt het geen van de waarheid en valsheid te vooren gezeid is pag. 110. 111.* (= 78, 11—79, 10). —— 5—6. Das Ms. hat: *dat het voorwerp de oorzaak is van 't geene waar af, iets bevestigt of ontkent word,* also das Object sei die Ursache dessen, wovon etwas bejaht oder verneint wird, eine offenbare logische Unmöglichkeit. Gut stellt Meijer den Text her: *dat het voorwerp altijd de oorzaak is van 't geen daarvan bevestigd of ontkend wordt;* ebenso Appuhn und Wolf. Danach ist zweifellos zu verbessern. —— 7—8. Dazu im Ms. am Rande: *Waar in de valsheid van iets bestaat.* ——

7—13. Monnikhoff arbeitet die Stelle *het zy dan . . ontkennen meer* teils erweiternd, teils verkürzend um. —— 8—10. Dazu im Ms. am Rande: *wie die meest onderwurpen is.* —— 10. *meest* ist im Ms. eingefügt. —— 11—13. Dazu im Ms. am Rande: *wat men hier nog al tegen kan in brengen.* —— 14. Vor *Eyndelyk* im Ms.: *58.* —— *ook* ist im Ms. eingefügt. —— 14—28. Monnikhoff gestaltet den Abschnitt bis *te bevoorderen bekomt*, indem er ihn verkürzt, stark um, wobei er aber den Sinn gänzlich verfehlt. Auch Sigwart lehnt hier Monnikhoffs Version als mit der Meinung Spinozas unvereinbar ab: da im folgenden ausdrücklich gesagt ist, daß die Begierde nicht darauf gehe, etwas zu bejahen oder zu verneinen, kann sie in diesem Punkte nicht mit dem Willen identificiert werden. Meijer sucht den wohl durch das Ungeschick des Übersetzers nicht sehr klaren Text durch folgende Umschreibung zu klären: *De begeerte daarentegen is de zielstoestand waarin men iets verlangt te verkrijgen of te doen (juist) met het oog op het goede of kwade dat men daarin ziet; zoodat dan ook eerst, nadat wij iets van een of andere zaak bevestigd of ontkend hebben, (hetgeen volgens hun zeggen de wil is), de begeerte opkomt; de neiging namelijk om, nadat wij ondervonden of bevestigd hebben dat een ding goed is, zulk een ding na te jagen.* Ähnlich Appuhn: *le Désir, par contre, est une forme qui a pour objet dans l'âme la poursuite ou l'accomplissement d'une chose en ayant égard au bien et au mal qu'on voit en elle. De sorte que le Désir est aussi en nous après que nous avons affirmé ou nié quelque chose d'une chose, savoir: après que nous avons éprouvé ou affirmé qu'une chose est bonne, — en quoi, selon leur dire, consiste la Volonté, — alors seulement vient le désir ou l'inclination à poursuivre cette chose.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 136) stimmt dem zu. Zu einer Textänderung scheint mir keine Veranlassung gegeben zu sein. ——18—21. Dazu im Ms. am Rand: *en word beantwoord, en getoond waar uyt het voortkomt.* —— 24. Im Ms. *bevesting.* —— 33. Nach *alleenlyk* als dem Schlußwort der Ms.-Seite im Ms. am unteren Rande: *Alzoo dat alle werkingen waar van boven gezeit is, alleen onder de Begeerte en niet als heel oneygen onder de Wille behore.* —— **85.** 3—6. Dazu im Ms. am Rande: *wat ons 't gelove van het onderscheid tusschen wil en Begeerte geeft. volgens de vierde uytwerkinge.* —— 3—19. Freudenthal (a. a. O. S. 260f.) sieht in dieser Stelle nur einen flüchtigen, ungenügenden Entwurf für die Untersuchung, *die sorgsamer in Cap. 16 ausgeführt worden ist.* Er möchte daher das *Cap.* bei 20 unmittelbar an das vorhergehende *Cap.* anschließen und die Anfangsworte von *Cap. 17* (3—4) als Zufügung des Redactors nehmen. Meijer sieht in der Stelle *laat ons dan nu eens zien . . . onder scheyn van kwaad* (4—19) die Einfügung eines Copisten und meint, es sei offenbar nicht aus dem Lateinischen übersetzt. Appuhn findet die Stelle verworren redigiert und eingeschoben.

Dunin Borkowski sieht darin die erste Bearbeitung der Stelle 84, 17—30. Sicher scheint mir, daß die Stelle interpoliert ist. *Zoo is dan nu overig te onderzoeken of deze Begeerte vry of niet vry is* (20) schließt sich unmittelbar an die Untersuchung über Wille und Begierde am Schlusse von *Cap. 16* an. Fraglich kann nur sein, ob die Stelle von Spinoza selbst herrührt oder von einem *Redactor* (Freudenthal) oder einem *afschrijver* (Meijer). Unzweifelhaft richtig scheint mir die Beobachtung Meijers, daß die Stelle nicht aus dem Lateinischen übersetzt sein kann: die Berufung auf die Antithese *voluntas — voluptas by de Latinen* kann doch nur vom Holländischen aus gemacht sein. Dagegen, daß die Stelle von einem Redactor herrührt, spricht, daß hier ein Übergang keineswegs nötig war, daß vielmehr die Stelle den Zusammenhang unterbricht. Auch den Charakter solcher Zusätze, in denen sich der Schüler (Jelles) mit den Lehren des Textes auseinandersetzt, hat die Stelle nicht. Sie ist eine Doppelfassung, ungeschickter und darum ursprünglicher als die vorhergehende andere Fassung. Charakteristisch nun für diese Fassung scheint mir, daß sie ganz und gar auf der Terminologie und Begriffsbildung von Leone Ebreos *Dialoghi di amore* basiert (*onder scheyn van goet = sotto specie di buono*), und zwar weit mehr als die vorhergehende Darstellung. Darum möchte ich in der Stelle eine erste Formulierung der Lehre durch Spinoza sehen, und zwar, da diese Formulierung holländisch erfolgte, ein als solches erhaltenes und nachweisbares Stück des ursprünglichen Dictats. —— 4. Monnikhoff: *geen [vrije] Wil en hebben.* —— 6. Vor *Latinen* im Ms. gestrichen *Laty*. —— Monnikhoff schreibt, offenbar mißverstehend, hier schon (nach 13—14): *Voluntas of goede Wil.* —— 7—8. Dazu im Ms. am Rande: *wat by Aristolem voluntas.* —— 9. Monnikhoff erweitert: *die men tot of onder schijn van 't goede heeft.* —— 9—10. Dazu im Ms. am Rande: *wat by hem cupiditas.* —— 11—13. Monnikhoff zieht den Satz *dog als de neiginge . . . onder scheyn van goet heeft* zusammen.——14—15. Monnikhoff verkürzt den Satz: *maar zoo . . . kwaad is* zu: *zoo ze daar 'n teegen kwaad of tot het kwade is.* Sigwart ist geneigt, die Fassung Monnikhoffs für ursprünglich zu halten, denn er findet, daß der bei Monnikhoff fehlende Beisatz des Ms. dem Einwand begegne, *daß es keine Cupiditas sub specie mali parallel der Cupiditas sub specie boni geben* könne. —— 15—16. Dazu im Ms. am Rande: *en wat by hem voluptas is.* —— 20. Über *onderzoeken* im Ms.: 59. —— 21—22. Dazu im Ms. am Rande: *Dat de Begeerte niet vry is.* —— 24—25. Monnikhoff läßt den Satz *zoo is dan nog overig . . . niet vry is* fort. ——25. Im Ms.: *zoo* (danach gestrichen *volgt*) *is dan nog overig te betoonen dat de Wille niet vry is.* Monnikhoff hat im Ms. das *Wille* gestrichen und *Begeerte* darüber geschrieben. So auch Meijer, Appuhn und Wolf. —— 28—31. Dazu im

Ms. am Rande: *wat het mag zijn, dat de lust zoo van't eene tot het ander beweegt over te gaan.* —— **86.** 1. Dazu im Ms. am Rande: *word in een voorbeeld aangewezen.* —— 2—3. Dazu im Ms. am Rande: *dat de lust noodzakelijk is.*——4. Monnikhoff ergänzt: *Door wat oorzaak dit geschieden zou?* —— 5. Sigwart hat: *gewiß nicht durch etwas, was es als besser kennt.* So steht aber weder im Ms. noch bei Monnikhoff. —— 8. Dazu im Ms. am Rande: *teegenwerping.* —— 12. Monnikhoff erweitert und bringt den Satz um seine Prägnanz: *ik zeg, dat deeze vrijhijd niet de allerminste proef kan houden. Dit zal zeer duidelijk blijken.* —— Dazu im Ms. am Rande: *beantwoord.* —— Für *Dog* im Ms. etwas unleserlich gestrichen. —— 15—17. Dazu im Ms. am Rande: *waar uyt het dan eijdelyk bestaat.* —— 19—23. Dazu im Ms. am Rande: *en de Begeerte en is niet anders als deze en die Begeerte, gelijk van de wil pag. 117.* (=**83**, 1—12). —— 22—25. Monnikhoff nimmt den Satz *zynde deze Begeerte . . . veroorzaaken* an dieser Stelle heraus und stellt ihn an den Schluß des Capitels. —— 25—28. Dazu im Ms. am Rande: *ongerymtheid, die te volgen staat, zo de Begeerte vrij is.* —— 30—34. Dazu im Ms. am Rande: *wat nuttigheden, uyt deze stelling van dat de mens uyt hem zelfs tot syn heil niets niet kan doen, volgen Namentlyk.* —— 30—**88**, 29. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 121) weist darauf hin, daß *Cap. 18*, indem es aus der (in der jetzigen Anordnung der *Verhandeling* noch nicht behandelten) höchsten, intuitiven Erkenntnis praktische Folgerungen zieht, erst dann an seinem Platze sei, wenn man *Cap. 19—23* nach *Cap. 15* einschalte. Er möchte es unmittelbar an *Cap. 16* und *17*, die bei ihm nach *Cap. 19—23* und *25* kommen, anschließen. —— **87.** 5. Über *waarlyk* im Ms.: *60.* —— 5—7. Dazu im Ms. am Rande: *1 dat wij slaven en dienaars gods zijn.* —— 5—15. Monnikhoff hat den Abschnitt umgearbeitet und durch Weglassen der Sätze *Want dog . . . wy nu zien* (7—10) verkürzt. —— 16. Über *dat wy* im Ms.: *61.* —— 16—19. Dazu im Ms. am Rande: *2 dat wij ons niet hebben te verhovaardigen, in 't geen wij doen, wat het ook is.* —— 19. Nach *nu* im Ms. gestrichen *af.* —— 20. *aan* im Ms. eingefügt. —— 25. Über *Ten derden* im Ms.: *62.*. Danach im Ms. gestrichen *dat wy ons.* —— 25—27. Dazu im Ms. am Rande: *3 dat wy onser naasten lief hebben, en nooijt haten.* —— 31. Über *Ten vierden* im Ms.: *63.* —— 31. Dazu im Ms. am Rande: *4. is zy voordeelig aan 't gemeene best.* —— **88.** 1. Über *Ten vyfden* im Ms.: *64.* —— 1—3. Dazu im Ms. am Rande: *5. wy worden daardoor bevryd van veele kwade passien.* —— 3. Freudenthal (a. a. O. S. 244) vermißt die hier angekündigte Ausführung. Man kann wohl in **108**, 6—17 die Stelle finden, wenn auch der Ausdruck *helle* hier nicht erscheint. —— 5. Über *Ten zesden* im Ms.: *65.* —— Monnikhoff läßt *eyndelyk* fort, weil er bei *Ook brengt* (10) einen eigenen Abschnitt bildet. —— 5—7. Dazu im Ms. am Rande: *6. en van de vreze voor God, gelyk*

andere voor de duijvel. —— 7. Sigwart sagt, Monnikhoff lasse *die zy verziert hebben* fort. Das ist nicht richtig. —— 10. Über *Ook* im Ms.: *66.* —— 10—14. Dazu im Ms. am Rande: *ook aangepord om aan God alles toe te eygenen, en hem alleen te beminnen.* —— 15—19. Dazu im Ms. am Rande: *het welk ons laatste eynde is, om 't welk wy zijn.* —— 27—29. Dazu im Ms. am Rande: *en zonder t welke wy niet en waren.* —— 29. Hier findet Freudenthal (vgl. die folgende Anmerkung) den ursprünglichen Schluß des Tractats, dem Spinoza erst später, als er *Verstand und Geist scharf trennte und die Erlangung von Freiheit und Glückseligkeit von der Vernunfterkenntnis abhängig machte*, einen neuen *Abschnitt über Wesen und Wirkungen dieser höchsten Erkenntnis* in *Cap. 21—26* anfügte (a. a. O. S. 279). —— 30—**99.** 9. Freudenthal (a. a. O. S. 278f.) möchte die *Cap. 19 und 20* vor *Cap. 16* stellen, weil der erkenntnistheoretische Inhalt von *Cap. 15* zu dem ethischen von *Cap. 16* nicht recht passe, und weil die Frage *waar in de welstand van een volmaakt mensch bestaat*, die *Cap. 16* als schon behandelt voraussetzt (**80,** 13), im vorliegenden Text erst in *Cap. 19* behandelt werde, während sich *Cap. 19* an Erörterungen der *nuttigheeden van dit waare geloove* anschließe (**88,** 32), die schon in *Cap. 15* abgeschlossen seien, ohne daß *Cap. 16—18* auf sie zurückgreife. Meijer widerspricht Freudenthal, indem er darauf hinweist, daß die Einleitung von *Cap. 19* völlig mit dem Schluß von *Cap. 18* übereinstimme. (Auch die Reihenfolge der im Ms. eingetragenen Ziffern gilt ihm als Argument gegen die Annahme einer Umstellung.) Er verweist auf die Analogie der Gedankenfolge in der *Ethica*: nachdem die *ratio* behandelt ist, wird das Problem des Willens gelöst; *Cap. 18* schließe die Betrachtung entsprechend dem 4. Buch der *Ethica* mit der Feststellung, daß der Mensch als Teil der Natur ihren Gesetzen folge; *Cap. 19* und *20* erinnerten an den Beginn des 5. Buches der *Ethica* und die *Cap. 19—26* entsprächen dem 5. Buch. Wolf und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 121) bestätigen die Ansicht Freudenthals. Appuhn findet die Argumente Freudenthals nicht überzeugend. Ihm scheinen *Cap. 18* dem vierten Teil der *Ethica*, die letzten *Cap.* von *Cap. 19* an dem fünften Teil der *Ethica* zu entsprechen, und zwar scheint ihm der Gedankenaufbau hier wie dort durchaus der gleiche zu sein. Ich halte die Meinung Meijers in allem Wesentlichen für richtig. —— 31. Appuhn und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 121) weisen darauf hin, daß die Capitel-Aufschrift sich mit dem Inhalt von *Cap. 19* nicht deckt, sondern nach Appuhn *Cap. 19—26*, nach Dunin Borkowski *Cap. 19—24* zusammenfaßt, die demnach als zusammenhängende Partie genommen werden müssen. —— 32—**89.** 4. Dazu im Ms. am Rande: *of wy door 't ware geloof tot ons opperste heijl konnen geraaken, en van de kwaade passien vrij zyn?* ——**89.** 1. Über *kennisse* im Ms.: *67.*—— 8. Zu *Om dan* (im Ms. ursprüng-

lich *Om dat*) im Ms. mit Verweisungszeichen am Rande: *hoe dat in de passien aangevangen word te tonen.* —— 11—12. Dazu im Ms. am Rande: *vide thes: 3. pag. 2.* Offenbar geht die Verweisung auf **16**, 10—15, so wenig sie inhaltlich begründet ist. —— 14. Über *Dog* im Ms.: *68.* —— 14—16. Dazu im Ms. am Rande: *wat hier toe vereijscht word.* —— 18. Über *voor* im Ms.: *69.* —— Dazu im Ms. am Rande: *voor 1. dat in de Natuur een lichaam is.* —— 20. Dazu im Ms. am Rande: *de Reden waarom dit gedaan word.* —— 22—33. Der Zusatz steht im Ms. ohne Verweisungszeichen am innern und untern Rand der Seite. Am Schluß davon heißt es: *plaats de Nota op F°. Cap. XXII.* Offenbar hat hier der Schreiber des Manuscripts eine redactionelle Anweisung seiner Vorlage einfach mit abgeschrieben. Der Zusatz ist ursprünglich offenbar für die Stelle gedacht, an der er steht, denn der Hinweis *gelyk nu gevolglyk pag.* geht eben auf *Cap. 22*, zu dem der Zusatz nach der späteren Anweisung gestellt werden sollte. Die Veranlassung zu der geforderten Umstellung gab offenbar die Stelle über die Wiedergeburt in *Cap. 22* (**102**, 16—23). Da der Zusatz inhaltlich zu *Cap. 19* viel mehr gehört als zu *Cap. 22*, belasse ich ihn an seiner Stelle. So steht er auch bei Schaarschmidt, Sigwart, Vloten-Land. Meijer stellt ihn um, Appuhn läßt ihn an seinem Platz mit dem Hinweis auf die geforderte Umstellung, ebenso Wolf ohne einen solchen Hinweis. Schon Trendelenburg (a. a. O. S. 306, ferner 355) findet, daß der Zusatz *von der Macht der bessern Erkenntnis über die Leidenschaften kaum mehr hat, als was im Text liegt.* Meijer möchte den letzten Teil des Zusatzes von *Zoude dit het niet* ab (29) dem *Christelijken afschrijver*, in dem er Jarig Jelles vermutet, geben. Tatsächlich bietet der Zusatz als Ganzes keinerlei Bereicherung des Textes. Dazu kommt noch die sehr gezwungene Umdeutung der philosophischen in die theologischen Begriffe, die mich vollends veranlaßt, den ganzen Zusatz Spinoza abzusprechen und in ihm eine Zufügung von Jarig Jelles zu sehen, dessen allegorisierender Stil, wie er uns aus den *Belijdenisse des Algemeenen en Christelijken Geloofs* und aus der *Voorreeden* der Nagelate Schriften bekannt ist, sich hier kaum verkennen läßt. —— 34—37. Der Zusatz steht, mit Verweisungszeichen auf *ligtelyk* (12) bezogen, am unteren Rand der Seite. Ich kann darin nur die Erklärung und Rückweisung des Redactors sehen, die durchaus denselben Charakter hat, wie die an gleicher Stelle stehende Randbemerkung zu **90**, 35. —— **90**. 3—4. Dazu im Ms. am Rande: *en wat daar uyt zal volgen.* —— 7—9. Dazu im Ms. am Rande: *hoe bewezen word, dat in de natuur een lichaam is. N: uyt het weten dat en wat god is: zie pag 1. tot 33.* (= **15—36**). —— 17—20. Dazu im Ms. am Rande: *En datter buyten hem geen ander wezen is, of zyn kan, en wat daar uyt volgt.* ——23. Appuhn meint, die Verweisung gehe besser auf den 1. Teil

als auf *Cap. 1.* —— 24—26. Dazu im Ms. am Rande: *wat nu in aanmerkinge komt, en van groot gevolg is.* —— 25. Im Ms. hinter *uytgebreidheid* gestrichen *afhangen noodzaakelyk.* —— 35. Zu *Staat verder* mit Verweisungszeichen im Ms. am unteren Rande: *NB. wat nog daar by is aan te merken: namentlyk dat wy met verzekering mogen zeggen, niet van iets anders te bestaan als van denking, en uijtgebreidheid.* —— **91.** 2. Im Ms. nach *zyn* gestrichen *als de.* —— 5—8. Dazu im Ms. am Rande: *Om de werkingen van deze beyde klaar te verstaan, worden die byzonder voorgenomen.* —— 9. Über *Zoo* im Ms.: *70.* —— 9—12. Meijer wollte zuerst den Satz *Zoo wanneer . . . komen vinden* als eine in den Text geratene Note betrachten. Das ist aber unmöglich, weil sonst das Folgende (12: *deze twee wyzen*) ohne Beziehung stünde, und Meijer hat im Anhang selbst die Streichung zurückgenommen. Mit Recht verteidigt auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 136) den Satz: Spinoza hat ja eben erst erklärt, daß er die Ausdehnung erst für sich allein betrachten wolle (6). —— 10—11. Dazu im Ms. am Rande: *eerst de uytgebreydheids werkinge.* —— 12. Über *En zoodanig* im Ms.: *71.* —— 12—17. Dazu im Ms. am Rande: *die maar bestaat in Beweginge en ruste: uyt de welke alle de uytwerkingen herkomen. en die zoodanig dat geen ander zaak als zy zelve alleen haar kan veranderen.* Diese Randbemerkung war zuerst durch Verweisungszeichen (*) zu *twee wyzen* (12) bezogen; das Verweisungszeichen am Rande (*) ist aber nachträglich gestrichen und die Anmerkung unter dem Text (34) durch das Verweisungszeichen * statt ihrer auf *twee wyzen* bezogen. —— 16—17. Die mißverständliche Stelle: *maar wel door de beweginge, als wanneer een ander steen, grooter beweginge hebbende als syne ruste hem doet beweegen* deutet Monnikhoff richtig aus: *maar wel door de beweegeng van iet anders, als wanneer een andere Steen (die 'n grooter beweegeng als zijn rust heeft) hem doed beweegen.* —— 20. Dazu im Ms. am Rande: *en wat hier uyt komt te volgen.* —— 21. Über *Doch* im Ms.: *72.* —— 21—31. Freudenthal (a. a. O. S. 261) sieht in dieser Stelle die *erste Fassung* für das nachher **92,** 11—26 Ausgeführte, die an dieser Stelle nur den **90,** 35 bis **91,** 8 *vorherbestimmten Zusammenhang* störend unterbreche und daher zu streichen sei. Appuhn hält die Stelle (ebenso wie **92,** 11 bis **93,** 2) für verdächtig, weil Spinoza hier die cartesianische Theorie vortrage, von der in der *Ethica* sich keine Spur findet. Man würde sich manche interpretatorische Schwierigkeit sparen, wenn man die Stellen in der *Korte Verhandeling*, die den influxus physicus lehren, einfach streichen dürfte. Aber dazu sehe ich bei der Beschaffenheit unseres Textes keine Berechtigung. —— 23. Nach *een lighaam het welk* als dem Ende der Seite im Ms. folgt unter dem Text: *wat, wy niet tegenstaande dit, in ons gewaar worden, te konnen geschieden. gevolgt bij*

't geene op fol. 132. Gemeint ist mit dieser Verweisung wahrscheinlich die an gleicher Stelle auf S. 132 des Ms. mit einem Auslassungszeichen am unteren Rande stehende Stelle: *dat en hoe de ziele kan belet worden de geesten te bewegen.* —— 24. Dazu im Ms. am Rande: *dat by voorbeeld getoond wordt.* —— 25—26. Das Ms. hat: *dat de geesten die alreeds haare beweeginge niet en hadden, zoodanig nu nogtans . .*, Monnikhoff: *dat de Geesten, de alreeds haar beweeginge hadden, schoon niet zoodanig, nu nochtans . . . .* Zwischen beiden Fassungen besteht kein Unterschied, sobald man im Ms. das Komma hinter, anstatt vor *zoodanig* setzt. Sigwart findet, daß die Fassung des Ms. keinen Sinn ergebe und folgt Monnikhoff. Vloten-Land setzen das Komma nach *zoodanig.* Meijer übersetzt sehr frei: *dat de geesten, die te voren niet in die richting werkten, nu daarentegen zich wel derwaarts bewegen.* Appuhn folgt Sigwart bzw. Monnikhoff: *que les esprits animaux, qui avaient déjà leur mouvement, autre que celui-là, aient maintenant celui qui les porte de ce côté.* Wolf hat im Anschluß an Meijer: *that the [vital] spirits which were already moving in a different direction, nevertheless move now in this direction.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 137) nimmt als lateinischen Text an: *ut spiritus [vitales], qui tum nondum (al reeds . . . niet) motum habebant hoc modo (zoodanig) nunc tamen motum eo (=in illa directione) habeant.* Er möchte also statt *die alreeds haare beweginge niet en hadden zoodanig* lesen: *die alreeds eene beweginge niet en hadden zoodanig.* Ich glaube, daß man mit dem vorliegenden Text auskommt, wenn man nur mit Vloten-Land das Komma nach, anstatt vor *zoodanig* setzt. —— 29—31. Dazu im Ms. am Rande: *wat hier van noodzaakelyk de oorzaak moet zijn.* —— 32. Über *de voornaamste* im Ms.: *75.* Die fehlende Ziffer *74* steht später **92**, 27. —— Monnikhoff erklärt: *van de andere of Denkende eigenschap.* —— 32—**92**. 4. Dazu im Ms. am Rande: *twede. van des denkings uytwerking. welkers voornaamste is een begrip van zaaken uijt de welke liefde, haat, of droefheid &c.ª volgt.* —— **91**. 33. Zu *begrip* im Ms. mit Verweisungszeichen am unteren Rand: *waarom zy geen uytgebreidheid is, of aan de zelve toegepast kan worden, maar de oorzaak van alle hare veranderinge inde denkende zaak moet zoeken. Ziet daarvan pag.* —— 34. Mit Recht sieht Trendelenburg (a. a. O. S. 307) in dem Zusatz nur den *Einwand, den ein Leser sich machte.* Auch Meijer hält den Zusatz für die Erklärung des Abschreibers, weil hier die Meinung Spinozas, die auf Denken und Ausdehnung als die beiden Weisen gehe, verkannt sei. Ich halte diese Begründung für unrichtig, denn das *deze* kann sich nur auf das Vorhergehende, *beweging en ruste* (10—11) beziehen; in dem Zusatz sehe ich ebenfalls nicht die Hand Spinozas: der Zusatz ist wieder vollkommen analog den Zusätzen **89**, 34—37 und zu **90**, 35.—— **92**. 2—4. Monnikhoff stellt, dem Zusammenhang widersprechend, um: *zoo*

en kan ze ook aan dezelve zonder de Denking niet worden toegepast. Sigwart möchte als zugrunde liegenden lateinischen Text annehmen: *Nulli rei attribui potest nisi soli cogitationi* und *dezelve* im Ms. streichen. Die Überlieferung des Ms. scheint mir völlig richtig: die vornehmste Wirkung des Denkattributs (*van de andere eigenschap*) ist die Stellungnahme den Dingen gegenüber in Liebe oder Haß; diese Stellungnahme vollzieht sich nicht in der Sphäre der Ausdehnung (*deze uytwerkinge brengt geene uytgebreidheid met zig*), also kann sie nicht dem Attribut der Ausdehnung zugerechnet werden, sondern allein dem Attribut des Denkens. —— 3. Infolge des ungewöhnlichen *zonder alleen aan de denkinge* (für *maar alleen aan de denkinge*) hält es Meijer nicht für unmöglich, daß *A* (genauer gesagt: der Übersetzer der *Verhandeling*) ein Deutscher war. —— 6. Dazu im Ms. am Rande: *tot een voorbeeld zy de liefde.* —— 6—11. Sigwart hält die Stelle für defect, weil in ihr nur davon die Rede ist, wie die Liebe vernichtet, nicht aber, wie sie erregt wird; entweder fehle also die Ausführung über die Erregung oder die Worte *of zullende opgewekt* (8) seien zu streichen. (Diese sind aber sicher, wie das doppelte *of* zeigt, authentisch.) Monnikhoff hat den Schluß (10—11) geändert, indem er die Alternative des Hasses hineinbrachte, von der gar nicht die Rede ist. Immerhin liegt in dem *iets beters komt te kennen* wohl ein Hinweis auf die Erregung der Liebe. Meijer klammert *of zullende opgewekt worden* ein, für deren Berechtigung aber Dunin Borkowski (a. a. O. S. 137) eintritt. —— 11—16. Dazu im Ms. am Rande: *watter uyt ontstaat als deze byde eijgenschappen de eene in de ander komt te werken, en hoe dit alles toegaat ziet pag. 105.* (= 75, 12—33). —— 16. Zu *ziele* im Ms. mit Verweisungszeichen am Rande: *verstaat yder byzonder of ook de ziel in 't lichaam werkende kan wel maaken etª.* Sigwart hält die Überlieferung des Ms. *de ziele en het lichaam* für falsch und verbessert *de ziele in het lichaam*, wie *durch den Zusammenhang absolut gefordert und keiner Rechtfertigung bedarf.* Er beruft sich dabei auf die Randschrift, die schon am Text Anstoß genommen habe. Meijer läßt zunächst stillschweigend *en het lighaam gelyk nu al gezeid is* aus, verändert aber im Anhang: *Ziel en lighaam namelijk kunnen beide de richting regelen waarin de geesten zich bewegen.* Appuhn nimmt, ebenfalls ohne weitere Begründung, an *in het lighaam* und stellt um: *l'âme peut bien, comme il a déjà été dit, faire que, dans le corps, les esprits . . se meuvent.* Auch Wolf hat: *the soul in the body.* Wohl konnte *in* leicht als *en* verlesen werden, aber die Änderung des bei *in* anzunehmenden *kan* in das vorliegende *konnen* ließe sich kaum durch ein Versehen erklären. Tatsächlich aber wird im folgenden von der Einwirkung des Körpers auf die Lebensgeister (21: *door oorzaak van het lighaam*) und von der Einwirkung der Seele auf sie (22: *door de oorzaak van de ziel*)

in vollkommener Parallele gesprochen, so daß sich die Coordination *de ziele en het lichaam* wohl rechtfertigt. —— 20—25. Dazu im Ms. am Rande: *de geesten konnen ook van 't lichaam alleenig bepaald, of beweegt worden. en wat als dan dikwijl gebeurd.*——22. *door* ist im Ms. eingefügt.—— 24. Im Ms. steht unverständlich *te mets.* Schaarschmidt verbessert *temest*, Meijer liest *temet* (= *nu en dan*). —— 25—29. Dazu im Ms. am Rande: *en hier uyt ontstaan de benaauwtheeden, swaarmoedigheden etc^a. die wy zouden de oorsaak te weten in ons gewaar worden.*——27. Vor *Voorder* im Ms.: *74.* Auffälligerweise stand *75* vorher (zu **91**, 32). Meijer hält deshalb eine Textverschiebung für möglich. —— 29. Nach *geesten veel zyn ver-* als dem Ende der Seite im Ms. am unteren Rande mit einem anscheinenden Auslassungszeichen (vgl. Anm. zu **91**, 23): *dat, en hoe de ziele kan belet worden de geesten te bewegen.* —— **93**. 1. Nach *het licham* ist im Ms. ein doppeltgeschriebenes *het lichaam* gestrichen.——3—5. Dazu im Ms. am Rande: *Van de werkingen van lichaam in de ziel, en welke haar voornaamste is.* —— 5. Nach *ziele* im Ms.: *76.* —— 5—7. Das Ms. (und ihm folgend Monnikhoff) hat: *De voornaamste van deze stellen wij te zyn datze haar zelfs aan de ziel doet gewaar woorden, en daar door ook aan andere lichaamen.* Schon Boehmer (a. a. O. S. 81) will *aan* vor *andere lichaamen* streichen. Sigwart hat richtig die Verwirrung erkannt und verbessert, die dadurch entstanden ist, daß *de werking* als Subject genommen ist, wo doch unzweifelhaft nur *het lichaam* Subjekt sein kann. Dadurch ist wohl auch der zweite Fehler in den Text gekommen: *aan andere lichaamen*, wo nur davon die Rede sein kann, daß der Körper auch andere Körper der Seele zum Bewußtsein bringt. Vloten-Land stellt, Sigwart folgend, den richtigen Text her. (Als lateinischen Text vermutet Sigwart: *quarum actionum praecipuam eam ponimus, qua [corpus] efficit ut anima ipsum percipiat eoque et alia corpora.*) So auch Meijer, Appuhn und Wolf. —— 7—11. Dazu im Ms. am Rande: *geschied alleen, door beweging en ruste, en wat buyten deze de ziel gewaar word, en komt niet voort van 't lichaam.* —— 13—15. Dazu im Ms. am Rande: *waarom de ziele het lichaam zo bemind: daarmeede vereenigt wordt.* —— 16—28. Dazu im Ms. am Rande: *uyt het geene wy nu al te vooren gezeit hebben pag 131.* (= **91**, 23—**92**, 10) *volgt dat zoo wy God kenden met soo klaaren kennis als wij 't lichaam kennen, wy als dan met hem veel naauwer als met het lichaam moeten vereenigt worden.* —— 26—30. Meijer kehrt ohne Notwendigkeit die Reihenfolge der Sätze um: *Ja ook beter . . . konnen kennen* (29—30) und dann *en dit is daarom . . . gezeid hebben* (26—29). —— 27. Dazu im Ms. am Rande: *de Reden waarom.* —— 30—35. Dazu im Ms. am Rande: *dat uijt dit voorige lichtelyk afteneemen is, welke de voornaamste oorzaaken vande passien zijn.* —— 33. Vor *de Beweginge* im Ms. gestrichen *namelyk.* —— 34. Monnikhoff stellt

met zyn uytwerkingen, offenbar irrtümlich, zu *beweeging en rust* als Apposition: *of derzelver uijtwerkinge.* —— 94. 1—2. Dazu im Ms. am Rande: *wat het lichaam en zyne uijtwerkingen hier in doet.* —— 3—5. Dazu im Ms. am Rande: *en hoe zij haar aan de ziele vertoonen, en hy van haar aangedaan wordt.* — 5. Dazu im Ms. am Rande: *en de reeden waarom.* — 7—10. Dazu im Ms. am Rande: *Doch de voorwerpen van de onlighaamelyke dingen, die worden hier uijt gesloten.* — 7—95. 8. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 137) nimmt an, daß hier Umstellungen im Text vorgekommen sind. Er möchte die Sätze *Waar uyt dan volgt . . . gesproken hebben* (94, 18—20, 95, 1—8) vor den Abschnitt in Klammern *Dog hier mede . . .* (94, 7ff.) einschieben, wodurch zweifellos der gedankliche Zusammenhang klarer wird. —— 94. 12—14. Monnikhoff ändert den Satz *gelyk de Natuur van die zaak . . . verwekt worden* ab. —— 14—15. Dazu im Ms. am Rande: *vervolg van de redengevinge.* —— 18—20. Das Ms. hat: *Waar uyt dan volgt, niet dat het lighaam alleen de voornaamste oorzaak is van de passien; maar ook alschoon in ons . . .*, was Monnikhoff durch Umstellung der Negation verständlicher zu machen sucht: *Waar uijt volgd dat het Lichaam alleen de voornaamste oorzaak der Lijdingen niet en is.* Sigwart hat richtig erkannt, daß das *maar ook* (20) ein *nicht allein* verlangt, und daß der Satz im Original zweifellos gelautet hat: *non solum corpus praecipuam causam passionum non esse sed etc.*, wobei der Übersetzer das *solum* fälschlich zu *corpus* zog, statt zu *non* und dann das zweite ihm überflüssig erscheinende *non* ausließ. Dieses Mißverständnis veranlaßte dann die (übrigens von Monnikhoff weggelassene) Bemerkung unter dem Text, die sich mit der mißverstandenen Meinung des Textes auseinanderzusetzen versucht. Vloten-Land stellen den Text nach Sigwarts Vorschlag richtig wieder her und danach Appuhn und Wolf. Meijer will verbessern: *dat het lighaam niet alleen de (hoofd) oorzaak is van de passien; maar ook, dat . . .* Das verbietet aber die Stelle 3—4: *want dan waar het lighaam de voornaamste oorzaak van de passien*, wo es gerade bestritten wird, daß der Körper die Hauptursache der Leidenschaften sei. —— 21—35. Die Anmerkung steht ohne Verweisungszeichen unter dem Text. —— 21—25. Dazu im Ms. am Rande: *niet als van een lichaam maar als van een voorwerp.* —— 21. Monnikhoff beginnt den Zusatz: *Indien men vraagd, Waar uijt het voort komt.* —— 23—25. Im Ms. stand ursprünglich: *zo worden wy van de eene anders aangedaan als van d'andere na de proportie.* Dabei hat offenbar der Copist *na de proportie*, das erst in der Parenthese steht, irrtümlich vorweg genommen, und als er es merkte, gestrichen; aber dabei etwas zu viel gestrichen, nämlich auch die Worte *als van d'andere.* Man hat danach *als van d'andere* im Text wiederherzustellen. So stellt auch Meijer wieder her, bringt aber, durch das im Ms. gestrichene *na de proportie* verleitet, nach *als van de andere* gleich den

Satz, der im Ms. erst später als Parenthese folgt: *al naar gelang van de proportie der beweging en rust waaruit zij bestaan.* Ihm folgt Appuhn, und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 137) bestätigt seine Lesung, während Wolf einfach den Wortlaut des Ms. übersetzt. Der Satz *na de proportie* steht aber im Ms. nach *aldermaatigst* sicher an richtiger Stelle. Nur hat darin das Ms.: *waar af sy bestaan.* Im Hinblick auf die subjectivistische Ästhetik, wie sie *Eth.* I. App. vorträgt, verbessere ich *wy.* So vermutet schon Sigwart, während Vloten-Land *zy* beibehält, und so auch die Übersetzungen. —— 26. Monnikhoff läßt den Schluß des Satzes: *en hoe sy . . . alderonaangenaamst* fort. Sigwart möchte comparativ (*unangenehmer*) statt des logisch ja nicht ganz richtigen Superlativs *alderonaangenaamst* setzen. —— 28. Im Ms. *werkende is ons lichaam.* Monnikhoff hat, ohne *is* zu streichen, *in* darüber geschrieben, und demgemäß ist *is* durch *in* zu ersetzen. —— 36—37, **95.** 29—32. Die Anmerkung steht im Ms. ohne Verweisungszeichen unter dem Text, nach *dat de passien zoo wy meenen* (**95,1**) als dem Schluß der Seite im Ms. Der Zusatz scheint mir, gerade weil er nicht von Spinoza herrühren kann, sehr charakteristisch für die Art, in der sich der Schreiber (Jelles) ernsthaft mit den Lehren Spinozas, so wie er sie verstand, auseinandersetzte. —— **95.** 8—10. Dazu im Ms. am Rande: *wat wy uyt dit gezeide al hebben te besluyten.* —— 15. Dazu im Ms. am Rande: *tegenwerpinge op 't voorgaande.* —— 19. Monnikhoff stellt die drei Einwände vorher zusammen. Vor *Eerstelyk* im Ms.: 77. —— 21. Im Ms. stand ursprünglich: *door geene middelen.* Monnikhoff hat *geene* im Ms. durchgestrichen und *eenige* darüber geschrieben. Ihm ist zweifellos zu folgen. *middelen* ist im Ms. doppeltgeschrieben und das eine gestrichen. —— 22. Dazu im Ms. am Rande: *antwoord op de zelve.* —— 26—27. Der Text im Ms. ist hier fehlerhaft; er lautet: *De ziel dan zodanig* (*zodanig* ist eingefügt) *als nu mediate gezeid is, gesteld zynde hebben wy alte vooren aangewezen, dat magt heeft de geesten te bewegen.* Hierbei ist vor *mediate* ein offenbar verschriebenes *medit* gestrichen. Monnikhoff hat das ihm unverständliche *nu mediate* offenbar *immediate* lesen wollen und durch *onmiddellijk* übersetzt. So versteht auch Sigwart, und Vloten-Land stellen *immediate* in den Text, und so auch Wolf. Anders verbessert Meijer: *Is het nu met de ziel zoodanig gesteld, als te voren door ons is aangewezen, dan heeft zij* (*midellijk*) *de macht de geesten te bewegen.* Ihm folgt Appuhn, und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 137f.) bestätigt die Verbesserung. Auch ich halte sie jetzt für unzweifelhaft richtig: zwischen *dat* und *magt* muß ohnehin etwas im Text fehlen, zum mindesten *zy* (d. h. *de ziel*) als Subject des Nebensatzes und wohl der Artikel *de*; andererseits ist es sehr unwahrscheinlich, daß der Übersetzer für ein bloßes *soeben* das lateinische Wort *immediate* benutzt haben sollte, während *mediate* für das Verhältnis der Seele zu den Lebensgeistern gerade der richtige Terminus ist,

wie es auch durch die entsprechende Stelle 99, 3—4 *(dat de ziel een oorzaak is van deze stilte, dog niet als indirecte)* bestätigt wird. Ich setze daher in die Lücke zwischen *dat* und *magt*: *zy mediate de.* —— 33 bis 34. Der Zusatz hat nur den Charakter einer erklärenden Randbemerkung und dürfte daher kaum von Spinoza herrühren. —— **96.** 9—10. Appuhn läßt den Satzteil: *dat is hem van die pynlykheid te bevryden* aus. —— 11. Monnikhoff hat die Wendung mißverstanden: *om van dit Lichaam geenig gebruijk meer te maaken.* —— 14. Über *tweede* im Ms.: *78.* —— 14, **97.** 1. Dazu im Ms. am Rande: *twede tegenwerping Van de ziel.* —— **96.** 15—28. Der Zusatz steht ohne Verweisungszeichen unter dem Text. —— 19. Monnikhoff hat statt *sluyten*: *insluijten.* —— 29—38, **97.** 12—39. Der Zusatz steht ohne Verweisungszeichen unter dem Text. —— **96.** 29—38, **97.** 12—39, **98.** 24—36. Freudenthal (a. a. O. S. 252) sieht in Zusatz 3 und 4 eine neue Bearbeitung des im Text der Vorrede des zweiten Buches und dem dazu gehörigen Zusatz Gegebenen; dabei umschreibe Zusatz 3 die *drei ersten Sätze des Textes* (wohl **51**, 7—15, **52**, 1—3, **53**, 1—8) und in jenem Zusatz **51**, 22—33, Zusatz 4 aber in jenem Zusatz **51**, 32—33, **52**, 4—37. Während eine dritte Bearbeitung des Seelenproblems im zweiten Anhang vorliege, glaubt Freudenthal, die Verweisungen in den ersten sechs Sätzen von Zusatz 3 ließen auf eine *vierte, jetzt verlorene Darstellung wenigstens eines Teiles dieser Gedanken* schließen, weil ihnen *im Tractate, wie er heute uns vorliegt, nichts entspricht.* Auch Wolf meint: *The references are probably either to lost parts, or to parts which Spinoza intended to write, but did not.* Tatsächlich lassen sich aber alle Verweisungen verificieren, wie Meijer es schon getan hat. —— **96.** 32—38, **97.** 12—39. Monnikhoff läßt den übrigen Teil des Zusatzes von *Dit vervolgen wy aldus* ab fort und schließt Zusatz 4 (**98**, 24—36) ohne weiteres unmittelbar an Zusatz 3 an. Meijer gibt nur diesen Teil des Zusatzes zu dieser Stelle, während er alles übrige an den Schluß von *Cap. 20* stellt. —— **96.** 33. *daar is een volmaakt wezen:* vgl. **20**, 1. —— 33—34. *daar konnen geen twee zelfstandigheeden zyn:* vgl. **23**, 14—**24**, 9. Lewis Robinson (a. a. O. S. 460f.), der annimmt, daß Spinoza erst im ersten Dialoge zur Lehre von der Einheit der Substanz gekommen sei, die er in der *Verhandeling* selbst noch nicht vertrete, möchte deshalb lesen: *es können keine zwei gleichen Substanzen sein.*——34. *geen zelfstandigheid kan beginnen:* vgl. **19**, 39—40. —— 35. Im Ms. steht: *Ieder is in syn geslagt oneyndig.* Mit Recht ergänzt Meijer: *eigenschap.* Vgl. **19**, 7. —— 35—36. *daar moet ook een eigenschap zyn van denken:* vgl. **51**, 22—23. —— 36—37. *daar is geen zaak in de Natuur, of daar is een Idea van in de denkende zaak, voortkomende uyt haar wezen, en wezentlykheid t'zamen:* vgl. **51**, 24—26. —— 38. Auffällig ist das Durchnumerieren bei der bloßen Übergangsfloskel *nu vervolgens.* —— **97.** 1. Sigwart möchte lieber lesen: *nichts*

mit dem Leibe gemein hat (= nihil commune habet cum corpore). Meijer hat ergänzend: *alhoewel geen (onmiddellijke) gemeenschap hebbende met het lichaam*, Appuhn nach Sigwart: *bien que n'ayant rien de commun avec le corps*, ähnlich Wolf: *although it has nothing in common with the body.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 138) nimmt als lateinischen Text an: *quamquam nihil ei commune est cum corpore.* —— 7. Dazu im Ms. am Rande: *antwoord op dezelve.* —— 10—11. Dazu im Ms. am Rande: *de Natuur heeft wel verscheide eigenschappen doch 't is maar een eenig wezen.* —— 12—13. Im Ms.: *begreepen word; onder . . .* —— 17—20. Meijer gibt die Stelle mit zwei Ergänzungen: *deze Idea . . . kan niet meer zijn als slechts een deel van de Idea van zulk een zaak, en niet als hebbende een (volkomen) Idee van zulk een zaak;* er fügt also *een deel van* und *volkomen* ein. Damit verfehlt er aber den Sinn, denn der Gegensatz von Teilidee und ganzer Idee steht hier nicht in Frage, sondern der Gegensatz des Idee-Seins und Idee-Habens, die Fundamentallehre vom objectiven und subjectiven Geist bei Spinoza. —— 24. Meijer ergänzt das *enz.* zu *begrepen worden.* —— 35—39. Der Schluß des Zusatzes ist nicht ganz zweifelfrei überliefert: *want de Idea's in God, en ontstaan niet gelyk in ons uyt een of meer van de zinnen, die daarom ook niet als onvolmaaktelyk van haar meest altyd aangedaan worden; maar uyt de wezentlykheid en 't wezen, na al watze zyn. Nogtans is myn Idea de uwe niet, die een, en de zelve zaak in ons uytwerkt.* Meijer verbessert den Text durch Umstellung: *Want de Idea's van God ontstaan niet zooals bij ons uit een of meer zintuigen, waardoor wij meestal zeer gebrekkige indrukken daarvan ontvangen, (immers als dezelfde zaak op ons beide inwerkt, is mijn Idee niet gelijk aan het uwe), maar uit hun werkelijkheid en hun wezen, m. e. w. uit geheel hun zijn.* Appuhn hat: *car en Dieu les Idées ne naissent pas comme en nous d'un sens ou de plusieurs [ce qui fait que par les affections éprouvées nous avons des choses, le plus souvent, une connaissance tout à fait incomplète et que mon idée et la votre diffèrent bien qu'elles soient des effets d'une seule et même chose] mais de l'essence et de l'existence, en conformité avec tout ce que sont les choses.* (In der Umstellung ist Appuhn bei diesen *tentative de restitution* Meijer gefolgt.) Dunin Borkowski (a. a. O. S. 138), der die Umarbeitung Appuhns billigt, wenn er sie auch *freier als nötig* findet, weist darauf hin, daß es statt *nogtans* (= *dennoch*) (38) vielmehr *daarom, derhalven, overzulks* (= *demnach*), lateinisch *propterea* oder *quare* heißen müsse. Mir scheint der eine Fehler der Überlieferung in dem Satze *die daarom ook niet als onvolmaaktelyk van haar meest altyd aangedaan worden* (36—37). Der lateinische Text lautete wohl: *qui non nisi imperfecte ab iis semper fere afficimur.* Bei der Übersetzung ist dann nicht zum Ausdruck gekommen, daß der Relativsatz in der

1. Pers. Plur. steht. Ich füge daher *wy* ein. Die Partikel des Gegensatzes *Nogtans* (38) ist mit Dunin Borkowski in eine Partikel der Folgerung umzuändern. —— **98.** 1—4. Freudenthal (a. a. O. S. 272) weist darauf hin, daß sich eine derartige Darlegung im Text der *Verhandeling* nicht finde, sondern nur in dem Zusatz zur *Voorreeden* des zweiten Teils (**51**, 24—31), der aber später entstanden sein müsse als die auf die gleiche Vorstellung zurückgreifende Textstelle. Sehr wohl könnte aber etwas derart ges in der Stelle **54**, 9 gestanden haben, die gestrichen wurde, um durch diese Zusatz ersetzt zu werden. —— 17. Im Ms. steht: *want de steen maakt wederom een ander Idea in de ziel* (so auch Monnikhoff). Das kann nicht gemeint sein. Ich lese daher: *een ander Idea in de denkende zaake.* Meijer hält den Satz *want de steen . . . in de ziel* für später eingefügt. Wolf erklärt *Soul = the soul of nature — i. e., the infinite Idea.* —— 21. Über *tegenwerpinge* im Ms.: *79.* Dazu im Ms. am Rande: *de derde tegenwerpinge.* —— 30—31. Monnikhoff ändert ab: *een zeekere maat van beweeging en rust* (statt: *een beweginge heeft, en stilte die geproportioneert is*). —— 34. Monnikhoff löst die Klammer auf: *zoo komt hier uijt voort dat de menschen weeromslagtige denkbeelden hebben.* Sigwart bezweifelt, daß die Bezeichnung *idea reflexiva*, die Spinoza sonst in ganz anderem Sinne gebraucht, hier ursprünglich sei, und meint, daß sie durch ein Mißverständnis aus **121**, 5—11 hier hineingekommen sei. Auch Vloten-Land wollen den Ausdruck *idea reflexiva* streichen. Mit Recht sieht aber Dunin Borkowski (*Der junge de Spinoza*, S. 372ff.) in der Stelle einen ersten bedeutsamen Versuch, aus der Lehre vom Parallelismus der Attribute das Selbstbewußtsein abzuleiten, wobei er allerdings einen Einfluß von Hobbes annimmt, den ich in der *Korte Verhandeling* noch nicht erkennen kann. —— **99.** 3. Dazu im Ms. am Rande: *antwoord op de zelve.* —— 5—6. Meijer bezweifelt die Stelle: *de welke zy dede bewegen.* —— 5—7. Monnikhoff verdeutlicht: *door andere Lichamen, die aan de bewoogen Geesten noodzakelijk zoo veel stilte meede deelen, als zij daar beweeging van ontfangen.* —— 10—**112.** 19. Vgl. die Anmerkung zu **54**, 1—**56**, 8. —— **99.** 12—16. Dazu im Ms. am Rande: *waar door het komt dat wy gezien hebben de zaake goet, somtyds magt hebben, die uyt te werken, en somtyds weder niet, als ook om het kwaad te laaten.* —— 13. Über *alschoon* im Ms.: *80.* —— 16—19. Dazu im Ms. am Rande: *wat ons om dit te verstaan nodig zij in acht te nemen.* —— 21—24. Dazu im Ms. am Rande: *door de reden konnen de opinien of de waan die van horen zeggen komt wel vernietigt werden. en waarom:* —— 22. Meijer nimmt nach *opinien* die erste Zeile des Zusatzes *En het zal . . . gebruyken* (30) in Parenthese in den Text auf. —— 25. Meijer stellt den übrigen Teil des Zusatzes nach *door ondervindinge hebben* in den Text. —— Im Ms. steht *ons zaake*

zelve geeft; vor *zaake* hat Monnikhoff im Ms. eingefügt *de.* —— 25—28. Dazu im Ms. am Rande: *doch geenzins kan de reden de waan die door ondervinding is weg neemen en de reeden waarom.* —— 28. Im Ms. *pag. 64.* —— 33. Vor *onmiddelyke* im Ms. gestrichen *onmydelyke.* —— **100.** 1—2. Im Ms. steht: *uyt het verstaan vande regul zelfs, als uyt het verstaan vande regul van proportie.* Mit Recht verbessert Sigwart, weil der mittelbaren Erkenntnis der Proportionalität aus ihrer Regel die unmittelbare Erkenntnis der Proportionalität gegenübersteht: *aus dem Verstehen der Proportionalität selbst.* So verbessern auch Vloten-Land, Meijer, Appuhn und Wolf. —— 2—5. Im Ms. steht unter dem Text eine Dublette dieses Capitelschlusses als Anmerkung ohne Verweisungszeichen: *En hier om is zo dikwyls gezeid dat de eene liefde door de andere liefde word vernietigt, daardoor uytsluytende de begeerte, om datze niet gelyk de liefde uyt ware kennisse, maar uyt redenering herkomt.* —— 4—5. Statt des Schlusses *om dat . . . voortkomt* hat Monnikhoff einen etwas erweiterten Schluß. —— 8—11. Dazu im Ms. am Rande: *Nu word eerst aangevangen vande ware kennisse te spreeken en zoovoort.* —— 10. Über *en* im Ms.: *81.* —— 12—14. Dazu im Ms. am Rande: *is alleen overig, dat ons de ware kennisse tot heil en welstand brengt.* —— 15—16. Dazu im Ms. am Rande: *deze is niet uyt gevolg van wat anders.* —— 17—18. Dazu im Ms. am Rande: *En wat hier uyt volgt.* —— 19—20. Dazu im Ms. am Rande: *dat de ware liefde uyt haar voort komt.* —— 21—24. Dazu im Ms. am Rande: *gevolglijk de vereeniging met God, door de liefde die uyt deze ware kennisse voort komt.* —— 23—24. Dazu im Ms. am inneren Rande: *deze kennis en hoeft niet eevenmatig en. waarom.* —— 33. Meijer will verbessern: *Dog dat de overwinning* (anstatt: *dit kwaad*) *niet altyd noodzaakelyk volgt, leert ons de ervaringe.* Appuhn ist geneigt, ihm zu folgen. Mit Recht lehnt Dunin Borkowski (a. a. O. S. 139) diese Änderung als unrichtig ab. Spinoza hat ja gerade gelehrt, daß die Überwindung der Leidenschaft immer notwendig ist, wo der Genuß des entgegengesetzten Gutes größer ist. Im Schluß des Zusatzes ist aber von der zweiten Alternative die Rede, daß die Überwindung nicht durch das Positive erfolgt, das größere Gute, das entgegensteht, sondern durch das Negative, das Schlechte, das darauf folgt. Dabei soll aber darauf hingewiesen werden, daß diese befreiende Wirkung des Negativen von geringerer Sicherheit ist, denn *dit kwaad volgt niet altyd noodzaakelyk.* —— 34. Wolf meint, das *etc.* beziehe sich auf den obenstehenden Text **99,** 25ff., wobei er sich zu Unrecht auf Monnikhoff beruft, der genau dem Ms. folgt. Nach Wolfs Meinung beziehen sich die im Ms. angezogenen Stellen nur auf den letzten Satz des Zusatzes. —— Im Ms. *pag. 80*: (= **62,** 20—**63,** 1) *127.* (= **88,** 30—**89,** 13). —— **101.** 3—6. Dazu im Ms. am Rande: *de 4e. namelijk*

in 't exempel in de regul van 3e pag. 66. (= 54, 33—55, 11). —— 3. *die* ist im Ms. eingefügt. —— 6—8. Dazu im Ms. am Rande: *bewys van dat deze niet en is uyt gevolg van wat anders ziet pag.* —— 9. Dazu im Ms. am Rande: *vervolg van dit bewys.* —— 10—14. Dazu im Ms. am Rande: *hier uijt blijkt, dat wy hem niet als onmiddelyk en konnen verstaan.* —— 14—17. Dazu im Ms. am Rande: *Nader verklaringe* (danach gestrichen *hoe die is*) *van de vereeniginge met God. hoe die is en waar in die bestaat.* —— 16. Meijer (und ebenso Appuhn) möchte verbessern: *van 't welke niet een Idea zoude zyn in de denkende zaak.* Wolf will *deszelven zaaks* verstehen als *Nature or God, or possibly "the thinking thing" — i. e., the attribute Thought.* Ich beziehe die Stelle auf 51, 32—33, und dann kann die überlieferte Lesart bestehen bleiben: *in der Natur kann es nichts geben, von dem es nicht auch eine Idee gäbe in Gestalt der Seele derselben Sache.* —— 17—19. Das Ms. hat: *daar na is ook min of meer volmaakt de vereeniginge en de uytwerkinge van de Idea met die zaak of met God zelve.* Monnikhoff hat *de vereeniging en uijtwerking* und so auch Vloten im *Supplementum.* Boehmer (a. a. O. S. 83) möchte verbessern *de vereeniging een uijtwerking.* Meijer sucht die Stelle zu verbessern: *Naar gelang een zaak nu meer of min volmaakt is, is ook min of meer volmaakt de vereeniging of de uitwerking van de Idea met de denkende zaak of met God zelf.* Appuhn, der den Text genau übersetzt, sucht ihn zu erklären: *suivant que la chose est plus ou moins parfaite, l'union de cette idée avec la chose pensante et son effet en elle sont aussi plus ou moins parfaits.* Der Ausdruck *de vereeniginge en de uytwerkinge van de Idea met de zaak,* den Boehmer beanstandet hat, ist nicht sehr glücklich, aber verständlich. Notwendig ist offenbar, mit Meijer und Appuhn *met die zaak* zu verbessern in *met die denkende zaak,* denn nur so hat die Gleichsetzung mit Gott einen Sinn. —— 30. Im Ms. ursprünglich *noemen.* —— 31—32. Im Ms. steht: *zo moet ook zyn Idea in de denkende zaak, dat is in zich zelfs zyn.* Monnikhoff ergänzt richtig: *zoo moet dan zijn denkbeeld in de denkende zaak of in hem zelfs van eeuwighijd ook zijn.* Sigwart ergänzt mit Monnikhoff, während Vloten-Land das Ms. wiedergibt. Meijer, Appuhn und Wolf fügen gleichfalls die Ergänzung ein. —— 33. So im Ms. ohne Angabe der Seite.—— 34—36. Der Zusatz steht im Ms. mit Verweisungszeichen am Rande. Sigwart sieht in dem Zusatz die Glosse eines Lesers. Vloten-Land lassen sie fort. Meijer hält sie für eine spätere Zufügung, Appuhn für die Glosse eines Lesers. Dunin Borkowski (*Der junge de Spinoza,* S. 371) hält es ebenso für möglich, daß sie *die Glosse eines Lesers* sei, oder daß ihr ein *ungenauer Ausdruck* zu Grunde liege. Wolf meint, sie sei bestimmt, den mißverständlichen Ausdruck *de dink — de eerste oorzaak van de Idea* richtig zu stellen, und hält es ebenfalls für möglich, daß sie von

einem Leser herrührt. Auch ich kann sie Spinoza nicht geben. —— 34. Monnikhoff hat fälschlich: *Dat is, in onze Ziel.* —— 35. Monnikhoff ändert: *doch zij is.* —— **102.** 13. *en* ist im Ms. eingefügt. —— 15—16. Im Ms.: *met de welke zy vereenigt word.* Monnikhoff verbessert: *met welke wij bennen vereenigd.* Ihm folgt stillschweigend Sigwart, während Vloten-Land, ohne die Abweichung Monnikhoffs anzugeben, an der Lesung des Ms. festhalten. Meijer bezieht *zy* auf die Seele, von der aber vorher nicht die Rede ist: *waarmede onze ziel vereenigd is.* Appuhn liest mit Sigwart *wy.* Wolf hat ohne Erklärung *it.* Ich halte die Verbesserung von Monnikhoff und Sigwart für die gegebene. —— 16. Über *wanneer* im Ms.: *83.* —— Monnikhoff ausschmückend: *zulke voortreffelijke uijtwerkingen.* —— 30—34. Dazu im Ms. am Rande: *wat het is daar uyt wy lichtelijk konnen zien de onsterfelykheid van de ziele.* —— **103.** 1—4. Dazu im Ms. am Rande: *Beknopte beschryvinge vande ziele, en haar oorzaak. wat daar uijt komt te volgen.* —— 2. Appuhn sagt, die Manuscripte hätten *wezentheid;* man müsse aber vielleicht *wezentlykheid* lesen. Tatsächlich hat aber das Ms. ebenso wie Monnikhoff *wezentlykheid.* —— 5—7. Dazu im Ms. am Rande: *de ziele kan vereenigen met het lichaam, en ook met God.* —— 8—9. Dazu im Ms. am Rande: *zo met het lichaam? wat daar uyt dan volgt, namelyk datze vergankelyk is.* —— 12—15. Dazu im Ms. am Rande: *Soo met God wat dan daar uyt volgt namelyk datze onvergankelyk is. en de noodzaakelykheid waarom het zo moet zijn.* —— 14. Monnikhoff erweitert: *onveranderlijk en bestandeg.* —— 15—21. Monnikhoff arbeitet den Schluß völlig um, bringt aber so nur Verwirrung in den klaren Gedankengang. —— 18—21. Das Ms. hat beidesmal (19, 20) *wezentheid* bzw. *niet wezentheid.* Der letzte Satz lautet im Ms.: *om dat het zelver komt te veranderen en te vernietigen.* Sigwart verbessert stillschweigend *Existenz* bzw. *Nicht-existenz,* und so auch Appuhn und Wolf. Meijer scheint die gleiche Verbesserung vorzunehmen, indem er *aanzijn* und *niet-zijn* setzt; den Satz *om dat . . . vernietigen* (21) umschreibt er: *en wel doordien het voorwerp zelf komt te veranderen of ten onder gaat.* Dunin Borkowski (a. a. O. S. 139) nimmt als lateinischen Text an: *Ita ut id, quod sola causa eius existentiae est, etiam, si interierit, causa esse debeat (deberet) eiusdem non-existentiae, cum (= wenn,* oder = *dadurch daß) ipsum altera(re)tur vel peri(re)t.* Er meint, der Übersetzer habe das *cum* causal aufgefaßt und mit dem sinnlosen *om dat* übersetzt. Der Kern der Frage ist: was ist unter *dit geene* (18) zu verstehen? Man kann es fassen (und dies scheint die Meinung Meijers) als *het lighaam*; dann muß statt *wezentheid wezentlykheid* gesetzt werden (19, 20), denn die Seele entsteht *aus der Existenz eines Dinges in der Natur,* daß dann wohl, wie es ja auch **101,** 26—27 geschieht, als Ursache ihrer Existenz

bezeichnet werden kann; dann muß schließlich *om dat* wirklich causal gemeint sein: weil der Körper vernichtet wird, wird er auch die Ursach für die Nicht-Existenz der Seele. Man kann aber unter *dit geene* auch Gott verstehen; dann ist *wezentheit* richtig, denn Gott ist ja die Ursache des Wesens der Seele; dann aber kann *om dat* nicht richtig sein, und der Satz muß einen conditionalen Sinn erhalten. Mir scheint der zweite Fall vorzuliegen. Zunächst steht nun einmal im Ms. *wezentheid* und nicht *wezentlykheid*. Dann aber steht der Absatz *Alzoo dan . . . vernietigen* (18—21) in genauer Parallele zu dem Satz *want het lighaam, zynde het fondament van haar liefde, ontbeerende, moet zy mede te niet gaan* (10—12). So wie die zwei Fälle unterschieden sind: 1) daß die Seele mit dem Körper vereinigt ist (8—10), 2) daß die Seele mit Gott vereinigt ist (12—14), so wird auch begründet: 1) daß die Seele mit dem Körper untergeht (10—12), 2) daß sie mit Gott ewig ist (14—21). Der Hinweis *dit geene* kann also nur auf Gott sich beziehen und damit ist die Notwendigkeit gegeben, an *wezentheid* festzuhalten, den letzten Satz aber zu ändern. —— 22—27. Dazu im Ms. am Rande: *Na al dit voorgaande getoond te hebben zal het niet noodig zijn van de blydschap in God, &c[a] te handelen en de reden waarom.* —— 26. Vor *Zoo* im Ms.: *85.* —— 30—31. Dazu im Ms. am Rande: *wat dan my* (wohl verlesen für *nu*) *te verhandelen staat.* —— 31—33. Dazu im Ms. am Rande: *offer nam: een liefde is, die van God valt op de mensch.* —— 32. Vor *Dat* im Ms.: *86.* —— 33. Monnikhoff ändert: *wanneer wij hem komen Lief te hebben.* —— **104.** 1—2. Dazu im Ms. am Rande: *datter geen kan zijn en de reden waarom.* —— 2—4. Dazu im Ms. am Rande: *ook niet schoon zy hem lieven want:*—— 6—9. Dazu im Ms. am Rande: *dit zoude een god vereyschen die veranderlyk waar.* —— 11. Monnikhoff erweitert: *daar toe zou bewoogen of veroorzaakt worden.* —— 12—15. Dazu im Ms. am Rande: *hoe dit nogtans niet moet verstaan worden om ongerijmtheid voor te komen.* —— 14—19. Monnikhoff arbeitet die Stelle etwas um und ergänzt nach *bestaat: zoo moet het zoo begreepen worden.* —— 15. Im Ms. *om dat mensch te zamen met alles . . . in God zijn.* Vloten-Land ergänzt mit Recht *omdat de mensch.* —— 20—22. Dazu im Ms. am Rande: *Zoo en stelt God ook geen wette den mensch voor om hem als hy die gedaan heeft te belonen.* —— 21. Monnikhoff fügt in eckigen Klammern hinzu: *[en te straffen als zij dezelve overtreeden].* —— 23—26. Monnikhoff läßt den Satz *Want de reguls . . . overgetreden worden* fort. —— 28. Nach *die van zodaanige* als den letzten Worten auf der Seite im Ms. steht als Anmerkung am unteren Rand mit Verweisungszeichen, dem aber kein Verweisungszeichen im Text entspricht: *want de wetten gods en konnen niet werden overtreeden zo men de reguls die in de Natuur zyn met die benaming zoude willen*

noemen. —— 29—30. Dazu im Ms. am Rande: *Beknopte beschryving wat goddelyke wetten zijn.* —— 30. Über *alle* im Ms.: *88.* —— 33—34. Dazu im Ms. am Rande: *en ook wat de menschelyke.*—— **105.** 1. *wel* ist im Ms. eingefügt. —— 3. Vor *Als* im Ms.: *89.* —— 3—4. Meijer übersetzt mit erklärender Einfügung: *In dat geval worden de wetten des menschen vernietigd, daar de wetten der natuur machtiger zijn.* Ebenso erklärt auchAppuhn, der sich in der Übersetzung jedoch an den Text hält: *quand il en est ainsi (quand les lois humaines sont en désaccord avec les lois de la nature), les lois de la nature étant plus puissantes, celles des hommes sont détruites.* Die Inconcinnität im Ausdruck liegt in der Partikel *als*, mit dem wohl ein *cum* hier übersetzt ist: *cum Naturae leges potentiores sint, hominum leges annihilantur.* Der Sinn ist klar: wenn die Gesetze der Natur im Widerstreit mit den Gesetzen des Menschen sind, werden die Gesetze des Menschen vernichtet, weil die Gesetze der Natur mächtiger sind. —— 3—5. Dazu im Ms. am Rande: *wanneer de goddelyke de mensche wetten vernietigen.* —— 3—6. Der Satz *Als de wetten . . . vernietigt* wird von Monnikhoff hier weggelassen und dafür nach *de menschelyke niet* (6) eingestellt. —— 4. Vor *De* im Ms.: *90.* —— 5—7. Dazu im Ms. am Rande: *de goddelyke wetten zijn haar zelfs laatste eynde.* —— 8—9. Dazu im Ms. am Rande: *de menschelyke niet en de reeden waarom.* —— 11. Das Ms. hat: *zoo kan nogtans dit haar eynde . . . ook dienen ten eynde het met die eeuwige wetten van God . . . te zamen loopt.* Mit Recht findet Meijer, daß im Text etwas ausgefallen ist. Er ergänzt: *zoo kan nochtans dit doel . . . ook voor die andere doeleinden dienen, zoodat het met die (eeuwige) wetten van God . . . te zamen valt.* Es genügt aber wohl, wenn man zwischen *ten eynde* und *het* einfügt: *dat.* —— Statt *eeuwige wetten* sagt Monnikhoff *onbegonne wetten.* —— 13—14. Dazu im Ms. am Rande: *word by voorbeeld verklaard.* —— 24. Im Ms. fehlt *niet zijn.* Monnikhoff fügt es im Ms. sinngemäß ein. —— 25. Vor *staat* im Ms.: *91.* —— 25—27. Dazu im Ms. am Rand: *tweederley wett word de mensch in hem zelfs gewaar.* —— 26—30. Monnikhoff gestaltet die Stelle nicht in sehr glücklicher Weise um. —— 28—30. Dazu im Ms. am Rand: *waar door deze beyde veroorzaakt worden.* —— 31—34. Dazu im Ms. am Rande: *waarom een van deze noodzakelyk is en de ander niet, word getoond.* —— **106.** 3—5. Dazu im Ms. am Rande: *wat vraage hier uyt met recht zoude konnen ontstaan.* —— 7—8. Dazu im Ms. am Rande: *deze word beantwoord.* —— 9—12. Monnikhoff gestaltet die Stelle um. —— 9—13. Dazu im Ms. am Rande: *God en kan zich zelfs met woorden niet aan iemand bekend maaken en waarom.* —— 13. Statt *dat hy God was* hat Monnikhoff: *dat God was.* Sigwart hält an der Lesart des Ms. fest, während Vloten-Land Monnikhoff recht geben. Meijer folgt dem Ms., Appuhn und Wolf Monnikhoff. Ich halte die Lesart des Ms. für

richtig. —— 14. Boehmer (a. a. O. S. 82) streicht *het* vor *was*, also *eer zy konden verzekerd zyn dat hy was.* Monnikhoff ergänzt in Klammer zu *dat hy het was*: *[die tot hun sprak].* —— 17—18. Dazu im Ms. am Rande: *nog ook niet met eenig uytterlyk teyken.*—— 22. Über *En* im Ms.: *93.* —— 22—25. Monnikhoff verändert die Form des Textes. —— 23 bis 25. Dazu im Ms. am Rande: *het zoude ook niet nodig zijn en waarom.* —— 29. Vor *Het* im Ms.: *94.* —— 29—31. Monnikhoff läßt den Satz *Het is ook onmogelyk . . . verstaan* und das folgende *1.* fort. —— 31—34. Dazu im Ms. am Rande: *God en kan niet verstaan worden als onmiddelyk aan ons Verstand. de 1. Reede.* —— **107.** 1. Dazu im Ms. am Rande: *de 2 Rede.* —— 4. Statt *uyt een bepaalde* hat Monnikhoff, dem Folgenden entsprechend: *uijt een eindige en bepaalde zaak.* —— 5. Zu *Want of* steht im Ms. mit Verweisungszeichen unter dem Text am unteren Rand: *uyt eenige werkinge welkers oorzaak ons onbekend is, en kan niet beslooten worden dat het God is, en de Rede waarom.* —— 16 bis **108.** 10. Dunin Borkowski (a. a. O. S. 122) möchte *Cap. 25* im unmittelbaren Anschluß an *Cap. 19—23* zwischen *Cap. 15* und *Cap. 16* einschalten. Dem scheinen ihm auch die Anfangsworte von *Cap. 26* (**108,** 13—17) nicht zu widersprechen, weil in ihnen auf das *voorgaande*, nicht wie Monnikhoff hat *voorgaande Hoofd-deel* verwiesen ist, also nur ein *Rückblick auf mehrere vorangehende Abschnitte* gegeben ist. Indes hat die Randschrift des Ms. ebenfalls *int voorige cap.* Überhaupt scheint mir *Cap. 26* mit *Cap. 25* so unmittelbar verbunden, daß mir hier eine Umstellung nicht statthaft erscheint. Allerdings sagt Stolle in seinem Reisetagebuch (in *Lebensgeschichte Spinoza's*, S. 227) vom jüngeren Rieuwertsz, dem Sohn des Verlegers Spinozas, der ihm das Ms. der *Verhandeling* (vermutlich das Ur-Ms. des Jelles) zeigte: *Er wiese mir sonderlich ein Caput (welches in der Ordnung das XXI. war) de Diabolo, davon in der gedruckten Ethic nichts ist.* Sollen wir aber auf das Zeugnis eines Reisetagebuchs hin, dessen Original uns nicht einmal erhalten und dessen Copie voller Irrtümer und Mißverständnisse ist, eine solche Umstellung vornehmen? Mir scheint vor allem die Überlegung zu widerraten, daß man dann doch wohl annehmen müßte, entweder die Redaction der *Verhandeling* in die heutige Form sei erst lange nach Spinozas Tode vorgenommen worden, wogegen doch offenbar das Alter des uns vorliegenden Ms. streitet, oder man müßte eine zweite Überlieferungsquelle unabhängig vom Ms. des Rieuwertsz annehmen, für die wir bisher noch keinerlei Anhaltspunkte haben. —— **107.** 18. Über *Van* im Ms.: *95.* —— 18—22. Dazu im Ms. am Rande: *datt 'er zodanige duyvelen als de menschen gewoon zyn te stellen niet en zijn hoedanig zy hem ook willen hebben.* —— 23 bis 26. Dazu im Ms. am Rande: *hy kan geen denkende zaak zyn zodanig zy willen.* —— 28—30. Dazu im Ms.

am Rande: *want hy zoude geen ogenblik konnen bestaan.* —— 32—33. Dazu im Ms. am Rande: *de reeden waarom is klaar.* —— **108.** 4. Das Ms. hat *zo en konnen zy onmogelyk niet bestaan.* Das überflüssige *niet* ist zu streichen, wie auch Vloten-Land tun, oder als verstärkte Negation zu fassen. —— 6—8. Dazu im Ms. am Rande: *daar is geen noodzakelykheid voor ons om duyvelen te stellen.* —— 7. Vor *Want* im Ms.: 96. —— 9—10. Dazu im Ms. am Rande: *wat de menschen bewogen heeft duyvels te stellen.* —— 13. Monnikhoff hat: *van 't voorgaande Hoofddeel.* —— 13—17. Dazu im Ms. am Rande: *wat wy int voorige cap. met die stelling hebben willen te kennen geven.* —— 14. Über dem *Jaa* des Ms. 97. —— 17—19. Monnikhoff läßt *zoo door de reeden als mede* fort, nach Wolfs Vermutung, weil er merkte, daß nicht gezeigt ist, wie unsere Glückseligkeit durch die Vernunft zu erreichen ist. In ähnlicher Weise wie bei **77**, 3—12 (vgl. die Anmerkung zu dieser Stelle) sieht Freudenthal (a. a. O. S. 264) in der Nebeneinanderstellung der *reeden* und der vierten Erkenntnisart einen Versuch des Redactors, durch eingeschobene Worte die im zweiten Buche bestehenden Widersprüche zu vermitteln. —— 19—20. Monnikhoff erweitert mit Parenthese: *onze Lijdingen [die kwaad en te verwerpen zijn].* —— 19—21. Dazu im Ms. am Rande: *hoe wy dat hebben te vernietigen is te voren getoond.* —— 23—26. Dazu im Ms. am Rande: *niet door zoo een verkeerde meeninge en die onder de beste van de menschen in swang gaat. maar alleen door de ware kennisse.* —— 25—28. Monnikhoff ändert die Stelle *Maar alzoo . . . af te neemen.* —— 27—29. Dazu im Ms. am Rande: *wat noch al uyt het vorige gezeide is af te neemen.* —— **109.** 1—3. Dazu im Ms. am Rande: *men zoude God lieff hebben al kwam 'er geen eeuwig leven op te volgen.* —— 4—8. Dazu im Ms. am Rande: *hoe dwaas een zeggen het is, 't geen nochtans meest alle menschen ook de beste, als in de mond besturven is.* —— 7. Monnikhoff erweitert das bloße *haar zelfs best* des Ms. gemäß der Stelle unten 18—19 *zijn zinnelijkheeden wellusten en waereldse vermaaken.* —— 9—11. Dazu im Ms. am Rande: *met een zeer ardie en eige gelykenisse verklaard.* —— 14—17. Monnikhoff läßt den Satz *Zoo zien wy dan . . . natuurlijk* fort. Sigwart wirft die Frage auf, ob dieser Satz, *da dieses Princip der späteren Ethik Spinozas sonst in unserem Tractat nicht vorkommt*, nicht ein Einschiebsel sei, und auch Meijer hält den Satz für *eenigzins bedorven.* Abgesehen davon, daß das Fehlen eines Satzes bei Monnikhoff ohne jede Beweiskraft ist, spricht dagegen schon, daß der Gedanke selbst für Spinoza nicht erst im *selfish system* des Hobbes zu finden war, sondern schon zu dem ihm von je vertrauten Gedankengut der *Dialoghi di Amore* Leone Ebreos gehört: *Il proprio & ultimo fine ne l'opere de l'huomo, & di ciascuno altro, è di conseguire suo proprio bene, piacere, & perfettione* (III, 34b). —— 15—17. Dazu im Ms. am Rande: *hoe natuurlyk het is*

dat de menschen syn heyl zoeke en betrachte. —— 20—22. Dazu im Ms. am Rande: *waar door wy geport worden het bestuur onses verstands te zoeken.* —— 22—23. Zu *gekomen* steht mit Verweisungszeichen am unteren Rande: *het welke zonder kennisse en liefde gods geen voortgank konnende hebben, zo is 't nodig dat wij voor alles dat behartigen.* —— 25 bis 28. Dazu im Ms. am Rande: *en die gevonden hebbende is met een de ruste en alle goet gevonden.* —— 31—34. Dazu im Ms. am Rande: *uyt het voorige volgt dan noch ook, dat de Redenering in ons niet het beste is. En word dan gezeid wat het is.* —— **110.** 3—**112.** 19. Meijer hält die Thesen für eine spätere Einschiebung. —— **110.** 6. Nach *van deze navolgende* als den letzten Worten der Seite im Ms. steht dort unter dem Text am unteren Rande: *het besluyt van dit geheel werk zal dan zyn de verhandeling (stellinge) van de menschelyke vryheid, een zaake van zeer groot gewigt, en van de onsterfelykheid der ziele, van niet min gewigts, alles in kortbondige stellinge vervattet.* —— 8. Dazu im Ms. am Rand: *Eerste stellinge.* —— 12. Dazu im Ms. am Rand: *twede stelling.* —— 17. Dazu im Ms. am Rand: *derde stellinge.* —— 22. Dazu im Ms. am Rand: *vierde stelling.* —— 31. Dazu im Ms. am Rand: *vyfde stelling.* —— **111.** 2. *te zamen* ist im Ms. eingefügt. —— 3. *dan* ist im Ms. eingefügt. —— 3—7. Dazu im Ms. am Rand: *wat nu al uyt deze voorige waare stellinge klaarlyk zal komen te volgen.* —— 5. Dazu im Ms. am Rande: *eerste gevolg.* —— 10. Im Ms.: *en voor zo veel te meer ook vry . . .* Man wird wohl *zyn zy* zu ergänzen haben. —— 12. Dazu im Ms. am Rande: *twede gevolgh.* —— 12—15. Monnikhoff hat die beiden Abschnitte in der Anordnung der Sätze völlig umgearbeitet. —— 17—18. Im Ms. steht: *en hy niet alleen is een innerlyke oorzaak.* Das gibt keinen Sinn, und so ist zweifellos *niet* zu streichen, wie Sigwart vorschlägt und auch Vloten-Land tun. (So auch Meijer, Appuhn und Wolf.) Sigwart zieht als Möglichkeit in Betracht, daß *niet alleen* richtig sei und es geheißen haben könnte: *nicht allein eine innerliche, sondern auch eine ewige Ursache.* —— 21. Dazu im Ms. am Rande: *derde gevolg.* —— 26. Dazu im Ms. am Rande: *vierde gevolg.* —— 30. Dazu im Ms. am Rande: *by voorbeeld verklaart.* —— 29—35. Monnikhoff läßt den Satz *als by voorbeeld . . . Dit 's klaar* aus und fährt dann fort: *In deezer voegen is 't, wanneer ik door mijne vereeniging met God in mijn waarachtige denkbeelden voort breng, en deeze dingen . . .* —— 33—**112.** 4. Dazu im Ms. am Rande: *de lezer lette hier wel op, als mede op 't geene hier uyt volgt want van dit hangen af zaaken van groot belang, nopende de bestuuringe van 's menschen leven.* —— **112.** 10—18. Dazu im Ms. am Rande: *uyt dit gezeyde blykt dan ook, welke dingen in onse magt, en aan geen uyterlyke oorzaaken onderworpen zyn. als mede de onsterfelykheid van de ziele.*

waar mede wy eyndigen. —— 11—14. Im Ms. steht: *onderworpen zy.* Es ist zu lesen, wie auch Vloten-Land haben: *onderworpen zyn.* Meijer umschreibt den Satz: *zonder dat die gewrochten aan eenige uiterlijke oorzaaken onderworpen zijn waardoor zij veranderd of gewijzigd kunnen worden.* —— 20—25. Dazu im Ms. am Rande: *Verzoek van den Autheur aan die geene tot de welke hy dit tractaat op haar verzoek heeft gedicteert en daar mee het besluyt van alles.* —— 20—113. 6. Meijer sieht in den Schlußworten der *Korte Verhandeling* einen Brief, den Spinoza an seine Freunde geschrieben. —— 112. 21—24. Monnikhoff ändert die Stelle *en verwonderd u niet . . . aangenomen* etwas ab und fügt nach *nieuwigheeden* in Parenthese bei: *[die hun hier mogten voorkomen].* —— 24—26. Im Ms.: *aangenomen, en dewyle . . . wy leven.* Dann weiter mit a linea *Zoo wil ik . . .* Die Caesur ist, wie Vloten-Land schon tun, vor *en dewyle* zu legen und das a linea durch bloßes Komma zu ersetzen. —— 33—35. Der Zusatz steht im Ms. nach *in zig zelve* (9) als den letzten Worten der Seite ohne Verweisungszeichen unter dem Text. Er hat offenbar den gleichen Charakter wie die Randschrift zu 10—18 und gibt nur das noch einmal in positiver Wendung wieder, was der Text (11—13) negativ enthält. Er dürfte darum kaum auf Spinoza zurückgehen. So urteilt schon Trendelenburg (a. a. O. S. 306), und auch Wolf sieht darin nur *a marginal summary.* —— 113. 5—7. Monnikhoff ändert den Schluß: *ik mijn verzeekerd houde, dat gij zult geraaken tot het gewenschte EINDE.* Wahrscheinlich ist das eine Schlußwort so wenig authentisch wie das andere. Es ist zu bewußt und pathetisch für Spinoza. —— 114. 1. Das Wort *Appendix* steht nicht im Ms. Es wird nach dem Vorgang Monnikhoffs in den Ausgaben und Übersetzungen beigefügt. —— 3. Im Ms. stand ursprünglich: *De zelfstandigheid staat voor wegens zyn natuur voor alle syne toevallen;* dabei ist das erste *voor* leicht durchgestrichen, offenbar nicht vom Copisten selbst. Vgl. die Anmerkung zu 64, 32—33. —— 3—4. Monnikhoff sagt statt *toevallen* entsprechend der üblichen spinozanischen Terminologie *wijzen.* —— 6. Monnikhoff sagt für *toevallig* wieder *wijziglijk.* —— 20. Im Ms. steht: *door 't welke de dingen onderhouden worden.* Mit Recht bezweifelt Meijer die Lesart, und Dunin Borkowski (a. a. O. S. 140) findet, daß so *Axioma 7* nur *Axioma 1* in anderer Form wiederholen würde. Unter Berufung auf 119, 34—35 liest Meijer *onderscheiden* anstatt *onderhouden.* Diese Lehre, die meines Erachtens die positive Wendung des *Ethica* II, 37 negativ Gelehrten darstellt, ist durch 119, 34—35 jedenfalls für die Zeit des Appendix bei Spinoza bezeugt. Auch 115, 3—5, wo *Axioma 7* angeführt wird (nicht *Axioma 1*, wie Schaarschmidt und Sigwart meinten — Vloten-Land lassen die Anführung fort), ist nur von *onderscheiden* die Rede; die Lesart *onderhouden* ergäbe dabei gar keinen Sinn. Appuhn

zieht die Correctur Meijers in Betracht, ohne sich für sie zu entscheiden. Wolf ist geneigt, *Axioma 7* für die Bemerkung eines Lesers zu *Axioma 1* zu halten und fühlt sich in diesem Verdacht bestärkt, weil von *Axioma 7* kein Gebrauch gemacht sei, zu Unrecht, da ja 115, 4 *Axioma 7* angeführt ist. —— 21. Sigwart sieht im holländischen Text eine Übersetzung des lateinischen *iis rebus prius est*, zunächst mißverständlich mit *het eerste*, dann durch das in Parenthese zugefügte *(eerder)* halb corrigiert. Monnikhoff hat das Richtige: *eerder als zoodanige dingen.* —— 26—27. Für *in de Natuur . . . onderscheiden werden* hat Monnikhoff, im Anschluß an *Eth.* I, 5: *in de natuur en konnen geen twee Zelfstandigheeden, van een en de zelfde natuur, gesteld worden.* —— 115. 1—7. Die Bezeichnung *Demonstratio* hier und im folgenden steht nicht im Ms. Die *Axiomata* und *Propositiones*, auf die verwiesen wird, stehen im Ms. hier und im folgenden einfach am Rand des Ms. —— 14. Im Ms. steht: *zo en kan zy die (wezentlykheid) niet voortbrengen.* Sigwart meint, *die* beziehe sich auf *uytwerking* und nimmt als lateinischen Text an: *Talis causa nihil in se habere potest talis effectus; realiter enim distinguuntur; ergo illum producere non potest.* Monnikhoff hat: *dieshalven kan den een den andere niet voortbrengen.* Meijer hat erklärend: *derhalve kan die oorzaak het bestaan der andere niet voortbrengen*, Appuhn: *et en conséquence l'une ne peut produire l'autre*, Wolf: *and therefore it cannot produce it.* Im Lateinischen stand wohl: *ergo eam producere non potest*, wobei sich *eam* auf *alia substantia* (10) beziehen kann, wahrscheinlicher aber, wie der Übersetzer mit seiner Erklärung in Parenthese gemeint hat, auf *existentia* (10), wozu auch der Wortlaut des angezogenen *Axioma 5* stimmt. So auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 141). —— 17. Monnikhoff hat: *Alle Zelfstandighijd, of derzelver Eigenschappen.* —— 116. 2. Im Ms. steht: *Aan alle wezen van zelfstandigheid.* Sigwart vermutet darunter eine falsche Übersetzung von *ad naturam omnis substantiae.* Monnikhoff glättet: *Tot het weezen eener Zelfstandighijd.* Meijer stellt (nach Sigwart) *alle* zu *zelfstandigheid*: *Tot het wezen van elke zelfstandigheid*, und so auch Appuhn und Wolf. Ein ähnlicher Fehler unten 17—19. ——8. Monnikhoff ergänzt: *van het voorwerp eenes denkbeeld.* —— 10. Das Ms. hat *(axioma 3.)* und so Sigwart, Vloten-Land und die Übersetzungen. Boehmer (a. a. O. S. 83) verbessert richtig *axioma II.* —— 13. Für *alle de wezens van de dingen* hat Monnikhoff fälschlich: *alle de weezens of dingen.* —— 14—15. Die Stelle ist nicht ganz eindeutig in der Überlieferung, und offenbar hat das Monnikhoff gefühlt, indem er umschrieb: *die wij zien dat te vooren in de Uijtgebrijdhijd noch derzelver beweeging of rust begreepen waaren.* Auf Grund dessen wollte Boehmer (a. a. O. S. 83) ändern: *dat te vooren noch in de uytgebreidheid en derzelver beweeging of rust begreepen waaren.*

Man würde erwarten, daß es statt *begreepen waren* hieße: *begreepen zijn*, denn das Praeteritum hat hier kein Recht. —— 17—19. Im Ms. steht: *dat een wezen van de selfstandigheid op deze wyze in een andere zaake begrepen zy*. Nach Sigwarts Vermutung liegt dem eine mißverständliche Übersetzung von *essentia substantiae* zugrunde. Man wird darum *het wezen* für *een wezen* zu setzen haben und *een* für *de* zu *zelfstandigheid* stellen. So auch Meijer, Appuhn und Wolf. —— **117**, 4. Im Ms. steht irrtümlich: *zulks zy een eigenschap van die eigenschap*. Monnikhoff verbessert richtig: *een wijziging van die eigenschap* und so verbessert auch Sigwart, während Vloten-Land die Lesart des Ms. beibehalten und nur die von Monnikhoff in Klammern beifügen. Ich verbessere nach 10: *een wyzing van die eigenschap*. So auch Meijer, Appuhn und Wolf. —— 8. Das Ms. hat fälschlich: *op de zelfde manier vant geen hij heeft van uytgebreidheid*. Monnikhoff verbessert richtig: *op de zelve wijze is ook het geen hij van de Uijtgebrijdhijd heeft*. Ihm folgt mit Recht Sigwart, während Vloten-Land die Lesung des Ms., ohne Monnikhoff zu beachten, festhalten. Meijer folgt Monnikhoff: *Op dezelfde wijze is hetgeen hij heeft van uitgebreidheid;* Appuhn und Wolf entsprechend, ohne Einfügung des unnötigen *is*. —— 18. *van de* ist im Ms. eingefügt. —— 23. Nach *bewezen is* ist im Ms. gestrichen *tegen de*. —— 26—29. Das Ms. hat: *zo ist noodzaakelyk, dat van al dat geene 't welk in de denking voortgebracht word, eene oneindige Idea, de welke in zich voorwerpelyk bevat de geheele natuur, zulks als die in zig, dadelyk is*. Offenbar ist hier der Satz so verstanden: *so ist es notwendig, daß von all dem, was im Denken hervorgebracht wird, eine unendliche Idee, die in sich gegenständlich die ganze Natur befaßt, so wie sie in sich* [ist], *wirklich ist*. Man kann also den im Ms. vorhandenen Wortlaut aufrecht erhalten, indem man nur hinter *zig* ein *is* ergänzt, das wegen des gleich darauf folgenden *is* leicht ausgefallen sein kann. Eine andere Lösung gibt Monnikhoff: *zoo is 't noodzakelijk dat daar van in de Denking word voortgebragt een oneindig denkbeeld, het welk in zig voorwerpelijk de geheele natuur bevat, zoodanig als die dadelijk in zig is*. Ihm folgen Sigwart und Vloten-Land, indem sie das *geene 't welk* (27) im Text streichen. Mir scheint für die erste Lösung zu sprechen, daß man nicht recht weiß, wie das den Satz sehr complicierende *geene 't welk* hereingekommen ist, wenn es nicht in der Vorlage stand, ferner daß im Ms. zwischen *in zig* und *dadelyk is* ein Komma steht, das beides verschiedenen Sätzen zuweist. Meijer, Appuhn und Wolf folgen dem Text von Vloten-Land. —— 29—**118**, 2. Die Stelle *Waarom ik ook deze Idea . . . van een alleen oneyndig wezen* steht im Ms. nach *van Een oneyndig wezen* (**119**, 20). Freudenthal (a. a. O. S. 280) hat zuerst erkannt, daß sie dort störend den Zusammenhang unterbricht und dem Sinn nach zu den Ausführungen über die *oneyndige Idea* gehört, die

in der Überlieferung des Ms. durch die *zu große Kürze* auffallen. Meijer stellt dementsprechend um, während Appuhn und Wolf die überlieferte Textfolge beibehalten. Auch Dunin Borkowski (a. a. O. S. 141) billigt die Umstellung. —— 117. 30. Monnikhoff umschreibt, um die in der verkehrten Stellung des Ms. zusammenhanglose Stelle der Umgebung anzupassen, *deze Idea* völlig mißverstehend: *de Denkende eigenschap, of het verstaan in de Denkende zaak.* ——33—118. 2. Der Satz *En deze... oneyndig wezen* wird von Monnikhoff fortgelassen. —— 118. 8. Das Ms. hat: *die in ieder zaak is tot behoudinge syns lichaams (ik zeg de wyzing).* Der Satz in Parenthese, der sich offenbar schon durch die Parenthese selbst als Zufügung zu erkennen geben soll, wird von Monnikhoff fortgelassen, ebenso auch von Sigwart und Vloten-Land. Man wird ihn als in diesem Zusammenhang sinnlos streichen. —— 15. Im Ms. *de alderonmiddelykste wyzing an de eigenschap*, bei Monnikhoff richtig *van de eigenschap* und so auch Sigwart und Vloten-Land. —— 18. Das Ms. hat: *eenes gelyken dings*, was Monnikhoff in *eenes iegelijk'n ding* richtig stellt. So auch Sigwart, während Vloten-Land die Lesung des Ms. beibehalten und nur die Änderung Monnikhoffs in Klammern beifügen. Man wird sicher Monnikhoff folgen müssen. So auch Meijer, Appuhn und Wolf. —— 24—25. Monnikhoff verkürzt den Schluß *en dit zo zynde . . . voorwerp* zu *als zijnde dus vereenigd met het voorwerp.* Sigwart meint, es könne ursprünglich gestanden haben: *und darin besteht ihre Vereinigung mit dem Object*, worin ihm Appuhn zustimmt. —— 28. Vor *men* ist im Ms. gestrichen *met.* ——33—35. Im Ms. stand, mit dem Verweisungszeichen (*) auf *alderonmiddelykste* bezogen, am unteren Rand ursprünglich als Zusatz: *'t geen ik de Alderonmiddelykste eigenschap an de eigenschap, noem is de wyzing.* Das ist durchgestrichen und anstatt dessen der Zusatz *Ik noem ... eigenschap* an den rechten Rand der Seite ohne Verweisungszeichen geschrieben. —— 33. Im Ms. wieder wie oben (15) *an de eigenschap.* —— 119. 1. *ook* ist im Ms. eingefügt. —— 4. Statt *noch* stand im Ms. ursprünglich *het niet*; das ist gestrichen und *noch* überschrieben.—— 13—17. Die angezogene Stelle findet sich, worauf Lewis Robinson (a. a. O. S. 472) hinweist, offenbar 116, 8—26. Auch 117, 24 wird ja der erste Anhang citiert. —— 18. Im Ms. steht vor *yder* gestrichen *zaak.* —— 24. Hinter *geen* ist im Ms. gestrichen *bezonder.* —— 25—28. Monnikhoff gibt dem Satz *maar . . . eigenschappen* folgende Form: *maar als haare bizondere weezendlijkhijd word aangedaan van eenige wijze, welk zig dus of zoo onderschijd van haare Eigenschap.* Sigwart weist mit Recht die Umbildung Monnikhoffs als Mißverständnis zurück, sucht sie aber durch eine Reconstruction des lateinischen Textes begreiflich zu machen, was auf der irrigen Voraussetzung beruht, daß Monnikhoff selbst den lateinischen Text vor sich gehabt hätte.

—— 29. Monnikhoff hat für *hebben* fälschlich *heeft*, und so Vloten im *Supplementum*, was schon Boehmer (a. a. O. S. 83) ohne Kenntnis des Ms. in *hebben* verbessert, wie auch im Ms. steht. —— 30. Boehmer (a. a. O. S. 83) schlägt vor: *in de wezens van de zoodanige die* .... —— 33—**120.** 1. Das Ms. hat: *dat de Idea is ontstaande.* Mit Recht ergänzt Meijer nach der hier angeführten Definition **119,** 5—9: *dat de ziel een Idea is.* Das Citat: *dat de ziel . . . Natuur is* bringt Monnikhoff in diese Form: *dat de Ziel, het denkbeeld, of voorwerpelijk weezen in de denkende eigenschap [dat bij mij 't zelfde is] ontstaad van het weezen eens voorwerps dat in de natuur dadelijk weezendlijk is.* —— **119.** 34—35. Der Zusatz, der auf **114,** 20—21 zurückgeht, wird von Vloten-Land fortgelassen —— **120.** 21. Im Ms. statt *en* ursprünglich *of.* —— 26. Vor *vermeerderen* im Ms. gestrichen *veranderen.* —— 30—32, 35—**121.** 2. Monnikhoff stellt die Parenthesen, die hier am Anfang der Sätze stehen, mit Weglassung der Klammern an ihren Schluß, was Sigwart passender findet und befolgt. —— **121.** 1. Im Ms. hinter *uyt* gestrichen *met,* hinter *slaan* gestrichen *van.* —— 6–7. Im Ms. *dat ze wederkeer tot haar eerste proportie.* Mit Recht bezieht Meijer *ze* auf *beweging en rust;* er will deshalb *beide* für *ze* setzen. Nicht richtig ist *ze* bei Appuhn auf *een deel* bezogen; ebenso auch wohl bei Wolf. Man wird am besten *wederkeeren* setzen.

KORTE VERHANDELING VAN GOD, DE MENSCH EN DES ZELFS WELSTAND

REDACTION VON JOHANNES MONNIKHOFF.

ETHICA

of

ZEDE-LEER,

Vervat in twee Deelen,
waar in gehandeld word

I. Van Gods bestaan, en Eigenschappen.

II. Van den Mensch; ten opzigte van den aart en oorspronk hunner Hartstogten, het gebruijk haarer reeden daar omtrent, en welk het middel is waar door zij tot hem Hijl en oppurte vrijhijd worden opgelijd.

Benevens een Anhangzel; behelvende een wort ontwerp over de natuur der Zelfstandighijd; als meede die van de menschelijke Ziel, en haar vereeniging met het Lichaam.

Zamengesteld

door

BENEDICTUS DE SPINOZA.

ZEDE-LEER:
EERSTE DEEL
van
GOD.

ZEDE-LEER;

EERSTE DEEL'S

Eerste

HOOFD-DEEL;

Dat GOD is.

[1] Belangende dit, dat 'er een God is, zulks zeggen wij te konnen beweezen worden:

I. Van[a] vooren, aldus; [a] a Priori.

1. Alles wat wij klaar en onderſchijden verſtaan aan de[1] natuur van een zaak te behooren, dat konnen wij ook met waarhijd van die zaak beveſtigen.

Maar dat de weezendhijd aan de natuur Gods behoord, konnen wij klaar en onderſchijdendlijk verſtaan.

Derhalven.

[2] 2. De weezendheeden der zaaken zijn van alle eeuwighijd, en zullen in alle eeuwighijd onveranderlijk blijven.

De weezendlijkhijd God is weezendhijd.

Derhalven.

[3] II. Van [a]achteren aldus: [a] a Posteriori.

Indien den menſch een denkbeeld van God heeft zoo moet God[2] formelijk zijn.

---

[1] Verſtaad de bepaalde natuur, door welke de zake is dat ze is, en dat van haar in generlij wijze kan afgeſchijden worden, zonder ook met een die zaak te vernietigen: als dat tot het weezen van een Bergh een Dal behoord; het welk waarelijk eeuwig en onveranderlijk is, en altijd moet zijn in 't begrip van een Bergh, ſchoon hij nooit was of is.

[2] Uijt de beſchrijving hier na, in 't 2de Hoofdd: van dat God oneindige eigenſchappen heeft, konnen wij zijn weezendlijkhijd aldus bewijzen.

Al wat wij klaar en onderſchijden zien tot de natuur van een zaak te behooren, dat konnen wij ook met waarhijd van die zaak beveſtigen.

Maar aan de natuur van een weezen dat oneindige eigenſchappen heeft, behoord een eigenſchap welke is zijn.

Derhalven.

Hier op nu te zeggen, Dat is wel beveſtigd van het denkbeeld, maar niet van de zaak zelfs, is vals; want het denkbeeld beſtaad niet ſtoffelijks van de eigenſchap die tot dit

Maar den menſch heeft een denkbeeld van God. [4]
Derhalven.
Het eerſte bewijzen wij aldus.
Als 'er een denkbeeld van God is, zoo moet de oorzaak deszelfs formelijk zijn, en in zig vervatten alles wat dat denkbeeld voorwerpelijk heeft.
Maar daar is een denkbeeld van God.
Derhalven.
Om het eerſte deezes Bewijsreedens te toonen, zoo ſtellen wij de [5]
navolgende grond-reegelen:
1. Dat de kennelijke dingen oneindelijk zijn.
2. Dat een eindig verſtand het oneindige niet kan begrijpen.
3. Dat een eindig verſtand door zig zelfs, 't en zij het van iet van buijten bepaald word, niet en kan verſtaan: om dat, gelijk het geen magt heeft alles gelijkelijk te verſtaan, alzoo wijnig heeft het ook magt om te konnen dit eer als dat, of dat eer als dit te beginnen, of aanvangen te verſtaan. Het eerſte dan, noch het tweede niet konnende, zoo en kan het niets.
Het eerſte of meerdere word aldus beweezen: [6]
Indien de vercieringe van den Menſch alleen oorzaak van zijn denkbeeld was, zoo zoude het onmoogelijk zijn dat hij iet zou konnen begrijpen.
Maar hij kan iets begrijpen.
Derhalven.
Wijders wijl volgens de eerſte grondregel, de kennelijke dingen oneindelijk zijn, en volgens de tweede grond-reegel het eindige verſtand niet alles kan begrijpen, en het zelve volgens de derde grond-reegel geen magt heeft om dit eerder als dat, en dat eerder als dit te verſtaan, zoo zou, indien het door geen uijtterlijke dingen daar toe wierd bepaald, 't onmogelijk zijn dat het iet zoude konnen verſtaan. [7]
Vorders te zeggen, dat dit denkbeeld een verciering is, dat is ook vals; want het is onmoogelijk die te hebben, zoo 'ze'er niet en is: en dit word hier nu getoond Bladz: 4. [=528] daar wij dit noch bij doen. Het is wel waar, dat wij van een denkbeeld dat ons eenmaal eerſt van en zaak is aangekomen, en zoo in 't afgetrokken aangemerkt van ons algemeen zijnde, daar na van het zelve in ons verſtand veele bizonderheeden worden vercierd, die wij dan ook veele andere en van andere zaaken afgetrokken eigenſchappen konnen toedigten. Maar dit is onmogelijk

---

weezen behoord, alzoo het geene beveſtigd word en is noch van de zaak, noch van dat geene 't welk van de zaak beveſtigd word, alzoo dat tuſſchen het denkbeeld en zijn gedenkbeelde een groot onderſchijd is: en daarom dat geene dat men beveſtigd van de zaak dat en beveſtigd men niet van het denkbeeld; en dus over en weeder.

te doen, zonder al-voorens de zaake zelfs, van welke zij afgetrokken zijn, gekend te hebben. Doch eens geſteld zijnde dat dit denkbeeld een vercierſel is; zoo moeten dan alle[3] andere denkbeelden die wij hebben niet min vercierſels zijn. Dit zoo zijnde; van waar dan komt ons in dezelve zoo groot een onderſchijd? Want wij zien eenigen die het onmogelijk is dat ze zijn: bij voorbeeld, alle Monſter-dieren die men van twee natuure zoude 't zamen zetten; als een Dier da, een Vogel en een Paard zoude zijn, en diergelijken die onmogelijk in de natuur, die wij bevinden anders te zijn geſteld, plaats konnen hebben.

[8] Uijt alle het welke dan het tweede beweezen word, namendlijk dat de oorzaak van des menſchen denkbeeld niet is zijn vercieringe, maar eenige andere uijtwendige oorzaak, die hem dringd het eene eerder als het andere te verſtaan: zijnde niet anders als dat die dingen formelijk zijn, en hem nader als anderen, welkers voorwerpelijke weezendhijd in

---

[3] *Andere Denkbeelden wel* mogelijk, maar niet noodzaakelijk dat zij zijn: van welke nochtans of ze zijn of niet zijn haar weezen altijd noodzaakelijk is; als van het denkbeeld van een Drie-hoek, en die van de liefden in de Ziel zonder 't Lichaam, enz: alzoo dat ſchoon ik dat, dat ik die vercierd hadde, daar na nochtans gedwongen worde te zeggen, dat zij niet te min in het zelve zijn, en zoude zijn, ſchoon ik of geen menſch om haar gedagt hadde. En hierom dan en zijn zij van mij niet vercierd, en moeten ook buijten mij een onderwerp hebben, het welk ik niet en ben, zonder welk onderwerp zij niet en konnen zijn. Boven deeze is 'er noch een derde Denkbeeld, en deeze is maar een eenige, en brengd met zig een noodzaakelijk zijn, en niet als de voorgaande alleen dat ze kan zijn; want dit haar weezen was wel noodzakelijk, maar niet haar weezendhijd: maar van deeze is de wezendhijd en het weezen bijde noodzaakelijk, en is zonder dezelve niet. Alzoo zie ik dan nu, dat van mij geen Waarhijd Weezen of weezendhijd van eenige zaak afhangd; want als in de tweede zoorte van denkbeelden getoond is, zonder mij zijn zij 't geene dat zij zijn, of na 't weezen alleen, of na 't weezen en de weezendhijd bijde. En zoo ook dan, ja veel meer bevinde ik dit waarhijd te zijn in dat darde eenige denkbeeld. En dit niet alleen, dat het van mijn niet af en hangd, maar in teegendeel dat hij moet zijn het onderwerp van 't geen ik van hem beveſtig: alzoo dat indien hij niet was, ik geheel al niets van hem zou konnen beveſtigen, gelijk nochtans van de andere dingen, ſchoon zij niet weezendlijk zijn, gedaan word; ja ook dat hij moet zijn het onderwerp van alle andere dingen. Behalven dan dat uijt het tot noch toe gezegde klaar blijkt, dat het denkbeeld van oneindige eigenſchappen aan het volmaakte weezen geen vercierzel is, zoo zullen wij dit volgende daar noch bij doen. Na voorgaande overweeging van de natuur zoo en hebben wij tot noch toe in de zelve niet meer konnen vinden als alleen twee eigenſchappen, die aan dit aller volmaaktſte weezen toebehooren. En deeze geeven ons geen vergenoegengen, waar door wij ons zelf konnen voldoen; want dat deeze het al zoude zijn, van de welke het aller volmaaktſte weezen zoude beſtaan, in teegendeel bevinden wij in ons zulks iets, het welk ons opendlijk anzijt van niet alleen noch meer, maar ook van noch oneindig volmaakte eigenſchappen, die dit volmaakte weezen eigen zijn, eer 't volmaakt gezegd kan worden. En van waar is dit denkbeeld van volmaakthijd? Dit zulks iets dan en kan niet voortkomen van deeze twee; want twee en geeft maar twee, en geen oneindige: ergo dan van waar? van mij altijd niet, of ik moeſt ook zelf dat ik niet had konnen geeven. Van waar dan anders als van de oneindige eigenſchappen zelven, die ons zeggen dat 'z 'er zijn, zonder eevenwel ons noch te zeggen wat zij zijn; want van twee en weeten wij maar wat zij zijn.

zijn verſtand is. Zoo nu den Menſch 'n denkbeeld van God heeft, zoo is het klaar dat God formelijk moet zijn; doch niet uijtſtekendlijk, aangezien buijten of boven hem niets voortreffelijker of weezendlijker is.

Dat nu den menſch 'n denkbeeld van God heeft, zulks is klaar, dewijl [9] hij [4]Zijne eigenſchappen verſtaad: welke eigenſchappen van hem niet konnen voortgebragt worden, om dat hij onvolmaakt is. Maar dat hij nu deeze eigenſchappen verſtaad is hier uijt blijkelijk, dat hij namendlijk weet dat het oneindige van geen verſchijden bep: deelen kan te zamen gezet worden; dat 'er geen oneindelijke konnen zijn, maar een eenige, dat het volmaakt en onveranderlijke is: als wel weetende, dat geen zaak door zig zelfs haar eigen vernietiginge zoekt, en meede dat het tot of in iets beeters niet en kan [5]veranderen, aangezien het volmaakt is, het welk het als dan niet en zoude zijn; of ook dat het zulks niet kan onderworpen zijn door iet dat van buijten komt, nadien dat 't almachtig is, enz:

[a] a Priori. Uijt dit alles dan volgd klaarlijk, dat men zoo van [a]vooren als van [10]
[b] a Posteriori. [b]achteren bewijzen kan dat God is. Ja dit noch beeter van vooren als van achteren; want de dingen die men als zodanig bewijsd moet men door haar uijtterlijke oorzaaken betoonen: het welke in haar een uijtterlijke onvolmaakthijd is, als dewelke hun zelven door hun zelven niet en konnen geeven, maar alleen door uijtterlijke oorzaken. Doch God, de eerſte oorzaak aller dingen, en ook de oorzaak zijns zelfs, die geeft hem zelven te kennen door zig zelven. Weshalven niet veel van belang
[a] a Priori. is het zeggen van Thomas de Aquinas, namendlijk dat God[a] van vooren, niet zou konnen beweezen worden, en dit juijſt om dat hij geene oorzaak heeft.

Tweede
HOOFD-DEEL.
Wat GOD is.

Na dat wij nu reeds boven beweezen hebben *dat God is*, zoo zal het [11] nu tijd zijn om te toonen *wat hij is*. Namendlijk hij is, zeggen wij een

[4] *Zijne eigenſchappen:* beeter is 't dewijle hij 't geene aan God eigen is verſtaad; want die dingen zijn geen eigenſchappen Gods. God is wel zonder deeze geen God, maar niet door deeze, dewijl ze niets Zelfſtandigs te kennen geeven, maar zijn alleen als toeeigeningen, die 'n Selfſtandighijd vereijſchen om verklaard te worden.

[5] De oorzaak van deeze verandering zoude moeten zijn van buijten, of in haar. Niet van buijten; want geen Zelfſtandighijd, die als deeze door zig zelfs is, hangd van iet búijten hem af, en is derhalven geen verandering daar van onderworpen. Ook niet in haar; want geen zaak, veel min deeze, wil zijn zelfs verderf: alle verderf is van búijten aankomende. Wijders dat 'er geen bepaalde Zelfſtandighijd kan zijn is hier uijt klaar, om dat ze als dan, noodzakelijk iet zou moeten hebben dat ze van het niet had: 't welk onmogelijk is; want van waar heeft ze dat daar in ze van God verſchild? altoos niet van God; want die heeft niets onvolmaakt of bepaald, enz: ergo dan van waar, als van 't niet.

Weezen van de welke alles ofte[1] oneindelijke eigenſchappen gezegd worden, van welke eigenſchappen een ieder deszelfs in zijn geſlagt oneindelijk volmaakt is.

[2] Om dan nu onze meeninge in deezen klaar uijt te drukken, zullen wij deeze vier navolgende dingen voor af zeggen.

1.[2] Dat 'er geen bepaalde Zelfſtandighijd is, maar dat alle Zelfſtandighijd in zijn geſlagt oneindelijk volmaakt moet zijn: te weeten, dat in het oneindige verſtand Gods geen Zelfſtandighijd volmaakter kan zijn als die alreeds in de natuur is.

2. Dat 'er geen twee gelijke Zelfſtandigheeden zijn.

3. Dat de eene Zelfſtandighijd de ander niet kan voortbrengen.

4. Dat 'er in het oneindelijke verſtand Gods geen Zelfſtandighijd is als die formelijk in de natuur is.

[3] Wat dan aangaat het 1ste namendlijk dat 'er geen bepaalde Zelfſtandighijd is, enz: zoo iemand het teegendeel deszelfs zou willen ſtaande houden, die vragen wij aldus, te weeten, Of deeze Zelfſtandighijd dan bepaald is door zig zelfs, namendlijk dat ze zig zelfs zoodanig bepaald, en niet onbepaalder heeft willen maaken? dan of zij zoodanig is door haar oorzaak, welke oorzaak haar niet meer heeft konnen of willen
[4] geeven? Niet het eerſte is waar, om dat het niet moogelijk is dat een Zelfſtandighijd zig zelfs zou hebben willen bepaalen, en dat zoo een Zelfſtandighijd die door zig zelf geweeſt is. Derhalven dan zeg ik is ze
[5] door haar oorzaak bepaald; welke noodzaakelijk God is. Verders,

[1] De reeden is om dat het niet geen eigenſchappen konnende hebben, het al dan alle eigenſchappen moet hebben: en zoo dan 't niet geen eigenſchappen hebbende, om dat het niets is, zoo heeft het iet eigenſchappen om dat het iets is; en derhalven hoe hij meer iets is hoe hij meer eigenſchappen hebben moet. Dienvolgende dan, God de volmaaktſte de oneindige of alle iet zijnde, zoo moet hij oneindige volmaakte en alle eigenſchappen hebben.

[2] Konnende dan bewijzen, dat 'er geen bepaalde Selfſtandighijd kan zijn, zoo moet dan alle Zelfſtandighijd onbepaald aan 't Godlijk weezen behooren. Dit doen wij aldus; of 1. ze moet haar zelf bepaalen; of 2. haar moet een ander bepaald hebben. Zij kan haar zelfs niet bepaalen; want onbepaald geweeſt zijnde zou zij haar geheel weezen moeten veranderd hebben. Van een ander is ze ook niet bepaald; want die moet zijn bepaald, of onbepaald; niet het eerſte: derhalven dan het laatſte; en dieshalven is 't God. Deeze dan zou moeten bepaald hebben, of om dat 't hem aan de magt, of aan de wil ontbrak: maar het eerſte is teegen de almagtighijd, het tweede teegen de goedhijd; en derhalven geen Zelfſtandighijd als onbepaald. Waar uijt volgd, dat 'er geen twee gelijke onbepaalde Zelfſtandigheeden konnen zijn; want deeze ſtellende is 'er noodzakelijk bepaling. En uijt deeze volgd weederom, dat 'd eene Zelfſtandighijd den ander niet kan voortbrengen aldus: de oorzaak die deeze Zelfſtandighijd zou voortbrengen moet hebben de zelve eigenſchappen van deeze voortgebragte, of meerder, of minder; niet het eerſte, want dan waaren 'er twee gelijke; niet het tweede, want dan was 'er een bepaalde; niet het derde, want van 't niet en komt geen iet; ten andere als van de onbepaalde een onbepaalde kwam, zoo wierd de oorzaak ook bepaald, enz: derhalven en kan de eene Selfſtandighijd den andere niet voortbrengen. En uijt dit volgd al weeder dat alle Zelfſtandighijd formelijk moet zijn; want niet zijnde is 'er geen moogelijkhijd om te konnen komen.

indien ze nu door haar oorzaak bepaald is, zoo moet dat zijn, of om dat die oorzaak niet meer heeft konnen geeven; of om dat die niet meer heeft willen geeven[3]. Dat hij niet meer zou hebben konnen geeven, zou ſtrijden teegen zijn almachtighijd. Dat hij met meer zou hebben willen geeven, aangezien hij wel konde, ſmaakt na wangunſt: welke in God, die alle goed en volhijd is, geenzins en is.

Het 2de belangende, dat 'er geen twee gelijke Zelfſtandigheeden zijn, bewijzen wij, om dat ieder Zelfſtandighijd in zijn geſlagt volmaakt is: want zoo 'er twee gelijken waaren, zoo moeſt noodzaakelijk den een den ander bepaalen, en dienvolgende niet oneindig zijn, gelijk ik al voor deeze beweezen heb.

Nopende dan het 3de, te weeten dat de eene Zelfſtandighijd den andere niet kan voortbrengen, zoo weederom iemand het teegendeel zou willen ſtaande houden, die vragen wij, Of de oorzaak die deeze Zelfſtandighijd zou voortbrengen de zelve eigenſchappen van het voortgebragte heeft? of niet en heeft? Niet het laatſte is; want van het niet en kan geen iet komen. Derhalven dan het eerſte. En dan vragen wij weeder, Of in die eigenſchap, die oorzaak zou zijn van dit voortgebragte, eeven zoo veel volmaakthijd is? of dat er minder, of dat 'er meerder in is als in dit voortgebragte? Minder kan 'er niet in zijn, om reeden te vooren gegeeven. Meerder ook niet, om dat als dan deeze tweede bepaald zou zijn; het welk ſtrijd teegen 't geene nu al van ons beweezen is. Derhalven eeven zoo veel; en dus zijn zij dan gelijk, of twee gelijke zelfſtandigheden: klaarlijk ſtrijdig met ons voorige bewijs. Verder, het geen geſchapen is is geenzins voortgekomen van het niet, maar moet noodzakelijk van hem die weezendlijk is geſchapen zijn: maar dat van hem iets zoude voortgekomen zijn, welk iets hij als dan niet zou minder hebben, na dat het van hem voortgekomen is, zulks konnen wij met ons verſtand niet begrijpen. Eindelijk zoo wij de oorzaak der Zelfſtandighijd, die het beginzel dier dingen is welke uijt haare eigenſchap voortkomen, willen zoeken; zoo ſtaad ons dan al

[3] Hier op te zeggen, dat de natuur van de zaak zulks vereijſchten, en derhalven niet anders konde zijn, is niets gezegd; want de natuur van een zaak kan niets vereiſchen, als ze niet en is. Zegd gij, dat men nochtans kan zien wat tot de natuur van een zaak behoord die niet en is: dat is waar na 'r weezendlijkhijd, maar niet na de weezendhijd En hier in is het onderſchijd tuſſchen Scheppen en Teelen: Scheppen is een zaak te ſtellen, bijde na weezendhijd en weezendlijkhijd: maar Teelen is dat een zaak voortkomt na deszelfs weezendlijkhijd alleen; En daarom is 'er nû in de natuur geen Scheppen, maar alleen Teelen. Zoo dat dan als God ſchept, zoo ſchept hij de natuur van de zaak met de zaak te gelijk. En zoude hij dan wangunſtig zijn, zoo hij wel konnende, maar niet en willende, de zaak zoodanig had geſchapen, dat ze met haar oorzaak in weezendhijd en weezendlijkhijd niet zou over een komen. Doch 't geen wij hier Scheppen noemen, en kan eigendlijk niet gezegd worden ooijt geſchied te zijn, en is maar om aan te wijzen wat wij tuſſchen Scheppen en Teelen onderſchijd ſtellende daar van konnen zeggen.

weederom te zoeken de oorzaak van die oorzaak, en dan weeder de oorzaak van die oorzaak, en dus tat in het oneindig. Zoo dat indien wij ergens noodzakelijk moeten ſtuijten en ruſten, het is op deeze een eenige Zelfſtandighijd.

[11] Ten 4de dat 'er geene Zelfſtandighijd of eigenſchappen in het oneindelijke verſtand Gods zijn als die formelijk in de natuur zijn, dat bewijzen wij, 1. uijt de oneindelijke magt Gods, om dat in hem geen oorzaak kan zijn, door wien hij zou konnen bewogen worden het eene eerder of meerder, als 't andere te ſcheppen; 2. uijt de eenvoudighijd van zijn wil; 3. om dat hij 't geen goed is niet kan nalaaten te doen, gelijk wij hier na zullen bewijzen; en 4. om dat het geen 't welk nu niet is onmogelijk kan in weezen komen, dewijl de eene Zelfſtandighijd [12] den andere niet kan voortbrengen. Uijt alle deeze dan volgd, dat van de natuur alles in allen gezegd word, en dat alzoo de natuur beſtaad van oneindelijke eigenſchappen, van de welke een ieder deszelfs in zijn geſlagt volmaakt is: het welk ten eene maale over een komt met de beſchrijving die men aan God geeft.

[13] Teegen het geen wij nu gezegd hebben, namendlijk dat 'er geen ding in het oneindelijke verſtand Gods is als 't geene formelijk in de natuur is, willen eenige dus twiſtreedenen.

Indien God alles geſchapen heeft, zoo kan hij niet meer ſcheppen.

Maar dat hij niet meer zou konnen ſcheppen ſtijd teegen zijn almogendhijd.

Derhalven.

[14] Het eerſte belangende, wij ſtaan toe, dat God niet meer kan ſcheppen. En wat het tweede aangaat, zeggen wij dat wij bekennen, indien God niet alles zou konnen ſcheppen, wat ſcheppelijk is, dat zulks zou ſtrijden teegen zijn almogendhijd: maar geenzins indien hij niet zou konnen ſcheppen 't geen in zig zelf ſtrijdig is; gelijk het is te zeggen, dat hij alles geſchapen heeft, en echter noch meer zou konnen ſcheppen. Zeeker het is een veel grooter volmaakthijd in God dat hij alles 't geen in zijn oneindelijk verſtand was geſchapen heeft, als dat hij het niet zou [15] geſchapen hebben, noch nooijt zou hebben konnen ſcheppen. Doch waarom hier zoo veele van gezegd: en moeten zij uijt Gods alweetendhijd niet aldus zelve redeneeren? Indien God alweetende is, zoo en kan hij niet meer weeten: maar dat God niet meer kan weeten ſtrijd teegen zijn volmaakthijd; derhalven. Doch indien God alles in zijn verſtand heeft, en door zijn oneindelijke volmaakthijd niet meer weeten kan, wel waarom dan en konnen wij niet zeggen, dat hij ook alles wat hij in zijn verſtand had heeft voortgebragt, en gemaakt dat 'er formelijk in de natuur is of zou zijn?

[16] Dewijl wij dan nu weeten dat alles gelijkelijk in het oneindig verſtand

God is, en dat 'er geen oorzaak is waarom hij dit eerder of meerder als dat zou geſchapen hebben, en alles in een oogenblik kon hebben voortgebragt, zoo laat ons dan eens zien of wij niet teegen haar een en de zelve wapenen konnen gebruijken die zij teegen ons aanneemen, aldus namendlijk,

Indien God nooijd zoo veel kan ſcheppen, of hij zou noch meerder konnen ſcheppen, zoo kan hij nooijt ſcheppen 't geen hij kan ſcheppen:

Maar dat hij niet kan ſcheppen 't geene hij kan ſcheppen is ſtrijdig teegen zig zelven.

Derhalven.

De reeden dan om de welke wij gezegd hebben, dat alle deeze eigenſchappen die in de natuur zijn maar een enig weezen en geenzins verſchijden bennen (want wij die den eene zonder 'd andere klaar en onderſchijden konnen verſtaan) die zijn deeze:

1. Om dat wij nu al vooren gevonden hebben, dat 'er een oneindig en volmaakt weezen moet zijn, door het welke niet anders en kan verſtaan worden als zoodanig een weezen van 't welke alles in allen moet gezegd worden. Want hoe! aan een weezen 't welk eenige weezendhijd heeft moeten eigenſchappen gevoegd worden, en zoo veel weezendhijd als men het meer toeſchrijfd zoo veel meer eigenſchappen moet men het ook meer toeſchrijven; en gevolglijk zoo het weezen oneindig is, zoo moeten ook zijne eigenſchappen oneindig zijn: en eeven dat is 't dat wij een oneindig weezen noemen.

2. Om de eenhijd die wij al-om in de natuur zien, in de welke [4]zoo 'er verſchijde weezens waaren zoo en konde de eene met den andere onmogelijk niet vereenigen.

3. Om dat wij, gelijk wij nu al hebben gezien dat de eene Zelfſtandighijd den ander niet kan voortbrengen, noch ook, dat zoo een Zelfſtandighijd niet is, het onmogelijk is dat ze zoude beginnen te zijn[5],

[4] Dat is, zoo 'er verſchijde Zelfſtandigheeden waaren, die niet tot een eenig weezen betrokken wierden, zoo dan was de vereeniging onmogelijk, om dat wij klaarlijk zien dat ze in 't geheel geen gemeenſchap 't zamen hebben, als denking en uijtbrijding, waar van wij nochtans beſtaan.

[5] Dat is, indien geen Zelfſtandighijd kan zijn als weezendlijk, en nochtans geene weezendlijkhijd volgd uijt haar weezendhijd, wanneer ze afgeſchijden begreepen word, zoo volgd, dat ze niet iets bizonders, maar iets dat is een eigenſchap moet zijn van een ander, namendlijk het een alleenig of al-weezen. Of aldus; Alle Zelfſtandighijd is weezendlijk, en geen weezendlijkhijd van eenige Zelfſtandighijd op zig zelf begreepen volgd uijt zijn weezen; derhalven dan geen weezendlijke Zelfſtandighijd kan op zig zelf worden begreepen, maar moet tot iet anders behooren: dat is met ons verſtand de Zelfſtandige denking en uijtbrijdenge verſtande, zoo verſtaan wij die niet als in haar weezen, en niet in haar weezendhijd; dat is dat haar weezendhijd noodzakelijk aan haar weezen toe behoord. Doch om dat wij bewijzen dat ze een eigenſchap van God is, daar uijt bewijzen wij van vooren dat ze is; en van achteren, ten aanzien van de uijtgebrijdhijd alleen, uijt de wijzen, als die noodzakelijk dit tot haar onderwerp moeten hebben.

nochtans zien dat in geen Zelfſtandighijd (die wij niet te min weeten dat in de natuur is), afzonderlijk begreepen zijnde, eenige noodzakelijkhijd is om weezendlijk te zijn, aangezien geen weezendlijkhijd aan haar bizondere weezendhijd behoord: zoo moet dan noodzakelijk volgen, dat de natuur welke van geen oorzaaken komt, en die wij nochtans wel weeten dat 'er is, een volmaakt weezen moet zijn, aan de welke weezendlijkhijd toe behoord.

[18] Uijt dit alles dan, dat wij dus verre gezegd hebben, blijkt dat wij de uijtgebrijdhijd ſtellen een eigenſchap van God te zijn; welke in een volmaakt weezen geenzins ſchijnd te konnen vallen. Want nademaal de uijdgebrijdhijd deelbaar is, zoo zou het volmaakte weezen als dan uijt deelen beſtaan: 't welke aan God geheel niet kan worden toegepaſt, dewijl hij een eenvoudig weezen is. Daar 'n boven, als de uijtgebrijdhijd word gedeeld zoo is ze lijdende; dat ook geenzins in God, als die onlijdelijk is, en van geen ander lijden kan, nadien hij van alles de eerſte werkende oorzaak is, kan plaats hebben.

[19] Waar op wij antwoorden; 1. dat deel en geheel geen waare of dadelijke weezens, maar alleen weezens van reeden zijn: en dienvolgende zijn [6]in de natuur noch geheel, noch deelen. 2. Een zaak die van verſchijde deelen is 't zamen gezet moet zoodanig zijn, dat de deelen deszelfs in 't bizonder genomen den een zonder den ander kan bevat en verſtaan worden: als bij voorbeeld, in een Uurwerk, dat van verſchijden Raderen en Touwen en anders is 't zamen gezet; daar kan, zeg ik, een ieder Rad, Touw, enz: bizonder bevat en verſtaan worden, zonder dat het geheel zoo als 't te zamengezet is daar toe van nooden is. Desgelijks meede in het Water, het welke uijt rechte en langwerpige deeltjes beſtaad, kan 'n ieder deel deszelfs bevat en verſtaan worden en beſtaan zonder 't geheel. Maar de uijtgebrijdhijd, zijnde een Zelfſtandighijd,

[6] In de natuur, dat is in de Zelfſtandige uijtgebrijdhijd; want die gedeeld wordende zoo word haar natuur en weezen 't eenemal vernietigd, als die alleen beſtaad in 'n oneindege uijtgebrijdhijd, of geheel te zijn, dat het zelfde is.

Maar, zult gij zeggen, is 'er geen deel in de uijtgebrijdhijd voor alle wijzen? Geenzins, zeg ik. Maar zegd gij, als 'er beweegeng in de ſtof is, die moet in een deel van de ſtof zijn, en niet in 't geheel; want dewijle het geheel oneindig is, waar heen zou dat bewogen worden, dewijle buijten haar niets is. Op het welk ik antwoord, daar is geen beweging alleen, maar beweging en ruſt te zamen, en deeze is in 't geheel, en moet daar in zijn; want daar is geen deel in de uijtgebrijdhijd. Zegd gij noch al Ja; zoo zegd mij dan, als gij de geheele uijtgebrijdhijd deeld, dat deel dat gij met uw verſtand daar affnijd, kond gij ook na de natuur van alle deelen daar van affchijden: dat dan gedaan zijnde, vraag ik, Wat is 'er tuſſchen dit afgeſchijde deel en de reſt? Gij moet zeggen, of een idel, of een ander lichaam, of dat van de uijtgebrijdhijd zelve, daar is geen vierde. Niet het eerſte, want daar is geen iedel, dat ſtelleg en geen Lichaam is. Niet het tweede, want dan was 'er een wijze, die 'er niet zijn kan, alzoo de uijtgebrijdhijd als uijtgebrijdhijd zonder en voor alle wijzen is. Derhalven dan het derde; en zoo is 'er geenig deel van 'd uijtbrijding, maar de uijtgebrijdhijd enkel en ondeelbaar.

van die en kan men niet zeggen dat ze deelen heeft, aangezien ze noch klijnder noch grooter kan worden, en geen deelen deszelfs bizonder zoude konnen verſtaan worden, dewijl zij in haar natuur oneindelijk is. En dat zij nu zodanig moet zijn volgd hier uijt, namendlijk, om dat indien zij zodanig niet en was, maar uijt deelen beſtond, zoo en was ze uijt haar natuur dan niet oneindig; want dat in een oneindige natuur deelen zoude konnen bevat worden is onmogelijk, nadien alle die deelen door haar natuur oneindelijk zouden moeten zijn. Doet hier noch bij, [2
indien zij van verſchijden deelen kwam te beſtaan, dan zou men konnen verſtaan, dat eenige deelen deszelfs vernietigd zijnde, echter noch de uijtgebrijdhijd bleef, en niet door eenige vernietigde deelen meede wierd vernietigd: een zaak die klaarelijk teegenſtrijdeg is, in zoo iets, het welke door zijn eigen natuur oneindig is, en nooijd bepaald of eindig kan zijn of verſtaan worden. Vorders, wat belangd de deelinge in de [2
natuur, die 'n geſchied (gelijk al-reede gezegd is) niet in de zelfſtandighijd, maar altijd en alleen in de wijze van de Zelfſtandighijd: ik dan deelende het Water, deel niet de Zelfſtandighijd, maar alleen de wijze van de Zelfſtandighijd; welke Zelfſtandighijd, ſchoon verſchijdendlijk gewijzigd zijnde, altoos de zelve is.

De deeling dan of lijding geſchied alleen in de wijze; gelijk wij [2
zeggen, dat de menſch vergaat of vernietigd word, zoo word dat alleen verſtaan van den menſch, ten aanzien dat hij zoo een zamenſtel en wijze is van de Zelfſtandighijd, en niet ten opzigte van de Zelfſtandighijd zelve, van wien hij afhangd. Ten anderen hebben wij al-reeds geſteld, [2
gelijk ook hier na zal geſchieden, dat 'er niet iets buijten God en is, en dat hij een inblijvende oorzaak is. Doch de lijding, zoo den doender en Lijder verſchijden zijn, is een taſtelijke onvolmaakthijd; want den Lijder moet noodzaakelijk van dat geene afhangen het welke hem van buijten het lijden veroorzaakt heeft: het geen in God, die volmaakt is, geenzins plaats heeft. Verder van zoo een werker, die in zig zelfs werkt, [2
kan men nooijt zeggen, dat hij de onvolmaakthijd van een Lijder heeft, dewijl hij van geen ander lijd. En hoewel het verſtand, gelijk de Wijsbegeerege zeggen, een oorzaak zijner begrippen is; aangezien het een inblijvende oorzaak is, wie zal durven zeggen, dat het onvolmaakt is, zoo dikwils als het van zig zelven lijd. Eindelijk, de Zelfſtandighijd, [2
dewijl zij 't beginzel van alle hare wijzen is, zoo kan zij met veel grooter recht een doender als een lijder genaamd worden. En met dit gezegde achten wij alles beantwoord.

Doch hier word teegengeworpen, dat 'er noodzakelijk een eerſte oor- [26
zaak, die dit Lichaam doed beweegen, moet zijn; alzoo 't zig zelven, wanneer het ruſt, onmogelijk beweegen kan: en aangezien het klaarelijk blijkt dat 'er in de natuur ruſt en beweeging is, zoo moet die,

[27] meenen zij, noodzakelijk van een uijtterlijke oorzaak herkomen. Maar 't is ligt voor ons hier op te antwoorden: want wij ſtaan toe, dat indien 't Lichaam een zaak was door zig zelſ beſtaande, en anders geen eigenſchap en had als lang breed en diep, dat dan, wanneer het rusten, in 't zelve geen oorzaak zoude zijn om zig in beweeging te brengen: doch nadien wij alvoorens de natuur een weezen ſtelde te zijn aan het welke alle eigenſchappen behooren, zoo en kan haar niets ontbreeken om voort te brengen alles wat voort te brengen is.

[28] Tot hier toe dan geſproken hebbende van wat God is, zoo zullen wij van zijne eigenſchappen maar als met een woord zeggen, hoe dezelve welke ons bekend zijn maar beſtaan in twee, namendlijk denking en uijtbrijding; want hier ſpreeken wij maar alleen van zulke eigenſchappen, die men waarelijk Gods eigenſchappen noemen kan, door [29] wien wij hem in zig zelf en niet als werkende buijten zig bevatten. Al wat dan de menſchen aan God buijten deeze twee eigenſchappen meer toeſchrijven dat zal, indien het anderzins tot hem behoord, moeten zijn of een uijtwendige benaming, gelijkerwijs dat hij is door zig zelf beſtaande, eenig, eeuwig, en onveranderlijk, enz: of in opzigt zijner werkingen, gelijkerwijs dat hij is een oorzaak ,voorbeſchikker, en regeerder van alle dingen: welke alle eigen aan God zijn, zonder nochtans te [30] kennen te geeven wat hij is. Doch hoe en op wat wijze deeze eigenſchappen nochtans in God plaats konnen hebben, zullen wij hier na in de volgende Hoofddeelen toonen. Maar tot beeter verſtand van 't voorgaande, en nader opening van het geen wij meenen te zeggen, hebben wij goed gedagt en beſlooten om deeze navolgende reedenen hier bij te voegen, beſtaande in 'n

ZAMENSPRAAK,

tuſſchen het Verſtand, de Liefde, de Reeden, en de Begeerelijkhijd.

[1] Liefde. Ik zie Broeder, dat ten eenemaal mijn weezen en volmaakthijd afhangd van uwe volmaakthijd; en nadien de volmaakthijd van het voorwerp 't welk gij begreepen hebt uwe volmaakthijd is, en uijt de uwe weeder de mijne voort komt, zoo zeg mij eens, ik bid u, of gij zulk 'n weezen begreepen hebt, dat ten opperſte volmaakt is, niet konnende door iet anders bepaald worden, en in het welk ik ook begreepen ben.

[2] Verſtand. Ik voor mijn aanſchouw de natuur niet anders als in zijn geheel, oneindelijk, en ten opperſte volmaakt: en indien gij daar aan twijffeld, zoo vraagd het aan de Reeden; deeze zal 't uw zeggen.

Reeden. De waarhijd hier van is mijn ontwijffelbaar; want zoo wij
de natuur willen bepaalen, dan zullen wij hem ('t welke ongerijmd is)
moeten bepaalen met 'n niet, en dat onder deeze volgende eigenſchappen,
namendlijk, dat hij is een eeuwig door zig zelf oneindelijk [weezen]:
welke ongerijmdhijd wij ontgaan, ſtellende, dat hij is een eeuwige een-
hijd, oneindig, almagtig, enz: de natuur namendlijk oneindig, en alles
in dezelve begreepen; en de ontkenninge deezes noemen wij 'n niet.

Begeerelijkhijd. Eij doch! dit ſtemd al wonderlijk 't zamen, dat de
eenhijd met de verſchijdendhijd die ik al-omme in de natuur zie over
een komt. Want hoe! ik zie dat de verſtandige Zelfſtandighijd geen
gemeenſchap heeft met de uijtgebrijde Zelfſtandighijd, en dat den een
den ander bepaald. En indien gij buijten deeze twee Zelfſtandigheeden
noch een derde wild ſtellen, die in alles volmaakt is, ziet zoo wikkeld
gij u zelven in openbaare teegenſtrijdigheeden; want zoo deeze derde
geſteld word buijten de twee eerſte, zoo ontbreeken hem dan alle de
eigenſchappen die deeze twee toebehooren: het welk immers in een
geheel, buijten wien dat geenig ding is, eenige plaats kan hebben. Daar
'n boven, zoo dit weezen almachtig en volmaakt is, zoo zal het zodanig
zijn om dat 't zig zelfs en niet om dat het een ander heeft veroorzaakt.
En nochtans zoude hij almachtiger zijn, die zig zelven en daar 'n boven
noch 'n ander konde voortbrengen. En eindelijk indien gij hem alwee-
tende noemd, zoo is het noodzakelijk dat hij zig zelve kend; en met een
moet gij toeſtaan, dat de kenniſſe van zig zelfs alleen minder is als de
kennis van zig zelfs te zamen met de kenniſſe van de andere Zelf-
ſtandigheeden: alle het welke openbaare teegenſtrijdigheeden zijn.
Waarom ik de Liefde wil geraden hebben zig geruſt te houde met het
geene ik haar aanwijze, en na geen andere dingen om te zien.

Liefde. Wat doch ô eerlooſe! hebt gij mij aangeweezen anders als
dat geene uijt het welke terſtond mijn verderf gevloeijd is; want zoo
ik mijn ooijt met dat geene 't welk gij mij hebt aangeweezen had vereé-
nigd, aanſtonds was ik vervolgd geweeſt van twee hoofd-vijanden des
menſchelijke geſlagts, namendlijk de haat en 't berouw, en van de
vergeetenhijd ook meenigmaal. En alzoo keer ik mij andermaal tot de
Reeden, op dat hij maar voort ga, en aan deeze vijanden de mond ſtoppe.

Reeden. Dat gij dan ô Begeerelijkhijd zegd verſchijden Zelfſtandig-
heeden te zien, dat zeg ik u is valſch; want klaarelijk zie ik, dat 'er
maar een eenige is, die door zig zelf beſtaad, en van alle andere eigen-
ſchappen een onderhouder is. En bij aldien gij dan het Lichamelijke
en verſtandige wild noemen Zelfſtandigheeden, in opzigt van de wijzen
die daar van afhangen: wel aan dan moet gij haar ook wijzen noemen
ten opzigt van de Zelfſtandighijd van wien zij afhangen; want als door
zig zelven beſtaande worden zij van u niet begreepen; en op dezelve

wijz als het willen, gevoelen, verſtaan, beminnen, enz: verſchijde wijzen zijn van het geen gij een denkende Zelfſtandighijd noemd, waar toe gij die alle brengd en tot een maakt, zoo beſluijte ik ook door uw eigen bewijze, dat de oneindige uijtbrijding en denking mitsgaders andere oneindige eigenſchappen, of volgens uw ſtijl Zelfſtandigheeden, niet anders zijn als wijzen van dat eenig eeuwig oneindig en door zig zelf beſtaande weezen, waar in alles een en eenig is, en buijten welke eenhijd men geen zaak zig kan verbeelden.

[10] Begeerelijkhijd. In deeze uwe wijze van ſpreeken zie ik, zoo mij dunkt, een zeer groote verwarreng; want gij ſchijnd te willen, dat het geheel iets buijten of zonder zijne deelen zou zijn: dat voorwaar ongerijmd is; nadien alle Wijsgeeren eenpaarig zeggen, dat het geheel is een tweede kundighijd, en dat in de natuur buijten het menſchelijk
[11] begrip geen zaak en is. Daar 'n boven, zoo als ik uijt uw voorbeeld af neem, zoo vermengd gij 't geheel met de oorzaak; want, gelijk ik zeg, het geheel beſtaad alleen van of door zijn deelen: en alzoo is 't dat gij u de denkende kragt verbeeld als een zaak, van wien het verſtand de Liefde enz: afhangd; en gij kond die geen geheel noemen, maar een oorzaak van de uijtwerkzelen, door u al genoemd.

[12] Reeden. Ik zie vaſt hoe gij teegen mij alle uwe Vrinden 't zamen roept; en alzoo het geen gij niet vermogt met uwe valſche reedenen uijt te werken, dat tragt gij nu te doen met dubbelzinnighijd van woorden; gelijk gemeenelijk het werk der geener is die zig teegen de waarhijd kanten. Doch 't en zal u door dat middel, om de liefden tot u te trekken, niet gelukken. Uw zeggen dan is, dat 'd oorzaak, aangezien die is een veroorzaaker van de uijtwerkzelen, derhalven buijten dezelve moet zijn: en dit zegd gij daarom, dewijl gij maar alleen van 'd overgaande en niet van de inblijvende oorzaak weet, welke laatſte geenzins iet buijten zig zelven voortbrengd. Bij voorbeeld het verſtand, 't welk oorzaak zijner begrippen is; waarom het ook van mijn, voor zoo verre zijn begrippen daar van afhangen een oorzaak, en weederom in opzigt het beſtaad van zijn begrippen een geheel genoemd word: alzoo ook God, die met zijn uijtwerkzelen of ſchepzelen geen andere als een inblijvende oorzaak, en ook een geheel in opzigt van de tweede aanmerking is.

ZAMENSPRAAK,
tuſſchen Erasmus en Theophilus.

[1] Erasmus. Ik heb u ô Theophilus hooren zeggen, dat God een oorzaak is van alle dingen; en daar bij, dat hij geene andere oorzaak kan zijn als een inblijvende. Indien hij dan een inblijvende oorzaak aller

dingen is; hoe kond gij hem dan een eerder oorzaak noemen? want dat is een inblijvende oorzaak onmogelijk.

Theophilus Wanneer ik zij, dat God een eerder oorzaak is, zoo is dat van mij niet gezegd als in opzigt van die dingen welke God zonder eenige omſtandigheeden als alleen zijn weezendlijkhijd onmiddelijk heeft voortgebragt: maar geenzins dat ik hem volſtrekt een eerder oorzaak zou genoemd hebben; het welk gij klaar uijt mijne woorden hebt konnen afneemen, want ik heb ook gezegd, dat wij hem in eeniger wijze een verder oorzaak konnen noemen.

Erasmus. Het geen gij mij wild zeggen verſta ik nu genoeg: maar'k merk ook aan, dat gij gezegd hebt, dat het gewrogt eener innerlijke oorzaak op zodanig 'n wijze met zijn oorzaak blijft vereenigd dat het met dezelve 't zamen een geheel maakt; en indien dit zoo is, dan kan God zoo mij dunkt geen inblijvende oorzaak zijn? want zoo hij en 't geen van hem is voortgebragt te zamen een geheel maaken, dan ſchrijfd gij aan God op 'd eene tijd meer weezen toe als op de andere tijd. Neemd, bid ik u, mij deeze twijfeling weg.

Theophilus. Zoo gij Erasmus uijt deeze verwarring wild geraaken, zoo neemd eens wel in acht dat ik uw hier zal zeggen. Het weezen van een zaak neemd niet toe door het vereenigen met een andere zaak, waar mee zij een geheel maakt: maar in teegendeel zoo blijft ze daar in onveranderlijk. Ik zal u, op dat gij mijn te beeter zult verſtaan, dit voorbeeld ſtellen. Een Beeldhouwer heeft van houd gemaakt verſchijde gedaantens, na de gelijkenis der deelen eenes menſchelijk lichaam: hij neemd een van deeze, 't welk de gedaante heeft van een menſchelijke borſt, en voegd dat te zamen met een ander dat de gedaante heeft van een menſchelijk hoofd, en maakt van deeze twee een geheel ,'t welk het bovenſte gedeelte van 'n menſchelijk lichaam vertoond. Zult gij nu daarom zeggen, dat het weezen van 't hoofd heeft toegenomen door zijn vereeniging met de borſt? geenzins; want het is 't zelve dat 't te vooren was. Tot meerder klaarhijd zal ik u een ander voorbeeld ſtellen, namendlijk het denkbeeld dat ik van 'n driehoek heb, en een ander ontſtaande door uijtſtrekking van een dier hoeken, welke uijtgeſtrekte of uijtſtrekkende hoek noodzaakelijk gelijk is met de twee teegengeſtelde innerlijke hoeken enz: Deeze zeg ik hebbe voortgebragd een nieuw denkbeeld, namendlijk, dat de drie hoeken van een driehoek gelijk zijn met twee rechte hoeken: welk denkbeeld met het eerſte zoo vereenigd is, dat het zonder 't zelve niet kan beſtaan of begreepen worden. En van alle denkbeelden die een iegelijk heeft maaken wij een geheel, of 't welk 't zelve is, een weezen van reeden, het geene wij verſtand noemen. Ziet gij nu wel dat, al ſchoon dit nieuwe denkbeeld vereenigd met het voorgaande, daarom in 't weezen van 't voorgaande geen veranderinge vald,

maar dat het in teegendeel zonder 'd aller minſte verandering het zelfde blijft. Het welke gij ook zien kond in een iegelijk denkbeeld, dat in zig liefde voortbrengd, welke liefden in geenerlij wijze het weezen van 't
[8] denkbeeld doed toeneemen. Maar waar toe zoo veel voorbeelden opgehoopt! daar gij zelf in 't voorgebeelde, waar af wij nu geſprooken hebben, dit klaarelijk kond zien: 'k heb duijdelijk gezegd, dat alle eigenſchappen die van geen ander oorzaak afhangen, en om welke te beſchrijven geen geſlagt van nooden is, tot het weezen Gods behooren; en dewijl de geſchapene dingen niet magtig zijn een eigenſchap te ſtellen, zoo en vermeerderen zij door deeze het weezen Gods niet, hoe nauw zij
[9] met het zelve ook komen te vereenigen. Doed hier bij, dat het geheel maar een weezen van reeden is, en niet verſchild van het algemeen als alleen hier in, dat het algemeen gemaakt word van verſchijde niet vereenigde ondeelbaare, van het zelfde geſlagt: maar het geheel van verſchijden vereenigde ondeelbaare, zoo van een ander als van het zelfde geſlagt.

[10] Erasmus. Zoo veel als dit belangd hebt gij mij voldaan. Maar boven dit hebt gij noch gezegd, dat het gewrogt van een innerlijke oorzaak niet kan vergaan, zoo lang zijn oorzaak duurd; het geen ik zie niet waar te zijn; want dit zoo zijnde, hoe kan God dan noch een innerlijke oorzaak aller dingen weezen, daar zoo veel van dezelve te niete gaan? Gij zult volgens u voorig onderſchijd wel zeggen, dat God eigendlijk een oorzaak van zodanige gewrogten is, die hij zonder eenige meerder omſtandigheeden als alleen zijn eigenſchappen heeft voortgebragt, en dat deeze dan zoo lang haar oorzaak duurd niet konnen vergaan: maar dat gij God geen innerlijke oorzaak noemd van die gewrogten welkers weezendlijkhijd niet onmiddelijk van hem afhangd, maar van eenige andere zaak geworden zijn, als alleen voor zoo veel haar oorzaaken zonder en buijten hem niet werken, noch konnen werken; en hier om dan ook, aangezien zij niet onmiddelijk van God zijn voortgebragt, te
[11] niete konnen gaan. Doch dit voldoed mij niet; want ik zie dat gij beſluijt, dat het menſchelijk verſtand onſterffelijk is, om dat het een gewrogt is dat God in zig zelf heeft voortgebragt: nu dan onmogelijk zijnde dat 'er meer van nooden is geweeſt om zodanig een verſtand voort te brengen als alleen de eigenſchappen Gods, zoo moet het dan, om een weezen van zoo 'n uijtſteekende volmaakthijd te zijn, zoo wel als alle andere dingen die onmiddelijk van God afhangen, van eeuwighijd geſchapen zijn, het welke ik zoo 'k mij niet bedrieg u ook heb hooren zeggen; en dit dan zoo zijnde, hoe zult gij dit zonder ſwaarighijd over te laaten vereffenen?

[12] Theophilus. 't Is waar Erasmus, dat die dingen om haar weezendlijkhijds wille geen ander ding van doen hebben als alleen de eigenſchap-

pen Gods, die van hem onmiddelijk van eeuwighijd geſchapen zijn. Maar ſtaad aan te merken, dat al ſchoon het noodzakelijk is dat 'er tot de weezendlijkhijd van een zaak vereijſcht word een bizondere [a] wijzing en een zaak buijten de eigenſchappen Gods, dat daarom echter God niet nalaat een zaak onmiddelijk te konnen voortbrengen: want van de noodzakelijke dingen die vereijſcht worden om een zaak te doen zijn, bennen eenige op dat zij de zaak zoude voortbrengen, en anderen op dat de zaak zou konnen voortgebragt zijn; als bij voorbeeld, ik wil in zeekere kamer Ligt hebben, ik ſteek dit op, of ik doe een venster open, op de kamer word verligt, zoo maakt die opſteeking of opening van de kamer door zig zelfs het Ligt niet, maar brengd alleen te weeg dat het Ligt de kamer komt te verligten, of daar in kan komen; en alzoo word tot de beweeging van een Lichaam ook vereijſcht een ander Lichaam, 't welk alle die beweeging hebben moet die van hem tot het ander Lichaam over gaat. Maar om in ons een denkbeeld van God voort te brengen word geene andere bizondere zaak vereijſcht, die heeft 't welk in ons word voortgebragt, maar alleen zodanig Lichaam in de natuur, wiens denkbeeld noodzakelijk is om God onmiddelijk te vertoonen: 't geen gij ook uijt mijne woorden af kond neemen, alzoo ik heb gezegd, dat God alleen door zig zelfs en niet door iets anders word gekend. Doch dit zeg ik u, dat zoo lang wij van God zoo een klaar denkbeeld niet en hebben, 't welk in dier voegen ons met hem vereenigd, dat het ons niet toe laat eenige zaak te beminnen buijten hem, wij niet en konnen zeggen waarelijk met God te zijn vereenigd, en zoo onmiddelijk van hem af te hangen. Belangende nu 't geen gij verder noch zou mogen vragen, laat dat op een andere tijd geſchieden, alzoo mij de geleegendhijd teegenwoordig tot wat anders noodigd.

[a] Modificatio.

Erasmus. Voor teegenwoordig is 'er niets meer: maar ik zal mij met het geene gij mij nu gezegd heb beezig houden tot nader geleegendhijd; en ondertuſſchen u Gode beveelen.

Derde
HOOFD-DEEL:
dat God oorzaak is von alles.

Wij zullen teegenwoordig aanvangen om te handelen van die eigenſchappen Gods, welk wij[1] eigene genaamd hebben; en voor eerſt, dat God een oorzaak is van alles.

[1] De navolgende worden eigene genaamd, om dat ze niet anders, zijn als Toeëigeningen, die niet verſtaan konnen worden zonder hare Zelfſtandighijd, dat is, God zou wel zonder deeze geen God zijn, maar nochtans is hij door deeze geen God; want zij niets Zelfſtandigs, door welke God alleen beſtaat, te kennen geeven.

Hier vooren hebben wij al-ree gezegd, hoe dat den eene Zelfſtandighijd den andere niet kan voortbrengen, en dat God een weezen is van welke alle eigenſchappen gezegd worden: waar uijt klaarelijk volgd, dat alle andere dingen buijten God niet konnen beſtaan, noch verſtaan worden: weshalven wij dan met alle reeden moeten zeggen, dat God een oorzaak is van alles.

[2] Aangezien men dan gewoon is de werkende oorzaak in acht deelen te verdeelen, zoo laat ons nu eens onderzoeken hoe en op wat wijze God een oorzaak is.

1. Hij is een uijtvloeijende of daar ſtellende oorzaak van zijn werken; en in opzigt dat deeze werkinge geſchied een doende of werkende oorzaak: het welke wij voor een ſtellen, als op elkanderen opzigt hebbende.

2. Hij is een inblijvende en geen overgaande oorzaak, aangezien hij alles in zig zelfs en niet buijten zig en werkt, gemerkt niets buijten hem en is.

3. God is een vrije en geen natuurelijke oorzaak; gelijk wij dit heel klaarelijk zullen doen blijken, wanneer wij zullen handelen aangaande dit of God kan nalaaten te doen het geen hij doed: alwaar met een verklaard zal worden waar in de waare vrijhijd is beſtaande.

4. God is een oorzaak door zig zelfs, en niet door 'n toeval: het welke uijt de Verhandeling van de Voorſchikkeng nader blijken zal.

5. God is een voorname oorzaak zijner werken, die hij onmiddelijk geſchapen heeft, als daar is de roeringe in de ſtoffe, enz: in welke de min voorname oorzaak geene plaats kan hebben, nadien dezelve altijd in de bizondere dingen is[2] die in de natuur zijn. De min voornaam beginnende oorzaak is God* vermits dat buijten hem niets is 't geene hem zou konnen prangen. Doch de voorgaande oorzaak is zijn evolmaakthijd zelve, door wien hij van zig zelfs, en bij gevolge ook van alle andere dingen oorzaak is.

6. God is alleen de eerſte of beginnende oorzaak, gelijk bij onze voorgaande betoging komt te blijken.

7. God is ook een algemeene oorzaak ; doch alleen in opzigt dat hij verſchijden werken voortbrengd: anders kan zulks nooijd gezegd worden; want hij niemand van doen heeft, om uijtwerkzelen voort te brengen.

8. God is de naaſte oorzaak van die oneindelijk en onveranderlijk zijn, en welke wij zeggen van hem onmiddelijk te zijn geſchapen. Doch de laatſte oorzaak is hij, en dit eenigzins van alle bizondere dingen.

[2] Bij voorbeeld, als wanneer hij door een harde Wind de zee droog maakt, enz: in alle de bizondere dingen.

* v. d. Linde verbeſſert in der Handſchrift: *is in God niet.*

Vierde
HOOFD-DEEL:
van Gods noodzakelijke Werkinge.

Dat God het geen hij doed zou konnen nalaaten te doen ontkennen [1
wij, en zullen 't zelve ook bewijzen, wanneer wij van Gods voorbeſchikking handelen: alwaar wij toonen zullen, dat alle dingen noodzaakelijk van haare oorzaaken afhangen; het geen mee beweezen word door [2
Gods volmaakthijd, alzoo het buijten alle twijffel is dat God alles eeven zoo volmaakt kan uijtwerken als het in zijn denkbeeld is begreepen, en gelijkerwijs de dingen die van hem verſtaan worden van hem niet volmaakter konnen worden verſtaan als hij die verſtaad, alzoo konnen alle dingen zoo volmaaktelijk van hem uijtgewerkt worden dat ze van hem niet volmaakter konnen voortkomen. Doch als wij beſluijten, dat God niet kon nalaaten te doen het geen hij heeft gedaan, zoo beveſtigen wij dit van weegens zijn volmaakthijd, dewijle in God na te laaten 't geen hij doed een onvolmaakthijd zijn zou, zonder nochtans in God een min voornaam beginnende oorzaak te ſtellen, die hem zou bewoogen hebben tot doen; want als dan en waare hij geen God.

Doch nu vald weeder het geſchil, Of God al dat het welk in zijn [3
denkbeeld is, en hij zoo volmaakt kan doen, zou konnen nalaaten te doen, en of zulks na te laaten in hem een volmaakthijd is. Wij zeggen, wijl alles wat 'er geſchied van God gedaan word, het zelve alzoo noodzakelijk bij hem moet voorbepaald zijn, nadien hij anderzins veranderlijk was, het welk in hem een groote onvolmaakthijd zijn zou: en dat deeze voorbepaaldhijd bij hem van alle eeuwighijd moet zijn, in welke eeuwighijd geen voor noch na is: waar uijt volgd, dat God te vooren op geen andere wijs de dingen heeft konnen voorbepaalen als die nu van eeuwighijd bepaald zijn, en dat God voor noch zonder deeze bepaaleng heeft konnen zijn. Vorder als God iet zoude nalaaten te doen [4
zoo moeſt dat voortkomen uijt een oorzaak in hem; of uijt geen: ja dan is 't noodzakelijk dat hij het moet nalaaten te doen: zoo neen; dan is het noodzakelijk dat hij 't niet moet nalaaten: dit is in zig zelven klaar. Wijders, het is een volmaakthijd in en geſchapen zaak dat ze is, en van God is; want van alle onvolmaakthijd is de grootste onvolmaakthijd het niet zijn: en dewijl het hijl en de volmaakthijd van alles is de wille Gods, zoo zou immers, als God wilde dat deeze zaak niet was, het hijl en de volmaakthijd van dezelve zaak beſtaan in het niet zijn: het welke in zig zelf teegenſtrijdig is, alzoo wij dan ontkennen dat God kan nalaaten te doen het geen hij doed. Het welke zommige voor'n [5
laſter en verklijninge van God achten; 't geen hier uijt voort komt,

om dat niet recht begreepen word waar de waare vrijhijd in beſtaad, als welke geenzins zoo zij waanen in is geleegen, van iet goeds of kwaads te konnen doen of nalaaten: maar de waare vrijhijd is alleen hier in geleegen, dat 'd eerſte oorzaak, van niets anders geprangd, of genoodzaakt, alleen door zijn volmaakthijd oorzaak van alle volmaakthijd is; en dat dienvolgende, zoo God dit konde nalaaten te doen hij niet volmaakt zou weezen; want het goed doen of 'd volmaakthijd te konnen laaten in 't geen hij uijtwerkt kan in hem geen plaats hebben, als ſluijtende gebrek in. Dat God dan de eenigſte vrije oorzaak is, is niet alleen klaar uijt het geene wij gezegd hebben, maar ook hier uijt, dat 'er buijten hem geen uijtwendige oorzaak is, die hem zou konnen dwingen, of noodzaaken: al het welk geen plaats heeft in de geſchapene dingen.

[6] Hier teegen word wel ingebragt, dat het goed alleen daarom goed is, om dat God het wil; en dat dieshalven God wel maaken kan, dat het kwaade goed word. Doch zulks ſluijt eeven zoo wel als of ik zijde, om dat God wil dat hij God is, daarom is hij God; en dieshalven is het in zijn magt, geen God te weezen; het welk de ongerijmdhijd zelven is. Vorders als de menſchen iets doen, en men vraagd haar, Waarom dat zij zulks doen? 't antwoord is, om dat de rechtvaardighijd het vereijſcht. Vraagd men weeder, Waarom de rechtvaardighijd, of liever 'd eerſte oorzaak van alles dat rechtvaardig is, het alzoo vereijſcht? zoo is 't antwoord, om dat de rechtvaardighijd het zelve zoo wil. Maar eilieven! zou de rechtveerdighijd wel konnen nalaaten rechtveerdig te zijn? Geenzins; want als dan kon ze geen rechtvaardighijd weezen. En hoewel de geenen welk zeggen, dat God alles wat hij doed daarom doed om dat het in zig zelven goed is, mogelijk zullen denken met ons geen verſchil te hebben, zoo is dit nochtans verre daar van daan, nadien zij iets voor goed ſtellen te zijn aan het welke hij verpligt of verbonden zou weezen, uijt oorzaak van en begeerten, om dat dit goed en dat weeder rechtveerdig is.

[7] Nu vald wijders het geſchil, of God, ſchoon alle dingen van hem op een andere wijz geſchapen waaren, en van eeuwighijd af anders geordoneert en voorbepaald als die nu zijn, of hij dan eeven zoo volmaakt zou zijn als nu? Waar op tot antwoord diend, dat zoo de natuur van alle eeuwighijd op een andere wijze als die nu is geſchapen was, dan na de ſtelling der geener die God wil en verſtand toeſchrijven noodzakelijk zal volgen, dat God dan bijde een andere wil en verſtand als nu gehad moeſt hebben, volgens 't welke hij de dingen anders had gemaakt als dezelve nu zijn: en dus zou volgen, dat God dan anders zou geſteld zijn als nu: weshalven wij, indien wij ſtellen, dat God nu 'd aller volmaaktſte is, genoodzaakt zijn te zeggen, dat hij zulks niet zou zijn wanneer hij alles anders ſchiep. Al het welke, zeer taſtelijke ongerijmdheeden in

zig beſluijtende, geenzins aan God (die nu te vooren en in alle eeuwighijd onveranderlijk is, geweeſt heeft, en blijven zal) kan worden toegepaſt. Dit word van ons verder beweezen uijt de beſchrijving die wij [8] van de vrije oorzaak hebben gemaakt; als de welke niet beſtaad in iet te konnen doen of laaten, maar alleen hier in dat ze van niets anders afhangd, alzoo alles wat God doed van hem als van de aller vrijſte* oorzaak gedaan en uijtgewerkt word. Aangezien nu God de eerſte oorzaak aller dingen is, zoo moet iets in hem zijn, door 't welke hij doed hetgeen hij doed, en niet na laat te doen: en dewijl dat geene het welke hem iets doed doen niets anders zijn kan als zijn eigen volmaakthijd zelf, zoo beſluijten wij, dat indien het zijn volmaakthijd niet en was die hem zulks deede doen, dat de dingen niet en zoude beſtaan, of in weezen gekomen zijn om te weezen het geene zij nu zijn.

Dus verre van de eerſte eigenſchap Gods. Nu zullen wij over gaan [9] tot Gods tweede eigenſchap, die wij in hem eigen noemen; en zien wat ons daar af te zeggen vald, in 't

Vijfde
HOOFD-DEEL,
van Gods voorzienighijd.

[a] Propium. De tweede eigenſchap Gods, die wij hem [a]eigen noemen, is deszelfs [1] voorzienighijd; welk bij ons niet anders als die poogeng is, die wij in de geheele natuur en alle bizondere dingen ondervinden, te ſtrekken ter behouding en bewaaring van haar zelfs weezen. Want het is openbaar, dat geen ding door zijn eigen natuur kan tragten tot zijn zelfs vernietiging, maar in teegendeel, dat ieder ding in zig een pooging heeft, om zig zelven in zijn ſtand te bewaaren, en tot beeter te brengen. Zoo [2] dat wij, volgens deeze onze beſchrijving, ſtellen een algemeene en een bizondere voorzienighijd. De algemeene voorzienighijd is die, door welk u ieder zaak word voortgebragt en onderhouden, als een deel van de geheele natuur. En de bizondere voorzienighijd is die pooging, die ieder bizonder ding tot het bewaaren van zijn zelfs weezen heeft, voor zoo veel ze niet als 'n deel der natuur, maar als 'n geheel word aangemerkt. Het welke met dit voorbeeld word verklaard: dat alle de leeden een 's Menſch voorzien en bezorgd worden, voor zoo veel zij deelen van den Menſch zijn, is de algemeene voorzienighijd; en de pooging die en ieder bizonder lid, als en geheel en geen deel van den menſch, tot het bewaaren en onderhouden van zijn eijgen welſtand heeft, de bizondere voorzienighijd is.

* urſprünglich ſtand in der Handſchrift: *aller wijſte*, dann verbeſſert: *aller vrijſte*.

Sesde

HOOFD-DEEL:

van Gods [a]vorbeſchikking.

[a] Praedeſtinati.

[1] De derde eigenſchap Gods is de Godlijke voorbeſchikking. Doch voor dat wij hier toe kwamen hebben wij beweezen,

1. Dat God niet kan nalaten om te doen het geen hij doed; namendlijk dat hij alles zoo volmaakt geſchappen heeft dat het niet volmaakter zijn kan. En daar bij

2. Dat geen ding zonder hem kan beſtaan, noch verſtaan worden.

[2] Nu ſtaat aan te merken, of 'er in de natuur eenige gebeurelijke dingen zijn, dat is de zulke die gebeuren en ook niet gebeuren konnen. Ten andere, of 'er eenige zaak is, van welk wij niet konnen vraagen, Waarom dat ze is?

Dat 'er geen gebeurelijke dingen zijn bewijzen wij aldus.

Iets dat geen oorzaak heeft om te zijn is onmogelijk dat het zij.

Iets dat gebeurelijk is heeft geen oorzaak.

Derhalven.

Het eerſte is buijten alle geſchil.

Het tweede bewijzen wij al-dus.

Indien iets dat gebeurelijk is een bepaalde en zeekere oorzaak heeft om te zijn, zoo moet het noodzakelijk zijn.

Maar dat iets te gelijk gebeurelijk en noodzakelijk zou zijn is ſtrijdeg.

Derhalven.

[3] Miſſchien zal iemand zeggen, dat iets gebeurelijk wel geen bepaalde en zeekere oorzaak heeft, maar een gebeurelijke. Waar op diend, dat zulks dan zou moeten zijn of in[a] een verdeelde ſin, of in [b]een zamengevoegde ſin; te weeten, of dat de weezendlijkhijd van die oorzaak niet als oorzaak zijnde gebeurelijk is; of dat het gebeurelijk is dat dat iet, 't welk noodzakelijk in de natuur is, een oorzaak zal weezen dat dit gebeurelijk iet voort komt. Doch het een en ander zijn bijde valſch; want

[a] Sensu divisio. [b] Sensu compoſito.

Wat het eerſte aanbelangd, indien dat gebeurelijk iets daarom gebeurelijk is om dat zijn oorzaak gebeurelijk is, zoo moet die oorzaak dan ook gebeurelijk zijn om dat de oorzaak die hem heeft veroorzaakt ook gebeurelijk is, en zoo tot in 't oneindig. En dewijl nu al te vooren beweezen is, dat van een eenige oorzaak alles afhangd, zoo zou dan ook die oorzaak moeten gebeurelijk zijn: 't welk openbaar valſch is. En

Wat het tweede anbelangd, bij aldien die oorzaak niet meer was bepaald om het een als andere voort te brengen, of zulks na te laaten, zoo was het 't eenemal onmogelijk dat hij het konde voort brengen, of 't zelve nalaaten: 't welke recht ſtrijdeg is.

Aangaande nu ons voorige tweede, dat 'er in de natuur geen zaak [4
en is van wien men niet kan vragen, Waarom dat ze is? dit ons zeggen
geeft te kennen, dat bij ons te onderzoeken ſtaad, door welke oorzaak
dat iets weezendlijks is; want die niet zijnde was het onmogelijk dat
het iets zou zijn.

Deeze oorzaak nu is in de zaak of buijten dezelve te zoeken. Doch
zoo men na de reegel vraagd om dit onderzoek te doen, wij zeggen,
dat 'er in 't geheel geen ſchijnd van nooden te zijn: want indien de
weezendlijkhijd tot de natuur van de zaak behoord, het is zeeker dat
wij dan de oorzaak niet buijten haar moeten zoeken. Doch indien het
met dit iet zodanig niet en is, zoo moeten wij immers de oorzaak buijten
haar zoeken. Nademaal nu het eerſte alleen aan God toebehoord, zoo
word daar door betoond (gelijk wij zulks al-vooren hebben gedaan) dat
God alleen de eerſte oorzaak is van alles. En hier uijt blijkt dan meede, [5
dat deeze en geene wille van den Menſch (want de weezendlijkhijd van
zijn wil behoord niet tot zijn weezen) ook moet hebben een uijtterlijke
oorzaak, van wien zij noodzakelijk veroorzaakt word: het welke ook
zoodanig blijkt te zijn, uijt alle het geene wij in dit Hoofddeel hebben
gezegd; en ook noch meerder blijken zal, wanneer wij in het tweede
Deel van des Menſchen vrijhijd zullen handelen en ſpreeken.

Teegen dit alles word van anderen teegengeworpen: Hoe is 't moge- [
lijk! dat God, die gezegd word ten hoogſten volmaakt, en de eenigſte
oorzaak beſchikker en voorzorger van alles te zijn, toelaat dat des niet
teegenſtaande al-omme zulk 'n verwarringe in de natuur gezien word?
en ook, waarom hij den menſch niet heeft geſchapen, zoodanig dat hij
niet kon zondigen?

Aaangaande het eerſte, dat 'er verwarringe in de natuur is, zulks [7
kan met recht niet gezegd worden, aangezien dat niemand alle de oor-
zaaken der dingen bekend zijn, om daar van te konnen oordeelen. Doch
deeze teegenwerping ontſtaad uijt deeze onkunde, van dat zij alge-
meene denkbeelden hebben geſteld, met welke zij meenen dat de bizon-
dere dingen, om volmaakt te zijn, moeten over een komen. Deeze
denkbeelden dan ſtellen zij te zijn in Gods verſtand: en dusdanig was
het dat veele der Navolgers van Plato hebben gezegd, dat namendlijk
deeze algemeene denkbeelden, als Reedelijk-Dier, en diergelijken, van
God geſchapen zijn. En ſchoon de Volgers van Ariſtoteles komen te
zeggen, dat deeze dingen geen dadelijke maar alleen reeden-weezens
zijn, zoo worden die nochtans bij haar veeltijds als zaaken aangemerkt,
aangezien zij klaarelijk gezegd hebben, dat zijne voorzorge zig niet
over de bizondere maar alleen over de geſlagten uijtſtrekt: als bij voor-
beeld, God heeft zijne voorzorge nooijt gehad over Bucephalus, enz:
maar alleen over het geheele geſlagte van Paard. Zij zeggen ook, dat

God geen weetenſchap heeft van de bizondere en vergankelijke dingen, maar wel van de algemeene, die na haar meeninge onvergankelijk zijn. Doch wij hebben dit met recht in haar voor een onweetendhijd aan te merken, aangezien alle die bizondere alleen en oorzaak hebben, en niet de algemeene, dewijle die niets zijn. God dan alleen een oorzaak en voorzorger van de bizondere dingen zijnde, zoo en zoude de bizondere dingen, om over een te komen met een andere natuur, dan niet konnen over een komen met haar eijgen natuur, en dien volgende niet zijn het geen zij waarelijk zijn. Bij voorbeeld, als God alle menſchen zoo geſchapen had, als Adam voor den val, zoo had hij dan ook alleenig Adam en geen Petrus noch Paulus geſchapen: daar het in teegendeel in God de rechte volmaakthijd is, dat hij alle dingen van de minſte tot de meeſten haar weezendhijd geeft; of, om beeter te zeggen, dat hij alles volmaaktelijk in hem zelfs heeft.

[8] Wat het andere aanbelangd, Waarom God de menſchen zoodanig niet geſchapen heeft, dat ze niet konden zondigen; daar op diend, dat alles wat 'er van de zonden gezegd word zulks alleen maar gezegd word ten opzigte van ons, te weeten wanneer wij twee dingen met elkanderen of onder verſchijden opzigten vergelijken: als bij voorbeeld, indien iemand een Uurwerk om te ſlaan en de uuren aan te wijzen net gemaakt heeft, en dat dat Werkſtuk met het oogmerk van den maaker wel over een komt, zoo zegd men, dat het goed is; en zoo niet, zoo zegd men, 't zelve kwaad te zijn: niet teegenſtaande het in 't laatſte geval ook zelfs goed kon weezen, zoo maar des Maakers oogmerk was geweeſt [9] om het verward en buijten 's tijds ſlaande te maaken. Wij beſluijten dan, dat Petrus noodzakelijk met het denkbeeld van Petrus, en niet met het denkbeeld van Menſch, moet over een komen: en dat goed en kwaad of zonden niet anders als wijzen van denken, en geenzins eenige zaaken zijn, of iets dat weezendlijkhijd heeft; gelijk wij zulks veelligt in 't navolgende noch breeder zullen betoonen; want alle dingen en werken, die in de natuur zijn, die zijn volmaakt.

Zeevende
HOOFD-DEEL:
van de Eigenſchappen die tot God niet behooren.

[1] Al hier zullen wij nu aanvangen te ſpreeken van die [1]Eigenſchappen, welke gemeenelijk aan God toegepaſt worden, en nochtans aan Hem

[1] Aangaande de Eigenſchappen, van welke God beſtaad, die zijn niet als oneindige Selftandigheeden, van dewelke een ieder deszelfs oneindelijk volmaakt moet zijn. Dat dit noodzakelijk zoo is, daar van overtuijgd ons de klare en onderſchijden reeden; doch dat 'er van alle deeze oneindige tot noch toe maar twee door haar zelfs weezens bekend zijn

niet behooren: als meede van die, door welke men poogd om God te bewijzen; doch vrugteloos: en eindelijk van de wetten der waare beſchrijvinge.

Om dit te doen zullen wij ons niet zeer bekommeren met die verbeel- [2]
dinge, welke de menſchen gemeenelijk van God hebben: maar wij zullen alleen kortelijk onderzoeken wat ons de Philoſophen daar van weeten te zeggen. Deeze dan hebben God beſchreeven, te zijn een weezen van of uijt zig zelf beſtaande, oorzaak van alle dingen, almagteg, alweetende, eeuwig, eenvoudig, oneindig, 't opperſte goed, van oneindige barmhartighijd, enz: Doch al-eer wij tot dit onderzoek treeden, laat eens voor af zien wat zij ons al toe ſtaan.

Eerſtelijk zeggen zij, dat 'er geen waare of wettelijke beſchrijving [3]
van God kan gegeeven worden, aangezien geen beſchrijving na haar waan beſtaan kan, als van geſlagt en onderſchijd; en God geen gedaante van eenig geſlagt zijnde, zoo kan hij niet recht of wettelijk beſchreeven worden.

Ten anderen zeggen zij, dat God niet kan beſchreeven worden, om [4]
dat de beſchrijving de zaak naakt en ook beveſtigende moet uijtbeelden: en na haar ſtelling van God niets beveſtigende maar alleen ontkennender wijze van ons konnende geweeten worden, zoo en kan 'er dieshalven geen wettelijke beſchrijving van God worden gegeeven.

[a] a Priori. Daar 'n boven word van haar noch gezegd, dat God [a]van vooren [5]
nooijt kan beweezen worden, om dat hij geen oorzaak heeft, maar alleen waarſchijnelijk, of door zijne uijtwerkingen.

Dewijl zij ons dan met deeze haare ſtellinge genoegzaam toeſtaan, dat zij een zeer klijne en geringe kennis van God hebben, zoo moogen wij dan haare beſchrijvinge nu eens gaan onderzoeken.

[b] Attributa. Eerſtelijk, wij en zien niet dat zij ons hier eenige [b]Toeeijgeningen of [6]
Eigenſchappen geeven, door welke de zaak (namendlijk God) gekend word, maar alleen eenige *propria* of eigenen, welke wel aan een zaak behooren, doch nooijt verklaaren wat dezelve is. Want hoewel van zig zelf beſtaande, oorzaak te zijn van alle dingen, opperſte goed, eeuwig, onveranderlijk, enz: aan God alleen eijgen is, wij konnen nochtans niet door deeze eijgenheeden weeten wat dat weezen is, en wat Eigenſchappen het heeft aan 't welke deeze eijgenheeden behooren.

Het zal nu ook tijd zijn dat wij eens bezien die dingen welke zij aan [7]

is waar: en deeze bennen de Denkeng en Uijtgebrijdhijd. Voorts alles dat gemeenelijk aan God word toegeſchreeven en zijn geen Eigenſchappen, maar alleen zeekere wijzen, de welke hem moogen toegeëigend worden, of in anmerkeng van alles, dat is alle zijne Eigenſchappen, of in anmerkeng van een Eigenſchap: in anmerkeng van alle, als dat hij is eeuwig door zig zelf beſtaande, oneindige, oorzaak van alles, onveranderlijk: in anmerkeng van eene, als dat hij is alweetende, wijs, enz: het welk tot de Denkeng, en weeder dat hij is over al, alles vervuld, enz: 't welk tot de Uijtgebrijdhijd behoord.

God toeſchrijven, en nochtans aan [2]hem niet behooren; als daar is alweetende, wijs, barmhartig, enz: welke dingen, om dat ze maar zijn zeekere wijzen van de denkende zaak, en geenzins konnen beſtaan noch verſtaan worden zonder die Zelfſtandighijd van welke zij wijzen zijn, hier-om ook aan hem, die een weezen is zonder iets als uijt hem zelfs beſtaande, niet en konnen toegepaſt worden.

[8] Eindelijk noemen zij hem het opperſte goed; doch indien zij daar bij iet anders als zij al reede gezegd hebben verſtaan, te weeten dat God onveranderlijk is, en een oorzaak van alle dingen, zoo zijn zij in haar eigen begrip verward geweeſt, of hebben hun zelfs niet konnen verſtaan: het welk hervoort gekomen is uijt haare doolinge van goed en kwaad, meijnende dat den menſch zelfs en niet God oorzaak is van zijn goed en kwaad; het welke, volgens 't geene wij nu al-reede beweezen hebben, niet kan zijn, of wij bennen genoodzaakt te ſtellen, dat den menſch dan ook een oorzaak is zijn 's zelfs. Doch dit zal, wanneer wij van de wille des menſchen hier na handelen, noch klaarder blijken.

[9] Nu zal het noodig zijn dat wij haare ſchijn-reedenen, waar meede zij haare onweetenhijd van Gods kennis zoeken te verſchoonen, ontknoopen.

Zij zeggen dan voor eerſt, dat een wettige beſchrijving beſtaan moet van geſlagt en onderſchijd. Maar, ſchoon dit van alle [a]Reedenkundige word toegeſtaan, zoo weet ik echter niet van waar zij zulks hebben; want zeeker zoo dit waar was, zoo en was 'er dan niet iet het geen wij konde weeten, alzoo, indien wij volmaaktelijk een zaak door de beſchrijvinge van geſlagt en onderſchijd beſtaande alvoorens kennen moeten, wij als dan nooijt volmaaktelijk konnen kennen het opperſte geſlagt het welke geen geſlagt booven hem en heeft: en wanneer het opperſte geſlagt, het welk een oorzaak van de kenniſſe aller andere dingen is, niet gekend word, veel minder konnen dan de andere dingen, die door dat geſlagt worden verklaard, verſtaan noch gekend worden. Doch nademaal wij vrij zijn, en geenzins achten aan hun ſtellingen verbonden te weezen, zoo zullen wij volgens de waare Reedenkonſt andere wetten van beſchrijvinge voortbrengen, te weeten volgens de ſchifting die wij van de natuur maaken.

[a] Logici.

[10] Wij hebben nu al-reede gezien dat de Eigenſchappen, of zoo anderen die noemen Zelfſtandigheeden, zaaken zijn; of, om beeter en eigendlijker te zeggen, een door zig zelfs beſtaande weezen is: en derhalven door zig zelf zig zelfs te kennen geeft en vertoond. En wat 'd andere aanbelangd, dat zijn maar wijzen van die Eigenſchappen, zonder welke zij niet en konnen beſtaan, noch verſtaan worden. Weshalven de beſchrijvinge moet zijn van twee geſlagten of zoorten. Namendlijk

[2] Verſtaad hem genomen in aanmerking van alles wat hij is, of van alle zijne Eigenſchappen. Zie hier van Pag: 61 [= 549, 550].

1. Van de Eigenſchappen die van een zelfbeſtaande weezen zijn: welke geen geſlagt, of iet waar door ze meer verſtaan of verklaard worden en behoeven; want aangezien zij als Eigenſchappen van een weezen door zig zelf beſtaande zijn, zoo worden zij ook door zig zelfs bekend.

2. Van de geene die niet door hun zelfs beſtaan, maar alleen door de Eigenſchappen, van welke zij de wijze zijn, en door wien zij, als haar geſlagt zijnde, moeten worden verſtaan.

En dit is voor zoo veel haare ſtelling van de beſchrijvinge belangd.

Wat het andere aangaat, dat God van ons gekend zou konnen worden met een evenmaatige kennes, hier op is genoegzaam geantwoord door Descartes, in zijn Antwoord op de Teegenwerping, deeze zaak aangaande.

[a] a Priori. En belangende het derde, dat God door ons [a]van vooren niet zou konnen beweezen worden, daar op is van ons hier vooren al meede geantwoord; want aangezien God oorzaak van zig zelfs is, zoo is 't genoeg dat wij hem door zig zelfs bewijzen: welk bewijs ook veel bon-
[a] a Posteriori. diger als dat van [a]achteren is, het geen gemeenelijk niet geſchied, als door uijtwendige oorzaaken.

Achtſte
HOOFD-DEEL.
van de Natuurende natuur.

Alhier zullen wij, eer wij tot iet anders over gaan, kortelijk de geheele
[b] Natura naturans. [c] Natura naturata. natuur ſchiften, in een [b]Natuurende natuur, en in een [c]Genatuurde natuur.

Door de Natuurende natuur verſtaan wij, een weezen dat wij door zig zelfs, zonder iet anders als zig zelfs van doen te hebben (gelijk alle
[d] Attributa. de Eigenſchappen of [d]Toeëijgeningen die wij tot noch toe beſchreeven hebben) klaar en onderſchijdendlijk begrijpen; het welk God is: gelijk ook de Thomisten bij het zelve God verſtaan hebben; doch haare Natuurende natuur was een weezen (zoo zij noemden) buijten alle Zelfſtandigheeden.

De Genatuurde natuur zullen wij in twee verdeelen, namendlijk in een algemeene, en in een bizondere. De algemeene beſtaad in alle die wijzen, die van God onmiddelijk afhangen: waar van wij in het navolgende Hoofd-deel zullen handelen. De bizondere beſtaad in alle die bizondere dingen, welke van de algemeene wijzen worden veroorzaakt. Zoo dat de Genatuurde natuur, om wel begreepen te worden, eenige Zelfſtandighijd van nooden heeft.

Negende
HOOFD-DEEL.
van de Genatuurde natuur.

[1] Wat nu aangaat de algemeene Genatuurde natuur, of de wijzen of Schepzelen, die onmiddelijk van God afhangen of geſchapen zijn, deeze kennen wij niet meer als twee, namendlijk de beweeging in de ſtof, en het verſtaan in de denkende zaak. Welke wij zeggen, dat van alle eeuwighijd zijn geweeſt, en in alle eeuwighijd onveranderlijk blijven zullen: Waarelijk een werk, zoo groot! als de groothijd des Werkmeeſters betaamden.

[2] Aangaande dan de beweeging, nadien die eigendlijker tot de verhandeling van de Natuur-weet als wel hier behoord; gelijk als daar is dat ze van alle euwighijd is geweeſt, en in alle eeuwighijd onveranderlijk zal blijven, dat ze oneindig is in haar geſlagt, en dat ze noch door zig zelfs beſtaan noch verſtaan kan worden; maar alleen door middel van de Uijtgebrijdhijd; van deeze zeg ik zullen wij alhier niet handelen: maar alleen dit 'er af zeggen, dat ze is een Zoone, Maakzel, of Uijtwerkzel, onmidelijk van God geſchaapen.

[3] Belangende het verſtaan in de Denkende zaak, deeze zoo wel als 'd eerſte is een Zoone, Maakzel, of onmiddelijk Schepzel van God, van alle eeuwighijd, en in alle eeuwighijd onveranderlijk blijvende. Deeze zijne eigenſchap is maar een, namendlijk alles klaar en onderſchijden in alle tijden te verſtaan: uijt het welke ſpruijt een oneindelijk of aller volmaaktſt en onveranderlijk genoegen, niet konnende nalaaten te doen 't geen het doed. Het welke, hoewel genoegzaam door zig zelf klaar zijnde, zoo zullen wij dit nochtans hier na in de verhandeling van de aandoeninge der Ziele klaarder komen te bewijzen: waarom wij 'er thans niet meer af zullen zeggen.

Tiende
HOOFD-DEEL.
wat Goed en Kwaad is.

[1] Om kortelijk te zeggen, wat in zig zelfs Goed en Kwaad is, zoo diend, dat eenige dingen in ons verſtand, en niet zodanig in de natuur zijn: en zoo zijn dan deeze ook maar alleen ons eigen werk, en dienen enkel om de zaaken onderſchijdendlijk te verſtaan; onder 't welke wij begrijpen alle betrekkingen, die opzigt op verſchijde zaaken hebben: en deeze noemen wij [a]weezende van reeden. Nu is de vraag; of Goed en kwaad onder de weezende van reeden, of onder de [b]zaakelijke weezens

[a] Entia Rationis. [b] Entia Realia.

behooren? Maar aangezien dat goed en kwaad niet anders als betrekkinge zijn, zoo is het buijten twijffel dat ze onder de weezens van reeden moeten geplaatſt worden; want nooijd zegd men dat iets goed is, als in opzigt van iet anders: zoo zegd men, dat een menſch kwaad is, niet anders als in opzigt van een die beeter is; of ook dat een appel kwaad is, dan ten opzigte van een ander die goed of beeter is. Al het welke onmogelijk niet zou konnen gezegd worden, bij aldien dat beeter of goed, in welker opzigt het zoodanig genoemd word, niet en was. Invoegen als men iets met de naam van goed benoemd, zulks is dan niet anders te zeggen, als dat het over een komt met het algemeen denkbeeld dat wij van zoodanige dingen hebben: daar nochtans ieder ding moet over een komen met haar bizonder denkbeeld, welkers weezen een volmaakte weezendhijd moet zijn, en niet met de algemeene [denkbeelden], dewijl ze als dan geenzins zoude zijn.

Noopens de beveſtiging van het geen wij nu gezegd hebben, ſchoon de zaak zeer klaar bij ons is, wij zullen echter, tot beſluijt van het gezegde, daar noch de volgende bewijzen bij voegen.

Alle dingen die in de natuur zijn die zijn of zaaken, of werkinge.

Nu goed en kwaad zijn noch zaaken, noch werkingen.

Derhalven zijn goed en kwaad niet in de natuur. Want

Indien goed en kwaad zaaken of werkinge waaren, zoo moeſten zij dan haare beſchrijvinge hebben.

Maar goed en kwaad, als bij voorbeeld, de goedhijd van Petrus, en de kwaadhijd van Judas, hebben geen beſchrijving buijten de weezendhijd Petri en Judae; want die is alleen in de natuur, en zijn niet buijten haar weezendhijd te beſchrijven.

Derhalven volgd hier uijt, dat goed en kwaad geen zaaken of werkinge zijn, die in de natuur bennen.

Einde van 't eerſte Deel.

ZEDE-LEER:
TWEEDE DEEL;
van den
MENSCH.

VOORREEDEN.

Dewijl wij in het eerſte Deel van God, en van de algemeene en oneindige dingen hebben geſprooken; zoo zullen wij in det tweede Deel tot de verhandeling van de bizondere en bepaalde dingen komen: doch niet

van allen, dewijle die ontallik zijn, maar alleenlijk zullen wij handelen van de geenen die den Menſch aangaan, en daar in eerſtelijk aanmerken, wat den Menſch is, voor zoo veel hij beſtaad van eenige wijzen, begree-
[a] pen in die twee Eigenſchappen, die wij in God hebben aangemerkt. Ik zeg van eenige wijzen, om dat ik geenzins verſta, dat den Menſch, voor zoo veel hij uijt Geeſt Ziel of Lichaam beſtaad een Zelfſtandighijd is;

---

1. Onze Ziel is, of een Zelfſtandighijd, of een wijze. Geen Zelfſtandighijd; want wij hebben beweezen, dat 'er geen bepaalde Zelfſtandighijd in de natuur kan zijn. Derhalven dan een wijze.

2. De Ziel een wijze zijnde, zoo moet ze dat weezen, of van de Zelfſtandige Uijtgebrijdhijd, of van de Zelfſtandige Denking. Niet van de Uijtgebrijdhijd, om [reedenen] enz: Derhalve dan van de Denking.

3. De Zelfſtandige Denking, dewijl ze niet bepaald kan zijn, is oneindig, volmaakt in zijn geſlagt, en een Eigenſchap van God.

4. Een volmaakte Denking moet hebben een kennis, of wijze van denken, van alle en een iegelijk 'n zaak weezendlijk zijnde, zoo van Zelfſtandigheeden als van wijzen, niets uijtgezonderd.

5. Wij zeggen, weezendlijk zijnde, om dat wij hier niet ſpreeken, van een kennis, of denkbeeld, enz: die de geheele natuur van alle weezen geſchakeld in haar weezen kend, zonder haare bizondere weezendlijkhijd: maar alleen van de kenniſſe of denkbeelden enz: der bizondere dingen, die 't elkens komen daar te zijn.

6. Deeze kenniſſe of denkbeeld enz: van ieder bizonder ding, dat weezendlijk komt te zijn, is, zeggen wij, de Ziel van dat ieder bizonder ding.

7. Alle en een iegelijk bizonder ding, dat weezendlijk komt te zijn, word zulks door beweeging en ſtilte: en zoo zijn alle de wijzen in de Zelfſtandige uijtgebrijdhijd, die wij Lichaam noemen.

8. De verſchijdendhijd der zelve [wijzen] ontſtaad alleen door 'n andere en andere maat van beweeging en ſtilte, waar door dit zoo, en dat dat, en niet anders is.

9. Uijt deeze maate van beweeging en ruſt komt ook weezendlijk te zijn dit ons Lichaam: van 't welke dan niet min als van alle andere dingen een kennis of denkbeeld enz: moet zijn in de denkende zaak; en zoo voort dan ook de Ziel van ons.

10. Doch in 'n andere maat van beweeging en ſtilte was dit ons Lichaam, een ongeboore Kind zijnde, en in gevolg daar na; en in een andere zal 't beſtaan wanneer wij dood zijn. Doch niet te min was doe, en zal dan, zoo wel een denkbeeld of kennis enz: van ons Lichaam in de denkende zaak zijn als nu: maar geenzins dezelve, dewijl het nu anders geſchikt is in beweeging en ſtilte.

11. Om dan zoo een denkbeeld kennis of wijze van denken in de Zelfſtandige denking te, veroorzaaken als nu deeze onze is, word vereijſcht, niet eeveneens wat Lichaam, (want dan moeſt het anders gekend worden als 't is) maar ook zulk een Lichaam, dat eeven zoodanig geſteld is in beweeging en ruſt, en geen ander: dewijl zoo als het Lichaam is zoodanig ook is de Ziel, denkbeeld, kennis, enz:

12. Zoodanig Lichaam dan welk 'n gelijkmatigdhijd heeft als bij voorbeeld van een tot drie, zoo zal dat Lichaam en de Ziel zijn gelijk nu 't onze is: zijnde wel geſtadig verandering onderworpen, maar niet zoo groot, dat ze buijten de paalen van een tot drie gaat; doch zoo veel het veranderd, zoo veel veranderd ook 't elkens de Ziel. En

13. Deeze verandering in ons, ontſtaande uijt andere Lichamen, die op 't onze werken, kan niet zijn zonder dat de Ziel, die als dan geſtadig veranderd, deeze verandering gewaar word; en deeze verandering is eigendlijk dat, 't welk wij gevoel noemen.

14. Maar zoo andere Lichamen zoo geweldig op het onze werken, dat de gelijkmaatighijd haarer beweeging van een tot drie niet kan blijven, dat is de dood, en een vernietiging der

nadien wij al-voorens in het begin van dit Boek getoond hebben, 1. Dat geen Zelfſtandighijd beginnen kan. 2. Dat de eene Zelfſtandighijd den andere niet kan voortbrengen. En eindelijk 3. dat 'er geen twee gelijke Zelfſtandigheeden konnen zijn. Den menſch dan niet hebbende geweeſt van eeuwighijd, bepaald, en met veele Menſchen gelijk, en kan geen Zelfſtandighijd zijn. Zoo dat alles wat hij van denken heeft dat [3] zijn alleen maar wijzen van die denkende Eigenſchap, welke wij aan God hebben toegepaſt. En weederom alles wat hij heeft van geſtalte, beweeginge, en andere dingen, zijn desgelijks van die andere Eigenſchap [namendlijk de Uijtgeſtrekthijd], die door ons aan God is toegepaſt.

En hoewel eenigen hier uijt, dat de natuur van den Menſch, zonder [4] die Eigenſchappen, die wij zelfs toeſtaan Zelfſtandighijd te zijn, niet beſtaan noch verſtaan kan worden, poogen te bewijzen dat den Menſch een Zelfſtandighijd is, zoo heeft dat echter geen andere grondveſt als valſche onderſtellingen; want dewijl de natuur van de ſtof of het Lichaam al geweeſt heeft, voor dat de geſtalte van dit menſchelijk lichaam was, zoo en kan die natuur niet eigen zijn aan 't menſchelijk lichaam, dewijl het klaar is dat in die tijd als den Menſch niet was het aan de natuur van den menſch niet kon behooren. En dat zij voor een grond- [5] reegel ſtellen, dat dit aan de natuur van een zaak behoord, zonder 't welke de zaak noch beſtaan noch verſtaan kan worden, dat ontkennen wij; want wij hebben al-reeds beweezen, dat zonder God geen ding beſtaan noch verſtaan kan worden: dat is, God moet alvoorens zijn en verſtaan worden, eer dat de bizondere dingen konnen zijn of verſtaan worden. Ook hebben wij getoond, dat de geſlagten niet aan de natuur van de beſchrijving behooren, maar dat zulke dingen, die zonder anderen niet beſtaan konnen, ook zonder dezelve niet konnen worden verſtaan. Het welke zoo zijnde ,wat voor 'n reegel zullen wij dan ſtellen, waar bij men weeten zal wat aan de natuur van een zaak behoord? Deezen reegel namendlijk; dat behoord aan de natuur van een zaak, zonder 't welke die zaak noch beſtaan noch verſtaan kan worden: doch dit niet zoo alleen, maar ook op zoodanig een wijze, dat de voorſtelling altijd weerkeerig is, te weeten, dat ook het gezeg niet zonder de zaak beſtaan noch verſtaan kan worden.

Van deeze wijze dan uijt welke den Menſch beſtaad zullen wij nu beginnen te handelen, in den aanvang van het volgende

---

Ziel, zoo ze maar alleen is een denkbeeld of kennis enz: van dit zoodanig in beweegeng en ruſt gelijkmatigd Lichaam.

15. Doch dewijl de Ziel een wijze is in de denkende Zelfſtandighijd, zoo had ze, beneevens die van de Uijtgebrijdhijd ook kennende beminnende en vereenigende met Zelfſtandigheeden die altijd dezelve blijven, haar zelven konnen eeuwig maaken.

TWEEDE DEELS
Eerſte
HOOFD-DEEL:
van Waan, Gelof, en Liefden.

[1] Om aan te vangen, van te ſpreeken van die [1]wijzen uijt welke den Menſch beſtaad, zoo zullen wij zeggen, 1. wat zij zijn; 2. haare uijtwerkingen; en 3. haare oorzaak.

Belangende het eerſte, zoo laat ons beginnen van die welke ons het aller eerſt bekend zijn, namendlijk eenige begrippen, of het meedegeweeten van de kenniſſe onzes zelfs, en van de dingen die buijten ons zijn.

[2] Deeze [2]begrippen dan verkrijgen wij, of

1. Enkelijk door 't Geloof: welk Geloof hervoort komt of

I. Door hooren zeggen; of

II. Door ondervinding. Of

2. Door een waar Geloof. Of ten

3. Door een onderſchijden bevatting.

Het 1ste is gemeenelijk dooling onderworpen.

Het 2de en 3de, al ſchoon die onderling verſchillen, zoo en konnen die niet doolen.

[3] Doch om dit alles wat duijdelijker te verſtaan zoo zullen wij een voorbeeld ſtellen, genomen van de Reegel van Driën, namendlijk

1. Iemand heeft alleenlijk hooren zeggen, dat als men in de Reegel van Driën het tweede getal met het derde vermeenigvuldigd, en dit dan met het eerſte deeld, dat men als dan een vierde getal uijtvind, het welke de zelfde gelijkmaatigdhijd heeft met het derde als het tweede met het eerſte. En niet teegenſtaande dat deeze die hem dit zoo voorſtelden liegen kon, zoo heeft hij echter zijne werkinge daar na gericht; en dit zonder eenige kenniſſe meer van den Reegel van Driën gehad te hebben als de blinde van de verwen: en heeft alzoo alles, wat hij daar van ook gezegd zou moogen hebben, geklapt als een Papegaaij van het geene hem geleerd is.

2. Een ander, van gauwer begrip zijnde, laat zig zoo niet paaijen met hooren zeggen, maar neemd 'er de proef van aan eenige bizondere Reekeningen; en die bevindende daar meede over een te komen, geeft hij als dan daar aan Geloof. Maar te recht hebben wij gezegd, dat ook

---

[1] De wijze van welke den Menſch beſtaad zijn begrippen, verdeeld in Waan, waar Geloof, en klaare onderſchijden kennis, veroorzaakt door de voorwerpen, ieder na zijn aart,

[2] Deeze begrippen van dit Geloof worden Bladz: 84 [= 558] voor 't eerſt geſteld, als ook hier, en daar de Waan genoemd, gelijk ze het ook zijn.

deeze de dooling onderworpen is; want hoe kan hij doch zeeker zijn, dat de ondervinding van eenige bizondere hem een reegel kan zijn van allen.

3. Een derde, noch met hooren zeggen, om dat het bedriegen kan, noch met de ondervinding van eenige bizondere, om dat die onmogelijk een reegel van allen is, te vreeden zijnde, die onderzoekt het aan de waare Reeden; welke, wel gebruijkt zijnde, nooijt bedrogen heeft: deeze dan die zegd hem, dat door de eigenſchap van de gelijkmaatighijd in de getallen het alzoo en niet anders heeft konnen zijn, of komen. Doch

4. De vierde, hebbende de aller klaarſte kennis, die heeft niets van nooden, noch hooren zeggen, noch ondervinding, of kunſt van reeden, dewijl hij door zijne doorzigtighijd terſtond de gelijkmaatighijd in alle de Reekeningen ziet. De derde dan is wel zeeker door het waar Geloove, dat hem nooijt bedriegen kan, en is eigendlijk geloovende: maar de vierde is nimmer waanende, noch geloovende, maar de zaaken zelf beſchouwende, niet door wat anders, maar door de zaaken zelfs.

Tweede
HOOFD-DEEL:
wat Waan, Geloof, en klare Kennis is.

Wij zullen nu verhandelen de uijtwerkingen der verſchijde kenniſſe, [2]
waar van wij in 't voorgaande Hoofd-deel ſpraken; en weer als in 't voor bij gaan zeggen wat Waan, Geloof, en klaare Kennis is.

De *eerſte* noemen wij Waan, om dat ze de dooling onderworpen is, en [2]
nooijt plaats heeft in iets daar wij zeeker van zijn, maar wel in dat waar na wij giſſen, of meenen dat van geſprooken word.

De *tweede* noemen wij Geloof, om dat de dingen die wij alleen door de reeden vatten van ons niet worden gezien, maar enkel aan ons bekend zijn door overtuijging in 't verſtand, dat het zoo en niet anders is, of zijn kan.

De *derde* noemen wij klaare kennis, niet om dat ze zulks is door overtuijginge van reeden, maar door gevoeling en genieting van de zaaken zelf; en gaat de andere ver te booven.

Dit voor af gezegd hebbende, laat ons nu komen tot haare uijtwer- [3]
kingen: waar van wij zeggen, dat uijt de *eerſte* hervoort komen alle de Lijdingen, die ſtrijdig zijn teegen de goede reeden; uijt de *tweede* de goede begeerten; en uijt de *derde* de waare en oprechte Liefden, met alle haare uijtſpruijtzels.

Invoegen wij de naaſte oorzaak der Lijdingen in de Ziel de kennis [4]
ſtellen; alzoo wij 't eenemaal onmoogelijk achten, indien iemand op de voorgaande grond en wijze noch begreep noch kenden, dat hij dan tot eenige Liefden Begeerten of andere wijze van Willen zou konnen bewoogen worden.

Derde
HOOFD-DEEL:
van de oorſpronk der Lijdinge uijt Waan.

[1] Om te zien hoe, gelijk wij gezegd hebben, de Lijdingen uijt de Waan ontſpruijten, zoo zullen wij, om dit wel en verſtanelijk te doen, eenige derzelve voor neemen, en daar in als voorbeelden vertoonen 't geen wij zeggen: en wel eerſtelijk

[2] De *Verwondering*, welke gevonden word in die geenen die de zaaken op de *eerſte wijze* kend; want dewijl hij van eenige bizondere en beſluijt maakt, dat algemeen is, zoo ſtaad hij als verbaaſd wanneer hij iet ziet, dat teegen dit zijn [1]beſluijt aangaat. Gelijk iemand nooijt eenige Schapen gezien hebbende als met korte ſtaarten zig verwonderd over de Schapen van̄ Marocque, die ze lang hebben. Zoo verhaald men van een Boer, die zig zelf had wijs gemaakt dat 'er buijten zijn Velden geen anderen waaren, dat hij een Koe komende te vermiſſen, en genoodzaakt zijnde om die elders ver te gaan zoeken, in verwondering viel van dat buijten zijn wijnig Velds noch zoo 'n groote meenigten van Velden
[3] waaren. En zeeker zulks moet ook plaats hebben in alle zoodanige Wijsgeeren, die zig zelven wijs maakten, dat 'er buijten dit Veldje, of Aardklootje, waar op zij zijn, geen andere Waerelde meer waaren, en dit enkel om dat zij geene anderen meer beſchouwden. Maar nooijd zal 'er verwondering zijn in de geenen die waare beſluijten maakt. En dit is wat het *eerſte* belangd.

[4] Het *tweede* is de Liefden, welke ontſtaad, of

1. Uijt hooren zeggen; of
2. Uijt waan; of
3. Uijt waare begrippen.

[5] Wat belangd het 1ste, wij beſpeuren dit gemeenelijk in kinderen ten opzigte van hun Vader, als de welke om dat de Vader dit of dat zegd goed te zijn, daar toe ook, zonder iets meer daar af te weeten, bennen

---

[1] Dit wil niet zeggen, dat juijſt altijd voor de Verwondering een formeel beſluijt moet gaan, als zijnde zonder dit ook als men ſtil ſwijgd, en de zaak zoo en niet anders meend, te zijn gelijk wij die gewend bennen te zien, te hooren, of verſtaan. Gelijk bij voorbeeld, wanneer Ariſtoteles zij, de Hond is een baffend Dier, zoo beſloot hij derhalven, al wat baft is een Hond. Maar als een Boer zegd, een Hond, zoo verſtaad hij ſtilſwijgende al het zelve dat Ariſtoteles met zijn beſchrijving doed; zoo dat als hij een Hond hoord baffen, zoo zegd hij, 't is een Hond: en dus zou de Boer, indien hij een ander Dier hoorden baffen, ſchoon hij geen beſluijt gemaakt had, niet min verwonderd en verbaaſd ſtaan als Ariſtoteles, die een beſluijt gemaakt had. Vorder, als wij iets gewaar worden ,waar op wij van te vooren nooijt gedagt hadden, zoo is dat echter niet zodanig, of wij hebben voor heen iet desgelijks, het zij in 't geheel of ten dee'en, al bekend, ſchoon niet in alles zoo geſteld zijnde, dat wij daar op gelijke wijs van bennen angedaan geweeſt. enz:

geneegen: als meede in de zulke die uijt liefden voor het Vaderland hun leeven laaten; en eindelijk in allen, die door eenig hooren zeggen *op 't zelve verlieven.

Aangaande het 2de 't is zeeker, dat zoo dikmaal iemand eenig goed [6] ziet of meend te zien, hij altijd is geneegen om zig daar meede te vereenigen; en dat, om het goeds wille 't welk hij in 't zelve aanmerkt, verkieſt als 't beſte, buijten 't welke hij als dan niets beeter of aangenaamer kend. Doch zoo wanneer het komt te gebeuren dat hij, gelijk in deeze geleegendhijd meeſt geſchied, iets beeters als dit nu bekende goed komt te kennen, zoo keerd zijn Liefden terſtond van het eene eerſte tot het andere tweede: het welk wij alles klaarder zullen doen blijken in de verhandeling van de vrijhijd des Menſchen.

Betreffende nu het 3de, namendlijk de[1a] Liefden uijt waare begrippen, [7] alzoo 't, om daar van te ſpreeken, hier de plaats niet is, zoo zullen wij dit nu voorbij gaan: en aanmerken dat

De Haat is het recht teegengeſtelde van de Liefden; ontſtaande uijt [8] die dooling welke uijt de Waan her-voort komt. Want zoo wanneer iemand een beſluijt gemaakt heeft dat iets goed is, en een ander komt tot nadeel van het zelve iet te doen, zoo ontſtaad in hem teegen dien doender Haat: de welke nooijt in hem kon plaats hebben, zoo hij 't waare goed recht kenden, gelijk wij zulks hier na zullen toonen; want alles wat 'er ook is, of bedagt word, is in vergelijking van het waare goed, niet anders als 'd ellendighijd zelven. En is dan zoo een ellend beminnaar niet veel eer erbarming als Haat waardig? De Haat komt eijndlijk ook voort uijt hooren zeggen alleen; gelijk wij zulks zien in de Turken teegen de Jooden en Chriſtenen, in de Jooden teegen de Turken en Chriſtenen, en in de Chriſtenen teegen de Jooden en Turken, enz: want wat is de hoop van alle deeze onweetende den een van des anders Godsdienſt en Zeden?

Wat nu de Begeerten aanbelangd, het zij dat ze, gelijk zommige [9] willen, alleen beſtaad in de Luſt of trek om het geen men ontbreekt te te bekomen; of, zoo andere willen, in de dingen te behouden die wij nu al-reeds genieten;[2] het is zeeker, dat ze in niemand kan gevonden worden, of inkomen, als onder de gedaante van goed. Zoo dat het klaar [10] is dat de Begeerten, gelijk ook de Liefden, waar van hier voor geſprooken is, uijt de *eerſte* wijz van kennen voort komt; want iemand gehoord hebbende van eenig ding dat het goed is, zoo krijgd hij Luſt

* v. d. Linde fügt ein: *van iets.*

[1a] Van de Liefden uijt waare begrippen, of klaare kennis, word hier niet gehandeld, alzo die uijt geen Waan hervoort komt, maar ziet daar van Hoofdd: 22.

[2] De eerſte beſchrijving is de beſte; want als een zaak genooten word zoo houd onze begeerte tot dezelve op: en die geſtalte welke dan in ons is, om die zaak te behouden is geen begeerten, maar een vreeſe van de geliefde zaak te verliezen.

en trek tot 't zelve: gelijk gezien word in een Zieke, die alleen door hooren zeggen van den Geneesmeeſter, dat dus of zoo een Middel voor zijn kwaal tot hulp ſtrekt, terſtond daar toe geneegen is, en tot het zelve 'n begeerte krijgd. Ook komt de Begeerten uijt bevinding voort; gelijk dat word gezien in de oeffening der Genees-meeſters, die eenig Hulp-middel eenige maalen goed bevonden hebbende daar toe als een onfijlbaar ding gewoon zijn hunne toevlugt te neemen.

[11] Al het geen wij nu van deeze Lijdingen gezegd hebben kan men, gelijk dat voor een ieder klaar is, van 'd andere Lijdingen ook zeggen. En vermits wij in 't volgende zullen onderzoeken welke van dezelve aan ons onreedelijk, en welke daar 'n teegen reedelijk bennen, zoo zullen wij 't hier bij laaten; en eindigen met de geenen die uijt de Waan hervoort komen.

Vierde
HOOFD-DEEL:
wat uijt het Geloof voortkomt, en van het goed en kwaad des Menſchen.

[1] Dewijl wij in 't voorgaande Hoofddeel hebben getoond, hoe uijt de dooling van de Waan de Lijdingen hervoortkomen, zoo zullen wij nu overgaan tot 'd uijtwerkinge der twee andere wijze van kennen, en [2] wel *eerſt* van die welke wij het waar Geloof genoemd hebben. Deeze wijs van kennen doed ons wel zien hoedanig de zaake behooren te zijn, maar niet hoe dat ze waarelijk bennen: het welk de reeden is waarom ze ons nooijt met de geloofde zaak kan doen vereenigen. Ik zeg dan, dat ze ons alleen leerd wat de zaak behoord te zijn, en niet wat zij is, nadien tuſſchen deeze twee een zeer groot onderſchijd gevonden word; want, gelijk wij in ons voorbeeld angaande de Reegel van Drieën toonden, dat als iemand door de gelijkmatighijd kan uijtvinden een vierde getal, dat met het derde over een komt gelijk het tweede met het eerſte, zoo kan hij (de deeling en vermeenigvuldiging gebruijkt hebbende) zeggen dat die vier getallen moeten gelijkmatig zijn; en dit zoo zijnde ſpreekt hij des niet te min daar af als van een zaak die buijten hem is:

Het Geloof is een kragtige betuijging van Reedenen, door welke ik in mijn verſtand overtuijgd ben dat de zaak waarelijk en zoodanig buijten mijn verſtand is als ik in mijn verſtand daar van overtuijgd ben. *Een kragtig betuijg van Reedenen* zeg ik, om het daar door te onderſchijden van de Waan, die altijd twijffelagtig en dooling onderworpen is; en van 't weeten, dat niet beſtaad in 'n overtuijging van Reedenen, maar in een onmiddelijke vereeniging met de zaak zelve. *Dat de zaak waarelijk en zoodanig buijten mijn verſtand is*, zeg ik. *Waarelijk*, om dat mij de Reedenen in deezen niet en konnen bedriegen; want anders en verſchilden ze niet van de Waan. *Zoodanig;* want het kan mij maar alleen aanzeggen wat de zaak behoorden te zijn, en niet wat zij waarelijk is: anderzins verſchilden ze van het weeten niet. *Buijten;* want het doed ons verſtandelijk, niet het geen in ons is maar het geen buijten ons is genieten.

maar als hij de gelijkmatighijd komt te beſchouwen, zoo als wij in het vierde voorbeeld getoond hebben, als dan zegd hij in waarhijd dat de zaak zoodanig is, aangezien die als dan in hem en niet buijten hem is. En dit zij genoeg belangende het *eerſte*.

De *tweede* uijtwerking van het waar Geloof is dat ze ons brengd tot een klaar verſtand, door het welke wij God lief hebben; en ons alzoo verſtandelijk doed gewaar worden de dingen, niet die in ons, maar die buijten ons zijn.

De *derde* uijtwerking is dat ze ons verſchaft de kennis van goed en [4
kwaad, en ons aanwijſt alle de Lijdingen die te vernietigen zijn. En om dat wij nu te vooren gezegd hebben, dat de Lijdingen die uijt de Waan hervoort komen groot kwaad zijn onderworpen, zoo is het de pijne waard om eens te zien hoe dezelve ook door deeze tweede kennis gezift worden, om te ontdekken wat in dezelve goed en kwaad is. Om dit bekwamelijk te doen zoo laat ons, dezelve wijze als vooren gebruijkende, de zaaken eens van na bij bezien, om daar door te konnen kennen welke van dien het zijn die van ons verkooren, en welke verworpen moeten worden. Doch eer wij daar toe komen, zoo laat ons kortelijk voor af zeggen wat het goed en kwaad des menſchen is.

Wij hebben te vooren al gezegd, dat alle de dingen genoodſchikt zijn, [5
en dat in de natuur geen goed noch kwaad is. Zoo dat het geene wij [ten deezen opzigte] van den Menſch willen, dat zal van het geſlagt deſzelfs moeten zijn: 't welk niet anders als een weezen van Reeden is. Wanneer wij dan een denkbeeld van en volmaakt Menſch in ons verſtand bevat hebben, dit zou dan een oorzaak konnen zijn om te zien, als wij ons zelfs onderzoeken, of 'er in ons ook eenig middel is om tot zoo een volmaakthijd te komen. Waarom wij alles dat ons tot die vol- [6
maakthijd vorderd zullen goed noemen, en in teegendeel dat ons verhinderd, of niet vorderd, om daar toe te komen kwaad noemen. Wes- [7
halven ik, om iets aangaande het goed en kwaad des menſchen te verhandelen, moet begrijpen een volmaakt Menſch; om dat ik handelende van het goed en kwaad van eenig bizonder Menſch, als bij voorbeeld Adam, ik als dan een dadelijk weezen met een weezen van Reeden verwarren zou: het welke wel nauwkeurig van een rechtſchapen Wijsgeer moet gemijd worden, om reedenen die wij bij andere geleegendheeden hier na geeven zullen. Waar bij komt, dewijl het eijnde van Adam of eenig ander bizonder Schepzel aan ons niet bekend is als door [8
de uijtkomſt, zoo volgd dat ook het geen wij van het eijnde des menſchen konnen zeggen[1] gegrond moet zijn op het begrip van een volmaakt

[1] Want uijt geen bizonder Schepzel kan men een denkbeeld dat volmaakt is hebben, alzoo deeze haare volmaakthijd zelve, dat is, of ze waarelijk volmaakt is of niet, geenzins kan afgenomen worden als uijt een algemeen volmaakt denkbeeld, of weeze van Reden.

menſch in ons verſtand; welkers einde, dewijl het een weezend van reeden is, wij wel konnen weeten, als ook (gelijk gezegd is) zijn goed en kwaad: als het welke maar wijzen van denken zijn.

[9] Om nu allengskes ter zaaken te komen, zoo hebben wij ons te herinneren, dewijl uijt ons begrip de beweegingen togten en werkingen van de Ziel ontſtaan, dat wij het zelve begrip in vier deelen gedeeld hebben, als 1. in hooren zeggen alleen; 2. in ervaarendhijd; 3. in geloof; en 4. in klaare kenniſſe. Nademaal wij nu de uijtwerkingen van deeze allen hebben gezien, zoo is daar uijt openbaar dat de *vierde*, te weeten de klaare kennis, de volmaaktſte van allen is; want de Waan brengd ons dikmaals in doolingen; en het waar Geloof is alleen daarom goed, vermits het de weg is tot de waare kennis, en ons opwekt tot de dingen die waarelijk beminnenswaardig zijn. Zoo dat het laatſte einde dat wij [10] zoeken, en het voornaamſte dat wij kennen, de waare kennis is. Doch deeze waare kennis is na de voorwerpen die haar voor komen ook verſchijden, zoo dat, hoe veel te beeter het voorwerp is, met 't welk het zig vereenigd, hoe veel te beeter ook deeze kenniſſe is: en dieshalven is dat een volmaakt Menſch, welke met God het aller volmaaktſte weezen is vereenigd, en hem zoo geniet.

[11] Om dan te ontdekken wat in de Lijdingen goed en kwaad is, zoo zullen wij die (gelijk gezegd is) een iegelijk in 't bizonder voorneemen [om te beſchouwen]; en wel eerſt

De Verwondering, welke, of uijt vooroordeel, of uijt onweetenhijd ontſtaande, een onvolmaakthijd in den Menſch is, die deeze ontroering onderworpen is. Ik zeg, een onvolmaakthijd, om dat de Verwondering door zig zelfs niet tot eenig kwaad brengd.

Vijvde
HOOFD-DEEL:
van de Liefden.

[1] De Liefden, die niet anders is als een zaak te genieten, en daar meede vereenigd te worden, zullen wij verdeelen na de hoedanighijd van haar voorwerp: welk voorwerp den Menſch zoekt te genieten, en zig daar meede te vereenigen.

[2] Zommige voorwerpen zijn vergankelijk in haar zelven; anderen niet vergankelijk door haar oorzaak; en een derde is door zijn eigen kragt en mogelijkhijd alleen eeuwig en onvergankelijk. De vergankelijke zijn alle de bizondere dingen, die niet van alle tijd geweeſt zijn, maar 'n begin genomen hebben. De andere zijn die algemeene wijzen, welk wij gezegd hebben oorzaak te zijn van de bizondere wijzen. Maar de derde is God, of 't geen wij voor het zelfde neemen de waarhijd.

De Liefden dan ontſtaad uijt het begrip en kennis dat wij van een [3
zaak hebben; en na dat de zaak zig grooter en heerelijker vertoond
daar na is in ons ook de Liefden grooter en grooter*.

Op tweederlij wijze hebben wij magt om ons van de Liefden te ont- [4
ſlaan; of 1. door de kenniſſe van een beeter zaak; of 2. door onder-
vinding dat de beminde zaak, die van ons voor wat groots en heerlijks
gehouden is, veel onhijl ramp en nawee met zig ſleept.

Ook is het met de Liefden zoodanig geſteld, dat wij nooijt tragten [5
om van dezelve (gelijk van de Verwondering en andere Lijdingen) ver-
loſt te worden; en dit wel om twee reedenen, 1. om dat zulks *onmoge-
lijk* is, en 2. om dat het *noodzakelijk* is dat wij van dezelve niet verloſt
en worden. Het is *onmogelijk*, om dat het geenzins van ons afhangd,
maar alleen van het goed en nut dat wij in het voorwerp aanmerken:
het welke, indien wij 't niet wilde of zoude beminnen, noodzakelijk van
ons te vooren niet gekend moeſt zijn; dat geenzins van ons afhangd,
of in onze vrijhijd en beſtaad; want zoo wij niet en kenden, voorzeeker
dan waaren wij ook niet. En het is *noodzakelijk* dat wij van dezelve
niet verloſt en worden, om dat wij, vermits de ſwakhijd van onze natuur,
zonder iets te genieten waar meede wij vereenigd en verſtarkt worden,
niet zoude konnen beſtaan.

Welke dan van deeze driederlij voorwerpen hebben wij te verkiezen, [6
of te verwerpen?

Wat aangaat de vergankelijke dingen, dewijl wij (als gezegd is) wee-
gens de ſwakhijd onzer natuur noodzaakelijk iets moeten beminnen,
en daar mee vereenigen, om te beſtaan, zoo is het zeeker dat wij door
't beminnen en vereenigen met de dingen die vergankelijk zijn, in onze
natuur geenzins verſtarkt worden, aangezien zij zelven ſwak zijn, en
den eene kreupele den andere niet kan dragen. En niet alleen dit, dat
dezelve ons niet vorderlijk zijn, maar ze zijn ons zelfs ſchadelijk; want
wij hebben van de Liefden gezegd, dat ze is een vereeniging met het
voorwerp het welke ons verſtand oordeeld heerlijk en goed te zijn: bij
welke vereeniging wij zoodanig een verſtaan, waar door de Liefde en
het geliefde een en de zelfde zaak komen te zijn, of 't zamen een geheel
maaken. Zoo is hij dan immers wel ellendig die met eenige vergan-
kelijke dingen vereenigd word; want dewijl dezelve buijten zijn magt,
en veele toevallen onderworpen bennen, zoo is 't onmogelijk, dat als
die komen te lijden, hij daar van bevrijd zou konnen zijn. En bij gevolg
beſluijten wij, bij aldien deeze, welke de vergankelijke dingen, die
eenigzins noch weezen hebben, beminnen zoo ellendig zijn; wel wat
zullen dan de geenen die de eere rijkdommen en welluſten, die in 't
geheel geen weezendhijd hebben, beminnen wel ellendig zijn?

* Von der Hand v. d. Lindes ist in der Handschrift *grooter* durchgestrichen und *heere-
lyker* dafür gesetzt.

[7] Laat ons dit dan genoeg zijn, om te betoonen hoe ons de reeden aanwijſd om van de vergankelijke dingen af te ſchijden; want door het geen wij nu gezegd hebben word ons klaarelijk aangeweezen het vergif of kwaad dat in de beminninge deezer dingen ſteekt, of verborgen is. Doch wij zien dit noch onvergelijkelijk klaarder, als wij aanmerken van wat voor een heerelijk en voortreffelijk goed wij door de genietinge dier dingen worden afgeſchieden.

[8] Wij hebben hier voore gezegd, dat de dingen die vergankelijk zijn buijten onze magt bennen; doch, op dat men ons wel verſta, wij willen hier mee geenzins zeggen, dat wij eenige vrije oorzaak, van niets anders afhangende, zoude zijn: maar als wij zeggen, dat eenige dingen in een andere buijten onze magt zijn; zoo verſtaan wij door de geenen welk in onze magt zijn de zulke, die wij uijtwerken door 'd ordere of 't zamen met de natuur, waar van wij een deel zijn; en door de geenen welke niet in onze magt zijn de zulke, die, als buijten ons zijnde, door ons geen verandering onderworpen bennen, om dat zij zeer verre van onze dadelijke weezendhijd, door de natuur zoodanig geſteld, of zijn.

[9] Wij gaan nu over tot de tweede wijze van voorwerpen, die, hoewel eeuwig en onvergankelijk, dit nochtans niet zijn door hunne eigen kragt, maar wijzen bennen welke onmiddelijk van God afhangen; en diesweegen van ons niet konnen begreepen worden, 't en zij wij een begrip van God hebben, in wien, om dat hij volmaakt is, noodzakelijk onze Liefden moet ruſten: en, om met een woord te zeggen, het zal ons, wanneer wij ons verſtand wel gebruijken, onmogelijk zijn dat wij zoude konnen nalaaten God te beminnen; waar van de reedenen klaar zijn. Want

[10] 1. Om dat wij ondervinden, dat God alleen maar weezen heeft, en alle andere dingen maar wijzen zijn, zoo volgd, nadien de wijzen niet recht konnen verſtaan worden zonder het weezen, waar van zij onmiddelijk afhangen, en wij al-voorens hebben getoond, dat als wij iet beminnende een beeter zaak dan het geene wij beminnen komen te kennen, wij hier op altoos zullen vallen, en de eerste verlaaten, dat als wij God, die alle volmaaktheeden in hem alleen heeft, komen te kennen, wij hem noodzakelijk moeten beminnen.

[11] 2. Als wij ons verſtand wel gebruijken in het kennen van zaaken, zoo moeten wij deeze dan kennen in haar oorzaaken; en wijl God 'd eerſte oorzaak aller dingen is, zoo ſtaad dan, volgens de natuur der zaaken, de kenniſſe Gods voor de kenniſſe van alle andere dingen, welker kenniſſe dan uijt die der eerſte oorzaak volgen moet. Nadien nu de waare Liefden altijd voort komt uijt de kenniſſe van dat de zaak heerlijk en goed is, wat kan 'er dan anders volgen, als dat ze op niemand geweldiger zal komen uijt te ſtorten als op de Heere onze God, alzoo hij alleen heerelijk, en een volmaakt goed is?

Dus zien wij dan, hoe wij de Liefden kragtig maaken, en ook, hoe [11]
dezelve alleen in God moet ruſten.

Het geen wij van de Liefden noch meer te zeggen hadden dat zullen wij tragten te doen, wanneer wij van de laatſte wijze van kenniſſe zullen handelen.

Wij gaan nu over om te onderzoeken, gelijk wij hier vooren hebben belooft, wat Lijdingen wij hebben aan te neemen, en welke te verwerpen.

Sesde
HOOFD-DEEL.
van de Haat.

De Haat is een nijging om dat geene af te weeren het welk ons eenig [1]
leet of hinder heeft veroorzaakt.

Nu komt in aanmerking, hoe wij onze werkingen met, of zonder Lijdingen bedrijven. *Met Lijdingen*, gelijk men gemeenelijk ziet aan de Heeren teegens hunne knegten, welke iets misdaan hebben; als 't welke doorgaans zonder toorn niet geſchied. *Zonder Lijdingen*, gelijk men verhaald van Socrates, die als hij genoodzaakt was om zijn knegt,
[a] Caſtijden. tot deszelfs verbeetering, te [a]tugtigen, zulks als dan niet en deed, wanneer hij ondervond, dat hij teegen deeze zijne knegt in zijn gemoed ontſteld was.

Waar uijt volgd, dewijle onze werken met of zonder Lijdingen van [2]
ons gedaan worden, dat zoodanige dingen, die ons hinderen, of gehinderd hebben, zonder onze ontſteltenis, wanneer hèt noodig is, konnen worden weg gedaan. En wat is beeter? of dat wij de dingen met haat en afkeer vlieden? of dat wij dezelve door kragt van reeden, zonder ontſtelteniſſe des gemoeds (want dit achten wij dat weezen kan) komen te ondergaan? 't Is immers zeeker, dat als wij de dingen die ons te doen ſtaan zonder drift of togten doen, daar uijt als dan geen kwaad kan voort komen. En nadien 'er tuſſchen goed en kwaad geen midden is, zoo zien wij dat, als het kwaad is met eenige Lijdinge te werken, het dan goed moet zijn met zonder die te werken.

Doch laat ons nu eens onderzoeken, of 'er eenig kwaad geleegen is [3]
in de zaaken met haat en afkeer te vlieden.

Wat belangd de Haat die uijt de Waan voort komt, het is zeeker dat die in ons geen plaats mag hebben, dewijl wij weeten dat een en de zelfde zaak den eene tijd ons goed, en de andere tijd ons kwaad is: gelijk dat in de Genees-kruijden ondervonden word.

Het komt 'er dan eindelijk op aan, of de Haat alleen door Waan, en ook niet door de waare redeneering in ons komt te ontſtaan. Tot welk

onderzoek ons goed dunkt duijdelijk te verklaaren wat de waare haat is, en die van 'd Afkeerighijd wel 't onderſchijden.

[4] De Haat is een ontſteltenis van de Ziel, teegen iemand die ons misdaan heeft, met wil en en weeten. Maar

De Afkeerighijd is die ontſteltenis, die in ons is teegens een zaak, weegens het ongemak, of leet, het welk wij waanen, of verſtaan dat van natuure in dezelve is. Ik zeg van natuure, alzoo, wanneer wij het dusdanig niet waanen of verſtaan, of ſchoon wij van dezelve eenig leet of hinder hebben ontfangen, daarom van dezelve niet afkeerig zijn, en zelf eenig nut daar van verwagten konnen: gelijk iemand, met een ſteen of mes beleedigd, daarom geen haat of afkeer van de zelve heeft.

[5] Dit zoodanig aangemerkt hebbende, laat ons nu kortelijk de uijtwerkingen deezer bijde zien.

Van de Haat komt voort de Droefhijd: en de Haat groot zijnde ontſtaad daar uijt de Toornighijd. Welke laatſte niet alleen als de Haat van 't gehaatene tragt te vlieden, maar ook 't zelve poogd te vernietigen, zoo 't doenelijk is. Uijt deeze groote Haat komt voort de Nijd. Maar

Van de Afkeerighijd komt eenige Droefhijd voort, om dat wij ons tragten te berooven van iets, dat, weezendlijk zijnde, zijn weezendhijd en volmaakthijd heeft.

[6] Uijt welk gezegde ligtelijk verſtaan kan worden, dat wij, onze reedenen wel gebruijkende, tot geen zaak Haat of Afkeer konnen hebben, dewijl wij ons, zoo doende, van derzelver volmaakthijd komen te berooven: daar wij in teegendeel, indien wij iet willen, moeten tragten om alles wat wij van de natuur begeeren tot 'n beeter te veranderen, het zij [7] voor ons, of voor de zaaken zelf. En vermits, van de dingen, die wij teegenwoordig kennen, een volmaakt Menſch het aller beſte voor ons is, zoo is het dan voor ons en een iegelijk Menſch het beſten ook, dat wij hun 't allen tijden tot die volmaakthijd tragten op te lijden; want als dan konnen wij van haar, en zij van ons, de meeſte vrugt eerſt hebben. Waar toe het middel is, haar zoodanig geduurig waar te neemen, gelijk wij van ons goede [a]meedeweeten geſtadig worden geleerd en vermaand; alzoo dit nooijt tot ons verderf, maar altijd tot ons hijl en welſtand aanport.

[a] Conſcientia.

[8] Wij beſluijten, met te zeggen, dat de Haat en Afkeer in haar zelven zoo veel onvolmaaktheeden hebben, als in teegendeel de Liefden volmaaktheeden heeft; alzoo de laatſte altoos tot verbeetering verſtarking en vermeerdering werkt, het welke de volmaakthijd is; daar de Haat in teegendeel atijd uijt is op verwoeſting, verſwakking en vernietiging; het welke de onvolmaakthijd zelven is.

Zeevende
HOOFD-DEEL:
van de Begeerte en Blijdſchap.

Gezien hebbende hoe de Haat en Afkeerighijd zoodanig is, dat de [1]
zelve nooijt kan plaats hebben in de geenen, die haar verſtand wel gebruijken, zoo zullen wij, op de zelve wijze voortgaande, van de andere Lijdingen handelen: en, om een aanvang te maaken, zoo zullen de eerſte de Begeerten en Blijdſchap zijn; waar van, nadien ze uijt de zelfde oorzaaken als de Liefden voortkomen, wij ons herinneren moeten, het geen wij doemaals hebben gezegd.

Bij deeze zullen wij de Droefhijd voegen: welke ontſtaad uijt de [2]
[a] Opinie. [a]meeninge, en waan die uijt dezelve ſpruijt; want zij komt voort uijt het verlies van eenig goed.

Wij hebben te vooren gezegd, dat alles wat wij doen moet ſtrekken tot vordering en verbeetering. Nu is het zeeker dat, zoo lang als wij bedroefd zijn, wij om zulks te doen ons zelven onbekwaam maaken: en derhalven is het noodig dat wij ons van de droefhijd komen te ontſlaan; het welk wij konnen doen, met op middelen te denken, om 't verloorene weeder te bekomen, zoo het in onze magt is; en indien niet, dat het echter noodig is om ons de Droefhijd kwijt te maaken, op dat wij niet vervallen in al e de ellenden en rampen, die dezelve noodzakelijk met zig ſleept; dat zoo in 't een als andere met blijdſchap moet geſchieden, nadien het zotlijk is een verloore goed, door een zelfs begeerend en opkweekend kwaad, te willen herſtellen en verbeeteren.

Eindelijk, die zijn verſtand wel gebruijkt, moet God noodzakelijk [3]
als het eerſte en aller hoogſte kennen; en in dezelve als het opperſte goed beruſten: waar uijt volgd, dewijl hij hier in alle blijdſchap en volle vergenoeginge bezit, dat hij tot geene droefhijd kan vervallen.

Achtſte
HOOFD-DEEL:
van de Achtig en Verſmading, van de Edelmoedighijd en Neederighijd, en van de Verwaandhijd en ſtrafbaare Neederighijd.

Om in deeze Lijdingen het goed en kwaad wel 't onderſchijden, zoo [1]
zullen wij, dezelve voor de voet opneemende, beginnen met

De Achting en Verſmading, welke in opzigt van eenig gekende zijn, [2]
dat in of buijten ons is; 'd eerſte met betrekking tot iet groots, en de laatſte tot iet klijns.

De Edelmoedighijd ſtrekt zig niet buijten ons uijt, maar word alleen [3]
zoodanig een toegepaſt, die, zonder eenige andere Lijding, of aan-

merking op de achting zijns zelfs te hebben, zijn eigen volmaakthijd na deszelfs rechte waarde kend.

[4] De Neederighijd is als iemand, zonder eenige verachtinge zijns zelfs, zijne onvolmaakthijd kend: ſtrekkende zig de Neederighijd niet uijt buijten de neederige Menſch.

[5] De Verwaandhijd is, dat eenig Menſch zig en volmaakthijd toeëigend, die in hem niet is te vinden.

[6] De ſtrafbaare Neederighijd is als iemand zig eenige onvolmaakthijd toepaſt, die niet aan hem behoord. Ik ſpreek niet van de gevijnsde, die, zonder zulks waarelijk te meenen, ſlegts om andere te bedriegen, zig in ſchijn verneederen: maar van de geenen, welke de onvolmaaktheeden, die zij zig toepaſſen, ook waarelijk zoodanig meenen in hun te zijn.

[7] Dit dus aangemerkt hebbende, zoo blijkt daar uijt genoegzaam, wat goed en kwaad dat 'n ieder deezer Lijdingen in zig heeft. Want

Wat de Edelmoedighij en Neederighijd belangd, die geeven door zig zelven hunne voortreffelijkhijd te kennen; als doende zien, dat deszelfs bezitter zijn eigen volmaakthijd en onvolmaakthijd na hun rechte waarde kend: het welk, zoo ons de reeden leerd, het voornaamſte is waar door wij tot onze volmaakthijd komen; want als wij onze macht en volmaakthijd recht kennen, dan zien wij daar door klaarelijk wat ons te doen ſtaat, om tot ons goed einde te geraaken; en weeder, als wij ons gebrek en onmagt kennen, dan zien wij wat ons te vermijden ſtaat.

[8] Wat de Verwaandhijd en ſtrafbaare Neederighijd aangaat, deszelfs beſchrijvingen geeven ook genoeg te kennen, dat zij uijt zeekere waan ontſtaan; alzoo wij zijden, dat 'd eerſte word toegepaſt aan zulk een, die eenige volmaakthijd welke niet aan hem behoord zig zelfs toeëijgend; en dat de ſtrafbaare Neederighijd is het rechte teegendeel.

[9] Uijt dit gezegde blijkt dan, dat zoo goed en hijlzaam als de Edelmoedeghijd en waare Neederighijd is, dat daar 'n teegen de Verwaandhijd en ſtrafbaare Neederighijd zoo kwaad en verdervende is; want door geene word den bezitter niet alleen geſteld in een goeden ſtand, maar daar bij zijn zij ook de rechte trap door wien wij opklimmen tot ons hoogſte Hijl; daar deeze in teegendeel ons niet alleen beletten om tot onze volmaakthijd te geraaken, maar brengen ons ook zelf geheel tot ons verderf. De ſtrafbaare Neederighijd is 't die ons belet te doen, het geen wij moeten doen, om volmaakt te worden: gelijk wij zulks zien in de Twijfelaars, welke, doordien zij loochenen dat den Menſch eenige waarhijd kan hebben, haar zelven door deeze ontkenning daar van berooven. Daar de Verwaandhijd in teegendeel ons doed dingen ter hand neemen welke reegel-recht tot ons verderf ſtrekken; gelijk zulk gebleeken is, en gezien word in alle de geenen, die gewaand hebben, en

waanen, met God wonder wel te ſtaan, en door dezelve geen gevaar ontziende, maar alles getrooſt zijnde, vuur en waater braveeren, en zoo ellendelijk ter dood geraaken.

De Achting en Verachting belangende is niets meerder van te zeggen: [10] hebbende ons indagteg te maaken het geene wij hier vooren van de Liefden zijden.

Neegende
HOOFD-DEEL:
van de Hoop, en Vrees; van de Verzeekerdhijd, de Wanhoop, en Wankelmoedighijd; van de Moed, Stouthijd, en Volg-ijver; van de Flaauwmoedighijd, en Verwardhijd; en eindelijk van de Belgzugt.

Om aan te wijzen hoedanig deeze Lijdingen, en welke derzelve aan [11] ons vorderlijk of hinderlijk zijn, zoo word vereijſcht, dat wij opmerken op de begrippen, die wij ten opzigten van zaaken hebben, welk toekomende zijn, het zij die goed of kwaad bennen.

De begrippen die wij van de zaaken hebben zijn, of [12]

1. Ten opzigte van de zaaken zelf: of
2. Ten opzigte van de geene die de begrippen heeft.

De begrippen ten opzigte van de zaaken zelf zijn, of

1. Dat de zaaken van ons gebeurlijk worden aangemerkt; dat is, dat ze konnen komen, en niet komen. Of
2. Dat ze noodzakelijk moeten komen.

De begrippen ten opzigte van de geene die dezelve heeft zijn, of

1. Dat hij iets moet doen, om te bevorderen dat de zaaken komen. Of
2. Dat hij iets moet doen, om te beletten dat de zaaken komen.

Uijt deeze begrippen dan komen alle deeze togten dus voort. [13]

Als wij een zaak die toekomende is begrijpen goed te zijn, en dat ze kan geſchieden, daar uijt krijgd de ziel zoo een geſtalte, die wij Hoop noemen: welke niet anders als een zeeker ſlag van Blijdſchap, nochtans vermengd met eenige Droefhijd is. Maar

Wanneer wij de mogelijk komende zaak oordeelen kwaad te zijn, zoo komt daar uijt die geſtalte in onze ziel welk wij Vreeſe noemen. Daar

Zoo de zaak begreepen word goed te zijn, en noodzakelijk te zullen komen, in de Ziel daar uijt die geruſthijd ontſtaad welke wij Verzeekerdhijd noemen: dat een zeeker ſlag van Blijdſchap is, zonder vermenging met Droefhijd, gelijk in teegendeel in de Hoop is. Doch

Indien wij de zaak begrijpen kwaad te zijn, en noodzaakelijk te zullen komen, zoo komt hier van daan in de Ziel Wanhoop: die niet anders als een zeeker ſlag van Droefhijd is.

[4] Tot hier toe van de Lijdingen, die in dit Hoofddeel zijn vervat, beveſtigender wijze geſprooken hebbende, en uijt derzelver beſchrijving gezien zijnde wat een iegelijk dezelve is, zoo konnen wij ook hun, omkeerende, dus ontkennender wijze beſchrijven; als, wij Hoopen dat het kwaad niet komen zal, wij Vreeſen dat het goed niet komen zal; wij zijn Verzeekerd dat het kwaad niet en zal komen; en wij Wanhoopen dat het goed niet komen zal.

[5] Dus verre genoeg gezegd hebbende van de Lijdinge, voor zoo veel die voortkomen uijt de begrippen ten opzigte van de zaaken zelfs: Laat ons nu ſpreeken van die Lijdingen, welke ontſtaan uijt de begrippen ten opzigte van de geenen die de zaaken begrijpt; te weeten,

Als men iets moet doen om een zaak voort te brengen, en wij daar af geen beſluijt en maaken, zoo krijgd de Ziel daar uijt 'n geſtalte die wij Wankelmoedighijd noemen. Maar

Wanneer de Ziel mannelijk tot het voortbrengen van een zaak beſluijt, die voortbrengelijk is, als dan word het Moed genaamd: en

Zoo de Ziel tot 'd uijtvoering van een zaak beſluijt, die beſwaarelijk is om voort te brengen, zoo word het Kloekmoedighijd of Dapperhijd genaamd. Doch

Indien iemand tot het doen van een zaak beſluijt, om dat een ander die voor hem gedaan heeft, en zulks wel gelukt is, dan noemd men het Volg-ijver. Wijders

Als iemand weet wat hij moet beſluijten, om een goede zaak te bevorderen, of een kwaade te beletten, en hij zulks nochtans niet en doed, dat word Flaauwmoedighijd genaamd: en

De Flaauwmoedeghijd heel groot zijnde, noemd men het Verwaardhijd. Eindelijk

De zorg die iemand heeft, om iets dat verkreegen is alleen te moogen genieten en behouden, word Belgzugt of Jalouſie genaamd.

[6] Dewijl ons nu bekend is waar uijt deeze Togten komen te ontſtaan, zoo zal het ons heel ligt zijn om te toonen welke van dezelve goed, en welke dat kwaad zijn.

Wat de Hoop, Vrees, Verzeekerdhijd, Wanhoop, en Belgzugt betreft, het is zeeker dat ze uijt een kwade Waan ontſtaan; want, gelijk wij al-voorens beweezen hebben, dat alle dingen haare noodzaakelijke oorzaaken hebben, zoo moeten zij dan ook zoodanig als zij geſchieden noodzaakelijk geſchieden. En hoewel de Verzeekerdhijd en Wanhoop, in deeze onverbreekelijke order en gevolg van oorzaaken ſchijnd plaats te hebben, of dezelve vaſt te ſtellen, zoo is 't nochtans (de waarhijd daar van wel in gezien zijnde) verre hier van daan; alzoo 'er nooijt Verzeekerdhijd of Wanhoop is, 't en zij 'er alvoorens Hoop of Vrees (als waar uijt dezelve haar weezen hebben) heeft geweeſt: want als iemand het

geen hij noch verwagt waand goed te zijn, zoo krijgd hij die geſtalte in zijn ziel de welke wij Hoop noemen; en van de verkrijging van dat gewaande goed verzeekerd zijnde, zoo verkrijgd de ziel die geruſthijd, welke wij Verzeekerdhijd noemen. En het geen wij van de Verzeekerdhijd zeggen, 't zelve moet ook van de Wanhoop worden gezegd. Doch het een en andere kan (volgens 't geen wij van de Liefden hebben gezegd) in 'n volmaakt Menſch geen plaats hebben, dewijl zij dingen vooronderſtellen, die wij door hunne veranderlijken aart (gelijk wij in de beſchrijving van de Liefden hebben aangemerkt), welke zij onderworpen zijn, niet moeten aanhangen; noch van wien (zoo als in de beſchrijving van de Haat getoond is) wij moeten afkeerig zijn: welke aankleevingen en afkeerighijd nochtans den Menſch die deeze Lijdingen heeft is onderworpen.

Wat nu de Wankelmoedighijd, Flaauwmoedighijd, en Vervaardhijd belangd, die geeven door hun eigen aart en natuur haare onvolmaakthijd zelf te kennen: want alles wat zij tot ons voordeel doen komt niet uijt de werking haarer natuur, als ontkenniglijk; nadien als iemand, die iets waand goed te zijn, dat nochtans niet goed is, zulks hoopt, en echter door zijn Wankelmoedighijd of Flaauwmoedighijd de Moed tot de uijtvoering vereijſcht komt te ontbreeken, zoo is 't dat hij van dat kwaad 't welk hij waanden goed te zijn ontkenniglijk of bij geval bevrijd word. En derhalven konnen deeze Lijdingen ook geenzins plaats hebben in een Menſch, die door de waare reeden word gelijd.

Wat eindelijk de Moed, Stouthijd, en Volg-ijver belangd, van dezelve is niets anders te zeggen als het geene wij nu al reede van de Liefden en Haat gezegd hebben.

Tiende
HOOFD-DEEL:
van de Knaging, en 't Berouw.

Om kortelijk van deeze Lijdinge te ſpreeken, zoo diend dat dezelve nooijt als door verraſſinge ontſtaan; want wat de Knaging betreft, die ontſtaad hier uijt alleen, dat wij iets doen aan 't welke wij dan twijffelen of het goed of kwaad is; en wat het Berouw belangd, 't zelve komt hier uijt voort, dat wij iets gedaan hebben 't welk kwaad is.

Hoewel men nu zou moogen denken, om dat veele Menſchen, die haar verſtand wel gebruijken, zomtijds, vermits haar dan die hebbelijkhijd welke vereijſcht word om het verſtand wel te gebruijken ontbreekt, afdwaalen, dat haar deeze Knaging en Berouw te eerder zou

konnen te recht brengen; en daar uijt zou konnen beſluijten (gelijk 'd geheele waereld doed) dat dezelve goed zijn: zoo is het daar 'n teegen, wanneer wij hun te recht wel inzien, ganſch anders 'er mee geleegen, nadien wij bevinden zullen, dat ze niet alleen niet goed, maar zelf ſchadelijk, en dienvolgende kwaad zijn; nadien het openbaar is, dat wij altijd meer door de Reeden en Liefden tot de Waarhijd als door Knaging en Berouw te recht komen. Zij zijn ſchadelijk en kwaad, vermits zij een zeeker ſlag van droefhijd zijn; welkers nadeelighijd van ons te vooren is beweezen, en die wij derhalven als kwaad moeten tragten van ons af te weeren: gelijk wij dan ook deeze als zoodanig moeten ſchuwen en vlieden.

Elfde HOOFD-DEEL; van de Beſpotting. en Boerterij.

[1] De Beſpotting en Boerterij ſteunen op een valſche waan, en geeven in den Spotter en Boerter een onvolmaakthijd te kennen. Zij ſteunen op een valſche waan, om dat men meend, dat den geene die beſpot word de eerſte oorzaak van zijn werken is, en dat ze niet (gelijk 'd andere dingen in de natuur) noodzakelijk van God afhangen. Zij geeven in den Beſpotter een onvolmaakthijd te kennen; vermits het geene hij beſpot zoodanig is, dat het beſpottelijk of niet beſpottelijk zij: indien *niet*, zoo betoonen zij hun kwaden aart, beſpottende het geene niet te beſpotten is: indien *ja*, zoo betoonen zij daar meede in den geene die zij beſpotten eenige onvolmaakthijd te kennen; welke zij daar 'n teegen gehouden zijn, niet met beſpottinge, maar door goede reedenen te verbeeteren.

[2] Wat nu het Lacchen betreft, dit heeft geen opzigt op een ander, maar op den Menſch alleen die in zig zelfs eenig goed bemerkt: en om dat het een zeeker ſlag van Blijdſchap is, zoo valt daar ook niet anders van te zeggen als van de Blijdſchap al reeds gezegd is. Ik ſpreek van zulk Lacchen, dat door zeeker denkbeeld word verwekt, het welk den Laccher daar toe aanport, zonder eenig opzigt op goed of kwaad te hebben: en geenzins van het Lacchen dat van het zelve door de beweegeng der geeſten word verwekt; alzoo hier van te ſpreeken buijten ons oogmerk was.

Wijders is van de Nijd, Gramſchap, en Euvelneemeng niets anders te zeggen, als dat wij ons hier toe erinneren 't geen wij al-voorens van de Haat gezegd hebben.

Twaalfde
HOOFD-DEEL:
van de Eere, Beſchaamdheit, en Onbeſchaamdhijd.

De Eer is een zeeker ſlag van Blijdſchap, die iemand voeld als hij [1] gewaar word dat zijn doen bij anderen word geacht en gepreeſen, zonder eenige winſt of voordeel te beoogen.

De Beſchaamdhijd is een zeeker ſlag van Droefhijd, die in iemand komt te ontſtaan, wanneer hij ziet dat zijn doen van anderen word veracht, zonder opzigt van eenig nadeel of ſchaaden dat zij beoogen.

De Onbeſchaamdhijd is een ontbeering of uijtſchudding van de Schaamte: niet door de reeden, maar of door de onkunde van Schaamten, gelijk in de kinderen, wilde menſchen, enz: of doordien men, in groote verſmading geweeſt zijnde, nu over alles zonder omzien heen ſtapt.

Wij dan, deeze Togten kennende, kennen ook met een 'd iedelhijd [2] en onvolmaakthijd die zij in haar hebben. Want wat de Eere en Schaamten aanbelangd, zij zijn niet alleen onvorderlijk, maar voor zoo veel zij op de eigen liefde en 'n waan van dat den Menſch en eerſte oorzaak zijner werken is, en dienvolgende Lof en Laſter verdiend, gebouwd zijn, zelf ſchadelijk en verwerpelijk. Doch ik wil niet zeggen, dat men zoo bij de [3] menſchen leeven moet, gelijk als buijten haar, daar 'd Eere noch Schaamten geene plaats heeft: maar in teegendeel ſta ik toe, dat 't ons niet alleen vrij ſtaad om dezelve te gebruijken, als wij die ten nutte van onzen eeven-menſchen, en om haar te verbeeteren, komen aan te wenden, maar zulks ook zelfs moogen doen met verkortinge onzer (anders volkomene en geoorloofde) eigen vrijhijd. Als bij voorbeeld, zoo iemand zig koſtelijk kleed, om daar door geacht te zijn; deeze zoekt een Eere, die uijt de Liefden zijn's zelfs voort komt, zonder eenig opzigt op zijn eeven-menſch te hebben. Maar zoo iemand zijn wijshijd, waar door hij aan zijn eeven-naasten vorderlijk kon zijn, ziet verachten en met de voet treeden, enkel om dat hij een ſlegt kleed aan heeft, deeze doed zeer wel dat hij, uijt 'n beweeging om haar te helpen, met een kleed waar aan zij haar niet ſtooten zig voorziet: wordende dus, om zijn eeven-menſch te winnen, dezelve gelijk.

Wat verder de Onbeſchaamdhijd aanbelangd, 't zij ons genoeg dat [4] dezelve zig zoodanig aan ons toond, dat wij, om haare mismaakthijd te zien, ſlegts haare beſchrijvinge van nooden hebben.

Dertiende
HOOFD-DEEL;
van de Gunſt, Dankbaarhijd, en Ondankbaarhijd.

[1] Wat de Gunſt en Dankbaarhijd betreft, zij zijn een nijging in de Ziel van zijn eeven-naaſten eenig goed te gunnen, en te doen. Ik zeg, *te gunnen*, als aan hem die eenig goed gedaan heeft weeder goed gedaan word. Ik zeg *te doen*, als wij zelven eenig goed van hem verkreegen of ontfangen hebben.

[2] Schoon nu meeſt alle menſchen oordeelen dat deeze Togten goed zijn, zoo durf ik echter wel zeggen, dat ze in een volmaakt menſch geen plaats konnen hebben, vermits die alleen door de noodzaakelijkhijd, zonder eenige andere oorzaak, word bewoogen om zijn eeven-menſch te helpen: tot welke hulp hij zig daarom aan de aller godlooſten des te meer verpligt vind, hoe hij een veel grooter nood en ellenden in hun ziet te weezen.

[3] De Ondankbaarhijd is een verachting of uijtſchudding van de Dankbaarhijd, gelijk de Onbeſchaamdhijd van de Schaamten; en dit, zonder eenig opzigt van de reeden, alleen voortkomende of door Gierighijd, of door een al te groote Liefden tot zig zelfs: waarom die in 'n volmaakt menſch geen plaats kan hebben.

Veertiende
HOOFD-DEEL:
van het Beklag.

[1] De laatſte der Lijdingen, waar van wij moeſten handelen, is het Beklag: 't welk een zeeker ſlag van Droefhijd is, over het verlies van eenig goed, het welk wij Wanhoopen weeder te krijgen. Zij geeft haar onvolmaakthijd dus te kennen, dat wij haar maar beſchouwende dezelve aanſtonds kwaad keuren; nadien wij al-voorens beweezen hebben dat het kwaad is zig zelven te verbinden en vaſt te maaken aan dingen die ons ligtelijk ontvallen, en gebreeken konnen, en wij niet konnen hebben als wij willen: en dewijl het een zeeker ſlag van Droefhijd is, zoo hebben wij dezelve te ſchuwen; gelijk wij zulks, van de Droefhijd handelende, hebben aangemerkt.

[2] Dus meen ik dan genoegzaam aangeweezen en betoogd te hebben, dat alleen het waar Geloof of de Reeden het geen is 't welk ons tot de kenniſſe van goed en kwaad brengd. En, gelijk wij betoonen zullen,

dat de eerſte en voornaamſte* van alle deeze Togten de kenniſſe is, zoo zal 't klaarlijk blijken, dat wij, ons verſtand en reeden wel gebruijkende, nooijt in een van deeze Togten, die van ons als kwaad te verwerpen zijn, zullen konnen vervallen. Ik zeg *ons verſtand*, om dat ik meen dat de *reeden* geenzins alleen magtig is om ons hier in van alle deezen te bevrijden; gelijk wij zulks op zijn plaats hier na bewijzen zullen.

Doch als een voortreffelijke zaak is weegens de Lijdingen noch aan [3] te merken, dat zij die van dezelve goed zijn van zoodanig 'n aart en natuur bennen, dat wij zonder haar niet konnen zijn noch beſtaan, en dieshalven als weezendlijk tot ons behooren, gelijk is de Liefden, Begeerten, en al wat aan de Liefden eigen is.

Maar ganſch anders is het met zoodanige Lijdingen geleegen, welke kwaad en van ons te verwerpen zijn, aangezien wij zonder deeze niet alleen wel konnen zijn, maar ook dan eerſt recht bennen die wij behooren te weezen als wij ons van dezelve hebben vrij gemaakt.

Om echter in alle deezen noch meerder klaarhijd te geeven, diend wij- [4] ders aangemerkt, dat de grondſlag van alle goed en kwaad de Liefden is, vallende op zeeker voorwerp; want indien wij niet beminnen het voorwerp dat alleen waardig is bemind te worden, namendlijk God, maar de dingen die door hun eigen aart en natuur vergankelijk, en veele toevallen onderworpen zijn, zoo volgd hier op noodzakelijk de Haat, Droefhijd, enz: na veranderinge van het geliefde voorwerp: de Haat, als iemand hem 't beminde ontneemd; Droefhijd, als hij 't komt te verlieſen; Eere, als hij op de Liefden zijns zelfs ſteund; Gunſt en Dankbaarhijd als hij zijn eeven-menſch niet bemind om God. Doch zoo den menſch in teegendeel God komt te beminnen, die altijd onveranderlijk is, en blijft, dan is het onmogelijk in dien poel van Lijdingen te vervallen: waarom wij voor een vaſte en onwrikbaare reegel ſtellen, dat God de eerſte en eenige oorzaak van al ons goed, en een vrijmaaker van als ons kwaad is.

Eindelijk is noch aan te merken, dat de Liefden enz: onbepaald zijn, [5] namendlijk dat hoe dezelve meer en meer toeneemd hoe die ook voortreffelijker word, als vallende op een voorwerp 't geen oneindig is, waar-om ze 't allen tijd kan toeneemen; het welke in geen andere zaak kan plaats grijpen. En dit zal zelf de ſtoffe zijn waar uijt wij in het 23ste Hoofddeel de onſterffelijkhijd der ziel zullen opmaaken, en bewijzen.

Tot hier toe dan geſprooken hebbende van alles wat ons de derde [6] wijze of 'd uijtwerkinge van 't waar Geloove aanwijſt, zoo zullen wij nu voort gaan om te handelen van de vierde en laatſte uijtwerkinge, die bij ons op Bladz: 92, 93 [=561, 562] noch niet geſteld is, in het volgende

* v. d. Linde ergänzt in der Handschrift das ausgefallene Wort: *oorzaak*.

Vijftiende
HOOFD-DEEL:
van het Waare, en Valſche.

[1] Om te zien hoedanig de vierde en laatſte uijtwerkinge van 't waar Geloof ons het Waare en Valſche aanwijſt, zoo zullen wij de beſchrijvinge van Waarhijd en Valſchijd laaten voor af gaan.

De Waarhijd is een beveſtiging of ontkenning van een zaak, die met dezelve zaak over een komt. En

De Valſchhijd is en beveſtiging of ontkenning van een zaak, die met dezelve zaak niet over een komt.

[2] Doch dewijl dit of dat te beveſtigen of te ontkennen waare wijzen van denken zijn, zoo ſchijnd 'er tuſſchen het waar en valſch denkbeeld geen ander onderſchijd te zijn als dat het eene met de zaak over een komt, en het andere niet, en zij dus alleen door reeden en niet dadelijk verſchillen. Het welke zoo zijnde, kon men vragen, Wat voordeel doch de eene met zijn waarhijd, en wat ſchade den andere door zijn valſchijd heeft? als meede, Hoe den eene zal weeten dat zijn bevatting of denkbeeld meer met de zaaken over een komt als dat van den ander? en eindelijk, Van waar het komt dat den eene doold, en den andere niet?

[3] Waar op tot antwoord diend, dat de aller klaarſte dingen niet alleen zig zelfs maar ook de valſchhijd te kennen geeven: invoegen het een groote dwaashijd zoude zijn, te vragen, Hoe men van haar bewuſt zou weezen? want dewijl ze gezegd worden de aller klaarſte te zijn, zoo kan 'er immers geen andere klaarhijd weezen, door wien zij zouden konnen worden verklaard. Maar gelijk de waarhijd zig zelfs en ook de valſchhijd openbaard, zoo kan daar 'n teegen de valſchhijd nimmer door zig zelfs geopenbaard en aangeweezen worden: weshalven de geene die de Waarhijd heeft niet twijffelen kan dat hij ze heeft, daar in teegendeel de geene, die in valſchhijd of doolinge ſteekt, wel waanen kan dat hij in de waarhijd ſtaad; gelijk iemand die Droomd wel denken kan, dat hij Waakt, maar nooijt kan iemand die Waakt denken dat hij Droomd.

Met welk gezegde eenigzins verklaard word 't geen wij zijde, van dat God de Waarhijd, of de Waarhijd God is.

[4] Belangende nu 'd oorzaak waar om 'd eene van de Waarhijd meer bewuſt is als den ander, is om dat het denkbeeld van beveſtiging of ontkenning, 't welk met de natuur der zaak geheel over een komt, in

[5] de eerſte zoo veel meer weezendhijd heeft. Om het welke beeter te begrijpen diend aangemerkt, dat het verſtaan (ſchoon dit woord anders luijd) een zuijvere lijding is; dat is, dat onze Ziel in diervoegen word veranderd, dat ze andere wijzen van denken krijgd, die ze te vooren

niet en had: en derhalven als iemand, doordien het geheele voorwerp in hem gewrogt heeft, diergelijk 'n geſtalte of wijze van denken krijgd, zoo is het klaar dat die een ganſch ander gevoel van de geſtalte of hoedanighijd van dat voorwerp bekomt, als een ander die zoo veele oorzaaken niet gehad heeft, en dus tot zulks te beveſtigen of te ontkennen door een andere en ligter werking (als door wijnige of mindere toevoegingen van dien het zelve gewaar wordende) bewoogen word. Waar uijt men dan de volmaakthijd ziet van een die in de Waarhijd [6] ſtaat, geſteld teegen een dewelke daar buijten is; want dewijl den eene ligtelijk, en den andere daar 'n teegen niet ligtelijk veranderd, zoo volgd daar uijt dat 'd eene meer beſtandighijd en weezendhijd als 'd andere heeft: gelijk die wijzen van denken ook, welke met de zaaken over een komen, om dat ze meer oorzaaken hebben gehad, meer beſtandighijd en weezendhijd in haar hebben; en nadien zij geheel met de zaak over een komen, zoo is 't onmogelijk dat zij in eenige tijd van de zaak anders konnen worden aangedaan, of eenige veranderinge lijden, te minder wijl wij alvoorens hebben gezien, dat de weezendhijd der zaaken onveranderlijk is. Al het welke in de valſchhijd geene plaats heeft. En met dit gezegde zal het voorig gevraagde genoeg beantwoord zijn.

Sestiende
HOOFD-DEEL:
van de Wil.

Hebbende gezien wat Goed en Kwaad, Waarhijd en Valſchhijd is, [1] als ook waar in de welſtand van een volmaakt Menſch beſtaad, zoo laat ons, met ons zelven 't onderzoeken, nu eens zien of wij tot zoo een welſtand vrijwillig of genoodzaakt komen. Waar toe voor af vereijſcht word dat wij weeten wat de Wil is, en waar in die von de Begeerten onderſchijden word.

De Begeerten hebben wij gezegd, een nijging van de Ziel te zijn tot [2] iets het welke zij als goed keurd. Waar uijt volgd, dat, eer onze begeerten zig uijtterlijk tot iets uijtſtrekt, in ons reeds een beſluijt gegaan is, van dat zulks iets goed is: welke beveſtiging dan, algemeen genoomen zijnde, als een magt van te beveſtigen en ontkennen,[1] de Wil genaamd word.

[1] De Wil, genomen voor de beveſtiging, of 't beſluijt, verſchild van het waar Geloof, en van de Waan. Ze verſchild van het waar Geloof als zij, door 'n overtuijg van reedenen, die niet klaarlijk doen zien dat die zaak zoodanig en niet anders is, zig uijtſtrekt tot het geen niet waarelijk goed is: dat in het waar Geloof geen plaats heeft, dewijl uijt het zelve niet als de goede begeerte voortkomt. Van de Waan verſchild ze hier in, dat zij ook 't eeniger tijd wel zeeker en onfijlbaar is: dat in de Waan, die in giſſen en meenen beſtaad, geen plaats heeft. Invoegen men haar een Geloof kan noemen, ten aanzien zij zoo zeeker gaan kan: en een Waan, om dat zij de dooling onderworpen is.

[3] Nu komt het 'er op aan, of deeze beveſtiging van ons geſchied vrijwillig, of genoodzaakt; dat is, of wij iets van een zaak komen te beveſtigen, of te ontkennen, zonder dat wij van eenige uijtterlijke oorzaak daar toe worden gedwongen. Doch bij ons al-voorens beweezen zijnde, dat een zaak die door zig zelfs niet beſtaad, of welkers weezendlijkhijd tot zijn weezendhijd niet behoord, noodzakelijk een uijtterlijke oorzaak hebben moet; en dat een oorzaak die iets zal voortbrengen zulks noodzakelijk moet voortbrengen; zoo volgd daar uijt onwrikbaar, dat dit of dat bizonderlijk te willen, het zij te beveſtigen of 't ontkennen, dat zulks zeg ik door eenige [2]uijtwendige oorzaak voort moet komen, en dat die oorzaak geenzins vrij kan zijn.

[2] 't Is zeeker dat het bizonder willen moet hebben een uijtterlijke oorzaak, door welke dat ze is, alzoo deszelfs weezendlijkhijd tot haar weezen niet behoord.

Te zeggen, dat deszelfs uijtwerkende oorzaak geenig denkbeeld, maar de wil zelve is, en dat die buijten het verſtand niet zijn kan; zoo dat derhalven de Wil onbepaald genomen, gelijk ook het verſtand, geen weezen van reeden, maar 'n dadelijk weezen is. Zoo diend hier op, dat, wanneer ik haar andagtiglijk bevat, ik aan dezelve niets dadelijks kan toeëijgenen. Doch het zij zoo, nochtans moet men toeſtaan, dat de Willing een wijze van de Wil is, gelijk de denkbeelden van het Verſtand: waar uijt volgd, wijl de Zelfſtandighijd en niet de wijze word gewijzigd, dat het verſtand en de wil dadelijk onderſchijden Zelfſtandigheeden zijn. Indien nu de Ziel deeze twee Zelfſtandigheeden komt te beſtuuren, zoo is 'er dan een derde Zelfſtandighijd. Welk alle zoo verwarde dingen zijn, dat het onmogelijk is een klaar en onderſchijde begrip hier van te hebben: want wijl de denkbeelden niet in de wil maar in het verſtand zijn, zoo en kan daar uijt volgens deeze Setreegel, dat de wijze van de eene Zelfſtandighijd niet kan over gaan in een andere Zelfſtandighijd, in de wil geen Liefden ontſtaan; want het wikkeld zig in teegenzegging in, dat men iets zou willen welkers zaaks denkbeeld niet is in de willende moogendhijd.

Zegd men, dat de Wil, weegens haar vereeniging met het verſtand, ook gewaar word het geene dat het verſtand verſtaad, en daarom ook bemind; zoo diend daar 'n teegen aangemerkt, behalven dat gewaar-worden ook een wijze van verſtaan is, dat, ſchoon 'er al zoodanig een vereeniging van ziel en lichaam was, zulks volgens het voorgaande in de Wil niet zijn kan. Want neemd dat de ziel met het Lichaam volgens de ſtelling der gemeene Wijsgeeren was vereenigd, nochtans gevoeld het Lichaam nooijt, noch de ziel word niet uijtgebrijd. En of men zegd, dat de ziel bijde het verſtand en de wil beſtierd: zulks is niet alleen onmogelijk om te begrijpen, maar zelfs ook teegen haar, nadien men zoo doende ſchijnd te ontkennen dat de wil vrij is.

Doch ſchoon het mij niet luſt om alles bij te brengen, wat ik heb teegens de ſtelleng van een geſchapen Zelfſtandighijd, zoo zal ik, om hier te eindigen, echter toonen dat de vrijhijd van de Wil geenzins op zoo 'n geduurige Schepping paſt, als van haar word beleeden; want indien in God een en het zelvde werk vereiſcht word om een zaak in weezen te behouden als om de zelve te ſcheppen, vermits anderſins de zaak niet een oogenblik zou konnen beſtaan, zoo en kan dan aan die zaak ook niets oorzakelijks worden toegeeigend, nadien dezelve geen kragt hebbende om zig te behouden, veel minder door zig zelfs iets kan voortbrengen. Indien men dan zegd, dat de ziel de willing van zig zelfs voortbrengd, zoo vraag ik, Uijt wat kragt dat dit geſchied? niet uijt de geene welk geweeſt is, want die is niet meer; ook niet uijt de geene welk ze nu heeft, want ze heeft 'er in 't geheel geen door wien zij de minſte oogenblik zou konnen beſtaan of duuren, dewijl ze geduurig geſchapen word. Dewijl 'er dan geen zaak is, die eenige kragt heeft om zig zelfs te behouden, of iets voort te brengen, zoo reſt 'er niet als te beſluijten, dat God alleen van alle dingen de werkende oorzaak is, en zijn moet; en dat alle Willingen van hem alleen bepaald worden.

Het welke mogelijk de zoodanige niet voldoen zal, die haar verſtand [4]
meer veſtigen op de weezens van reeden als op de bizondere dingen die waarelijk in de natuur zijn; waar door zij zelf de weezende van reeden niet meer als zoodanig, maar als zaakelijke weezende aanmerken: en dus zig zelven oorzaak van eenige dingen ſtellen te zijn; gelijk in het geene waar af wij teegenwoordig ſpreeken niet wijnig komt te gebeuren. Want om dat den menſch nu deeze en dan die wil heeft, zoo maakt hij daar van in zijn ziel een algemeene wijze, die hij Wil noemd; gelijk hij uijt het denkbeeld van dit en dat Menſch een algemeen denkbeeld maakt van Menſch: vraagd men dan, Waarom den menſch dit of dat wil? het antwoord is, om dat zij een wil hebben. Doch nademaal de Wil, onderſchijden van dit of dat te willen, ſlegts een wijze van denken, en niet iets zakelijks is, zoo en kan van haar ook niets veroorzaakt worden; want uijt niet komt niet: en derhalven behoeft men niet te vragen, of dezelve vrij of niet vrij is. Om nu te [5]
bevatten of wij in dit of dat bizonderlijk te willen, dat is te beveſtigen of te ontkennen, waarelijk vrij of niet vrij zijn, zoo hebben wij ons te herinneren 't geen wij alreede hebben gezegd, namendlijk dat het verſtaan een zuijvere lijding is, dat is een gewaarwording in de ziel van de weezendhijd en weezendlijkhijd der zaaken: invoegen wij zelven nimmer iets van een zaak beveſtigen of ontkennen, maar de zaak het zelfs is die iet van zig in ons beveſtigd of ontkend.

En of ſchoon eenige dit mogelijk niet toeſtaan, om dat het haar [6]
toeſchijnd, dat ze wel iets anders als haar de zaak bewuſt is van dezelve konnen beveſtigen, of ontkennen; zoo komt dit hier van daan, om dat ze geen onderſchijd maaken tuſſchen het begrip het welk de ziel heeft van een zaak, en de woorden waar meede het zelve word uijtgedrukt. En dit wel aangemerkt zijnde is het waar (als 'er reedenen zijn die ons hier toe beweegen), dat wij aan anderen, door woorden of eenige andere werktuijgen, iet anders van de zaak te kennen konnen geeven als ons daar van bewuſt is: maar echter zullen wij door geene woorden of andere werktuijgen ooijt te weeg brengen dat wij van de zaaken anders zouden gevoelen als wij 'er waarelijk van gevoelen; het welke klaar aan allen is, die buijten eenig gebruijk van woorden, of andere beduijd-teekenen, alleen op haar verſtand acht geeven.

Doch hier teegen zouden moogelijk eenige konnen zeggen; Indien [7]
niet wij, maar alleen de zaak het is, die zig in ons beveſtigd of ontkend, zoo kan 'er dan noch beveſtigd of ontkend worden, als het geene met de zaak over een komt; en dieshalven kan 'er dan geen valſchijd zijn, alzoo dezelve beſtaad in iet van een zaak te beveſtigen, of te ontkennen, dat met de zaak niet over een komt en 't welk 'd zaak van zig zelven noch beveſtigd, of ontkend. Maar 'k meen, als wij wel acht

geeven op het geene wij van de Waarhijd en Valſchhijd al gezegd hebben, dat wij dan deeze Teegenwerping genoeg beantwoord zullen zien, als zijnde het voorwerp 'd oorzaak onzer beveſtiging of ontkenning van het zelve, 't zij daan waar, of valſch; ontſtaande de valſchhijd hier uijt, dat wij, van het voorwerp ſlegts iets of ten deelen gewaar wordende, ons inbeelden zulks van het geheele voorwerp te zijn: het welke meeſt plaats in ſwakke zielen heeft, die door de ligte werking van het voorwerp ligtelijk een denkbeeld in haar ontfangen; buijten 't welke in hun geen beveſtiging of ontkenninge meer is.

[8] Eindelijk zou men ons noch konnen teegenwerpen, dat 'er veele dingen zijn, die wij zomtijds willen en niet willen; of daar van iets beveſtigen, en niet beveſtigen; de Waarhijd ſpreeken, en niet ſpreeken, enz: Doch dit komt voort, om dat de Begeerte niet genoegzaam van de Wil word onderſchijden; want, hoewel ze bijde de beveſtiging of ontkenning van een zaak zijn, zoo verſchillen ze nochtans hier in, dat de laatſte zonder eenig opzigt, en de eerſte met betrekking tot het goed of kwaad geſchied, dat in die zaak beſchouwd word: invoegen de Begeerten zelf na de beveſtiging of ontkenning die wij van een zaak gedaan hebben blijft, namendlijk om dat te verkrijgen, of te doen, het welk wij ondervonden of beveſtigd hebben goed te zijn. Zoo dat de Wil wel zonder de Begeerte, maar de Begeerte zonder de Wil niet zijn kan.

[9] Alle de werkingen dan, waar van wij hier boven geſproken hebben, alleen door de reeden onder ſchijn van goed gedaan, of door de reeden onder ſchijn van kwaad belet wordende, konnen enkel onder die nijging der Ziel welke men Begeerten noemd, en geenzins (als heel oneigendlijk) onder de benaming van Wil begreepen worden.

Zeeventiende
HOOFD-DEEL:
van het onderſchijd tuſſchen de Wil, en Begeerten.

[1] Dewijl het dan nu kennelijk is dat wij tot 't beveſtigen of ontkennen geen [vrije] Wil en hebben, zoo laat ons thans eens zien het recht en waare onderſchijd dat 'er tuſſchen de Wil en Begeerten is; of wat eigendlijk de Wil mag zijn, die de Latijnen *Voluntas* of goede Wil genaamd hebben.

[2] Na de beſchrijving van *Ariſtoteles* ſchijnd de Begeerte een geſlagt te zijn, welke twee gedaantens onder zig bevat; want hij zegd de Wil die Luſt of trek te zijn die men tot of onder ſchijn van 't goede heeft: waar uijt het mij voor komt, dat hij de Begeerte (of *Cupiditas*) meend alle de nijgingen, 't zij goed of kwaad, te zijn; doch als de nijging

alleen tot of onder 'n ſchijn van 't goede is, zoo noemd hij die *Voluntas* of goede Wil; en zoo ze daar 'n teegen kwaad of tot het kwade is, dat noemd hij *Voluptas* of kwaade Wil. Invoegen de nijging van de Ziel niet iets is om te beveſtigen, of te ontkennen, maar alleen om iets te bekomen onder ſchijn van goed, of te vlieden onder ſchijn van kwaad.

Nu is noch overig te onderzoeken, of deeze Begeerte vrij, of niet vrij [3] is. Behalven dat wij al-voorens gezegd hebben, dat de Begeerten van het begrip der zaaken afhangd, en dat het verſtaan een uijtterlijke oorzaak hebben moet, zoo hebben wij ook te herdenken 't geen wij van de Wil gezegd hebben.

Schoon veele menſchen zien, dat de kenniſſe, welke zij van ver- [4] ſchijde zaaken hebben, een middel is, waar door hun Luſt van 't een tot het ander over gaat, zoo aanmerken zij echter niet wat het zijn mag, dat hun Luſt van 't een tot het ander komt te trekken. Maar wij, om te toonen dat deeze nijging niet vrijwillig is, en wat het zij van het eene tot het andere over te gaan en getrokken te worden, zullen ons hier toe verbeelden een Kind, dat voor de eerſte maal tot het gewaar worden van eenig ding komt: ik hou het dan een Belletje voor, het welk in zijn ooren een aangenaam geluijd maakt, waar door hij begeerten tot het zelve krijgd; en ziet nu eens of hij wel na kan laaten om deeze luſt of begeerte tot het zelve te krijgen. Indien gij hier op Ja zegd, zoo vraag ik, Door wat oorzaak dit geſchieden zou? Immers niet door iets het welk hij beeter kend; alzoo dit het eenig-al is wat hij kend. Ook niet om dat het bij hem kwaad is; want hij kend niets anders, en deeze aangenaamhijd is het beſte dat hem ooijt is voorgekomen. En of gij zegd, dat het miſſchien een vrijhijd heeft om deeze Luſt van zig te doen; het welke, zoo zijnde, wel waar is, dat die Luſt in ons zonder onze vrijhijd kan beginnen, maar ook 't effens dat wij vrijhijd in ons hebben, om die van ons weg te doen: ik zeg, dat deeze vrijhijd niet de allerminſte proef kan houden. Dit zal zeer duijdelijk blijken; Want wat is 't dat deeze Luſt zou konnen vernietigen? de Luſt zelve? Neen; alzoo 'er niets is dat door zijn eigen natuur zijn zelfs verderf zoekt. Wat mag het dan eigendlijk zijn dat hem van deeze Luſt zou konnen afbrengen? Voorwaar niets anders, als dat hij, door de ſchikking en loop der natuur, van iets word aangedaan, het welk hem aangenamer als het eerſte is. En daarom, gelijk wij in de Ver- [5] handeling van de Wil gezegd hebben, dat 'er in den menſch geen Wil buijten deeze en die bizondere Willing is; alzoo is 'er ook in hem geene Begeerte, buijten deeze en die bizondere Begeerte, welke van dit of dat begrip in hem veroorzaakt word. Indien wij dan zeggen dat de Begeerte vrij is, zoo is zulks eeven zoo veel als of wij zijde, dat deeze of geene Begeerte een oorzaak van zig zelfs is, en eer zij was gemaakt

heeft dat zij zijn zou: het welke de ongerijmdhijd zelve is, en niet kan zijn. En de Begeerten algemeen aangemerkt, niet anders als van dit of dat in 't bizonder te begeeren afgenomen, en buijten dit niet dadelijk in de natuur zijnde, kan als zoodanig ook niets veroorzaaken.

Achtiende
HOOFD-DEEL:
van de nuttigheeden uijt het voorgaande.

[1] Gezien hebbende, dat den menſch, als een deel van de geheele natuur, van wien hij afhangd en geregeerd word, uijt zig zelven tot zijn Hijl en Welſtand niets kan doen, zoo laat ons nu zien, wat al voor nuttigheeden uijt deeze onze Stellingen voor ons ten beſten zijn: te meer, om dat wij niet en twijffelen of zij zullen aan eenigen niet wijnig anſtootelijk ſchijnen.

[2] Voor *eerſt*, daar uijt, dat wij van het geene 't welk het alder volmaaktſte is zoodanig afhangen, dat wij meede als een deel van 't geheel, dat is, van hem zijnde, ook het onze toebrengen, tot uijtwerkinge van zoo veel geſchiktelijk geordoneerde en volmaakte werken, als daar van afhankelijk zijn, zoo volgd dat wij dienaars Gods bennen, en dat het onze grootſte volmaakthijd is van zulks noodzakelijk te zijn.

[3] Ten *tweede*, maakt ook deeze kennis, dat wij ons, na 't verrigten van eenige voortreffelijke zaak, daar over niet verhovaardigen (welke verhovaardiging een oorzaak is dat wij, als meenende nu wat groots te zijn, en niet verder te behoeven, ſtaan blijven: reegel-recht ſtrijdende teegen onze volmaakthijd; welke daar in beſtaad, dat wij altijd verder en verder moeten tragten te geraaken.), maar dat wij daar 'n teegen alles wat wij doen aan Gode toeëigenen, als welke de eerſte en eenige oorzaak is van alles wat wij verrigten, en komen uijt te voeren.

[4] Ten *derde*, maakt deeze kenniſſe, behalven de Liefden des naaſten, die ze in ons te weeg brengd, ons zoo geſteld, dat wij dezelve nooijd haaten, noch op hun vertoornd worden, maar in teegendeel geneegen bennen haar te helpen, en tot beeter ſtand te brengen: het geen alle werkingen van zoodanige menſchen zijn, die 'n groote volmaakthijd of weezendhijd hebben.

[5] Ten *vierde*, diend ook deeze kennis tot bevordering van 't Gemeenebeſt; want door haar zal den Rechter nooijt meer partij van den een als van den ander konnen worden: en genoodzaakt zijnde om den eene te ſtraffen, en den andere te beloonen, zoo zal hij dat met 'n inzigt doen, om zoo wel den eene te helpen en te verbeeteren, als den andere.

[6] Ten *vijfden*, bevrijd ons deeze kennis van de Droefhijd, Wanhoop,

Nijdighijd, Schrik, en andere kwaade Togten; die (gelijk wij hier na zeggen zullen) de weezendlijke Helle zelf zijn.

Ten *ſeſde*, brengd ons deeze kennis daar toe, dat wij God niet en [7] zullen vreeſen; gelijk anderen voor den Duijvel (die zij vercierd hebben) doen, ten einde hij haar geen kwaad zou aandoen. Want hoe doch! zoude wij God, die het opperſte goed zelf is, en van wien alle dingen die eenige weezendhijd hebben zijn het geene dat ze zijn, gelijk ook wij dus van hem zijn, die in hem leeven, konnen vreeſen?

Ten zeevende, gelijd ons deeze kennis daar toe, dat wij alles aan God [8] toeëigenen, en hem alleen beminnen, om dat hij de alder heerlijkſte en volmaaktſte is, en zoo ons zelven geheelijk aan hem opofferen: waar in eigendlijk de waare Godsdienſt, en ons eeuwig Hijl en Gelukzalighijd beſtaad; nadien de eenigſte volmaakthijd en het laatſte einde van een Slaaf en Werktuijg is dit, dat ze haar opgelijde dienſt behoorelijk volvoeren. Want als een Timmerman, in het maaken van eenig ſtuk werk, zig van zijn Bijl op 't beſte vind gediend, zoo is die Bijl daar door gekomen tot zijn einde en volmaakthijd; doch indien hij zou wille denken, dat deeze Bijl hem nu wel had gediend, en hij daarom die nu wilde laaten ruſten, en geen gebruijk daar meer van neemen, als dan zou deeze Bijl van haar einde afgeraaken, en zelf geen Bijl meer zijn. Dus [9] moet ook den menſch, zoo lange hij en deel der natuur is, de wetten van de natuur volgen; het welk de Godsdienſt is; en zoo lang hij zulks doed is hij in zijn welſtand. Doch indien God (om zoo te ſpreeken) wilden, dat de menſchen hem niet meer zoude dienen, zulks was eeven zoo veel, als hun van haare welſtand te berooven, en te vernietigen, dewijl al het geen zij zijn daar in beſtaad, dat zij God dienen.

Neegëntiende
HOOFD-DEEL;
van 's Menſchen Gelukzalighijd.

De nuttigheeden van het waar Geloof gezien hebbende, zullen wij [1] (volgens onze gedane beloften) nu onderzoeken, of wij door onze verkreegen kenniſſe, van wat goed en kwaad, waarhijd en valſchhijd is, en wat in 't gemeen de nuttigheeden van alle deezen zijn, of wij zeg ik daar door tot onze welſtand, namendlijk de Liefde Gods, waar in (gelijk wij hebben aangemerkt) onze hoogſte gelukzalighijd beſtaad, geraaken konnen; en ook op wat wijze wij van de Lijdingen, die wij hebben geoordeeld kwaad te zijn, konnen vrij worden.

Om dan van het laatſte, namendlijk het vrij worden onzer [1]Lijdingen [2]

[1] Alle de Lijdingen die teegen de goede reeden ſtrijdig zijn (zoo als voor deezen aangeweezen is) ontſtaan uijt de Waan; en alles wat in de Lijdingen goed of kwaad is dat is

die kwaad zijn, eerſt te ſpreeken, zoo zeg ik, indien wij onderſtellen dat ze geen andere oorzaaken hebben als wij daar van geſteld hebben, dat als wij ons verſtand maar wel gebruijken, gelijk wij (hebbende nu een maate van waarhijd en valſchhijd) wij zeer[2] ligtelijk konnen doen, wij in dezelve nooijt zullen komen te vervallen.

[3] Doch dat deeze Lijdingen geene andere oorzaaken hebben is het geen ons nu te betoonen ſtaad. Tot het welke mij dunkt vereijſcht te worden dat wij ons in 't geheel zoo na Lichaam als geeſt onderzoeken, en voor eerſt aanwijzen, dat 'er in de natuur een Lichaam is, door welkers geſtalte en uijtwerkinge wij aangedaan 't zelve gewaar worden. Het geen wij daarom doen, om dat, als wij de uijtwerkingen van het Lichaam, en wat die komen te veroorzaaken inzien, wij als dan ook de eerſte en voornaamſte oorzaak van alle deeze Togten zullen vinden, en met een het geene, door wien zij konnen vernietigd worden: waar uijt wij dan ook 't effens konnen zien, of zulks door de reeden moogelijk is te konnen doen. En als dan zullen wij meede vervolgens ſpreeken, van onze Liefden tot God.

[4] Om te toonen, dat 'er een Lichaam in de natuur is, zal nu niet ſwaar zijn om uijt te voeren, wijl wij al-reede weeten dat en wat God is, die wij beſchreeven hebben een weezen te zijn, van oneindelijke eigenſchappen, waar van een ieder deszelfs oneindelijk en volmaakt is: en aangezien wij getoond hebben, dat de Uijtbrijding een eigenſchap is die oneindelijk in haar geſlagt is, zoo moet die noodzakelijk mee een eigenſchap van het oneindige weezen zijn; en vermits wij insgelijks beweezen hebben, dat dit oneindig weezen weezendlijk is, zoo volgd
[5] met een, dat deeze eigenſchap ook weezendlijk is. Daar 'n booven, nademaal wij ook getoond hebben, dat 'er buijten de natuur (die oneindig is) geenig weezen meer is, of zijn kan, zoo is het dan klaarblijkelijk, dat deeze uijtwerkinge van het Lichaam door het welke wij gewaar worden, van niets anders kan komen als van de Uijtgebrijdhijd zelve; en geenzins van iets anders, dat als eenige willen voortreffelijker is als*

ons aangeweezen door het waar Geloof. Maar deeze bijde, noch geen van hun, is magteg om ons daar van te bevrijden. Alleenlijk van de derde ſlag namendlijk de waare kennis is het mogelijk dat die ons hier van vrij maakt: zonder welke het ook onmoogelijk is dat wij hier van ooijt konnen worden vrij gemaakt; gelijk nu vervolgens zal angeweeſen worden. Zoude dit het niet wel zijn, daar eenigen onder andere naamen zoo veel van ſchrijven? Want wie ziet niet hoe gevoegelijk dat wij onder de Waan de Zonden, onder het Geloof de Wet die de zonden aanwijſt, en onder de waare kennis de Genaden die ons van de zonden vrij maakt, konnen verſtaan?

[2] Verſtaad als wij 'n grondige kennis van goed en kwaad, waarhijd en valſchhijd hebben: want dan is het onmogelijk dat onderworpen te zijn, waar uijt de Lijdingen ontſtaan, alzoo, wanneer wij het beſte kennen en genieten, het ſlegtere op ons geen magt heeft.

* v. d. Linde hat das unverſtändliche *is als* in der Handſchrift ausgestrichen und *wyse* darüber geſchrieben.

de Uijtgebrijdhijd heeft, alzoo dit niets is, gelijk wij in het eerſte Hoofddeel hebben beweezen.

Dieshalven ſtaat nu aan te merken, dat alle de uijtwerkingen die wij [6] zien noodzakelijk van 'd Uijtgebrijdhijd af te hangen, aan deeze eigenſchap moeten toegeeigend worden, gelijk de beweegeng en ruſt. Want bij aldien deeze kragten van uijtwerkingen niet in de natuur en waaren, het was onmogelijk (of ſchoon 'er in dezelve veele andere eigenſchappen waaren) dat dezelve zoude konnen weezen: nadien als eenig ding iet voort zal brengen in het zelve iets moet zijn, door 't welke hij meer als een ander dit iet kan voortbrengen. En het zelfde dat wij hier zeggen van de Uijtgebrijdhijd, moet ook van de Denking, en voorts van alles wat 'er is, gezegd worden.

Wijders ſtaat aan te merken, dat 'er in ons niets en is, of de mogelijk- [7]
hijd is bij ons om hetzelve bewuſt te zijn: in voegen zoo wij in ons niets anders vinden te zijn, als 'd uijtwerkinge der denkende en die van de uijtgebrijde zaak, wij dan ook met verzeekering moogen zeggen, in ons niets meer te zijn.

Om dan nu klaarelijk de werking deezer bijde te verſtaan, zoo zullen wij eerſt een ieder derzelve alleen, en daar na hun bijde te zamen voorneemen; als meede de uijtwerkingen, zoo van den eene als van den andere.

Wij dan de Uijtgebrijdhijd alleen aanſchouwende, worden in dezelve [8]
niets anders gewaar als beweeging en ruſt, uijt welke wij alle de werkingen die daar uijt hervoort komen vinden: en zoodanig zijn deeze [3]twee wijzen in het Lichaam, dat haar geen andere zaak veranderen kan als zij zelf; gelijk wanneer een ſteen ſtil legd, zoo is het onmogelijk dat die door eenige kragt van denken, of iet anders, zal konnen bewoogen worden, maar wel door de beweegeng van iet anders, als wanneer een andere Steen (die 'n grooter beweegeng als zijn ruſt heeft) hem doed beweegen. Gelijk ook alzoo de beweegende Steen niet zal konnen ruſten, als door iet anders, dat minder beweegd. Waar uijt volgd, dat geene wijz van Denken in het Lichaam eenige beweeging of ruſt zal konnen brengen.

Maar volgens het geen dat wij in ons gewaar worden kan dit wel [9]
geſchieden, dat een Lichaam 't welk zijn beweeging na de eene zijde heeft, nochtans na een andere zijde komt te wijken: gelijk als ik, mijn arm uijtſtrekkende, daar door te weeg breng, dat de Geeſten, die alreeds haar beweeginge hadden, ſchoon niet zoodanig, nu nochtans dezelve derwaards hebben; doch niet altijd, maar na hunlieder hoedanighijd, gelijk hier na gezegd word. Waar van de oorzaak geene andere is, of zijn kan, als om dat de ziel, een denkbeeld van het Lichaam zijnde,

[3] *Twee wijze*, om dat de ruſt geen niet en is.

met het zelve zoo vereenigd is, dat zij dusdanig te zamen een geſtel maaken.

[10] Wat nu de uijtwerkinge van de andere of Denkende eigenſchap belangd, de voornaamſte derzelve is een begrip van zaaken; zoodanig, dat, na dat ze die bevat, daar uijt voortkomt of Liefden, of Haat, enz: Deeze uijtwerkingen nu, dewijl zij geene Uijtgebrijdhijd met zig brengd, zoo en kan ze ook aan dezelve zonder de Denking niet worden toegepaſt: invoegen van alle de veranderingen, die in deeze wijze komen te ontſtaan, de oorzaak geenzins in de Uijtgebrijdhijd, maar alleen in de Denkende zaak gezogt moet worden; gelijk wij zulks in de Liefden konnen zien, als dewelke zullende of opgewekt, of vernietigd worden, dit moet worden veroorzaakt door het begrip zelven, het geen geſchied (gelijk wij nu al-reede hebben gezegd) of om dat het in 't beminde voorwerp iet goeds, of om dat het in 't gehaate voorwerp iet kwaads kend.

[11] Wanneer dan nu deeze Eigenſchappen den eene in den andere komen te werken, zoo ontſtaan daar uijt in den eene Lijdingen van den ander, namendlijk door de bepaaling der beweeging, die wij alzoo werwaards wij willen vermoogen hebben te doen gaan. De werkingen dan, waar door den eene van den ander komt te lijden, is zoodanig, dat de Ziel en het Lichaam wel konnen maaken (gelijk al-reeds gezegd is) dat de Geeſten, die anderzins na de eene zijde zoude beweegen, nu ter andere zijde haar beweegen: maar om dat ook deeze Geeſten door het Lichaam bewoogen, en alzoo bepaald konnen worden, zoo kan het dikmaals gebeuren dat zij door oorzaak van het Lichaam, haare beweeging na de eene plaats hebbende, weederom door oorzaak van de ziel na een andere plaats gelijd worden, en alzoo in ons zoodanige benauwdheeden te weeg brengen, als wij zomtijds in ons gewaar worden te hebben, zonder de reeden daar af te weeten, die ons daar anders gewoonelijk wel van bekend zijn.

[12] Doch de Ziel kan ook belet worden in de magt, die ze heeft om de Geeſten te beweegen; het zij om dat de beweeging der Geeſten te veel verminderd, of dat dezelve te veel vermeerderd is. Deeze vermindering van beweeging geſchied niet alleen door het te wijnig nuttigen van voedzel, maar ook wanneer wij veel geloopen hebben, door de meer als gewoone beweeging, die zij hier in aan het Lichaam hebben gegeeven, waar in zij een ſtarke in- en doorvloed hadden, die hun doed verſwakken. Derzelver te groote vermeerdering komt in door het te veel drinken van Wijn, of andere ſtarke Drank, waar door wij, vroolijk of dronken wordende, maaken dat de Ziel geen magt heeft, om het Lichaam te beſtuuren.

[13] Zoo veele dan gezegd hebbende, van de werkinge die de ziel in of op het Lichaam heeft, laat ons nu eens zien de werkinge die het Lic-

haam in of op de Ziel heeft: waar van wij de voornaamſte ſtellen te zijn, dat zij haar zelfs aan de Ziel, en daar door ook aan andere Lichaamen, doed gewaar worden; het welke door niets anders word veroorzaakt, als door de beweeging en ruſt te zaamen, vermits in 't Lichaam geene andere dingen als deeze zijn, door welke het zou konnen werken. Invoegen dat alles, wat buijten deeze gewaarwordinge aan de [14] Ziel meer geſchied, dat kan door 't Lichaam niet veroorzaakt worden. Nadien nu het eerſte 't welk de Ziel komt te kennen het Lichaam is, zoo komt daar uijt her-voort, dat de Ziel het zelve bemind, en daar dus mee vereenigd word. Doch nadien (gelijk wij te vooren gezegd hebben) de oorzaak van de Liefden, Haat, en Droefhijd niet in 't Lichaam maar in de Ziel alleen gezogt moet worden, alzoo alle de werkingen van het Lichaam alleen uijt beweeginge en ruſt voortkomen, en dewijl wij klaar en onderſchijden zien, dat de Liefden tot iet anders niet in ons ontſtaad, dan door 'n begrip dat het zelve goed en beeter is, zoo volgd daar uijt duijdelijk, dat indien wij God eens komen te kennen, ten minſte met zoo een klaare kennis als wij van ons Lichaam hebben, dat wij als dan met hem ook nauwer als met ons Lichaam vereenigd, en van het Lichaam als ontſlagen zullen zijn. Ik zeg nauwer, als hebbende reeds beweezen dat wij zonder hem noch beſtaan noch verſtaan konnen worden, welke wij geenzins door iet anders (gelijk het zoo met alle andere dingen is), maar alleen door hem zelfs konnen en moeten kennen, en dus veel beeter kennen, als wij ons zelfs kennen.

Uijt het geen wij dan tot hier toe hebben gezegd is ligtelijk af te nee- [15]
men, welke de voornaamſte oorzaaken der Lijdingen zijn: want wat het Lichaam met haar beweeging en ruſt, of derzelver uijtwerkinge belangd, die konnen de ziel niet anders doen dan hun zelfs, als voorwerpen zijnde, daar aan bekend te maaken; en na dat de vertooningen zijn, die zij aan 't zelve voorhoud, het zij [4]goed of kwaad, daar word de ziel ook van haar aangedaan; doch dit niet voor zoo veel zij een Lichaam is (want dan was ze de voornaamſte oorzaak van de Lijdingen),

[4] Indien men vraagd, Waar uijt het voort komt, dat wij het eene goed en 't ander kwaad kennen te zijn? zoo diend tot Antwoord; nademaal het de voorwerpen zijn die ons haar zelven doen gewaar worden, zoo worden wij van 'd eene anders als van 'd andere aangedaan. Die dan, van de welke wij het alder gemaatigdſt (na de maate hunner beweeging en ruſt, waar af zij beſtaan) bewoogen worden, zijn ons het alder aangenaamſt. En hier uijt is in ons alderlij ſlag van gevoel, dat wij in ons gewaar worden, en veeltijds door Lichamelijke voorwerpen in ons Lichaam werkende is, welke wij Impulſis of voortdrijving noemen, als dat men iemand in de droefhijd kan doen Lacchen, of verheugen, door kittelen, Wijn drinken, enz: het welke de ziel, ſchoon zulks niet werkende, gewaar word, alzoo die werkende haare verheugingen waarelijk van een ganſch ander ſlag zijn; want dan werkt geen Lichaam in een Lichaam, maar de verſtandelijke ziel gebruijkt het Lichaam als een werktuijg: en gevolglijk hoe dat de Ziel hier meerder in werkt, hoe dat het gevoel ook volmaakter is.

maar voor zoo veel ze een voorwerp is, gelijk alle andere dingen, die ook de zelfde uijtwerkingen zoude doen indien zij zig zoodanig aan de
[16] ziel vertoonden. Waar mee ik echter niet wil zeggen, dat de Liefden Haat en Droefhijd, welke uijt de beſchouwinge van onlichamelijke dingen voort komen, de zelfde uijtwerkinge zoude doen, als de geene die uijt de beſchouwinge van Lichamelijke dingen komen te ontſtaan, nadien zij (gelijk wij hier na zullen zeggen) ganſch andere uijtwerkingen hebben, dan de geenen uijt welkers bevattinge de Liefden Haat Droefhijd enz: in de ziel, de Lichamelijke dingen beſchouwende, verwekt wor-
[17] den. Zoo dat, om weeder tot ons voorige te keeren, bij aldien iets anders zig aan de ziel heerlijker als het Lichaam kwam te vertoonen, het is zeeker dat als dan het Lichaam geen vermoogen hebben zou om zoodanige uijtwerkingen te konnen veroorzaaken, als het nu wel doed. Waar uijt volgd dat het Lichaam alleen de voornaamſte oorzaak der Lijdingen niet en is.

Doch ſchoon in ons iets anders was, behalven het geen wij aangemerkt hebben, dat de Lijdingen in ons konde veroorzaaken, zoo zou zulks echter niets anders of iet meerder in de ziel konnen werken, als nu het Lichaam doed, als moetende ook een voorwerp zijn, dat van de ziel ten eenemaal verſchijden was, en zig zoodanig als het is en niet anders kan vertoonen; gelijk wij op zoodanig een wijs ook van het Lichaam hebben geſprooken.

[18] Zoo dat wij met waarhijd moogen beſluijten, dat de Liefden, Haat, Droefhijd, en andere Lijdingen in de ziel anders en anders veroorzaakt worden, na de hoedanighijd der kenniſſe, die zij 't elkens van de zaaken heeft: en gevolglijk, zoo zij eens het alder heerlijkſte komt te kennen, dat het als dan onmogelijk zal zijn, dat eenige deezer Lijdingen in haar de minſte ontroeringe zou veroorzaaken.

Twintigſte
HOOFD-DEEL:
tot beveſtiging van het voorgaande.

[1] Men zou, belangende het geen wij in 't voorige Hoofd-deel zijde, de volgende ſwaarigheeden konnen maaken.

1. Bij aldien de beweeging niet de oorzaak der Lijdingen is, hoe het dan kan zijn, dat men de Droefhijd door eenige middelen uijtdrijft, gelijk zulks meenigmaalen door 't gebruijk van Wijn te drinken word verrigt?

2. Aangezien de Ziel, hoewel ze geen gemeenſchap met het Lichaam heeft, nochtans kan te weeg brengen dat de Geeſten die haar na de

eene zijde zoude bewoogen hebben, daar 'n teegen na de andere zijde komen te beweegen, waarom ze dan ook niet zou konnen maaken dat een Lichaam, 't welk geheel ſtil is, en in ruſt, zig zoude beginnen te beweegen? Als meede, waarom zij dan niet insgelijks alle andere Lichamen, die alreede hun beweeging hebben, niet werwaards zij wil zou konnen beweegen?

3. Dat wij nochtans klaarelijk ſchijnen te zien, dat wij in het Lichaam eenige ſtilte konnen veroorzaaken, alzoo wij, na dat wij onze Geeſten een lange tijd bewoogen hebben, ondervinden moede te zijn; het geen niet anders als een ſtilte in de Geeſten is, door ons te weeg gebragt.

Wat nu het *eerſte* betreft, dat zoo de beweeging geen oorzaak der [2] Lijdinge is, hoe men dan de droefhijd door eenige middelen gelijk het gebruijk van Wijn, komt uijt te drijven? zoo diend hier op, dat men onderſchijd moet maaken, [1]tuſchen de gwaarwordinge der ziel, wanneer zij eerſt het Lichaam bemerkt, en het oordeel dat zij aanſtonds daar op maakt, van dat het haar goed of kwaad is. De ziel dan zoodanig geſteld zijnde, als nu onmiddelijk gezegd is, heeft (gelijk wij te vooren aangeweezen hebben) wel magt om de Geeſten werwaards zij wil te beweegen, doch zoodanig, dat haar ook deeze magt kan worden benoomen, wanneer door andere oorzaaken van 't Lichaam in 't gemeen haar zoo gemaatigde geſtalte word benommen, of veranderd: het welke zij gewaar wordende in haar een [2]droefhijd ontſtaad, die geſchikt is na de verandering die de Geeſten dan ontfangen; welke droefhijd word veroorzaakt uijt de Liefden, en vereeniging die ze met het Lichaam heeft. Dat dit zoodanig is kan daar uijt ligtelijk worden afgenommen, om dat deeze droefhijd op een van deeze twee wijze kan gehulpen worden; of I. door herſtelleng der Geeſten in haar voorige geſtalte, dat is hem van die pijnelijkhijd te bevrijden; of II. door goede reedenen overtuijgd te worden, om van dit Lichaam geenig gebruijk meer te

[1] Dat is tuſchen verſtaan, algemeen gemen; en tuſchen verſtaan, als opzigt hebbende op het goed en kwaad van de zaak.

[2] De Droefhijd in den menſch word veroorzaakt uijt een waan-begrip, van dat hem iet kwaads over komt, beſtaande in het verlies van eenig goed: het welke, dus bevat zijnde, dit begrip te weeg brengd, dat de Geeſten zig omtrent 't Hart beweegen, en het zelve met behulp van andere deelen prangen en influijten (het geen in teegendeel in de Blijdſchap geſchied); en deeze pranging word de ziel weeder gewaar, en is pijnelijk. Nu wat brengd hier de Mediſijn of Wijn te weeg? Dit namendlijk, dat ze door haar werking de Geesten afdrijven van het Hart, en hier voor weeder ruijmte maaken: het geen de ziel gewaar wordende verkwikking krijgd; beſtaande daar in, dat het waan-begrip van kwaad door de andere maat van beweeging en ſtilte, die de Wijn verwekt, word afgelijd, en op wat anders vald, daar het verſtand meer genoegen in vind. Maar dit en kan geen onmiddelijke werking van de Wijn op de ziel zijn, maar alleen zoodanig 'n werking van de Wijn op de Geeſten.

maaken: waar van het *eerſte* tijdelijk is, en weer te keeren ſtaad; doch het tweede is eeuwig, beſtandig, en onveranderlijk.

[3] Belangende het *tweede*, waarom dat de ziel, hoewel ze geen gemeenſchap met het Lichaam heeft, nochtans konnende te weeg brengen dat de Geeſten, die haar na de eene zijde zoude bewoogen hebben, daar 'n teegen na de andere zijde komen te beweegen, ook niet zou konnen maaken dat een Lichaam 't welk geheel ſtil en ruſtend is zig zou beginnen te beweegen? als meede, Waarom zij als dan niet insgelijks alle andere Lichaamen, die reeds hun beweeging hebben, niet werwaards zij [4] wil zoude konnen beweegen? Hier op zij gezegd, dat deeze ſwaarighijd heel ligt kan weggenoomen worden, als men zig maar herinnert 't geen wij nu reeds al van de Denkende zaak gezegd hebben, namendlijk dat, ſchoon de natuur verſchijden eigenſchappen heeft, dezelve echter maar een eenig [3]weezen is, van 't welke alle deeze eigenſchappen worden gezegd; als ook, dat 'er in de natuur maar een eenige Denkende zaak, en deeze in oneindelijke denkbeelden uijtgedrukt is, na de oneindige dingen welke in de natuur zijn: want het Lichaam een zoodanige wijz ontfangende, als bij voorbeeld het Lichaam van Petrus, en weeder een ander als het Lichaam van Paulus is, zoo komt hier van daan dat 'er in de Denkende zaak twee verſchijden denkbeelden zijn, te weeten een denkbeeld van het Lichaam van Petrus, 't welk de Ziel maakt van Petrus; en een ander denkbeeld van Paulus, 't welk de Ziel maakt van Paulus. Nu kan de Denkende zaak wel beweegen het Lichaam van Petrus, door 't denkbeeld van het Lichaam van Petrus, maar niet door 't denkbeeld van het Lichaam van Paulus, dat alleen zijn eigen Lichaam, en geen ander, en hierom ook geen Steen, welk in ruſt of ſtil is, kan beweegen, alzoo dat weederom een ander denkbeeld in de Ziel maakt: zoo dat geen Lichaam, dat geheel in ruſt of ſtil is, door eenige wijz van denken kan bewoogen worden.

[5] Eindelijk wat het *derde* angaat, dat wij klaarelijk ſchijnen te zien

[3] Daar is dan geen ſwaarighijd hoe de eene wijze die van den andere oneindig verſchild in den andere werkt, alzoo zij deelen van 't geheel, en de ziel nooijt zonder 't Lichaam, noch 't Lichaam zonder de ziel geweeſt is. Want het is klaar dat in den menſch, nadien hij heeft begonnen te zijn, geen andere eigenſchappen bennen te vinden, als deeze die alvoorens in de natuur waaren: en vermits hij uijt zoodanig en Lichaam beſtaad, van 't welk noodzakelijk een denkbeeld in de denkende zaak moet zijn, en dit denkbeeld noodzakelijk moet vereenigd zijn met het Lichaam, zoo ſtellen wij onbeſchroomdelijk dat zijn ziel niets anders is als dit denkbeeld van zijn Lichaam in de denkende zaak. Om dat nu het Lichaam een zeekere maat van beweeging en ruſt heeft, die gemeenelijk door 'd uijtterlijke voorwerpen word veranderd, en 'er geen verandering geſchieden kan, zonder dat dit nu ook dadelijk geſchied in het denkbeeld, zoo komt hier uijt voort dat de menſchen weeromſlagtige denkbeelden hebben. Doch ik zegge, om dat ze een zeekere maat of reede van beweeging en ſtilte heeft, vermits 'er geene werking kan geſchieden in het Lichaam, zonder dat deeze twee concureeren of zaamen loopen.

dat wij in het Lichaam eenige ſtilte konnen veroorzaaken, alzoo wij, na dat wij onze Geeſten een lange tijd bewoogen hebben, ondervinden moede te zijn, het geen niet anders als een ſtilte in de Geeſten is, door ons te weeg gebragt: zoo zij tot Antwoord, dat ſchoon het waar kan [6] zijn dat de Ziel een oorzaak deezer ſtilte is, dat ze nochtans dezelve niet onmiddelijk te weeg brengd, maar alleen door andere Lichamen, die aan de bewoogen Geeſten noodzakelijk zoo veel ſtilte meede deelen, als zij daar beweeging van ontfangen. Waar uijt dan al-om klaarlijk blijkt, dat 'er in de natuur maar een en dezelve ſlag van beweeging is.

Eenëntwintigſte
HOOFD-DEEL:
van het vermoogen der Reeden.

Nu ſtaat ons teegenwoordig te onderzoeken, waar door het komt, [1] dat wij zomtijds, als wij zien dat en zaak goed of kwaad is, nochtans geen magt in ons bevinden, om het goede te doen, of het kwaade te laaten; en zomtijds daar 'n teegen wel. Het welk wij ligtelijk konnen [2] bevroeden, zoo wij in acht neemen de oorzaaken, die wij hebben gegeeven van de Waan, welk wij zijden de oorzaak onzer Togten te zijn. Deeze zijden wij te zijn, of door hooren zeggen, of door ondervinding. Dewijl nu het geene wij in ons bevinden meer magt op ons heeft, als het geene ons van buijten aan komt, zoo volgd wel dat de reeden oorzaak kan zijn van de vernietiging dier [1]Waanen, welke wij alleen van hooren zeggen hebben, vermits ons de reeden, gelijk deezen, niet van buijten aangekomen is, maar geenzins van de geenen die wij door ondervinding hebben; alzoo de moogelijkhijd, die ons de zaak zelf [3] geeft, altijd meerder is, als de geene welke wij bekomen uijt de gevolgen van een tweede zaak: gelijk wij dit onderſchijd ook, met gelijkeniſſen uijt den Reegel van drie genoomen, hebben aangemerkt op Bladz:

[1] 't Zal het zelfde zijn, of wij hier 't woord Waan of Lijding gebruijken, als wanneer het klaar is, waarom wij de geene die door ondervinding in ons zijn niet door de reeden konnen overwinnen, nadien ze niet anders in ons zijn als een genieting en onmiddelijke vereeniging met iets het welke wij voor goed oordeelen: en ſchoon de reeden ons 't geen beeter is komt aan te wijzen, zij doed ons 't zelve nochtans niet genieten. Nadien nu 't geene wij genieten niet kan overwonnen worden, door iet het welke wij niet genieten, maar buijten ons is, zoo zal die overwinning moeten geſchieden door iet het welk magtiger is, hoedanig zal zijn een genieting of onmiddelijke vereeniging van en met iets, het geen beeter gekend word als dit eerſte: het welke daar zijnde de overwinninge altoos noodzakelijk is. Ook geſchied die overwinning wel door de genieting van eenig kwaad, dat grooter dekend word als het genoote goed, 't geen daar op onmiddelijk komt te volgen. Doch dat git kwaad niet altoos zoo noodzakelijk volgd leerd ons de ervaarenis; want enz: Ziet Bladz: 91, 152 [= 560, 561, 584].

84. ſpreekende van de Redeneering en het klaare verſtand; want veel meer moogelijkhijd is 'er in ons uijt het verſtaan van den Reegel zelf, als uijt het verſtaan van den Reegel van gelijkmaatighijd. Waarom wij ook zoo dikmaals hebben gezegd, dat de eene Liefden door den andere die meerder is vernietigd word: om daar van uijt te ſluijten de Begeerten, die niet gelijk de Liefden uijt waare kennis, maar uijt de redeneering voort komt.

Tweeëntwintigſte
HOOFD-DEEL:
van de waare Kennis, Wedergeboorte, enz:

[1] Nademaal dan de Reeden geene magt heeft om ons tot onze welſtand te brengen, zoo blijft dan nu overig om te onderzoeken of wij door de vierde en laatſte wijz van kennis daar toe konnen geraaken. Waar omtrent wij hebben gezegd, dat deeze wijz van kennes niet is uijt 'n gevolg van iet anders, maar door een onmiddelijke vertooning van het voorwerp zelven aan 't verſtand: welk voorwerp heerlijk en goed zijnde, zoo word de Ziel noodzakelijk daar mee vereenigd, gelijk wij ook ten
[2] opzigte van ons Lichaam hebben gezegd. Hier uijt volgd dan onweerſpreekelijk, dat het de kenniſſe is welke de Liefden veroorzaakt: zoo dat, indien wij God op deeze wijze komen te kennen, het noodzakelijk is (vermits hij hem niet anders als de alder heerelijkſte en alder goedſte kan vertoonen, noch van ons gekend worden) dat wij met hem vereenigen; in welke vereeniging (gelijk wij reeds gezegd hebben) onze Zaligheijd beſtaad en geleegen is. Doch ik wil hier meede geenzins zeggen, dat wij hem zoodanig als hij is [of eevematig] moeten kennen, maar het is genoeg dat wij hem, om met hem vereenigd te zijn, eenigzins kennen; nadien ook zelfs de kenniſſe die wij van het Lichaam hebben niet zoodanig is, dat wij het zoo als het is of volmaaktelijk komen te kennen; en nochtans wat een vereeniging! en wat en Liefde! [is 'er met en tot het zelve niet.]

[3] Dat deeze vierde ſlag van kennis, welke is de kenniſſe Gods, niet door gevolg van iet anders, maar onmiddelijk is, blijkt uijt het geene wij te vooren hebben beweezen, namendlijk, 1. dat hij de oorzaak van alle kenniſſe is; 2. dat hij alleen door zig zelfs, en door geen andere zaak gekend word; en eindelijk ten 3de dat wij van natuure zoodanig met hem vereenigd zijn, dat wij zonder hem niet konnen beſtaan, noch verſtaan worden: waar uijt dan klaarelijk volgd dat wij
[4] hem niet als onmiddelijk konnen verſtaan. Welke vereeniging, die wij door natuur en Liefden met God hebben, nu te verklaaren ſtaat.

Wij hebben voor heen gezegd, dat 'er in de natuur niets zijn kan,

van 't welke niet en denkbeeld zou zijn in de Ziel des zelve zaaks[1]; en na dat de zaak of meer of min volmaakt is, daar na is ook meer of min volmaakt de vereeniging en uijtwerking van dat denkbeeld met die zaak, of God zelve. Nadien nu de geheele natuur maar een eenige [5] Zelfſtandighijd is, welkers weezen oneindelijk is, zoo worden dieshalven alle de dingen door de natuur vereenigd tot een, namendlijk God: en dewijl het Lichaam 't aller eerſte is dat onze ziel gewaar word, vermits 'er (gelijk wij gezegd hebben) niets in de natuur kan zijn welkers denkbeeld niet zou zijn in de denkende zaak, en dit denkbeeld de ziel is van dat ding, zoo moet dat ding dan [2]de eerſte oorzaak van dit denkbeeld zijn. Doch om dat geen denkbeeld ruſt kan vinden in de kennis van het Lichaam, zonder dat ze over gaat tot de kennis van het geene zonder 't welk het Lichaam en 't denkbeeld zelve noch beſtaan noch verſtaan konnen worden, zoo word ze daar dan na voorgaande kennis ook terſtond door Liefden mee vereenigd. Welke vereeniging te beeter [6] word begreepen, en afgenoomen wat die zijn moet, uijt de werking met het Lichaam, als waar in wij zien, hoe dat, door de kenniſſe en togten tot Lichamelijke dingen, in ons alle die uijtwerkingen ontſtaan, welke wij in ons Lichaam, door de beweeginge der Geeſten, geduuriglijk gewaar worden; en dat dieshalven, wanneer eens onze kennis en Liefden komt te vallen op het geene zonder 't welk wij noch beſtaan noch verſtaan konnen worden, en geenzins Lichamelijk is, ook onze uijtwerkingen, uijt zoodanig 'n vereeniging ontſtaande, onvergelijkelijk meerder en heerlijker zullen moeten zijn, alzoo dezelve noodzaakelijk meede geſteld zijn na de hoedanighijd der zaaken, met welke wij bennen vereenigd. Wij dan zulke voortreffelijke uijtwerkingen gewaar wordende, [7] konnen als dan met waarhijd zeggen, dat wij Weedergebooren zijn: want onze eerſte geboorte was doe wij vereenigden met het Lichaam door 't welke zoodanige uijtwerkingen en loopenge van Geeſten zijn ontſtaan, maar deeze onze tweede geboorte is, wanneer wij geheele andere uijtwerkingen van Liefden, geſteld na de kennis van dit onlichamelijke voorwerp, in ons gewaar worden; die zoo veel van 'd eerſte verſchillen, als het verſchil tuſſchen Lichamelijk en onlichamelijk, of geeſt en vleeſch is. Te meer mag dit een Weedergeboorte worden genaamd, om dat uijt deeze Liefden en vereeniging eerſt en eeuwige en onveranderlijke beſtandighijd komt te volgen; gelijk wij zullen toonen.

[1] Hier door word met een verklaard 't geen wij in 't eerſte Deel gezegd hebben, namendlijk dat het oneindige verſtand, 't geen wij de Zoone Gods noemden, van alle eeúwighijd in de natuur moet zijn. Want dewijl God van eeúwighijd geweeſt is, zoo moet dan zijn denkbeeld in de denkende zaak of in hem zelfs van eeuwighijd ook zijn: welk denkbeeld voorwerpelijk over een komt met hem zelfs.

[2] Dat is, in onze Ziel, als zijnde een denkbeeld van het Lichaam, heeft uijt het zelve wel zijn eerſte weezen, doch zij is daar van maar een vertooning of afbeelding, zoo in 't geheel, als bizonder in de denkende zaak.

Drieëntwintigſte
HOOFD-DEEL:
van de onſterffelijkhijd der Zielen.

[1] Wanneer wij maar aandagtelijk aanmerken wat de Ziel is, en waar uijt haare verandering en duuring komt te ontſtaan, zoo zullen wij ligtelijk zien, óf zij ſterffelijk, dan of zij onſterffelijk is. Nadien wij nu gezegd hebben, dat de Ziel een denkbeeld is, in de Denkende zaak, van de weezendlijkhijd eenes zaaks, die in de natuur is, ontſtaande, zoo volgd hier uijt, dat, na dat de duureng en verandering der zaak is, [waar mee de Ziel vereenigd is], daar na ook de duuring en verandering der Ziel moet zijn: vermits nu de Ziel (gelijk wij aangemerkt hebben) kan vereenigd worden of met het Lichaam, waar van zij een denkbeeld is, of met God, zonder wien zij noch beſtaan noch verſtaan kan
[2] worden, zoo is daar uijt ligtelijk af te lijden;

1. Bij aldien de Ziel alleen met het Lichaam is vereenigd, en dit, het welk de grondſlag haarer Liefden is, vergaat, dat zij als dan, het zelve ontbeerende, ook daar meede moet vergaan. Maar

2. Zoo de Ziel met een andere zaak, die onveranderlijk is en blijft, vereenigd word, dat ze dan met dezelve ook onveranderlijk en beſtandeg blijven moet. Want waar door zou het moogelijk zijn, dat zij zou vernietegd worden? dewijl het geen alleen de oorzaak van de weezendhijd eener zaak is, ook, wanneer die komt te vergaan, daarom de oorzaak haarer niet-weezendhijd moet zijn, om dat zij zelve veranderd of vergaat: of het geen waar van zij oorzaak is moeſt zig zelven konnen vernietigen; maar zoo wijnig als eenig ding uijt zig zelven, doe het noch niet was, kan beginnen te zijn, zoo min kan dat ook, nu het is, uijt zig zelven veranderen of vergaan.

Vierentwintigſte
HOOFD-DEEL:
van Gods Liefde tot den Menſch.

[1] Wij achten tot hier toe genoegzaam te hebben getoond, wat onze Liefde is tot God; als ook deszelfs uijtwerkinge, namendlijk onze eeuwig duurenhijd. Zoo dat wij 't nu niet noodig achten om thans van andere dingen iets te zeggen; als van de Blijdſchap in God, de geruſthijd des gemoeds, enz: vermits men, uijt het reeds gezegde, ligtelijk kan zien, wat daar af is, en van het zelfde zou te zeggen zijn. Maar

[2] Dewijl wij tot noch toe hebben geſprooken, van onze Liefde tot God, zoo is 'er nu noch overig om te ſpreeken, of 'er ook een Liefde van God

tot ons menſchen is, wanneer wij hem komen Lief te hebben. Doch dewijl wij gezegd hebben, dat aan God geene wijze van denken buijten de geene welke in de Schepzelen zijn, konnen worden toegepaſt, zoo kan men geenzins zeggen, dat God de menſchen liefheeft, en veel minder dat hij hun zou lieven om dat zij hem lieven, of haaten om dat zij hem haaten; want dus doende zou men moeten onderſtellen, dat de menſchen zoodanig iets vrijwilleg deeden, en niet afhingen van een eerſte oorzaak, het welke wij alvoorens hebben beweezen valſch te zijn; daar 'n booven zoude zulks in God een groote veranderlijkhijd verwekken, die, daar hij te vooren noch bemind noch gehaat had, nu zoude beginnen te beminnen en te haaten, en daar toe zou bewoogen of veroorzaakt worden door iets het welke buijten hem was: het geen de ongerijmdhijd zelven is.

Maar als wij zeggen, dat God de Menſchen niet bemind, zoo moet [3.
dat echter dus niet worden verſtaan, als of hij de zelve (om zoo te ſpreeken) alleen liet heen loopen, maar dewijl den Menſche met alles wat 'er is te zaamen zoodanig in God zijn, dat God van hun allen dusdanig beſtaad, zoo moet het zoo begreepen worden, dat in hem geene eigendlijke Liefden tot iets anders plaats kan hebben, om dat alles te zamen in hem beſtaad.

Waar uijt volgd, dat God de Menſchen geene Wetten ſteld, om hun, [4.
wanneer zij die volbrengen, te beloonen [en te ſtraffen als zij dezelve overtreeden]: of, om klaarder te ſpreeken, dat Gods Wetten van zoodanig 'n natuur niet zijn, dat ze konnen overtreeden worden. Want indien wij de reegels die van God in de natuur geſteld zijn, volgens de welke alle dingen herkomen en duuren, Wetten willen noemen, die zijn zoodanig, dat ze geenzins konnen overtreeden worden; als daar is dat het ſwakkere voor het ſtarkere moet wijken, dat geen oorzaak meerder voort kan brengen als hij in zig heeft, en diergelijken welke van zoodanig 'n aart zijn, dat ze nooijt beginnen, noch veranderen, maar alles onder dezelve geſchikt en geordend is. En om hier af korte- [5.
lijk iets te zeggen, zoo diend, dat alle zoodanige Wetten, die niet overtreeden konnen worden, waarelijk Gods Wetten zijn, om dat alles, wat 'er volgens dezelve geſchied, niet teegen maar na zijn eigen beſluijt is. Daar in teegendeel alle dusdanige Wetten, die overtreeden konnen worden, ſlegts Menſchelijke Wetten zijn, vermits alles, wat de Menſchen voor hun welſtand komen te beſluijten, daarom niet en volgd tot welſtand van de geheele natuur te zijn, maar daar 'n teegen zelf ter vernietiging van veele andere dingen kan verſtrekken. De Goddelijke [6.
Wetten zijn het laatſte einde om het welke zij zijn, en niet geonderordend: maar de Menſchelijke Wetten niet; want als de Wetten der natuur magtiger als de zelve zijn dan worden zij vernietigd.

Doch niet teegenſtaande de menſchen Wetten tot hun eigen welſtand maaken, en geen ander einde als dit daar mee beoogen, zoo kan nochtans zoodanig einde (als zijnde geonderordend onder andere eindens, welk en ander die booven haar is beoogd, en die haar als deelen van de natuur zijnde zoodanig laat werken) ook dienen ten einde het met die onbegonne Wetten Gods, door God van eeuwighijd geſteld, te zaamen loopt, en zoo met alle anderen alles helpt uijtwerken. Want bij voorbeeld, ſchoon de Beijen met alle hunne arbijd en geſchikte ordening, die zij onder elkanderen onderhouden, geen ander einde beoogen als voor hun zelven teegen de Winter zeeker voorraad te bezorgen, zoo heeft nochtans den menſch, die booven haar geſteld is, en dezelve onderhoud en gade ſlaat, voor zig ganſch ander einde daar mee voor, namendlijk om voor hem den Hooning te bekomen. Dus heeft ook den menſch, ten aanzien hij een bizonder ding is, geen verder oogmerk als zijn bepaalde weezendhijd berijken kan: maar ten opzigte dat hij ook een deel en werktuijg der geheele natuur is, zoo kan deszelfs einde het laatſte einde der natuur niet zijn, dewijle die oneindelijk is, en dat als alle anderen meede als een werktuijg van haar gebruijkt.

[7] Dus verre van de Godlijke Wetten hebbende gehandeld, zoo ſtaat nu aan te wijzen dat den Menſch in hem zelven tweederlij Wet gewaar word:

1. In de geene die zijn verſtand wel gebruijkt, en tot de kenniſſe Gods komt, ontſtaande door de gemeenſchap die hij met God heeft. En

2. Die uijt zijne gemeenſchap met de Wijzen der natuur voortſpruijt.

[8] Waar van de eerſte noodzakelijk is, maar de andere niet; alzoo hij nooijt kan nalaaten van met God vereenigd te zijn, maar altoos de Wetten, volgens de welke hij voor en met God leeven moet, noodwendig moet voor oogen hebben; daar hij zig in teegendeel van de Wet, die uijt zijne gemeenſchap met de wijzen ontſtaad, aangezien hij zig van de menſchen af kan zonderen, kan ontſlaan.

[9] Dewijl wij dan een zoodanige gemeenſchap tuſſchen God en de menſchen ſtellen, zoo zou men met recht mogen vragen; Hoe God zig zelven aan de menſchen komt bekend te maaken? en of zulks geſchied of geſchieden kan door geſprooken woorden? of onmiddelijk door zig zelven, zonder eenig ander ding te gebruijken?

[10] Waar op wij antwoorden, dat zulks door woorden niet geſchieden kan, nadien, zulks zoo zijnde, den menſch al-voorens de beteekenis dier woorden moeſt geweeten hebben, eer die uijtterlijke bekendmaking daar door tot hem wierd gedaan. Want als God bij voorbeeld tot de Iſraëliten zijde, *Ik ben de Jehovah uwen God*, zoo moeſten zij alvoorens, zonder die woorden, hebben geweeten dat God was, eer ze daar door konde verzeekerd zijn dat hij het was [die tot hun ſprak]: want die

ſtemme Donder en Blixem wiſten zij als doe wel dat God niet en was, of ſchoon de ſtemme zijde dat hij God was. En het zelfde, dat wij hier van de woorden zeggen, willen wij meede gezegd hebben van alle uijtterlijke teekenen, waar van wij 't insgelijks onmogelijk achten dat God zig daar door aan de menſchen zou bekend maaken. Welke bekend-
maaking dieshalven dan alleen door Gods weezendhijd an 't verſtand des menſchen moet geſchieden: want nademaal 't geen in ons God moet kennen het verſtand is, en 't zelve zoo onmiddelijk met hem vereenigd is, dat het zonder hem niet kan beſtaan noch verſtaan worden, zoo blijkt daar uijt onwederſpreekelijk, dat geenig ding zoo na aan het verſtand kan worden toegevoegd als God zelve, om dat zoodanig ding als dan meer zou bekend zijn als God zelf; het welk opendlijk teegen alles ſtrijd, wat wij tot hier toe klaarelijk beweezen hebben, namendlijk dat God een oorzaak onzer kenniſſe en van de weezendhijd aller bizondere dingen is, waar van den een noch ander zonder hem niet kan beſtaan noch verſtaan worden. Ja ſchoon dat eenige eindige en bepaalde zaak ons al bekender was als God, zoo zoude wij echter nimmer daar door tot de kenniſſe Gods geraaken konnen; want hoe is 't moogelijk, dat wij uijt een eindige en bepaalde zaak en oneindige en onbepaalde zaak zoude konnen beſluijten? En hoewel wij al eenige werkinge of werk in de natuur bemerkten, welkers oorzaak aan ons onbekend was, zoo waar 't dan echter noch onmoogelijk voor ons om daar uijt te konnen beſluijten dat 'er, om het zelve voort te brengen, een oneindelijke en onbepaalde zaak moet zijn: want of 'er om zoodanig 'n gewrogt voort te brengen veele oorzaaken hebben te zamen geloopen, dan of daar van maar een eenige is geweeſt, hoe konnen wij dit hier uijt weeten? of wie zal ons dat zeggen? Weshalven wij met recht beſluijten, dat God, om zig aan de menſchen bekend te maaken, noch woorden, noch wonderwerken, noch eenige andere geſchapen ding gebruijken kan, maar daar toe noodzakelijk zig zelf alleen behoeft.

Vijfëntwintigſte
HOOFD-DEEL:
van de Duivelen.

Van de Duijvelen, of die zijn, of niet zijn, zullen wij nu kortelijk iets zeggen.

Indien den Duijvel een ding is, dat ten eenemaale teegen God is, en van God niets heeft, dan komt hij over een met het niet, waar van wij al te vooren geſprooken hebben. En

Stellen wij den Duijvel (gelijk eenige willen) een Denkend ding te zijn, het welke in 't geheel geen goed en doed, noch wil, en zig alzoo

ten eene maale teegens God komt aan te kanten: zeeker zoo is hij wel ellendig; en, indien de Gebeeden mógten helpen, zoo was als dan voor hem te bidden, tot bekeeringe.

[3] Doch laat ons zien, of zulk 'n ellendig ding wel een oogenblik zou konnen beſtaan, en wij zullen terſtond bevinden van neen: want dewijl uijt de volmaakthijd eener zaak alle deszelfs duuring ontſtaad, en dat hoe ze meer weezendhijd en Godlijkhijd in haar heeft haare duuring des te beſtandiger is; hoe zal dan den Duijvel, als hebbende in zig geene de minſte volmaakthijd, konnen beſtaan? Doed hier bij, nadien de beſtandighijd of duuring eener wijze in de Denkende zaak afhangd van derzelver vereeniging en Liefde met God, dat, het rechte teegendeel van deeze vereeniging in de Duijvelen geſteld zijnde, het dieshalven ook onmogelijk is dat dezelve konnen beſtaan.

[4] Maar dewijl 'er geen de minſte noodzaakelijkhijd is om Duijvelen te moeten ſtellen, nadien wij de oorzaaken van Haat, Nijd, Toornighijd, en diergelijke Lijdingen konnen vinden, gelijk wij hebben gedaan, zonder daar toe zoodanige vercieringen te vereijſſchen, waar toe dezelve dan geſteld?

Sesëntwintigſte
HOOFD-DEEL:
van de waare Vrijhijd.

[1] Met de ſtelling, van 't voorgaande Hoofd-deel, hebben wij niet alleen te kennen willen geeven dat 'er geene Duijvelen zijn, maar ook dat de oorzaaken, of (om beeter te zeggen) het geen wij zonden noemen, die ons verhinderen om tot onze volmaakthijd te geraaken, in ons zelven
[2] zijn. Ook hebben wij in het voorgaande getoond, hoe wij door de vierde ſlag van kennis tot onze Gelukzalighijd geraaken, en onze Lijdingen [die kwaad en te verwerpen zijn] vernietigd worden; niet zoo, gelijk gemeenelijk gezegd word, namendlijk dat zij al-voorens moeten bedwongen worden, eer wij tot de kenniſſe, en gevolglijk de Liefden van God konnen geraaken, vermits dat eeven zoo veel is als of men wilde, dat iemand die onweetende is eerſt zijne onweetendhijd verlaaten moet, voor dat hij tot de kenniſſe komen kan: maar gelijk alleen de kenniſſe een oorzaak van de vernietiging derzelve is (zoo als dat over al uijt het geene wij gezegd hebben blijkt), zoo is ook uijt het overige desgelijks klaar af te neemen hoe zonder Deugd, of (om beeter te zeggen) zonder het beſtuur des verſtands alles ten verderve ſtort, zonder voor ons eenige
[3] ruſt te konnen genieten, en wij als buijten ons [a]beginzel leeven. En al waar 't ſchoon dat voor het verſtand, uijt kragt van de Godlijke kennis en Liefden, zoo als wij hebben getoond, geen eeuwige maar alleen een

[a] Element.

tijdelijke ruſt kwam te volgen, zoo is het echter onze pligt om deeze zelfs te zoeken, nadien die ook zoodanig is, dat men deeze genietende dezelve voor geene andere zaaken des Waerels zoude willen verwiſſelen.

Het welke dan zoodanig zijnde, zoo moogen wij met reeden voor een [4] groote ongerijmdhijd ſtellen, 't geen veelen, die men anders voor groote Godgeleerden acht, komen te zeggen, namendlijk dat, bij aldien op de Liefden Gods geen eeuwig Leeven kwam te volgen, men als dan zijn zinnelijkheeden welluſten en waereldſe vermaaken zoeken en betragten zou: eeven als of zij daar dan iets beeters als God is meede konde uijtvinden en bekomen; dat ganſchelijk onmogelijk, en net zodanig is, als of een Vis, voor wien doch buijten het waater geen beſtaan of leeven is, zou zeggen, bij aldien mij op dit leeven in het waater geen eeuwig leeven komt te volgen, zoo wil ik uijt het waater na het Land toe; en zoo is het met het voorgaande ook geleegen; want wat konnen ons de geene, welke God niet kennen, daar doch anders meede zeggen?

Dewijle wij nu ondervinden, dat in de zoeking onzer zinnelijkheeden, [5] welluſten, en andere waereldſe dingen niet ons Hijl en welſtand, maar in teegendeel ons verderf is geleegen, zoo verkieſen wij hierom 't beſtier van ons verſtand; waar toe al-voorens de kenniſſe en Liefden Gods vereijſcht word: waarom ten hoogſten noodig is, dat wij God zoeken, die wij (na voorgaande bedenkingen en overweegingen) hebben ondervonden het beſte goed van alle goed te zijn buijten wien dat geenig ding ons eenig Hijl kan geeven; en dat dit onze waare vrijhijd is, dat wij met de lieffelijke keetenen zijner Liefde geboeijend zijn, en blijven.

Uijt het welke wij dan zien, dat de redeneering geenzins het voor- [6] naamſte, maar alleen gelijk een trap is, langs wien wij na de gewenſte plaats komen op te klimmen; zijnde zij ook als een goede Geeſt, die ons buijten alle valſchijd en bedrog van het opperſte goed boodſchapt, om ons daar door aan te porren tot het zelve te zoeken, en ons daar meede te vereenigen: in welke vereeniging ons opperſte Hijl en Gelukzaalighijd geleegen is.

Op dat wij van dit Werk nu een einde maaken, zoo ſtaat ons thans [7] noch kortelijk aan te wijzen, welke de menſchelijke Vrijhijd is, of waar dezelve in beſtaad: waar toe ik dan de volgende Stellingen, als zaaken die zeeker en beweezen zijn, gebruijken zal.

I. Voor zoo veel een zaak meer weezen heeft, zoo veel te meer heeft zij van de doeneng, en des te minder van de Lijding. Want het is zeeker dat de doender werkt door 't geen hij heeft, en den Lijder lijd door 't geen zij niet en heeft.

II. Alle de Lijdinge, welke is van niet zijn tot zijn, of van zijn tot niet zijn, moet voortkomen van een uijtterlijke, en niet van een innerlijke doender. Want geen zaak, op zig zelven aangemerkt, kan, wan-

neer ze niet is, deszelfs zijn veroorzaaken; of, wanneer ze is, een oorzaak weezen om zig te vernietigen.

III. Al wat niet is voortgebragt, van uijtterlijke oorzaaken, kan met dezelve ook geen gemeenſchap hebben; en dienvolgende van dezelve ook niet veranderd, noch verwiſſeld worden. Uijt deeze II^de^ en III^de^ Stelling beſluijt ik

IV. Alle het gewrogte eener innerlijke of inblijvende oorzaak ('t welk bij mijn een is) is niet mogelijk van te konnen vergaan, noch veranderen, zoo lang als deeze zijne oorzaak blijft. Want dewijl zoodanig 'n gewrogt, het welke van geen uijtterlijke oorzaak is voortgebragt, ook door dezelve (volgens de II^de^ Stelling) niet vernietigd, noch (volgens de III^de^ Stelling) veranderd kan worden, zoo en is het dan niet mogelijk dat dit gewrogt zou konnen vergaan, of veranderen, zoo lang als deeze zijne oorzaak duurt.

V. De alder vrijſte oorzaak, en welke God beſt paſt, is de inblijvende. Want van deeze oorzaak hangd het gewrogt zoodanig af, dat het zelve zonder haar niet beſtaan noch verſtaan kan worden, noch ook [volgens de II^de^ en III^de^ Stelling] aan eenige andere oorzaak onderworpen is: waar bij komt, dat den een zodanig met den andere is vereenigd, dat ze 't zamen een geheel maaken.

[8] Uijt alle deeze Stellingen zal ik nu beſluijten:

1. Nademaal het weezen Gods oneindig is, en dus een oneindige doening, en een oneindige ontkenning van alle Lijding heeft (volgens de I^ste^ Stelling), zoo hebben dan de dingen, hoe ze door haare meerder weezendhijd te nauwer met God vereenigd bennen, dies te meer van de doening, en minder van de Lijding; en zijn zoo veel te meer ook vrij van verandering en verderving.

2. Alzoo (volgens de II^de^ Stelling) geen zaak een oorzaak zijner vernietiging kan zijn, noch dezelve, van geen uijtterlijke oorzaak voortgekomen zijnde, daar van (volgens de III^de^ Stelling) niet kan worden veranderd, maar (volgens de IV^de^ Stelling) het Gewrogt eener innerlijke oorzaak niet vergaan noch veranderen kan, zoo lang als deeze zijne oorzaak duurd; zoo volgd, dat het waare verſtand, nadien dit door geen uijtterlijke oorzaaken, maar van God onmiddelijk is voortgebragt, vermits deeze zijne oorzaak eeuwig en onveranderlijk is, niet vergaan noch veranderen kan, maar met dezelve noodzaakelijk eeuwig en beſtandig blijft.

3. Dewijl de innerlijke Gewrogten eener inblijvende oorzaak (volgens de V^de^ Stelling) de alder voortreffelijkſte zijn, zoo moeten dan alle de Gewrogten van het waare verſtand, die met het zelve vereenigd zijn, ook booven alle anderen worden gewaardeerd, en met haare oorzaak noodzakelijk eeuwig zijn. Waar uijt volgd, dat

4. Hoe de Gewrogten, die wij buijten ons zelven werken, te volmaakter zijn, hoe ze meer mogelijk bennen om met ons te konnen vereenigen, en een en dezelfde natuur met ons uijt te maaken. In deezer voegen is 't, wanneer ik door mijne vereeniging met God in mijn waarachtige denkbeelden voort breng, en deeze dingen aan mijn naaſten kom bekend te maaken, op dat dezelve met mijn gelijkelijk dat Hijl deelagtig zijn, dat hier door in hunlieden een gelijke begeerten als in mij ontſtaad, en dat hun wil en de mijne een en dezelve is, en wij aldus een eenige natuur, die in alles over een komt, uijtmaaken.

Uijt alle dit gezegde kan dan ligtelijk begreepen worden, welke de [9] menſchelijke [1]Vrijhijd is; die ik aldus beſchrijf te zijn, namendlijk, dat ze is een vaſte weezendlijkhijd, die ons verſtand door derzelver onmiddelijke vereeniging met God verkrijgd, om in zig voort te brengen denkbeelden, en buijten zig Gewrogten, die met haar natuur wel over een komen, zonder dat zij of haare Gewrogten aan eenige uijtterlijke oorzaak onderworpen, noch door dezelve veranderd of verwiſſeld konnen worden. Gelijk ook uijt ons gezegde blijkt, welke de dingen zijn, die in onze magt, en aan geen uijtterlijke oorzaak onderworpen bennen. Waar meede dan ook 't effens de eeuwige en beſtandige duuring van ons verſtand beweezen word: en eindelijk welke de Gewrogten zijn, die wij booven alle anderen te waardeeren hebben.

Nu is mij, om van dit alles een einde te maaken, alleen noch overig [10] de Vrienden, tot welke ik dit ſchrijve, te vermaanen, dat ze zig niet verwonderen over de nieuwigheeden [die hun hier mogten voorkomen]; alzoo een zaak, ſchoon zij van veelen niet is aangenomen, daarom niet nalaat waar te zijn. En dewijl u ook niet onbewuſt is, de hoedanighijd der Eeuw, in welke wij leeven, zoo wil ik u dan ten hoogſten gebeeden hebben, wel goede zorge te willen dragen, omtrent het gemeen maaken deezer dingen aan anderen. Ik wil niet zeggen, dat gij die ten eenemaal zult bij u houden, maar alleen, zoo gij dezelve ooijt aan anderen wild gemeen maaken, dat als dan u oogmerk niets anders als alleen het Hijl van uwen naaſten is: met eene door baarblijkelijkhijd verzeekerd zijnde, dat de belooninge uwer arbijd u daar in niet bedriegen zal. Eindelijk zoo u, in het doorleezen deezer dingen, teegens 't geene ik voor vaſt ſtel eenige ſwaarighijd mogt toeſchijnen, zoo verzoek ik, dat gij u daarom aanſtonds niet verhaaſt om het zelve te weederleggen, voor en al eer gij het met genoegzaame tijd en overweeginge zult hebben overdagt: het welke zoo doende, ik mijn verzeekerd houde, dat gij zult geraaken tot het gewenſchte

EINDE.

[1] De Slavernij van een zaak beſtaad, in onderworpen te zijn aan uijtterlijke oorzaaken: de Vrijhijd daar 'n teegen, aan de zelve niet onderworpen, maar daar van bevrijd te zijn.

ANHANGZEL
DER
ZEDE-LEER.
Van
GOD.

KUNDIGHEDEN.

I. De Zelfſtandighijd is, weegens zijn natuur, eerder als deszelfs wijzen.

II. De dingen welke verſchijden zijn worden onderſchijden, of dadelijk, of wijziglijk.

III. De dingen, welke dadelijk onderſchijden worden, hebben of verſchijde Eigenſchappen (gelijk als de Denking en Uijtgebrijdhijd), of worden toegepaſt aan verſchijde Eigenſchappen, als de Verſtaning en Beweeging; welk eerſte behoord tot de Denking, en het andere tot de Uijtgebrijdhijd.

IV. De dingen welke verſchijde Eigenſchappen hebben, als meede de dingen welke tot verſchijde Eigenſchappen behooren, hebben in zig geen ding den eene van den ander.

V. Dat geene 't welk in zig niet iets heeft van een ander ding, kan van de weezendlijkhijd van zulk 'n ander ding geen oorzaak zijn.

VI. Dat geene, 't welk een oorzaak van zig zelven is, kan onmogelijk zig zelfs hebben bepaald.

VII. Het geen, door 't welk de dingen onderhouden worden, is weegens zijn natuur eerder als zoodanige dingen.

Eerſte
VOORSTELLING.

Geen Zelfſtandighijd, weezendlijk zijnde, kan worden toegepaſt een en de zelfde Eigenſchap, welke aan een andere Zelfſtandighijd word toegepaſt: of (het welk 't zelfde is) in de natuur en konnen geen twee Zelfſtandigheeden, van een en de zelfde natuur, geſteld worden.

BETOGING.

De Zelfſtandigheeden, twee zijnde, zijn verſchijde; en dieshalven worden zij (*volgens de tweede Kundighijd*) onderſchijden, of dadelijk, of wijziglijk: niet wijziglijk; want dan waaren de wijzen door haar natuur eerder als de Zelfſtandighijd, teegens de eerſte Kundighijd: derhalven

dan dadelijk. En dienvolgende kan (*volgens de vierde Kundighijd*) van den eene niet gezegd worden, dat van den andere word gezegd; ***het welke te bewijzen was.***

Tweede

VOORSTELLING.

De eene Zelfſtandighijd kan geen oorzaak zijn, van de weezendlijkhijd van een andere Zelfſtandighijd.

BETOGING.

Zoodanig een oorzaak kan in zig niets hebben van zulk een gewrogt (*gelijk blijkt uijt de eerſte Voorſtelling*); want het verſchil tuſſchen hun is dadelijk: en dieshalven kan (*volgens de vijfde Kundighijd*) den een den andere niet voortbrengen.

Derde

VOORSTELLING.

Alle Zelfſtandighijd, of derzelver Eigenſchappen, is door haar natuur onëindig, en ten opperſte volmaakt in haar geſlagt.

BETOGING.

Geen Zelfſtandighijd is veroorzaakt, van een ander (*volgens de tweede Voorſtelling*): en bij gevolg, zoo ze weezendlijk is, zoo is ze of een Eigenſchap van God, of ze heeft buijten God geweeſt een oorzaak van zig zelfs. Indien het eerſte, zoo is ze noodzakelijk oneindig, en ten hoogſte volmaakt in haar geſlagt, als hoedanig zijn alle de Eigenſchappen Gods. Indien het tweede zoo is ze nootwendig ook zoodanig, nadien ze zig (*volgens de ſeſde Kundighijd*) niet kan hebben bepaald.

Vierde

VOORSTELLING.

Tot het weezen eener Zelfſtandighijd behoord van natuure weezendlijk te zijn: zoo zeer dat het onmogelijk is in een oneindig verſtand te konnen ſtellen, een denkbeeld van het weezen eener Zelfſtandighijd, welke in de natuur niet weezendlijk en zij.

BETOGING.

Het waare weezen van het voorwerp eenes denkbeeld is iets dat van dit denkbeeld onderſchijden is: en dit iets is (*volgens de derde Kundighijd*) of dadelijk weezendlijk; of begreepen in een andere zaak, die dadelijk weezendlijk is, van de welke het niet dadelijk maar alleen wijziglijk onderſchijden word, hoedanig zijn alle de weezens of dingen die wij zien dat te vooren in de Uijtgebrijdhijd noch derzelver beweeging of ruſt begreepen waaren, en wanneer zij weezendlijk zijn daar van niet dadelijk maar alleen wijziglijk onderſchijden worden. Doch het wikkeld zig in teegenſtrijdighijd, dat een weezen van Zelfſtandighijd op deeze wijze in een andere zaak begreepen zoude zijn, als waar van hij dan niet dadelijk zou konnen onderſchijden worden, teegens de eerſte Voorſtelling; als ook dat zij van een onderwerp 't geene haar begreep zou worden voortgebragt, teegens de tweede Voorſtelling; en eindelijk dat ze dan door haar natuur niet kon oneindig en ten opperſte volmaakt in haar geſlagt zijn, teegen de derde Voorſtelling. Derhalven dan, dewijl haar weezen niet in eenig ander ding begreepen is, zoo is ze dan een zaak die door zig zelve beſtaad.

TOEGIFT.

De Natuur word door zig zelf, en niet door eenig ander ding gekend: zij beſtaad uijt oneindige Eigenſchappen; waar van een iegelijk oneindig en volmaakt in haar geſlagt is. Invoegen tot deszelfs weezen zoodaanig de weezendlijkhijd behoord, dat buijten dezelve geen weezen meer en is, noch zijn kan; en zij aldus beſtiptelijk over een komt met het weezen van den alleen heerlijke en gezegende God.

van de
MENSCHELIJKE ZIEL.

[1] Den Menſch een geſchapen eindige zaak enz: zijnde, is 't noodzakelijk dat het geen hij van de Denking heeft, en 't welke wij Ziel noemen, zulks een wijziging van die eigenſchap zij welke wij de naam van Denking geeven, zonder dat tot zijn weezen eenig ander ding als deeze wijziging behoord; en dit zoodanig zelf, dat als deeze wijziging te niete gaat de Ziel dan ook vernietegd word, of ſchoon de voorgaande
[2] eigenſchap onverandelijk de zelve blijft. En op de zelve wijze is ook het geen hij van de Uijtgebrijdhijd heeft, en 't welke wij Lichaam noemen, niet anders als een wijziging van de andere eigenſchap, die wij de.

naam van Uijtgebrijdhijd geeven, zoodanig ook, dat als deez wijziging vernietigd word dan 't menſchelijk Lichaam ophoud te beſtaan, of ſchoon de eigenſchap van Uijtgebrijdhijd mee onveranderlijk dezelve blijft.

Om nu te verſtaan wat deeze wijze die wij Ziel noemen is, en hoe [3] dezelve haar oorſpronk van het Lichaam heeft, als ook hoedanig haare verandering alleenig afhangd van het Lichaam ('t welk bij mij de vereeniging van Ziel en Lichaam is), zoo heeft men aan te merken.

1. Dat de alder onmiddelijkſte wijziging van de eigenſchap, die wij Denking noemen, voorwerpelijk in zig heeft het vormelijk weezen aller dingen: want indien men ſtelden eenig vormelijk ding, welkers weezen in de voornoemde eigenſchap niet voorwerpelijk en was, zoo waar dezelve dan niet oneijndig, noch ten hoogſte volmaakt in haar geſlagt, 't geen ſtrijdig is teegen het geene in de derde. Voorſtelling is beweezen. En nadien de Natuur, of God, een weezen is, tot de welke oneindige [4] eigenſchappen behooren, waar in de weezens van alle de geſchapen dingen zijn bevat, zoo is 't noodzakelijk dat daar van in de Denking word voortgebragt een oneindig denkbeeld, het welk in zig voorwerpelijk de geheele natuur bevat, zoodanig als die dadelijk in zig is.

2. Staad aan te merken, dat alle de overige wijzinge, als Liefde, Be- [5] geerte, Blijdſchap, enz: haare oorſpronk van deeze eerſte en onmiddelijke wijzing hebben, zoodanig dat, indien dezelve die niet voor ging, daar geen Liefde Begeerte noch Blijdſchap enz: zoude konnen zijn. Waar uijt klaarelijk beſlooten word, dat de natuurlijke liefden, die in [6] ieder zaak is, tot behoudinge zijnes Lichaams, geen andere oorſpronk hebben kan als van het denkbeeld of voorwerpelijk weezen, dat van zoodanig Lichaam is in de Denkende eigenſchap. Verder wijl tot het [7] weezendlijk zijn van een denkbeeld, of voorwerpelijk weezen, geenig ander ding als de denkende eigenſchap, en het voorwerp of vormelijk weezen, word vereijſcht, zoo is 't dan zeeker, het geene wij gezegd hebben, dat het denkbeeld, of voorwerpelijk weezen, de [1]alder onmiddelijkſte wijziging is van de Denkende eigenſchap: en dienvolgende kan 'er in deeze Eigenſchap geen andere wijziging gegeeven worden, welke zou behooren tot het weezen van de ziel eenes iegelijk 'n ding, als alleen 't denkbeeld, 't welk noodzakelijk van zulk en ding weezendlijk zijnde moet weezen in de Denkende eigenſchap; want zulk 'n denkbeeld ſleept met zig de overige wijzinge, van Liefde, Begeerte, Blijdſchap, enz: Nademaal nu het denkbeeld voort komt van de weezendlijkhijd des voorwerps, zoo moet dan ook het voorwerp veranderende, of vernietigende, na deszelfs hoedanighijd en maat van verandering, of vernietiging, ook

[1] Ik noem de alder onmiddelijkſte wijziging van de Eigenſchap de geene, die, om weezendlijk te zijn, niet noodig heeft eenige andere wijziging, in dezelve Eigenſchap.

dit haar denkbeeld veranderen, of vernietigen, als zijnde dus vereenigd
[8] met het voorwerp. Om dan aan 't weezen van de Ziel 't geen toe te ſchrijven, waar door ze weezendlijk beſtaad, of is, men zal niets anders konnen vinden, als die Eigenſchap en 't voorwerp, van wien dat wij geſprooken hebben: welke nochtans niet behooren tot het weezen van de Ziel, nadien het voorwerp van de Denking daar van niets en heeft, maar van het zelve dadelijk is onderſchijden; en wat die Eigenſchap aangaat, wij hebben ook al-ree beweezen, dat ze daar toe niet behooren kan; dat, door het geen wij hier na zullen zeggen, noch klaarder zal gezien worden, alzoo de Eigenſchap niet is vereenigd met het voorwerp, wijl ze niet veranderd noch vernietigd, ſchoon hat voorwerp veranderd, of vernietigd word.

[9] Derhalven dan zoo beſtaad het weezen van de Ziel alleen in het zijn van een denkbeeld, of voorwerpelijk weezen in de Denkende eigenſchap, ontſtaande van het weezen eenes voorwerps, dat in de natuur dadelijk weezendlijk is. Ik zeg, van een voorwerp dat dadelijk weezendlijk is, enz: zonder eenige meerdere bizonderhijd, om hier onder niet alleen te begrijpen de wijzinge van de Uijtgebrijdhijd, maar ook die van alle de oneindige Eigenſchappen, welke zoo wel als 'd Uijtge-
[10] brijdhijd meede een Ziel hebben. Doch om deeze beſchrijving wat bizonderlijker te verſtaan, diend acht geſlagen op het geene ik al-reeds gezegd heb, ſpreekende van de Eigenſchappen, dat namendlijk dezelve niet na haar weezendlijkhijd worden onderſchijden, als meede dat het weezen aller wijzinge in de nu genoemde Eigenſchappen zijn begreepen, en eindelijk dat alle de Eigenſchappen zijn Eigenſchappen van een Oneindig weezen: waarom wij ook de Denkende eigenſchap, of het verſtaan in de Denkende zaak, in 't 9de Hoofddeel van het eerſte Deel een Zoone maakzel of onmiddelijk Schepzel van God, van alle eeuwighijd van hem geſchapen, hebben genoemd, nadien zij in zig heeft het voor-
[11] werpelijk weezen aller dingen, zonder te neemen of te geeven. Want ſtaad aan te merken, dat de voorzijde wijzinge, ſchoon geen derzelve dadelijk is, nochtans gelijkmaatig in haare Eigenſchappen zijn begreepen ; en nadien 'er in de Eigenſchappen, noch derzelver wijzen geene ongelijkhijd is, zoo en kan 'er in geenig denkbeeld eenige bizonderhijd zijn, welke in de natuur niet zijn zou: maar als haare bizondere weezendlijkhijd word aangedaan van eenige wijze, welk zig dus of zoo onderſchijd van haare Eigenſchap, dewijl als dan haare bizondere weezendlijkhijd die zij in 'd Eigenſchap heeft het onderwerp van haar weezen is, als dan vertoond 'er zig een bizonderhijd in de weezens van de wijzinge; en gevolglijk ook in de voorwerpelijke weezens, die van de zoo-
[12] danige noodzaakelijk begreepen worden in de Denkende eigenſchap. En dit is de reeden waarom wij in de beſchrijving gebruijkt hebben deeze

woorden, dat de Ziel, het denkbeeld, of voorwerpelijk weezen in de denkende eigenſchap [dat bij mij 't zelfde is] ontſtaad van het weezen eens voorwerps dat in de natuur dadelijk weezendlijk is. Waar meede wij genoegzaam achten verklaard te hebben wat in het algemeen de Ziel is: verſtaande onder het gezijde niet alleen de de denkbeelde, welke ontſtaan uijt de weezendlijkhijd der Lichamelijke wijzinge, maar ook die welke ontſtaan uijt de weezendlijkhijd van een iegelijk 'n wijziging der overige Eigenſchappen.

Maar nademaal wij van die overige Eigenſchappen niet zoodanig 'n [13] kennis als van de Uijtgebrijdhijd hebben, zoo laat ons zien of wij ten opzigt van de wijzinge der Uijtgebrijdhijd een bizonderder beſchrijving konnen uijtvinden, die meer eigen is om 't weezen onzer Zielen uijt te drukken, als 't welke ons eigendlijke voorneemen is.

Wij vooronderſtellen dan, als een beweeze zaak, dat 'er in de Uijt- [14] gebrijdihjd geene andere wijziging en is als beweeging en ruſt, en dat 'n ieder bizonder Lichamelijk ding niet anders als 'n zeekere maat deezer beweegeng en ſtilte is, zoo dat, indien 'er in de Uijtgebrijdhijd niets anders als alleen beweeging of alleen ruſt was, 'er in dezelve geen bizonder ding zou konnen zijn, of aangeweezen worden: invoegen het menſchelijk lichaam niet anders als 'n zeekere gelijkmaatighijd deezer beweeging en ſtilte is.

Het voorwerpelijk weezen nu 't welk van deeze weezendlijke eeven- [15] reedighijd van beweeging en ruſt in de Denkende eigenſchap is, dat zeggen wij is de Ziel van zulk 'n Lichaam. Waar uijt volgd, dat wanneer een van deeze twee wijzinge, het zij de beweeging of ruſt, in meer of min veranderd, dat na die maate als dan ook dit denkbeeld of de Ziel veranderd. Want bij voorbeeld,

Zoo 't gebeurd dat de ſtilte komt te vermeerderen, en de beweeging te verminderen, zoo word daar door als dan veroorzaakt die pijn of droefhijd welk wij koude noemen. Maar

Wanneer in teegendeel de beweeging komt te vermeerderen, en de ſtilte te verminderen, zoo word daar door veroorzaakt die pijne welke wij dan hitte noemen. Doch

Indien de trappen van beweeging en ſtilte in alle de deelen onzes [16] Lichaams niet gelijk, maar dat eenige derzelve van meerder beweeging of ſtilte als de andere voorzien zijn, zoo ontſtaad daar uijt 'n verſchijdendhijd van gevoel: zoo als wij ondervinden, wanneer wij met een ſtokje in de oogen, of op de handen worden geſlagen. Daar bij

Zoo de uijtterlijke oorzaaken komen te verſchillen, en niet alle de zelfde uijtwerking en hebben, zoo ſpruijt daar uijt de verſchijdendhijd van 't gevoel, in een en het zelfde deel: gelijk wij ondervinden, als met een hout of ijſer op een zelve hand geſlagen word. Maar

Als de verandering, welk in eenig deel geſchied, een oorzaak is dat het zelve tot haar voorgaande eevenreedighijd van beweeging en ruſt komt weer te keeren, zoo ontſtaad daar door die Blijdſchap, welk wij Ruſt, vermaakelijke Oeffening, en Vrolijkhijd komen te noemen.

[17] Dewijl wij dus verklaard hebben wat het Gevoel is, zoo konnen wij nu ligtelijk zien, hoe hier uijt een weerkeerig denkbeeld of de kenniſſe onzes zelfs ontſtaad, en hoe hier uijt ook de Redeneering voort komt. Gelijk ook uijt alle deeze, om dat onze Ziel met God vereenigd, en een deel van het oneijndig denkbeeld, van God onmiddelijk ontſtaande, is, zeer duijdelijk de oorſpronk van de klaare kennis en onſterffelijkhijd der Ziele word gezien. Doch voor teegenwoordig zal het gezegde ons genoeg zijn.

EINDE.

RENATI DES CARTES PRINCIPIORUM PHILOSOPHIÆ PARS I. & II. / COGITATA METAPHYSICA.

Bei keinem anderen Werke Spinozas sind wir so genau über die Entstehungs- und Druckgeschichte unterrichtet wie bei den *Principia Philosophiae Cartesianae* und den *Cogitata Metaphysica*.

Zunächst hat Spinoza selbst Oldenburg einen Bericht über die Entstehung des Buches gegeben. Danach hat er *einem jungen Manne, dem er die eignen Ansichten nicht offen lehren wollte*, den zweiten Teil der Principien Descartes' in geometrischer Darstellung und die *Cogitata Metaphysica* dictiert (*Ep. XIII.* 63, 11—16). Dieser Schüler war Johannes Casearius, geboren 1642, 1677 als Prediger in den holländischen Colonien in Indien gestorben, damals Spinozas Hausgenosse und von ihm in der Philosophie unterrichtet (*Ep. VIII.* 39, 2—5, *Ep. IX.* 42, 19—24). Auf Bitte seiner Freunde fertigte er eine Copie des Dictats und fügte den ersten Teil der Principien hinzu (*Ep. XIII.* 63, 11—12, 16—19). Lodewijk Meyer besserte den lateinischen Stil, schrieb die Vorrede und besorgte den Druck (*Ep. XIII.* 63, 19—28).

Eine genau übereinstimmende Darstellung gibt Lodewijk Meyer in der *Praefatio* des Buches; hieraus erfährt man noch, daß auch das Fragment des dritten Teils der Principien zum ursprünglichen Dictat gehörte und daß Spinoza sich nicht damit begnügte, für die Freunde das Dictat bloß abzuschreiben, sondern daß er es mit Verbesserungen und Zusätzen versah (*a se correcta, atque aucta*) (129, 32—130, 13).

Jarig Jelles hat die Kosten der Veröffentlichung bestritten (vgl. *Lebensgeschichte Spinoza's*, S. 223: *Dieser Jare Gillis habe auch die*

Unkosten zu der ersten und andern Edition der Principiorum Cartesii a Spinoza methodo Geometrica demonstratorum hergegeben).

Spinoza hat jedoch nicht, wie man aus dem Bericht an Oldenburg und der *Praefatio* Meyers schließen möchte, der Drucklegung völlig ferngestanden. Er hat nicht nur einige Zeit sich in Amsterdam aufgehalten, um das Buch druckfertig zu machen (*Ep. XIII.* **63**, 27—28), sondern den Druck selbst überwacht, wie das merkwürdige Schreiben an Meyer (*Ep. XV.*) ausweist. Danach hat er die Vorrede Meyers bestimmt, der ihr sogar Spinoza-Worte einfügte (**133**, 5—8 = *Ep. XV.* **73**, 1—6), und hat um einer Änderung und nachträglicher Zusätze willen eine Stelle neu setzen lassen (*Ep. XV.* **73**, 17—21; die Stelle ist **215**ff., die Einfügungen **216**, 13—19, **217**, 20—23, eine kleine Unstimmigkeit infolge des Neusatzes **215**, 1, vgl. die Anmerkungen zu diesen Stellen).

Ein seltsames Zeugnis dieser Mitarbeit Spinozas an der Herausgabe der *Principia Philosophiae Cartesianae* ist sogar im 19. Jahrhundert einmal aufgetaucht, aber auch wieder verschollen. In seiner *Notiz zur Literatur des Spinozismus* (in *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 46. Band, Halle 1865, S. 304) berichtet Antonius van der Linde, indem er von den Widmungsversen der *Principia Philosophiae Cartesianae* mit der Unterschrift *J. B. M. D.* spricht: *Neulich sandte mir Herr Fred. Muller, dessen glücklicher Stern ihm fortwährend vorzuleuchten scheint wo etwas Spinoza Betreffendes zu entdecken ist, ein Stückchen Papier, mit der Bitte um Auskunft über die Bedeutung der genannten Verse, weil er in margine eine kleine Verbesserung fand in Spinoza's Schrift. Es war ein Autograph des in der Geschichte des Spinozismus bekannten Dr. med. Johannes Bredenburg. Die Unterschrift ist also fernerhin zu lesen: Johannes Bredenburg Med. Dr., denn die erste Seite des Papierchens enthielt den Schluß des Meyer'schen Vorworts, und zwar vor dem Drucke von Spinoza selbst gereinigt von einem Seitenhieb Dr. Meyer's auf die Cartesianer.* Van der Lindes Behauptung, daß die Widmungsverse ein *Autograph des in der Geschichte des Spinozismus bekannten Dr. med. Johannes Bredenburg* seien, ist zweifellos bloße Conjectur, wir wissen nicht auf Grund welcher Indicien (schon Murr hat den *J. B.* als *Johannes Bredenburg* gedeutet), falsch schon deswegen, weil Bredenburg Weber, nicht Mediciner war und erst 1670 Lateinisch lernte (vgl. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's Gravenhage 1896, S. 210). Richtig mag aber van der Lindes Mitteilung darin sein, daß Spinoza selbst in Meyers *Praefatio* gestrichen habe.

Aus den Mitteilungen Lodewijk Meyers erfahren wir ferner, daß die Freunde Spinozas mit einer zweiten Auflage der *Principia Philosophiae Cartesianae* rechneten. Hierfür sollte Spinoza im ersten Teil die *Axio-*

mata nach *Prop. IV.* (154, 25—158, 10) zu Lehrsätzen mit zugefügten Beweisen ausgestalten, im zweiten Teil einiges über die Natur und die Eigenschaften des Flüssigen einfügen und den dritten Teil der Principien vollenden (130, 27—131, 13).

So erschien das erste Werk Spinozas 1663 im Druck: *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae Pars I, & II, More Geometrico demonstratae per Benedictum de Spinoza Amstelodamensem. Accesserunt Ejusdem Cogitata Metaphysica, In quibus difficiliores, quae tam in parte Metaphysices generali, quàm speciali occurrunt, quaestiones breviter explicantur. Amstelodami, Apud Johannem Riewerts, in vico vulgò dictò, de Dirk van Assen-steeg, sub signo Martyrologii. 1663.* (Das Titelblatt ist 125 in Facsimile reproduciert.)

Zu jener zweiten Auflage des Buches ist es allerdings nicht gekommen, und so blieben auch die von Spinoza verlangten Änderungen und Zufügungen, für die sich Meyer mit solchem Nachdruck einsetzte (131, 12—13), leider ungeschrieben. Dafür erschien aber im nächsten Jahre eine niederländische Übersetzung des Buches, gleichfalls auf Kosten von Jarig Jelles (es ist die oben erwähnte *andere Edition*), und von Pieter Balling besorgt: *Renatus Des Cartes Beginzelen der Wysbegeerte, I en II Deel, Na de Meetkonstige wijze beweezen door Benedictus de Spinoza Amsterdammer. Mitsgaders des zelfs Overnatuurkundige Gedachten, In welke de zwaarste geschillen, die zoo in 't algemeen, als in 't byzonder deel der Overnatuurkunde ontmoeten, kortelijk werden verklaart. Alles uit 't Latijn vertaalt door P. B. 't Amsterdam, By Jan Rieuwertsz. Boekverkooper in de Dirk van Assensteegh, in 't Martelaars-Boek. Anno 1664.* Diese Übersetzung Pieter Ballings nun stellt nicht eine einfache Übertragung auf Grund der Ausgabe von 1663 dar, sondern sie bedeutet in Wahrheit zugleich eine *andere Edition*, eine zweite Auflage, für die Spinoza den Text einer durchgängigen Revision unterzog und mit einer Reihe von Zufügungen versah. Diese Tatsache, daß uns die *Principia Philosophiae Cartesianae* in einer zweiten Auflage vorliegen, ist bisher noch nicht erkannt worden.

Kein anderer als Spinoza hat uns jedoch die Tatsache selbst bezeugt. In seinem zweiten Briefe an Willem van Blyenbergh vom 28. Januar 1665 schreibt er (*Ep. XXI.* 133, 29—31): *De opere verò super Cartesium nec cogitavi, nec ulteriorem ejus gessi curam, postquam sermone Belgico prodiit.* Wenn Spinoza hier versichert, daß er an sein Cartesius-Werk *keine Mühe mehr gewandt habe, seit es in niederländischer Sprache herausgekommen sei*, so bezeugt er damit gerade, daß er an die niederländische Übersetzung *Mühe gewandt habe.* Diese Mühe hat eben darin bestanden, daß er den Text für die Übersetzung durchsah und vielfach änderte und erweiterte.

Wenn die bisherigen Ausgaben auch bei den *Principia Philosophiae Cartesianae* unzureichend sind, so ist es nicht deswegen, weil sie der Textkritik entbehrten — der Text ist ja ohne jedes kritische Problem —, sondern weil die Tatsache der späteren Umarbeitung des Textes durch Spinoza nicht erkannt worden ist. Wohl haben Vloten-Land fünf Zufügungen, die in der Übersetzung Ballings in nicht zu übersehender Form und durch die kleinere Type gegen den übrigen Text abgehoben sind, als Anmerkungen unter der Seite gebracht (so **233**, 8—13, **243**, 5—24, **249**, 17—26, **254**, 31—35, **256**, 30—**257**, 10); daß aber der Text der Übersetzung von dem des Originals allenthalben abwich und auch ohne typographische Hervorhebung längere Partien enthielt, die in der Editio princeps sich nicht fanden, ist ihnen entgangen. Haben sie doch nicht einmal Lodewijk Meyers Bitte erfüllt: *ut omissa quaedam suis locis inserant, & menda Typographica, quae irrepserunt, accuratè corrigere velint* (so **151**, 25, **165**, 20, **178**, 5, **179**, 13, **185**, 13, **208**, 1—2, **212**, 4, **213**, 23, **219**, 22—23, **233**, 33).

Wäre die Ausgabe der *Principia Philosophiae Cartesianae* nach Spinozas Revision 1664 wiederum lateinisch erfolgt, so wäre die Pflicht des Herausgebers einfach die: ihr als der Ausgabe letzter Hand zu folgen und alle Abweichungen der Editio princeps im textkritischen Apparat zu verzeichnen. So aber ist es nicht möglich, den lateinischen Text immer auf Grund des holländischen Textes zu modificieren. Ein solches Verfahren würde ein Moment der Subjectivität in die Textgestaltung bringen, das sie nicht dulden kann. Es darf ja dabei auch nicht vergessen werden, daß Abweichungen vom Text der Editio princeps sehr wohl auf eine gewisse Willkür des Übersetzers Pieter Balling zurückgehen können, der überhaupt den Text in seiner Übersetzung sehr viel freier behandelt hat als es etwa in der Übersetzung der Nagelate Schriften geschah. Darum schien es sicherer, nur da den Änderungen Ballings in der Textgestaltung Rechnung zu tragen, wo er den Text der Editio princeps entweder bewußt verbessert oder wo er kleine Versehen zu berichtigen erlaubt (so **132**, 25, **157**, 29, **163**, 34, **165**, 26, **166**, 9—10, **175**, 33, **176**, 17), dagegen alle Fälle einfacher Modification, mag sie auf einer Textänderung Spinozas beruhen oder der Willkür der Übersetzung zuzuschreiben sein, im folgenden textkritischen Apparat genau zu registrieren. Wo dagegen die Übersetzung Ballings eine Erweiterung des Textes der Editio princeps bot, da war dieser weitere Text (in seiner holländischen Form und ohne die Gefährdung durch den Versuch einer Rückübersetzung) in den Text in Klammern ⟨ ⟩ einfach einzufügen. So konnte zu den von Vloten-Land schon bemerkten Einfügungen beträchtlicher neuer Text hinzugewonnen werden: **150**, 26—28, **187**, 15—16, **214**, 5—12, **217**, 33—34, **245**, 3—10, **251**, 5—7,

253, 16—21, **260**, 26—**261**, 13. Im ganzen machen die Inedita, die so unsre Ausgabe publiciert, 48 Zeilen oder fast 1½ Druckseite aus. Von besonderer Wichtigkeit ist der neugefundene Anfang des 7. Capitels im 2. Teil der *Cogitata Metaphysica* über den Willen Gottes, der zum erstenmal die spinozanische Überzeugung vom *asylum ignorantiae* ausspricht und die Bigotterie (*overgelovicheit*) in einer Weise zurückweist, wie sie dem sonst so zurückhaltenden Charakter dieser exoterischen Schrift durchaus nicht entspricht.

Über die Pflicht einer genauen Vergleichung der Editio princeps mit der niederländischen Übersetzung und einer Ergänzung des Textes aus dieser hinaus stellt die Wiedergabe der *Principia Philosophiae Cartesianae* dem Herausgeber kaum eine Aufgabe. Der Text, offenbar von Lodewijk Meyer und Spinoza sorgfältig durchgesehen, ist so gut wie fehlerfrei, bietet jedenfalls keinerlei textkritische Probleme, wie sie die Schriften der Opera Posthuma so vielfach aufweisen. Auch die Schreibweise der Editio princeps und ihre Interpunction ist im ganzen geordnet und einheitlich und bedarf höchstens in der Anwendung der Lesezeichen (apices) noch einer Nachbesserung im Sinne einer Vereinheitlichung. So ist kein Werk Spinozas in seinem Texte so gesichert als dasjenige, das unter seiner eignen Aufsicht das Licht erblickte, indem es uns erst recht empfinden läßt, was wir in der Textsicherheit dieser andren Werke (mit Ausnahme des *Tractatus Theologico-Politicus*) entbehren oder ersetzen müssen.

127. 1—4. Balling hat: *Den Goedtwillligen Leezer Wenscht Luidewyk Meyer Kennis der Waarheydt.* —— 7. Die Ed. pr. hat *Axiomatis*, wie auch Spinoza im *Tractatus de Intellectus Emendatione* 34, 20 und im *Tractatus Theologico-Politicus* **76**, 34 und **77**, 2 schrieb. (Die richtige Form unten **129**, 2, **131**, 14). —— 14. Die Ed. pr. hat *Mathesios.* —— 17—18. Balling hat: *zeer duidelijke verklaringen, en ontvouwingen der namen en konst-woorden.* —— 18—19. Für *Postulata autem, & Axiomata, seu communes animi Notiones* hat Balling bloß *en Vereysschingen en Gemeenekennissen.* —— 20—21. Für *ut iis omnes . . . assensum negare nequaquam possint* hat Balling einfach *datze van alle menschen . . . toegestaan werden.* —— **128.** 1. Für *absolvitur* hat Balling *wert beschikt en voltrokken.* —— 4. Balling hat einfacher: *en aan al d' andere niet toe te passen is.* —— 6. *probabilibusque argumentis* fehlt bei Balling. —— 13—14. Balling hat ausführlicher: *zich in 't tegendeel in een onstuimige zee van tegenstrijdige gevoelens onophoudelijk ziet dobberen.* —— 21. *Methodo, atque* fehlt bei Balling. —— 28. Für *eruit* hat Balling *gevonden*

en gelegt heeft. —— 29—31. Balling hat mit Einfügung eines Satzgliedes: *op welke dat naa d' orde en zekerheit der Wiskonst, zeer veel waarheden gebouwt konnen werden; en waarlijk ook van hem zelf gebouwt zijn; gelijk niet alleen hy zelfs met der daadt betoont heeft: maar ook voor yder . . . middachklaar zal blijken.* —— **129.** 21. Bei Balling *wel veel dingen daar af weten te snappen, en te swetzen.* —— 22—23. Für *Peripateticæ Philosophiæ addictis* hat Balling *die Aristoteles Wijsbegeerte toegedaan zijn.* — 27. Für *more Geometris familiari* hat Balling *op een Meet-konstige wijz en orde.* —— 7—**130.** 10. Im dritten Druck der Vloten-Landschen Ausgabe ist die Reihenfolge der Zeilen in völliger Verwirrung. —— **130.** 10. Für *amici precibus* hat Balling *mijn beede.* —— 14. Für *candide Lector* hat Balling *Bescheiden Leezer.* —— 18. Balling hat für *& libelli Titulus promittat: een ook op 't opschrift van 't Boekje de zelve belooven.* —— 22—23. Für *quæ sunt Logicæ considerationis* hat Balling *die uyt de Redenkonst zijn.* —— 31—32. Balling gibt *Theorematum* mit *Voorstellen* wieder und überträgt dann weiter: *en daarom ook bequaamer als zoodanige voorgestelt kosten worden.* —— **131.** 2—3. Balling hat kürzer *zoo heeft hy . . . . onze begeerte in dezen niet konnen voldoen.* —— 5—6. Für *si forte post hanc distractam impressionem nova adornaretur* hat Balling bloß: *zoo misschien een tweede druk na deze wert aangevangen.* —— 6. In der Ed. pr. *adornaretur, ad quam,* was Vloten-Land schon verbessern. —— 8—9. Balling hat deutlicher: *om dat d'onderwijzing van zijn leerlingh hier op hieldt.* —— 10—13. Balling hat mit einiger Änderung: *mitsgaders dat hy, eenige Voorstellen van de natuur en eigenschappen der vloeyige dingen, in 't tweede deel tusschen invoege; de daar by, tot behoorlijke volmaking, nootzakelijk zullen zijn.* —— 29—30. Für *ejus dogmatibus* hat Balling *daar mê.* —— 32. Für *de suis* hat Balling *van 't zijne belijdt.* —— **132.** 14. Balling hat bloß *de menschelijke ziel.* —— 24. Für *& id genus aliæ* hat Balling nur *enz.* —— 25. Die Ed. pr. und die Ausgaben haben *in eundem censum,* Balling *in de zelfde zin.* Danach ist *sensum* zu verbessern. —— 26–29. Bei Balling ist die Stelle *hoc est, ex Cartesii mente tantum dici* weggelassen; dafür heißt es dort an Stelle des Satzes *Neque enim . . . noster Author*: *'t welk alleenlijk is na de meening van Des Cartes.* Für das bloße *Judicat* heißt es dann bei Balling *want onze Schrijver acht.* —— **133.** 6. Für *omnes hos tractatus* hat Balling *dit boekje.* —— **134.** Balling druckt das lateinische Gedicht ab und fügt darunter bei:

Dit aldus vertaaldt.

Aan het Boek.

Zy men u noeme een vrucht uit beter brein gheteeldt,
Oft dat guy uit Des Cartes *zijt herbooren,*

Klein Boexke, deze Gheest, die door uw' blaad'ren speelt,
Is eyghen, en by niemant ooit te vooren
Zo rijk ghevonden, 't welk my dwingt uws Maakers Naam,
En lof tot an de sterren te verheffen:
En zo zijn gheest alleen alle and're Schrijvers saam
In schranderheidt, en konst kan overtreffen,
En ghy met recht de naam van zonder weergâe *draaght,*
Wensch ik, dat hy 't by u niet laat' berusten;
Maar dat hem, 't geen hy an Des Cartes *heeft ghewaaghdt,*
Eens eind'lijk aan zich zelven ook gheluste.

Auf der Rückseite hat Balling ein zweites Widmungsgedicht folgenden Wortlauts:

Aan den Leezer.

De God-verzaker *swight: uyt heeft den* Stoïcus:
Nu 't hoogh-verlichte Breyn van een CarteSius
Het zijn van God *betoogt, op wisz'en ware gronden:*
Dat deze Godheyt *ook niet afhangt, of, gebonden*
Aan 't dwingend' Nood-lot *is, of wankkelend'* geval;
Maar, zonder oorzaak zelfs, een oorzaak *van 't heel-al,*
En al-beweger *van het wonderlijk gewemel*
Des uytgebreyden Stôfs, aan d' ongemeten Hemel,
Op Aarde, en in de Lucht. Wie *acht nu voor geluk,*
Dier dingen oorspronk te doorgronden Stuk, voor Stuk?
Die *volg'* Renatus *geest, herlevende in* Spinoze;
Die *leeze uyt deze blaân* Natuir-weets *êêlste rózen:*
En proeve, 't geen zijn *vlijdt heeft uyt* dat werk *gevist,*
Wiskunstig toebereydt, en smaak'lijk opgedist,
Van God, van Goed, van Ziel, van Stôf, en Stôfs-bewegen.
Doch 't zouw volmaakter zijn, bedauwd' het eens de Zegen
Van rijper oordeel, en 't vernuft van BENEDICT,
Die *in 't bespieg'len van de waarheyt* zich *verquikt;*
En poogt de grondt van Aardz', en boven-aardze zâken
Te peylen door 't verstandt, en klaar bekent te maken.
Men voed' dees yver met aanmoedigende Lof;
Op dat hy zelfs *hier na, ontleden mach* die Stôf,
Wat Ziel, wat Lichaam zy: *en yeder laten lêzen*
't Eerwaardige geheym van 't een *en* eeuwigh wezen.

H. v. BRONCHORST, M. D.

142. 6—7. Balling hat umgestellt: *dat hy 't gene vals niet voor waar, noch dat twijfelachtich was niet voor zeker aanname.* —— 143. 4. Balling

hat, offenbar falsch beziehend: *om dat een oude ingewortelde waan . . . in zijn ziele was.* —— 9. Vloten-Land haben in allen drei Drucken statt *principia* ohne Grund *principio.* —— 15. Balling hat *waar op hy alle zijne kennisse zoud bouwen.* —— 18. Bei Balling fehlt *hauserat; per sensus* hängt dort gleichfalls von *perceperat* ab: *want zoo wel van die welke hy door de zinnen, als van die dingen welke hy alleen van 't verstant bekomen hadde heeft hy getwyffelt.* —— 28. Balling hat erweitert: *die hem machtich waar hier in te bedriegen.* —— **144.** 10. Balling hat bei *Verumenimverò* a linea. —— **145.** 4. Für *talia autem sunt* hat Balling: *En deze dingen bevond hy te zijn, Namelijk. . . .* —— **146.** 2—3. Balling hat: *dat hy zijn vrye wil gebruykte, om toe te stemmen ook die dingen die hy niet dan verwardelijk had begrepen.* —— 14—15. Bei Balling: *om alzoo wat in yder klaar wat duister was aan te merken.* —— 23. Bei Balling: *Doch wy, eer wy hier eyndigen, schijnen gehouden te zijn.* —— **147.** 5—6. Bei Balling für *ad certam Dei existentiae cognitionem* einfacher: *tot zekere kennisse des zelfs.* —— 11. Balling hat für *dabo*: *wy . . zullen . . geven.* —— 25—26. Balling hat etwas verändert: *Alzoo dat wy dan alhier niet allezins en worden gedwongen te moeten besluiten.* —— 29. Balling hat eine Negation zu viel: *dat Ghodt geen bedrieger zy.* —— 33. Balling hat *geen klaar denkbeelt*, also *nullam claram ideam.* —— **148.** 5—6. Bei Balling vereinfacht: *het denkbeelt van den driehoek.* —— 34. Bei Balling: *zoo antwoorden wy.* —— **149.** 3. Balling hat bei *Quare* a linea. —— 5–10. *De nullâ re . . . nos decipiat* ist bei Balling cursiviert. —— 13. Bei Balling: *gelijk nu overvloedich is betoocht.* —— 26. Bei Balling: *wy . . mêewustig zijn.* —— **150.** 6—7. Bei Balling umgestellt: *Wanneer de dingen in de voorwerpen der denkbeelden zijn zodanig, als wy die begrijpen, dan wordenze gezecht in de zelve te zijn vormlijk.* —— 22–28. Statt des Satzes *Loquor . . . usurpatur* hat Balling die Randbemerkung 26—28, die Vloten-Land entgangen und die bisher unbekannt geblieben ist, —— **151.** 9—10. Balling hat etwas erweitert: *Wy konnen tot geen kennis . . komen.* —— 11. Balling hat wieder erweitert für *quæ ipsâ* (in der Ed. pr. *ipsa*) *prior est certitudine, & cognitione: die eerder is in kennis en zekerheit by ons, als de onbekende zaak.* —— 12. In der Ed. pr. *existentia.* —— 14. In der Ed. pr. *ipsa.* —— 19. Für *ea* hat Balling *van zulke*, also wohl *de iis.* —— 25. Im Text der Ed. pr. steht *existere*, was in den Errata in *esse* verbessert ist. Vloten-Land haben, die Errata nicht beachtend, *existere* beibehalten. —— **152.** 4. Bei Balling einfacher: *Indien gy 't ontkent, zoo is 't dan bekent door wat anders.* —— 13. Für *in ejus certitudinem* hat Balling *tot de kennis des zelfs*, also *in ejus cognitionem.* —— **153.** 12—13. In der Ed. pr. beidesmal *Sive.* —— 30—31. Für *unamque ideam* hat Balling bloß *het eene*, dafür aber für *illam zulk denkbeelt.* —— **154.** 6. Für *cum hoc principio* hat Balling *met ons beginzel.* —— 17. *hîc* fehlt bei Balling.

—— 20. Balling hat bei *Attamen* a linea. —— 30. *in ideâ substantiæ, quàm accidentis; &* fehlt bei Balling. —— **155.** 28. Balling hat *want zoo voor onderstelt wert*, also vielleicht *nam, si præsupponeretur.* —— **156.** 5. Balling hat ohne Einschnitt: *van zulk begrip of denkbeelt, en konnende zoo een aanwijzen.* —— 7. Für *in illo conceptu* hat Balling nur *in 't begrip.* —— 28. Balling hat *Maar op dat dit besluyt . . .* —— 33. Für *inæqualitatem* hat Balling *onderscheit.* —— **157.** 4. Für *fuisse* hat Balling *is.* —— 8–9. Für *quamvis concedam . . ., est manifestum* hat Balling vereinfacht: *anderzins 't is door zich klaar, dat het ene uyt het ander nageschreven kan worden.* —— 14—15. Für *Nam . . . satis dignoscemus* hat Balling: *dewijl 't klaar genoech is, dat . . .* —— 18. Bei *Nec video* hat Balling a linea. —— 25. Balling hat wieder *schoon ick voor onderstel.* —— 26. Bei *Cum autem* hat Balling a linea. —— 29. Die Ed. pr. hat *quod nondum intelleximus, adhuc necessariò dari*, Balling: *nootzaaklijk iets moet zijn, 't geen wy tot noch toe niet verstaan hebben.* Danach ist das Komma hinter, nicht vor *adhuc* zu setzen. —— 31. *etiam* fehlt bei Balling. —— **158.** 6—7. Für *ergo . . . assignare debemus* hat Balling *derhalven dan moeter een stellige oorzaak . . zijn.* —— **159.** 28. Für *Deusque* hat Balling *en . . . hy.* —— **160.** 13. Balling hat *die alleen maar 't denkbeelt Ghodts ontkennen, om dat zy geen beelt . . . konnen vormen*, was einem Satze *hominum, Dei ideam tantum negantium, propterea, quod . . .* entspräche. Der in der Ed. pr. überlieferte Text scheint jedoch der bessere. —— 17. Balling hat wieder *hy dan voor onderstelt.* —— 19. Hier hat Balling nur *onderstellen.* —— **161.** 5. Balling stellt um *swaar genoemt of licht.* —— 20. Balling hat bei *Nec difficultatem* a linea. —— 26—28. Balling hat den Satz in einer erweiterten Form: *indien ick dit wiste ik was meerder, en had misschien dan ook meerder kraften nodig om mijn zelf, in zo veel grooter volmaaktheyt 't onderhouden, als die zijn die ik nu heb, om in mijn tegenwoordigen stant, mijn zelf te behouden.* —— 28. Balling hat bei *Deinde nescio* a linea. —— **162.** 25. Balling hat: *van enich ander dingk.* —— 26. *& similia* fehlt bei Balling —— 30. Balling hat bei *Verùm si* a linea. —— **163.** 2. In der Ed. pr. *eadem opera*, bei Balling *met de zelve arbeyt.* —— 13. *substantiam scilicet cogitantem finitam* fehlt bei Balling. —— 34. Die Ed. pr. hat *potest. Nempe.* Es ist aber besser, wie auch Balling tut, die Absonderung eines vollständigen Satzes mit *Nempe* zu vermeiden, da *ut ex modo dictis satis constat* (164, 2—3) wieder an *concludi potest* anknüpft. —— **164.** 23—24. Balling hat mit leichter Veränderung: *wy zulle verstaan, datze geen wezentlijkheit, of volstrekte onmooglijke wezentlijkheit bevat.* —— **165.** 1. Für *naturæ sive rei essentiæ* hat Balling *van des zaaks natuir of wezentheit.* —— 20. Im Text fehlt hinter *possibiliter* die Beziehung auf ein Axiom. Die Errata bemerken jedoch: *post possibiliter adde (Vide Axiom. 7).* So fügen auch die Ausgaben ein, bloß Paulus und Vloten-Land unterlassen

die Einfügung. Balling hat jedoch: (*gem. ken.* 10), und danach ist zweifellos *Axiom.* 10 zu verbessern, denn die Bezugnahme auf *Axiom.* 7. ergäbe keinen Sinn. —— 26. Die Ed. pr. hat einen Punkt hinter *Demonstratio*, der aber sinngemäß zu streichen ist. Auch Balling hat *Bewijs Van 't zevende voorstel.* —— **166.** 3. Vloten-Land läßt *de* fort. —— 9—10. Die Ed. pr. hat: *Deinde non possum jam existere, quin conserver, quamdiu existo, sive . . . sive . . .* Balling hat zu größerer Klarheit umgestellt: *Voorts ik kan nu, zoo lang ik wezentlijk ben, niet wezentlijk zijn, ten zy ik onderhouden werde, en dat of van my zelf, . . . of van een ander . . .* Danach ist die Umstellung vorzunehmen. —— 19. *clarè* fehlt bei Balling. —— **167.** 26. Vloten-Land haben ohne Grund *intelligit.* —— **168.** 8. Balling hat: *zoo kan 't Ghodt scheppen*, also wohl *Deus illum creare potest.* —— **169.** 4. *q. e. d.* fehlt bei Balling. —— 16. *nec* fehlt in der Ed. pr., wird aber von den Ausgaben mit Ausnahme von Ginsberg eingefügt. —— 27. Die Ed. pr. hat *negas*, das Vloten-Land entsprechend **167,** 25, **168,** 24, **169,** 8 in *neges* ändert. Tatsächlich schreibt Spinoza auch unten (**152,** 4) und später (**196,** 17, **207,** 8, **208,** 13) *Si negas.* —— **170.** 1. Balling hat, dem Zusammenhang nach sicher zu Unrecht, statt *Lem.* 1.: *inzetz.* 2.—— 19. Die Ed. pr. hat nur *Cor.*, Balling aber *gevolg* 1. und danach ist zu verbessern. —— **171.** 19. In der Ed. pr. offenbar verdruckt *propr.* —— **174.** 2. *quam jam habemus* fehlt bei Balling. —— 17. Balling hat bei *unde evidentissimè* a linea. —— **175.** 3. Statt *clarè* hat Balling *klaar en onderscheide*, also *clarè, & distinctè.* —— 17. In der zweiten und dritten Vloten-Landschen Ausgabe steht *et quotidiana experientia.* —— 33. Die Ed. pr. hat *Consistat.* Balling hat *bestaat*, also *consistit*, wonach wohl zu verbessern ist. —— **176.** 17. Bei Balling kein a linea. —— **177.** 7. Die Ed. pr. hat *q. e. absit.* Natürlich stand im Ms. *q. e. abs.* und die Abkürzung (*abs.* für *absurdum*) wurde vom Setzer falsch aufgelöst. Balling hat richtig: *maar dits ongerijmt.* Schon Paulus kürzt richtig *q. e. abs.* ab und so die Ausgaben, von denen Bruder und Ginsberg richtig auflösen. —— **178.** 5. In der Ed. pr. steht *prop.* 7., was die Errata in *17.* verbessern. Vloten-Land unterlassen die Verbesserung. —— **179.** 13. In der Ed. pr. steht *propos. 10.*, was die Errata in *16.* verbessern. Vloten-Land unterlassen wieder die Verbesserung. —— **184.** 1. Balling hat: *In de hardicheit worden wy niet anders gewaar door de zinnen.* —— 28—29. *Nec unâ vice majus est, quàm aliâ* fehlt bei Balling. —— **185.** 10—11. Im Text der Ed. pr. steht: *si à B versus C repellatur;* dazu in den Errata: *pro si a B versus C lege si contrario impulsu.* Offenbar handelt es sich um eine nachträgliche Correctur Spinozas. —— 13. Die Ed. pr. hat: *Corpora, quæ contrarios habent motus*, dazu aber unter den Errata: *pro motus lege modos.* Balling hat dementsprechend: *Lichamen die tegendelige wijzen hebben.* Die einzige Ausgabe, die die ge-

forderte Veränderung vornimmt, ist die von Bruder; die anderen halten, wohl dem ursprünglichen Text einfach nachdruckend, an *motus* fest. —— **186.** 17. In der Ed. pr. *quòd=dass.* Richtig *quod=was.* —— 19. Balling hat mit einer Ergänzung: *hoewel der zelver tussen-ruymten voor de zinnen, om hun kleynheit verborgen zijn.* —— **187.** 1. Für *partes durorum corporum* hat Balling einfacher *des zelfs deelen.* —— 15—16. Die Ergänzung ist aus dem Texte Ballings zu entnehmen. (*gem: ken:* 6= *Ax.* 6). —— 19. Die Ed. pr. hat fälschlich *naturâ.* —— **191.** 9. *1. Partis* fehlt bei Balling. —— 14. *2. Partis* fehlt bei Balling. —— 24. Die Ed. pr. hat mit falschen Lesezeichen *quâ creatâ est potentia.* —— **193.** 34—**194.** 1. Der Satz *quòd clarè . . . non dari possit* fehlt bei Balling. —— **194.** 19. Vloten-Land fügen hinter *antea* in eckigen Klammern ein *[ABC]*, was keineswegs unbedingt notwendig ist. Auch Balling hat bloß *als te vooren.* —— **195.** 32. Für *Epist. penultim.* hat Balling *Brief* 118. —— **198.** 24. Die Ed. pr. hat für *versus* verdruckt *verus.* —— **199.** 3. *in cæteris* fehlt bei Balling. —— **201.** 30. Für *in statu suo, in quo est* hat Balling nur: *in de zelve stant.* —— **202.** 6. Die Ed. pr. hat *emendandum. Lege* und so auch Balling: *verbetere. Leez.* Vloten-Land ersetzen mit Recht Punkt durch Komma. —— **206.** 21. Balling hat mit ausführlicherem Citat (*beginz: Euclid: voorst:* 16 *boek* 3). —— 26. *omnia* fehlt bei Balling. —— **208.** 1—2. *non vero versus ullam aliam*, das im Text der Ed. pr. fehlt, ist in den Errata eingefügt. Vloten-Land unterlassen die Einfügung. —— 3—4. *sed ab ipsâ differt,* fehlt bei Balling. —— **210.** 1—3. Der Satz *corporibus enim . . . separantur* ist in der Ed. pr. nicht cursiviert, bei Balling dagegen cursiviert unmittelbar an den ersten (cursivierten) Teil des Corollariums angeschlossen. Offenbar ist er als Demonstratio gedacht und deshalb im Druck vom eigentlichen Tenor des Corollariums abgehoben. —— 2—3. Balling hat: *zullen meer tegenstaan, en . . . afgezondert werden,* also wohl: *resistent, et . . . separabuntur.* —— **211.** 5. Balling hat: *die volgen,* also *quæ sequuntur.* —— **212.** 4. Die Worte *non verò versus ullam aliam* fehlen im Text der Ed. pr. wie oben **208,** 1—2, sind aber in den Errata eingefügt und stehen auch bei Balling. Von den Ausgaben hat sie nur Bruder eingefügt; auch Vloten-Land, die die Errata nicht genügend beachten, lassen sie fort. —— 8, 21. Vloten-Land ändern *Vid. Fig. Prop. 20.*, weil sie in der ersten Ausgabe (im Gegensatz zur zweiten und dritten) zu *Prop. 27.* die Figur nicht wiederholen. —— **213.** 23. Im Text der Ed. pr. steht nur *Corol.*, was die Errata in *Corol. 1.* verbessern. Vloten-Land haben statt *Corol. 1.* nur *Corol.* —— **214.** 4—5. Balling hat den Satz *Ut autem . . . cogitur* in leichter Modification, vielleicht in freierer Übersetzung, wahrscheinlich aber infolge stilistischer Änderung der Vorlage: *maar in deze onderstelling, is geen oorzaak zoo kraftich, die 't dringen zoud snelder als B bewoogen te*

werde. —— 5—12. Die Stelle holländischen Textes steht nur bei Balling. Sie ist Vloten-Land entgangen und bisher unbekannt —— 13–14. *quàm B* und *ac B* fehlt bei Balling. —— 14–15. Für *minus, quàm dimidiam partem excessûs celeritatis* hat Balling, wohl nach geänderter Vorlage: *min dan de helft van snelheit, die 't meer heeft als A.* —— 26—27. Der Satz *& contra . . . habere* fehlt bei Balling. —— **215.** 1. Seite 74 der Ed. pr. schließt mit *determi-*, Seite 75 fährt versehentlich mit *minatum* (statt *natum*) fort. Das Versehen kommt wohl daher, daß Seite 75 infolge nachträglicher Correcturen oder Einfügungen Spinozas neu gesetzt werden mußte. —— 7—8. *corporis* fehlt bei Balling. —— 12—13. *lineâ CA* fehlt bei Balling. —— 16. *obliquè* fehlt bei Balling. ——20. *& determinationem* fehlt bei Balling. —— 25. Balling hat fälschlich *de afpaaling van 't lichaam B.* —— **216.** 13—19. Offenbar ist dies zusammen mit **217**, 20—23 die Zufügung, die Spinoza während der Drucklegung an Lodewijk Meyer schickte (*Ep. XV.* **73**, 20—21), obwohl dort von *14 vel 15 reguilae* statt von *Reg. 4* und 5 die Rede ist. Balling gibt die Anmerkung in gewöhnlichem Druck. —— 26—27. (*per Corol. Propos.* 26. *hujus*) fehlt bei Balling. —— **217.** 20—23. Vgl. die Anmerkung zu **216**, 13—19. Balling gibt die Anmerkung wieder in gewöhnlichem Druck. —— 33—34. Die in der Ed. pr. fehlenden Worte bei Balling. —— **219.** 14. Bei Balling: *datze beyde met gelijke snelheit.* —— 22—23. Im Text der Ed. pr. fehlt wieder wie **208**, 1—2 und **212**, 4 *non vero versus aliam*, das die Errata einfügen, offenbar also eine spätere Zufügung Spinozas. Vloten-Land unterlassen auch auch hier die Einfügung. —— **221.** 18. Für *movere potest* hat Balling *bewoogen heeft.* —— **225.** 5. Balling hat für *ab B versus C mota* unrichtig *bewoogen van C na B.* —— **226.** 9. Bei Balling fehlt *quæ ex iis principiis sequuntur.* —— **227.** 5, 12. Balling hat für *talia principia* nur *dusdanige*, dafür aber für *Hae: zoodanige beginzelen.* —— 29. Für *quod supponit* hat Balling *het geen onderstelt wert.* —— **228.** 13. Balling hat einfacher *in gelijke deeltjes.* —— **233.** 8–13. Der holländische Text wird von Balling eingefügt. Vloten-Land, die ihn bemerkt haben, geben ihn als Anmerkung unter dem Text. —— 28—29. Für *connectit, quæ connectere, & disjungit, quæ disjungere vult* hat Balling: *t' zaamezet, en van een scheit, 't geen hy wil.* —— 33. Die Ed. pr. hat im Text *Propos. 4.*, verbessert aber in den Errata: 15. Vloten-Land unterlassen die Verbesserung. —— **235.** 21—22. Balling hat verkürzt: *want hy wist dit zoo wel als d' andere.* —— **236.** 20—21. Balling hat kürzer: *en by gevolg deze vraag op een quâ grondt gevest is.* —— 31. Balling hat bei *Sed tantùm* a linea. —— **237.** 2—3. Balling hat besser: *'t welk bewoogen wort, waar uit blijkt, dat beweging in opzicht van de driehoek een toeval . . . genoemt wert.* —— 4. Vloten-Land fügen *sive* vor *ens reale* ein: *respectu verò corporis est sive ens reale, sive modus.* Das ist aber offenbar nicht der Sinn, denn zwischen *ens reale*

und *modus* besteht kein Gegensatz. So hat auch Balling, der Ed. pr. entsprechend: *maar in opzicht van 't lichaam een zaaklijk wezend.* —— **238.** 2. Für *excellentiori modo* hat Balling *op een zeer voortreffelijke wijs.* —— 5. *etiam* fehlt bei Balling. —— **239.** 20. Balling hat kein a linea.—— In der Ed. pr. *Adhaec.* —— **241.** 26. Die Ed. pr. hat *distinguuntur, illa,* Vloten-Land trennen: *distinguuntur. Illa.* —— 30—31. Die Ed. pr. hat *quod, multa.* —— 34—**242.** 1. Die Ed pr. hat *magnus, elephantus.* —— 30. Balling hat bei *quod facilè* a linea. —— 34. Für *incepit* hat Balling *begint.* —— **243.** 1. Balling hat: *door kraft van d' oorzaak, namelijk Godt, die alle dingen heeft geschapen,* als ob der Text hätte *vi causæ, omnia creantis scilicet Dei,* wie aber angesichts der Wortstellung kaum bezogen werden kann. —— **243.** 5—24. Die sehr wichtige Zufügung gibt Balling teils am Rand, teils zwischen dem Text. Vloten-Land, die sie bemerkt haben, geben sie am unteren Rand der Seite. —— 14. Balling gibt *ut aliud decernere potest* wieder durch: *en daarom ook niet anders heeft konnen besluyten.* ——23. Balling hat *zijn driehoeken,* was schon Vloten-Land in *drie hoeken* stillschweigend richtig stellen. —— **244.** 24. Vloten-Land ändern ohne ersichtlichen Grund *aliarum rerum* in *illarum rerum.* Auch Balling hat *van andere zaaken.* —— **245.** 3—10. Balling hat einen etwas erweiterten Anfang des Capitels; bei ihm lautet der erste Satz: *Tegenstelling, orde, overeenkomst, verscheidentheit, onderwerp, byvoegzel, enz. zijn kundicheden, ontstaan uyt onderlinge vergelijking der dingen, en zijn buyten de zaken; niets dan wijzen van dencken.* Dafür läßt er den Satz *Notiones verò . . . similia sunt* (8—10) weg.——28. In der Ed. pr. fälschlich *quòd.* —— **246.** 14. In der Ed. pr. *eadem opera.* —— **247.** 1. Balling hat bei *Quocirca* kein a linea. —— **247.** 16. Für *quamvis dicamus* hat Balling *wanneer wy zeggen.* —— 17. Die Ed. pr. hat *pro ideâ, quomodo etiam rem dicimus dubiam,* Balling dagegen beginnt neuen Satz: *Zoo zeggen wij ook . . .* Man wird dem Rechnung tragend das Komma in Semikolon umwandeln, und dann statt des *dubiam; nisi* der Ed. pr. *dubiam, nisi* schreiben. —— 32. Für *Deus verò dicitur summè bonus* hat Balling: *Maar Ghodt . . . kan ten opperste goedt genoemt werden.* —— **248.** 19. Für *obscurius* wäre wohl richtiger *obscurior* zu setzen. —— 21—23. Balling hat einen modificierten Text: *maar aangezien deze pooging vooronderstelt wert iet te zijn, zoo zalze ook goedt gezegt moeten werden, en derhalve zalze nootzaaklijk weer een poging, om in haar stant te volharden moeten hebbe.* —— 34. Die Ed. pr. hat *potentia,* was Vloten-Land mit Recht in *potentiâ* verbessern. —— **249.** 7—9. Balling hat den Satz etwas zusammengezogen: *De wijl ik dan d'andere dingen, die tot het gemeen deel der overnatuirkunde behooren, klaar genoeg acht te wezen, zoo is mijn voorneemen niet, die alhier verder te vervolgen.* —— 17—26. Die holländische Einleitung ist Hinzufügung Spinozas zur Übersetzung Bal-

lings. Vloten-Land haben sie bereits bemerkt und unter den Text hinzugefügt. —— **250.** 10—14. Balling hat den Satz in etwas umgearbeiteter Form: *De voornaamste toe-eigening, die voor alle andere t' overwege staat, is d'eewicheit Ghodts, door welk wy zijne wezendlijkheit verklaren, om die met de wezendlijkheit van de geschape dingen niet te verwarren: want door duiring, om datze, gelijk in 't eerste deel is aangewezen, een aandoening van wezentlijkheit, en niet van wezendheit der dingen is, konnen wy geenzins zijn wezendlijkheit verklaaren.* —— **251.** 1—2. Für *quem de Deo habemus* hat Balling: *dat wy van zijn wezendlijkheit hebben.* —— 4–7. Für *ei scilicet durationem tribuendo* hat Balling den in den Text eingestellten holländischen Satz. Vloten-Land haben die Erweiterung nicht bemerkt. —— 8. Für *Authores* hat Balling nur *hen.* —— 27. Für *Ultimus denique* hat Balling: *De derde.* —— **252.** 6—7. Für *Deus verò non potest dici frui existentiâ* hat Balling verkürzt: *maar Ghodt geenzins.* —— 14. *tum* und *etiamnum* fehlen bei Balling. —— 19—20. Balling übersetzt *utroque careat fine* mit: *noit begonnen, noch eindt genomen heeft.* —— **253.** 16—21. Spinoza hat für die Übertragung Ballings den Schluß des Capitels erweitert. Die hinzugefügte Stelle ist von Vloten-Land nicht bemerkt worden. —— 21. Bei Balling lautet der Schluß: *En dit zy genoeg van d' eenheit Ghodts.* —— **254.** 24. Bei *Si jam quæras* hat Balling kein a linea. ——31–35. Die Anmerkung ist bei Balling teils am Rand, teils zwischen dem Text zugefügt. Vloten-Land haben sie bemerkt und bringen sie unter dem Text. —— **255.** 5. Bei *Quod idem etiam* hat Balling kein a linea. —— 28. Für *cæspites* hat Balling *turf.*—— **256.** 13. Die Ed. pr. hat *velle autem ambulare, se iratum ostendere &c.*, Balling dagegen: *dat hy wil, wandelt, zich toornich toont, enz:*, wobei *wil, wandelt* und *zich toornich toont* cursiviert ist. Danach gehört also *velle* auch zu den Beispielen der inneren Verursachung, und danach ist zu trennen *velle autem, ambulare, se iratum ostendere &c.* ——30—**257.** 10. Die Anmerkung ist bei Balling teils am Rand, teils zwischen dem Text zugefügt. Vloten-Land haben sie bemerkt und bringen sie unter dem Text. —— **260.** 26—**261.** 13. Die Einfügung, die wichtige Einsichten Spinozas vorausnimmt, ist für Ballings Übersetzung geschrieben. Vloten-Land haben sie nicht bemerkt; sie erscheint hier zum ersten Mal. —— 29. Die Trennung der Ed. pr. *inciderunt. Statuerunt nimirum aliqui* hat Balling einfacher: *gevallen, en hebben buiten Ghodt stôf . . . gestelt.* —— **262.** 32. Balling hat: *als d' engelen, hemelen, enz.*——**264.** 9—10. Für *inter desiderata reponimus* hat Balling: *stellen wy onder d' onbekende dingen.* —— 25. Für *respectu nostræ cogitationis* hat Balling *in opzicht van ons verstandt*, also wohl *respectu nostri intellectus.* —— **265.** 17—18. Balling hat: *die hy niet dan door middel oor-*

zaken uytwerkt. —— **267.** 32. Bei *Denique* hat Balling kein a linea. —— **268.** 15, am Rand. Statt *Definitio*, was *bepaaling* heißen würde, hat Balling *schifting*, also *divisio.* —— **272.** 1. Für *Boni isti viri* hat Balling nur *deze.* Spinoza hat offenbar die ironische Wendung getilgt. —— **273.** 8. Bei *Denique* hat Balling kein a linea. —— 27—29. Balling hat etwas einfacher: *die Ghodts Meêwerking toelaten, doch in heel een ander zin, als wy die stellen.* —— **276.** 12. Die Ed. pr. hat bei *Denique* kein a linea. Balling hat a linea und ihm ist wohl zu folgen. —— **277.** 15. *quod ut substantiam considerant* fehlt bei Balling. —— **281.** 14. Balling hat für *quare hic finem facimus*: *en daarom onnodich meerder daar af te zeggen.* —— 19. *quare, hic manum de tabulâ tollimus* fehlt bei Balling.

COMPENDIUM GRAMMATICES LINGUAE HEBRAEAE.

Über Spinozas *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* macht Jarig Jelles in seiner *Voorreeden* zu den Nagelate Schriften folgende Mitteilungen: *Onze Schrijver heeft noch, boven 't geen, dat wy hier voor gedacht hebben, in de Latijnsche taal een Hebreeusche Grammatika, of Letterkunst, in geschrift, doch onvolmaakt, nagelaten; en hoewel de zelfde van verscheide geleerde lieden, onder de welke verscheide afschriften berusten, grotelijks geprezen word; zo hebben wy echter niet dienstig geacht, haar in de Nederlantsche Taal door de druk gemeen te maken, maar geraden gevonden de zelfde voor de Latijnen in de Latijnsche taal in druk te laten: dewijl men zelden tot het leren van 't Hebreeus toetreed, voor dat men de Latijnsche taal machtig is geworden.*

Weit ausführlicher ist, was die *Praefatio* der Opera Posthuma, die Ausführungen von Jelles ergänzend, zu dem *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* sagt — offenbar spricht hier ein Kenner des Hebräischen, während Jelles naturgemäß mit der Materie in keiner Weise vertraut war. Hier heißt es: *Cum vero omnia nostri Philosophi Opera Posthuma tibi, Benevole Lector, dare animus fuerit, Grammatices Hebraeae Compendium minime erat omittendum. In hoc ipsam Grammaticam in duas videtur Auctor distribuisse partes, quarum prior agit de Etymologia, seu de Nominum, & Verborum flexione; hanc fere absolvit: posteriorem, quae de Syntaxi, seu de Nominum, et Verborum constructione tractaret, ne quidem inchoavit. In animo semper habuit Hebraeam Grammaticam, more Geometrico demonstratam, luci exponere, in cujus Praefatione primo veram hujus Linguae pronunciationem olim periisse monstrâsset; deinde, Vocales a recentioribus Judaeis Bibliis appictas fuisse, inde quod Nominibus inveteratis vocales usitatiores adscripsere, evicisset. Foemininum, inquit Grammatices suae pag. 41.* אָתְּ *videtur etiam fuisse* אַתִּי, & הִיא

fuisse הוּא *aliis vocalibus distinctum. Nam in Bibliis saepe sic scripta reperiuntur, quae Masorethae ubique corrigunt, sine dubio, quia obsoleta erant. Tertio literam* ו *vau potestatem* τοῦ *u habuisse, eo quod* א *in* ו *saepe mutetur, ostendisset; quarto Dialectos in Scripturâ confundi probâsset; & denique ostendisset nobis licere syllabas ad libitum variare, licet enim* אשמוֹרָה *in regimine habeat* אשמוֹרַת, *nos tamen recte scriberemus* אשמוֹרַת, *&c. Ipsum Compendium quod attinet, recte animadvertit Auctor pag. 24.* (= 310) *plures fuisse, qui Scripturae; at nullum, qui Linguae Hebraeae Grammaticam scripserit. Multa tibi, Benevole Lector, hîc occurrent, quae apud alios haud facile reperias. Praecipuum, quodque Auctor accurate meditandum suadet, est: quod omnes voces Linguae Hebraeae, exceptis tantum Interjectionibus, & Conjunctionibus, & unâ, aut alterâ particulâ, vim, & proprietates Nominis habent; quod quia Grammatici non animadverterunt, crediderunt multa esse irregularia, quae ex usu Linguae maxime regularia sunt, & plura ad ejus linguae cognitionem, ejusque Eloquentiam necessaria ignoraverunt. Quae alii satis prolixe, & confuse de Accentibus scripserunt, Auctor, resectis superfluis, breviter complectitur, verumque eorum usum ostendit. Punctorum mutationes forte nemo solidius & accuratius unquam docuit, & eâdem* ἀκριβείᾳ *tam Nominum, quam Verborum flexiones, & significationes tractat. Si quis his jactis fundamentis Hebraeam Syntaxin superstruxerit, nae ille a Philo-Hebraeis haud exiguam inibit gratiam, quo Linguae Sanctae genius, hactenus satis ignotus, melius innotescat.*

Aus diesen Ausführungen ergibt sich schon, daß die Drucklegung des *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* von einem Sachverständigen überwacht wurde, wie dies bei einem Satze nicht anders möglich war, der durch die zahllosen in den Text gestellten punctierten hebräischen Worte außerordentlich compliciert ist. Der Corrector hat seine Aufgabe gewissenhaft erfüllt. Wohl finden sich auch im lateinischen Text Lücken oder Versehen (wie **293**, 20, **294**, 13, **297**, 26, **302**, 30, **310**, 3, **311**, 24, **316**, 2, 28—29, **318**, 2, **319**, 2, 27, **336**, 20—21, **362**, 13, **372**, 21—22, **378**, 8, **390**, 11, **393**, 18, 28), aber die meisten dieser Fehlstellen gehen wohl auf Irrtümer des Manuscripts zurück und die wenigsten sind eigentliche Druckversehen (so **293**, 20, **302**, 30, **311**, 24, **336**, 20—21, **372**, 21—22, **390**, 11). Allerdings ist die Anzahl der Fehler im hebräischen Texte dem Anschein nach außerordentlich hoch — ich zähle nicht weniger als 263 hebräische Worte, die eine Correctur erfahren müssen, von den Fällen unterlassener Dageschierung ganz abgesehen. Wer aber die Verwechselbarkeit der hebräischen Consonanten und die minutiösen Feinheiten der hebräischen Punctation kennt, Schwierigkeiten, die selbst die Exactheit einer nur mit solchen Drucken beschäftigten Officin und die gespannteste Aufmerksamkeit eines geübten Correc-

tors kaum zu meistern vermag, der wird sich nicht wundern, daß die Officin von Rieuwertsz und die Revision des sprachkundigen Spinoza-Freundes dem modernen Herausgeber noch mannigfache Arbeit zur Textbesserung übriggelassen hat.

Es hat sich so gefügt, daß die drei Spinoza-Ausgaben, die bisher das *Compendium* abgedruckt haben, die von Paulus, Bruder und Vloten-Land, von Männern besorgt wurden, die des Hebräischen kundig waren: Paulus und Bruder waren Theologen, Land Orientalist. Von diesen hat Paulus kaum etwas für den Text getan, Bruder einiges gebessert, Land den Text sorgfältig revidiert. Tatsächlich ist die Vloten-Landsche Ausgabe beim *Compendium* weitaus besser als bei den übrigen Schriften Spinozas, wenn sie freilich auch hier noch manches zu wünschen übrig läßt.

Das Interesse, das wir heute dem *Compendium Grammatices Linguae Hebraeae* entgegenbringen, ist im wesentlichen ein biographisches und sprachgeschichtliches: wir wollen in ihr die Sprachtheorie Spinozas im Rahmen der grammaticalischen Anschauungen seiner Zeit (oder im Gegensatz zu diesen) verstehen, aber wir wollen aus ihr nicht Hebräisch lernen. Darum kann die Aufgabe des Herausgebers natürlich nicht sein, sachliche Unrichtigkeiten des *Compendiums* richtigzustellen, sondern vielmehr nur, dafür Sorge zu tragen, daß überall die eigentliche Meinung Spinozas ohne Entstellung zum Ausdruck komme. So durften also nur die Stellen verbessert werden, in denen ein Druckversehen oder ein Schreibfehler die wirkliche Meinung Spinozas entstellt hat, wie in den oben angeführten Stellen, etwa wenn Spinoza *scheva* schrieb und *segol* meinte (**294**, 13), oder wenn er *foeminina* für *masculina* (**310**, 3), *Pass.* für *Abs.* (**316**, 2), *Act.* für *Abs.* (**318**, 2), *scheva* für *tsere* (**319**, 27), *Tsere* für *Segol* (**378**, 8) schrieb. In diesem Sinne sind die hebräischen Paradigmen richtigzustellen, so wie sie den Regeln Spinozas bzw. dem ihm vorliegenden massoretischen Texte entsprechen. (Eine Begründung solcher Correcturen erübrigte sich im allgemeinen; nur da, wo es sich um ἅπαξ εἰρημένα handelt, habe ich die Bibelstelle angeführt, nach der die Verbesserung erfolgte.) Alle Eigenarten der spinozanischen Schreibweise sollten dabei gewahrt bleiben, so seine auch im *Tractatus Theologico-Politicus* zu beobachtende Willkür in der Transcription, die sich keineswegs an das beim Alphabet gegebene Transcriptionsschema (**288**) hält, auch die Gewohnheit Spinozas, in den hebräischen Worten vielfach *scriptio plena* anzuwenden, wo *scriptio defectiva* richtiger oder jedenfalls uns gewohnter wäre. Dagegen gehört es wohl nicht zu den Eigentümlichkeiten der Schreibweise Spinozas, daß im *Compendium*, seiner eigenen Regel (**290**, 3—5) entgegen, die Dageschierung der *literae* בגדכפת nur sporadisch erfolgte; wahrscheinlich hat es der Officin an genügen-

den Lettern mit eingegossenem Punkt gemangelt. Hier war darum die Dageschierung consequent durchzuführen.

Um das Eindringen neuer Fehler in den Satz zu verhindern, wie es bei einem Neusatz fast unvermeidlich gewesen wäre, wurde der Herausgabe des *Compendiums* eine photomechanische Reproduction der Editio princeps zugrunde gelegt, in der alle Fehler im Hebräischen von mir durch Eintragen oder Rasur, alle Fehler im Lateinischen durch partiellen Neusatz beseitigt worden sind.

Das *Compendium* gilt herkömmlicherweise für eine spätere Arbeit Spinozas. Ich möchte es der Zeit der Niederschrift nach in die Nähe des *Tractatus Theologico-Politicus* stellen, weil es eine Aufgabe erfüllt, die der Tractat formuliert hatte (**99**, 33—**100**, 7). Seinem Inhalt nach ist es im wesentlichen durch die Studien der Jugendzeit Spinozas bestimmt, und so schien es sich zu rechtfertigen, die Arbeit in den gleichen Band mit den Frühwerken Spinozas zu stellen.

289. 13. Besser *ahaghahg.* —— 14. Besser *gichakh.* —— 32. Besser *begadkephath.* —— **290.** 27. Besser *khamets.* —— **291.** 6. Besser *khibbuts.* —— 11. Ed. pr.: דִּבְרֵי. Schon Vloten-Land verbessern דְּבָרֵי. —— 13. Ed. pr. דִּבְרָיו. Schon Vloten-Land verbessern דְּבָרָיו. —— 15. Ed. pr.: שַׁלֵּו. —— 20. Besser *ghirekh.* —— 22. Ed. pr.: גָּבוֹהַּ. Vloten-Land verbessern גָּבוֹהַּ. —— **292.** 2. Besser *ghirekh.* —— 4. Besser *khibbuts.* —— 7. Besser *khibbuts.* —— 8. Besser *khamets.* —— 13. Besser *pathagh.* —— Besser *khamets.* —— 15. Die Ed. pr. hat statt *at*: *ut*, wie auch Vloten-Land beibehalten. —— Besser *khamets.* —— 17. Besser *ghirekh.* — 18. Die Ed. pr. (und so auch Vloten-Land) hat וֹ. Bei dieser Schreibung hätte aber die folgende Stelle von der Hinzufügung des ו *quiescens* keinen Sinn. —— 20. Besser *khibbuts.* —— Besser *schurekh.* —— 27. Ed. pr.: הִתתֵל. Das Schewa ist, wie auch Vloten-Land tun, gemäß **289**, 21 hinzuzufügen. —— 30. Ed. pr.: נַח. Auch Vloten-Land verbessern in נָח. —— **293.** 4. Besser *pakhedah.* —— Ed. pr.: בִּרְכוּ. —— 5. Besser *pokhedim.* — 7. Besser *tiphkhedu.* — 9. Ed. pr.: פִּקְדוּ. —— Besser *pikkhedu.* —— 15. Besser *ghirekh.* —— 20. Die Ed. pr. hat: *quae sola audiri possit.* Vloten-Land fügen die Negation mit Recht ein. —— **294.** 13. Die Ed. pr. hat: *scheva e breve*, was schon Vloten-Land dem Zusammenhang entsprechend in ֶ *segol* richtig stellen. —— **295.** 29. Die Ed. pr. läßt das Zeichen ׃ aus, das Vloten-Land mit Recht anfügt. —— **296.** 21. Ed .pr.: דְּשֵׁא. —— **297.** 12. Besser *makhaph.* —— 25. Besser *makhaph.* —— 26. Die Ed. pr. hat *non infra syllabam*, was Vloten-Land in *nempe infra syllabam* richtig stellen. —— 28. Besser *khamets.* —— **298.** 1.

Besser *makhaph.* —— 7. Ed. pr.: הִגּוֹעָדִים בְּמוֹעֲדֵיכֶם; Vloten-Land: *Fortasse* בַּמּוֹעֲדִים. —— 10. Ed. pr.: וַיְבָרְכֵהוּ, was Vloten-Land richtig stellen. —— 15. Ed. pr.: גַּעְיָע. —— **299.** 11. Besser *pathagh.* —— 12. Ed. pr.: וַיִּשְׁתַּחֲווּ. —— 15. Besser *khamets.* —— 18. Ed. pr.: בַּמַּחֲנֶה קַמָּעֲשֶׂה וִיְבָרְכֶךָ. —— 19. Ed. pr.: הַנַּעֲרֶה. —— 24. Ed. pr.: אָנֹכִי. —— 25. Besser *khamets.* —— 26. Ed. pr.: נְשִׁיאֵיהֶם. —— 27. Ed. pr.: נַהַקִימוֹתִי הַכּוֹכָבִים. —— 30. Ed. pr.: בְּשָׁבּוּעוֹתֵיכֶם. —— **301.** 2. Besser *sakheph.* —— 7. Besser *sakheph.* —— 13. Ed. pr.: *Deut. 13. v. 11.* Richtig schon Vloten-Land. —— 14. Besser *makhaph.* —— 19. Ed. pr.: קָדְמָא. —— 20. Ed. pr.: הָעוֹלִים. —— 23. Ed. pr.: קַדְמָא. —— **302.** 16. Besser *khamets.* —— 30. Die Ed. pr. und ihr folgend auch Vloten-Land haben *propterea athnagh, & silukh,* offenbar durch die trügerische Analogie von 23 und 24 verleitet. Es muß aber in *propter* verbessert werden. —— **303.** 29. Ed. pr.: מְחַרָה. —— **304.** 1. Ed. pr.: מַחַר. —— 7. Ed. pr.: אַנִי. —— 29. Ed. pr.: גַּנִים —— Ed. pr.: אַח. —— **305.** 4. Ed. pr.: אַבוֹת und אַב. —— 12. Besser *girekh* und *pathach.* —— 21. Besser *khamets.* —— 24. Besser *pathagh.* —— 26. Ed.pr.: צָפַחַת. —— 30. Besser *khamets.* —— **306.** 2. Ed.pr.: שָׁמֵחַ und שָׁמֵחִים. —— Ed.pr.: נִקִים. —— 4. Besser *khamets.* —— Ed.pr.: גִּלָיוֹן. —— 5. Besser *khamets.* —— 7. Besser *pathagh.* —— 8. Ed. pr.: שָׂרִים. —— Ed. pr.: יָמִים. —— Ed. pr.: שׁוֹשָׁנִים. —— 12. Besser *khamets.* —— 14. Ed. pr.: קָנַיִם. —— 18. Ed. pr.: תּוֹלָעַת. Vloten-Land bemerken dazu, indem sie in gleicher Weise verbessern: *Attamen ipsa forma quam recepimus, in pausa tantum exstat, caeteroquin vox illa khamets, ut vocat noster, non habet.* —— 20. Ed. pr.: זָנִית und זָנִיוֹת. —— 21. Ed. pr.: גָּלִיוֹת. —— 27. Ed. pr.: מַקַל und מַקְלוֹת. —— **307.** 7. Besser *khamets.* —— 8. Besser *millerahg.* —— 16. Besser *khamets.* —— 29. Besser *pathagh.* —— **308.** 3. Besser *khamets.* —— 5—6. Vloten-Land streichen *alias semper retinetur* mit der Bemerkung: *Ed. Pr. etc. perperam addunt.* —— 7. Ed. pr. *Pathagh* ohne vorangehenden Punkt. —— 10, 13. Besser *ghirekh.* —— 17. Ed. pr.: *habent.* —— 22, 23, 24. Besser *schurekh.* —— 27. Ed. pr.: חַנּוּת, חַנּוּיוֹת. —— **309.** 10. Besser *ghirekh.* —— 11. Ed. pr.: יָמִים. —— 19. Ed. pr.: מֵלְקָחַיִם. —— Ed. pr.: מִטְפָּרַיִם. Vloten-Land bemerken dazu: *Forma cum sacris Literis, tum Buxtorfio et Levyo ignota.* מַסְפָּרַיִם *legendum videtur.* —— **310.** 3. Ed. pr.: *foeminina,* was Vloten-Land in *masculina* mit Recht verbessern. —— 14. Ed. pr.: *vers. 8.* —— 17. Ed. pr.: שְׁאֵין und וְנָקְבֵהוּ. —— 21. Besser *khamets.* —— 22. Ed. pr.: חֳכָמָה. —— 25. Ed. pr.: אִישָׁה. —— 28. Besser *pathagh.* —— **311.** 2. Ed. pr.: שְׁנִי, שְׁנִיָּה. —— 3. Ed. pr.: שְׁנִית, שְׁנִיִּים, שְׁנִיּוֹת. —— 5. Ed. pr.: עִבְרִיָּה. —— 8. Besser *ghirekh.* —— 10. Ed. pr.: יִשְׂרָאֵלִי. —— Ed. pr.: עֶבֶר. —— 11. Ed. pr.: יְרוּשַׁלֵּם. —— 16. Besser *khamets.* —— 24. Die Ed. pr. hat *praeterea,*

was Vloten-Land richtig in *propterea* verbessern. —— **312.** 6. Besser *pathagh.* —— Ed. pr.: תְּפִילָה. —— 7. Ed. pr.: תְּפִילַת. —— 8. Vloten-Land ändert τοῦ in τό. —— 11. Besser *pathagh.* —— 14. Ed. pr.: לֵבַב. —— 16. Besser *khamets* und *pathagh.* —— 18. Besser *ghirekh.* —— ——20. Besser *ghirekh* und *pathagh.* —— 23. Besser *pathagh.* —— Ed. pr.: שֵׁעַר, שֵׁעַר. —— 24. Ed. pr.: מַקַל, מַקֵל. —— 29. Besser *khamets.* —— **313.** 2. Ed. pr.: תַלאוּבַת. —— 5. Besser *khamets.* —— **314.** 8. Ed. pr.: *kam ghat* ohne Punkte. —— 12. Ed. pr.: הִפָּקַד (statt הִפָּקֹד). —— 26. Ed. pr.: פְּקַח (statt פְּקֹחַ). —— 23. Besser *ghatuph cum makhaph.* —— 29. Besser *khamets.* —— **315—319.** Vloten-Land geben die Tabellen mit den verschiedensten Umstellungen und Weglassungen, in dem offenbaren Bestreben, sie für den wissenschaftlichen Gebrauch nutzbarer zu machen. Sie bemerken dazu: *Ed. pr., etc. ante Participiorum seriem hic repetitam alterum, sed minus absolutum ejusdem exemplar descripserunt, deinde Passivum ante Activum posuerunt.* Die Tabelle muß aber in der Form wiedergegeben werden, wie Spinoza sie aufgestellt hat. —— **315.** 11. Ed. pr.: מַפְקִיד. —— 16—17. Hier wäre einzufügen: נִפְקָדִים נִפְקְדֵי *pl. m.* —— **316.** 2. Ed. pr.: *Reg. 2.* —— Die Ed. pr. hat statt *Abs.*: *Pass.* —— 8. Ed. pr.: מְפוֹקָד. —— 11. Ed. pr.: מְפֻקָּד. —— 28—29. Die Zeilen wären besser umzustellen. —— 29. Ed. pr. פְּקֻדַת. —— *s. f.* fehlt in der Ed. pr. —— **317.** 10. Ed. pr.: פִּקֹּדֶת. —— 19. Ed. pr.: שֹׁכַוְתְּ. —— **318.** 2. Die Ed. pr. hat statt *Abs.*: *Act.* —— 5. Ed. pr.: מְפָקִידַת. —— 7. Ed. pr.: מַפְקֶדֶת. —— 7—8. Hier wäre einzufügen: מַפְקִידוֹת מַפְקִידוֹת *p. f.* —— 22. Ed. pr. בָּאָת. —— **319.** 2. Die Ed. pr. hat statt *Abs.*: *Act.* —— 27. Die Ed. pr. hat statt *tsere*: *scheva*, was Vloten-Land zu bessern unterläßt. —— **320.** 4. Besser *khamets.* —— 18, 20. Besser *ghirekh.* —— **321.** 3. Ed. pr.: חֲכָם. —— 19. Ed. pr.: מָכַת. —— Für סָרָה hat die Ed. pr.: חָרָה, was Vloten-Land richtig stellen. —— 24. Besser *pathagh.* —— **322.** 15. Besser *khamets.* —— 17. Vloten-Land möchte הַמְכָחֶה, wie in der Ed. pr. steht, in הַחָכְמָה bessern. Gemeint ist aber sicherlich הַמְחַכֶּה in Daniel 12, 12. Das folgende Wort lautet in der Ed. pr. הַחִיגִי, wofür Vloten-Land הַחִתִּי setzen wollen. —— **323.** 11. Besser *ghirekh.* —— **324.** 16. Ed. pr.: אֵת. —— 24, 30. Ed. pr.: אֵת. —— **325.** 20. Ed.pr.: בְּמִזְרָקַי. (Die Stelle ist Amos 6, 6 und danach zu verbessern.) —— **327.** 6. Ed. pr.: מִטֶּרֶם. —— **330.** 1. Ed. pr. מָטָה מָטָה. —— 16. Ed. pr.: אֲנַכְנוּ. —— 17. Ed. pr.: אֲנוֹכִי, נַכְנוּ. —— 19. Ed. pr.: אָתָּה, אַתֵּם. —— 20. Ed. pr.: אַתֵּן. —— **331.** 9. Ed. pr.: אֵלֶה. —— 22. Ed. pr.: דְּבָרַךְ. —— **332.** 2. Ed. pr.: דְּבָרֶיךָ. —— 5. Ed. pr.: דְּבָרֵיהָ. —— 12. Ed. pr.: תְּפִלַת, תְּפִילָתִי תְּפִילַתְךָ. —— **333.** 11. Ed. pr.: פֹּקְדֵיךְ. —— 13. Ed. pr.: פֹּקְדָיוּ. —— 17. Ed. pr.: פֹּקְדוֹתָי. —— 18. Ed. pr.: פֹּקְדוֹתֵיךָ. —— Ed. pr.: בֵּינָי. —— 27. Ed. pr.: הֵן. —— **334.** 5. Ed. pr.: תַּחְתֵּיךָ. —— 11. Ed. pr.: אֵלֶינוּ. —— 15. Ed. pr.:

מְמֶנִי. —— 19. Ed. pr.: מְמֶנָּה. —— 23. Ed. pr.: כן. —— 25. Ed. pr.: הן. —— **335.** 4. Ed. pr.: אַיַּכָּה, אַיָּךְ. —— 5. Ed. pr.: אַיָּךְ. —— Ed. pr.: הִגְּנוּ. —— 13. Ed. pr.: אֵינֶנּוּ. —— 21. Ed. pr.: כֵּן. —— **336.** 20—21. Die Ed. pr. hat verstümmelten Text: *Nam si ex* דִּבְרִי *verbum mei, &* זִכְרִי . . . Bruder und Vloten-Land verbessern schon richtig. —— 22. Ed. pr.: זָכָר. —— **337.** 4. Besser *khamets*. —— **338.** 5. Ed. pr.: עַטָרָה. —— 6. Ed. pr.: עַטֶרֶת. —— 11. Ed. pr.: עַטֶרֶת, עַטַרְתִּי. —— 12. Ed. pr.: קְטוּרָה. —— **339.** 19. Ed. pr.: שִׁמֶן. —— 20. Besser *khamets*. —— 23. Ed. pr.: שָׂרָשֶׁיךָ. —— **340.** 3. Ed. pr.: אָתָה. —— 11. Ed. pr.: אֵת. —— 16, 17. Ed. pr.: אֵלָה & הָאֵלָה, לְאֵלָה, לָאֵלָה. —— **341.** 9. Ed. pr.: פְּקַד. —— 13. Ed. pr.: פָּקוּד. —— 26. Ed. pr.: הָפְקַד. —— 27. Ed. pr.: הָמְלֵךְ. —— **346.** 17, 18. Ed. pr.: אֵת. —— **348.** 1. Ed. pr.: שָׁחֵת יְהוָה. —— 2. Ed. pr.: אָבוֹד. —— 24. Ed. pr.: יִכְלָה (statt יִכְלֶת). —— 28. Ed. pr.: אַבַד. —— 29. Ed. pr.: אָבְדָן. —— **350.** 15. Ed. pr.: אָתָן, אָתֶם. —— 24. Ed. pr.: הַאַבָה; so auch Vloten-Land. —— Besser *silukh*. —— 25. Ed. pr.: פְּקֻדָה. —— **351.** 4. Ed. pr.: אִפְקְדָה. —— 7. Besser *ghirekh*. —— 15. In der Ed. pr.: וְיִשְׁפּוּטוּהָם. Die Form ist nach 2. Mose 18, 26 aber zu lesen וְיִשְׁפּוּטוּ הֵם. Paulus und Bruder lesen: וְיִשְׁפּוֹטוּהָם. Vloten-Land behalten die Form der Ed. pr. bei, indem sie sich zu Unrecht auf 2. Mose 18, 22 יִשְׁפְּטוּ־הֵם berufen und offenbar so ändern möchten. —— 18. Ed. pr.: תִּלְבָּשָׁן. —— 22. Ed. pr.: עָלַי. —— **353.** 7. Es ist wohl תִּשְׁכְּנָה Hesekiel 17, 23 gemeint. —— 23. Ed. pr.: *cap. 3.*, was schon Vloten-Land richtig stellen. —— **354.** 10. Ed. pr.: שָׂמָה. —— 11. Ed. pr.: שִׁמַח. —— 22. Ed. pr.: פַּקַר. —— **356.** 23. Besser *makhaph*. —— **359.** 2. Ed. pr.: הָפְקִיד (statt הַפְקִיד). —— 21. Ed. pr.: הַפְקְדִי. Vloten-Land verbessern תַּפְקְדִי. —— 25. Ed. pr.: תִּרְגָּלְתִּי. —— 26. Ed. pr.: קָחם. —— 27. Ed. pr.: הִשִׁיא אוֹתָךְ. —— 28. Ed. pr.: תִּפְלַצְתֵּךְ הִשִׁיא. —— **360.** 2. Ed. pr.: אוֹבֶת. —— **361.** 2. Ed. pr.: אֵת עָרֵלִים. —— **362.** 13. Ed. pr.: הִשְׁתַּטֵּר. —— 15. Die Ed. pr. hat: *vide Lev. cap. . . . . & Ezech. 38. v. ult.* Die Einfügung der von Spinoza wohl zunächst freigelassenen Stelle ist nach **363,** 7 vorzunehmen, worauf Bruder hinweist und wie Vloten-Land es ausführen. —— **363.** 13. Ed. pr.: הִטָּהַר. —— 14. Ed. pr.: הִתְטָהַר. —— 17. Ed. pr.: תִּנָּבֵא. —— **364.** 13. Ed. pr.: מְיהָוָה. —— 16. Nach **364,** 25 sollte הָתְפַּקֵד stehen, doch kann Spinoza wohl zwischen den beiden möglichen Formen geschwankt haben. —— 28. Ed. pr.: אַחֲרֵי הַפֶּבֶם אֵת הַנָּגַע. Die Stelle ist nach dem angeführten Bibeltext, 3. Mose 13, 55 zu berichtigen. Vloten-Land, denen das Bibelcitat entging, geben den Text in der fehlerhaften Form der Ed. pr. —— **365.** 7. Besser wohl הָתְפַּקֵד. —— **366.** 7. Ed. pr. מָצוֹא. —— **368.** 14. Ed. pr.: גְּלִינָה. —— 17. Ed. pr.: גָּלִיתֶם. —— 18. Ed. pr.: תִּגְלִינָה. —— 27. Ed. pr.: תִּגֹּל. —— 29. Ed. pr.: יִשְׁבֶּה. —— **369.** 5. Ed. pr.: אִנְּלְתָה. —— 14. Das *f.* und *m.* bei *2.* fehlt in der Ed. pr. —— 20. Ed. pr.:

הִ֫לֵינָה. —— 22. Ed. pr.: נִגְלָה. —— 23. Ed. pr.: נִגְלֵינָה. —— 24. Ed. pr.: תִּגָּלֵינָה. —— **370.** 10—16. Die Ed. pr. hat durchweg לֵ, wo לֶ stehen muß. —— **371.** 7. Ed. pr.: פָּנָיו. —— 22. Ed. pr.: הַגְלֵינָה. —— 29. Ed. pr.: תַּגְלֵה אַגְלֵה. —— **372.** 16. Ed. pr.: *habeat*; so auch Vloten-Land. —— 20. Ed. pr.: *1.* שָׁמוֹעַ, *3.* שְׁמוֹעַ. —— 21—22. Die Ed. pr. *&* שָׁמָע *ut* פָּקָד; dabei ist aber vor *ut*, mit dem die Zeile beginnt, offenbar ein Buchstabe weggefallen. Vloten-Land verbessern daher mit Recht *&* in *ut* und *ut* in *aut*. —— 27. Ed. pr.: שָׁמָעְתְּ. —— **373.** 2. Ed. pr.: שָׁמוֹעַ. —— 3. Ed. pr.: שְׁמוֹעַ, שְׁמָע, אֶשְׁמוֹעַ. —— 17. Ed. pr.: יֹשֶׁבֶת. —— **374.** 19. Ed.pr.: יַכּוֹל. —— 25. Ed.pr.: אֶגָּשֵׁב. —— 30. Ed. pr.: נוּלַד, נוּלְדוּ. —— **375.** 12. Besser *ghirekh*. —— **377.** 1. Ed. pr.: כֶּשֶׁב. —— 2. Ed. pr.: כֶּבֶשׁ. —— 7. Ed. pr.: צִיּוֹר (statt צָיוֹר). —— 30. Ed. pr.: יִירָא. —— **378.** 6. Ed. pr.: אֵיפֵה, תִּיפֵה. —— 8. Die Ed. pr. hat wieder anstatt *Segol Tsere*. —— 15. Ed. pr.: אֶדְעָה. —— 17. Ed. pr.: הוֹדִיַע. —— **379.** 4. Ed. pr.: אַדּוּשׁ. —— 8. Ed. pr.: שׂוֹשׁ, שׂיֹשׁ. —— 14. Ed. pr.: שִׂישׁ. —— 23. Ed. pr.: כַּז (für בַּז), בּוֹשׁ. —— **380.** 18. Ed. pr.: שֻׁבָה. —— 20. Ed. pr.: הִפַּקֵד. —— **383.** 28. Ed. pr.: אַזַרְתְּ. —— Die Ed. pr. fügt zu אָזַרְתָּ fälschlich *2. pl.* —— **384.** 3. Ed. pr.: אֶאצְרָה. —— 10. Ed. pr.: תְּאֶצְרוּ. —— 18. Besser *ghirekh*. —— 19. Ed. pr.: נֶאֶזֹר. —— 20. Ed. pr.: נֶאֶזַר. —— **385.** 8. Ed. pr.: אוֹיר. —— 9. Ed. pr.: תוֹיר. —— 13. Ed. pr.: הָאֱזַר (statt הָאֱזַר). —— 14. Ed. pr.: הָאָזְרִי. —— 16. Ed.pr.: הָאָזְרוּ. —— **386.** 7. Ed. pr.: כָּהֵן. —— 30. Ed.pr.: נַגָּשׁ. —— **387.** 16. Ed. pr.: אֶטֶּה. —— **388.** 5. Ed. pr.: הִגַּשְׁתִּי. —— 10. Ed. pr.: אַט. —— 11. Ed. pr.: הַסִּיעַ. —— 12. Ed. pr.: אַסִּיַע. —— **389.** 5. Besser *ghatuph*. —— **390.** 11. In der Ed. pr. fehlt *tsere* und so auch in denAusgaben, auch bei Vloten-Land. Es ist entsprechend dem נָסֵב einzufügen, da ja sonst das *vel* keinen Sinn hätte. —— 12. Ed. pr.: נַסֵּב, נַסֹּב. —— 19. Für לָהלָה besser wohl לַהֲלֵהַּ. —— Ed. pr.: שִׁעֲשַׁע. —— **391.** 4. Ed. pr.: הֲסִכֶינָה. —— 10. Ed. pr.: אָסֵב. —— 11. Ed. pr.: לַךְ. —— 13. Besser *ghatuph*. —— 26. Ed. pr.: הִתְלַתְּלֵהַּ. —— Für הִתְמָהמָה stünde richtiger wohl הִתְמַהְמֵהַּ. Vloten-Land schreiben: הִתְמַהמָהּ. —— 27. Ed. pr.: שָׁחַה. —— **392.** 13. Ed. pr.: סִלסֵל. —— 15. Ed. pr.: שָׁמוֹת. —— Ed. pr.: חָמוֹח. —— 17. Ed. pr.: הָמֹם. —— 20. Ed. pr.: שׁוֹךְ. —— 21. Ed. pr.: שָׁכֹךְ. —— **393.** 17—18. Ed. pr.: פַּרְשֵׁן *pro* פּוֹרֵשׁ. —— 18. Die Ed. pr. hat *vide Jobi 33. v. 9.*, was die Ausgaben, auch Vloten-Land unverbessert lassen. Die Stelle ist Hiob 26, 9. —— 19. Ed. pr.: מְכֻרְבַּל; die Stelle ist 1. Chron. 15, 27. —— 28. Die Ed. pr. hat *nonnulla observari Verba*, was aber Bruder sinngemäß und ihm folgend auch Vloten-Land in *nulla observari Verba* verbessern. —— **394.** 4. Hinter *diminutivum* fügte Vloten-Land ein *[sic]*. —— 5. Ed. pr.: יַפְיַפָּה. —— 20. Ed. pr.: הֵיטִיבוֹתָי. Die Form lautet Hesekiel 36, 11: הֵיטֵבֹתִי. Danach ist, unter Beibehaltung der Spinoza eigentümlichen Scriptio plena zu verbessern.

—— 22. Ed. pr.: הַיטַבְתָּ. Vloten-Land verbessern: הֵיטַבְתָּ. —— Ed. pr.: הֲטִיבוֹתָ. Besser wohl: הֶטִיבוֹתִי. —— 31. Ed. pr.: מְקַלַּלַיני. —— **395.** 3. Ed. pr.: נִוָּסְרוּ. —— 4. Ed. pr.: נִשְׁתָּוָה. —— 7. Ed. pr.: שכַנְתְ. —— Die Form יוּשַׁבְתְ, wie sie die Ed. pr. gibt, findet sich Jerem. 22, 23 so: שַׁבְתִּי. —— **396.** 2. Für נִפְקְדָה besser wohl נִפְקָדָה. —— 5. Für פֻּקְדָה besser wohl פֻּקָדָה. —— **397.** 17. Für מְצֵאת besser wohl מֹצְאֵת oder מוֹצְאֵת. —— 23. Besser *ghirekh*. —— Ed. pr.: פּוֹרִיָּה. —— **400.** 13. Ed. pr.: *Gen. XXXII. 8. 24.* —— 15—16. Ed. pr.: *Levit. XI. 44. XX. 7. 77.* —— 19. Ed. pr. *Job. XXX. 8. 70.* —— 20. Ed. pr.: *Job. XXXIII. 9. 107.* —— 24. Ed. pr.: *Deuteron. XIII. 11. 15.* —— 27. Ed. pr.: *Deuteron. XXIV. 47. 78.* —— **401.** 8. Ed. pr.: *Joel III. 11. 67.*

